

BHATTI KAVYA;

A

P O E M

ON THE ACTIONS OF RAMA.

Part the First.

WITH THE COMMENTARIES

OF

J A Y A M A N G A L A

AND

B H A R A T A M A L L I K A.

PUBLISHED FOR THE USE OF

The Sanscrit College.

UNDER THE AUTHORITY OF THE COMMITTEE OF

PUBLIC INSTRUCTION.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE EDUCATION PRESS

1828.

5

891.21

B 575 b

pt. 1

10. 07 256

3712

॥ भट्टिकाव्यं ॥

॥ अथ टीका जयमङ्गलरचिता जयमङ्गला ॥

॥ भरतमल्लिकनिर्मिता मुग्धवाधिनो च ॥

॥ तस्य प्रथमोभागः ॥

॥ कलिकाता राजधान्या कमिटीसाहेवानामाज्ञया

इडकेशन् यन्त्रालये मुद्रितः ॥

॥ सम्प्रत्यरे १८८४ शके १७४८ ॥

जयमङ्गला टीका ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ प्रणिपत्य सकलवेदिनमतिदुस्तरभट्टि
काव्यसलिलनिधेः । जयमंगलेति नाम्ना नैकेव विरच्यते टीका ।
लक्ष्यं लक्षणं चोभयमेकत्र विदुषः प्रदर्शयितुं श्रीखामिस्त्रुः कवि
भट्टिनामा रामकथाश्रयमहाकाव्यं चकार । तथा ह्यस्योपनिबं
धनं कविना द्विधाकृतं एकं लक्षणसूचकैः प्रकीर्णाधिकारप्रसन्नति
ङंतकांडैश्चतुर्भिः । द्वितीयं लक्ष्यसूचकैरामसंभवादिभिर्द्वाविं
शत्या सर्गैः । तत्र लक्षणं द्विविधं । शब्दलक्षणं काव्यलक्षणञ्च । तत्र
प्रथमस्य प्रकीर्णाधिकारतिङंतकांडानि द्वितीयस्य प्रसन्नकांडं
यत्रोच्चावचेन वङ्गनां लक्षणानां प्रकरणं तत्प्रकीर्णकांडं तदेवात्र
प्रथममुक्तं तस्य व्यापित्वात् । उत्तरत्रापि द्रष्टव्यमिति प्रदर्शनार्थं
अत्र यद्यप्यादौ कविना देवतानमस्कारो न कृतः तथापीष्टदेव
तासंकीर्तनमपि विज्ञापयन्मनहेतुर्भवतीति मन्यमान आह । अभू
दित्यः । दे तस्य हीष्टदेवता सनातनो विष्णुः स चादौ कीर्तितः । त
त्प्रतिबंधना चेयं कथेति प्रबंधेनैवात्र संकीर्तनं रामायणवत्तत्र
विष्णोर्धस्मिन्काले जगत्कार्यवशादवतारः कृतः तदेव प्रथमं दर्श
यति ।

भरतटीका ।

नमोगणेशाय ॥ नत्वा शङ्करमम्बष्ठगौराङ्गमल्लिकात्माजः ।
भट्टिटीकां प्रकुरुते भरतो मुग्धबोधिनीं । विहिताः पाणिनी
याद्यैः पठनीयादिवोधिकाः । भट्टिटीका मम तेषु मौग्धबोधार्थ
उद्यमः । कविकल्पद्रुमोक्तानां धातूनामनुबन्धतः । स्रष्टानि
यानि कार्याणि ततो बोध्यानि तानि तु । नाति स्रष्टानि कार्याणि
ग्रन्थगौरवभीतितः । वाच्यान्यत्र न चाप्यर्था अतिविस्तृतवाग्भवाः ।
भर्तृहरिनाम कविः श्रीरामकथाश्रयं महाकाव्यं चकार । अत्र
सर्गबन्धो लक्ष्यसूचनाय काण्डबन्धो लक्षणसूचनाय अत्र सर्गा
द्विविंशतिः प्रकीर्णाधिकारप्रसन्नतिङन्तकाण्डानि चत्वारि । शब्द
लक्षणकाव्यलक्षणभेदाल्लक्षणं द्विविधं । तत्र काण्डत्रये शब्दल
क्षणं प्रसन्नकाण्डे काव्यलक्षणं आदौ वज्रलक्षणप्रदर्शनं प्रकीर्णका
ण्डं व्यापकत्वाद्दर्शितं । महाकाव्यस्यादावाग्नीर्धमस्त्रिकया वस्तु
निर्देशो वा कर्तव्य इति सम्यदायानुरोधादस्तुनिर्देशं कुर्वन्नेवे
ष्टदेवतास्मरणात्मकं मङ्गलमप्यादौ प्रकाशयति ।

भट्टिकाव्यं।

अभून्नृपो विबुधसखः परन्तपः श्रुतान्वितो दशरथ
इत्युदाहृतः। गुणैर्व्वरं भुवनदितच्छलेन यं सना
तनः पितरमुपागमत्स्वयं॥१॥

अभूदिति भूतसामान्ये लुङ् भूत इत्यर्थः। अन्यथा राज्ञ ज० म०
श्चिरातीतत्वात्कवेः परोक्षत्वाच्च लिट् स्यात्। गातिस्तेतिमिच्छा
लुक्। भूसुवेस्तिङ्गीतिगुणप्रतिषेधः। नयतेर्ङिच्चेति नयतेरौणादि
क च्छन् नरो मनुष्यास्तान्नृन् पातीति आतोऽनुपसर्गे कः आतो
लोपः नृपो राजा अत्यंतधर्मविजयित्वाद्देवराजस्य मित्रमासी
दित्याह विबुधसख इति विबुध्यंत इति विबुधा देवास्तेषामपि प्र
धानत्वात्तत्रेगुपधलक्षणः कः सामान्यशब्देऽपि देवेषु वर्तमानो
ऽप्यर्थवशाच्छक्रे प्रयुक्तस्तस्य सखेति राजाहः सखिभ्यष्टच् विबुधस
खः अनेन धर्मविजयित्वं दर्शयति विबुधसखत्वस्य धर्मकार्यं
त्वात्। धर्माविस्मरणसुरलोकविजयिनस्य ये राजानस्तेषां धर्म
विजृम्भी प्रधानं। परे ब्रह्मवस्त्रविधाः उद्धेदनोयोपपीडनीयकर्षणी
याः तत्र ये उपपीडनीयकर्षणीयास्तान्परां स्थापयतीति परंतपः
दिषत्परयोस्तापेरिति खच्। खचिह्रस्वः अरुर्दिषदजन्तस्तेति मम्
नृप इत्यनेन खमण्डले वृत्तिराख्याता परंतप इति परमण्डलं।
श्रूयंत इति श्रुतानि वेदादीनि तैरन्वितः संबद्धः श्रूयंतोऽर्थतश्च

गृहीतत्वात् । दशरथ इत्यनेन नाम्ना उदाहृतो लोके गीतः ।
 गुण्यन्त अभ्यस्यन्त इति गुणाः गुण आमंत्रण इति चौरादिकोऽद-
 न्तः तस्मादकर्तरिचेत्यादिना घञ् येषामेरजष्यन्तानामिति द-
 र्शनं । येषां तन्नास्ति तेषामेरच् स्वरं प्रति विवादेो न रूपं प्रति ।
 गुणैरभिरामादिभिर्वरं श्रेष्ठं यं नृपं पितरमुपागमदिति संबंधः ।
 त्रियत इति वरः यहादिना कर्मण्यप् । केन हेतुना उपगतवांस्तं
 पितरं सनातन इत्यत आह भुवनहितकलेनेति भवन्ति उत्पद्यन्त
 इति भुवनानि भूर्भुवःस्वरिति त्रयो लोकाः । रजक्यन्नित्यनुवर्त-
 माने भूसूक्ष्मसर्गिभ्यश्चंदसीत्याणादिकः क्युन् वज्रलवचनाद्भाषा-
 यामपि भवति तेभ्यो हिताः भुवनहिताः विष्णोर्द्शावताराः
 इह तु रामो द्रष्टव्यः तच्छलेन व्याजेन भुवनहितकलेन इदा-
 नीं रावणादिकं टकोद्धारणात् तथाचाक्तं परित्राणाय साधूनां
 विनाशाय च दुष्कृतां । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे
 युग इति । सनेत्यव्ययं सदैवार्थं वर्तते सना भवतीति सायं
 चिरमिति व्युत्प्लुलौटच्त्तु सनातनो विष्णुः उपागमत् उपजगाम
 हृदित्वादङ् । सत्स्वल्पेषु राजसु गुणैर्वरत्वात् यं पितरं जनकम-
 ङ्गीकृतवान् सोऽभूदितियोज्यं । स्वयमित्यात्मना न कर्मणान्ये-
 न वा प्रेरित इत्यर्थः ॥ १ ॥

भ० अभूदिति ॥ दशरथ इति नाम्ना उदाहृतः स्थातो नृपो राजा
 अभूत् स कथंभूतः विबुधसखः विबुधानां देवानां सखा मित्रं
 अथवा विबुधस्य इन्द्रस्य सखा सामान्यदेवतावाचिनो ऽपि वि-
 बुधशब्दस्य विशेषपरत्वात् प्राधान्याद्वा इन्द्रवाचित्वं एतेन वि-
 जयित्वं दर्शितं विबुधसखत्वं विनयेनापि भवतीति प्रतापं दर्शय-
 न्नाह परान् शत्रून् तपतीति परन्तपः श्रुताश्रितः श्रूयन्ते गुरुभ्य-

इति श्रुतानि शास्त्राणि तैरन्वितो युक्तः अधीतशास्त्र इत्यर्थः
 सोऽथैष्ट वेदानिति वक्ष्यमाणश्लोके वेदाध्ययनस्य नित्यत्वज्ञापना
 र्थं पुनरुक्तेः श्रुतमत्र वेदादन्यच्छास्त्रं । इत्युदाहृत इत्यत्र केचि
 ज्ञाचक्षते इतं ज्ञानं विद्यते ऽस्येति इती ज्ञानी उदाहृतः स्यात्
 एव यदा इतिषु ज्ञानिषु उदाहृतः इतीति द्रष्टव्यमिति तस्या
 ज्ञावे क्तः सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था इति इतं ज्ञानं ततोऽस्यर्थेनैका
 जादिति इन् । सनातनो विष्णुर्भुवनहितच्छलेन यं नृपं स्वयमा
 त्माना न पुनरन्यप्रकारेण पितरं उपागमत् अङ्गीकृतवान् सोऽभू
 दितियोज्यं भुवनेति भुवनानां हितं रावणवधादिरूपं तदेव ह्यलं
 व्याजस्तेन एतेन भुवनहितमपदिश्य अस्य राज्ञो महत्वेनैव पुत्रत्वं
 प्राप्तवानित्यर्थः । अत्र हेतुगर्भविशेषणमाह गुणैर्धैर्यगाम्भीर्यादि
 भिर्व्वरं श्रेष्ठं । अभूदिति भूधातोरूपं अस्तेष्वेतभूररे इति भादेशः
 भवद्भूतभवे चिश्चः क्वाद्या इति भूते टी भूतसामान्यविवक्षायां
 लुङिति पाणिनीयाः कातन्तेऽपि सम्प्रतिवर्त्तमानेत्यत्र सम्प्रति
 ग्रहणं स्वस्वसंज्ञाकालव्यभिचारसूचनार्थमिति वर्द्धमानमिश्रेण
 व्याख्यातं । शास्त्रस्य विवक्षाधीनत्वात्सत्यपि परोक्षत्वे भूतसामान्य
 विवक्षायामद्यतनीति पुरुषोत्तमेनायुक्तं अनद्यतनेऽपि वाक्यगम्ये
 इति क्रमदीश्वरेणोक्तं तेन वोपदेवेन भूतसामान्य एव ध्यादय
 उक्तः । नत्वनद्यतनाद्यतनपरोक्षत्वविभागेन घीटीथोष्यमिति अम्
 न्धा भिः भूस्थापिवेति सेर्लुक् सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवानिति
 न्यायान्नादौ वसोरस्येतीम् सेर्लुक् लुक् न तत्रेत्यनेन णुर्घुङ् इति
 नणुः व्रजवदेत्यादिना त्रिश्च निषिद्धः पञ्चरः शिच्चेति द्यारत्वं ङिद
 पिद्र इति अपिद्रस्य ङित्वं तेनादावपि णुर्घुङ् इति न गुणः नृप इति
 नृपानुयान् पाति रक्षतीति पालरक्षणे इत्यस्मात् आदन्तात्

हन जनादिति डः टेलोपोडितीति टेलोपः विबुधेति विबुध्यन्ते
इति विपूर्वबुधधातोरिजुङ्गत्वात् कृगृञ्चाप्रीजुङ्गः क इति कः विबु
धसख इति सख्यहोराज्ञः ष इति षः यथोलोप इति इकारलोपः
परन्तप इति तृभृवृहजीत्यादौ नास्तीत्यत्र चकाराध्याहारादसं
ज्ञायामपि खः नास्त्येवेदं सूत्रमिति चेत् छत्तद्धितसमासानामभि
धानं नियामकमित्युक्तेरसंज्ञायां खः खित्यव्याजरूप इति मन्द्
शरथ इति शब्देनोक्तत्वात् ल्यर्थे वा ल्यर्थसमुद्भूतार्थ इति प्री द
शरथो नृपोऽभूत्कीदृशः इत्युदाहृतः वक्ष्यमाणस्यैकैदाहर
णतां प्राप्त इति केचित् गुणैरिति गुण्यन्ते अभ्यस्यन्ते इति गुणा गु
णत्कमन्त्रे इत्यस्मात् घञलनङिति अस्नेलोपोऽनाल्विति अलो
पः हसालोपोऽश्रितीत्यकारलोपः वरमिति वृज धातोः त्रियते
योऽसाविति पूर्वेषां लृणुर्घुङ्ग इति णुः सनातन इति नित्यार्थात् स
नाशब्दात् त्यत्राद्यचिरेत्यादिनाष्टनः सनातनः शायतकंसवैरि
णोः श्रिवेऽपि चात्मन्यतिथौ सुनिश्चय इति विद्यः। उपागमदिति
त्रौगमगत्यां खदित्वात् शासल्यद्युदितिङः हनगमेत्यादावङ्ग
त्युक्तेर्नोङलोपः। दशरथगुणानाह ॥१॥

सोऽध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट पितृनताशीत्सममंस्त
बंधून्। व्यजेष्ट षड्वर्गमरंस्त नीतौ समूलघातं न्यव
धीदरींश्च ॥२॥

ज० म० सोऽध्यैष्टेत्यादि ॥ क्षत्रियस्य धर्मोऽध्ययनं यजनं दानं शस्त्राजी
वो भूतरक्षणं चेति उभयं नृपदत्तनेनोक्तं। भूतरक्षणे शस्त्रमङ्गं

स नृपो वदानधैष्ट अधीतवानिति स्वाध्याय उक्तः । वेदयन्ति
 ज्ञापयन्ति धर्माधर्माविति वेदाः सामादयः पचायच् । दृङोऽधि
 पूर्वस्य विभाषा लुङ्लङ्गेरितिगाङ् विभाषयेति गाङ्भावपचे
 रूपं अजादित्वादाट् । आट्सेति वृद्धिः ङित्वादात्मनेपदमादे
 शप्रत्यययोरिति षत्वं ह्रस्वञ्च । त्रिदशान्देवानयष्ट अग्निष्टोमा
 दिभिः पूजितवान् यजनमुक्तं । यजेः स्वरितजितइतितङ् अनिक्स्व
 मोपगत्वात् हलःलिङ्सिचाविति कित्वं न भवति । अनिगन्तत्वात्
 त्रयादिना षत्वं झलोझलोतिसिचोलोपः । पितृनपारीत् आप्या
 यितवान् पितरमुद्दिश्य यजनं पृषालनपूरणयोरित्यस्मात्पूरणा
 र्थात् लुङ्गिरूपं सिचि वृद्धिः इटर्ईटीतिसिचोलोपः अथवा पितृन
 तार्क्षीदितिपाठः तृपप्रीणन इत्यस्मात् लुङ्गि स्पृशमृशक्षपतृप
 दृपां सिच्वक्तव्य इति ज्ञेः सिचि । अनुदात्तस्य चेत्यादिना अमभा
 वपचे रूपं पितृन् तर्पितवानित्यर्थः । सममंस्तु बंधून् मातृपित्रादि
 ज्ञातीन् संमतवान् सदा दानमानादिभिः पूजितवानित्यर्थः अन्य
 तेरनुदात्तत्वात्तङ् । इत्प्रतिषेधस्य येषां सिच इकार उच्चारणा
 र्थां येषां त्वनुबंधार्थः तेषां हनः सिजितिकित्करणज्ञापकानलोपा
 भावः । येषां तु इकार इत् तेषामिदित्वात्तकारलोपाभावः ।
 आभ्यंतरं शत्रुमजित्वा कथं परंतप इत्याह व्यजेष्ट षड्वर्गमि
 ति कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्थाणां षष्ठां वर्गः षड्वर्गः तम
 भिभूतवान् । विपूर्वस्य जयतेर्विपराभ्यांजेरितितङ् । अरंस्तु नीतौ
 सामादिषु संध्यादिषु चरतः नीतिमानित्यर्थः । समूलघातं न्यव
 धीत् समूलान्निःशेषानरीन् शत्रून्निहतवान् उद्धेदनीया ये शत्रवः
 तेऽपिदं विधानं समूलोपपदाङ्गतेः समूलाहतेत्यादिना णमुल् ।
 शोचतेरितिषत्वं वृद्धिः हनस्त इति तत्वं कषादिषु यथेत्यादिना

यथाविध्यनुप्रयोगः अनुप्रयोगे लुङिचेति वधादेशः । तस्याकारा
न्तादुपदेशे ऽनेकाच्चादिङ्निषेधा न भवति । अतो लोपे कृते
तस्य स्थानिवद्भावादतो हलादेरिति विभाषावृद्धिर्न भवति ॥ २ ॥

भ० सोऽधैष्टेति ॥ स दशरथो वेदानधैष्ट अधीतवान् अधीङ्ल
ध्ययने नवशः पमे इति ङित्वान् व्यासिः घीटीथीष्वित्यमं कृत्वा
आदिगेचोरिति णौ कृते भूयो ऽमजादेरिति पुनरमं कृत्वा
आदिगेचोरिति त्रिः किलादिति षः द्युभिरिति तस्य टः वेदानिति
वेदयन्तीति वेदाः सामादयः पचादित्वादन् घञलनट् इति
करणे वा घञ् चिदज्ञान् देवान् अयष्ट अग्निष्टोमादिना पूजित
वान् केचित्तु यजेरेव देवपूजावाचित्वात् चिदज्ञानित्यस्य वैयर्थ्याप
त्तेस्त्रिदशानयष्ट सङ्गतवानित्याहुः वस्तुतस्तूपचारात् पूजामा
त्रवाचित्वे ऽपि यजज्जैदेवार्चादानसङ्गकृतावित्यत्र देवो देवनं
क्रोडा अर्चाचेतिदन्दः देवस्यार्चेति तत्पुरुषोऽपि तात्पर्य्यभेदाद्वा
क्यभेदो लौकिके न दोष इति केचित् शङ्काजिति जस्य षड्भ्रम
खादिति सेर्लोपः द्युभिरिति तस्य टः पितृन् अपारीत् आप्यायित
वान् जिपृलिश्चो पालने पूर्य्यो व्यासिः रुदाद्यस्तीति ईम्वसोऽरस्ये
ति इम्वसखादिति सेर्लोपः त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् सेर्लो
पेऽपि व्रजवदेत्यादिना त्रिः अताप्सीदिति कचित् पाठः तृपधातुः
प्रीणने सकर्मकः प्रीतिमात्रे त्वकर्मक इति चीरस्वामिप्रभृतयः । व
भून् सममंस्त आहृतवान् मन्यौङ् बोधे सम्युर्व्योयमादरार्थं औदि
त्वादनिम् । षड्वर्गं कामक्रोधलोभमानमदहर्षरूपं यजेष्ट अभि
भवतिस्म जिजथे चकारात् अभिभवे विपराजेति मं नीतौ अरंस्त
क्रोडितवान् रमूङ् जौ क्रोडे अरीन् शत्रून् समूलघातं यथास्वास्त
था व्यवधीत् हतवान् समूलानां शत्रूणां घातः प्राणवियोगफलक

व्यापारो यत्र हिंसाक्रियायां । अन्ये तु समूलशब्दात् पराङ्गतार्था
 ह्रस्वेण म्विभक्त्यन्ततदनुप्रयोगश्चेत्याहुः । समूलान्निःशेषान्
 अरीन् प्राप्य हतवानित्यर्थः चण्माभीक्ष्ण्ये पूर्वकाले इत्यत्र वा श
 ब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् योगविभागादा अन्यत्रापि चण्मा रूदि
 ति देवीदासचक्रवर्तिना व्याख्यातं । अरीन् समूलान् हत्वा तत्
 प्राणत्यागानुकूलव्यापारं कृतवानित्यर्थस्तेन पूर्वकालत्वमपीति
 दुर्गसिंहप्रभृतयः । एतेन पुनः सन्धानशङ्कया सदा सावधानत्वं
 सूचितं । घातमिति हनेर्घञि चण्मा हनस्तडिति नस्य तङ् खेर्हो
 घ इति हस्य घः ङित्यन्ते जुहोतीरिति त्रिः न्यबधीदिति हन्
 लौहिंसागत्योः हनबध्नीति बधादेशेन बधान्तत्वाद्धसादेः सेम
 इत्यादौ बधवर्जनाद्धेः सेम्लसूचनादा वसोरस्येतीम् हसादेः
 सेम इति बधवर्जनास्य त्रिः व्यञ्जेष्ट षड्वर्गमित्यनेन मानसारिप
 वः अरीन् न्यबधीदित्यनेन च बाह्याश्च निर्जिता अतः पर
 न्तप इति प्रागुक्तमुपपादितं ॥ २ ॥

वसूनि तोयं घनवद्भुकारीत्सहासनं गोत्रभिदाध्य
 वात्सीत् । न त्यम्बकादन्यमुपास्थिताऽसौ यशांसि सर्वे
 पुत्रां निरास्थत् ॥ ३ ॥

वसूनि ॥ वसूनि द्रव्याणि बन्धुव्यतिरेकेण वासादिभ्यो व्यकारीत् जन्म
 दत्तवान् विक्षिप्तवानिति वा । किरतेर्लुङि रूपं कः किमिवेत्यपेक्षा
 यामाह तोयं घनवदिति तोयं उदकं घनो मेघः फलनिरपेक्षतया
 यथा विकिरति तद्वत् । एवं सम्यक्पालनादिन्द्रेण तुल्यत्वमाह स
 हासनं गोत्रभिदाध्यवात्सीदिति गोत्रभिदा इन्द्रेण सहासनं अथ

वासीत् अधुषितवान् अनेनात्यन्तधर्माविशयित्वस्य फलं दर्शयति
 वस निवास इत्यस्य रूपं वसिः संप्रसारणीति वचनादिङभावः ।
 अलिखिच इतीट् । वदप्रजेत्यादिना वृद्धिः सम्प्रादुर्धातुक इति
 तत्वं आसनमिति उपायध्याङ्गस इति अधिकरणस्य कर्मसंज्ञा ।
 त्रीणि प्रसक्तानि अक्षेणि यस्येति व्यस्यको महादेवः तस्मादन्यं नो
 पाश्रित न पूजितवानित्यर्थः उपपूर्वात्तिष्ठतेः देवपूजामंगतिक
 रणपक्ष्यतिदेवपूजायां तङ् स्थाधारिच्यत्यादिना इत्वं क्तत्वं
 च । इस्मादंगादिति भिचो नोपः । इपून विभ्रतीति अन्येभ्यो ऽपि ह
 श्यत इति णिप् इपुभृता धनुर्दूराः सर्वेषां तेषां यथासि निरा
 स्यत् निरस्यवानित्यर्थः असाधारणीकृतास्त्वत्वं दर्शयति । उप
 सर्गादस्यत्यङ्गां वचनमिति वचनाद्यदा तङ् गति तदा तिप्
 अस्यतीत्यादिना त्रैरङ् अस्यतेस्सुक् ॥ ३ ॥

भ० वमूनीति ॥ अमौ दशरथो वमूनि धनानि दफारीत् दत्तवान्
 क इव घनवत् मेघ इव चत्साग्रे इति चत् चित्वादयत्वं तोय
 मिति तोयमिव तोयतुत्यानि वमूनीत्यर्थः । तोयशब्दोऽयं स्व
 प्राधान्यैकत्वादत्युक्तैकवचनः अनेकेषामपि वमूनामेकतुल्यतेत्या
 शयः कृत्विषये गो व्रजवदेति मिः गोत्रान् पर्यतान् भिनत्तीति
 गोत्रभिदिन्द्रः त्रानुगित्यादिना । क्षिप् । तेन सह एकमासनम
 ध्यवासीत् वतानिवासे अनिमत्वात् व्रजपदेति मिः सत्पुत्रेईति
 सस्य तः कर्मक्रिया इत्यादिना डस्य ढत्वं व्यञ्जकात् महादेवाद
 न्यं न उपाश्रित न पूजितवान् मैत्राध्यमंज्ञाराधइति आराध
 नार्थं मं स्यादोर्ङिति णुनिषेधश्च त्रीणि प्रसक्तानि त्रैत्राणि य
 स्येति विग्रहः द्यौर्भूमिरापस्मिनोऽस्या यज्येति भारतं । अयाणां
 लोकानामस्यः पितृत्यन्ये तिस्रोऽस्याः शक्तयोऽस्तेति केचित् अन्या

रभ्येति पो सर्वेषुभृतां सकलधनुर्द्धराणां यशंसि निरास्यत् निर
स्तवान् ततोऽधिकत्वात् वक्तव्यत्वात् इति लुः वच्येति अस्य
तेरस्यादेशः इषून् बाणान् विभ्रतीति पूर्ववत् किप् स्वस्य तन्
पितीति तन् ॥ ३ ॥

पुण्यो मद्वाब्रह्मसमूहजुष्टः सन्तर्पणो नाकसदा व
रेण्यः। जज्वाल लोकस्थितये स राजा तथा ऽध्वरे वज्रि
रभिप्रणीतः ॥ ४ ॥

पुण्यो ॥ पुनातीतिपुण्यः पूजोयत् णक् इत्येति श्रौणादिकोच ज.म०
त। णगागमश्च इत्यस्य अत्यन्तपुण्यकरणाद्राजापि पुण्य इत्यच्य
ते। तस्यैवाद्राजा अग्निरपि पुण्यः पावनात्पुण्यः यागादिः पुण्यः
तेन पुरुषः पूज्यते। मद्वातां वेदविदां ब्रह्मणां ब्राह्मणानां समूहेन
जुष्टः सेवितो राजा अग्निस्य ब्रह्मणो ऽत्र ब्राह्मणपर्यायः। नाके
स्वर्गे सीदंतीति सत्सुद्विषेत्यादिना किप् नाकसदा देवाः तेषां कर्म
णि पटो संतर्पयति प्रीणयतीति संतर्पणः संतर्पयतेः कृत्यच्युटोवड
लमितिकर्त्तरि ल्युट् राजा यागादिना तर्पयति अग्निरप्यग्निमुख
त्वाद्देवानां वरेण्यः श्रेष्ठः राजा अग्निस्य वृद्धः एण्यः जज्वाल प्रदीप्त
वान् लोकस्थितये मा भूक्षोक्तस्य स्थित्यतिक्रम इत्येवमर्थी अग्निरपि
लोकस्थितये ज्वलति यथोक्तं। अग्नौ प्रागाज्जतिः सम्यगादित्य
मुपनिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति। अभि
प्रणीत इत्यग्निविशेषणं। आभिमुख्येन प्रणीत इति प्रादिसमासः उ
पसर्गादसमास इत्यादिना एत्वं मंत्रेणाभिमुखीकृत इत्यर्थः। यथा
ऽध्वरे यागे ऽभिप्रणीतो वज्रिर्ज्वलति तथा राजापीत्यर्थः ॥ ४ ॥

भ० पुण्यो महेति ॥ स राजा लोकस्य स्थितये मर्यादायै जज्वाल
दीप्तवान् प्रतापवान् बभूवेत्यर्थः यथा अध्वरे यज्ञे अभिप्रणीता
मन्त्रेण संस्कृतोऽग्निर्ज्वलति अग्निज्वलनमपि लोकस्थित्यर्थं स्यात्
यदुक्तं अग्नौ प्रागाहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्या
ज्जायते वयिर्वृष्टेरक्षं ततः प्रजा इति उभयोर्विशेषणमाह
पुण्यः पुनातीति पुण्यं धर्मः नास्त्यन्येति क्वेति सूत्रेणान्येऽपि कृतः
प्रयोगाः स्युरिति सूचितं तेन पूधातोर्दुष्ये टेल्लोपोडितीति टे
ल्लोपः पुज्यलोगात् पुण्यः अर्घ्यआदित्वादः । पुण्यं धर्मं मनो
जं च यावन्ने च प्रयुज्यते । महतां ब्रह्मणां समूहेन जुष्टः मेवि
तस्मै न प्रीतो दा ब्रह्मा विरिञ्चिद्विजयोरिति विश्वः । ब्रह्मे तैले
तथा मांसे वैद्ये ज्योतिषिके द्विजे । यात्रायां पथि निद्रायां म
हत् शब्दे न दीयत इति निषेधान्महता ब्रह्मसमूहेन जुष्ट इति
वा विगृह्यते । महंश्चासौ ब्रह्मसमूहजुष्टयेति वा यदा म
हद्ब्रह्म तपो येषां तेषां समूहेन जुष्टः । वेदस्तत् तपो ब्रह्म ब्रह्मा
विप्रः प्रजापतिरित्यमरः । यदा अमहा अस्मेव विष्णोरिव म
हस्तेजो यस्यामावमहा इति पृथक् पदं । यदा मह्यते पूज्यतेऽसौ
महास्त्रामुसिति कर्मण्यस् । यदा अमोरोगस्तं हन्तीत्यमहा त
स्मिन् राजनि सति लोकानां व्याधिभयं नाभीदित्यर्थः । आरोग्य
मपि कविभिर्वर्ण्यते तथाच कालिदासः जनपदे न गदः पद
मादधावनिभवः कुत एव सपत्नज इत्यग्रेत्याधिहन्तृत्वमस्येव । श
ङ्गीजि जुषमुदि सेवे ईदित्वाग्निम् डीश्वीदितोम् निषेधः । नांके
स्वर्गे सीदन्तीति नाकसदो देवाः पूर्ववत् क्षिपतेषां सन्तर्पणः
ग्रहजन्द् इति घेऽनः ढघेलतीति ढे षी सम्यक् तर्पणं यस्मादिति
विद्यमानसम्बन्धे षष्ठीत्यन्ये । कं मुखं तद्विपरीतमकं नास्यस्मि

न्निति नाकः णञोऽनोवाञ्छसोरिति व्यवस्थितविकल्पत्वाच्चनञो
ऽनादेशः । वरेण्यो ऽन्यापेक्षया श्रेष्ठः वृजधातोः श्रेष्ठार्थे नाम्न्य
न्येतिकेत्यन्यकृतसूचनादेव्यः ॥ ४ ॥

स पुण्यकीर्तिः शतमन्युकल्पो महेन्द्रलोकप्रतिमां
समुद्धा । अध्यास्त सर्व्वर्त्तुसुखामयोध्यामध्यासितां
ब्रह्मभिरिद्वबोधैः ॥ ५ ॥

यच्चस्यो राज्ञं चकार तां नगरीं दर्शयन्नाह । स पुण्येतित्यादि । ज०म०
स्वामिगुणपूर्व्वका हि निवासस्य गुणा भवन्तीति प्रदर्शनार्थं पश्चा
त्तदभिधानं तथा चोक्तं । स तु यकीलस्तकीला अस्य प्रकृतयो भवं
तीति । स राजा पुण्यकीर्तिः पुण्याः पवित्राः कीर्त्तयो यस्य सः ।
शतमन्युकल्प इति प्रभावं दर्शयति ईषदसमाप्तावितिकल्पः शतम
न्युरिन्द्रः महेन्द्रलोकप्रतिमामयोध्यामिति योज्यं । प्रतिमीयते तु
ल्यते इतिप्रतिमा आतयोपसर्ग इत्यङ् । महेन्द्रलोकेन प्रतिमा तु
ल्यतृतीयेति यो न विभागात्समासः अमरावतीमिवेत्यर्थः कथा
समुद्धा सम्यगतिश्च येन च्छद्भिः समृद्धिः प्रादिसमासः अध्यास्त अ
ध पितवान् भूतजमान्ये लङ् । आस्तोरनुदात्तेत्वात्तङ् अधिशी
ङित्यादिना अधिकरणस्य कर्मसंज्ञा सुखयतीति सुखा पचायच्
सुखहेतुत्वाद्वा सुखा । सर्व्वेषु च्छतुषु सुखेति सप्तमीति योगविभा
गात्समासः । अध्यासितां अभ्युषितां ब्रह्मभिर्ब्राह्मणैरिद्वबोधैः
सर्व्वशास्त्रपरिज्ञानात् पटुबुद्धिभिरित्यर्थः इन्धेर्निष्ठायामनुना
सिकलोपः ॥ ५ ॥

स पुण्येति । स राजा ऽयोध्यामध्यास्त अभ्युवास कर्मक्रियेत्यादि भ०

मा उख ढलं । जिलासङ् उपवेशे ष्यां लुगङ्गोऽप इतिशपोलुक्
 सकिभूतः पुण्या भोभना कीर्त्तिर्यस्य स तथा । पुण्यं मगन्धं सुहृते
 पुण्यं भोभनमुच्यत इति शायतः । शतं मन्यवे यज्ञा यस्य स शत
 मन्युरिन्द्रसस्त्रादीषदूनस्यादेशेने इति कल्पः । अयोध्यां किम्भ
 तां समृद्ध्या सन्ध्या महेन्द्रलोकेनामरावत्या प्रतिमा सादृश्यं
 यस्याः सातां सर्व्वेष्टुपु मुखयतीति पचादित्वा दन् मुखहेतुत्वात् स
 र्व्वत्तुमुखां इद्धबोधैर्दीप्तज्ञानेर्ग्राह्यैरध्यामितां इत्येः क्तो इद्धः
 बुधेर्घञि बोधः ॥ ५ ॥

निर्माणदक्षस्य समीहितेषु सीमेव पद्मासनकौशल
 स्य । ऊर्ध्वस्फुरद्रत्नगभस्तिभिर्या स्थितावहस्येव पुरं
 मघोनः ॥ ६ ॥

जम्भ० निर्माणेति ॥ पद्मासनो ब्रह्मा पद्मसामनं यस्येति कृत्वा तस्य धौ
 शलं नैपुण्यमिति षष्ठीसमासः । तस्य पूरणगुणेत्यादिना न प्रतिषे
 धः तत्र विशिष्टा एव गुणाः रूपरसगन्धस्पर्शाः तद्विभेदाच्च भुक्ती
 नादयः कटुकास्त्रादयः सौरभ्यादयः शीतापणादयश्च गृहीताः
 तत्र रूपादिभिः समाभोगवत्येव । तत्तथैव गुणेः षष्ठी समस्यते न
 तु तद्विभेदगुणैरिति वचनात् अन्यैस्तु समासप्रतिषेधः । एतच्च कृत्वा
 मुनित्रयवचनमर्थवद्भवति तद्यथा । अधिकरणेतावत्वे च तदभि
 व्यं संज्ञाप्रमाणत्वादिति पाणिनेः युगपद्देशपृथक्कदर्शनादिति
 रूपसामान्याद्वा इति वचनप्रामाण्यादिति चेदलापप्रतिषेध इति
 कात्यायनस्य नकारग्रहणसामर्थ्यात् लोपा न भविष्यतीति किं
 पुनरत्रासत्त्वमिति भाव्यकारस्येति । तस्य सीमेव मर्यादेव

अथोद्धा ततो न मृच्छान्तरं शोभनमस्तीत्यर्थः । कीदृशस्य निर्मा
णदक्षस्य निर्मितनिर्माणं सृष्टिः तत्र दक्षस्य पटोः । क विपथेषु
समीहितेषु मृगुनीक्षितेभ्यस्त्यर्थः । ऊर्ध्वमुपरिष्ठात्स्फुरद्रत्न
गभस्त्रिभिः स्फुरन्तो ये रत्नानां गभस्तयो रश्मयः तैर्दासभूतैर्म
घान इन्द्रस्य पुरममरावर्ता विश्वेव अवस्थिता या तामध्यास्त
मववन् अन् उजन् इत्याणादिकः श्रयुवमघोनामिति संप्रसा
रणं ॥ ६ ॥

निर्माण इत्यादि ॥ ऊर्ध्वं स्फुरन्तो ये रत्नानां गभस्तयो रश्मयस्तै
र्दासभूतैर्मघान इन्द्रस्य पुरं अवहसेव निर्माणदक्षस्य विश्वकर्म्म
णः समीहितेषु मन्त्रकषेष्टितेषु या स्थापिता तामथोद्धामध्यास्तेति
पूर्वणान्वयः समुपसर्गणवज्जलेन च चेष्टाया आधिक्यं सूचितं । वि
श्वकर्म्मणा नेष्टशी शोभना पुरी निर्मिता अत इमां विलोक्य ईदृक्
पुरीनिर्माणे चेष्टा जातित्यभिप्रायः । पद्मास्येव आसनं यस्य स पद्मास
नोत्रह्या तस्य कौशलस्यैव पुण्यस्य भीमा इव उत्प्रेक्षायां ब्रह्मणा नेष्ट
शी शोभनाया पुरी निर्मितेति भावः । अतः सुतरां विश्वकर्म्मण ई
दृक्निर्माणे चेष्टावत्त्वं । यदा निर्माणदक्षस्य विश्वकर्म्मणः समीहि
ते , निर्मितेषु सीमन्वेतः परं शोभनं न निर्मितं इत्यभिप्रायः । कि
न्मतस्य पद्मासनस्यैव कौशलं यस्य यदा पद्मासनस्य कौशलं सौन्द
र्यं यस्य स पद्मासनकौशलो ब्रह्मा तस्य समीहितेषु दाञ्छितेषु सी
मेव तस्य किन्मतस्य निर्माणदक्षस्य निर्माणचतुरस्य । यदा कौ
प्यियां शलतेचलतीति कौशलः पचादित्वादन् सरसिजमित्युदा
हरता वापदेवेन कञित् समासे विभक्तैर्गलुक इति सूचितं तेनात्र
मत्तस्या अलुक् पद्मासनस्यासौ कौशलश्चेति कर्म्मधारयस्तस्य

भ०

समीहितेषु सीमेव कचिद्विशेषः प्राक् प्रयुज्यते प्राग्भावस्य विवक्षा
धीनत्वात् इति पञ्चासनस्य प्राग्भावः कौशल इति विशेषणात् पृथि
व्यां विहितगृष्टेर्नैतादृशी मृष्टिरिति सूचितं अतएव पृथिव्यां प्रति
योग्यभावात् स्वर्गमुपहस्य स्थिता मघोनः किंभूतस्य निर्माणदक्ष
स्य स्वपुरनिर्माणं दक्षते हन्तीति पचादित्वादन् इमां पुरीं दृष्ट्वा
स्वपुरीनिर्माणनिन्दकस्येत्यर्थः ॥ ६ ॥

सद्रत्नमुक्ताफलवज्रभास्त्रि विचित्रधातूनि सकान
नानि । स्त्रीभिर्युतान्यप्सरसामिवौधैर्मेरोः शिरांसीव
गृहाणि यस्यां ॥ ७ ॥

ज०म० सद्रत्नेति ॥ सन्ति शोभनानि यानि रत्नादीनि तानि भजन्ते यानि
गृहाणि तानि सद्रत्नमुक्ताफलवज्रभास्त्रि मुक्ताफलवज्रयोरत्ना
न्तर्भावेऽपि प्राधान्यव्यापनार्थं वचनं गोबलोवर्द्धन्दाद्यादा रत्न
शब्देन मरकतपद्मरागवन्दूर्यादयो गृह्यन्ते । सद्रत्नादियुञ्जीति
पाठान्तरं । युजेरसमासे इति प्रतिषेधो न भवति अनपुंसक
विषयत्वात् नपुंसके तु सप्तचणस्य नुमाविधानात् । विचित्रधातू
नि विचित्रा नानाप्रकारा धातवो मनःशिलादयो येषु गृहेषु
सेवाविरचितचित्रकर्मत्वात् । सकाननानि मौधानि स्त्रीभिर्यु
तानि अप्सरसामिवौधैः तत्रत्याभिस्त्रीभिरप्सरामिरिवेत्यर्थः ।
मेरोः शिरांसीव मेरोः शृङ्गाणीव एवंविधानि गृहाणि यस्या
मयोध्यायां तामथास्त । गृहइति गेहेकः तत्र गृहशब्दो वेष्म
नि नपुंसकलिङ्गः तत्स्थाविषुपुलिङ्गानित्यं वज्रवचनान्तश्च ॥ ७ ॥

यस्यामथोद्धायां गृहाणि मेरोः शिरांसीव उभयविशेषणमा भ०
ह । सद्रत्न इत्यादि ॥ सन्ति शोभनानि रत्नानि पद्मरागादी
नि मुक्ताफलानि मौक्तिकानि वज्राणि हीरकाणि च भजन्ते इति
विष्णुत्रिण्यन्तेजुक्तोरिति वृद्धिः मुक्ताफलवज्राणां रत्नत्वे ऽपि
प्राधान्यात् प्राचुर्यादा पृथगुपादानं जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्वि
रत्नं प्रचक्ष्यते इत्यनुशासनात् । सद्रत्नानि शोभनमध्ये उत्कृ
ष्टानीत्यर्थः । युञ्जीति पाठे रत्नादोनां युक् धोगो येषु चामु
भित्तिक्लिप् विचित्रा धातवो येषु मनःशिलादिभिः कृतचित्रत्वात्
सुमेरुशृङ्गेषु सहजत्वात् काननैः सहवर्त्तमानानि गृह रुन्निधिनि
हितोद्यानात् मेरुशृङ्गेषु सहजत्वात् सहःसोवेति विभाषया सह
शब्दस्य सो वज्रधीर्हो अप्सरसामोघैरिव स्त्रीभिर्युतानि श्रावण
ब्दादेकैकशोऽपि स्त्रीणामप्सरःसमूहसादृश्येनातिशौन्दर्यं इति
तं । श्रोघोवृन्दे ऽम्भसां रथे इत्यमरः ॥ ७ ॥

अन्तर्निविष्टोज्ज्वलरत्नभासो गवाक्षजालैरभिनि
ध्यतन्त्यः । हिमाद्रिपटङ्कादिव भांनि यस्यां गङ्गाम्बुपात
प्रतिमा गृहेभ्यः ॥ ८ ॥

अन्तरित्यादि । अन्तः गृहमध्ये निविष्टानि निहितास्तुज्ज्वलरत्नभा
सानि यानि तेषां भासो रश्मयः गृहेभ्यो गवाक्षजालैः अभिनिध्य
तन्त्यः निर्गच्छन्त्यः यस्यां भासन्ति तामध्यास्तेति धोर्ज्यं पर्वतस्य उन्न
तप्रदेशश्च इत्युच्यते तस्मात् हिमवत्पर्वतपटङ्कादिव गङ्गाम्बु
पातप्रतिमा गङ्गाजलप्रवाहतुल्याः स्पष्टत्वात् ॥ ८ ॥

ग

भ० अन्तरित्यादि ॥ यस्यामत्तर्क्येति विद्यानामर्पितानां उज्ज्वला
 नामुदीप्तानां रत्नानां भासो दीप्तयो गवाक्षजालैर्वातायनसमूह
 र्जाज्ञाकृतिगवाक्षैर्वा गृहेभ्यो निःसरन्त्यो भवन्ति हिमाद्रेर्हिमाक्ष
 यस्य टङ्गात् पाषाणदारणात् विदीर्णप्रस्तरभागात् निःसरन्त्यो
 गङ्गामुपातप्रतिमा इव गङ्गाजलपतनदृष्टा इव टङ्कः कपित्थभे
 दे स्यात् मानान्तर खनिचयोः । कोषे ऽधिकोषे जङ्गायां टङ्कः
 पाषाणदारण इतिविश्वः । गवामक्षीव गवाक्षः अक्षोऽचक्षुधी
 तिभ्रः यथोर्लोपइतीकारलोपः । हिमप्राधान्यात् हिमस्याद्रिर्हि
 माद्रिरिति षष्ठी समासः हिमेन युतोऽद्रिरितिवा निष्पतन्त्य इति
 नदंतसौत्वस्थर्थे चेति सूत्रेण पदत्वनिषेधात् समासेलुप्तविभक्ति
 कस्य पदान्तत्वं ज्ञापकसिद्धं ज्ञापकसिद्धस्थानित्यत्वं तेन समासे
 लुप्तविभक्तिकस्य कचिदपदान्तत्वमपि तेन सेतुकखपफेवेति सू
 त्रेण विसर्गसम्बन्धिसस्य कृतत्वात् किलादिति षत्वं स्यादितितु वेम्
 दित्यादि सूत्रे निष्कुषइति मूर्द्धन्यपनिर्देशात् सूचितं तेनात्र सेतु
 कखपफेवेति विसर्गस्य से कृते किलादिति षत्वं मनीषादित्वादा
 सेतु कखपफेवेत्यत्र वाञ्छद्वा व्यवस्थावाचो तेनात्र नित्यं सकार
 इति बोध्यं ॥ ८ ॥

धर्म्यासु कामार्थयशस्करीषु मतासु लोके ऽधिग
 तासु काले । विद्यासु विद्वानिव सो ऽभिरेमे पत्नीषु
 राजातिष्ठपूत्तमासु ॥ ९ ॥

ज०भ० धर्म्यासु ॥ धर्मादनपेतासु धर्मपथ्यर्थेत्यादिना यत् । कामा
 र्थयशंसि कर्त्तृशीलं यासं तासु । कृत्रोहेत्वित्यादिना ताच्छी

स्त्री टः अतः कृकमीत्यादिना विषर्जनीयस्य सत्वं टित्वात् ङीप्
मतासु पूजितासु लोके तासां प्रतीतत्वात् । अधिगतासु काले
विवाहयोग्ये काले परिणीतासु सोऽभिरेमे स राजा ऽभिरतवा
न्यनीषु पत्युर्नोयज्ञसंयोग इति नकारः । तिसृषु कौशल्या कै
कं पीसुमित्रासु उत्तमास्त्विति सन्नारीगुणैः श्रेष्ठासु विद्यास्त्विति
विदन्ति आभिर्धर्माधर्माविति विद्या संज्ञायां समजेत्यादिना
क्यप् । तिसृषु सामर्ग्यजुराख्यासु धर्म्यास्त्वित्यादिकं तुल्यम् । वि
दानिव यथा अधिगतविद्य इत्यर्थः विदेः शतुर्वमुः दोर्धहल्ङ्या
दि संयोगांतलोपः तस्य राज्ञः पत्नीभिस्ताभिः सह रममाणस्य
सुता नैवासन् ॥ ८ ॥

धर्म्यास्त्विति ॥ स राजा तिसृषु पत्नीषु अभिरेमे चिक्रीड तृफले भ०
त्यादिना अकारस्यैवं खिलोपश्च यथा विद्वान् पण्डितो विद्यासु
रमते वेत्तेः शतुः कसुर्वेति वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् पाण्डि
त्यर्थे नित्यमिति बोध्यं । विदन्तीति विद्याः श्रीव्रजयजेत्यादिना
क्यप् उभयविशेषणमाह धर्म्यासु धर्मादनपेतासु ङवेकात्
ष्णीकेत्यादिना षष्ठ्यः तेषां षष्ठादीनां सेत्तमनित्त्वञ्च स्यात् अत्रा
नित्त्वं तेन णित्ते त्रिरित्यादिना नत्रिः द्विन्नेति न ईप् काममर्थं
यत्रः कुर्वन्ति इति सृकुष्ट इतिटः । हेत्वाद्यर्थे ट इति परं स्वमते
यश्चस्करी विद्येति उदाहरणेन हेत्वाद्यर्थः सूचितः विद्याया यश्च
स्करणे हेतुत्वात् अन्यथा विद्येति निर्द्देशोनिरर्थकः टित्वात् द्विञ्च
ञ्च्चाहेति ईप् सेतुकखपफेवेति वेः सः लोके मतासु पूजितासु काले
विवाहसमये अधिगतासु परिणीतासु पक्षे शैशवसमये गृही
तासु श्रेष्ठासु ॥ ८ ॥

पुत्रीयता तेन वराङ्गनाभिरानायिविद्वान् क्रतुषु
क्रियावान् । विपक्लिमज्ञानगतिर्मनस्वी मान्यो मुनिः
स्वां परमृष्यशृङ्गः ॥ १० ॥

ज०म०

अथशृङ्गनामा मुनिः पुत्रीयं क्रतुं जानातीति पुरोधसो व
शिष्टादुपश्रुत्य राज्ञा वारविलासिनीभिरानायितो मुनिरित्येत
त्कथयितुमाह । पुत्रीयतेत्यादि । पुत्रीयता आत्मनः पुत्र
मिक्षता इच्छायां सुप आत्मनः क्यजिति क्यच् क्यचिचेतीलम् ।
तेन राज्ञा प्रयोजककर्त्ता वराङ्गनाभिर्वरस्त्रीभिः प्रयोज्यकर्त्तृ
भिः आनायि स्वां पुरमिति योज्यम् । नीवह्योरित्यादेरपि
अकथितश्चेति चकारेण संगृहीतत्वात् नयतिर्दिकर्मकः । तत्र
प्रधानकर्मणि लुङ् । चिणिलोपौ चिणोलुगिति शब्दस्य लुक् गु
णकर्मणि तु पुरमिति द्वितीया गतिबुद्धीत्यादिना प्रयोज्यकर्तरि
द्वितीया न भवति । नीवह्योः प्रतिषेध इति वचनात् विद्वान्वेदा
र्थतत्त्ववित् एवञ्च कृत्वा क्रतुषु क्रियावान् प्रशस्तक्रियः प्रशंसायां
मनुप् विपक्लिमज्ञानगतिरिति विपाकेन निर्वृत्तम पचतेः क्लिः
क्लीर्मप् यत्पूर्वजन्मकृतमनिवर्तनीयं कर्म तस्योग्रतपःप्रत्ययादि
नोपदेशात् ज्ञानात्प्रवृत्तिर्बुद्ध्यावस्थ जातेत्यर्थः । मनस्वी प्रश
स्तमनाः प्रशंसायामस्त्रायामेधेत्यादिना विनिः मान्यो माना
हं अर्हेकृत्यतृचश्चेति ण्यत् । धर्मादिमननान्मुनिः मनेरुचोप
धाया इति इन् उपधायाउकारः । अथस्य शृङ्गं अथशृङ्गं
तच्छृङ्गमिव शृङ्गं यस्य स अथशृङ्गः । सप्तम्युपमानेत्यादिना
उत्तरपदलोपी समासः ॥ १० ॥

पुत्रीयतेत्यादि ॥ आत्मनः पुत्रमिच्छता तेन राज्ञा प्रयोजक
कर्त्ता वराङ्गनाभिः प्रयोज्यकर्त्रीभिर्ह्यथशृङ्गनामा मुनिः स्त्रां पु
रमानाथिणीञ् प्रापणे दिक्कर्मकः ण्यादिशृङ्गाढेत्यादिना मुख्य
कर्मोक्तं रतनोर्यगिष्ठाविति तनि इण् इणस्तलोप इति तनो
लोपः । ओर्लोप इति जिलोपः तदानयनेहेतुगर्भविशेदणमाह
विद्वान् पण्डितः क्रतुषु यज्ञेषु क्रियावान् प्रशस्तक्रियः मोक्षस्य
पादिति अस्यर्थे वतुः अस्यर्थप्रत्ययाः प्राशस्त्यादिविवक्षया भव
न्ति । यदुक्तं भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेति शायने । संसग
स्ति विवक्षायां भवन्ति मतुवादय इति । विपाकेन जाता ज्ञा
नस्य गतिर्मागोयस्य स तथा विनोपदेशाज्ज्ञानं जातमित्यर्थः
अतिपरिणतज्ञानमार्ग इत्यर्थोवा । द्वितस्तस्य इति चिमक् गति
र्मार्गे दशायाश्च ज्ञाने यात्राद्युपायने इतिविश्वः । मनस्वी प्रशस्त
मनाः । सञ्ज्ञेधास्माद्यादिति विन् मान्यः मानार्हः ढधेका
दिति अर्ह्यार्थे साध्वर्थे वा ण्यः धर्मादिमननान्मुनिः मनेर्निपात
नात् अथस्य मृगस्य शृङ्गमिव शृङ्गमस्य आकर्षय इत्युदाहरणे
न कचिन्मध्यपदलोप इति सूचितं षष्ठीप्रथमचोरिवार्थं समास
इति श्रीपतिदत्तः तन्मते अथस्येव मृगस्येव शृङ्गमस्येति वियहः ।
प्रशस्तान्यङ्गान्यासामिति गोतृणेति यामादित्वात्प्रत्ययेऽङ्गनाः
पुत्रीयतेतिकोऽन्यादितिक्यः अकारस्य ईकारः ॥ १० ॥

ऐहिष्ट तं कारयितुं कृतात्मा क्रतुं नृपः पुत्रफलं मु
नीन्द्रं। ज्ञाताशयस्तस्य ततो व्यतानीत् कर्मठः कर्म
सुतानुबन्धि ॥ ११ ॥

ज० भ० ऐहिष्ट ॥ तं मुनीन्द्रं क्रतुं कारयितुं नृप ऐहिष्ट ईहितवान्
ईहतेरात्मनेपदिनो लुङि भेट्वादिटि च रूपं। द्विकर्मकता तु
हृकोरन्यतरस्यामिति। कृतात्मा वशीकृतात्मेतिभावः। पुत्र
फलं पुत्रः फलं कार्यं यस्य क्रतोः तत उत्तरकाशं स मुनिः पर
चित्तज्ञत्वात् ज्ञाताशयो ज्ञाताभिप्रायो राजाभिमतं कर्म कार
यितुं तस्य नृपस्य कर्म व्यतानीत् प्रारब्धवान्। ततो तेनेटीतिह
लन्तलक्षणायां प्रतिषिद्धायां अतोहलादेरिति विभाषावृद्धिः
कर्मठः कर्मणि घटते कर्मणि घटोठच्। यागक्रियानिष्पादक इ
त्यर्थः सुतानुबन्धं सुताननुबध्नातीति कर्मण्यण्। सुतानुबन्धीति
पाठान्तरम् सुताननुबन्धुं शीलमस्येति। सुप्यजातौणिनिः सुपी
त्यनुवर्त्तमाने सुवग्रहणमुपसर्गनिवृत्त्यर्थमिति केवलस्योपसर्गस्य
निवृत्त्यर्थं द्रष्टव्यम् अन्यथा जाताविति किं ब्राह्मणानामन्वपिते
ति न युज्यते आङ्गित्यस्योपसर्गत्वात् ॥ ११ ॥

भ० ऐहिष्टेत्यादि ॥ तं मुनीन्द्रं नृपः पुत्रफलं क्रतुं कारयितुं ऐहिष्ट
ईहचेष्टेत्यां सिः बसोरस्येतीम् घोटोद्योष्वित्यम् आदिगेचोरिति
त्रिः घोऽजौजेरिति प्रयोज्यकर्तुः कर्मलं कृतात्मा कृत आत्मा
यत्नो येन आत्मा यत्नो धृतिरित्यमरः ततो ऽनन्तरं ज्ञाताभि
प्रायः स मुनीन्द्रस्तस्य नृपस्य सुतानुबन्धं कर्म व्यतानीत् तनुदञ्ज
विस्तृतौ व्यासिः हृदाद्यस्तीति ईम् बसोऽरस्येति इम् हृदादेः सेम

इति त्रिः सुतामनुवध्नाति जनयतीति ढात्पञ्चिनि षष्चि सुतस्यानु
बन्धः सुतामनुबन्धः यजनः ततोऽख्यर्थेनैकाजिति इन् कर्मणि कु
शलः कर्मठः कृतद्वितयमासानामभिधानं नियामकं इत्युक्तेः
कर्मणः कौशलेठइति बोध्यं ॥ ११ ॥

रक्षांसि वेदीं परितो निरास्यदङ्गान्ययाचीदभितः
प्रधानम् । शेषाण्यहौषीत्सुतसम्यदे च वरं वरेण्यो नृ
पतेरमार्गीत् ॥ १२ ॥

रक्षांसि ॥ वेदीं परितः यजनवेद्याः समन्तात् विघ्नायोपस्थिता जः ग०
नि रक्षांसि रक्ष्यते एव इत्यसुन् तानि रक्षोघ्नैर्मन्त्रैर्निरास्यन्ति
रक्षवान् । पर्यभिभ्यासर्वोभयार्थे तसिद्ध् । अभितः परित इत्या
दिना द्वितीया अङ्गान्ययाचीदभितः प्रधानमिति । यद्देवता
मथोयागः सा देवता तत्र प्रधानं पुत्रफलत्वादिष्णुः प्रधानम् । त
मिद्धा तस्योभयतः पार्श्वयोर्यान्यङ्गानि चचुरादीनि देवतान्तरा
णि तान्ययाचीत् । अग्रावाङ्गत्या पूजितवान् कर्तुः क्रियाफला
भावात्तद्ध न भवति षत्वकत्वे शेषाण्यहौषीदिति स्वाङ्गं विष्णु
मिन् शेषाणि प्रतिकृतानि पिष्टकमयानि सुतानां सम्यदर्थमग्नौ
ऊतवान् । जुहोतेः सिचिवृद्धावीटि च रूपम् । वरेण्यः श्रेष्ठः वरं
चामार्गीत् । मार्गितवान् हे देवा अग्निप्रभृतयो नृपतेः सुता
भूयासुरिति । मार्गं अन्वेषणे । आधृषादेति यदाणि ज्ञास्ति
तदा चरुभावास्ति जेव भवति ॥ १२ ॥

रक्षांसित्यादि ॥ वरेण्यो मुनिर्वेदीं परितो वेद्याः समन्तात् भ०
रक्षांसि निरास्यन्निराकृतवान् पूर्ववदस्यतेर्ङः अस्यादेशश्च प्रधा

नममितः प्रधानयागस्योभयपार्थ्यं आदावनेच अङ्गानि अथा
 चीत् अङ्गयागानकार्थीत् यदा प्रधानदेवतायाविष्णोर्भयपा
 र्थ्यं अङ्गानि चक्षुरादीनि लोकपालनवग्रहादीन् वा पूजितवान्
 एतेन साङ्गाद्वैदिककर्मणः फलावश्यभाव इति सूचितं उल्लिख्य
 मे दने आकाशकुलिशाङ्गुशशेषवेशेत्यादि नपुंसकसंयुते हेमच
 न्द्रेण पठितं नृपतेः स्तसम्यत्वे च वरममार्गीत् मार्गश्रवेषणे अ
 याचीदिति यजेरनिमत्वात् व्रजवदेतिभिः शङ्खाजेति षड्ऽपठोः
 कइतिकः किलादिति षत्वं वेदीं प्रधानस्येत्यत्र परितोऽभितीयो
 गे धिक् समयेत्यादिना द्वितीया ॥ १२ ॥

निष्ठां गते दक्षिमसभ्यतोषे विहित्रिमे कर्मणि राज
 पत्यः । प्राशर्जतोक्छिष्टमुदारवंश्यास्तिस्रः प्रसीतुं चतु
 रस्तुपुत्रान् ॥ १३ ॥

ज०म० निष्ठां ॥ निष्ठां समाप्तिं गते कर्मणि यागक्रियायां समाप्तायां
 राजपत्यः ऊतोक्छिष्टं ऊतावशेषं शिष्टचरुं प्राशुः भक्षितवत्यः
 अन्नातेर्लिटि उशि रूपम् दक्षिमसभ्यतोषे दानेन निर्वृत्तोदचि
 मः सभ्यानां ब्राह्मणानां तोषो यत्र कर्मणि । विहित्रिमे विधाने
 न निर्वृत्ते कर्मणि । दात्रो धाजश्चङितः क्लिरिति क्लौविहिते
 प्रथमस्य दादद्धोरिति ददादेशः द्वितीयस्य दधातेर्हिरिति हि
 रादेशः मप् सभायां साधव इतिसभ्याः सभाया यः । उदार
 वंश्याः महावंशोद्भवाः शेषे यत् । कौशल्या कैकेयी च चत्रिये
 मुमित्रा तु वर्णसंकरजा किमर्थं प्राशुः । प्रसीतुं सुपुत्रान्विनी
 तान् प्रसवितुं तत्र कौशल्या कैकेयी च एकैकं पिण्डं प्राशितवत्यौ

ताभ्यां चावयोः परिचारिकेति पिण्डभागद्वयं दत्तं सुमित्रा प्रा
श्रितवती । ततश्च पुत्रद्वयं जनयिष्यति एवञ्चाभिसम्भाय चतुर
द्वयुक्तं नतु चीनिति । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने खरतीत्यादिना
विभाषितेऽट् ॥ १३ ॥

निष्ठामित्यादि ॥ कर्षणि निष्ठां निष्पन्निं गते सति उदारवंश्या भ०
स्त्रिंशो राजपत्न्यः चतुरः शोभनपुत्रान् प्रसेतुं ऊतत्रेषं प्राशुः ।
अत्र भोजने षूङ् न प्रसवे तादर्थ्यं चतुर् वेमूदिदिति इम् पचे
इमो ऽभावः । वंश्या इति ढघेकादिति भवार्थे ण्यः तस्यानित्या
न्नत्रिर्न ईप् । कर्षणि कीदृशे दानेन जातः संभ्यानां तोषो यच्च ।
बुदाञ्जलिदाने द्वितस्तज्जे इति त्रिमक् ददोष इति दत् । सभा
यां साधुः सभ्यः पूर्ववत् ण्यः । विहिचिमे विधानेन जाते पूर्ववत्
त्रिमक् धाओहिरिति हिः ॥ १३ ॥

कौशल्ययासावि सुखेन रामः प्राक्केकयीतो भरत
स्ततो ऽभूत् । प्रासेष्ट शत्रुघ्नमुदारचेष्टमेका सुमित्रा
सत् लक्ष्मणेन ॥ १४ ॥

कौशल्यया ॥ कौशल्यस्य राशो ऽपत्यमिति वृद्धेत्कौशलाया ज०म०
दाञ्ज्यङ् । यङ्श्चाप् कौशल्यया प्राक्प्रथमं असावि रामः
जन्यतेऽस्य । षूङ् कर्षणि लुङि चिषिरूपम् सुखेनेति प्रकृत्यादि
त्वात्तृतीया । महतां जन्मनि न काचिदपि पीडास्ति । तदनन्तरं

केकयीतो भरतो ऽभूत् । केकयानाचष्ट इति णिच् । सा हि ईदृ
 आसादृशाः केकया इति कथयति । तदन्तादच इति इकार
 प्रत्यय औणादिकः णिलोपः । छदिकारादन्तिन इति ङीप् । अ
 पादानेचाहीयरुहेरिति तसिः । यदा च केकयस्यापत्यम् जनय
 दशब्दात्त्रिधादन्तित्यञ् । केकयमित्रयुप्रलयाणांयादेरिय
 इतीयादेशः । टिड्ढाणञिति ङीप् तदा कैकेयीति द्वितीयं रूपम्
 सुमित्राश्चुम्न उदारचेष्टं उदाराचेष्टा यस्येति प्राप्नोष्ट प्रसूत
 वती कर्त्तरि लुङ् । डित्वात्तङ् जातमात्रस्य हि तस्य किल महा
 सत्वतया तादृशस्यैव चेष्टाभूदिति श्रूयते । एकेति एकैवेति गम्यमा
 नत्वादेवशब्दो न प्रयुक्तः । सह लक्षणेन लक्षणेन सह ॥ १४ ॥

भ० कौशल्यायेत्यादि ॥ कौशल्याया राजकन्यया प्राक्पूर्वं सुखेन
 रामो ऽसावि प्रसूयते स खड्गश्चास्ति कर्मणि रूपं कौशलशब्दा
 दपत्यार्थे वाङ्मादीत्यादिना ण्यः तस्य प्रकारेत्ताविवचया द्विन्न
 ऊच्चाहेति नेप् अदन्तत्वात् स्त्रियामत आप् । ततो ऽनन्तरं भरतः
 केकयीतो ऽभूत् केकयस्य स्व्यपत्यमिति वाङ्माद्यत इति ण्यसास्य
 णकारेत्ताविवचया न त्रिः यतोपायेति अंपो च तस्मैरिति तस्
 एका सुमित्रा लक्षणेन सह उदारचेष्टं श्चुम्न प्राप्नोष्ट खड्गश्चा
 स्तिरूपं सहवारणेति सहयोगे तृतीया सहवारणेतिस्त्रचे सहयोगे
 गस्य प्रधानाप्रधानत्वाविशेषोक्तेरत्र सहयोगस्य प्राधान्यं विवक्षि
 तं पित्रा सहागतः पुत्रः राज्ञा सह वनं यातीत्यादिवत्तेन लक्ष
 णो ज्येष्ठइतिबोधं ये तु क्रियादिगौणात् सहार्थं तृतीया इत्याहु
 सन्मतेऽपि लक्षणास्य ज्येष्ठत्वं । तथाहि युगपदारभ्यप्रसवक्रियायां
 लक्षणास्य गौणत्वं क्रियाया अस्मापकत्वादियं प्रसूतेति व्यव

हाराभावात् प्रचुन्नस्य प्राधान्यं क्रियायाः समापकत्वात् इयं प्र
सूतेति व्यवहारात् तेन लक्षणे जाते प्रचुन्नक्रिया न समाप्ता प
श्चादव्यवहितकाले प्रचुन्नस्य सम्भवात् तेन लक्षणस्य सहयोगो
विवक्षितः। प्रचुन्नस्य तु क्रियाव्याप्यत्वात् कर्मत्वं। वस्तुतस्तु यस्य
हिक्रियादिसम्बन्धः साक्षात् शब्देन प्रतिपाद्यते तत् प्रधानं यस्य
न प्रतीयते तत् गौणं एतच्च शक्तिस्वभावात् पित्रा सहागतः पुत्र
इत्यत्र पितृगौणत्वं साक्षात् क्रियासम्बन्धाभावात्। न च पिता
पुत्रसम्बन्धेन प्रधानाप्रधानता तस्मात् क्रियागुणद्रव्यसम्बन्धे गौ
णात् सहार्थैर्युक्तात् तृतीया स्यादिति बोध्यं। शब्दं हन्तीति हनच
रगष्टक् हनगमित्युक् सोपे हनोक्तेः ॥ १४ ॥

आर्चीद्द्विजातीन् परमार्थविन्दानुदेजयान्भूतग
णान्यपेधीत्। विद्वानुपानेष्ट च तान् स्वकाले यतिर्व
शिष्टो यमिनां वरिष्ठः ॥ १५ ॥

आर्चीद्द्विजातीन् ॥ तेषु जातेषु द्विजातीन् दे जाती येषामिति ज०म०
तान् ब्राह्मणचत्रियवैश्यान् परमार्थविन्दान् विन्दन्तीति विन्दाः
विद्वद्भावे इत्यस्मात् अनुपसर्गादित्यादिना शः मुचादित्वाङ्गुम्।
परमार्थस्य विन्दान् लाभिन इति कर्मणि षष्ठी तस्याः कृद्योगाच्च
षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यमिति समासः। तानार्चीत् सगा
दिभिः पूजितवान्। अर्चपूजायामित्यस्मात् लुङि तिप् इट् चित्वा
सोपः। भूतगणान् राक्षसादिगणान् उदेजयान् उत्कम्पान्।
तस्मिन्नेव सूत्रे उत्पूर्वैर्जिष्मोनिर्दिष्टः तस्मादुदेजयतीति
शः तान् न्यपेधीत् उत्सादितवान्। विधेर्नेटीति हलन्तश्च

शाखाः प्रतिषेधः विद्वान्पौरोहित्यकर्माणि कुशलः उपानेष्ट च
 तान् रामादीन् तेषामुपनयनादिक्रियां चकार सम्माननेत्या
 दिना आचार्यकरणे तद्। स्वकाल इति गर्भादेकादशे वर्षे
 जातस्य गर्भेकादशेष्टित्यादिना वचनेन उपनयनकाल उक्तः।
 यमनियमेषु यतत इति यतिः। सर्वधातुभ्य इति इन्। अहिं
 सा सत्यमस्तेषां ब्रह्मचर्यमकल्पायं। इति पञ्च यमा येषां सन्ती
 ति यमिनः स्मृताः। तेषां वरिष्ठः उत्तमः प्रियस्त्रिरेत्यादिना उरु
 शब्दस्य वरादेशो महत्पर्यायस्य ॥ १५ ॥

३०

आर्चीदित्यादि ॥ वशिष्ठः पुरोहितो द्विजान् परमार्थविन्दान्
 उत्कृष्टधनलाभिनः आर्चीत् परमधनेन पूजितवान् इति पर्यव
 स्यति विद्वत्साम इत्यस्मात् साहिज्जातीत्यादिना शः मुचादित्वा
 क्षुणागमः। परमार्थ आत्मसाक्षात्कारः अर्चक पूजायां। उ
 देजयान् भयहेतुकूरभूतगणान् राक्षसादीन् न्यवेधीत दूरी
 चकार एजुकल्पने पूर्ववत् ब्रह्मत्ययः विद्वान् विधिज्ञः तान् रामा
 दीन् स्वकाले गर्भेकादशे वर्षे चत्रियोपनयनयोग्ये उपानेष्ट ज्ञा
 नार्चीत्सेपयोपनयेत्यादिना मं। यतते यमनियमादिव्यति य
 तिः श्रौणादिक इः यमिनां मध्ये वरिष्ठः उत्तमः गुणादेष्टे
 यस्य इतिगुणवचनादिष्टे कृते वाढान्तिकेति उरुशब्दस्य वरा
 देशः। वशिष्ठ इति पूर्ववदिष्टः वसनिवासे इति दान्यमथ्यं पाराय
 णिकाः साधयन्ति प्रकृष्टो वशी वशिष्ठ इति तालव्यमथ्यमपि
 प्राञ्जः ॥ १५ ॥

वेदो ऽङ्गवाक्सीरखिलो ऽध्यगायि शस्त्राण्युपायंसत
 जित्वराणि। ते भिन्नवृत्तीन्यपि मानसानि समं जनानां
 गुणिनोऽध्यवात्सुः ॥ १६ ॥

ज०म०

वेदो ॥ शिखा कस्यो व्याकरणं हन्दाविवृतिर्निर्हृतं ज्योतिषं
चेति षडङ्गानि शास्त्राणि तानि विद्यन्ते यस्य वेदस्येति अङ्गवान् ।
तैरूपनीतैरामादिभिः अखिलो निश्चेष्टो वेदो ऽध्यगायि अधीत
इत्यर्थः इहोऽधिपूर्व्यात्कर्माणि लुङि । विभाषालुङ्लुङोरिति
गाङादेशः चिष्यक् तलुक् । यदा इक्स्वरणे इन्वदिकइति वक्त
व्य मिति गाङादेशः । अतएव तैरामादिभिः पूर्ववेदिताः साङ्गा
वेदा वशिष्ठमुखादधीता इत्यर्थः । शस्त्राणि धनुरादीनि जितरा
णि जयश्रीलानि । इक्ष्मणजीत्यादिना करप् तैरुपायंमत स्त्री
कृतानि । उपपूर्वो यमिः स्त्रीकरणे वर्तते तस्मात्कर्माणि लुङ् ।
आत्मनेपदेष्वित्यादिना अदादेशः हनः सिजितिज्ञापकादनुना
सिकलोपाभावः । ततश्च राभादयो गुणिनो मानसानि मनांसि
प्रज्ञादित्वात्स्वार्थे णः भिन्नवृत्तीनि नानाविधप्रवृत्तीनि विषयेषु
तानि मानसान्यपि जनानां समं साधारणं क्रियाविशेषणम् अथ
वास्तुः अभ्युषितवन्तः । अधिपूर्व्यादसिः सिचि वदत्रजेत्यादिना वृ
द्धिः सस्येति तलम् सिजभ्यस्येति जुष् । उपाधीत्यादिना अधिकर
णस्य कर्मसंज्ञा ॥ १६ ॥

ददत्यादि ॥ तैरामादिभिः समस्तः साङ्गोवेदो ऽध्यगायि
अधीङ्लथयने गीङ्गोष्ट्योर्वेति ग्यादेशः । शिखाकस्यो व्याक
रणं निर्हृतं हन्दासंप्रतिः । ज्योतिषां निश्चयस्येति वेदाङ्गानि व
दन्ति षट् । तैः शस्त्राणि उपायंसत स्त्रीकृतानोति उपपूर्वो यमिः
स्त्रीकारे भानो ऽदनतइत्यत् । जिजये जयनीति जितराणि हवर
प् सृजीति हवरप् स्वस्व तन्पितीतितन् श्रीसार्धे हवरविति परे ।
स्वमते ऽपि श्रीसार्धे तृनित्युक्तेः कश्चित्पुनश्चिन् इच्छु हवरप्प्रभृ

म०

तयः ग्रीष्मार्धेऽपि स्युरिति बोध्यं । ते रामादयो जनानां मानसा
नि विषयेषु भिन्नवृत्तीन्यपि समं साधारणं यथास्यात्तथा अथवा
सुः । वसौनिवासे अनिमत्ताद्भवदेति त्रिः सत्सरे इतिसस्य तः
अनुस्मिदेरिति अन उस् गुणिनो गुणवन्तः नैकाजादितीन् । मन
एव मानसं विकारसंघेत्यादिना स्वार्थे णः णित्ते त्रिरिति त्रिः
कर्मक्रियेत्यादिना उस्स डत्वं ॥ १६ ॥

ततो ऽभ्यगाद्गाधिसुतः क्षितीन्द्रं रक्षोभिरभ्याहतक
र्मवृत्तिः । रामं वरोतुं परिरक्षणार्थं राजार्जिहत्तं
मधुपर्कपाणिः ॥ १७ ॥

म०ज० ततो ॥ तेषु रामादिषु तथाभूतेषु गाधिसुतो विश्वामित्रः क्षि
तीन्द्रं राजानमभ्यगात् अभिगतवान् दण्डोपादेयः गतिस्तेत्या
दिना विषो लुक् । रक्षोभिर्निर्वाचरैः अभ्याहता अभिभूता
यागादेः कर्मणो वृत्तिः प्रवृत्तिर्यस्येति रामं वरोतुं प्रार्थयितुम्
वृत्तेवेति द्रष्टोदीर्घत्वम् । परिरक्षणार्थं विहन्यमानस्य कर्मण
इत्यर्थः तं गाधिसुतं आर्जिहत् पूजितवान् अर्हं पूजायामिति स्वा
र्थिकस्नानसौरादिको गृह्यते न भौवादिकः । तस्माद्धेतुमन्त्रिणा
च न भवितव्यम् णिश्रीत्यादिना चङ् णिलोपः दिर्वचने ऽसीति
स्यानिवह्नावादादेर्दितीयस्येति द्विषब्दे दिरुच्यते रेफस्य न न
द्रा इति प्रतिषेधः सुत्वत्वा आट् वृद्धिः मधुपर्कपाणिः दधि घृत
मधूनि एकीकृतानि मधुपर्क इत्युच्यते तस्मिन्पात्रे स्थितः पाणि

यस्येति विग्रहः सप्तस्युपमानेत्यादिना उत्तरपदलोपी समासः।

पाचादुद्धृत्य मधुपर्केण पूजितवानित्यर्थः ॥ १७ ॥

तत इत्यादि ॥ अनन्तरं गाधिसुतो विश्वामित्रो रघोभिरभ्या भ०
हतकर्षवृत्तिः सन् अर्थात् कर्षण आत्मनो वा परिरक्षणार्थं रामं
वरीतुं चितीन्द्रमभ्यगात्। इषो गाध्यामितिगादेशः भूषापि
वेत्यादिना सेर्लुक् राजा तं आर्चिहत् अर्हकपूजायां चुर्भोञ्जिर्भे
तिञिः जिश्रोत्यङ् धुर्दिण्यङीति हेर्दितं नाजन्तादेरादिर्दिः
स्यादो नवद्रोये इति च निषेधान्नादिरेफयोर्दितं स्रभस्वयेति ह
स्य जः जेर्लोपः मधुपर्कः पाणौ हस्ते यस्य स तथा एतेन मधुपर्क
णार्चनं शस्यते। वरीतुमिति नेमेकाजादित्यादौ वृवर्जनात् वसा
रस्येतीम् वृतोवेमो र्घ इति र्घः ॥ १७ ॥

ऐषीः पुनर्जन्मजयाय यत्त्वं रूपादिबोधान्न्यवृतञ्च
यत्ते। तत्त्वान्यबुद्धाः प्रतनूनि येन ध्यानं नृपस्तच्छि
वमित्यवादीत् ॥ १८ ॥

ऐषीः ॥ मुक्तिस्तत्त्वावबोधस्तस्या ध्यानं प्रयोजनं तत्र पुनर्जन्म जन्म०
भूयोजनस्य तस्य जयाय यत् ध्यानं त्वमैषीः एषितवानसि। इषेर्लुक्
मध्यमैकवचने इट् इटीतिसिचो लोपे रूपम् रूपादिबोधान्न्य
वृतञ्च यत्ते रूपादिषु शब्दस्यैकरूपरसगंधेषु चक्षुरादिद्वारेण
योबोधः अथवसायलक्षणा बुद्धिः तस्माच्च यत् ध्यानं न्यवृतत्
निवृत्तम्। वृतेर्द्युतादित्वात् द्युज्जोर्लुङीति तिप् ज्ञेरङ् तत्त्वानि
पञ्चविंशतिः पुरुषप्रधानमहद्ब्रह्मारादीनि। प्रतनूनि सूक्ष्मा

णि येन ध्यानेनानुद्धाः ज्ञातवानसि बुधेरनुदात्तेतोऽनुद्धासि
 सिद्धिर्लक्ष्मिणावात्मनेपदेऽस्त्विति सिद्धिः किन्नाहुणाभावः सिद्धिः
 पधत्तजज्ञादि । तद्व्याप्तं त्रिवं शोभनं कश्चिदिति नृपः अवा
 दीत् न तस्य व्याघात इति । वदत्रजेत्यादिना वृद्धिः धै चिन्ता
 धां भावे लुट् ध्यानं ॥ १८ ॥

भ० ऐषीरित्यादि ॥ तव तद्व्याप्तं त्रिवं निर्विघ्नं तस्य कल्याणमिति
 वा इति नृपोऽवादीदुक्तवान् व्रजवदेति त्रिः यद्व्याप्तं पुनर्जन्मनो
 जयाय अभिभवाय त्वं ऐषीः इषुश्च वाञ्छे व्यां सिः रुदाद्यस्ती
 तीम् वसोरस्येतीम् असस्त्राज्जसीम इति सेर्लोपः घोठीयोऽस्त्विति
 अम् आदिगेचोरिति णुः भूयोमजादेरिति पुनरम् आदिगेचो
 रिति त्रिः यच्च ध्यानं ते तव रूपादिवोधात् चक्षुरादिद्वारेण रूप
 रसादीनां यो बोधो ज्ञानं तस्मात् न्यवृत्तत् निवृत्तं ध्यानं न रूपर
 सगन्धादिविषयकं स्यात् वृत्तेर्द्युतादित्वात् प्राप्नुहिद्युदिति ङः ङ
 विधानं अतएव यं । येन ध्यानेन प्रतनूनि दुर्बोधादितिस्रज्जा
 णि तत्त्वानि त्वं अनुद्धाः बुधेऽस्यासि असस्त्रादिति मिलोपे ङभात्त
 योरिति यस्य धः सप्तस्योरिति धस्य दः ॥ १८ ॥

आख्यन्मुनिस्तस्य शिवं समाधेर्विघ्नन्ति रक्षांसि वने
 क्रतुं च । तानि द्विषदीर्यनिराकरिष्णुस्तृणेषु रामः
 सह लक्ष्मणेन ॥ १९ ॥

ज० म० आख्यत् ॥ पृष्टो मुनिस्तस्य समाधेर्ध्यानस्य शिवमनुपद्रवमा
 ख्यत् कथितवान् । चक्षिङ्गः स्त्राज् अस्त्रमीत्यादिना ज्ञेरङ् आतो

लोपः किञ्चन दोषः विघ्नन्ति रक्षांसि वने क्रतून् । गमहनेत्यादि
ना उपधालोपः होहन्नेरिति कुत्वं । किं क्रियतामिति चेदाह
तानि रक्षांसि द्विषतां वीर्यं सामर्थ्यं वीरेः स्वार्थिकस्यन्मादचो
यत् तस्य निराकरिण्युः निराकरणशीलः अलङ्कृतित्यादिना
दृष्णुच् तृणेषु हिनसु तृहेर्विधौ लोट् । एहः रुधादिवात्तम् ।
तृणह इम् होठः द्युत्वं ठोठ इति ठलोपः सह लक्षणेन लक्षणेन
सह ॥ १८ ॥

आख्यदित्यादि ॥ ततो मुनिराख्यत् कथितवान् वत्सस्यख्या भ०
लिपेतिठः उल्लेखीत्यालोपः तस्य समाधेः शिवं कल्याणं तस्य
नृपस्य आख्यत् सम्बन्धविवक्षया षष्ठीत्यन्ये । तु शब्दे वाक्यभेदे
विषयद्योतकत्वे वा । रक्षांसि वने क्रतून् यश्चान् विघ्नन्ति हन
गमेत्युल्लोपः हनोऽज्ञोन्नः तानि रक्षांसि रामो लक्षणेन सह
तृणेषु हन्तु तृहधकि हिंसे विधिनिमग्नयेति प्रार्थनायां गी तुपि
रुधादिवात् दिवसु तुदरुधेति नष् तृह इन् पिङ्गसे इति इन् हो
ठोभाविति हस्य ठः ठभात्तथोरिति तस्य धः द्युभिरिति धस्य ठः
ब्रौद्रीति ठलोपः द्विषतां ब्रूणां वीर्यं निराकरोतीति मिभ्राज
भू सहेति दृष्णुः शीलार्थे वा दृष्णुरित्यन्ये ॥ १८ ॥

स शुश्रुवांस्तदचनं मुमोह राजासहिष्णुः सुतवि
प्रयोगं । अहंयुनाथ क्षितिपः शुभंयुरुचे वचस्तापस
कुञ्जरेण ॥ २० ॥

स राजा तस्य मुनेस्तदचनं शुश्रुवान् सुतवान् सन् सुत जन्म०

विप्रयोगमसहिष्णुः असहनशीलः मुमोह मोहमुपगतः शृणोते
 भाषायांसदवसश्रुवेत्यनेन कसुः । सुतेन विप्रयोगमिति कर्तृक
 रणेकतावज्जलमिति समासः नलोकाव्ययनिष्ठेति षष्ठ्याः प्रतिषे
 धः । अथानन्तरं अहंयुमा अहंकारवता अहंशुभमोर्ध्वम्
 तापसकुञ्जरेण तपःसहस्राभ्यांविनीनिरित्यनुवर्तमाने अण्चति
 मत्वर्थे ऽण् तापसश्च स कुञ्जरश्चेति वृन्दारकेत्यादिना समासः ।
 तेन क्षितिपो राजा शुभंयुः कल्याणवान् पूर्ववद्युस् । वचो व
 द्यमाणमुचे उक्तः कर्मणिलिट् समसारणं अहंयुनाथ इति
 विसर्गान्तपाठान्तरम् तत्र अहंयूनां क्षत्रियाणां नाथ इति धो
 ज्यम् ॥ २० ॥

भ० सशुश्रुवानित्यादि ॥ तस्य मुनेर्वचनं शुश्रुवान् स राजा मुमोह
 मुह्यस्वप्नि वैचित्ते यतः सुतविप्रयोगं पुत्रस्य विरहं असहिष्णुः
 अथानन्तरं तापसकुञ्जरेण तपस्त्रिश्रेष्ठेन क्षितिपो वक्ष्यमाणं
 वच ऊचे व्यथयहेति खेर्जिः ग्रहस्वपाद्योरिति प्रकृतेर्जिः न्या
 दिज्यन्तेति गौणकर्म उक्तं कीदृशेन स्वप्रार्थनाभङ्गसम्भावनया
 क्रोधादहङ्कारवता कीदृशो राजा शुभंयुः शुभयुक्तः गोतृणमेधे
 ति अव्ययाभ्यां अहंशुभंशब्दाभ्यां युरख्यर्थे ॥ २० ॥

मया त्वमाप्ताः शरणंभयेषु वयं त्वयाप्याप्सहि
 धर्मवृद्धौ । चात्र द्विजत्वं च परस्परार्थं शंकां कृथा मा
 प्रहिणु स्वस्त्वनु ॥ २१ ॥

ज०म० मया ॥ भयेषु त्वं शरणम् आप्ताः प्राप्ताऽपि मया आपेः
 कर्मणि लुङ्सिज्ज्ञौपः । त्वयापि धर्मवृद्धौ धर्मोपचयाय वय

माप्सहि प्राप्ताः । पूर्वबहुलादिः उत्तम वज्रवचनं सिचोलोपा
भावः मकारस्यास्यलत्वात् । तदित्यं चात्रं द्विजलं च धर्मवृद्धौ प
रस्परार्थं अन्योन्यप्रयोजन कर्मव्यतीहारे सर्वनाम्नो द्वे भवतः स
मासवच्च वज्रलमिति यदा न समासवत् तदा अयम् । तस्मान्मा
शङ्कां कथाः माकार्षीः कथमस्मिन्सङ्कटे पुत्रं वियोजयामीति ।
माङ्गि लुङ् अङ्भावः उञ्चेति कित्वाङ्गुणाभावः इत्यादङ्गादिति
सिचोलोपः प्रहिणु प्रेषय स्वं पुत्रं हिनोतेः प्रार्थनायां लोट् श्रुः
अपित्वात् डित्वं गुणाभावः उत्तमप्रत्ययादितिहेर्लुक् हिनुमी
नेतिणत्वम् ॥ २१ ॥

मयेत्यादि ॥ मया मयेषु शरणं रक्षितं त्वं आप्ताः प्राप्तः भ०
दे यास् आप्नोकिप्रापणे झसखादिति सेर्लोपः । त्वयापि धर्म
वृद्धौ वयं आप्सहि प्राप्ताः अत्रापि दे महि तस्मात् चत्रियत्वं प्रा
ह्मणत्वञ्च अन्योन्यप्रयोजनकं जातिव्यत्योरभेदोपचारात् व्यती
हारे गतिहिंसेतिसूत्रे ऽनन्योन्यार्थ इति ज्ञापकात् परस्परं व्यति
ज्जनन्तीत्युदाहरणेन च क्रियाव्यतीहारे परस्परार्थं भवतीति
बोद्धव्यं । त्वं शङ्कां मा कथाः झसखादितिसेर्लोपः घीटीथीवित्य
चामेति वाक्यात् मायोगे अमनिषेधः स्वसूनुं प्रहिणु प्रस्थापय
विधिं मन्त्रेति प्रार्थनायां गी हिनवर्द्धने गतौ स्वादित्वात् दि
वसतुदेति नुः हेर्लोप इति हिलोपः प्राग्वच्चेन इति णत्वं ॥ २१ ॥

घानिष्यते तेन मद्यान्विपक्षः स्थायिष्यते येन रणे पु
रस्तात् । मा मां मद्यात्मन्परिभूरयोग्ये न मदिधो
न्यस्यति भारमग्र्यं ॥ २२ ॥

ज०म० घानि ॥ अनागतमर्थं ज्ञानेन समीच्याह । महाविपक्षो रा
 वणः चैलोक्ताविजयितात् सोऽपि रामेण घानिय्यते किमुत इतर
 राक्षसाः । हनेः कर्मणि लृट् स्थितिजित्यादिना चिण्णदिट् उप
 धावृद्धिः । होहनेरिति कुलं पुरस्तादयतो यद्रणं युद्धं भावि
 परशुरामेण सार्द्धमिति भावः । तत्र येन स्थायिय्यते तेन घानि
 य्यते इतियोज्यं अत्र तिष्ठतेर्भावे लृट् चिण्णदिट्वा आतोयुक् हे
 महात्मन् महासत्त्व मा मां परिभूः भावज्ञासीः । किमेवं वदसी
 ति परिपूर्वो भवतिर्निराकरणे वर्तते । मदिध इति विधानं विधा
 प्रकारः आतश्चोपसर्ग इत्यङ् विधा भेदः सादृश्यञ्च दृष्टसादृ
 श्यं गृह्यते मया विधा सादृश्यं यस्येति मदिधः प्रत्ययोत्तरपद
 योऽस्येति मदादेशः मदिधो मत्सदृशोऽन्यो न भारमयं अयाद्यत्
 अथोग्ये असमर्थे न्यस्यति निक्षिपति किमहं येनानागतं समी
 चितमितिभावः । योगाय प्रभवति योग्यः योगाद्यत् ॥ २२ ॥

भ० शङ्कायाश्रकरणे हेतुमाह ॥ घानिय्यतइत्यादि ॥ येन रामे
 ण रणे पुरस्तादेव स्थायिय्यते नच पराक्रुखोभविष्यते तेन म
 हान् विपक्षोऽपि घानिय्यते यदा येन हेतुना रामेणैवमेवं करि
 य्यते ततः शङ्कां मा कृथा इति पूर्व्वेणान्वयः हनयदृष्टश्चइति
 मिण् खेर्होघोऽणिमिति चेति हस्य घंः हनस्तङ् इत्यत्र दृष् वर्ज्जनात्
 न तङ् मिनिषोः समानत्वात् स्थायिय्यते इतिपूर्व्ववत् मिण् यन
 णिण् कृदिन्यात् इतियन् पुरस्तादिति दिक्शब्दादिगुदेऽशकाले
 इति सप्तम्याः स्तात् पूर्व्वधरावराःपुराधावेति पूर्व्वस्य पुरादे
 शः हे महात्मन् हे महामते त्वं मां मां परिभूः न तिरस्कर मा
 टीवेति भूस्थापिवेति सेर्लुक् माथोगेऽम्भिषेधः । आत्मादेहमनो

ब्रह्मसमावधृतिबुद्धिर्विधि विद्यः । मदिधोजनः अयोग्ये ऽसम
र्थे अयं श्रेष्ठं भारं न न्यस्यति नार्पयति योगाय प्रभवति योग्यः ढ
घेकादितिष्ठः अनित्यविवक्षया न त्रिः तत्पुरुषोवा नजः समास
इति । नञ्त्तत्पुरुषसंज्ञकसमासार्थं परे सूत्रं कुर्यान्ति तन्मते
न योग्यो ऽयोग्य इतिविग्रहः स्वमते योग्यादन्यः अयोग्यः अन्यार
भ्येत्यादिना नजो ऽन्यार्थत्वात् पञ्चमीसमासः व्यंपूर्वमिति नजः
प्राग्भावः नजोनौवेत्यः एवमप्राह्मण इत्यत्र प्राह्मणस्य न सदृशो
ऽप्राह्मणः समर्थेनेत्यादिना नजः समर्थत्वात् षष्ठी तेषाञ्च षष्ठी
समासः अनिमित्तान्यथा पश्यन्नित्यत्र एकार्थेन निन्दितानि च तानि
निमित्तानि चेति कर्त्तृधारयः नजो निन्दितार्थे एकार्थत्वात्
अपापमित्यत्र पापस्याभावो ऽपापमित्यवयवीभावः नजो ऽप्यग
त्वात् एवमन्यत्र यथान्वयं बोद्धव्यं । तत् सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं
तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नजर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः इत्य
समासे तु नजो वाचकत्वानङ्गीकारात् तद्योगे उक्तव्याख्या प्राप्त
विभक्तिर्न स्यात् । ममैव विधा प्रकारो यस्य तादृशः सर्व्वजाना
तीत्यभिप्रायः ॥ २२ ॥

कुध्यन्कुलं धक्ष्यति विप्रवर्जिर्यास्यन्सुतस्तप्यति मां ७/
समन्तं । इत्थं नृपः पूर्व्वमवालुलोचे ततो ऽनुजज्ञे ग
मनं सुतस्य ॥ २३ ॥

कुध्यन् ॥ यद्यहं भूतरक्षणे ऽधिकृतो ऽस्य वचनं न कुर्यां तदा ज०म०
कुध्यन् सन् दिवादित्वात् श्यन् विप्रो वर्जिरिव उपमितिसमासः
धक्ष्यति कुलं भस्मसात्करिष्यति दहेर्लृट् दादेरिति घः भष्भावः

चर्त्त घकारस्य ककारः। इण्कोरिति षत्वं यास्यन् गमिष्यन्
 सुतः मां समन्युं सशोकं तस्यति सन्नापयिष्यति तपेर्लट् इत्यमैवं
 प्रकारं नृपः पूर्वमादौ अवालुलोचे अवलोचितवान् अवाङ्पूर्
 व्वालोचेर्लिट् तत उत्तरकालं सुतस्य गमनमनुजज्ञे अनुज्ञातं
 नृपेणैति विभक्ति विपरिणामेन तेनेति योज्यं कर्मणि लिट् ज्ञा
 अवबोधनेइति परस्मैपदित्वात् नचानुपूर्वादस्मादात्मनेपदं वि
 हितं ॥ २२ ॥

भ० क्रुध्यन्त्यादि ॥ विप्र एव वक्त्रिः क्रुध्यन् कुलं धव्यति भस्मीक
 रियति दहौ दाहे औदित्वास्मेम दादेर्घ इति हस्य घः झपझसो
 रिति घस्य कः किलादिति षः यास्यन् गमिष्यन् सुतः समन्युं सशो
 कं मां तस्यति तयौ दाहे इत्यमनेन प्रकारेण नृपः पूर्वमवालु
 लोचे अवलोचितवान् लोचृङ्गीचे धुर्दिग्यङ्गीतिङिः झभखयह
 र्घेति ओकारस्य उकारः। ततोऽनन्तरं सुतगमनं अनुजज्ञे
 अत्रानुशब्दस्य उपसर्ग प्रतिरूपकत्वेन जिन्ञ्यन्तापवेति सं। य
 द्वा विभक्तिव्यत्ययेन नृपेण सुतस्य गमनमनुजज्ञे अनुज्ञातं कर्म
 णि प्रत्ययः यद्वा अनुपज्ञात् ततस्तेन सुतस्य गमनं जज्ञे ज्ञातं तम्
 क्तेरिति तम् यद्वा जनोडे रूपं अनुज्ञातार्थता हनगमित्युङ्लोपः
 ॥ २३ ॥

आशीर्भिरभ्यर्च्य ततः क्षितीन्द्रं प्रीतः प्रतस्थे मुनिरा
 श्रमाय। तं पृष्ठतः प्रष्टमियाय नमो हिंसेषु दीप्रास्त्र
 धरः कुमारः ॥ २४ ॥

ज० भ० आशी ॥ रामगमनस्यानुज्ञातत्वात् प्रीतो मुनिः क्षितीन्द्रं

राजानं आशीर्भिरभ्यर्च्य पूजयित्वा आङ्गश्रासेः क्षिप्युपसंख्या
नात् उपधाया इत्वं प्रतस्थे पुनराश्रमाय आश्रमं पुनः प्रस्थि
तवान् । तिष्ठतेः समवेत्यादिना लिटि तङ् प्रष्ठं अग्रयायिनं
तं प्रष्टोऽग्रगामिनीति षत्वं पृष्ठतः पश्चात् इयाय कुमारः । इणो
णस्मि वृद्धिरायादेशः दिर्वचनेचीतिस्थानिवद्भावात् दिर्वचनमि
कारस्य अभ्यासस्यासवर्ण इतीयङ् नम्रोऽनुकुलः हिंसनशी
लाः इषवः शराः हिंसेषवः आप्तमविसम्बादि यद्धनुः तत् हिंसे
षुदीप्तमाप्तधनुर्यस्य कुमारस्येति विग्रहः । अत्र धनुषस्येति
अनङ् न भवति समामान्तविधिरनित्य इति । दीप्रास्तधनुरि
ति पाठान्तरं दीपमस्तं धृष्टतया यस्य धनुषस्तत् दीप्रास्तं धनु
र्यस्येति सः । कस्मिन्विषये हिंसेषु नान्येष नम्रादयो नमिकम्पी
त्यादिना रप्रत्ययान्ताः ॥ २४ ॥

आशीर्भिरित्यादि ॥ मुनीरामस्य गमनानुज्ञया प्रीतः सन्चिति भ०
न्द्रपुनराशीर्भिरभ्यर्च्य आश्रमाय प्रतस्थे प्रतिज्ञानिर्णयप्रकाशे सं
प्रव्यवाचस्य इति मंगत्यर्थमन्यडे इतिचतुर्थी आङ्गः श्रासः क्षिप्
शासुङ्किङ्कस इति उङ् आकारस्य इः सषेसुस्सेति रङि व्यनच्त
यीर्घः कुमारो रामस्तं प्रष्ठं अग्रगं मुनिं पृष्ठतः पश्चात् इयाय ।
इण्गौ णप् धुर्दिष्यङ्ङीतिदिङ्ङिर्णेत्यन्ते जुङ्ङोर्तित्रिः खेर्यो
रिषुवर्णे इति इय प्रात्स्थोऽग्रगेइति षत्वं पृष्ठत इति श्लास्तम् ।
नम्रोऽविनयावनतः हिंसदीपेति कर्त्तरि रः हिंसेषु हिंसकेषु दीपं
दीप्यमानं अस्तं धरतीति पचादित्वादन हिंसदीपाभ्यां पूर्वण
रः । हिंसेषु दीप्रात्तधनुरिति पाठे हिंसेण इषुणा दीपमात्तं
ग्रहीतं धनुर्येन इतिविग्रहः ॥ २४ ॥

प्रयास्यतः पुण्यवनाय जिष्णोरामस्य रोचिष्णुमुख
स्य धृष्णुः । त्रैमातुरः कृत्स्नजितास्त्रशस्त्रः सध्रुव
रतः श्रेयसि लक्ष्मणे ऽभूत् ॥ २५ ॥

ज'म० प्रया ॥ प्रयास्यतो गमिष्यतो रामस्य लक्षणः सध्रुव अभूत्
सहाधीभूतः सहाञ्चतीति किन् अनुषङ्गलोपः उगिदचामिति
नुम् हलन्तादिसंयोगान्तलोपा किन्प्रत्ययस्येति कुवं नकारस्य
ङकारः सहस्य सध्रिरिति सध्वादेशः पुण्यवनाय पुण्यहेतुत्वात्पु
ण्यं यमं गत्यर्थात्कर्मणि चतुर्थी जिष्णोः जयशीलस्य ग्लान्तिस्थ
श्चेतेन्दुः रोचिष्णु रोचनशीलं मुखं यस्य रामस्य पितुराज्ञया तु
ष्टत्वात् अलङ्कारजित्यादिना इष्णुच् धृष्णुः शत्रुविध्वंसने प्रगल्भः ।
त्रसिगृधीत्यादिना कृः त्रैमातुरः तिसृणां मातृणामपत्यमिति
तदितार्थविषये समासः पश्चान्मातुरुत्सङ्कादित्यादिना अण् उ
त्वं चदिगालुङ्गनपत्यइति लुङ् न भवति सहि पिण्डद्वयप्राप्तना
त्ताभ्यां च जनितः अस्त्रञ्च शस्त्रञ्चेतिद्वन्द्वः । कृत्स्नं समग्रं जितम
विगतमस्त्रं शस्त्रं येनेतिविग्रहः रतः श्रेयसि कल्याणे प्रकृत्यैकाच्
प्रशस्यस्य अः लक्ष्मीरित्यौणादिकः लक्ष्मेर्मुट् ईप्रत्ययश्च सा य
स्य विद्यत इति लक्षणः । लोमादिषु लक्ष्म्या अच्चेति अच् न प्र
त्ययः अत्वञ्च ॥ २५ ॥

भ० प्रयास्यतइत्यादि ॥ रामस्य श्रेयसि कल्याणे रतो लक्षणः
सध्रुव सहचरो ऽभूत् । सह अञ्चति गच्छतीति किप् सहस
न्तिरःसध्रिसमितिरीति सहशब्दस्य सध्वादेशः किम्भृतस्य पुण्य
हेतुत्वात् पुण्यं पवित्रं वा यदनं तस्मै प्रयास्यतो गमिष्यत

गत्यर्धमन्वडे इति कर्षणि चतुर्थी जयतीति जिष्णुः षुक् भूजेरिति
 षुक् । यच्चरसार्थे गमनानन्दात् रोचिष्णु दीप्यमानं मुखमस्य
 जिभ्राजेति दृष्णुः किम्भूतः धृष्णुः प्रगल्भः चिपत्रसगृधधृषः क्रुरिति
 क्रुः ग्रीलार्थे षुक् दृष्णुकुप्रत्यया इत्येके तिसृणां मातृणामपत्यं चै
 मातुरः संख्यासंभद्रान्मातुर्दुर्ण्ये इति कुर् । कृत्स्नं समस्तं जित
 मस्तं ब्रह्मं च येन स तथा रतः रमधातोः क्तप्रत्यये वनतनाद्य
 निमामिति मलीपः ॥ २५ ॥

इषुमति रघुसिंहे दन्दशूकान् जिघांसौ धनुररि
 भिरसह्यं मुष्टिपीडं दधाने । व्रजति पुरतरूप्यो बद्ध
 चित्राङ्गुलित्रे कथमपि गुरुशोकान्मा रुदन्माङ्गुलिष्यः
 ॥ २६ ॥

इषुमति ॥ रघुसिंहे रामे रघुषु रघुवंशभवेषु सिंह इव शौर्या ज०म०
 दिद्यागात् व्रजति सति इषुमति सनिधंगे प्रशंसायां मतुप् ।
 दन्दशूकान् हिंसान् दंशेः लुपसदेत्यादिना यङ् जपजभेत्या
 दिना अभ्यासस्य मुक् । तदन्ताद्यजजपेत्यादिना ऊकः । अतो
 श्लोपः यस्य हलः जिघांसौ हन्तुमिहौ अज्जनेति दीर्घः । अभ्या
 साच्चेति कुलं सना शंसेति उः न लोकेति षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीयै
 व । धनुर्दधाने विभ्राणे अरिभिरसह्यं सोढुमशक्यम् शकि
 सहेत्येति यत् मुष्टिपीडं मुष्टिना पीडयित्वा मुष्टिशब्दे तृतीयान्तो
 उपपदे सप्तम्यां चोपपीडेति समुलूतत्र चकारेण तृतीयान्तकर्म
 णात् । बद्धं चित्रमङ्गुलित्रं येन अङ्गुलिं आयत इति कः पुरे

तरुणः पुरतरुणः नञ्स्त्रीककृत्सुंभरुणतलुगानामुपसङ्ख्यानमि
ति ङीप् । यदि तरुणाऽर्थवत् नो चेद्गौरादिपाठात् ङीष् । रामो
गत इति गुरुः शोको यासां ताः । कथमपि मारुदन् न रुदित
वत्यः । रुदेरिरितोवेति श्वेतरु यतो माङ्गलिकः मङ्गलप्रयो
जनाः । तदस्य प्रयोजनमिति ठञ् टिड्ढाणजित्यादिना ङीप्
॥२६॥

भ० द्रुमतीत्यादि ॥ रघुसिंहे रघुश्रेष्ठे रामे व्रजति सति तदिदं
दात् गुरुशोकात् पुरतरुणः कथमपि महाकष्टेन मारुदन्
लघिरुदरोदे यतो माङ्गलिकः मङ्गलाय हिताः मङ्गलप्रयो
जना वा विकारसंघेति श्लिकः द्विञ्चञ्चाहेति ईप् नदादित्वात्
तरुणशब्दादोप् वयस्यचरमे इति क्रमदीश्वरादयः । रामे की
दृशे द्रुममिति मतुरस्यर्थे प्रशंसायां । दन्दशूकान् जिघांसौ दंशौ
दंशने इत्यस्मात् जागृयङन्तेति ङकः यङोलुमेति यङलुक्
दंशोनलोपोवेति न लोपः दन्दशूकान् दंशनशीलानिति धातु
चन्द्रादयः दन्दशूकस्य पुंलिङ्गो राचसे च सरीसृपे इति मेदिनी
हन्तुमिच्छार्जिघांसुः सन्निष्ठायामिति सन् अत्तुमिहति जि
घत्सतीत्युक्तेस्तुमृगर्भाद्भूतोः सन्निति बोध्यं अन्यथाऽत्तुमिह
तीत्युक्तेर्बैयर्थ्यं स्यात् सन्यङन्तो द्विरिति द्विः खेराद्यचो लोप्य
इति खेर्लोपः स्रभस्येति ह्रस्व जः खस्यसनीति इः खेर्होर्घोऽपि
ति चेति ह्रस्व घः घोऽप्यनिङ्गमामिति दीर्घः अरिभिरसङ्घं धनु
र्दधाने किम्भूतं तत् मुष्टिपीडं मुष्टिना पीडा यस्य तत्तथा एतेन
मुष्टेर्दोषं सूचितं अन्ये तु प्रमाणाशक्तोस्तृतीयासप्तमीभ्यां क्वा
चणम्समासो वेत्याहुः । तन्मते मुष्टिना पीडयित्वा इत्यर्थः ।

मुष्टिं पीडयतीति पचादित्वाद् न् मुष्टिपीडमिति विज्ञेयणेन धनु-
षो ऽतिदारुणं सूचितमिति केचित् । केचित्तु मुष्टिं मोषणं पीड-
यति खण्डयति इत्यनेन चौर्यापसारणमपि कविभिर्वर्ण्यते श्रुतौ
तस्करता स्थितेति कालिदास इत्याह मुष्टिं हि सामर्थ्यात् शत्र-
कृतां पीडयतीति केचित् धारणक्रियाविशेषणमिति, केचित् वि-
चित्रं अङ्गुलित्रं बद्धं येन अङ्गुलिं चायते रचतीति हनजनादि-
ति डः ॥ २६ ॥

अथ जगदुरनीचैराशिपस्तस्य विप्रास्तुमुलकलनिना
दं तूर्यमाजघ्नुरन्ये । अभिमतफलशंसी चारु पुष्कोर
वाङ्मस्तुरुषु चुकुवुरुच्चैः पक्षिणश्चानुकूलाः ॥ २७ ॥
इति भट्टिकाव्ये रामोत्पत्तिर्नाम प्रथमः सर्गः ॥

अथ ॥ तस्य रामस्य व्रजतः विप्राः अनीचैः सहता ध्वनिना ज०म०
आशिषः इष्टवचनानि जगदुः गदितवन्तः अन्ये वादकाः तूर्यं
कांस्यतालपटहादिममूहं आजघ्नुः ताडितवन्तः आङ्गे यमह
नदति आत्मनिपदं न भवति । अकर्षकादित्यनुवर्तते तुमुलो
महान् कलो मधुरो निनादो ध्वनिर्यस्येति अभिमतं इष्टं फलं
शमितुं शीलं यस्य वाहोः म च पुष्कोर सुतरां स्फुरितवान् । अत्र
दक्षिणा वाङ्मः सामर्थ्याद्गम्यते स्वाङ्गत्वात् अनेन सीताप्रा-
प्तिव्रीजमुपन्यस्तं स्फुरतेरभासस्य शरपूर्वाः खय इति खयः शेषः
चर्त्त । पक्षिणश्च तरुषु स्थिताः अनुकूलाः सन्तः उच्चैः सुष्ठु चुकुवुः
कूजितवन्तः । कुशब्द इत्यस्य लिटः किन्नादुवङ्गादेशः ॥ २७ ॥

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलाख्यायां प्रकीर्णकाख्ये राम
सम्भवः प्रथमः सर्गः ॥

भ० अथेत्यादि । अनन्तरं विप्रास्तस्य रामस्य अनौचैरुचैराश्रितो
जगद्ः उक्तवन्तः अन्ये तूर्थवाद्यं आजगुः वादितवन्तः कीदृशं तुमु
लो महान् कलो मधुरास्तुटो निनादो ध्वनिर्यस्य । तूर्थो ऽस्त्री
वाद्यनिर्घोषे वादित्रं वादनञ्च तदिति कोषः तस्य रामस्य वाङ्
म्याह यथा स्यात्तथा पुष्कोर किम्भूतः अभिमतं फलं भंसति कथ
यतीत्यर्थस्तद् दक्षिणवाङ्मस्यन्दनं कान्तालिकुण्डलसूचकमिति वृ
द्धाः । गृहादित्वाङ्निन् अन्ये तु श्रीलार्थे णिन् इत्याङ्गः । अनुकूलाः
पक्षिण उचैसुकुतुः शब्दं चक्रुः कुङ्कुम्भे एतेन गमनमङ्गलमुक्तं ।
यदुक्तं वामे मधुरवाक् पक्षी वृक्षः पक्षविनो ऽयतः । अनुकूलो वहन्
वायुः प्रयाणे शुभशंसिन इति ॥२७॥

इति श्रीभरतसेनकृतायां भट्टिकाव्यटीकायां मुग्धबोधिन्यां प्रकीर्ण
काख्ये श्रीरामसम्भवो नाम प्रथमः सर्गः ॥

वनस्यतीनां सरसां नदीनां तेजस्विनां कान्तिभृतां
दिशाञ्च । निर्याय तस्याः स पुरः समन्ताच्छ्रियं दधा
नां शरदं ददर्श ॥ १ ॥

ज० म० इदानीं विजिगीषूणां कण्टकान् समुद्धर्तुं शरत्काले समुद्योग
इति तमेव वर्षयन्नाह वनस्यतीनामित्यादि । स रामः तस्याः
पुरः अयोध्यायाः निर्याय निर्गत्य समन्तात्सर्वतः शरदं ददर्श
दृष्टवान् कालस्याप्रत्यक्षत्वात् कार्याणां दर्शनात्तद्दर्शनमिति

मन्यते अथ नृधानां धारयन्तीं केषां वनस्यतीनां पारस्करादि
दर्शनात्सुद । अथ लोकप्रतीत्या वृक्षा द्रष्टव्याः नतु पारिभा
षिकाः । तथा सरसां तडागानां नदीनां गङ्गादीनां तेजस्वि
नाञ्चन्द्रतारादीनां कान्तिं नैर्धन्यं विधत्तां दिशां च तदा हि
निर्मला दिग्गो भवन्ति । वनस्यत्यादीनां अथ दधानां शरदं
ददर्शं तां रामयापारं विना सामान्येन वर्णयन्नाह ॥ १ ॥

वनस्यतीनामित्यादि ॥ स रामस्तस्याः पुरो ऽथोद्धाया निर्गत्य भ०
समन्तात्सर्वतः शरदं ददर्श । यद्यपि कालस्य प्रत्यक्षता नास्ति
तथापि तद्गुञ्जकदर्शनात्तथा व्यपदेशः किम्भूतां वनस्यत्यादीनां
अथ दधानां वनस्यतयो वृक्षाः परस्परं व्यतिलुनन्तीति ज्ञाप
कात् कचिदभिधानात् सकारागम इति बोध्यं । वानस्यत्येतद्वै
स्याद् इमात्रे ऽपि वनस्यतिरितिरभसः तेजो विद्यते येषां ते तेज
स्विनञ्चन्द्रादयः सङ्ग्रेधास्मायादिति विन् एषां कान्तिभृता
मिति सम्बन्धः कान्तिं विभ्रतीति किप् स्वस्यतन्पतीति तन् । वन
स्यतीनां पुष्यसम्बन्धात् सरसां विकसितपद्मादिमत्तात् नदीदिक्
तेजस्विनां अन्यत्कान्तिभृत्त्वं ॥ १ ॥

तरङ्गसङ्गाच्चपलैः पलाशैर्ज्वालाश्रितं सातिशयान्द
धन्ति । सधूमदीप्ताग्निरुचीनि रेजुस्ताम्रोत्पलान्याकुल
षट्पदानि ॥ २ ॥

तरङ्ग । तरङ्गसङ्गात् सलिलोर्मिसम्पर्काच्चपलैः चञ्चलैः पलाशैः ज०म०
पत्रैः ज्वालाश्रितं सातिशयां दधन्ति सधूमदीप्ताग्निरुचीनि सधू
मदीप्ताग्नैरिव रुचियेषां रक्तोत्पलानां तानि रेजुः दीप्यन्तेषां

राजेर्लिटि फणांचसप्तानामिति एवाभ्यासलोपा । आकुलाः
इतस्ततोवायिनः षट्पदा येव्विति चलितपत्राणामग्निशिखा
तुल्यत्वात् षट्पदानाञ्च धूमतुल्यत्वात् सधूमदीप्ताग्निहवीनीत्युक्तं
॥ २ ॥

भ० तरङ्गेत्यादि । ताम्रोत्पलानि रक्तोत्पलानि रेजुः राजकुण्ठ दीप्तौ
प्राणदित्वात् तृफलभजत्रपेति अतएवं खिलोपश्च । कीदृशानि
तरङ्गमङ्गाचपलैश्चलैः पलाशैः पत्रैः सातिशयां ज्वालाश्रितं
दधन्ति धारयन्ति धूमेन सह वर्त्तमानस्य दीप्ताग्निरुचिरिव रुचि
र्येषां । आकुलाश्चलः षट्पदा भ्रमरा यत्र रक्तोत्पलद
लानां वज्जिज्वालासादृश्यं भ्रमरस्य धूमसादृश्यमितिभावः ॥ २ ॥

विम्बागतैस्तीरवनैस्समृद्धिं निजां विलोक्यापहृतां
पयोभिः । कूलानि सामर्षतयेव तेनः सरोजलक्ष्मीं
स्थलपद्महासैः ॥ ३ ॥

ज० म० विम्बा । विम्बं प्रतिविम्बं तेनागतैर्निपतितैरिति । तृतीयेति
योगविभागात्तः । तीरवनैः कुसुमितैरित्यर्थात् तैः करणभूतैः
पयोभिः कर्तृभिः समृद्धिं विभूतिं निजामात्मीयां अपहृतां वि
लोक्य कूलानि कर्तृभूतानि सामर्षतयेव साक्षमतयेव सरोज
लक्ष्मीं कमलशोभां पयःसम्बन्धिनीं तेनः विस्तारितवन्ति । अत
एकहस्तधृदत्यादिना एवाभ्यासलोपा । कुले सरोजासम्भ
व इति चेदाह स्थलपद्महासैरिति स्थलकमलविकाशैरित्यर्थः
॥ ३ ॥

भ० विम्बेत्यादि । प्रतिविम्बेनागतैस्तीरवनः करणभूतैः पयोभिः

कर्तृभिरात्मीयां समृद्धिं सम्पत्तिं अपङ्गतां विलोक्य नद्यादीनां
कूलानि सामर्षतया सक्रोधतया स्थलपद्महासैः स्थलकमलवि
काशैः पथःसम्पन्निनीं सरोजलक्ष्मीं पद्मशोभां तेनः तनदुज्
विस्तारे हवोत्प्रेक्षायां ॥३॥

निशातुषारैर्नयनाम्बुकल्पैः पत्रान्तपर्यागलदच्छ
विन्दुः । उपारुरोदेव नदत्यतङ्गः कुमुदतीं तीरतरु
दिनादौ ॥ ४ ॥

निशा ॥ निशायां तुषारैः हिमः नयनाम्बुकल्पैः अश्रुतुल्यैः नयना जम्भ
नुकारिषु पत्रेषु स्थितत्वात् । तैर्हेतुभूतैः पत्रान्तपर्यागलदच्छ
विन्दुः पत्रान्तात्पर्यागलन्तः अच्छास्तुषारविन्दवो यस्य तीर
तरोः । स दिनादौ दिनारम्भे कुमुदतीमुपारुरोदेव आक्र
न्दितवानिव भाति शशिवियोगादीदृशी त्वं भूतासीति रोदनक्रि
यया आक्रन्दनविशिष्टया कुमुदत्या ईक्षिततमत्वात् रुदिः सक
र्मकः । तदाक्रन्दनं योजयन्नाह नदत्यतङ्ग इति कूजत्यची
त्यर्थः पतेरंगत्यक्षिणीत्यौणादिकः । कुमुदती कुमुदनडेत्यादिना
उभयतः । सपदतिवलम् उगितात् ङीप् ॥ ४ ॥

निगेत्यादि ॥ रात्रिसम्पन्निहिमैर्नयनतुल्यैर्हेतुभिः पर्यान्त भ०
पर्यागलदच्छविन्दुः सन् दिनादौ प्रातःकाले तीरस्थितो वृक्षः
कुमुदतीं उपारुरोद इव चन्द्रस्य विरहात् त्वमीदृशी जातेति
क्रन्दितवानिव पर्यामोभ्यः सम्पन्नात् गलन्तो निर्मला हिमानां
विन्दवो यस्य एतेन नयनाम्बुतुल्यत्वं सूचितं । नदन्तः कूजन्तः
पतङ्गाः पक्षिणो यत्र एतेन पतङ्गशब्देरेव रोदनं सूचितं ।

आह्वानविशिष्टाया रोदनक्रियायाः सकर्षकत्वं केवलायास्तु
कर्षकत्वमिति वृद्धाः वतौ कुमुदस्तातो लोपो निपातनात् ॥ ४ ॥

वनानि तोयानि च नेत्रकल्पैः पुष्पैः सरोजैश्च नि
लीनभृङ्गैः । परस्परं विस्मयवन्ति लक्ष्मीमालोक
याञ्चक्रिवादरेण ॥ ५ ॥

ज०म० वनानि ॥ वनानि पुष्पैर्निलीनभृङ्गैः स्थितभ्रमरैः लीयतेः स्वादय
आदित इति निष्ठा नत्वं नेत्रकल्पैः नेत्रतुल्यैः । तोयानि च सरोजैः
निलीनभृङ्गैर्नेत्रकल्पैः विस्मयवन्ति जातविस्मयानि परस्पराम
न्योन्यस्य लक्ष्मीं शोभां आलोकयाञ्चक्रुरिव । आदरेण तात्प
र्येण ॥ ५ ॥

भ० वनानीत्यादि ॥ नेत्रसदृशः पुष्पैर्वनानि सरोजैस्तोयानि च
परस्परं अन्योन्यस्य लक्ष्मीं शोभां आदरेण आलोकयाञ्चक्रुरिव
शोभातिशयात् विस्मययुक्तानि परस्परामिति क्रियाव्यतीहारे नि
पातः परस्परमिति पाठेऽपि तथा क्रियाविशेषणं वा नेत्रसा
दृश्ये हेतुगर्भविशेषणमाह निलीना आसृष्टा भृङ्गा येषु ॥ ५ ॥

प्रभातवाताहतिकम्पिताकृतिः कुमुदतीरेणुपिश
ङ्गविग्रहं । निरासभृङ्गं कुपितेव पद्मिनी न मानिनी
शं सङ्गतेऽन्यसङ्गमं ॥ ६ ॥

ज०म० प्रभात । प्रभाते यो वातस्तस्याघातेन कम्पिता चलिता आकृति

राकारो यस्याः पद्मिन्याः सा भृङ्गं निरास निरसवती । कुमुदती
रेणुना पिशङ्गः कपिशः विग्रहो यस्य भृङ्गस्य कुपितेव । यथा अ
न्यया स्त्रिया सहोषितं तदङ्गसंक्रान्तपरिमलकण्ठमालमात्म
दयितं काचित् कुपिता निरस्यति तदत् । सा किमिति निरस्यति
यतो मानिनी मानवती अन्यसङ्गमं अन्यया सह सङ्गमं न सहते
आत्मसङ्गादन्यसङ्गमं न संसहते न चमते ॥ ६ ॥

प्रभातेत्यादि । पद्मिनी कुपितेव भृङ्गं निरस्यति सा । कीदृशं कुमु ^{भ०}
द्वत्या रेणुभिः पिशङ्गः कपिलो विग्रहः शरीरं यस्य । कीदृशी
प्रातःकालसम्बन्धिवाताभिघातेन कम्पिता आकृतिर्यस्याः सा यथा
कुपिता स्त्री अन्ययोषिता सह गमितरात्रिं पतिं तदङ्गलग्नचन्द
नचिह्नेन निर्णीय क्रोधात्कम्पितवती निरस्यति तथेयमपीति
भावः यतः प्रशस्तमानवती स्त्री अन्ययोषित्सङ्गमं ईशं पतिं न
सहते अन्याशब्दस्य पुम्बत्त्वेरिति पुम्बत् । संसहत इति पाठे
अर्थात् पत्युरन्यस्त्रीसंसर्गं न सम्यक् सहते ॥ ६ ॥

दत्तावधानं मधुलेहिगीतौ प्रशान्तचेष्टं हरिणं जि
घांसः । आकर्णयन्नुत्सुकहंसनादान् लब्धे समाधिं न
दधे मृगावित् ॥ ७ ॥

दत्ता ॥ मधुलेहिगीताविति मधुलेढुं शीलमेवामिति णिनिः ॥ ज०म०
मधुलेहिगीताविति पाठान्तरं तत्र लिहन्तीति लिहाः पचाद्यच्

मधुने लेहा इति षष्ठीसमासः मधु लिहन्तीति वा कर्मण्यण्
 दत्तावधानं दत्तमानसं हरिणं प्रशान्तचेष्टं जिघांसुः हन्तुमि
 कुरपि मृगावित् व्याधः मृगान्विध्यतीति क्तिप् । ग्रहज्येत्यादि
 ना सम्यसारणम् नक्षितीत्यादिना दीर्घः । लक्ष्ये बध्ये समा
 धिं चित्तैकाग्रतां न दधे न धारितवान् जिज्ञासुः लिटः किल्ले
 आतोलीपः उत्सुकानां हंसानां नादानाकर्णयन् शृण्वन् तत्रा
 भिरतचित्तकत्वात् । वर्तमानकालो भूतेनाभिसम्बध्यमानः सा
 धुः । धातुसम्बन्धे प्रत्यया इति च आकर्णयन्निति प्रातिपदिका
 द्वात्वर्थे वज्रलमिति णिच् लक्षणहेत्वोरिति श्रुतप्रत्ययः ॥ ७ ॥

भ० दत्तावधानमित्यादि । प्रशान्ता चेष्टा शरीरक्रिया यस्य ता
 दृशमपि हरिणं जिघांसुर्हन्तुमिच्छुर्मृगावित् व्याधः उत्सुकानां हं
 सानां नादान् आकर्णयन् शृण्वन् लक्ष्ये शरये हरिणे समाधिं अव
 धानं न दधे न धृतवान् हंसध्वनिश्रवणेन स्वस्योत्कण्ठितत्वात् प्र
 शान्तचेष्टले हेतुगर्भविशेषणमाह मधुलेहिनां भ्रमराणां गीतौ
 दत्तमवधानं येन । मधुलेहीति ग्रहादित्वान्निन् मृगं विध्यतीति
 क्तिप् वीरुहोधङ्काविति दीर्घनिर्देशात् कश्चित् क्विन्ने पूर्वपद
 स्य दीर्घत्वं स्यादिति सूचितं तेनात्र दीर्घत्वं आङ्पूर्वस्य विध्यते
 रूपं वा व्यधौताडे इत्यस्य दन्त्यवत्वात् न जवलं तेन स्रभान्त
 स्यादिजवामित्यस्य न विषयः कर्णत्कभिदीत्यस्याङ्पूर्वस्य अव
 णार्थकत्वं । लक्ष्यं लक्षं शरव्यञ्च इष्टार्थोद्युक्त उत्सुक इति साम
 रः । शाकटायने तु उन्मनसि उत्सुकः साधितः ॥ ७ ॥

गिरेर्नितम्बे मरुता विभिन्नं तोयावशेषेण हिमाम
मभं । सरिन्मुखाभ्युच्चयमादधानं शैलाधिपस्थानु
चकार लक्ष्मीं ॥ ८ ॥

गिरेर्नि । गिरेः कस्यचित् नितम्बे मध्यभागे स्थितमभं कर्तृ ज०म०
मरुता विभिन्नं विङ्गलीकृतं तोयावशेषेण पयसोऽवशिष्टतया हि
मामं हिमसदृशं सरिन्मुखानां गिरिनदीनिर्गमाणामभ्युच्चयं
वृद्धिं आदधानं कुर्वाणं शैलाधिपस्य हिमवतः लक्ष्मीं शोभामनु
चकार अनुकृतवत् ॥ ८ ॥

गिरेरित्यादि । पर्वतस्य नितम्बे शिखरे स्थितं अभं मेघः शै भ०
लाधिपस्य हिमालयस्य लक्ष्मीं शोभामनुचकार सदृशीचकार ।
कीदृशं मरुता वायुना विभिन्नं तोयावशेषेण हिमस्येव आभा
यस्य सरिन्मुखस्य गिरिनदीनिर्गमस्थानस्य अभ्युच्चयं वृद्धिं वृद्ध्या
आदधानं कुर्वाणं अभ्रतीति अभं अभ्रगत्यां पचादित्वादन् ।
यदा न भ्रश्यन्ति जलान्यस्मादिति गमादित्वात् चनजनाद्गमादे
र्ङइति ङः । न भ्रश्यन्ति यतस्तेभ्यो जलान्यभ्राणि तान्युत इति
निरुक्तः । आपोभ्रश्यन्त्यस्मादिति वा पूर्ववत् ङः छद्धारित्युक्तेः
तेन वकारवानप्यब्भ्रशब्दः । अपोविभर्त्तीत्यब्भ्रमिति केचित् नि
तम्बो रोधसि स्तम्बे शिखरे च कटीरके इति विश्वः ॥ ८ ॥

गर्जन् हरिःसाम्भसि शैलकुञ्जे प्रतिध्वनीनात्मक
तान्निशम्य । क्रमं बबन्ध क्रमितुं सकोपः प्रतर्कयन्नन्य
मृगेन्द्रनादान् ॥ ९ ॥

ज०म० गर्जनं ॥ हरिः सिंहः गर्जनं शब्दं कुर्वन् कश्चैलनिकुञ्जे गिरेर्ग
हने साभ्रांसि ससलिले एवंविधे प्रदेशे प्रतिध्वनीम् प्रतिशब्दान्
आत्मकृतान् निशम्य श्रुत्वा सरोषः सकोपः क्रमं ववन् क्रमितुं
मुत्पतितुं यत् सामर्थ्यं तच्चकारेत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्भातूनां बधि
रत्र करणे वर्तते । किमिति प्रतर्कयन्नन्यमृगेन्द्रनादान् । इदा
नीं रामं व्यापारेण वर्णयन्नाह ॥ ८ ॥

भ० गर्जन्वित्यादि । हरिः सिंहः सजले पर्वतसम्बन्धिलतादिपि
हितस्थाने गर्जनं शब्दं कुर्वन् आत्मकृतान् प्रतिनादान् वितर्क
यन् सकोपः सन् क्रमितुं उत्पतितुं क्रममुत्पतनानुकूलशरीर
क्रियां ववन् चकारेत्यर्थः । क्रमः शक्तौ परीपाद्यां क्रमं चरण
पङ्क्त्योरिति विद्यः । तर्कक्षुदीप्ताविति दीप्यर्थोऽपि तर्कधातुर्वितर्क
माह । प्रयोगतोऽन्ये मन्तव्या अनेकार्था हि धातव इत्यभिधा
नात् ॥ ८ ॥

अदृक्षताभ्रांसि नवोत्पलानि रूतानि चाश्रोषत
पट्पदानां । आघ्रायि वान् गन्धवहस्सुगन्धस्तेनार
विन्दव्यतिषङ्गवांश्च ॥ १० ॥

ज०म० अदृक्षत ॥ नवान्युत्पलानि येष्वभस्सु जलेषु तानि 'रामे
णादृक्षत दृष्टानि दृष्टेः कर्मणि लुङ् शलद्गुपधा इति
प्राप्तस्य कसादेशस्य न दृष्ट इति प्रतिषेधात् हरितोवेति सिं
जेव भवति । तेन विकल्पेनाडोविधीयमानत्वात् लिङ्सिञ्चावि

ति किल्ले गुणाभावः । षट्पदानां रूतानि अश्रोषत श्रुतानि । शृ
 षोतेः कर्मणि लुङ् वहतीति वहः पचाद्यच् गन्धस्य वह इति कृ
 द्योगे षष्ठी समस्यते । गन्धवहो वायुराघ्रायि आघ्रातः कर्मणि
 लुङ् । अरविन्देन पद्मेन व्यतिषङ्गः सम्पर्कः सोऽस्ति यस्य वायोः
 स वातीति वान् वातेः प्रतृप्त्ययः सुगन्धः शोभनो गन्धो यस्य सः
 अरविन्दव्यतिषङ्गवत्त्वात् । गन्धस्येदुत्पृतिसुसुरभिभ्य इती
 कारः समासान्तो न भवति । गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणमिति
 वचनात् सुगन्ध आपणिक इति यथा ॥ १० ॥

अदृच्छतेत्यादि । तेन रामेण अभांसि अदृच्छत दृष्टानि नवानि भ०
 उत्पलानि यत्र अभांसि नवानि उत्पलानि चादृच्छत इति वा षट्
 पदानां भ्रमराणां रूतानि शब्दा अश्रोषत श्रुतानि । वहतीति
 वहः पचादित्वादन् गन्धस्य वहो गन्धवहो वायुराघ्रायि वान् ग
 क्त्वाल् गमनहंसयोः अरविन्देन पद्मेन व्यतिषङ्गवान् संसर्ग
 वान् अतएव सुगन्धः शोभनो गन्धोऽस्य इति सूक्ष्मुरभिपूतेर्ग
 न्धादिरिति समवेतस्यैव गन्धस्य ग्रहणं अत्र तु परस्परया गन्ध
 सम्बन्धान्न द्वयत्ययः । सुगन्धिरितिपाठे विकारसंघेत्यादिना
 सुगः । शब्दात् स्वार्थे णिः कचित्तु समवायाध्याहारात् सुगन्धिः
 समीरण इति प्रयोग इति पाणिनीयाः । अगन्धादेर्वा इति
 कालापाः । अदृच्छतादिषु कर्मणि ङी अदृच्छतेत्यत्र द्रुगुडुर्मढीस्य
 निम्किदिति कित्त्वान्न णुः मान्तोऽदनत इत्यन्तस्य अत् आघ्रा
 यीत्यत्र रतनोर्यगिणाविति द्वय तलोपः यन्ञिणदिति यन् ॥ १० ॥

लतानुपातं कुसुमान्यगृह्णात् स नद्यवस्कन्दमुपासृ
शच्च । कुतूहलाच्चारुशिलोपवेशं काकुत्स्थ ईषत्सय
मान आस्त ॥११॥

ज०म० लतेति॥ विशिपतिपदिस्कन्दा व्याप्यमानासेव्यमानयोरि
ति द्वितीयान्त उपपदे नमुत्विधीयते । तत्र व्याप्यमाने द्रव्य
वचनस्य आसेव्यमाने च क्रियावचनस्य नित्यवीक्षयोरिति दि
र्वचनं विधीयते अत्र तु समासेनैवोक्तत्वात् नोपयुज्यत इति स्थि
तम् । स काकुत्स्थो रामो गच्छन् लता लता अनुपात्य कुसुमा
न्यगृह्णात् गृहीतवान् लता अनुपात्यानुष्ठुत्य च । तृतीयाप्रभृ
तीन्यन्यतरस्यामिति समासः ग्रहेर्लङ् । आप्रत्ययस्य अपिदि
तिङित्वे ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारणम् । नद्यवस्कन्दमिति नदीं न
दीं अवस्कन्द्य सर्वान् नदीम् अवस्कन्द्य ढौकिला नदीं वा अवस्कन्द्याव
स्कन्द्य उपासृशत् आचमनं कृतवान् । कुतूहलादिति सर्वत्र
योज्यम् चारुशिलोपवेशमिति चारुशिलाः चारुशिला उपविश्य
चारुशिला उपविश्यापविश्य वा आस्त आसितवान् । आसेर्लङ्
रूपं ईषत्सयमानः ईषद्भुजन् ॥ ११ ॥

भ० लतानुपातमित्यादि । स काकुत्स्थो रामः लतानुपातं कुसुमा
नि पुष्पाणि अगृह्णात् गृहीतवान् । लतानां पातस्य पश्चात् लता
नुपातमित्यधीभावः लतानां पातमनुक्रमेति लतानां पतनमनति
क्रमेति वा अवयवानामनेकार्थत्वादनुक्रमेणोऽनतिक्रमेऽपि । नद्यव
स्कन्दं उपासृशत् स्नातवान् नद्यामवस्कन्दो ऽवगाहो यत्र स्नान

क्रियायां नदीयमिति बोधो यत्रेति वा उपसर्गः स्यर्गमात्रे ज्ञाना
चमनयोरपीतिविश्वः । कुतूहलादिति सर्वत्र योज्यं चारुशिलोपवे
शमास्त चारुशिलायामुपवेशोवसनं यत्रासनक्रियायां चारुशि
लानां रत्नशिलानामुपगता वेशा यस्मादिति वा । एतेन राम
स्थित्या रत्नशिलानां सौन्दर्यं सूचितं ईषत् स्मयमान ईषद्भूष
मानः । यद्यपि स्मिङ्धातोरिषद्भूषनमेवार्थस्तथापि ईषत् श
ब्देन अत्यन्तानुपलभ्यहास्यत्वेन गाम्भीर्यं सूचितं । पातादयो घ
ङन्ताः लतानुपातमादयो णमन्ता इति पाणिनीयाः । तन्मते
लतां लतामनुपात्य नदीं नदीमवस्कन्द्य गत्वा चारुशिलायां उ
पविश्येत्यर्थः । स्वमते चणम् समूलघातमित्यत्र व्याख्यातः अगृह्णा
दित्यादिषु घी वृषरूपस्य इन्द्रस्य ककुद्दि स्थितत्वात् ककुत्स इच्छा
कुःपृषोदरादित्वाद्दकारलोप इति राजमुकुटादयः । स्वमते
मनीषादित्वादिति यथा देवीदासचक्रवर्त्ता कदाचिद्दानरे
श्वर इव सुधीवो वैदेहीतिब्रुवाणस्यालघुकाकुत्सस्यार्थिनः प्रार्थना
क्रियतां सफलेति वानरपुङ्गवानादिश्रुदिति नलचम्पूश्लेषः तेन
निस्तकारकाकुत्सशब्द इति बोध्यं प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे
ककुत्तेऽस्त्रियामित्यमरः केचित्तु निपातनात् ककुद्शब्दस्यातो
लुकि ककुत्सशब्दस्तकारवान् इत्याहुः । तैस्तु निपातनात्
ककुद्स्यातो लुगिति वृथोक्तं दान्तककुद्शब्दस्य विद्यमानत्वात् ।
तथाहि ककुदोऽस्त्री ककुत् स्त्री वृषाङ्गे राजलक्ष्मीति भूरिप्रयो
गः ककुद्यङ्गे इत्यागमस्य निस्तकार एव ककुत्स शब्द इति कश्चित्
तन्न तकारवतोऽपि प्रयोगस्य दृश्यमानत्वात् । तथाच राजवपा

खड्गवीथे। सार्द्धं द्विजैः संवृतधाम्नि जिष्णावुपेयुषि ख्यातककुत्स्थवंश
इति हनजनादितितिष्ठतेऽर्धः ततोऽपत्येष्टः ॥११॥

तिग्मांशुरशिक्षुरितान्यदूरात्प्राञ्चि प्रभाते सलिला
न्यपश्यत्। गभस्तिधाराभिरिव द्रुतानि तेजंसि भानो
भुवि संभृतानि ॥१२॥

अ०भ० तिग्मांशु ॥ अदूरात्समीपे सलिलान्यपश्यत्। दृष्टेर्लङ्घि
पात्रेति पश्चादेवः तिग्मांशोरादित्यस्य रश्मिभिः कुरितानि रश्मि
तानि तुक्। प्राञ्चि पूर्वस्यां दिशि अवस्थितानि। प्रपूर्वादश्चते
र्चलिगित्यादिना क्विप् अनुषङ्गलोपः शिः नपुंसकस्य नुम्। भानो
रिव तेजंसि भुवि संभृतानि पिण्डीकृतानि। गभस्तिभिः रश्मि
भिः धाराभिरिव द्रुतानि गलितानि धारा प्रपात इतिभिदादि
पाठादद्रष्टव्यं ॥१२॥

भ० तिग्मांशित्यादि। रामोऽदूरात् समीपे सलिलानि अपश्यत् स्था
दानपेतिद्वयः पश्चादेवः किन्तुतानि प्रभाते तिग्मांशोः सूर्यस्य
रश्मिभिरुत्कुरितानि प्राञ्चि पूर्वदिगवस्थितानि। अत्रोपेक्ष्यते भा
नोतेजंसि गभस्तीनां रश्मीनां धाराभिर्द्रुतानि द्रवीभूतानि सन्ति
भुवि संभृतानि धाराभिरिति धृजस्तुलेहेत्यादौ निपातः ॥१२॥

दिगव्यापिनीर्लोचनलोभनीया मृजान्वयाः स्नेहमिव
स्रवन्तीः। ऋज्वायताः शस्यविशेषपङ्क्तिस्ततोऽप्यपश्यन्
वितृणान्तरालाः ॥१३॥

दिग्वापि । ग्रन्थविशेषाणां ग्राह्यादीनां पङ्क्तीः पश्यंस्तुतोष ज०म०
तृष्टवान् । दिग्वापिनीः सर्वदिग्वापनशीलाः लोभयन्तीति
लोभनीयाः वङ्गसवचनात्कर्त्तर्यनीयर् । लोचनानां लोभनीया
इति षष्ठीसमासः । मार्जनमृजा शुद्धिः विद्भिदादिभ्योऽङ् तथा
अन्वयो अनुगमो यासाम् शुद्धानुगता इत्यर्थः । ततः स्नेहमिव
सवन्तीः सज्जवश्च ता आयताश्च वितृणान्तरालाः उत्पाटितानि
तृणानि अन्तराले मध्यभागे यासान्ताः ॥ १३ ॥

दिग्वापिनीरित्यादि । स रामः ग्रन्थविशेषाणां धान्यादीनां भ०
पङ्क्तीः पश्यंस्तुतोष । किम्भूताः दिग्वापुवन्तीति यहादित्वात्पिन्
शीलार्थे णिञ्चित्यन्ते । लोचनानां लोभनीया आकाञ्छणीयाः त
व्यानीयया इत्यनीयः । यदा लोचनानां लोभनीयं लोभो दर्शने
च्छारूपो यत्र पूर्वेण भावे ऽनीयः लोचनानि लोभयन्तीति कर्त्तर्य
नीय इति केचित् स्वमते ऽपि नियोज्यमर्हतीति नियोग्यः प्रभुरिति
वाक्यात् कवित् कर्त्तर्यपि तथादयः स्युरिति सूचितं । मृजुषस्य
ह्यौ वित्तात्भीषिषिनीत्यादिना ऊः स्त्रियामाप् अनुयन्तीति अ
न्वयः । पहादित्वाद् मृजाया अन्वयाः शुद्धानुगता इत्यर्थः मृजा
या अन्वयः सखन्त्यो यत्र इति वा स्नेहं सिग्धतां अनुरागं वा सव
न्तीरिव अतिसिग्धत्वादुप्रेक्षा सज्जवः प्ररसाश्च ता आयता
दीर्घास्तेति उत्पाटिततृणत्वात्तृणरहितं अन्तरालं अभ्यन्तरं
यासां ॥ १३ ॥

वियोगदुःखानुभवानभिज्ञैः काले नृपांशं विहितं
ददद्भिः । आचार्यशोभारहितैरमायैरैच्छिष्ट पुंभिः
प्रचितान् गोष्ठान् ॥१४॥

ज०म० वियोग ॥ पुंभिः गोपैः प्रचितान् व्याप्तान् गोष्ठान् गावस्त्रिष्टन्ति
येष्विति सुपिष्य इति कः अम्बामेत्यादिना मूर्खन्यः तान् राम
ऐच्छिष्ट दृष्टवान् अनुदात्तेत्वात्तद् इट् वियोगदुःखस्य योऽनु
भवः अनुभवनम् तस्यानभिज्ञैः तेषां पुत्रदारैः सहैव सर्वत्र
गमनात् । एतावता कालेन एतावद्देयमिति विहितं कृतम्
दधातेर्हिः नृपांशश्चरं ददद्भिः आचार्या कटकादिभिः आह
रणीया वा शोभा दीप्तिः तथा रहितैः अमायैः अजुभिः आ
चार्येति हस्तोर्णत् शोभयतीति शोभा पचाद्यच् । आसन्न
न्यायुजिति युच् न भवति तस्य स्त्रीलिङ्गे भावे अकर्त्तरि च कार
के विधानात् । मन्त्रादिपाठात् ल्युर्न भवति तस्य वासरूपोऽस्त्रिया
मिति विकल्पितत्वात् अथवा शोभनं शोभा स्त्रीलिङ्गे भावे घञ् ।
कृत्यलुटो वज्रलमिति वज्रलवचनादन्वै ऽपि कृतः प्राप्तमपि
स्त्राभिधेयं व्यभिचरन्ति ॥ १४ ॥

भ० वियोग इत्यादि । स रामो गोष्ठान् गोष्ठानामि ऐच्छिष्ट दृष्टवान्
ईच्छददर्शने । किञ्चूतान् पुंभिः पुरुषैः प्रचितान् व्याप्तान् किञ्चूतैः
प्रवासित्वात् वियोगेन स्त्रीपुत्रादिविच्छेदेन यो दुःखानुभवस्तथा
नभिज्ञैः एतावति काले एतावद्देयमिति विहितं नृपस्यांशं करं
ददद्भिः । आचार्या लङ्कारादिभिराहरणीया कृत्रिमा वा शो
भा तथा हीनैः आचार्येति हस्त्याशेरिति घण् शुभेर्घञ्नास्य

स्त्रीविभूषणं कचिदभिधानात् नास्ति माया येषां गवावादेरिति
स्त्रः। गोष्ठग्रन्थोऽपि पुंलिङ्गाऽस्तीति प्राञ्चः गावस्तिष्ठन्ति यचेत्याद
नाङ्गनजनादिति ः। कङ्क्षेरित्युक्तेर्गोभूमिदिचीत्यादिना रामा
नन्दसूत्रेण षत्वं मनीषादित्यादा गोष्ठान् गोष्ठसहितान् प्रदेशा
निति केचित् ॥ १४ ॥

स्त्रीभूषणं चेष्टितमप्रगल्भं चारूण्यवक्राण्यपि वीक्षि
तानि। ऋजूंश्च विश्वासकृतः स्वभावान् गोपाङ्गनानां
मुमुदे विलोक्य ॥ १५ ॥

स्त्रीभूषणं ॥ गोपाङ्गनानां चेष्टितम् गमनागमनादि अप्रगल्भं ज०म०
अस्मावत् तच्च स्त्रीविभूषणं स्त्रीणामलङ्कारस्तथा वीक्षितानि
विलोकितानि अवक्राण्यपि कटाक्षादिरहितान्यपि चारूणि श्रे
भनानि स्वभावान् स्वाभिप्रायान् ऋजून् अकुटिलान् विश्वासकृतो
विश्वासस्य जनकान् विलोक्य मुमुदे दृष्टवान् स रामः लिटो
ऽपित्तात्किल्ले गुणाभावः। कार्याणां दर्शनात् स्वभावानां दर्श
नमित्युक्तम् ॥ १५ ॥

स्त्रीभूषणमित्यादि। रामो गोपस्त्रीणामेतानि विलोक्य दृष्ट्वा भ०
मुमुदे जिमुदकृद्द्वेषे तानि कानीत्याह स्त्रीभूषणं मेखलाकरूणा
दिकं चेष्टितं गमनादिकं स्त्रीणां भूषणमिव यतोऽप्रगल्भं सलज्जं
तथा अवक्राणि कटाक्षादिरहितान्यपि चारूणि वीक्षितानि वि
लोकितानि तथा विश्वासजनकान् ऋजून् कपटरहितान् स्वभा
वान् तत्कार्यविलोकनादेव तद्विलोकनव्यपदेशः गोपाङ्गनानां

विलासवत्ताभावे ऽपि स्वभावसिद्धपरितान्येव हर्षजनकानि भव
न्ति। तथाहि विलासा नागरस्त्रीणां न तथा रमयन्ति नः। यथा
स्वभावसिद्धानि वृत्तानि वनयोषितामिति कौमुदी। अन्येनाप्युक्तं
सर्वः प्रियः खलु भवेदगुरुपचेष्ट इति॥१५॥

विवृत्तपार्श्वं रुचिराङ्गहारं समुद्रहृत्सारुनितम्बर
म्यम्। आमन्द्रमन्यध्वनिदत्ततालं गोपाङ्गनानृत्य
मनन्दयत्तं॥१६॥

अ०म० विवृत्तेति। गोपाङ्गनानान्दधिमन्यनाय यत् स्थानं कृत
म्नात्। नृत्यमिवेति गोपाङ्गनानृत्यं कर्तुं तं रामं अनन्दयत्
सन्तोषितवत् नन्देर्ध्वन्तस्य लङि रूपम् विवृत्ते तिर्यक्चलि
ते पार्श्वं यच्च नृत्ये। रुचिरः शोभनो ऽङ्गहारो अङ्गविधेपो यच्च
समुद्रहृता तिर्यक् समुद्रहृता सारुनितम्बेन कटिभागेन रम्यम्
मनोहरम्। आमन्द्र ईषद्वन्मीरो यो मन्यकतो ध्वनिः तेन दत्त
स्तालो यच्च॥१६॥

भ० विवृत्तपार्श्वमित्यादि। दधिविलोचनावसरे गोपाङ्गनानां
गात्रविधेपो नृत्यत्वेन वर्धते गोपस्त्रीणां नृत्यमिव नृत्यं कर्तुं तं रा
ममनन्दयत् अतोषयत्। कीदृशं विवृत्तं तिर्यक्चलितं पार्श्वं यच्च
रुचिरो मनोहरो ऽङ्गहारो ऽङ्गविधेपो यच्च। समुद्रहृता तिर्यक्
गूर्जमधस्रजता सारुणा नितम्बेन रम्यं आमन्त्रेण ईषद्वन्मी
रेण दधिमन्यनदण्डध्वनिना दत्तस्तालो यच्च एतेन नृत्यसादृश्यं
व्यज्यते॥१६॥

विचित्रमुच्चैः श्रवमानमारात्कुतूहलं चक्षुस्ततान
तस्य । मेघात्ययोपात्तवनोपशोभं कदम्बकं वातम
जं मृगाणां ॥ १७ ॥

विचित्रम् । मृगाणां कदम्बकमृन्दन्तस्य रामस्य कौतूहलं ज० म०
स्ततान् विस्तृतवत् विचित्रम् कृष्णश्वेतत्वात् उच्चैः श्रवमानम् ऊ
र्ध्वं जिहानम् आरात्समीपे चक्षुश्चसनशीलम् चक्षुः गृधीत्यादि
ना कुः । मेघात्ययेन मेघापगमेन उपात्तवनोपशोभम् उ
पात्तं गृहीतम्बनम् उपशोभा च येनेति व्यधिकरणं वज्रव्रीहिः
वातमजति वातमजम्वाताभिमुखं च्छतीत्यर्थः वातशुनीति लघु
धैत्विति खश् । अरुर्दिवदिति मुम् ॥ १७ ॥

विचित्रमित्यादि । मृगाणां कदम्बकं समूहस्तस्य रामस्य कु म०
तूहलं ततान् विस्तारितवत् कीदृशं विचित्रं नानावर्णं उच्चैः श्रव
मानं शुकु सर्पणे विचित्रं यथा स्थान्तथा उच्चैः श्रवमानं वा आ
रात् समीपे चक्षतीति चक्षुश्चिपचसेति कर्त्तरि कुः । शीलार्थे कुरि
त्यन्वे मेघात्ययेन शरत्कालेन मेघापगमेन वा प्राप्तं वनं उपशोभा
च रंन प्राप्तेन वनेन उपशोभति इति वा वातमजं वायोरनुगामि
अभिमुखं वायुं वा तृभृवृद्धीत्यादिना खः परन्तपवत् ॥ १७ ॥

सितारविन्दप्रचयेषु लीनाः संसक्तफेणेषु च सैकते
षु । कुन्दावदाताः कलहंसमालाः प्रतीयिरे श्रोत्रसु
खैर्निनादैः ॥ १८ ॥

ज०म० सितेति । सितारविन्दानाम्प्रथयेषु समूहेषु एरच् सङ्गे चानौ
 क्षराध्वर्य इति घञ् कौ न भवतः प्राणिषु सङ्गशब्दस्य रुढत्वात्
 लीनाः कलहंसमालाः तथा संसक्तफेणेषु च सैकतेषु पुलिनेषु ली
 नाः सिकता येषु विद्यन्त इति देशे लुविलचौ चेति चकारादण्
 कुन्दावदाताः कुन्दमिवावदाताः शुक्लाः उपमानानीत्यादिना स
 मासः । प्रतीयिरे ज्ञाताः तेन रामेणेति विभक्तिविपरिणामेण स
 मन्धः । कर्मणि लिट् दूषोचण् द्विर्वचनेऽसीति स्था निवद्वावाद् द्वि
 र्वचनम् । ओचसुखैर्मधुरैर्निनादैः करणभूतैः नौगदेत्यादिना
 घञ् । शरद्वर्णनमुपसंहरन्नाह ॥ १८ ॥

भ० सितारविन्देत्यादि । अर्थाद्रामेण कर्त्ता अवणसुखकारिभि
 र्निनादैः कलहंसमालाः प्रतीयिरे ज्ञाताः कर्मणि ठी यिणोऽच्य
 णाविति दूषो यादेशः निनादश्रुतिव्यतिरेकेणाप्रत्यये हेतुगर्भविशे
 षणमाह शुक्लपद्मसमूहेषु फेणयुक्तेषु सैकतेषु च लीना गुप्ताः कुन्द
 पुष्पवत् शुक्लाः सिकताशब्दात् विकारसंघेत्यादिना इदमर्थे वि
 कारार्थे अस्वर्थे वा णः सैकतं बालुकामयस्थानमुच्यते कादम्बे
 कलहंसः स्थाद्राजहंसे च दृश्यते ॥ १८ ॥

न तञ्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं न पङ्कजं तद्यदलीन
 षट्पदं । न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं न गु
 ञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥ १९ ॥

ज०म० नतञ्जलमित्यादि । किमञ्जनोक्तेन सर्वथा न तञ्जलं यत्सु
 चारुपङ्कजं न भूव पङ्कजमपि यदलीनषट्पदन्तदपि न । असौ
 षट्पदोऽपि तथाविधो नाभूत् । यः कलमधुरं न जुगुञ्ज न गुञ्जित

वान् । गुजि अच्यक्ते ब्रह्मे इदितोनुम् धातेरिति मुमिलिटि रूपं ।
गुञ्जितमपि तत् नैवासीत् यन्मनो न जहार न हतवत् रामस्य
लोकस्य वा ॥ १८ ॥

न तदित्यादि । शरदि तज्जलं नास्ति यत्र न सुचारुणि पङ्क्तं भ०
जानि सन्ति तत् पङ्क्तजमपि नास्ति यत्र षट्पदा न लीनाः अना
स्तिष्ठा लोड्यश्चोच्चिषि सूखादीरिति कस्य नत्वं । अथौ षट्पदो
ऽपि नास्ति यः कलं मधुरास्तुटं न जुगञ्ज गुजिक्जने तद्गुञ्जित
मपि नास्ति यन्मनो न जहार ॥ १८ ॥

तं यायजूकाः सह भिक्षुमुख्यैस्तपःकृशाः शान्त्युद
कुंभहस्ताः । यायावराः पुष्पफलेन चान्ये प्राणर्चुर
र्था जगदर्चनीयं ॥ २० ॥

तं या । यायजूकाः अत्यर्थं यजनशीलाः यजजपदशां यङ्ग इ ज०म०
त्यूकः अतोलीपः यस्य हस्तः ते तपोवनस्थितास्तं राममागच्छ
न्तमानर्चुः सुष्ठु पूजितवन्तः अर्चैर्लिटि द्विर्वचनम् अतश्चादेरिति
दीर्घत्वम् । तस्मान्नुद्दिहस्त इति नुट् सह भिक्षुमुख्यैः भिक्षुणीला
भिक्षवः परिव्राजकाः सनाग्रंसभिच उः तेषां ये प्रधानाः तैः सह
तपःकृशाः तपसा दुर्बलाः शान्त्यर्थमुदकानेन पूर्णः कुम्भः एक
हस्तादवित्यादिना उदकस्य उदभावः सहस्रो येषामिति वज्र
ग्रीहिः परनिपातस्याच वाहिताग्न्यादिदर्शनात् प्रहरणार्थेभ्यश्च
इतिवा । शान्त्युदकुम्भस्त्वहितनिवारणसाधर्म्यात् उपचारेण प्रह
रणेन शिरःसूदकदानेन प्राणर्चुः । अन्ये मुमयो यायावरा एक

त्रानियतनिलयाः यातेर्यङ्गन्तात् यद्ययङ्गदति वरच् । अतोलीपा
दि पुष्पफलेन प्राणर्चुः पुष्पाणि च फलानि चेति जातिरप्राणि
नामिति एकवङ्गावः । अर्च्या अर्चनार्हाः अर्हेकृत्यः अर्चनीय
मित्यत्रापि । जगताञ्जगद्भिर्वा अर्चनीयम् कृत्यानां कर्त्तरि वेति
पक्षे षष्ठी । नतु कर्त्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी ॥ २० ॥

भ० तमित्यादि । यायजूकाः पुनः पुनरतिशयेन वा यज्ञशीलाः
भिच्छुणां परिव्राजकाणां मुखैः सह जगतामर्चनीयं तं रामं प्राण
र्चुः अर्चं पूजायां स्थानादादृढाद्यस्तेरिति खेरान् आगृयङ्गन्ते
ति ङकः । सनभिचेति भिच्छेहप्रत्ययः कीदृशाः तपोभिः कृशाः शा
न्यर्थं यदुदकं तस्य कुम्भो हस्ते येषां एतेन शान्तिजलेनार्चा प्रती
यते । उदकुम्भ इत्यत्र समासे उदकस्यासंयुक्तहस्तादौ पूर्ये इति
उदादेशो विकल्पेनेति परे स्वमते उदशब्दोऽप्यस्ति । अन्ये मुनयः
पुष्पफलेन प्राणर्चुः यायावराः सन्तो नानावनभ्रमणशीलाः याते
र्यङ्गन्तात् यायायभासकसेति वरः यङ्गलुक गत्यर्थादके यङ्गिति
केचित् यातिरत्र ज्ञानार्थः सर्वे गत्यर्थाः प्राप्त्यर्था ज्ञानार्थाश्चेति
न्यायादत्यर्थज्ञानशीला इत्यर्थः । अर्च्याः स्तुत्यर्थाः स्तुचब्रनुत्यां
तेत्याः शक्यार्हप्रेयेति घ्यष् सेमन्तात् न चजोः कगाविति कलं
॥ २० ॥

विद्यामयैर्न विजयां जयां च रत्नोगणं क्षिप्रुमविच्छ
तात्मा । अध्यापिपद्गाधिसुतो यथावन्निघातयिष्यन्
युधि यातुधानान् ॥ २१ ॥

ज०भ० विद्याम् । तपोवनआप्तः गाधिसुतः एनं रामं द्वितीयाटा
वित्येनादेशः । विद्यान्नाम्ना विजयाञ्जयाञ्च यथावत् यथाविधि

अध्यापिपत् पाठितवान् षौचसंश्लेष्टेति गाढभावपक्षे रूपम्
अधिपूर्वादिङो हेतुमण्डिचि क्रोङ्जीनां षौ इत्यात्वम् पुगादिवि
धयः। रत्नो गणम् चिप्लस्त्रेरयितारम् त्रिगृहीत्यादिना क्रुः नलो
केति षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीयैव। अविच्छतात्मा रागादिभिरनभि
भूतचित्तवृत्तिः। तस्य हि विद्या अमोघा भवति युधि संग्रामे यातु
धानान् रत्नांश्च निघातयिष्यन् मारयिष्यन्। हन्नेर्हेतुमण्डिचि
घत्वं कृट्त्वटः सदादेशः ॥२१॥

विद्यामित्यादि। अथानन्तरं युधि संग्रामे यातुधानान् भ०
राक्षसान् रामद्वारा निघातयिष्यन् गाधिसुतो विद्यामित्र एनं
रामं नाम्ना विजयां जयाञ्च विद्यां यथावत् यथाविधि अध्यापिपत्
पाठयामास। किम्भूतां रत्नो गणं चिप्लं चिप श्रौ नुदि चिपत्र
सीति कर्तरि क्रुः शीलार्थे कुरित्यन्ये। ढघेकृत्येति सूत्रे उदन्तकृत्
त्ययवर्जनात् न ढे षी। कीदृशः अविच्छतो वाणादिभिरनुपचत
आत्मा यस्य। एनमिति इदमसमानार्थकस्य एनशब्दस्य रूपं
द्विटोसीति सूत्रस्यानूक्तिविषयत्वात्। जहातु नैनं कथमर्थसिद्धिः सं
शय्य कर्णादिषु तिष्ठते य इति भारविः। अध्यापिपदिति अधीङ्ल
ध्ययने जिः प्रेरणे इति जिः क्रोङ्जीङोऽजेत्या ह्रीलीति पन् जिञी
त्यङ्गाजन्तादेरिति निषेधात् धुर्दिष्यङीति पीत्यस्यैव द्वित्वं जे
लोपः निघातयिष्यन्निति पूर्ववत् जिः हनस्तङिति तङ् खेर्होघ
इति घः ॥२१॥

आयोधने स्थायकमस्त्रजातममोघमभ्यर्णमहाह
वाय। ददौ वधाय क्षणदाचराणां तस्मै मनिः श्रेयसि
जागरूकः ॥ २२ ॥

ज०म० आधो । स मुनिः तस्मै रामायास्त्वजातम् अस्त्रसमूहन्ददौ
 दत्तवान् । ददातेर्लिट् एल् आत औ एल्ः आयुधन्ते अस्मिन्नि
 ति आधोधनम् संग्रामः अधिकरणे ल्युट् तत्र स्थायुकं स्थितिकर
 णशीलम् जयावहत्वात् । लषपतेत्यादिना उकञ् आतो युक् अत
 एवामोधम् अवन्ध्यम् अवयामोचत्वात् अभ्यर्णे निकटो महाह
 वो यस्य तस्मै अभिपूर्वार्द्धदेः निष्ठायाम् अभेद्याविदूर्य इतीट्
 प्रतिषेधः रदाभ्यामिति नत्वम् अभ्यर्णः आहव इति आह्वयन्ते
 अस्मिन्नुद्गायेति क्यतेराङ्पूर्वादाङि युङ्गे इति सम्प्रसारणम्
 अप्रत्ययः गुणावादेशो बधाय चणदाचराणामिति चणदा
 रात्रिः तत्र चरन्तीति चरेष्टः तत्र हि महाहवे रामो राक्षसान्
 हनिष्यतीति हनश्च बध इति बधादेशः कृत्ययोगे चणदाचरा
 णामिति कर्माणि षष्ठो । अयसि जागरूकः तत्कल्याणे सावधानः
 जागर्त्तेरूकः ॥ २२ ॥

अ० आधोधनइत्यादि । मुनिः चणदाचराणां राक्षसानां बधाय
 हिंसार्थं तस्मै रामाय अस्त्रजातं ददौ कीदृशं आधोधने युङ्गे
 स्थायुकं स्थितिशीलं जयावहत्वात् श्रुत्याभूकमिति जुकः यन्ऽण
 दिति यन् अमोघं अव्यर्थं तस्मै कीदृशाय अभ्यर्णः समीपवर्त्ति महा
 नाहवो युङ्गं यस्य अभ्यर्णेति अभिपूर्वार्द्धस्यार्दतेः तान्तरूपं चुम्ब
 वाढेति निपातः । आह्वयन्ते योद्धारोऽस्मिन् इति आहवः अभि
 धानाज्जिः कीदृशो रामस्य साधूनां वा अयसि कल्याणे जाग
 रूकः सावधानः जागृत्यङ्गन्तेति जागर्त्तेरूकः । आयुधन्तेऽ
 स्मिन् योद्धार इत्याधोधनं आधारेऽनट् । हन्तेः कभावेऽमी
 इत्यनि कृते हनबधष्टीक्यलीति बधादेशः समूहार्थस्य जातस्य चव
 र्गादित्वमीरितमिति विश्वः ॥ २२ ॥

तं विप्रदर्शं कृतघातयत्ना यान्तं वने रात्रिचरी
डुढौके । जिघांसुवेदं धृतभासुरास्वस्तां ताडकास्थां
निजघान रामः ॥ २३ ॥

तस्मिन् । विद्यामस्वजातञ्चादाय यज्ञकर्माणि विप्रोपशमनार्थं ज०म०
स्वने यान्तं रामम् रात्रिचरी राक्षसी ताडकाभिधाना डुढौके
ढौकते स्म । ढौकतेरात्मनेपदिनो लिटि रूपम् ताञ्च रामो निज
घान निहतवान् विप्रदर्शं कृतघातयत्ना विप्रान् ब्राह्मणान्दृष्ट्वा
कृतमारणाभियोगा रात्रिचरी रामो ऽपि जिघांसुवेदन्धृतभासु
रास्वः जिघांसुं विदित्वा धृतभासुरं भासनशीलम् अस्त्रं धेनेति
वज्रव्रीहिः विप्रदर्शं जिघांसुवेदमिति कर्माणि दृष्टिविदोः साकल्य
इति णमुल् ॥ २३ ॥

तमित्यादि । वने यान्तं गच्छन्तं तं रामं रात्रिचरी डुढौके भ०
प्राप्तवती ढौकङ् गत्यां झभखथेति खेरोकारस्य ह्रस्व उकारः
रात्रौ चरतीति पचादित्वादन्ततो नदादित्वादीप् कीदृशी विप्र
दर्शं विप्रं दृष्ट्वा कृतो घाते यत्नो यथा घात इति हन्नेर्घञन्तस्य रूपं
यत्न इति स्वपरचेति यतेर्नङ् जिघांसुं विदित्वा धृतं भासुरं दीप्त
मस्त्रं धेन स रामः तां ताडकानास्त्रीं रात्रिचरीं निजघान भासुङ्
दीप्ता, मिह्लासभन्ज इति घुरः विप्रदर्शं जिघांसुवेदमिति चण्वा
भीक्ष्ण इत्यत्र योगविभागाच्चणम् यद्वा विप्राणां दर्शो दर्शनं य
स्मात् रामस्य विशेषणं एतेन रक्षोभिया पलायमानानां विप्राणां
पूर्वं दर्शनं नासीत् रामागते तु विप्रदर्शनमिति व्यज्यते जिघांसुं वे
त्तीति ङात् षण् पचादित्वादन्वा इदमपि रामस्य विशेषणं ॥ २३ ॥

अथालुलोके ऊतधूमकेतुशिखाञ्जनस्निग्धसमृद्ध
शाखं । तपोवनं प्राध्ययनाभिभूतसमुच्चरच्चारूपतत्रि
शिञ्जं ॥ २४ ॥

ज०भ० अथ । अथासौ रामो राक्षसीं हत्वा तपोवनम् आलुलोके दृष्ट
वान् । कथञ्चन ऊतधूमकेतुशिखाञ्जनस्निग्धसमृद्धशाखम् ऊत
यासौ धूमकेतुरग्निश्च ऊतधूमकेतुः तस्य शिखाञ्जनेन स्निग्धाः समृ
द्धाश्च फलादिना शाखा यस्य तपोवनस्य । प्राध्ययनेन वेदपाठेन
अभिभूता तिरस्कृता समुच्चरन्ती चार्वी शोभना पतत्रिणाम्यक्षि
णां शिञ्जा ध्वनिर्यत्र शिजि अव्यक्ते शब्दे शिञ्जनं शिञ्जा गुरोश्च
हल इत्यकारप्रत्ययः । पतन्नं चायन्त इति पतत्राणि पक्षाः
आतो ऽनुपसर्गे कः तानि धेयां सन्तीति पतत्रिणः । पतङ्गशिञ्जमि
ति पाठान्तरम् ॥ २४ ॥

भ० अथेत्यादि । ताडकावधानम्बरं रामस्तपोवनं आलुलोके
लोहलोचि कीदृशं ऊतस्य धूमकेतोरग्नेः शिखाया यदञ्जनं तेन
स्निग्धा समृद्धा फलपुष्पवती शाखा यत्र तथा धूमकेतुः स्मृतो व
क्तावुत्पातग्रहभेदयोरिति विद्यः । प्राध्ययनेन प्रहृष्टाध्ययनेन अ
भिभूता समुच्चरन्ती उद्गच्छन्ती चारुणां पतत्रिणां पक्षिणां शिञ्जा
अस्फुटशब्दे यत्र शिजि स किङ्कसुटध्वनौ संमक्तात् सरोरिति
ङः स्त्रीत्वञ्च अमरकोषे तु भूषणानान्तु शिञ्जितमित्युपलक्षणं
॥ २४ ॥

क्षुद्रान् जक्षुर्हरिणामृगेन्द्रा विशश्वसे पक्षिगणैस्स
मन्तात् । नन्नम्यमानाः फलदित्सयेव चकाशिरे तत्र
लता विलोलाः ॥ २५ ॥

क्षुद्रान् । तत्र तस्मिंस्तपोवने तपोधनानामित्रभावात् । क्षुद्रानि ज०म०
तरानपि हरिणामृगेन्द्राः सिंहाः न जक्षुः न बाधितवन्तः क्षुद्य
न्त इति क्षुद्राः स्थायितञ्जीत्यादिना श्रौणादिको रक् लिख्यन्त्यत
रस्यामिति अर्धेर्धम् गमहनेत्युपधालोपः खरिचिती चर्त्वम् शा
सिवसीत्यादिना षत्वम् पक्षिगणैः समन्तात्सर्वत्र विरुद्धैरपि काको
लूकादिभिः परस्परमिश्रश्वसे विश्वस्तम् भावे लिट् लताश्च विलो
लाश्चपलाश्चकाशिरे शोभन्ते स्म फलदित्सयेव मुनिभ्यः फलन्दा
तुमिच्छथेव नन्नम्यमानाः अत्यर्थमनन्यः दातुमिच्छा दित्सा
ददातिः मन् सनिमीमेत्यादिना इस् अत्र लोपो ऽभ्यासस्येति अ
भ्यासलोपश्च । सस्येत्यादिना सकारस्य तकारः अप्रत्ययादि
त्यकारप्रत्ययः । फलानां दित्सेति कर्मणि षष्ठीं विधाय कृष्यो
गे समासः । नन्नम्यमाना इति नमेर्यङि नुगतो ऽनुनासिकेति नुक्
यः न्ताच्छानच् आने मुक् ॥ २५ ॥

क्षुद्रानित्यादि । तत्र तपोवने मृगेन्द्राः सिंहाः क्षुद्रान् हरिणान् भ०
न जक्षुः अद् लौ भचे व्यावेति घसादेशः हनगमित्युङ्लोपः ।
अपत्यसारिति घस्य कः किलादिति षः पक्षिगणैः समन्तात्सर्वतो
विशश्वसे तपःप्रभावात् । नित्यविरोधस्याप्यभावाद्भावे ठी विलो
लाश्चपला लताश्चकाशिरे काशृङ्द्युतौ फलानि दित्सयेव नन्न
म्यमाना अतिशयेन नताः नमेर्यङ्क्तस्य अमजपजभेति खेर्नुन्

फलभारनतानामुत्प्रेक्षेयं। दातुमिच्छा दिक्ता दाजः सनि मि
मीमादेतीम् खिलोपश्च सत्सरे इति तः संख्यादः स्त्रियामाप
॥ २५ ॥

अपूपुजन्विष्टरपाद्यमाल्यैरातिथ्यनिष्णा वनवासि
मुखाः। प्रत्यग्रहीष्टां मधुपर्कमिश्रं तावासनादि
क्षितिपालपुत्रौ ॥ २६ ॥

ज० म० अपृ। वनवासिमुखाः महर्षयो विष्टरादिभिः अपूपुजन् पृजि
तवन्तः तौ क्षितिपालपुत्रावित्यर्थात् द्वितीयान्तेन योज्यम् वनवा
सीति श्रयवासेत्यादिना विकल्पेन सप्तम्या अनुक् पृजेः स्वार्थिकण्य
नस्य णौ चङि ह्रस्वः। दीर्घो लघोरिति अभ्यासस्य दीर्घः विष्ट
रमासनम् वृत्तासनयोर्विष्टर इति निपातनात्। पाद्यं पादार्थमु
दकम् पादार्धाभ्यामिति यत्तदर्थत्वात्पद्माभावात् माल्यानि
कुसुमानि मालायां साधूनि तत्र साधुरिति यत्। अतिथ्यनिष्णाः
अतिथ्यर्थम् अतिथ्यम् अतिथेर्ज्यः तत्र निष्णाः कुशला निनदीभ्यां
स्नातेः कौशल इति षत्वम् तौ च क्षितिपालपुत्रौ रामलक्ष्मणौ तदा
सनादि प्रत्यग्रहीष्टाम्प्रतिगृहीतवन्तौ प्रतिपूर्वात् ग्रहेर्लुङ् तस
स्ताम् ग्रहेर्लिटि इति दीर्घः षत्वष्ट्वे मधुपर्कमिश्रम् मधुपर्केण
सहेत्यर्थः ॥ २६ ॥

भ० अपूपुजन्नित्यादि। वनवासिनां मुनीनां मुख्या विष्टरपाद्यमा
ल्यैरपूपुजन् अर्थात् रामलक्ष्मणौ पूजकपूजेटी जिञ्जीत्यङ् ज्यञ्जु
ङः ख इति खः खेः सन्वदित्यादिना खेर्धः विष्टर आसनं वेस्ती ना

स्त्रीति रामानन्दसूत्रेण मनीषादित्वात् वा षत्वं । वृत्तासनयोर्वि
ष्टर इति क्रमदीयरः । आसने कुशमुष्टौ च विष्टर इति विश्वः विष्ट
रो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनमित्यमरः पादार्थं जलं पाद्यं
विकारसंघति षण्यः पाद्यं पादाय वारिणीत्यमरः मालैव माल्यं स्वा
र्थे षण्यः मालायां साधूनि माल्यानि कुसुमानि वा किम्भूताः अति
थ्यनिष्णाः अतिथ्यर्थं अतिथ्यं अतिथिशब्दात् तादर्थ्ये षण्यः स्वार्थे
षण्य इति केचित् क्रमादातिथ्यातिथ्ये ह्यतिथ्यर्थे ऽत्र साधुनीत्यम
रः । वस्तुतस्तु अतिथ्यशब्देन अतिथिमेवनमुच्यते तत्र निष्णाः कु
शला नदीस्नातिनिस्नात्यार्दाक्षे इति रामानन्दसूत्रेण मनीषादि
त्वाद्वा षत्वं । निनदीभ्यांस्त्रः कौशले इति षत्वविधायकं क्रमदीयर
सूत्रं । क्षितिपालस्य पुत्रौ रामलक्ष्मणौ मधुपर्केण सहितं आसना
दिप्रत्यग्रहोष्टौ व्यां सिः ग्रहेरिमोर्घोऽयामिति धः किलादिति षः
द्युभिरिति तस्य टः ॥ २६ ॥

दैत्याभिभूतस्य युवामवाढं मग्नस्य दोर्भिर्भुवनस्य
भारं । हवींषि संप्रत्यपि रक्षतं तौ तपोधनैरित्यमभा
षि तातां ॥ २७ ॥

दैत्या । दितेरपत्यानि दैत्याः दित्यदित्यादित्येत्यादिना ण्यः ज०भ०
तैरभिभूतस्य मग्नस्य शरण्यस्य भुवनस्य भारमितिकर्तव्यतालक्ष
णन्दोर्भिर्भुजैः युवामवाढम् ऊढवन्तौ नरनारायणौ युवामित्यु
क्तौ लक्ष्य लक्ष्येति एकशेषः अवोढमिति वहेर्लुङ् यमस्तम् हलन्त

लक्षणा वृद्धिः सिजलोपः सहिवहोरित्योत्वं ढलष्टलढलोपः दो
रिति दमेर्दोसित्यौणादिका डोस्। हवींषि होतव्यानि सम्य
त्यपि रक्षतम् अर्चिहचिज्जस्यपिक्कादिक्कादिभ्य इसिरित्यौणादिक
इसिः। राक्षसैः उपहन्यमानानि रक्षतं प्रार्थनायां लोट्। शप्
यसस्तम् इत्यमिति इदमस्यमुः अनेनोक्तप्रकारेण तपोधनैस्तप
एव धनं येषामिति अभाविषाताम् अभिहितौ भाषतेः कर्मणि
लुङ् सिजिटौ ॥२७॥

भ० दैत्येत्यादि। तप एव धनं येषां तैस्तपोधनैस्तपस्त्रिभिस्तौ
रामलक्ष्मणौ इत्यमभाविषातां भाषुडवाचीति कर्मणि टौ इदं
प्रकारं इत्थं निपातनात् किं तदित्याह युवां भुवनस्य भारं परिर
क्ष्णं दौर्भिर्भुजैः अवेढं वहेष्व्यास्तं मम स्वादिति सेलुक् हो ढोभा
विति हस्य ढः ढभात्तथोरिति तस्य धः द्युभिरित्यादिना धस्य ढः
सहवहोऽदोढि इत्योत्वं द्रोद्रीति ढस्य लोपः कीदृशस्य दैत्याभिभू
तस्य अतएव मग्नस्य नष्टप्रायस्य दितेरपत्यानि दैत्याः वाक्का
यत इत्यादिना गर्गादित्वात् ण्यः मसजेरौदित्वात् सूत्याद्योरि
त्यादिना ऋस्य नः स्यादेः सलोप इत्यनेन सलोपः। चजोः कगावि
ति सूत्रे अनिम् यच्चाङ्गयज इति कृते ये अनिम्धातवस्तेषां चजोः
कगौ स्यातां इति सर्व्वं सङ्गतं भवति तथापि यतोऽसेम इति कृतं
चजोर्घिति कौ च परे चजोः कगौ भवत इति सूत्रचनार्थं तेन मग्नह्यभु
ग्नादयः सिध्यन्ति त्रयेः कङ्चेति कङ्विधानं शङ्काजिति षङ्विधा
ननिरासार्थं तेन मृजस्तु मृष्ट इत्यत्र षङ्विशेषविधित्वादिति
देवीदासचक्रवर्तिना व्याख्यातं तेनैव सूत्रेण जस्य गः मनीषादि
त्वाद्वा सम्यत्यपि हवींषि होतव्यानि राक्षसेभ्यो रक्षतं विधिनिम
न्त्रणेति प्रार्थनायां गीः ऊलिहोमेदने त्रामुसिति इस् ॥२७॥

तान् प्रत्यवादीदथ राघवो ऽपि यथेष्टितं प्रस्तुत
कर्म धर्मम् । तपोमरुद्भिर्भवतां शराग्निः संधुक्ष्यतां
नोऽरिसमिन्धनेषु ॥ २८ ॥

तान् प्र॥ अथैतस्मिन् प्रस्तावे राघवोऽपि रघुसुतः तान्मुनीन्प्र जन्म०
त्यवादीत् वदव्रजेति वृद्धिः यथेष्टितं यथाभिमतं आग्नेतेः आप्
ज्ञपधामीदिनीत्वम् अभ्यासलोपश्च सनन्तात्कर्माणि निष्ठा । धर्मा
दनपेतन्धर्मं यागादि कर्म प्रस्तुत आरभध्वम् प्रपूर्वैस्तैः प्रा
रम्भे वर्तते तस्मान्निमन्त्रणे नियोगकरणे लोट् यस्य तः अपो
लुक्तपांसि मरुत इव तपोमरुद्भिः भवतान्तपोमरुद्भिः नो ऽस्माकं
वज्रवचनस्य वसुनसाविति नसादेशः शराग्निः शरो ऽग्निरिव संधु
क्ष्यतां दीप्यताम् धुचधिचसन्दीपनक्लेदनजीवनेषु तस्मात्कर्माणि
लोट् अरिसमिन्धनेषु अरिकाष्ठेषु समिध्यते एभिरिति समिन्धना
नि करणे ल्युट् अरयः समिन्धनानीव ॥ २८ ॥

तानित्यादि ॥ अथ तदचनानन्तरं रधोरपत्यं रामोऽपि तान् भ०
प्रत्यवादीत् प्रत्युक्तवान् वदेष्ट्यां सौ व्रजवदेति त्रिः यूयं यथेष्टितं
धर्मादनपेतं कर्म प्रस्तुत आरभध्वं विधिनिमन्त्रणेति विधौ गी लु
गङ्गोऽप इत्यदादित्वात् शपोलुक् आपूनौकिव्यापने सति ज्ञपद्धा
पामीत्यं इतीखिलोपौ भवतां तपोवायुभिर्नोऽस्माकं शराग्निः
अरिसमिन्धनेषु शत्रुकाष्ठेषु संधुक्ष्यतां धुचङ्सन्दीपने समर्थना
ग्निषोर्गीति आग्निषि कर्माणि गी तपांसि मरुत इव शरोऽग्निरिव

अरयः सन्निभमाभीव इति व्याघ्राद्यैस्तद्गुणस्तुत्यस्येति समास
इति क्रमदीश्वरादयः स्वमते द्वादेष्टौतकत्वात् एकार्थताऽस्येव
अविशेषणस्यास्यदोवज्जलमेकलदित्वयोर्विकल्पेनेति पाणिन्यादयः
स्वमते कदम्बान्येकदिवज्जलमेक इति सूत्रे एकदिवज्जलं विवचया
साक्षात्सम्बन्धेन परम्परासम्बन्धेन वेति व्याख्यानादचात्मगुणानां
वज्जलेनेव वज्जजमसाध्यकार्थकारित्वात् दिले वज्जलं ॥ २८ ॥

प्रतुष्टुवुः कर्म ततः प्रकृपैस्ते यज्ञियैर्द्रव्यगणैर्यथा
वत् । दक्षिण्यदिष्टं हतमार्त्विजीनैस्तद्यानुधानैश्चि-
ते प्रसर्पत् ॥ २९ ॥

ज० म० प्रतुष्टुवुः ॥ ततो रामवचनादनन्तरन्तपोधनाः कर्म याग
क्रियास्तुष्टुवुः यथावत् यथाविधि प्रारम्भवन्तः यज्ञियैः यज्ञ
कर्मार्हैः द्रव्यगणैः प्रकृपैः मिलितैः कपोरो लः दक्षिणामर्हन्तीति
दक्षिणाः महामुनयः कडङ्करदक्षिणाञ्चवेति चकाराद्यत् तै
र्दिष्टमुक्तम् हतमार्त्विजीनैः अलिङ्गकर्मार्हैरनुष्ठितम् अलिजस्र
ब्रह्मादयः षोडश पठिताः तच्च कर्म प्रसर्पत् वृद्धिङ्गकत् यातुधा
नै राक्षसैः चिचिते ज्ञातम् चिती संज्ञाने इत्यस्मात् कर्मणि
चिद । यज्ञियैरामर्त्विजीनैरिति यज्ञलिङ्गं घञ्जाविति तत्कर्मार्
हतीति ॥ २९ ॥

भ० प्रतुष्टुवरित्यादि । ततो रामवचनानन्तरं ते मुनयो द्रव्यगणैः
श्रुवादिभिः करणभूतैर्यथाविधि यागकर्म प्रतुष्टुवुः प्रारम्भवन्तः ।

किञ्चूतैः प्रकुञ्चैर्विरचितैः रूपः कृपोऽरुपादाविति कुपादेशः यश्चि
 यैः यजेः स्वपरवक्ष्यतेति नङ्जिनिषेधश्च यश्चाय साधवो यश्चि
 या ढधेकादिति इयः तत्कर्म यातुधानैराचयैश्चिचिते ज्ञातं चिती
 संज्ञाने कर्मणि ठी । कीदृशं दक्षिणदिष्टं दक्षिणामर्हन्ति ढधेका
 दिति षष्ठ्यः तस्यामित्तविवक्षया न त्रिः दक्षिणा ब्रह्मलेनारोपिता
 मुनयः तैर्दिष्टं आर्त्विजीनैः अतिक्कर्माहैः कृतं । अतौ यजतीति
 किप् यद्वस्वपेति जिः अलिजः कर्म आर्त्विजं कर्मार्थं विकारसंघेत्या
 दिना णः तदर्हतीति ढधेकादित्यादिना णीनः अतिक्रमद्वात्
 स्वार्थे णीनो वा प्रसर्पद्दुद्धिं गच्छत् ॥ २८ ॥

आपिङ्गरुचोर्द्धशिरस्यवालैः शिरालजघैर्गिरिकूट
 दन्तैः । ततः क्षपाटैः पृथुपिङ्गलाक्षैः खं प्रावृषेणैरिव
 चानशे ऽब्दैः ॥ ३० ॥

आपिङ्ग । ततः कर्मप्रवर्त्तनादनन्तरम् क्षपाटैः निशाचरैः ज०म०
 अदन्तीत्यटाः पञ्चाद्यच् क्षपायामटा इति सप्तमीति योगविभा
 गात्समासः खमाकाशमानशे व्याप्तम् अश्रोतेः कर्मणि लिट् अश्रो
 तेत्येति नुट् । शिरसि जाताः शिरसा शरीरावयवाद्यत् आपि
 ङ्गा आ समन्तात् पिङ्गा विद्युदिव रुचाः सूक्ष्माः ऊर्द्धशिरसा
 वाला येषां तैः । अन्योऽपि शिरसो भवति इति वालयक्षणम् अम
 ङ्गल वाला इत्यर्थः । शिराः सन्ति यासामिति प्राणिश्वादातो
 सजन्यतरसामिति सञ्च शिराला अङ्गा येषान्नैः गिरिकूटदन्तै

गिरिकूटप्रमाणैः प्रमाणे द्वयसजिति दम्नच्। पृथूनि विस्तीर्णानि
पिङ्गलानि चाक्षीणि येषान्नैः। वज्रघ्नीहो सकथ्यक्षोरिति षच्।
प्रावृषेष्टैरिवेति प्रावृष एण्यः अद्भैर्मधैः कृष्णसाधर्म्यात्। अपो
ददातीति अद्भः चकारः पादपूरणार्थः ॥ ३० ॥

भ० आपिङ्गेत्यादि। ततस्तज्ज्ञानानन्तरं क्षपाटैराक्षयैः खं आका
शं आनयेत् क्षाप्तं अशूङ्गनव्याप्तिमहत्याः कर्मणि ठी स्थानादिति
खेरान्। कीदृशैः आपिङ्गा ईषत्कपिला रुचा ऊर्द्धाः शिरस्याः
शिरसि भवाः केशा येषां शिरस्यग्रहणं अवणकुण्डलादिवत् तदा
रूढप्रतिपत्त्यर्थं शिरस्यवालैरिति कश्चित् पाठः शिरा नाडी
तथा क्षाप्ता जङ्घा येषां शिराशब्दात् गोतृणमेधेत्यादिना चूडा
दित्याहः। गिरिकूटदम्नैः गिरिशृङ्गप्रमाणैः दम्न मात्रद्वयसन्माने
इति दम्नः पृथूनि पिङ्गलानि च अक्षीणि येषां सकथ्यक्षः सः स्त्राङ्गे
इति वज्रघ्नीहो षः प्रावृषेष्टैर्वर्षाकालीनैः अद्भैर्मधैरिव प्रावृष
एण्यो भवार्थे अभिधानात् अपो ददातीत्यद्भः आदन्तात् हनज
नादिति डः न केवलं चिचित्ते दानञ्च इति चार्थः। पादपूरणे
चेति केचित् ॥ ३० ॥

अधिज्यचापः स्थिरवाजमुष्टिरुदक्षिताक्षो ऽन्वित
दक्षिणोरुः। तान् लक्ष्मणः संनतवामजङ्घो जघान
शङ्खेष्वरमन्दकर्षी ॥ ३१ ॥

ज.म० अधि। तान् क्षपाटान् गमयित्वा लक्ष्मणो जघान हतवान्

कीदृशः अधिज्यचापः अध्यारूढा उत्कलिता ज्या गुणो यस्य सा
यस्य तदधिज्यम् प्रादिभ्यो धातुजस्येति समासः अधिज्यं चापो
यस्य लक्षणस्य। स्थिरो निश्चलो वाङ्मूर्ष्टिस्य यस्य। उदञ्चिते
ते उत्तिष्ठे अक्षिणी येन स उदञ्चिताक्षः। आकाशस्थापित
दृष्टिरित्यर्थः। अञ्चितः सङ्कोचितो दक्षिणोर्येन सोऽञ्चित
दक्षिणोरुः अञ्चेः पूजायामितीदोऽनुत्पन्नत्वात् स्थानस्य रूपम् न
चात्र पूजा गम्यते किन्तु गतिविशेष एव अनुषङ्गलोपोऽपि न
भवति णिलोपस्य स्थानिवद्भावात्। समन्तात् नता वामजङ्घा
यस्य स सन्नतवामजङ्घाः। शुद्धेषुः निश्चितवाणः अमन्दमत्यन्तं
क्रष्टुं शीलमस्यासावमन्दकीर्णं कर्षान्ताकृष्टचाप इत्यर्थः ॥३१॥

अधिज्येत्यादि। लक्षणस्थान् राक्षसान् जघान। कीदृशः अधि भ०
रूढा ज्या गुणो यत्र तादृशश्चापो यस्य। स्थिरो निश्चलो दृढो वा
वाङ्मूर्ष्टिर्यस्य स लक्षणः दर्शनार्थं उदञ्चिते जङ्घमुखापिते
अक्षिणी येन आकाशक्षिप्तदृष्टिरित्यर्थः। अञ्चितः सङ्कोचितो
दक्षिणोर्येन जेलोपेऽपि स्थानिवद्भावात् नाञ्चेर्न लोपः सन्नता
वामजङ्घा यस्य शुद्धो निश्चित इषुर्यस्य अमन्दं यथास्यात्तथा ध
नुः कर्षतीति ग्रहादित्वाङ्णिन् क्रष्टुं शीलमस्येति परे ॥३१॥

गाधेयदिष्टं विरसं रसन्तं रामोऽपि मायाचणमस्त
चुञ्चुः। स्थासुं रणे स्तेरमुखो जगाद मारीचमुच्चैर्ब
चनं महार्थं ॥३२॥

गाधेय। गाधेरपत्यङ्गाधेयो विश्वामित्रः ह्यच इत्यनुवर्त्त ज०म०
माने इतस्थानिज इति ङक् तेन दिष्टकथितं मारीचं नाम

राक्षसं रामो जगाद गदितवान् रसन्तम्वदन्तम् विरसमश्राव्यमि
ति क्रियाविशेषणम् मायाचणमायया वित्तम् अस्त्रचुक्षुः अस्त्रैः
प्रतीतो रामः तेन वित्तचुक्षुचणपाविति । स्थासुं रणे स्थिति
शीलम् तस्य सेनापतित्वात् स्मरमुखः चित्तस्थासोभादीषद्वय
नशीलवदनः नमिकम्पित्यादिना रः । उच्चैस्तराञ्जगादेति
क्रियाविशेषणम् वचनं वक्ष्यमाणमहार्थमधानं भुविशासीत्यच
भुवित्यर्थग्रहणात् द्विकर्मकता मारीचं वचनञ्च ॥ ३२ ॥

भ० गाधेयेत्यादि ॥ रामः अपिशब्दात् लक्ष्मणोऽपि महार्थमुच्चैर्
चनं मारीचं जगाद । याञ्जार्थदुहेति सूत्रे भुवित्यर्थस्य ग्रहणं
तेन द्विकर्मकत्वं पचादित्वाद्वा । कीदृशं मारीचं गाधेयेन विश्वा
मित्रेण दिष्टं कथितं गाधेरपत्यार्थे वाङ्माद्यत इत्यनेन अत्यादि
त्वात् श्लेषः । विरसं कठोरं यथास्यात्तथा रसन्तं शब्दायमानं
मायया ख्यातं मायाचणं वित्तचुक्षुचणपाविति चणः । रणे स्थासुं
स्थितिशीलं ग्लास्तास्यादिति क्षुः । रामः कीदृशः अस्त्रचुक्षुः
अस्त्रेण ख्यातः स्मरमोषद्वयनशीलं मुखमस्य हिंसदीपकमेति रः
॥ ३२ ॥

आत्मभरिस्त्वं पिशितैर्नराणां फलेग्रहीन् हंसि
वनस्यतीनां । शौवस्तिकत्वं विभवा न येषां व्रजन्ति
तेषां दयसे न कस्मात् ॥ ३३ ॥

ज०भ० आत्मम् । नराणाम्पिशितैर्मांसैः आत्मानम् विभर्षि पुष्पादि
गान्धदपि शरीरस्थितिहेतुर्भवतीति भावः । स त्वमात्मभरिः
आत्मभरणाय फलानि गृह्णन्ति ये वनस्यतीनान् फलेग्रहीन्

फलान्निभो मुनीन् हंसि मारयसि त्रयो लुक् फलेयहिरात्मभरि
 खेति निपातिनौ । शोभवितारः शोवस्तिकाः श्वसस्तुट्चेति ठञ्
 तुङागमश्च । दारादित्वादौजागमः शोवस्तिकत्वन्तयेषां विभवा
 न व्रजन्ति तेषामश्वस्तनिकवृत्तीनाङ्गस्मान्न दयसे न रक्षसि अधी
 गर्धदयेषामिति कर्मणि षष्ठी ॥ ३३ ॥

आत्मभरिरित्यादि । त्वं वनस्पतीनां फलेयहीन् मुनीन् हंसि भ०
 फलानि गृह्णन्ति तस्माच्चभोजित्वेन स्त्रीकुर्वन्तीति सङ्घातस्तस्मा
 दित्यादिना इप्रत्ययः । फले इति सूत्रे निर्देशादेत्वं वनस्पतीनां
 मध्ये फलेयहीन् मुनीन् हंसि उन्मूलयसीति केचित् । त्वं कीदृशः
 नराणां पिशितैर्मांसैरात्मभरिः आत्मानमेव विभर्त्तीति कुक्ष्या
 त्मोदराद्गः खिरिति खिः खित्यव्याजेति मन् येषां विभवाः सम्प
 दः शोवस्तिकत्वं भाविदिगस्थितत्वं न व्रजन्ति तेषां कस्मान्न दयसे
 समर्थेनेति कर्मणि षी शोभवः शोवस्तिकः श्वसोभवार्येति कल
 मिधानात्कणि मनीषादित्वात् त्यागमः दारस्मरेति उम् णित्ते
 त्रिरिति त्रिः तलौभावे इति त्वं देवीदासचक्रवर्त्ती तु श्वसेकते
 श्वस्तिकः तिङ्गज्गत्यां इजुङ्गत्वात् कृगृञ्चाप्रोति कः ततः स्वार्थे णः
 अ-यत् पूर्ववदित्याह ॥ ३३ ॥

अधो द्विजान् देवयजीन्निदन्मः कुर्मः पुरं प्रेतन
 राधिवासं । धर्मी ह्ययं दाशरथे निजो नो नैवाध्यका
 रिक्कादि वेदवृत्ते ॥ ३४ ॥

अधः ॥ राक्षसः प्राह द्विजान् ब्राह्मणचक्रियवैश्यान् अयो ज०म०

भक्षयामः देवयजीन् देवान् यजन्ति आराधयन्ति ये तान्निहन्मः
 अचदरित्यनुवर्त्तमाने खनीत्यादिषूक्ष्ममानेष्वाणादिकेषु सूत्रेषु
 यद्यपि यजिर्न पठितस्तथापि नायजेरिः प्रकृतेषु तदूक्षमिति व
 चनात् । जासिनिप्रहृष्टेत्यत्र सङ्घातविगृहीतविपर्यस्तप्रहृष्टणात्
 षष्ठी प्राप्तापि न भवति कर्मणः शेषत्वेनाविवक्षितत्वात् पुरन्
 गरस्येतनराणामृतनराणाम् अधिवासमवस्थानकुर्मः नित्यहन
 नेन श्शशानतुल्यम् इत्यर्थः । कस्मादेवमित्याह धर्म इति दश
 रथस्यापत्यं दाशरथिः अत इज् हे दाशरथे हि यस्मादर्थे वर्त्तते
 यस्मादयं धर्मः आचारः निजो नित्यः न इत्यस्माकम् वेदविरुद्ध
 इति चेत् नैवाध्यकारिअहि वेदवृत्ते वेदविहितं वृत्तमिति मध्य
 मपदलोपी समासः । यद्वाह्मणानाम् उक्तमनुष्ठानन्तत्र वयं
 नैवाधिकृता इत्यर्थः । अधिपूर्वात्करोतेः कर्मणि खुड् स्यसिजित्या
 दिना चिण्वदिट् ॥ ३४ ॥

अद्म इत्यादि । पूर्वापरपरामर्षान्मारीचप्रत्युत्तरमिदं वयं
 द्विजान् अद्मः भक्षयामः देवयजीन् देवपूजकान् निहन्मः । यहेरि
 मोर्धोऽयं व्रजेर्वदेरित्यादिनिर्देशात् सर्वधातुभ्य इप्रत्ययः स्यादि
 ति सूचितं तेन यजिरिति सिद्धं वातप्रमीवत् दीर्घान्तोऽयमित्येके ।
 पुर मृतमनुस्थाधिवासं श्शशानतुल्यं कुर्मः कुरुलोपोअ इति छज
 उपो लोपः छजोऽदनौरे इत्युकारः हे दाशरथे हि यस्मात्
 अयमेव अस्माकं निजो नित्यो धर्मः स्वभाव आचारो वा । धर्माः
 पुण्यमन्यायस्वभावाचारसोमपा इत्यमरः वेदवृत्ते वेदविहिते
 कर्मणि नैव अध्यकारिअहि वयं नाधिकृताः विधात्रा इत्यर्थः ।
 कर्मणि टी हनयहृष्टश्च इतिमिण् ॥ ३४ ॥

धर्मोऽस्ति सत्यं तव राजसायमन्यो व्यतिस्ते तु म
मापि धर्मः । ब्रह्मादिप्रस्ते प्रणिहन्मि येन राजन्यवृत्ति
धृतकार्मुकेषु ॥ ३५ ॥

धर्मो । रामः ग्राह्ये राज्ञः रक्ष एव राज्ञः प्रज्ञादित्यादौ ज० म०
स्वार्थिका अतिवर्त्तन्त इति पुंलिङ्गता तवायमूर्वेक्तः पराभिद्रो
हलक्षणे धर्मोऽस्तीति सत्यमेतत् किन्तु ममापि रामस्य अन्यो
धर्मोऽग्निष्टनियहलक्षणे व्यतिस्ते व्यतिभवते इदमुक्तमर्थं यद्य
प्येवमकारस्वद्वर्म्भो भविष्यति तथापीदानीमेव या तद्वर्म्भेण वि
द्यमानतया निष्पाद्या मा अस्यद्वर्म्भेणैव निष्पादकत्वेन व्यतिस्ते ।
ततश्चान्यसम्बन्धिनीं क्रियामन्यः करोति इतरसम्बन्धिनीमितर
इति कर्मव्यतीहारसम्भवात् अस्मिन् कर्मव्यतीहारे तद् । तथा हि
यो यदवसरे यां काञ्चित् क्रियाङ्करोति स तत्क्रियाकारीत्युप
चारात् लोक उच्यते । येन धर्मेण हेतुना ब्रह्मादिप्रस्ते प्रणिहन्मि
मारयामि स व्यतिस्ते इति योज्यम् नेर्गदेत्यादिना एतज् जासि
नोत्यादिना कर्मणि षष्ठी । तथा कथन्तव धर्म इति चेदाह राजन्य
वृत्तिरिति चित्रियवृत्तिः ततो राज्ञोऽपत्यम् राजयशुरायत्थे
चेति प्रकृतिभावः । धृतङ्कार्मुकम् इषवश्च येन सः यतः अहं
राजन्यवृत्तिः ततोऽहन्धृतकार्मुकेषुरिति धृतकार्मुकेष्विति पाठा
न्तरम् क राजन्यवृत्तिः सायुधेष्वित्यर्थः ॥ ३५ ॥

धर्म इत्यादि । रामवाक्यमिदं हे राजन् तव अयं धर्मोऽस्ती
ति सत्यं रक्षःशब्दात् विकारसंघेत्यादिना स्वार्थे णः त्रैलोक्यमि
म०

त्युदाहरणेन स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्तेऽपीति
 सूचितं तेन पुंस्त्वं किन्तु ममापि अन्यो धर्मो व्यतिस्ते अस्तेर्व्यतीहारे
 गतिहिंसेति मं लोपोऽस्यसोरित्यकारलोपः यथा तव हिंसारूपो
 धर्मोऽस्ति तथा मम हिंसकहिंसाकारित्वरूपो धर्मोऽस्ति इत्यर्थः
 धर्मं प्रकाशयति येन धर्मेण हेतुना ब्रह्मादिपक्षे तव प्रणिहन्मि कर्म
 णि धी प्राग्वज्ज्ञे इति णत्वं । कुतस्तेऽयं धर्म इत्याह यतो राज
 न्यानां वृत्तिः धृतं कार्मुकमिषुश्च यत्र तथा भवति चित्रियाणां धनु
 र्बाणधारित्वं हिंसनाशार्थमेव राजन्येति मन्वर्ज्जानित्यादिना
 नलोपनिषेधः ॥३५॥

इत्थं प्रवादं युधि संप्रहारं प्रचक्रतू रामनिशावि
 हारौ । तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽथ बाणेन रक्षः प्रध
 नान्निरास्यत् ॥३६॥

ज०म० इत्थम् । इत्थं अनेन प्रकारेण प्रवादो अन्योन्याभिधातो यत्र
 सम्यहारे तं सम्यहारम्परस्यराभिभवन्नक्षणाकृतवन्तौ युधि
 रणभूमौ युध्यन्ते अस्यामिति सम्पदादित्वादधिकरणे क्तिप् राम
 निशाविहारौ रामो निशाविहारो निशाचरो मारीचश्चेत्यर्थः
 निशायास्विहारो यस्येति समाम् । अथानन्तरं रघुनन्दनो रघुवं
 शस्य नन्दयिता रामो मारीचस्त्राणेन तत्सखन्विनि सत्यपि तृणा
 य मत्वा तृणमपि नावमत्य मन्यकर्मण्यनादर इति चतुर्थी तत्र
 प्रकष्टकुसितग्रहणङ्कर्त्तव्यम् इह माभूत् तृणमत्येति प्रधनात्प्रश
 मात् निरास्यत् अपनीतवान् ॥३६॥

इत्यमित्यादि । उक्तप्रकारं प्रवादं तदनन्तरं युधि युद्धे म०
संप्रहारं रामनिशाविहारौ प्रचक्रतुः निशायां विहारोऽस्येति नि
शाविहारो मारीचः सम्यक् प्रहारो यस्मात् इति संप्रहारं प्रवा
दयि शेषमित्येके अथ रघुनन्दनो राक्षसं मारीचं तृणाय मत्वा
बाणेन पधनात् युद्धात् निरास्यत् गत्यर्थमन्यडे इति चो तृणाय
मानेनैवावज्ञा गम्यते तेन तृणादेव चतुर्थी ॥ ३६ ॥

जग्मुः प्रसादं द्विजमानसानि द्यौर्वर्षुका पुष्यचयं
वभूव । निर्व्याजमिज्या ववृते वचश्च भूयो बभाषे मुनि
ना कुमारः ॥ ३७ ॥

जग्मुः । यागविघ्नकारिषु निरस्तेषु द्विजानां मानसानि मना ज०म०
स्तेव मानसानि प्रज्ञादित्वादण् प्रसादं अत्र्याकुलत्वं जग्मुः ग
तानि गमहनेत्युपधास्त्रोपः द्यौः पुष्यचयं वर्षुका वर्षणशीला व
भूव भवति स लषपतपदेत्यादिना उकञ् नलाकेति षष्ठीप्रति
षेधः । निर्व्याजन्निर्विघ्नं इज्या यागः ब्रजयजोभावे क्यप् ववृते
वृत्तः लिट् भूयः पुनरपि मुनिना गाधेयेन कुमारः रामः अकृत
दारकर्मत्वात् वचो वक्ष्यमाणम्बभाषे कर्मणि लिट् ब्रुवीत्यर्थ
यहणात् द्विकर्मकता वचः कुमारश्च ॥ ३७ ॥

जग्मुरित्यादि । शत्रुबधात् द्विजानां मानसानि प्रसादं अत्र्या म०
कुलत्वं जग्मुः हनगमित्युङ्लोपः द्यौः स्वर्गः पुष्यस्य चयं समूहं
वर्षुका वभूव वर्षतीति वर्षुका वृषेः शृस्थाभूकमगमेति जुकः ढधेक
तीति सूत्रे उकवर्जगात् न कर्मणि षष्ठी । निर्व्याजं निर्विघ्नं यथा

स्थात्तथा मुनीनां इज्या यज्ञो ववृते निष्पन्ना यजेः श्रीप्रजेति कथप्
स्त्रिधां मुनिना विश्वामित्रेण कुमारो रामः भूयः पुनरपि बभाषे
ब्रुवीत्यर्थात् द्विकर्मकत्वं कुमारत्वेकैलौ पञ्चादित्वादनं कुमारो
बालके स्कन्दे युवराजेऽश्वारके इति विश्वः ॥३०॥

महीयमाना भवतातिमात्रं सुराध्वरे घस्मरजित्व
रेण । दिवोऽपि यज्ञायुधभूषणाया द्विणीयते वीरव
ती न भूमिः ॥३८॥

ज०म० मही । भवता भूमिः पृथिवी महीयमाना पूज्यमाना अति
मात्रं सुष्ठु सम्यक्पालनादिवोऽपि स्वर्गस्य न द्विणीयते न लज्जते
किन्तु प्रतिस्पर्द्धत इति भावः द्विणी महीडिति कण्ठादिपाठाद्यक्
डित्वात्तद्ध् अथयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकभवतीति मही
यश्चत्वात्कर्षणि लक्षारः शानच् यक अतोलीपः मक् महीय
मानेति रूपं सुराध्वरे सुरानुद्दिश्य योऽध्वरो यज्ञः क्रियते तत्र
ये घस्मराः अदनशीलाः राक्षसाः सृधस्यदः क्लृप्तेपात्रित्वरेण
जयशीलन भवता इण्णञ्जतीत्यादिना करप् वज्ञायुधभूषणा
याः शक्र एवालङ्कारो यस्याः दिवः वीरवती लक्ष्मि वीरो यस्या
भूमाविति ॥३८॥

भ० महीय्येत्यादि । भूमिर्दिवोऽपि स्वर्गादपि न द्विणीयते न लज्जते
तामपि स्पर्द्धत इत्यर्थः यतो भवतातिमात्रं अतिशयेन वीरवती
प्रशस्तवीरान्विता अतएव लोकैर्महीयमाना पूज्यमाना महीड्वृ
द्धिपूजनयोः द्विणीडलज्जायां आभ्यां कण्ठादित्वात् नमस्तपोव

रिव इत्यादिना कः कीदृशेन भवता सुराध्वरे देवानां यज्ञे घ
स्मराणां वज्रभक्षणशीलानां राक्षसानां जितरेण लघुसौभचे इ
त्यस्मात् घसम्बदः क्खर इति क्खरः खरपृष्ठजीनेति जेः खरप् ख
स्यतन्पितीत्यनेन तन् दिवः कीदृश्याः वज्रमायुधमस्येति वज्रायु
ध इन्द्रः स एव भूषणं यस्याः इन्द्रो यथा दिवः परिपालकस्तथा त्वं
भूमेरिति भावः । आयुध्यतेऽनेनेति आयुधं इजुडत्वात् कृगृञ्चाप्री
जुड इति कर्त्तरि विहितप्रत्ययः करणेऽपि बोध्यः । कृद्धोः कभावे
इत्युक्तेरन्यत्रापि प्रयोगत इत्युक्तेः ॥ ३८ ॥

बलिर्बबन्धे जलधिर्ममन्ये जह्रेऽमृतं दैत्यकलं वि
जिग्ये । कल्पान्तदुःस्था वसुधा तथोक्ते येनैष भारोऽ
तिगुरुर्न तस्य ॥ ३९ ॥

बलिर्बबन्धे सन्निपेण मृतिमाह । येन भवता बलिर्बबन्धे बद्धः जल ज०म०
धिर्ममन्ये मथितः मन्दरं दोर्भिर्गृहीत्वा मन्यविलोडन इत्यस्य
रूपम् संयोगान्तत्वात्सिद्धोऽक्लिप्ते अनुनासिकलोपो न भवति जह्रे
ऽमृतम् हतम् स्त्रीरूपधारिणा दैत्यबलम्विजिग्ये विजितमने
कधा संलिटोर्जरिति कुलम् एरनेकाच्च इति यणादेशः तथा क
ल्पान्ते प्रलये दुःस्था दुःस्थाना वसुधा पृथिवी ऊहे उद्धृता वराह
रूपिणा वहैर्यजादित्वात्सम्यसारणम् तस्य भवत एष भारो
मुनिजनरक्षणम् अतिगुरुर्न भवति सर्वत्र कर्मणि लिट् ॥ ३९ ॥

बलिरित्यादि । येन भवता वामनावस्थायां बलिनामासुरो म०

वबन्धे बद्धः जलधिः समुद्रो ममन्धे मथितः मन्धेः स्थात्थपित् कि
 देति किद्भावपचे उडो लोपाभावः स्त्रीरूपेण असुरगृहीतम
 मृतं जह्रे हतं दैत्यवंशो विजिग्ये विजितः जेर्गिः सन्धोः शुद्धोरण
 चीति यत्वं कल्पान्ते प्रलयकाले दुःस्था जलश्लोविता वमुधा पृथि
 वी वराहरूपेण ऊहे उद्धता भर्व्व कर्म्मणि ठीवहेर्धजादित्वात्
 व्यथग्रहेति खेर्भिः ग्रहस्वपाद्योरिति प्रकृतेर्जिः दुःखेन तिष्ठतीति
 दुःस्था हनजनादिति डः खस्युक्तशमिविमर्गस्य वा लोपो मनीषा
 दित्वात् तस्य भवत एष भारो मुनिरक्षणरूपा नातिगुरुर्भवति
 ॥३८॥

इति ब्रुवाणो मधुरं हितञ्च तमाञ्जिह्वन्मैथिलयज्ञ
 भूमिं । रामं मुनिः प्रीतमना मखान्ते यशांसि राज्ञां
 निजिघृक्षयिष्यन् ॥४०॥

ज०म०

इति ब्रु। इति यथोक्तप्रकारेण मधुरं आत्रसुखंहितं च ब्रुवा
 णो अभिदधानः लक्षणहेलोरिति शानच् मुनिः प्रीतमनाः मखा
 न्ते यज्ञावसाने तं राममैथिलस्य यज्ञभूमिं आञ्जिह्वत् गमित
 वान् मिथिलानां राजेति जनपदशब्दात् क्षत्रियादजित्यत्र तस्य
 राजन्यपत्यवदित्यतिदंशादज् अहिगतौ इदितो नुम् प्रयोजक
 व्यापारे णिच् लुङ् आट् चङि णिलोपः दिव्यचनेऽचीति स्थानि
 वङ्गावादजादेर्दितीयस्थेति हिशब्दस्य दिव्यचनम् नन्दा इति नका
 रस्य प्रतिषेधः अभ्यासकार्यम् आञ्जिह्वदिति रूपम् । राज्ञां यशां
 सि निजिघृक्षयिष्यन् निग्रहीतुमभिभवितुमेषयिष्यन् ग्रहेः सन् स

नि ग्रहगुहोऽयेति इट्प्रतिषेधः द्विर्वचनादिः रुदविदेत्यादिना
सनः कित्तम् ग्रहज्योत्यादिना सम्यसारणम् ढलभष्भावौ गका
रस्य घकारः कलषले पश्चाद्विच् तदन्ताङ्गविव्यत्सामान्यविवक्षा
यां लट् तेन भविव्यदनद्यतने लुङ् न भवति ॥४०॥

इतीत्यादि। उक्तप्रकारेण मधुरं हितं ब्रुवाणो मुनिः प्रीतमना भ०
मखस्य यज्ञस्थाने तं रामं मैथिलस्य जनकस्य यज्ञभूमिं आञ्जि
हत् प्रापयामास राज्ञां यज्ञं निग्रहीतुं अभिभवितुं इच्छां कार
यिष्यन् अर्थात् राम एव प्रयोज्यकर्त्ता मिथिलाया राजा मैथिलः
विकारसंघेति णः अहिङ्गतौ इदितो नुण् जिः प्रेरणे जिश्रीत्यङ्
नाजन्तादेरिति स्यादौ नवद्रोऽये इति निषेधात् हिशब्दस्य द्वित्वं
खेर्झभखथेति हस्य जः जेर्लोपः ग्रहेः सनि नेमुगुह इतीमनिषेधः
ग्रहस्वपेति जिः होढः झभान्तस्यादिजवामिति घः षढोः कः से
इति ढस्य कः किलादिति षः सनयङ्गोद्धिः खेराद्यचो लोप्यः
झभखथेति खेर्घस्य जत्वं चकारस्य अलच्च ख्यस्येत्सनि ततो जिः
ततः स्यतृः ॥४०॥

इतः स्म मित्रावरूणौ किमेतौ किमश्विनौ सोमरसं
पिपासू। जनं समस्तं जनकाश्रमस्थं रूपेण तावौजिह
तां नृसिंहौ ॥४१॥

इतः । एतौ तत्रागतौ नृसिंहौ नरौ सिंहाविव जनकाश्रमस्थं ज०म०
जनं रूपेण स्वरूपतया औजिहतामितर्कङ्कारितवन्तौ ऊहवितर्कं
इत्यस्माद्भातोः ण्यन्तात् कर्त्तुः क्रियाफलाविवक्षायां णिचश्चेति
तङ् न भवति चङि णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् अजादेर्द्वितीयास्ये

ति द्विर्वचनम्। ऊहमाह मित्रावरुणौ आदित्यवरुणौ देवता
 द्वन्द्वे इत्यानङ् तयोर्भहानुभावत्वात् सोमरसगिपासू पातुमिह
 न लोकेति षष्ठोऽप्रतिषेधः एतावागतौ आङ्पूर्वस्येणो निष्ठायां
 रूपं किमयिनौ अश्विनीकुमारौ सोमरसगिपासू एताविति एव
 अन्नम् औजिहतां सुगन्ध इति पाठे एतौ सुमित्रे त्रिपाठः एतौ
 स मित्रेति सशब्दो निपातः पादपूरणार्थः ॥ ४१ ॥

भ० इत इत्यादि। तां नृसिंहौ मनुष्यश्रेष्ठौ रामलक्ष्मणौ रूपेण
 सोन्दर्येण समस्तं जनकाश्रमस्थं जनं औजिहतां वितर्क कारित
 वनौ ऊहङ् वितर्के जिः प्रेरणे जिश्रोत्यङ् नाजन्तादेरिति निषे
 धात् हेर्दित्वं घोत्रौञ्जेरिति ज्ञानार्थत्वात् कर्तुः कर्मत्वं। वितर्कमा
 ह किमतौ मित्रावरुणौ सूर्यावरुणौ सोमरसं पातुमिच्छावन्तौ
 इतः स अमुं देशं प्राप्तवन्तौ द्रुण्गतां को स्नेहातीते इति की कि
 स्वा एतौ अयिनौ अश्विनीकुमारौ नामत्यदयो नामत्यस्यैव दस
 यस्मत्तौ तौ नामतोऽश्विनाविति मार्कण्डेयपुराणं। केचित्तु सश
 ब्दः पादपूरणे इतोऽस्मिन् देशे एतौ आगतौ आङ्पूर्वादिणः त
 इत्याहुः। मित्रश्ववरुणश्चेति द्व द्वे सहचरितदेवताद्वन्द्वे पूर्वपद
 स्यादन्ततानिपातनात् देवीदासचक्रवर्त्ती तु एकादश इत्युदाह
 रता विश्वराजोऽदेत्यस्य योगविभागात् क्वचित् समासे पूर्वपद
 स्य दीर्घत्वं सूचितमित्याह ॥ ४१ ॥

अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तत् येनार्हिदहैत्यपुरं पि
 नाकी। जिज्ञासमानो बलमस्य वाक्कोर्हसन्नभांशी
 द्रघुनन्दनस्तत् ॥ ४२ ॥

अजिय । येन धनुषा दैत्यपुरं पिनाकी महादेव आर्दिदत् जन्म०
हिंसितवान् अर्देः स्वार्थिकष्यन्तात् चङि अजादेर्दितीयस्येति दि
शब्दे दिह्यते रेफस्य प्रतिषेधः तद्धनुः तं रामञ्जनकः अजिय
हत् बोधितवान् अनेन धनुषा त्रिपुरन्दग्धमिति ग्रहेर्हेतुमण्यन्ता
चङि णिलोपः णौ चङि इस्वः सन्वद्वावादित्वमग्रहस्य बुद्ध्यर्थत्वात्
गतिबुद्धीत्यादिना रामस्य कर्मसंज्ञा । अस्य रामस्य बाहोर्भुजयो
र्वलञ्चिज्ञासमानो जनकः एवभूतन्वनुः हसन् स्मयमानो रघुन
न्दनो रामः अभाङ्गीत् भगवान् भञ्जेर्लुङि सिचि हलन्तलक्षणा
वृद्धिः तत्र हि हल्ग्रहणं समुदायप्रतिपत्त्यर्थमित्युक्तम् ॥ ४२ ॥

अजियहदित्यादि । जनको राजा तं रामं तद्धनुरजियहत् भ०
ग्राहयामास धातूनामनेकार्थत्वात् ग्रहिरत्र ज्ञानार्थ इत्यन्ये
षोजौञेरिति प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वं ज्यञ्ङिङः ख इति इस्वः खेः सन्व
दिति सन्वत् येन धनुषा पिनाकी शिवो दैत्यानां पुरं त्रिपुरं
आर्दिदत् हतवान् अर्दक्बधे स्यादौ नवद्रोऽये इति निषेधात् दे
र्दित्वं केचित्तु धनुषा प्रयोज्यकर्त्ता घातयामास इत्यर्थमाहुः
जनकः कीदृशः अस्य रामस्य बाहोर्वलं जिज्ञासमानः ज्ञातुमि
च्छन् स्मृद्भग्ननुज्ञेति सनन्तज्ञो मं हसन् लीलयैव तद्धनुरभा
ङ्गीत् भन्जोघौ मोटने व्यासिः अनिमत्वात् व्रजवदेति त्रिः चङि
ति ऋङ् ॥ ४२ ॥

ततो नदीष्णान् पथिकान् गिरिज्ञानाकायकान्
भूमिपन्तेरयोध्यां । दित्सुः सुतां योधहरैस्तुरङ्गैर्व्यस
र्जयन्मैथिलमर्त्यमुख्यः ॥ ४३ ॥

ज०म० ततो । धनुर्भङ्गादनन्तरमहानयमिति ज्ञात्वा जनकः सुतान्दु-
 हितरन्दिषुः दातुमिच्छुः ददातेः सनिमीमेत्यादिना अच इस्
 दिव्यचनम् अचलोप इत्यभ्यासलोपः सख्येति तत्त्वम् सनाशंसमिच
 उः भूमिपतेर्दशरथस्य आकायकान् आह्वयन्ति आकारयन्ती
 ति कर्त्तरि ण्वल् आतो युक् कृत्ययोगे भूमिपतौ कर्मणि षष्ठी तान्
 अयोध्यां व्यसर्जयत् विसर्जितवान् विपूर्वस्य ह्यजेर्हेतुमण्यस्य
 लङ्ङि रूपं गत्यर्थत्वात् द्विकर्मकता । नद्यां स्नान्तीति नदीणांः सु-
 पिष्य इति योगविभागात्कः आतोलोपः निनदीभ्यां स्नातेरिति
 षत्वम् नदीन्तरीतुङ्कुश्लान् इत्यर्थः । पथिकान् पथि कुश-
 लान् तत्रकुशलः पथ इति ठक् गिरिज्ञान् यथाप्रदेशज्ञिरिज्ञान्
 इगुपधेत्यादिना कः तुरङ्गैः अश्वैः करणभूतैः युध्यन्त इति योधाः
 पचाद्यच् तानाहर्तुं चमैः वयसि चेत्यच् । हसिमृगिणामिदमि-
 लूपपूर्वभ्यस्तन्निव्यौणादिकलन् । चियन्ते प्राणिनोऽस्मिन्निति
 मर्त्यो भूर्लोकः तत्र भवा मर्त्या मनुष्या दिगादेराकृतिगणत्वात्
 यत् आकृतिगणत्वस्य लिङ्गं देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्येभ्य इति नि-
 र्देशः मुखमेव मुख्यः प्रधानम् शाखादिभ्यो यः । मर्त्यानामुख्यो
 मर्त्यमुखः मैथिलश्चासौ मर्त्यमुख्यश्चेति विशेषणसमासः जनक
 इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

भ० तत इत्यादि । धनुर्भङ्गानन्तरं मिथिलासम्बन्धिमनुष्यश्रेष्ठो
 जनकः रामाय सुतां दितुर्दातुमिच्छुः सन् भूमिपतेर्दशरथस्य
 आकायकान् दूतान् तुरङ्गैरयोध्यां व्यसर्जयत् प्रेरयामास तुर-
 ङ्गैः कीदृशैः योधहरैः योधान् हर्तुं चमैः हजः पचादित्वादनं वयो
 बोधकवहनार्थेऽनिति क्रमदीश्वरादयः एतेन शीघ्रगमनं दर्शितं

बद्धजदेत्यादिना तुरङ्गो निपातितः किभूतान् नदीणान् नदीस
नरणकुशान् नदीस्नातिनिस्नात्योर्दाक्ष्ये इतिरामानन्दसूत्रेण
मनोषादित्वात् वा पत्नं नदीष्णो नदीश्च इति पुरुषोत्तमः । प
न्यानं गच्छति वेत्ति वा इति निपातनादकः षणान्तात् स्वार्थे को
वा पयि कुशलः पथक इति केचित् गिरिं जानन्तीति गिरिश्चा
हनजनादिति डः ॥ ४३ ॥

क्षिप्रं ततोऽध्वन्यतुरङ्गयायी यविष्ठवदृढतमोऽपि
राजा । आख्यायकेभ्यः श्रुतसूनुवृत्तिरग्लानयानो मि
थिलामगच्छत् ॥ ४४ ॥

क्षिप्रम् । आख्यान्ति कथयन्ति ये ते आख्यायकास्तेभ्यः श्रुता ज०म०
सूनुवृत्तिर्येन स राजा दशरथः सुयत इति सूनुः पुत्रः दाभाभ्या
चुरिति वर्त्तमाने सुवः किञ्चेत्यौणादिको नुप्रत्ययः । ततोऽमन्त
रमेव क्षिप्रं शीघ्रं स्थायितस्त्रीत्यादिना रक् क्रियाविशेषणञ्चैतत्
मिथिलामगच्छत् भरतश्चतुष्प्राभ्यां सहेत्यर्थादनुषक्तव्यं गर्भेर्ल
ङ्गि इषुगमियमाङ्कः अध्वानम् अलङ्कामिनो ये तुरङ्गा अश्वः
ते अध्वन्याः अलङ्कामीत्यस्मिन्नर्थे अध्वनोयत्वाविति यत् येचा
भावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः तेः साधु यातीति साधुकारिणि
णिनिः अध्वन्यतुरङ्गयायी एवञ्च कृत्वा अग्लानयानः न विद्यते
स्नानं ग्लानिर्घस्मिन्याने तत् अग्लानं अग्लानं यानं यस्य तादृ
शैस्तुरङ्गैः सुखयानः ग्लानेति भावे निष्ठा संयोगादिरात इति

नत्वम्। वृद्धतमोऽपि यविष्ठवत् युवतम इव युवशब्दखेष्ठनि
खूलदूरेत्यादिना यणादिपरलोपः पूर्वस्य च गुणः पञ्चात्तेन
तुल्यम् इति वतिः ॥ ४४ ॥

भ० चिप्रमित्यादि । ततोऽनन्तरं आख्यायकेभ्यः श्रुता सूत्रोः पुत्रस्य
वृत्तिर्व्यवहारो येन स राजा दशरथः मिथिलां जनकपुरीं श्रीघ
मगच्छत् कीदृशः अध्वन्यैसुरङ्गैर्यातीति यहादित्वास्मिन् श्रीला
र्घे णिन्नित्येके आवश्यके णिन् इति केचित् अध्वानमत्यर्थं गच्छती
ति ण्यः अनित्यविवक्षया न त्रिः मन्वर्जानवर्गेति नलोपाभावः
अध्वनि कुशलोऽध्वन्यो वा वृद्धतम इति अयमेषामतिशयेन वृद्धो
ऽपि यविष्ठवत् प्रकृष्टयुववत् गुणाद्वेष्टेयस्य इतीष्टः वाढान्तिकेति
यूनो यवादेशः जीमंश्चङ्गिन्नैकाच इति ङित्वात् टेलोपः । अग्लान
मक्लिष्टं यानं यस्य ग्लैकान्तिसंचये क्तः यलयुक्तादन्तत्वात् सू
त्राद्योरिति क्तस्य नत्वम् ॥ ४४ ॥

वृन्दिष्ठमार्चीदसुधाधिपानां तं प्रेष्ठमेतं गुरुवद्ग
रिष्ठं । सदृक्प्रधानं सुहृताधिवासं वंदिष्ठकीर्त्तिर्यश
सा वरिष्ठं ॥ ४५ ॥

ज०म० वृन्दिष्ठम् । तं राजानमेतमायातञ्जनकं मार्चीत् पूजितवान्
अर्चैर्लुङि रूपम् वृन्दिष्ठं वृन्दारकतममग्रंस्ततममित्यर्थः केषा
मसुधाधिपानामृषीपतीनाम् प्रेष्ठमियतमम् गुरुवत् गुरुणा
तुल्यस्वर्त्तमानङ्गरिष्ठम् गुरुतमम् सदृक् समानान्यथोक्षेत्युपसं
ख्यानदृष्टेः क्विप् कृतिशब्दश्चायम् नात्र दर्शनक्रिया विद्यते ।

अभिजनादिभिस्तुल्यो जनक इत्यर्थः महान्तम् महानुभावसदृशं
ब्रह्म महान्तं सुकृताधिवासं सुकृतनिलयम् अधिवसत्यस्मि
न्निति अधिकरणे घञ् वंदिष्ठा वज्रस्तमा कीर्त्तिर्यस्य स वंदिष्ठ
कीर्त्तिः यशसा वरिष्ठकुरुतमम् अत्र वृन्दारकप्रियगुरुवज्रलो
रूणामिष्ठनि यथासङ्गमित्रस्थिरेत्यादिना वृन्दप्रगरवंहवर इ
त्येते आदेशा भवन्ति ॥ ४५ ॥

वृन्दिष्ठमित्यादि । अर्थात् जनकस्तमागतं दशरथं आर्षीत् भ०
पूजितवान् किञ्भूतं वसुधाधिपानां राज्ञां मध्येवृन्दिष्ठं प्रशस्ततमं
प्रेष्ठं प्रियतमं गुरुवत् उपदेष्टृवत् पितृवदा गरिष्ठं गुरुतमं महा
न्तं महाशयं सुकृतानि पुण्यानि अधिवसन्त्यस्मिन्निति आधारे घञ्
यशसा वरिष्ठं कुरुतमं वृहन्तममित्यर्थः । जनकः कीदृशः सदृक्
अर्थात् दशरथस्य समान इव दृश्यते योऽसाविति तदादिभवत्
समानेति किप् समानेदमिति सादेशः सदृशानां महान्तमित्यन्ये
वंदिष्ठा वज्रस्तमा कीर्त्तिर्यस्य स तथा वृन्दिष्ठादौ गुणादेष्वेयस्य
इतीष्टः वाढान्तिकेत्यादिना वृन्दारकप्रियगुरुवज्रलोरूणां वृन्द
प्रगरवंहवरादेशः जीमंसेति जित्वात् टिलोपः प्रेष्ठमित्यत्र एका
चत्वाच्च जित्त्वं ॥ ४५ ॥

त्रिवर्गपारीणमसौ भवन्तमध्यासयन्नासनमेक
मिन्द्रः । विवेकदृष्टत्वमगात्सुराणां तं मैथिलोवाक्य
मिदं वभाषे ॥ ४६ ॥

त्रिवर्ग । तन्द्रशरथमैथिलो जनकः वाक्यमिदं वभाषे ब्रवीत्यर्थं ज०म०

ग्रहणात् दिकर्मकता किन्तदाक्यमित्याह असाविश्रो भवन्तम्
 एकासनमध्यासयन् आरोपयन् विवेकदृश्यत्वमगादिति सम्बन्धः
 आसनस्याधिशीङ्गित्यादिना अधिकरणे कर्मसंज्ञा भवन्तमिति
 गतिबुद्धीत्यादिना आक्षेपरण्यन्तावस्थायामकर्मकत्वात् । पार
 क्तामीत्यस्मिन्वाक्ये अवारपारेत्यादिना पारशब्दात् खः तत्र
 विगृहीतविपर्यस्तग्रहणात् चिवर्गस्य धर्मार्थकामस्य पारीण
 मिति षष्ठीसमासः चिवर्गपारीणभवन्तं सुराणामध्ये स एवै
 को विवेकदृश्यत्वं विवेकज्ञतामगात् इणोर्गा लुङि गतिस्थेत्या
 दिना सिद्धो लुक् विवेकन्दृष्टवानिति दृष्टेः कनिप् ॥ ४६ ॥

भ० चिवर्गेत्यादि । मैथिलो जनकः तं दशरथं इदं वाक्यं वभाषे
 त्रुवीत्यर्थत्वात् दिकर्मकता किन्तदित्याह भवन्तमेकमासनमध्या
 सयन्नुपवेशयन् इन्द्रः सुराणां विवेकदृश्यत्वं सदसद्देदृश्यत्वं अ
 गात् प्राप्तवान् कोदृशं चिवर्गस्य पारं गच्छतीति ङघेकादिति
 णीमः चिवर्गो धर्मकामार्थैरित्यमरः । असाविति बुद्धिस्थनि
 दर्शनं विवेकं दृष्टवानिति चासुसिति कनिप् भवन्तमिति अर्थात्तेः
 प्राग्विवर्चितकर्मत्वादकर्मकत्वेन प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वं आसन
 मिति कर्मक्रियेत्यादिना आधारस्य कर्मत्वं ॥ ४६ ॥

हिरण्मयी शाललतेव जङ्गमा च्युता दिवः स्थासुरि
 वाचिरप्रभा । शशाङ्कान्तेरधिदेवताकृतिः सुता ददे
 तस्य सुताय मैथिली ॥ ४७ ॥

अ०म० हिर॥ तस्य दशरथस्य सुताय रामाय सत्यत इति सुतः

सुप्रसवस्यैरित्यस्मात् कर्मणि निष्ठा सुता मैथिली सीता इ
 दे जनकेनेत्यर्थात् कर्मणि लिट् मैथिलस्यापत्यं अतदङ् तद
 नादितोमनुष्यजातेरिति ङीष् । रामस्य ष्येष्ठत्वात्तस्यैव कवि
 ना परिणय उक्तः न शेषाणाम् तेन अन्या अपि तदैव दुहित
 रो दत्ताः हिरण्मयी सुवर्णनिर्मितेव साललता वृक्षलता सुवर्ण
 हविलात् तस्याः हिरण्यविकार इति मयटि दाण्डिनायनेत्या
 दिना यलोपनिपातनम् । जङ्गमा सञ्चारिणी नतु स्यावरा अ
 त्यर्थङ्गच्छतीति यङि नुगत इति मुक् यङ्नात्पचाद्यचि यङो
 ऽचिचेति यङो लुक् प्युता दिवः आकाशात्पतिता अचिरप्रभेव
 विद्युदिव तेजस्वितात् तन्वीत्वाच्च किन्तु स्यात्पुरचञ्चला सा तु च
 च्चलेति व्यतिरेकः ऊङुत इति ऊङ् न भवति क्रियाशब्दत्वात्
 तच्च मनुष्यजातेरिति वर्त्तते शशाङ्ककान्तेर्याधिदेवता अधि
 ष्ठात्री देवता तस्या आकृतिर्यस्याः सौम्यत्वात् आक्रियते अनये
 त्याकृतिः संस्थानम् अकर्त्तरिकारकेति स्त्रियां क्तिन् ॥ ४७ ॥

हिरण्मयीत्यादि । अर्थात् जनकेन तस्य दशरथस्य सुताय मैथि
 ली सुता इदे मैथिलस्यापत्यं स्त्रीति ष्याः यदा मिथिलायां नगर्या
 अर्थात् मिथिलास्यभूभागे जाता अथो निसम्भवत्वात् पार्थिवीत्य
 र्थः अथो निसम्भवत्वेन दिव्यत्वालक्ष्मीत्वं सूचितं रामसमीपे सीता
 कीदृशी हिरण्मयी स्वर्णमयी सालवृक्षसम्बन्धिनी लतेन एतेन रा
 मस्य सालवृक्षतुल्यत्वं सूचितं मयटि हिरण्यस्य यलोपो निपात
 नात् जङ्गमा सञ्चारिणी अन्या लता स्थिरेति विशेषः यद्यपि
 गत्यर्थादङ्गतायां यङ्स्यात्तथापि जङ्गमशब्दोऽयं ऋढः दिव
 ष्यता अचिरप्रभा विद्युदिव स्यात्तुः स्थितिशीला विद्युच्चञ्चला

इति विज्ञेयः स्वास्वास्वेति सुः अतिसौम्यत्वात् चन्द्रकानोरधिदेव
ताया अधिष्ठातृदेवताया इवाकृतिर्यस्याः ॥४७॥

सख्यां ततो विश्वजनीनवृत्तिस्त्वात्मानानीनामुदवो
ढ रामः । सद्रत्नमुक्ताफलभर्मभूषां संवहयन्तीं रघु
वंश्यलक्ष्मीं ॥ ४८ ॥

अ० म० लभ्याम् । ततो दानानन्तरम् लब्धान्तामात्मनीनाम् आत्मनेहि
तां आत्मविश्वेति खः रामः उदवोढ वहः स्वरितेत्तात्कर्तुः क्रिया
फलविवक्षया तद् विश्वजनीना विश्वजनाय हिता वृत्तिः प्रवृत्ति
र्यस्य रामस्य स पूर्ववत्खः सती उत्कृष्टा रत्नादिशोभा यस्याः
तैरलङ्कृतत्वात् तां सद्रत्नमुक्ताफलभर्मभूषां स्वर्णं सर्व
धातुभ्योऽमनिन् भर्मभूषामिति पाठान्तरम् सद्रत्नादिभूषा अल
ङ्कारा यस्या इति योज्यम् गुरोश्च हल इत्यकारः संवहयन्तीं
सम्बल्लामतिस्त्रिराङ्गवर्णाम् बल्लशब्दात्तत्करोतीति णिचि
इष्टवद्भावात् प्रियस्त्रिरेत्यादिना वंहादेशः पञ्चात्तदन्तस्य सम्ब
र्धस्य साधनेन योगः कामित्याह रघुवर्ग्यलक्ष्मीमिति रघुवर्गे
भवाम्निभूतिस्वर्गान्ताच्चेत्यनुवृत्तौ अशब्देयत्वावन्यतरस्यामिति
यत् ॥ ४८ ॥

भ० लभ्यामित्यादि । ततोऽनन्तरं आत्मने हितां लब्धां तां सीतां
राम उदवोढ उत्पूर्ववहः परिणये सहवहोऽदोढीति अत
श्रीत्वं दम्बवत्वात् भलाभावः विशेषां जनानां हिता वृत्तिर्बर्धव

हारी यस्य विकारसंघेत्यादिना हितार्थे ईनः मन्वर्ज्येत्यादिना
आत्मनो नलोपाभावः । सङ्गानि मुक्ताफलानि भर्माणि भूषा
अलङ्कारोपस्थाः शोभामिति पाठे तैः शोभते पञ्चादित्वादनृसती
वर्त्तमाना रत्नादीनां शोभा यचेति वा । हेम स्वर्णं जातरूपं सु
वर्णं भर्मा हाटकं ज्ञातकुम्भमिति इत्यायुधः रघुवंशलक्ष्मीं सर्वं
हयग्रीवं सम्यक् वज्रलीकुर्वतीं सेःकृत्याख्यानेजिः वाढान्ति केति
वंहादेवः ॥ ४८ ॥

सुप्रातमासादितसम्पदं तद्वन्दारुभिः संस्तुतमभ्य
योध्यं । अश्वीयराजन्यकहास्तिकाढ्यमगात्पराजं बल
मध्वनीनं ॥ ४९ ॥

सुप्रातेति । विवाहं निर्बन्धं प्रभाते अयोध्याभिमुखनादलब्धं ज०म०
रथस्यागात् गतवत् । सुप्रातन्निरुपद्रवत्वात् शोभनस्यार्तर्द्दिन
मुखं यस्य वक्षस्य । सुप्रातसुषेत्यादिना समासान्तद्विषोपस्य नि
पात्यते । आसादितसम्पदस्याप्तहर्षं प्रमदसम्पदौ हर्ष इति विपा
तनम् । वन्दारुभिः संस्तुतं ज्ञतस्तवम् अभ्ययोध्यम् अयोध्याभि
मुखम् अभिप्रती आभिमुख्य इति अव्ययीभावः । अश्वानां समूहो
अश्वीयं केशाश्वभ्यां यच्छाविति च्छः राजन्यानां क्षत्रियाणां स
मूहो राजन्यकम् । गोभोषेत्यादिना बुज् प्रकृत्या केराजन्यमनु
व्ययुवान इति प्रकृतिभावादपत्ययकारसोपो न भवति । इक्षि
नां समूहो हास्तिकम् अक्षितहस्तीति ठक् । एषां सेनाङ्गत्वात्
द्वन्द्वकवद्भावः तेनाद्यमुपचितमिति तृतीयेति योगविभागात्
मायः । सह राज्ञेति विगृह्य साकस्यवचने यौगपद्यै वाच्यी

भावः । अथयीभावेचाकाल इति सभावः अनश्नेति टच् समा-
सान्तः । 'अध्वनीतमध्वानमलङ्कामीत्यध्वनोयस्यौ आत्माध्वनौ
ख इति प्रकृतिभावः ॥ ४८ ॥

भ० सुप्रातमित्यादि । तदसं दशरथसैन्यं अभ्ययोध्यं अयोध्याम-
भिमुखीकृत्य अगात् दण्डगात्रां शोभनं प्रातर्यस्य तत् सुप्रातं
निश्चिन्तत्वात् निपातनेन स्वार्थे णेन वा साध्यं । आसादितः प्राप्तः
सम्पदो हर्षो येन वन्दारुभिः स्तुतिपाठकैः संस्तुतं वदिङ्नुत्यभिवा-
दयोः श्रुवन्द आरुः अश्वराजन्यहस्तिनां समूहेन आढ्यं प्रभूतं वि-
कारसंघेत्यादिना समूहार्थे अश्वादीयः राजन्यहस्तिभ्यां कण्-
राज्ञा सह विद्यमानं सराजं राजसहितं अनवशिष्टं युगपदा इत्य-
र्थः । वःकसामीष्येति साकल्ये यौगपद्ये वा अथयीभावः अनदृत्यने-
नाप्रत्ययः । सहः सोऽकाले इति सः अध्वानमनुगच्छति ढधेका-
दिति ईनः मन्वर्जानित्यादिना नलोपाभावः ॥ ४८ ॥

विशङ्कटो वक्षसि वाणपाणिः सम्पन्नतालद्वयसः पु-
रस्तात् । भीष्मो धनुस्मानुपजान्वरत्निरैति स रामं पथि
जामदग्न्यः ॥ ५० ॥

ज०म० विज्ञेति ॥ एवमस्य गच्छतः पथि मार्गे सप्तम्यां भस्म दैर्लोपः
पुरस्तादग्रतः अस्तातौचेति पूर्वस्य पुरादेशः । रामोजाम-
दग्न्यः जमदग्नेरपत्यं रामोऽयम् गर्गादिपाठाद्यञ्च स ऐति स
आगतवान् आङ्पूर्वाद्विणो लट् एत्येधत्तूट्स्वितिवृद्धिः । विश-
ङ्कटो वक्षसि विशाल उरसि वेः शालङ्कटचाविति शङ्कटच् ।

वाणः पाणावस्येति वाणपाणिः प्रहरणार्थेभ्य इत्यादिना सप्तम्य
न्तस्य परनिपातः। सम्पन्नोनिष्पन्नोयस्तालवृत्तः स प्रमाणं यस्य
स तथोक्तः प्रमाणे द्वयसच्। भीयते अस्मादिति भीष्मः भियः
षुमेति औणादिको मक्प्रत्ययः वा षुगागमश्च। भीमादयो
ऽपादान इत्यपादाने साधुः। धनुश्चान् धनुषा युक्तः संसर्गे
मतुप्। जानुनोः समीपमुपजानु सामीप्येऽव्ययीभावः उपजानु
अरन्निर्धस्य स तथोक्तः प्रलम्बवाङ्कुरित्यर्थः ॥ ५० ॥

विशङ्कटइत्यादि। अथ जामदग्न्यः परशुरामः पुरस्तात् पूर्व भ०
स्यां दिशि अयतो वा पथि रामं ऐति स्म आगतः जमदग्नेरपत्य
मिति गर्गादित्वात् षष्ठः पुरस्तादिति दिक्शब्दादिग्देवकालेस्ता
दिति स्तात्पूर्वाधरावरा इति पुरादेशः। वचसि विशङ्कटोवि
शालः वाणः पाणौ यस्य वाणयुतः पाणिर्यस्येति वा। सम्पन्नोवि
शालायस्तालवृत्तः स परिमाणं यस्य दत्तमात्रद्वयसम्माने इति
द्वयसः विभेत्तस्मात् भीष्मो निपातनात्। धनुश्चान् प्रशस्तधनुर्युक्तः
मतुरस्यर्थे जानुनोः समीपमुपजानु तचारन्निर्यस्य दीर्घवाङ्क
त्वात् अरन्निष्ठ निष्कनिष्ठेन मुष्टिना इत्यमरः। रत्नरत्नी
स्त्रियो हस्तौ बहुमुष्टितताङ्गुली इत्यमरमाला ॥ ५० ॥

उच्चैरसौ राघवमाकृतं दं धनुः सवाणं कुरु माति
यासीः। पराक्रमज्ञः प्रियसन्ततिस्तं नम्रः क्षितीन्द्रो
ऽनुनिनीषुर्बुधे ॥ ५१ ॥

ज०म० उचैः॥ उचैर्महता ध्वनिना राघवव्याघ्ररथं एवमस्यमा
 णमाकृत आकृतवान् स्रङ्गायामाक इत्यात्मनेपदम् आत्मने
 पदेऽन्यतरस्यामिति झिरङ् । धनुः सवाण्ङ्कुर धनुषि वाणमा
 रोप्य युद्धाय सज्जीभवेत्यर्थः मातिषासीः मातिक्रम्य गमनङ्का
 र्धीः यातेर्माङ्ङि लुङ् अडभावः यमरमनमातांसकेति इट् इट
 ईटीति सिचेलोपः । अथ क्षितीन्द्रोदशरथः तमूचे त्रुवावचिः
 आदेशस्य स्थानिवद्भावेन कर्तुः क्रियाफलविवक्षायां लुङ् न वचेः
 परस्मैपदित्वात् वच्चादिना सम्प्रसारणम् । पराक्रमज्ञः यत
 स्तस्य पराक्रमज्ञानाति राजा प्रियसन्ततिः प्रिया सन्ततिर्यस्य
 रामे व्यापादिते माभूत्सन्तानविच्छेद इति नम्रः प्रणतोभूत्वा अनु
 निनीषुः अनुनेतुमिच्छुः तदनुनयमाह ॥ ५१ ॥

भ० उचैरित्यादि । असौ परशुरामः उचैर्महाशब्देन राघवं
 राममाकृत स्रङ्गायामास आकृतवान् स्रङ्गायामाक इति
 ङेङे मंवत्त्वस्य स्थालिपेति ङः । इदं मदीयं धनुः सवाणं कुरु अचै
 व वक्षं ज्ञात्वा युद्धं करिष्यामि एतावतैवापराजितोऽहमिति भा
 वः । अन्ये तु इदं तदीयं धनुः सवाणं कुरु धनुषि वाणमारोप्य यु
 द्धाय सज्जीभवेत्यर्थ इत्याहुः इहमिति हस्तिनिर्दिष्टत्वादुक्तं माति
 षासीः मातिक्रम्य गच्छ मेत्यव्ययं निषेधे तद्योगेऽन्निषेधः यमर
 मनमेति इमस्यैव । अथ क्षितीन्द्रोदशरथसं जामदग्न्यमूचे वचो
 ऽरे इति त्रुओ वच्चादेशः स्थानिवद्भावात् कर्तुः क्रियाफलवत्त्वविव
 क्षायां मंव्ययग्रहेति खेत्तिर्निःपद्यस्वपाद्योरिति प्रकृतेर्जिः स किञ्चू
 तः पराक्रमज्ञः परशुरामस्य पराक्रमं जानाति प्रिया सन्ततिः
 सन्तानो यस्य प्रियसन्तानः अतएव नम्रः प्रणतः सन् अनुनिनीषुः
 अनुनेतुमिच्छुः ॥ ५१ ॥

अनेकशो निर्जितराजकस्त्वं पितृनताशीर्नृपरक्त
तोयैः । संचिप्य संरम्भमसदिपक्षं कास्थार्भकेऽस्मिंस्तव
राम रामे ॥५२॥

अनेदति । संरम्भं क्रोधं संचिप्य उपसंहर चिपेः लोटि मध्यमैक ज०म०
वचने रूपम् अन् एकमेकमिति विगृह्य सञ्ज्ञैकवचनाच्चेति शस्
पञ्चमसमासः । अनेकशोऽनेकप्रकारमिति क्रियाविशेषण
मेतत् निर्जितम्पराजितं राजकं राज्ञां समूहोयेन स निर्जितराज
कः गोचोचेत्यादिना वृज् । त्वं पुनः पितृनताशीः प्रीणितवान
सि कैः नृपरक्ततोयैः तृपप्रीणन इत्यस्मात्तुङ् सिच् हलन्तलक्षणा
वृद्धिः । असदिपक्षम् असन्नविद्यमानोविपक्षोयस्मिन् संरम्भे नि
र्जितराजकत्वात् रामोविपक्ष इति चेदाह कास्थार्भकेऽस्मिंस्तव
राम रामे हे परशुराम अर्भके वालके रामे तव का आस्था
क आदरोऽस्ति नैवेत्यभिप्रायः ॥५२॥

अनेकशद्व्यादि । हे राम हे परशुराम संरम्भं क्रोधं संचिप्य म०
संहर चिप्यौनुदि अनेकवारं निर्व्विजितं राजकं येन तथाभूतस्त्वं
अतः क्रोधो न युक्तः नृपाणां रक्तानि दधिराण्येव तोयानि तैस्त्वं
पितृन् अताशीः प्रीणितवान् एकविंशतिवारान् निःशचीकृत्य तद्
क्षैः पितृतृप्यकरणं तस्य प्रसिद्धं जिह्मतृपप्रीणने कृषमृषसृष्टेति
विकल्पात् सिः वेमूदितिरधादित्वादिकल्पेभभावपक्षे ब्रजवदेति
मिः । संरम्भं क्रोधं असन्नवर्त्तमानोविपक्षोयश्च तादृशं निर्जित
राजकत्वात् रामो विपक्ष इति चेदाह अस्मिन् मत्पुत्रे रामे अर्भके

नालके तव का आस्ता आदरो यन्नो वा न कापीतिभावः । आ
 स्ताचालम्बनास्थानयन्नापेक्षासु कथ्यते इति विद्यः । रामपदद्वये
 ननामसाम्यादपि क्रोधो नोचित इति व्यज्यते । अनेकश्च एकमेकं
 इति विगृह्य संख्यैकार्थादीषायामिति चक्षस् पञ्चान्नञ्सः अनेक
 स्थापि संख्यावाचित्वात् तत एव चक्षस् द्वय्येके राजकमिति विकार
 संघेति राज्ञः समूहार्थे कण् ॥५२॥

अजीगणद्वाश्रयं न वाक्यं यदा स दर्पेण तदा
 कुमारः । धनव्युत्कर्षीङ्गरुवाणगर्भं लोकानलाधीदि
 जितांश्च तस्य ॥५३॥

ज०म० अजीग । दाश्रयन्दश्रयस्येदन्दाश्रयन्तस्येदमित्यण्
 वाक्यम्वचनं यदा स्वदर्पेण स्वमदेन हेतुना जामदग्न्यः नाजीग
 एतन् गणितवान् गणसंख्यां इत्यस्यादन्तत्वात् वृद्धिः चङि
 चेति द्विवचनम् ईचगणइति अभ्यासस्येकारः तदा कुमारो
 रामो धनुर्व्युत्कर्षी आकृष्टवान् छषआकर्षणे स्पृशन्त्येत्यादिना
 पसंख्यानं मिचि पत्ते रूपम् हलन्तलक्षणावृद्धिः षष्ठोः कस्सो
 ति कत्वम् कृतदारकर्षापि पुत्रः पितरि जीवति कुमार इति व्यप
 दिश्यते । गर्भयतीति गर्भः गुरुर्वाणोगर्भो यस्य धनुषः लोकांश्च स्व
 प्रभावादिजितान् तस्य परशुरामस्य अलावीत् हिंस्रवान् लुना
 तेलुङ्गि सिचि वृद्धौ रूपम् । समुच्छिद्यन्तामस्य लोका इति अमोघ
 मस्यं मुक्तवानित्यर्थः ततः प्रभृति तस्य सर्वं तेजोऽप्यहतम् ॥५३॥

भ० अजीगणदित्यादि । यदा स जामदग्न्यः दाश्रयं वाक्यं दर्पेण

दर्पात् न अजीगणत् न गणितवान् दशरथसेदमिति विकार
संघेत्यादिनाः ॥ गणत्कमंख्याने वेङ्गणकथः खेड्यङ्गोति खे
रीङ् तदा कुमारो युवराजो वालको रामो धनुर्यकार्कोत् आरु
ष्टवान् कृषौत्पाकृषि कृषमृषेति सिः प्रजवदेति त्रिः षडोः कःसे इति
कः किलादिति षः । कीदृशं धनुर्गुरु महत् वाणो गर्भं द्रव मध्यव
र्त्तं यत्र वाणो गर्भं यसेति वा गुर्विति वाणविशेषणम् । ततस्तस्य
नामदग्न्यस्य विजितान् वशीकृतान् लोकान् स्वर्गानलावीत् किञ्च
वान् तत्र गमनं निषिद्धवानित्यर्थः लुज्जगकिदि टो ॥ ५३ ॥

जिते नृपारौ सुमनीभवन्ति शब्दायमानान्यशनैर
शङ्कं । वृद्धस्य राज्ञोऽनुमते बलानि जगाहिरे ऽनेकमु
खानि मार्गान् ॥ ५४ ॥

जितेइति । जिते नृपारौ परशुरामे बलानि सैन्यानि मार्गान् ज०म०
पथः जगाहिरे अवष्टभवन्ति । वृद्धस्य राज्ञोदशयस्यानुमते
सति गच्छतेति । जामजग्न्यसंरम्भादसुमनांसि सुमनांसि सन्ति
सुमनीभवन्ति बलानि अरुर्मेनइत्यादिना चावन्यस्य लोपे अस्य
चावितीले रूपम् । शब्दायमानानि अशनैः सुष्ठु शब्दं कुर्वा
णानि एवञ्चितस्तथा जितो नृपारिरिति शब्दवैरेत्यादिना क्यङ्
अशङ्कन्निर्भयञ्जगाहिर इति क्रियाविशेषणम् । अनेकमुखानि पृ
थग्भूतानि पूर्वभयेन वज्रलीभूतत्वादनीकानाम्बुजत्वादुजवचन
मिति ॥ ५४ ॥

जित इत्यादि । नृपाणां अरौ परशुरामे रामेण जिते सति वृद्ध भ०

स्य राक्षोद्वारयस्यानुमते अनुमतौ सत्यां वलानि सैन्यानि अश्वङ्गं
 यथा स्नान्तथा मार्गान् पथो जगाहिरे आक्रान्तवन्ति गाहङ्ग्वि
 लोडे । कीदृशानि पूर्वं जामदग्न्यभयात् असुमनांसि सुमनांसि
 भवन्ति चिःछभस्त्रभूततङ्गावे इति चिः । मनश्चक्षुरिति सलो
 पे अकारस्य ईः अन्नैरुचैः शब्दायमानानि जयशब्दं कुर्व्याणानि
 शब्दसुखकष्टादेरिति क्षुः क्षोज्यरे इति दीर्घः । अनेकमुखानि
 पूर्वं भयात् वर्जुलीभूय सस्यति पृथग्भूतानि ॥५४॥

अथ पुरुजवयोगान्नेदयदूरसंस्थं दवयदतिरयेण
 प्राप्तमुर्वीविभागं । क्लमरहितमचेतस्त्रीरजीकारित
 क्ष्मां बलमुपहितशोभां तूर्णमायादयोध्यां ॥५५॥

इति भट्टिकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे सीतापरिणयोनाम
 द्वितीयः सर्गः ॥

ज०म० अथ । अथेत्यानन्तर्ये बलन्दाश्रयम् तूर्णं शीघ्रम् अथ
 मलरेत्यादिना पथे इत्यभावः । ज्वरलरेति वकारोपधयोद्धृ
 रदाभ्यामिति नलम् । अयोध्यामायात् आगतम् आङ्पूर्व्याद्यातेर्ल
 ङि रूपम् । पुरर्महाश्वेगोजवः तेन योगात् पूर्यते वर्द्धते इति पुरः
 कुर्भक्षेत्यधिल्लत्य पृभिदिव्यधीत्यादिना कुप्रत्ययः । दूरसंस्थदूरे
 सन्निष्ठत इति कः । उर्वीविभागान्नेदयत् अन्निकदुर्वत् अन्निक
 शब्दात् समीपवाचिनः तत्करोतीति णिच् इष्टवद्भावादन्निक

वाढ्योर्नेदसाधाविति नेदादेशः पञ्चाक्षट् शतरि ऋप् अयादेशः
 प्राप्तं विषयीकृतं चोर्ब्बीविभागं भूविभागम् अतिरयेण अतिवेगेन
 दवयत् दूरीकुर्वत् पञ्चाङ्गागेन दूरशब्दात् पूर्वषिचि इष्टवङ्गावे
 च स्खलदूरेत्यादिना यणादिपरलोपः पूर्वस्य च गुणः पञ्चाक्षथा
 एव लडादयः । क्लमरहितम् अपगतश्रमम् अचेतत् कियदूरमा
 गतो ऽहमित्यबुध्यमानम् चित्तीसंज्ञान इत्येतस्य शतरि रूपम् ।
 अनीरजा नीरजाः कारितेति अहर्मेन इत्यादिना द्वावन्यलोपः ।
 अस्य द्वावितिलम् नीरजीकारिता द्वा भूमिर्यस्यामयोध्यायाम्
 तां सिक्तसम्पृष्टभूतलमित्यर्थः । उपहितशोभाञ्च त्रध्वजपता
 काभिरारोपितशोभाम् ॥ ५५ ॥

इति भट्टिकाव्यटीकायाञ्चयमङ्गलाख्यायाम्प्रकीर्णकाण्डे सीता
 परिणयोद्वितीयः सर्गः ॥

अथेत्यादि ॥ अथामन्नरं वलं दशरथसैन्यं तूर्णं शीघ्रं अयोध्यां भ०
 आयात् आङ्पूर्वाद्यातेर्घी । त्वरतेः क्ते श्रिवावमवज्वरेति उङा
 सह वस्य ऊट् स्त्रल्वाद्योदिति क्तस्य नत्वं । कीदृशं पुरुजवयोगात्
 प्रचुरजवयोगात् दूरसंस्थं नेदयदक्षिकं कुर्वत् स्त्रेः कृत्याख्याने
 जिः वाढान्तिकेति नेदादेशः अतिरयेण अतिवेगेन प्राप्तं उर्ब्बीवि
 भागं दवयत् दूरं कुर्वत् जिः दवादेशः । क्लमरहितं अतिदुर्घात् अ
 पगतश्रमं अतएव अचेतत् कियदूरमागतमित्यजानत् चित्तीसं
 ज्ञानेन तृः । कीदृशीमयोध्यां अनीरजा नीरजाः कारिता निर्धूली
 कारिता द्वा भूमिर्यस्यां सिक्तसम्पृष्टभूतलमित्यर्थः मनश्चक्षुरिति
 चो यलोपः उपहितशोभां ध्वजपताकादिभिः प्रापितदीप्तिं ॥ ५५ ॥

इति भरतसंवत्सरायां मुग्धबाधिन्यां भट्टिटीकायां श्रीराम
परिषदा नाम द्वितीयः सर्गः ॥

वधेन संख्ये पिशिताशनानां क्षत्रान्तकस्याभिभवेन
चैव । आढ्यभविष्णुर्यशसा कुमारः प्रियभविष्णुर्न स
यस्य नासीत् ॥१॥

ज०म० वधेनेत्यादि । संख्ये संग्रामे पिशिताशनानां राक्षसानां भिषित
कांसम् अन्नं येषामिति तेषां वधेन हननेन हनस्ववध इति अप्
प्रत्यये वधादेशः क्षत्रयोगे कर्माणि षष्ठी क्षत्रान्तकस्य परशुरा
मस्य अभिभवेन पराजयेन च अदोरप् सैवशब्दे निपातसमु
दायः समुच्चये तेन हेतुभूतेन यशसा आढ्यभविष्णुः अनाद्य
आद्यो भूतः कर्त्तरिभुव इति खिष्णुश्च अर्द्धिपदितिमुम् कुमारो
यस्य न प्रियभविष्णुः यस्यापि प्राक् प्रियो न जातः पश्चादपि तथै
व न प्रियोभूतः स नासीत् न बभूव ॥१॥

भ० वधेनेत्यादि । संख्ये युद्धे पिशिताशनानां राक्षसानां वधेन क्षत्रि
याणामन्तकस्य परशुरामस्य अभिभवेन च हेतुना यशसा आढ्य
भविष्णुः समृद्धोभवन् कुमारो रामो यस्य न प्रियभविष्णुः स न
सीदेव सर्वस्यैव प्रिय इत्यर्थः एवशब्दो नासीदित्यन्वितः सैव
शब्दः समुच्चये वा । अनाद्य आद्यो भवति इति प्रागप्रियोऽपि
भूत्वा पश्चात् प्रियो भवति भुवोऽपि खिष्णुस्तु कजाविति चे खिष्णुः
क्षित्यव्याजश्च इति मन् अस्तेषां ददायसीति ईम् ॥१॥

ततः सुचेतीकृतपौरभृत्यो राज्येऽभिषेक्ष्ये सुतमित्य
नीचैः । आघोषयन् भूमिपतिः समस्तं भयोऽपि लोकं
सुमनीचकार ॥२॥

ततः । ततः प्रियम्भविष्णुतया अनन्तरभूमिपतिर्देशरथो लोकं ज०म०
सुमनीचकार किमयं सम्यक् पालयिष्यति नवेति असुचेतसः पौ
राभृत्याश्च जाताः ते सम्यक् पालनात्सुचेतसः कृता येन स सुचेती
कृतपौरभृत्यः भूयोऽपि पुनरपि लोकं समस्तं सुमनीचकार कथ
मित्याह राज्ये राजकर्मणि पालने रचणे सुतं रामं अभिषेक्ष्ये
तदभिषेककरिष्यामीति सिचेरुभयपदित्वात्तद्ध् अनीचैर्महता
ध्वनिना आघोषयन् घोषणाङ्कारयन् सुचेतीसुमनीशब्दौ अह
र्मन इत्यादिना साधू ॥२॥

तत इत्यादि । ततोऽनन्तरं अहं राज्ये राजकर्मणि सुतमभि भ०
षेक्ष्ये अभिषिक्तं करिष्ये इति अनीचैरुच्चैराघोषयन् भूमिपति
र्देशरथः समस्तं लोकं भूयः पुनरपि सुमनीचकार असुमनसं सु
मनसं कृतवान् । कीदृशः असुचेतसः सुचेतसः कृताः पौराभृ
त्याश्च येन स तथा अभिषेककाले किमयं सम्यक् परिपालयिष्यति
नवेत्याशङ्कया पौरभृत्यानामसुचेतस्त्वमासीत् सम्यक् पालनात्
तेषां सुचेतस्त्वं कृतं रामस्य प्रियम्भविष्णुतया तदभिषेकमदृष्ट्वा
पुनः पुनरसुमना लोकं आसीत् रामाभिषेकाघोषणया पुनः
पुनः सुमनसंचकार सुचेतीसुमनीशब्दौ पूर्ववत् मनश्चुरित्या
दिना सिद्धौ सिच्पञ्चौञ् चरणे चङिति कङ् ॥२॥

आदिचदादीप्रकृशानुकल्पं सिंहासनं तस्य सपा
दपीठं । सन्तप्रचामीकरवल्गुवज्रं विभागविन्यस्त
महार्घरत्नं ॥३॥

ज०भ० आदिचत् । तस्य रामस्य सिंहासनमादिचत् आदिष्टवान् एवं
विधं कारयेति । दिशेः स्वरितेनो लुङि शलङ्गुपधादित्यादिना
ज्ञेःकः अकर्तुंगामिक्रियाफलत्वान्तिप् आदीप्रकृशानुकल्पञ्ज
लिताग्नितुल्यं तस्य कारणमाह सन्तप्रचामीकरवर्णानि उत्तम
सुवर्णवर्णानि वज्राणि यस्मिन् तथा विभागेषु विन्यस्तानि अति
महार्घाणि रत्नानि पद्मरागादीनि यच्च सपादपीठं सह पादपी
ठेन ॥ ३ ॥

भ० आदिचदित्यादि । दशरथस्तस्य रामस्य सिंहासनं आदि
चत् आदिष्टवान् दिशौञ्जश् अतिसर्जने णी ह्रस्वोऽनिभिजुङ्
इति शक् शङ्गाजेति षङ् षटोःकःसे इति कः कीदृशं सम्यक् ज्व
लिताग्नितुल्यं त्यादेशौने इति कल्पः पादपीठेन सहितं अग्नितु
ल्यस्वर्णशोभितहोरकं विभिष्टदेशार्पितमहामूल्यपद्मरागादिकं
॥३॥

प्रास्थापयत्युगकृतान् स्वपोषं पुष्टान् प्रयत्नाद्दृढ
गात्रवन्धान् । स्वभर्माकुम्भान् पुरुषान् समन्तात्पत्का
षिणस्तीर्थजलार्थमाशु ॥४॥

ज०भ० प्रास्था । तीर्थजलार्थमपुरुषान्प्रयत्नात् आदरेण समन्तात्

र्वांसु दिक्षु आशु शीघ्रम्यास्यापयत् प्राहिणोत् । प्रपूर्वस्तिष्ठ
तिर्गमने वर्तते तस्य हेतुमण्यन्तस्य लङि रूपं पूगकृतान् अपू
गाः पूगाः कृता इति श्रेण्यादिषु चार्थवचनमिति समासः सङ्घी
कृतानित्यर्थः स्वपोषमुष्टान् स्वेपुष इति णमुल् अमेवाव्ययेनेति स
मासः यथाविधनुप्रयोगश्च । दृढो गात्रबन्धो येषान्तान् संय
तकायान् महाभारीदहनचमत्वात् सहेमकुम्भान् ससुवर्णकल
सान् पल्काषिणः पादौ कषितुं हिंसितुं शीलं येषामिति सुष्यजा
तौ णिनिः हिमकाविहतिपुचेति पदादेशः पदातो नित्यर्थः । आश्वि
ति कृवापाजीत्यादिना उण् ॥ ४ ॥

प्रास्थापयदित्यादि । दशरथस्तीर्थजलार्थं समन्तात् सर्वासु भ०
दिक्षु आशु शीघ्रं पुरुषान् प्रयत्नात् आदरात् प्रास्थापयत् प्रपूर्व
स्थाधातुर्गत्यर्थः यो जिः प्रेरणे ह्रीषीति पन् पूगकृतान् अभिधा
नात् अपूगाः पूगाः कृता इति चार्थे समासः संघीकृतानित्यर्थः
स्वपोषं यथास्यात्तथा पुष्टान् स्वानां ज्ञातीनां पोषो यत्र पोषण
क्रियायां पोषो घञन्तः गतार्थात् पुषोणम् तदनुप्रयोगश्चेति पा
णिनीयादयः तन्मते स्वेन धनेन पुष्टानित्यर्थः दृढो गात्राणां बन्धो
येषां भारोदहनचमत्वात् स्वर्णकलससहितान् पादकषणशी
लान् कषबधे ग्रहादित्वाणिन् पादचारिण इत्यर्थः । अत्र पादस्य
पदादेश इति पाणिनीयादयः स्वमते पदशब्दोऽस्ति पदं चिश्च
रणोऽस्त्वियमित्यमरः केन उभयते पूर्यते इति कुम्भो निपातनात्
॥ ४ ॥

उत्तांप्रचक्रुर्नगरस्य मार्गान् ध्वजान् बबन्धुर्मुमुक्षुः
खधूपान् । दिशश्च पुष्पैश्चकरुर्विचित्रैरर्थेषु राज्ञा नि
पुणा नियुक्ताः ॥ ५ ॥

ज०म० उचान् । ये निपुणा अर्थेषु कार्येषु राज्ञा दशरथेन नियुक्ताः
अधिकृतास्ते नगरस्य मार्गान् पथः उचान् सेकवतः प्रचक्रुः । उ
चणमुचा गुरोश्च हल इत्यकारः सा विद्यते येषामित्यर्थ आदिभ्यो
ऽच् इजादेश्च गुरुमत इत्यादिना आम्प्रत्यये प्रचक्रुरित्यनुप्रयो
गो न घटते कश्चानुप्रयुज्यते इत्यनुशब्दस्य व्यवहितनिवृत्त्यर्थत्वात्
ध्वजान्बबन्धुः उच्छाधितवन्तः मुमुचुः खधूपान् आकाशे धटिका
दिभिर्धूपान्मुमुचुः प्रमुक्तवन्तः । दिशश्च पुष्पैश्चकरुः क्वादितवन्तः
कविचेप इत्यस्य लिटि षष्णुत्तमिति गणः विचित्रैः नानाप्रका
रैः ॥ ५ ॥

भ० उचामित्यादि । अर्थेषु प्रयोजनेषु राज्ञा नियुक्ता निपुणाः कर्म
कुशला जना नगरस्य मार्गान् उचामप्रचक्रुः सिक्तवन्तः उच सेच
नेर्वाजादित्याम् भस्क्त्वाम् इतिसूत्रेणाम् इति पञ्चस्यैवेष्टिसिद्धौ
अनुग्रहणं उपसर्गक्रियाविशेषणव्यवधानेऽपि तदनुप्रयोगज्ञापप
नार्थ इति रामानन्दाचार्येण व्याख्यातं तेनात्र तेनैव मोपसर्गस्य
कृजोऽनुप्रयोगः । क्रमदीश्वरेण तु सप्तादिकभस्तिभिर्सेति सूत्रं
कृत्वा अयमेव श्लोको निदर्शितः । केचित्तु नगरस्य उचां सेकं प्रच
क्रुः भग्नान् मार्गान् ध्वजांश्च बबन्धुरित्याहुः । जयमङ्गलादिसु
उचानिति पठित्वा उचणमुचा सास्थेषामिति अर्थ आदित्याद इति
व्याख्यातं । ध्वजान् बबन्धुः उत्थापितवन्तः स्त्रे आकाशे धूपान्
मुमुचुः त्यक्तवन्तः पुष्पैर्दिशश्चकरुः क्वादितवन्तः कविचेपे षष्ठो
णुः कित्यामिति णुः ॥ ५ ॥

मातामहावासमुपेयिवांसं मोहादपृष्ठा भरतं तदा-
नीं । तत्केकयी सोढुमशक्रुवाना ववार रामस्य वन
प्रयाणं ॥ ६ ॥

माता । तत्पूर्वोक्तमभिषेकसंविधानं सोढुमशकुवाना असहमा
ना केकयी रामस्य वनप्रयाणम्बवार प्रार्थितवती राज्ञ इत्य
र्यात् । सहेःशक्नोतावुपपदे शकधृषेत्यादिना तुमुन् तच्च नञाश
त्त्वर्थस्य प्रतिषेधेऽपि न दोषः प्रतिषेधस्य वहिरङ्गत्वात् शक्नोतेः
परस्मैपदित्वात् शानञ् नास्ति ताच्छीख्यवयोवचनेत्यादिना चानञ्
स्वादित्वाच्छ्रुः अविश्रुधात्वित्यादिना उवङ् किं कृत्वेत्याह तदा
नीम्यार्थनाकाले देशान्तरावस्थितत्वात् किमेवंक्रियते न वेति न
भरतमृष्टवती । देशान्तरावस्थितिन्द्रश्यञ्चाह मातामहावासमि
ति मातुः पिता मातामहः पितृव्यमातुषेत्यादिना निपातनात् डा
महच् । आवासः निलयम् आवसत्यस्मिन्निति अधिकरणे घञ् ।
उपेयिवांसम् उपेयिवान् नाश्चाननूचानस्य इत्यादिना निपाति
तः मोहादज्ञानात् दूतप्रेषणेनापृष्टा रामस्येति कर्त्तरिषष्ठी व
नाथ प्रयासङ्गमनमिनि चतुर्थीति योगविभागात्समासः । गत्य
र्थकर्मणीत्यादिना चतुर्थी परत्वात्कृत्तृत्वव्याप्या षष्ठ्या भवितव्य
मिति चेत् न पुनर्दितीयायहणात्परामपि षष्ठीस्माधिला द्विती
यैव यथा स्यादिति । यद्येवन्दितीयैव स्यात् न चतुर्थी नैव दोषः द्वि
तीयायहणस्योपलक्षणावर्थत्वात् तथा च वृत्तावुभयमुक्तं याम
ङ्गना यामाघ गन्तेति ॥ ६ ॥

मातामहेत्यादि । तदानीं तस्मिन् समये तत्पूर्वोक्तमभिषे
कविधानं सोढुमशकुवाना असमर्था केकयी मोहादज्ञानात्
भरतं अपृष्टा रामस्य वनप्रयाणं ववार राजानं प्रार्थितवती । भ
रतं किञ्भूतं मातामहावासमुपेयिवांसं उपगतं अपृष्टेत्यत्र हेतुर
यं एतेन भरतदोषपरिहारः कृतः मातृपितृभ्यां तत्पितरि डाम
हङ् निष्पतनात् आवसन्त्यस्मिन् आवासो गृहं अधिकरणे घञ् ।

उपपूर्वादिनः कसुः वसोर्घमेकाजितोम् खेः कितिर्घ इति घः धि
 नाऽच्यणाविति यादेशः सहेञ्जुमि होढोभाविति हस्य ङः ङभा
 त्तयोरिति तस्य धः द्युभिरिति धस्य ङः । सहवहोदोढीति अत
 आत्वं द्रोद्रीति ङलोपः शक्निश्शक्तौ शक्तिवयस्ताहीत्ये इति शतुः
 शानः वनाय वनस्य वा प्रयाणं वनप्रयाणं गत्यर्थमन्यङ इति चतु
 र्थी ङघेकतीति कृत्ययोगात् ङे षी अनयोर्बिबचाधीनत्वात् चतु
 र्था षष्ठ्या वा विग्रहः ॥ ६ ॥

कर्णेजपैराहितराज्यलोभा स्तैणेन नीता विह्वतिं
 लघिम्ना । रामप्रवासे व्यमृशन्न दोषं जनापवादं सन
 रेन्द्रमृत्युं ॥ ७ ॥

ज० म० कर्णे । कर्णे जपन्ति कर्णेजपाः सूचकाः मन्यरादयः स्तम्बकर्णं
 योरित्यच् तत्पुरुषे कृतिवज्रलमिति सप्तम्या अलुक् तैराहितः
 आनायितो राज्यलोभो यस्याः सैवं स्तैणेन स्त्रिया अयं स्त्रीपुंसा
 भ्यान्नञ्ज्ञाविति नञ् लघोर्भावलघिमा पृथ्यादित्वादिमनिच्
 ङिलोपः तेन विह्वतिमन्यथात्वन्नीता केकयी रामप्रवासे सति दोष
 न्न व्यमृशत् नालोचितवती मृश आमर्शन इति तौदादिकस्य ल
 ङि रूपम् किंस्वरूपन्दोषम् जनापवादं लोकवैमुख्यं राज्यार्हो
 ज्येष्ठः पुत्रोऽनया प्रव्राजित इति । नरेन्द्रस्य दशरथस्य मृत्युना
 सह वर्त्तमानम् ॥ ७ ॥

भ० कर्णेजपैरित्यादि ॥ केकयी रामप्रवासे जनापवादरूपं दोषं
 न व्यमृशत् नालोचितवती मृशशौ मृशि राजार्हो ज्येष्ठोऽनया नि
 व्राजित इति लोकापवादः किम्भूतं नरेन्द्रस्य दशरथस्य मृत्यु

ना सहितं दोषानालोचने हेतुगर्भविशेषणमाह कर्णेजपैः पिशुने
 र्भन्यरादिभिराहित आरोपितो राज्यस्य लोभोयस्याः कर्णे जपन्ति
 इति पचादित्वादन् अभिधानात् सप्तम्या अलुक् । परकीयबुद्ध्या
 दोषकर्तृत्वे हेतुमाह स्त्रैणेन स्त्रीसम्बन्धिना लघिष्ठा लघुत्वेन विहृ
 तिं प्रकृतेरन्यथात्वं नीता प्रापिता स्त्रिया अयं स्त्रैणः पुंस्त्रियारिति
 नण् लघोर्भावो लघिमा गुणादिमन्भावे इति इमन् जीमंस्यडि
 दिति डित्वे टेलोपः ॥ ७ ॥

वसूनि देशांश्च निवर्त्तयिष्यन्नामं नृपः संगिरमाण
 एव । तथावज्ज्ञे भरताभिषेको विषादशङ्कुश्च मतौ
 निचखे ॥ ८ ॥

वसूनि । रामं निवर्त्तयिष्यन् रामं निवर्त्तयितुं वसूनि द्रव्याणि ज० ११४
 देशांश्च सङ्गिरमाण एव प्रतिजानान एव दास्यामीति नृपो राजा
 कैकेय्या तदनङ्गीकरणादवज्ज्ञे अवज्ञातः ज्ञा इत्ययन्वातुरव
 पूर्वोऽवज्ञाने वर्त्तते तस्मात्कर्त्तृणि लिट् गमहनेत्युपधालोपः तत्र
 वृत्तिहेतुमण्यन्तात्क्रियार्थोपपदे लट् । सङ्गिरणश्च क्रिया गिरे
 सौदादिकादवाङ् इति अधिकृत्य समःप्रतिज्ञान इति तङ् शा
 नच् छत इत् आनेमुक् । इदञ्चापरमनुष्ठितकृत्या भरतो
 राज्ञे ऽभिषिच्यतामिति भरताभिषेको मतौ मनसि निचखे नि
 खातः कर्मणि लिट् गमहनेत्यादिना उपधालोपः तथा विषादः
 शङ्कुरिव ब्रह्ममिव निचखे ज्येष्ठत्वात् नायं समभिषिच्यत इति वि

षादः । संशामात्किल परिश्रान्तमागतन्दशरथकेयी परि
चचार तेन परितुष्टेनोक्तद्विने दास्यामीति सा प्राह यदार्थयिष्य
ते तदा धूयन्दास्यथेति सा तदवसरमुद्धा वरदयस्यार्थितवती ए
को रामस्य वनगमनं द्वितीयो राज्ये भरतो ऽभिषिच्यतामिति ॥ ८ ॥

भ० वसूनीत्यादि । रामं निवर्त्तयिष्यन् निवारयितुं केकयै वसूनि
धनानि देहांश्च संगिरमाणः रामस्तिष्ठतु सर्व्वदास्यामीति प्रति
जानान एव नृपोदशरथस्तया केकय्या तदनङ्गीकारात् अव
जज्ञे अनादृतः पूर्व्वप्रतिज्ञातस्य तदभिमतप्रदानस्यानिर्व्वाहात्
ज्ञागबोधने अथपूर्व्वोऽयमनादरे वर्त्तते कर्मणि ठी वृतेः प्रेरणे
अयन्तात् शतृः गिरतेस्तदादिकात् समः प्रतिज्ञायामिति मं भर
ताभिषेकस्तत्संशयित्वेन विषादरूपशङ्कुश्च मतौ मनसि निचक्षे
चिन्तितः । यदा दशरथस्य नृपस्य मनसि भरताभिषेको निचक्षे
आरोपितः तत्प्रार्थनायाः पूर्व्वं प्रतिज्ञाभयेन तत्स्वीकारात् शङ्कु
रिव यो विषादः सोऽपि निचक्षे तत्प्रभृति विषादावतारात् खनेः
कर्मणि ठी हनगमजनेत्युल्लोपः । पुरा परितुष्टेन राज्ञा केकयै
वरदयं देयमिति प्रतिज्ञुतं तत्रेदाभीमेकं रामस्य प्रवासमपरं
पुत्रस्य राज्यं केकयौ प्रार्थयामासेति प्रसिद्धिः ॥ ८ ॥

ततः प्रवित्राजयिषुः कुमारमादिच्छदस्याभिगमं व
नाय । सौमित्रिसीतानुचरस्य राजा सुमन्त्रनेषेण
रथेन शोचन् ॥ ९ ॥

ज०म० ततः । केकेयीप्रार्थनानन्तरं राजा कुमारं रामं प्रवित्राज

यिषुः प्रव्रजन्तमेनस्यव्राजयितुमिच्छुः प्रजेर्हेतुमप्यन्तात्सन् अस्य
कुमारस्य रथेन वनाद्याभिगममभिगमनम्। यद्वृद्धनिश्चिगम
येत्यप् आदिचत् आदिष्टवान् अस्मेति कर्त्तरि षष्ठी वनायेति
गत्यर्थकर्मणोति चतुर्थी सौमित्रिसीतानुचरस्य लक्षणसीतास
हायस्य सुमित्राया अपत्यम् वाक्कादित्वादित्त्वं सद्यश्चरत्वेनाभ्यर्हि
तत्वात् पूर्वनिपातः अनु पश्चाच्चरतीति अनुचरः भिक्षासेनादा
येषुचेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् टः अनुचरस्यानुचरी च
पुमान् स्त्रियां तावनुचरौ सौमित्रिसीते अनुचरौ सहायौ यस्य।
कालापिकास्ततोऽन्यत्रापि पठन्ति अनधिकरणोपपदे चरेष्टः इ
त्यर्थः। नोयतेऽनेनेति नेचं लोचनं दाक्षीत्यादिना हृन् सुम
न्तनामा रथवाहको नेत्रमिव यस्य रथस्य तदज्ञात्तस्य प्रवृत्तेः
लोचन् परिदेवयमानो राजा ॥ ८ ॥

तत इत्यादि। केकयीप्रार्थनानन्तरं राजा लोचन् कुमारं रामं भ
प्रव्रज्या कारयितुमिच्छुः अस्य रामस्य रथेन वनाभिगमनं आदि
ष्टवान् हृदयसद्व्यादिना सक्। प्रजेः प्रेरणे ज्यन्तात् वनायेति
गत्यर्थमन्यडे इति कर्मणि चतुर्थी शीपतिदत्तादयस्तु नित्यं कर्म
णि तुम्प्रयोगिनश्चतुर्थीत्याहुः वनं गन्तुमित्यर्थः कीदृशस्य राम
स्य सीतालक्षणसहायस्य सुमित्राया अपत्यं इति वाक्कादित्वात्
ष्टः अनुचरतीति अनुचरः कर्मप्रतिरूपकोऽयमनुशब्दः तेन हन
चरगष्ट् इति टक्। रेफेकेकौच परे इति निर्दिष्टता स्त्रीपुंसयो
स्तस्माच्चकृतभेदयोरेकशेषः पुमान् भवतीति सूचितं तेन अनुचरश्च
अनुचरी च अनुचरौ सौमित्रिसीते अनुचरौ यस्य स तथा। यदा
सौमित्रिसीताभ्यामनुचर्यते यः स तथा वज्रलण्टोघे इति कर्मणि

अल्पप्राग्भावस्य विवक्षाधीनत्वात् सौमित्रेः प्राग्भावः अभ्यर्हितस्य प्राग्भाव इति ये वदन्ति तन्मते सदा सहचरत्वेन सौमित्रेरभ्यर्हि तत्त्वं कीदृशेन रथेन सुमन्त्रोनाम कश्चित् स नेत्रो नायको यस्येति तेन नेत्रं रथे च नाद्याच्च नेत्रो नेतरि भेद्यवदिति विश्वः । सुमन्त्रो नेत्रं चचुरिव यस्येति केचित् नीजः वासुसिति चः ॥ ८ ॥

केचिन्निनिन्दुर्नृपमप्रशान्तं विचुक्रुशुः केचन सास्रुचैः । ऊचुस्तथान्ये भरतस्य मायां धिक्केकयीमित्यपराजगाद ॥ १० ॥

न० ५५ ॥ केचित् ॥ राज्ञा वनगमने समादिष्टे सति केचिज्जना नृपमिनिन्दुः कुस्मितवन्तः णिदिकुत्सायाम् अप्रशान्तं वृद्धभावेऽपि स्त्रीवशम् । केचन केचित्सास्रं सवास्रमुच्चैः सुष्ठु विचुक्रुशुः सुतरामाक्रन्दितवन्तः तथान्ये भरतस्य मायां शास्रमुच्चैः उक्तवन्तः । तत्कृतोऽयं प्रयोगोयेनात्मस्मरणार्थं मातामहनिवासे स्थित इति । अपरो धिक्केकयीं यथैवमनुष्ठितमिति जगाद गदितवान् धिगुपर्यादिषु चिच्चिति धिग्योगे द्वितीया ॥ १० ॥

भ० केचिदित्यादि । राज्ञि रामस्य वनगमनमादिष्टवति सति केचिज्जना नृपं निनिन्दुः णिदिकुत्सने कीदृशं अप्रशान्तं वार्द्धकेऽपि स्त्रीवशीभूतत्वात् शान्तिरहितं केचन सास्रं सवास्रं उच्चैर्माहाध्वनिना विचुक्रुशुः क्रन्दितवन्तः केचित् केचन इत्यत्र किमः त्वन्ताच्चिचणाविति विद्यानिवाससूत्रेण चिचणौ किम्वा असाकल्येत्तच्चिचणाविति

कोषात् विभक्त्यन्तकिमः परमनयोः प्रयोगः अन्ये भरतस्य मायां
 शायं ऊचः मातरमेवं राज्यलोभाय निघुञ्ज्य स्वदोषहरणार्थं मा
 तामहगृहं गतवानिति मायार्थः । अपरः कश्चित् केकयीं धिगिति
 जगाद धिक्त्वमयेति द्वितीया धिगिति निन्दायां अपर इत्यत्र
 एकवचनात् अल्प एव लोकः केकयीं निन्दति वहवस्तु राजानं
 केकय्याः स्त्रीत्वेन स्वभावतोमन्दबुद्धित्वं नृपस्य तु तथाविधस्यापि
 स्त्रीवचनान्मतिभ्रंश इति महान् दोष इति व्यज्यते तेन प्रक्रममभ
 ङ्गोऽत्र न दोषावहः ॥ १० ॥

गतो वनं शोभवितेति रामः शोकेन देहे जनताति
 गात्रं । धीरास्तु तत्र च्युतमन्यवोऽन्ये दधुः कुमारान्
 मनं मनांसि ॥ ११ ॥

गतो ॥ अथागामिनि दिवसे वनङ्गतो रामो भवितेति तासु ज ज०म०
 नता जनसमूहः रामजनबन्धुइत्यादिना ताल् देहे दग्धा कर्मणि
 लिट् अतएकहलित्येताभ्यासलोपौ गत इति भूतकालः शोभ
 वितेति भविष्यत्कालेन सम्बध्यमानः साधुः धातुसम्बन्धे प्रत्यया
 इति । ये तु तत्र धीराः ते च्युतमन्यवो विगतशोकाः सन्तः कुमा
 रानुगमे कुमारस्य पञ्चाङ्गमननिमित्तं मनांसि दधुः हतवन्तः
 राममनुव्रजाम इति निमित्तात्कर्त्तृसंयोगे सप्तमीति । मनां
 सीति कर्मणा योगात् ॥ ११ ॥

गत इत्यादि । रामः शोभाविदिने वनं गतो भविता इति हेतोः भ०
 शोकेन जनता जनसमूहोऽत्यर्थं देहे दग्धा दहेः कर्मणि ठीतृफ

लेति अतएवं खिलोपश्च । जनखलादित्वाज्जनान्तः संघे स्त्रीत्वम
 भिधानात् भवितेति भवद्भूतमव्ये इति भविष्यति ङीश्चः प्रभृति भ
 विष्यत्कालमात्रे अभिधानात् अइति न व्यर्थं तत्सम्बन्धात् गत
 इति धातुसम्बन्धे प्रत्यया इतिवचनात् भविष्यत्कालेऽपि साधुः अ
 न्ये तु तत्र ये धीरास्ते च्युतमन्यवेविगतशोकाः सन्तः कुमारस्य रा
 मस्य पश्चाद्गजने मनांसि दधुः धृतवन्तः धाञ्छारूपं अनुगम
 इति ङेनार्थादिति सप्तमो विषयसप्तमो वा ॥११॥

प्रस्थास्यमानावुपसेदुषस्तौ शोशुच्यमानानिदमूच
 तूस्तान् । किं शोचते ह्यभ्युदये वतास्मान् नियोगलाभे
 न पितुः कृतार्थान् ॥ १२ ॥

अ०म० प्रस्था । तौ रामलक्ष्मणौ प्रस्थास्यमानौ गमिष्यन्तौ समव
 प्रविभ्यःस्य इति तङ् जनान् इदं वक्ष्यमाणमूचतुः उक्तवन्तौ ब्रु
 वीत्यर्थग्रहणात् वचेर्दिकर्मकता उपसेदुषस्तौ ङैकितवतः ज
 नान् भाषायांसदवसेत्यादिना कसुः । शोशुच्यमानान् अत्यर्थं
 शोकदुर्वृतः भृशार्थे यङ् किमूचतुरित्याह किं शोचतेति हे जनाः
 कस्मादस्मान् शोचत परिदेवयध्वम् विधावपूर्वार्थप्रकाशने लोद्
 इह्यभ्युदये वतश्चक्षो विस्मये तस्मिन् आश्चर्यभूते अभ्युदये
 वृद्धौ सत्याम् । कुत इत्याह पितुर्नियोगलाभेन वनगमना
 ज्ञानलाभेन कृतार्थान् लब्धप्रयोजनान् कृतार्थत्वादभोच्या वय
 मित्यर्थः ॥ १२ ॥

प्रस्थास्यमानावित्यादि । प्रस्थास्यमानौ गमिष्यन्तौ तौ रामलक्ष्मणौ उपसेदुषः उपसन्नान् जनानिदं वक्ष्यमाणं ऊचतुः । किञ्च तान् शोशुष्यमान् पुनः पुनरतिशयेन शोचतः मूत्रसूत्रेत्यादिना यङ् खेतुः प्रस्थास्यमानाविति प्रतिज्ञानिर्णयेत्यादिना संपूर्वात् तिष्ठतेर्न स्यमानः । उपसेदुष इति उपपूर्वात् सदेष्टीपमैवदिति कसुः वसोर्धमे इतीम् तृफलेति अतएवं खिलोपश्च वसोर्ध्वः सेमपीति उः किमूचतुरित्याह इहाभ्युदये वृद्धौ सत्यां किमस्मान् यूयं शोचत विधिनिमग्नणेत्यत्रादिशब्दात् विधावपूर्वप्रकाशने गी वनेति खेदानुकम्पासन्तोऽविस्मयामग्नितेऽप्यपीति वर्द्धमानः अभ्युदयः कुत इत्याह पितुर्निधोगलाभेन वनगमनाज्ञासाभेन कृतार्थान् लब्धप्रयोजनान् अस्मानिति दयोरप्यस्मादोवज्जत्वमिति परः स्वमते वाङ्मायात्मिकभाववज्जत्वविवक्षया सीतान्वितत्वादा ॥ १२ ॥

असृष्ट योयश्च भयेष्वरक्षीयः सर्वदास्मान्पुषत्वपोषं । मक्षोपकारस्य किमस्ति तस्य तुच्छेन यामेन वनस्य मोक्षः ॥ १३ ॥

असृष्ट यः । असृष्ट जनितवान् सृजैर्देवादिकस्यात्मनेपदित्वात् ज. म. लुङि रूपम् न तौदादिकस्य परस्मैपदित्वात् सृजिदृशोरित्यम् यश्च भयेषु सत्सु अरक्षीत् पालितवान् रक्षपालन इत्यस्य लुङि रूपम् यः सर्वदा सर्वकालं सर्वैकान्येत्यादिना दाप्रत्ययः यच्चापुषत् स्वपोषन्नेनापुषत् पुष्टवान् पुषेर्लुङि रूपम् पुषादित्वा देवाङ् स्वपुष इति णमुल् अमैवाव्ययेनेति समासः यथाविध्यनु

प्रयोगश्च तस्य पितुः सम्बन्धिनो महोपकारस्य किमस्ति मोक्षः प्रत्युपकारो नैवेतिभावः केनेत्याह तुच्छेन असारेण वनस्य दानेन यातेर्भावे ल्युट् वनस्येति शेषमामान्ये षष्ठी कृतचणायाम् ५ छा गत्यर्थकर्मणि चतुर्थ्या बाध्यमानत्वात् ॥ १३ ॥

भ० असृष्टेत्यादि । योऽस्मान् असृष्ट जनितवान् सृजौ प्रविमर्गे यश्च भयेषु अरक्षीत् रक्षेद्यां रूपं यः सर्वदा सर्वकालं अस्मान् स्वप्नेषु अपुषत् स्नेहधनेन पुष्टवान् स्वपोषमिति चणम्वाभीरक्षेदत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वाचणम् तदनुप्रयोगस्त्वभिधानात् अपुषदिति शासल्यद्वयद्वितीति ङः सर्वदा इति सर्वकालकाले दात् तस्य पितुः सम्बन्धिनो महोपकारस्य तुच्छेन लघोयसा वनस्य गमनेन किं मोक्षः प्रत्युपकारोऽस्ति नास्त्येवेतिभावः वनस्येति ङधे कृतीति कर्मणि षष्ठी ॥ १३ ॥

विद्युत्प्रणाशं स वरं प्रनष्टो यदोर्द्ध्वशोषं तृणवदिशुष्कः । अर्थे दुरापे किमुत प्रवासे न शासने ऽवास्थित यो गुरुणां ॥ १४ ॥

ज०म० विद्युत् ॥ अर्थे कार्यविशेषे दुरापेऽपि कच्छप्रायेऽपि ईषद्भस्मस्वित्यादिना खल गुरुणां यच्छासनमादेशः तस्मिन् योनावस्थित नावस्थितवान् अवपूर्व्यत्तिष्ठतेर्लुङ् समवेत्यादिना तङ्स्याधोरिचेति कित्तमित्तच्चादृष्टादङ्गादिति सिचो लोपः स वरं विद्युत्प्रणाशं प्रनष्टः विद्युदिवोत्पत्त्यनन्तरमेव विनाशकृतः उपमाने कर्मणि चेति चकारात् कर्त्रोर्जीवपुरुषयोरित्यतः

कर्तृगृहणानुवृत्तौ कर्तृवाचिनि विद्यच्छब्द उपपदे णमुल् उप
सर्गादसमास इत्यादिना णत्वम् यदेत्यथवा स ऊर्द्धशेषानृण
वदिशब्दः ऊर्द्धशेषीत्यादिना णमुल् उभयत्रामैवेत्यादिना समा
सः यथा विध्यनुप्रयोगश्च किमु प्रवासे किमुनः प्रवासविषये यच्छा
सनन्तत्र तावदनवस्थितस्य सुतरामेव पूर्वोक्तं प्रयुज्यते ॥१४॥

विद्युदित्यादि । दुरापे दुःखेन प्राप्येऽर्थे प्रयोजने गुरुणा शास भ०
ने आज्ञायां यो न अवास्थित न तस्यैव वरं विद्युत्प्रणां प्रनष्टो
विद्युदिव उत्पत्त्यनन्तरमेव नष्टः चणमेत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्था
वाचित्वात् कर्तृरुपमानात् नशोगतार्थाचणम् तदनुप्रयोगस्त
भिधानात् प्राग्बन्धेन इति शान्तनोऽणत्वं दुराप इति ईषदुःखाः
खलभावठे इति खल् अवास्थितेति अवपूर्वात्तिष्ठतेः प्रतिज्ञानिर्णय
इति मं व्यासिः स्थादोर्द्धिमेनणुरिति डिस्तस्य गुणाभावः झम्
स्वादिति सेर्लोपः । शासनं राजदत्तोर्द्धिलेखाज्ञाशास्त्रशास्तिध्वि
ति विद्यः । वरं मनागिष्टे देवकल्पितजामात्रोर्वरः श्रेष्ठे पुनस्त्रिषु ।
मनागिष्टे भवेत् क्रीवमन्ये त्वाङ्गसदव्ययमिति रन्तिदेवः यदा
अथवार्थे तृणवदूर्द्धशेषं विशुष्क ऊर्द्धशुष्क इत्यर्थः ऊर्द्धाच्छेषं
तार्थाच्च तदनुप्रयोगस्याभिधानात् किमु सुप्रवासे सुकरप्रवास
विषये यत् शासनं तत्र योनावस्थित स किं पुनः सुतरामेव पूर्वो
क्तं युक्तं किमुतेति कश्चित् पाठः ॥१४॥

पौरा निवर्त्तध्वमिति न्यगादीत्तातस्य शोकापनुदा
भवेत् । मा दर्शितान्यं भरतश्च मत्तो निवर्त्तयेत्याह
रथं स हतं ॥१५॥

ज०म० पौराः ॥ हे पौराः यथागतस्त्रिवर्त्तध्वम् विधा सौट् इति
 तान्यगादीत् उक्तवान् रामः गदेरतोहलादेरिति वृद्धिः इट्
 इटीति सिचेलोपः तातस्य पितुः शोकापनुदाः शोकापह
 र्त्तारो भवेत् तुन्दशोकयोरित्यादिना कः भवतेर्विधौ प्रार्थनायां
 वा लिङ् मध्यमपुरुषवज्ज्वचनम् भरतश्च मत्तो मत्तः सकाशात्
 अस्मदः पञ्चम्यास्तसिल् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मदादेशः अन्यं
 भरतस्या दर्शत मा द्रष्टारः स्तः अपि तु योऽहं स एव भरतः स च
 प्रतिष्ठितः राज्ञ्यास्तयिष्यतीत्येव न्यगादीत् वृश्मेर्माङ्गि लुङ् द्रि
 तौवेत्यङ् ऋहृशोऽङि गुणः निवर्त्तय रथमिति सूतश्च सुमन्त्रमा
 हस्य सट् स्य इति लट् ब्रुवः पञ्चानामित्यादादेशः तिपोष्णल्
 ॥ १५ ॥

भ० पौरा इत्यादि । हे पौराः पुरवासिनो यूयं निवर्त्तध्वं निवृत्ता
 भवत विधिनिमन्त्रणेति विधौ गो । तातस्यास्मात्पितुः शोकापह
 र्त्तारो यूयं भवेत् विधिनिमन्त्रणेति विधौ प्रार्थनायां खी ख्याया
 युस्यामामिति याशब्दस्य इत्वं शोकापनुदा इति क्तगृह्णा इति
 इजुङ्गनात्तुन्दः कः मत्तोऽन्यं भरतं यूयं मा दर्शत अहमिव सोऽपि
 पालयिष्यतीति ध्वनिः । वृश्मिरौप्रेक्षणे मा योगे टो इरनुबन्धात्
 शासुलिह्यदिति विकल्पितोङ्कः वृश्मोर्णुरिति गुणः मत्त इति अ
 न्यारभ्येति पञ्चमी तस्करेति तस् वाङ्गल्यात् त्यदांटेरक्ताविति
 न टेरइत्युक्तं रामो न्यगादीत् उक्तवान् हमादेः सेम इति वृद्धिः
 त्वं रथं निवर्त्तयेति सूतं सारथिं सुमन्त्रमाहस्य की स्नेनातीत इति
 स्नेन योगेऽतीते की पञ्चतिप्पञ्चणव्याहसेति तिपोष्णप् ब्रुव आ
 दादेशः ॥ १५ ॥

ज्ञात्वैङ्गितैर्गत्वरतां जनानामेकां श्रयित्वा रजनीं स
पौरः । रक्षन् वने वासकृताङ्गयात्तान् प्रातश्छलेना
पजगाम रामः ॥१६॥

ज्ञात्वा । निवर्त्तध्वमित्युक्ते ये तत्रानिवृत्ताः तेषां जनानां रामो ज०म०
गत्वरताङ्गमनशीलतां ज्ञात्वा गत्वरश्चेति निपातितः तैरिङ्गितै
रभिप्रायसूचकैश्चेष्टितैः दृङ्गतेर्भावे निष्ठा वनेवास इति सप्तमीति
द्योगविभागात् समासः श्रयवासवासिध्विति विभाषा सप्तम्या
अलुक् तेन कृतासिंहादिभयात् रक्षन् पालयन् तान् पौरान्
सपौरः पौरैः सह एकां रजनीं श्रयित्वा कालाध्वनोरिति द्वितीया
श्रयित्वेति नत्वासेडिति कित्त्वप्रतिषेधात् गुणो भवति प्रातः प्रातः
काले छलेन सन्ध्यावन्दनादिव्याजेन अपजगाम गतवान् ॥१६॥

ज्ञात्वेत्यादि ॥ निवर्त्तध्वमित्युक्तेऽपि तत्रानिवृत्तानामिङ्गितै म०
रभिप्रायबोधकैश्चेष्टितैर्गत्वरतां गमनशीलतां ज्ञात्वा रामः सपौ
रः पौरैः सह एकां रात्रिं श्रयित्वा तान् जनान् वने वासकृताङ्ग
यात् रक्षन् प्रातश्छलेन सन्ध्यावन्दनादिव्याजेन अपजगाम दृङ्गि
तैरिति दृगिगत्यां भावे क्तः गत्वरतामिति स्वरप् मस्य तस्य रज
नीमिति देशाध्वकालिति कर्मसंज्ञा श्रयित्वेति सेमचुधेत्यादिना
किञ्चिषेधात् पुर्णद्वन्द्वेति गुणः वनेवास इति अकालवाचिनः श्रयवा
सवासिध्विति सप्तम्या अलुगिति परः । स्वमते सरसिजमित्युदा
हरता कश्चित् समासे विभक्तेरलुगिति सूचितं ॥१६॥

असाक्षुरसं करुणं रुवन्तो मुहुर्मुहुर्न्यशसिषुः कवो
ष्णं । हा राम हा कष्टमिति ब्रुवन्तः पराङ्मुखैस्ते न्यवृ
तन्मनोभिः ॥ १७ ॥

ज०म० असाक्षुः ॥ ते पौरा राममपश्यन्तः करुणं रुवन्तो विलपन्तः
रुशब्द इत्यस्य शतरि रूपम् असम् अश्रु असाक्षुः मुक्तवन्तः सृज
लौदादिकस्य परस्मैपदिनः सिचि सृजिदृशोरित्यम् हलन्तलच
णा वृद्धिः चोःकुःखरिचेति चर्त्तम् मुहुर्मुहुः भूयो भूयः कवोष्ण
मोषदुष्णमन्तः सन्तापात् कवञ्चोष्ण इति कोः कवादेशः न्यशसिषुः
शसेर्लङ् ह्यनेत्यादिना शसेर्लङ्प्रतिषेधः अतो हलादर्लङोरि
ति विकल्पस्य प्राप्तत्वात् हा राम हा कष्टं कष्टमिति ब्रुवन्तः पराङ्मु
खैः येन गतो रामस्तेन गतैर्मनोभिरित्यभूतैः न्यवृत्तन् निवृत्तव
न्तः द्युझोनुडैःति परस्मैपदविकल्पात् द्युतादित्वादङ् ॥ १७ ॥

भ० असाक्षुरित्यादि । ते पौरा राममपश्यन्तः करुणं रुदन्तो विल
पन्तः असं नेत्रजजलं असाक्षुस्तवन्तः रुदन्त इति रुदरोदे श
तृः असाक्षुरिति सृजौश्विसर्गे व्यं सिः वर्द्धोऽकिदिति चकारस्य
रः व्रजवदेति अनिम्लात्त्रिः शञ्ज्जाजेति षड् षठोः कःसे इति कः
क्विलादिति षः अनुस्मिदेरिति अनउस् कवोष्णं ईषदुष्णं अन्तः स
न्तापात् कल्कदौशान्युष्ण इति ईषदर्थे कवादेशः मुहुर्मुहुर्वारं
वारं न्यशसिषुः निःशसितवन्तः हसादेः सेम इत्यादौ शसवर्जन्यात्
शसेर्नङ्निः हा राम हा कष्टमिति ब्रुवन्तः ते पौराः पराङ्मुखैराम
दिगनुसारिभिरपूर्वकामत्वात् परिभूतैर्वा मनोभिरुपलक्षिताः
सन्तो निवृत्ताः वृतेर्द्युतादित्वात् वासुक्षिद्युदिति डः तेनैव खोपोऽ

तोऽदेचौरित्यकारलोपः। साधनहेतुविशेषेति विशेषणे तृतीया
हा रामेति हाशब्दयोगे षष्ठ्यर्थे द्वितीया अत्र तु तदभाव इति श्री
पतिः मामान्येन हाशब्दं प्रयुज्य रामः समुध्यते इति दौर्गाः न स
मुद्धाविति हादियोगे द्वितीयानिषेधार्थं क्रमदीश्वरसूत्रं स्वमते
हाशब्दवाच्येन कष्टेन नात्र रामस्य योगोविवक्षितः किन्तु पौरा
णमेव तद्योगाभावात् द्वितीया ॥१७॥

सूतोऽपि गङ्गासलिलैः पवित्वा सहाश्वमात्मानमन
ल्पमन्युः। ससीतयोराघवयोरधीयन् श्वसन् कदुष्णं पु
रमाविवेश ॥१८॥

सूतो। सूतोऽपि सुमन्तः सहाश्वमन्यैः सह अनल्पमन्युः प्रवृद्ध ज०म०
श्लोकः राघवयोः रामलक्ष्मणयोः सरूपाणामित्येकशेषः ससी
तयोः सीतासहितयोः अधीयन् स्मरन् इक्ष्मरं इत्यस्य शतरि
रूपं यणादेशः अधीगर्थेति कर्मणि षष्ठी श्वसन् कदुष्णम् ईषदु
ष्णकृत्वञ्चोष्ण इति चकारात् कदादेशः गङ्गातटात्प्रतिनिवृ
त्त्य पुरमयोध्यामाजगाम आगतवान् गङ्गासलिलैः आत्मनो
वाह्यमाभ्यन्तरञ्च पवित्वा पविचोक्त्य पूङ्गवेति विकल्पेनेट् पूङ्गुः
क्लाचेति किञ्चप्रतिषेधात् गुणः ॥१८॥

सूत इत्यादि। सूतः सारथिः सुमन्तोऽपि गङ्गाजलैः सहाश्वं आ ५०
त्मानं पवित्वा पविचोक्त्य सीतासहितयोरामलक्ष्मणयोरधीयन्
स्मरन् कदुष्णं श्वसन् पुरमयोध्यां आविवेश प्रविष्टवान् अनल्प
मन्युः प्रवृद्धश्लोकः गङ्गासलिलैः पवित्वा इत्यनेन गङ्गापर्यन्तं तद्ग

मनंध्वन्यते पृक्लिशुदितइम् इति विभाषित इम् सेमचुधेत्यादिना
 किञ्चनिषेधात् ण्घूङ् इति गुणः ससीतयोरिति सहः सेवेति वङ्
 ओहो सादेशः। राघवयोरिति समार्थेनेत्यादिना कर्मणि षष्ठी
 अधीयन्ति त अधीकलसृत्या इण्णदिकइति वाक्यात् यिष्ठाऽच्य
 णाविति यादेशः कचिन्न स्यात् आतिदेशिककार्यमनित्यमिति न्या
 यात् तेनाच शुध्वोरन्वचीति इयादेशः कदुष्णमिति कत्कवौचेति
 काः कदादेशः॥१८॥

प्रतीयषा पूर्वदृशे जनेन द्यौर्भानुशीतांशुनिराकृते
 व। राजन्यनक्षत्रसमन्वितापि शोकान्धकारक्षतस
 र्वचेष्टा॥१९॥

ज०म० प्रती। जनेन रामानुयायिना प्रतीय प्रतिनिवृत्य पूरयोध्या
 ददृशे दृष्टा कर्मणि लिट् प्रतीय इति ईङ्गतावित्यस्य रूपम् पुन
 रिणः तस्य हि तुकि प्रतीत्येति स्यात्। षत्वतुकोरभिद्ध इत्येका
 देशस्याभिद्धत्वात् प्रतीयुषा सा ददृशे इति पाठान्तरम् प्रतिनि
 वृत्तेन सा पूर्वदृशे दृष्टेत्यर्थः। अस्मिन् पाठे तु उपेयिवानित्या
 दिना इणः कसौ रूपम् अष्टव्यमत्रोपसर्गस्यातन्त्रत्वात्। शोको
 ऽन्धकार इव शोकान्धकारः तेन क्षता नीतानुष्ठेयकर्मणि चेष्टा
 परित्यन्दो यस्यां पुरि सा तथोक्ता राज्ञोऽपत्यानि राज्ञश्चशुरा
 द्यत् राजन्याः क्षत्रियाः येचाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः रा
 जन्या नक्षत्राणीव तैः समन्वितापि द्यौः भानुशीतांशुविनाकृतेव
 द्यौराकाशः यथा नक्षत्रसमन्वितापि राज्ञो भानुचन्द्राभ्यां विना
 कृता रहिता अन्धकारच्युतसर्वचेष्टा तदस्यापि भानुचन्द्रस्थानी
 ययोः राघवयोर्विरहात्॥१९॥

प्रतीत्यादि । जनेन रामानुयायिना प्रतीय प्रतिनिवृत्त्य सा प् म०
रयोध्या ददृशे कर्मणि ठी प्रतीयेति इयङ्गत्यामित्यस्य रूपं न
लिख्यमानागमप्रसङ्गात् प्रतीयुषेति पाठे प्रतिपूर्वादिणः कसुः प्र
तीयिवःशब्दस्य वसोर्वः सेमपीति सेमवस्थितं प्रतीयुषा प्रतिनिवृ
त्तेन जनेनपूर्दृशे इतियोजना कीदृशी पूः शोकोऽन्धकार इव तेन
क्षता नाशिता सर्वेषां चेष्टा सर्वा वा चेष्टा यस्यां सा तथा । राज
न्याःक्षत्रिया नक्षत्राणीव तैः समन्वितापि पूः सूर्यचन्द्राभ्यां रक्षिता
द्यौराकाशमिव यथा नक्षत्रसमन्वितापि द्यौः सूर्यचन्द्राभ्यां निरा
क्षता अन्धकारक्षतमर्व्वचेष्टा तद्वत् सापि सूर्यचन्द्रतुल्ययोराराधव
योरभावादिति भावः । राजन्य इति राज्ञां समूह इति गर्गादि
त्वात् षष्ठः मन्वर्जानित्यादिना नलोपनिषेधः ॥ १८ ॥

विलोक्य रामेण विना सुमन्त्रमच्योष्ट सत्वानुपति
श्चपुतांशः । मधूनि नैपीड्यलिपन्न गन्धैर्मनोरमे न व्य
वसिष्ट वस्त्रे ॥ २० ॥

विलोक्य । रामेण विना सुमन्त्रं विलोक्य दृष्ट्वा नृपतिर्दशरथः ज० म०
सत्वात् स्वभावादच्योष्ट च्युतः च्यवतेरकर्मकालुङ् गतोऽपि मद
चनमतिकम्य आगच्छेद्राम इति अस्य या आशा सा च्युता यस्य
स च्युताशः सत्त्वात् च्युतश्च मधूनि पातुनैपीत् नेष्टवान् नेटीति
मिचि वृद्धिप्रतिषेधः । गन्धैश्चन्दनादिभिर्नालिपत् लिपेर्लिपि
मिचिद्वयश्चेत्यङ् मनोरमे चेतोहारिणी वस्त्रे न व्यवसिष्ट न परिहि
तवान् वस आच्छादने इत्यस्मात् लुङ् अनुदात्तेत्वात्तङ् ॥ २० ॥

विलोकेत्यादि । रामेण विना सुमन्त्रं विलोक्य नृपतिर्दशरथः

सत्वात्स्वभावात् व्यवसायाद्वा अच्योष्ट्युतः च्युतोऽकर्षकात् टी
 गतोऽपि रामः कदाचित् पौराणामनुरोधान्नदचनमतिक्रम्य
 आगच्छेदित्याशा च्युता यस्य स तथा मधूनि नैषीत् इषुदच्छा
 यां टी गन्धैश्चन्दनादिभिर्न्नं व्यलिपत् वत्स्यस्य ख्यालिपेति डः मनो
 रमं वस्त्रदयं न व्यवसिष्ट न परिहितवान् वसलङ् आच्छादने
 सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः । आत्मनि व्यवसाये च
 चित्ते प्राणिषु जन्तुषु इति त्रियः ॥ २० ॥

आसिष्ट नैकत्र शुचा व्यरंसीत् कृताकृतेभ्यः क्षिति
 पालभागभ्यः । स चन्दनोशीरमृणालदिग्धः शोकाग्नि
 नागाद्युनिवासभूयं ॥ २१ ॥

६० म० आसिष्ट । एकत्र स्थाने शुचा शोकेन नासिष्ट नोपविष्टः
 आसेरात्मनेपदिनोलुङ् । कृतानि चाकृतानि चेति क्लेन मज्ज
 विशिष्टेनानज्जिति समासः असमापितेभ्य इत्यर्थः क्षितिपालम्भ
 जन्ते यानि दूतप्रेषणादीनि तेभ्यः क्षितिपालभागभ्यः व्यरंसीत्
 विरतः विमुखोऽभूदित्यर्थः जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्या
 नमिति अपादानसंज्ञा रमेर्लुङ् व्याङ्परिभ्योरम इति तिप्
 यमिरमेत्यादिना सगिटौ । स एवभूतो राजा चन्दनोशीरमृ
 णालैः शोकाग्निप्रतीकारभूतैर्दिग्ध उपलिप्तोऽपि उद्देगाग्निनैव
 द्युनिवासभूयन्देवलमगात् गतवान् दिहेर्निष्ठायान्दादेर्धातोर्ध
 इति घः झषस्तयोर्धोधः झलाजश्झशिति जृल्लम् दिवि निवासी
 येषां ते द्युनिवासाः देवाः तेषां भाव इति भुवोभाव इति कषप्
 ॥ २१ ॥

आसिष्ट इत्यादि । शुभा शोकेन एकत्र एकस्थाने न आसिष्ट भ०
 आसलङ् उपवेशे । कृताकृतेभ्यः चितिपालभाग्यः राजकर्त्तव्यदू
 तसन्निवेशादिभ्यो व्यरंसीत् विरंतवान् घे पं परानुदत्यादिना वि
 पूर्वात् रमेः पं यमरमेति इमस्यै कृतावयवसम्बन्धात्कृतं अकृ
 तावयवसम्बन्धाच्चाकृतं इति एकार्थत्वात् कर्मधारयः । अनजः क्ता
 नस्य तेन सनजेति कर्मधारय इति परः चितिपालं भजन्ते इति
 ढाङ्गजवहेति विष् स ईदृशो राजा चन्दनोशीरमृणालैस्तापोप
 शान्तिसाधनैर्दिग्धो लिप्तोऽपि शोकाग्निनैव हेतुना युनिवासभूयं
 देवत्वमगात् दिवि निवासोयस्य इति विग्रहः निवसन्त्यत्रेति घञि
 द्यौर्निवासोयस्येति वा उहस्युडिति उङ् तस्य भवनं भूहनः क्यवि
 ति भुवोभावे क्यप् दिग्घ इति दिहौउपलेपे क्तः दादेर्धः ढभात्त
 थोरिति तस्य धः झपझथोरिति घस्य गः उशीरं वोरणमूलं ॥ २१ ॥

विचुक्रुशुभूमिपतेर्महियः केशान् लुलुच्चुः खवपूंषि
 जम्नुः । विभूषणान्यन्मुमुचुः क्षमायां पेतुर्वभञ्जर्वलया
 नि चैव ॥ २२ ॥

विचु ॥ भूमिपतेराज्ञो महियः पत्यः अविमह्याष्टिषच् इत्या ज०म०
 णादिकः ष्टिषच् विचुक्रुगुः रुदितवत्य इत्यर्थः हा स्वार्थमिति
 तथा केशान् लुलुच्चुः उत्पादितवत्यः खवपूंषि शरीराणि जम्नुस्ता
 प्तितवत्यः विभूषणानि हारादीनि उन्मुमुचुर्मुक्तवत्यः क्षमायाभ्यु
 वि पेतुः वल्लयानि अवैधयचिह्नानि वभञ्जुः चूर्णितवत्यः एते लिङ
 क्ताः पेतुरेताभ्यासलोपौ ॥ २२ ॥

भ० विचुकुशुरित्यादि ॥ भूमिपतेर्द्वरचक्षुः महिष्यः विचुकुशुः
 क्रन्दितवत्यः हाहा स्वाभिजिति नृपमाङ्गतवत्यो वा यद्यपि क
 ताभिषेका महिषीत्यमरः सा चैकैव तथाप्युपचारात् पत्नीमात्रेऽ
 पि तिसृणामेव कृताभिषेकत्वमिति केचित् केचान् लुलुच्चः उत्पाटि
 तवत्यः स्थातृषपितृकिदेति अकित्पचे उरुनलोपाभावः स्ववपुं
 विजघ्नुः ताडितवत्यः विभूषणानि हारादीनि उन्मुमुषुः त्यक्तवत्यः
 चमायां भुवि पेतुः तृफलिति पतेरतएत्वं खिलोपश्च वल्लयानि अत्रै
 धव्यल्लचणानि वभञ्जुः सर्व्वञ्च या उस् ॥ २२ ॥

ताः सान्त्वयन्ती भरतप्रतीक्षा तं बन्धुता न्यक्षिपदा
 शु तैले । दूतांश्च राजात्मजमानिनीषून् प्रास्थापय
 न्मन्त्रिमतेन यूनः ॥ २३ ॥

अ० म० ताः सां ॥ बन्धुता बन्धुसमूहः यामजनबन्धुसहायेभ्यस्तत्
 ता महिषीः सान्त्वयन्ती संस्थापयन्ती सान्त्वज्जरोतीति णिच् । तं
 द्वरचक्षुःमृतं तैले न्यक्षिपत् निक्षिप्तवती आशु व्रीचं माभूत्पूतिरिति
 क्षिपेर्लुङ् पुषादित्वादङ् कस्यान्यक्षिपदित्याह भरतप्रतीक्षा
 तेन संस्कारः कर्त्तव्य इति सा भरतप्रतीक्षते ईक्षिष्यमिभ्यांघेत्यु
 पसङ्गानाहः दूतान् प्रास्थापयत् प्रहितवती राजात्मजभरत
 मानिनीषून् आनेतुमिच्छून् अन्यथा कैकेयीवैमुख्याद्भरतेऽपि वैमु
 ख्यात् दूता अपि आनेतुमिच्छन्ति तथापि मन्त्रिमतेन न स्वमतेन
 यूनः तेषां कर्त्तुं समर्थत्वात् ॥ २३ ॥

भ० तादित्यादि ॥ बन्धुता बन्धुसमूहः ता महिषीः सान्त्वयन्ती

आश्वासयन्ती तं स्तुतं दशरथं ग्रीष्मं पूतिगन्धाम्बुया तैले न्यक्षि-
पत् क्षिपस्तुदादित्वात् कुतो न्यक्षिपदित्याह भरतप्रतीचा भरतं
प्रतीक्षते इति पचादित्वाद्भन् भरते प्रतीक्षा यस्या इति वा दूतांश्च
मन्त्रिणां मतेन बुद्ध्या केकयीं प्रति क्रोधेन भरते वैमुख्यान् तु
खेच्छया प्रास्थापयत् प्रहितवती राजात्मजं भरतं आनिनीषून्
आनेतुमिच्छून् ये स्वतएव भरतमानेतुमिच्छन्ति तत्प्रस्थापनं यु-
क्तमिति भावः घूनस्तद्व्यान् ग्रीष्मगमनसामर्थ्यात् बन्धुतेति जन-
स्रलेति समूहार्थे तः सान्त्वयन्तीति सान्त्वक्त सान्त्वने शतृ ॥२१॥

सुप्तो नभस्तः पतितं निरीक्षाञ्चक्रे विवस्वन्तमधः
स्फुरन्तं । आख्यदसन्मातृकुले सखिभ्यः पश्यन् प्रमा-
दं भरतोऽपि राज्ञः ॥२४॥

सुप्तो । भरतोऽपि मातृकुले वसन् सखिभ्यो मित्रेभ्यः आख्यत् ज०म०
कथितवान् ख्यातेर्लुङ् अस्त्यतिवक्तीत्यादिनाऽङ् क्रियापदणङ्
र्त्तव्यमिति सन्निदानसंज्ञायाश्चतुर्थी । किमाख्यदित्याह अहं
भूतः सन् नभस्ता नभस्तत्वात् आकाशात्पतितं विवस्वन्तमादित्यं
स्फुरन्तञ्चलन्तन्निरीक्षाञ्चक्रे निरीक्षितवान् ईचेरिआदेरित्याम् ।
उत्तमविषये सुप्तप्रमत्तावस्थायां चित्तव्याप्तेपात् परोक्षे लिट्
पश्यन् विलोकयन् राज्ञो दशरथस्य प्रमादमनिष्टम् ॥ २४ ॥

सुप्त इत्यादि ॥ भरतोऽपि मातृकुले वसन् सन् राज्ञो दशर म०
थस्य प्रमादं अनिष्टं पश्यन् वितर्कयन् सखिभ्यो मित्रेभ्य आख्यत्

कथितवान् वक्ष्येति कः तादर्थ्यं चतुर्थी यदभिप्रेत्य धात्वर्थस्तत्र
चतुर्थीति परः किमाख्यदित्याह सुप्तोऽहं नभस्त आकाशात्
पतितं अधः स्फुरन्तं विवस्वन्तं सूर्यं निरीचाक्षके दृष्टवानस्मि अ
स्मादि चित्तस्य विक्षेपे ढीति परः स्वमते नियमाभावात् भवत्येव
सुप्तस्य तादृशसूर्यदर्शनेन चित्तविक्षेपार्थोऽपि गम्यत एव ईचङ्
दर्शने विजादीत्याम् ॥२४॥

अग्निश्रवन्नात्यधिकं तमेत्य दूता यदार्थं प्रथियासय
न्तः । आह्वित जाताञ्जिह्विषस्तदासावत्कण्ठमानो
भरतो गुरूणां ॥२५॥

ज० ग० अग्नि । दूता एत्य आगत्य भरतमातृकुलमित्यर्थः । आङ्-
पूर्वादिणः क्ताप्रत्ययस्य ल्यपितुकि च रूपम् । यदा तं भरतमर्थं
वचनमग्निश्रवन् आवितवन्तः अर्थयतेऽनेनेति णिच् घञ्च शृणो
तेर्ल्यन्तालुङि चङि दिव्यचनम् स्रवतिशृणोतीत्यभ्यासस्यत्वम् ।
आत्यधिकम् अत्यधो विनाशः स प्रयोजनमस्येति तदस्य प्रयोज
नमिति ठञ् पिता ते स्नानस्नान्द्रष्टुमिच्छतीति आत्यधिकं वचनं
तमिति गतिबुद्धीत्यादिना कर्मसंज्ञा शृणोतेः शब्दकर्मत्वात्
अर्थमिति कर्तुरीक्षिततममित्यनेन प्रथियासयन्तः प्रयातु
मिच्छन्तम्भरतमयोजितवन्तः सनन्तण्यन्तोऽयं तदा असौ भ
रतो जाताञ्जिह्विषः जाता अञ्जिह्विषा गमनेका यस्य सः अहि
गतौ इदितोनुम् तस्मादंहितुमिच्छतीति सन् इट् अजादेर्दिती
यस्येति द्विशब्दो द्विरुच्यते नकारस्य नञ्चा इति प्रतिषेधः अभ्यास

कार्यम् अनुस्वारपरसवर्णौ अःप्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः टाप् आं
हिष्ट गतवान् तस्मादेवात्मनेपदिनो लुङ् उत्कण्ठमानः स्मरन्
मठिकठिशोक इत्यस्मादात्मनेपदिनो रूपम् अनेकार्थत्वाद्वातु
नाम् । गुरुणाम्पितामहादीनां अधीगर्हेति कर्मणि षष्ठी ॥ २५ ॥

अग्निअवन्नित्यादि । दूता एत्य आगत्य अर्थात्भरतमातृकुलं भ०
तं भरतं अत्ययरूपं अर्थं वस्तु यदा न अग्निअवन् आवितवन्तः
प्रथियासयन्तः भरतं गमनेच्छां कारयन्तः तदा असौ भरतः
जाता अञ्जिहिषा गमनेच्छा यस्य तादृशः सन् गुरुणां पित्रादी
नां उत्कण्ठमानः स्मरन् आंहिष्ट गतवान् अग्निअवन्निति शुअव
णे जिःप्रेरणे इति जिः जिश्रीत्यङ् धुर्दिशङीति द्विः खेः सन्वत् सुश्रु
सुद्रु पुसुच्यङाम्नेति खेरुकारस्य इत्वं ञित्यन्तेजुङतोऽरिति निः
यलायवायाव इति आव् ज्यङ्जुङः स्त्रःजेर्लोपः घोऽजौजेरिति प्र
योज्यस्य कर्तुः कर्मत्वं आत्ययिकमिति अत्ययो विनाशः विकारसं
घेति णिकः । अर्थोऽभिधेये शब्दानां धनकारणवस्तुषु । प्रयोजने नि
वृत्तौ च विषये च प्रयुज्यते । केचित्तु अर्थयते अनेनेत्यर्थं वचनं
आत्ययिकं अनर्थसम्बन्धीत्यर्थः अर्थमित्यत्र अमुमिति पाठे अमुं
भरतं प्रथियासयन्तः आत्ययिकं राज्ञोमरणं । एत्येति व्यादनञ्
इति आङ्पूर्व्यादिणः क्लोयप् स्वस्यतन्पितीति तन् प्रथियासयन्त
इति यातेः सनन्तात् जिः शतृः आंहिष्टेति अहिङ्गता इदित्वाङ्मुन्
जाताञ्जिहिषः इति अहेः सन इम् नाजन्तादेरादिर्दिरिति स्यादौ
नवद्रोये इति च निषेधात् आदिनकारस्य न दित्वं संख्याद् इति
अः कठिङ् आध्याने इष्टानवाप्तौ तदवाप्तयेऽभिलाष उत्कण्ठे
त्यन्ये । गुरुणामिति समर्थेनेत्यादिना कर्मणि षष्ठी ॥ २५ ॥

बन्धूनशङ्कित्य समाकुलत्वादासेदुषः स्नेहवशादपा
य। गोमायुशारङ्गगणाश्च सम्यङ्नायासिषुभीममरा
सिषुश्च ॥२६॥

ज०म० बन्धू। दुःखप्रदर्शनेन अकस्माच्च पितृदूतागमनेन स्नेहवशात्
चेतसि समाकुलत्वाद्भरतो बन्धूनशङ्कित्य शङ्कितवान् उत्प्रेक्षित
वानित्यर्थः शङ्कतेरात्मनेपदिनो लुङि रूपम् कीदृशान् आ
सेदुषः अपायं विनाशं गतवतः भाषायां सदवसेत्यादिना कसुः
अतएकहलित्येवाभ्यासलोपौ। अस्मादन्धुः कश्चित् व्यसनमा
यन्नोऽभूदिति गच्छतस्तस्य गोमायुशारङ्गगणाः शृङ्गालमृग
गणाश्च सम्यगनुकूलनायासिषुः नागताः यातेर्लुङि यमरमेति
सगिठौ शृङ्गालाः प्रदक्षिणङ्गताः मृगाश्च सव्यमित्यर्थः। भीम
मुद्देगकरमरासिषुः रसिताः रसेः परस्मैपदिनो लुङ् अतोह
सादेरिति वृद्धौ रूपम् न रासेः तस्यात्मनेपदित्वात्॥२६॥

भ० बन्धूनित्यादि। दुःखप्रदर्शनात् अकस्मात्पितृदूतागमनाच्च स्ने
हवशात् चेतसि समाकुलत्वात् गच्छन् भरतो बन्धून् अपायं विना
शं आसेदुषः प्राप्तान् अशङ्कित्य शङ्कितवान् शकिङ्नासशङ्कयोः
गच्छतस्तस्य गोमायुशारङ्गगणाः शृङ्गालहरिणसमूहाः सम्यग
नुकूलं नायासिषुः नागतवन्तः शृङ्गालाः प्रदक्षिणं गता इत्यर्थः।
यातेषां यमरमेतीमस्यै अनुस्मिदेरिति अन् उष् भीमं भया
मकं यथास्मान्नया अरासिषुः शब्दं कृतवन्तः रसशब्दे हसादेः
सेम इति त्रिः अन् उष्। यातके हरिषे पुंसि शारङ्गः श्वले त्रिष्वि

ति दन्त्यादौ रभसः । शृणोतेऽर्थनादङ्गः श्रौणादिक इति तास
व्यादिं केचिदाहुः ॥ २६ ॥

स प्रोषिवानेत्य पुरं प्रवेक्ष्यन् शुश्राव घोषं न जनौ
घजन्यं । आकर्णयामास न वेदनादान्न चोपलेभे
वणिजां पणायाः ॥ २७ ॥

सप्रो । स भरतः प्रोषिवान् मातामहकुलात् प्रोषितः सन् भाषा ज०म०
यामित्यादिना कसुः यजादित्वात्सम्भारणन्दिर्बचनम् वस्त्रे
काजाद्घमामिति इट् पुरमयोध्यामेत्य आगत्य प्रवेक्ष्यन्
गृहमित्यर्थात् पुरमविष्टः घोषं शब्दञ्च शुश्राव न श्रुतवान् जनौ
घजन्यञ्जनसमूहेन जन्यमुत्पाद्यं तकिशसिचतियतीति जनेर्यत्
तथा वेदध्वनीनाकर्णयामास न श्रुतवान् प्रातिपदिकाङ्गात्त्वर्थं
इति णिच् तदन्तात् लिङ्गामि अपामन्तेत्ययादेशः न चोप
लेभे नोपलभ्यवान् वणिजां पण्यजीविनामपणायां पणलाभान्
कथञ्चिद्रूपव्यहारसोक्तिस्त्वत्वात् पण्यन्ते इति वणिजः पणेरिजा
देशव इत्यौणादिकः पण्यन्त इति पणाः नित्यमणः परिमाण
इत्यप् व्यवहर्त्तव्याः । ईयन्ते प्राप्यन्ते वणिगिरित्ययाः साभा
एरजिति इणः कर्मणि अच् पणानामयाः पणायाः तान् । पणा
यामिति पाठान्तरं वणिजां वस्त्रानि संयवहारविषयाणि नोप
लेभे संयवहारकुशलाः साधव इति गुपादिषु सुत्यर्थपनिना
साहचर्यात् पणेरपि तदर्थदेवायप्रत्ययः अःप्रत्ययादित्यकारः
टाप् वणिजां प्रस्तापानिति तृतीयः पाठः वणिकप्रसार कस
हानित्यर्थः ॥ २७ ॥

३० सद्व्यादि । स भरतः प्रोषिवान् मातामहकुले कृतप्रवासस्ततए
 त्यागत्य पुरमवोधां प्रवेक्ष्यन् प्रवेशं करिष्यन् जनसमूहजन्यं घोषं
 शब्दं न श्रुत्वा । प्रोषिवानिति प्रपूर्वाद्भौरेनिवासे इत्यस्मात्कसुः
 यद्वस्त्रपाद्योरिति जिः द्वित्वं वसोर्घसेकाजितोम् प्रवेक्ष्यन्निति विशिष्टौ
 प्रवेशं स्यतुः जन्यमिति कङ्क्षोः कभाव इत्युक्तेः कर्त्तरि थण्जनौघा
 ज्ञातमित्यर्थः किम्वा तव्यानीयया इति ज्यन्ताज्जनेः कर्त्तृणि यः
 वेदध्वनिं न आकर्णयामास न श्रुतवान् कर्णतक्मिदि वणिजां पणो
 पजीविनां पणायाः क्रयविक्रयव्यवहारान् न च उपलेभे ददर्श प
 णङ्ग्यवहारेस्तुतौ कमच्छतेत्यादिना आयः संख्याद् इति अः स्त्री
 लङ् पणायानिति पाठे पण्यते इति पणाः घञलनटोघे इत्यल्
 आयोलाभः इमान् व्यवहर्त्तव्यलाभानित्यर्थः वणिगापणायानि
 ति पाठे वणिजामापणो निषद्या तच्चायानित्यर्थः आपणस्तु निषद्या
 यामित्यमरः ॥२७॥

चक्रन्दुरुच्चैर्नृपतिं समेत्य तं मातरोऽभ्यर्क्षमुपाग
 तास्त्राः । पुरोहितामात्यमुखाश्च योधा विवृद्धमन्युप्रति
 पर्षमन्याः ॥२८॥

ज०म० चक्रन्दः । तं भरतं गृहगतमभ्यर्क्षं समीपीभूतं समेत्य ठैकि
 ता मातरः कौशल्याद्याः नृपतिमुच्चैरत्यर्थं चक्रन्दुः क्रन्दित
 वत्यः हा स्त्रामिन् हा राजन् क गतोऽसीति उपागतआप्तमसम
 अजस्रं यासान्ताः एवंविधाः युध्यन्त इति योधाः पचादित्वादच् ।
 ते च तं समेत्य नृपतिश्चक्रन्दुः पुरोधीयत इति पुरोहितः निष्ठा

इधातेर्हिः । अमाशब्दः सहाय्यं सह राज्ञा कार्येषु भवतीत्यमा
त्यः अमेहकतसिचेभ्य इति निपातात् पुरोहितामात्यौ मुखम्
धानं येषां योधानान्ते पुरोहितामात्यमुखाः अमात्यस्याज्ञा
द्यदन्तत्वेऽपि पुरोहितस्याभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः विवृद्धमन्युना
शोकेन प्रतिपूर्णे मन्ये गलशिरे येषामिति ॥ २८ ॥

चक्रन्दुरित्यादि । तं भरतं अभ्यर्णं समीपवर्तिनं समेत्य प्राप्य भ०
मातरः कौशल्यादयो नृपतिं चक्रन्दुः तमुद्दिश्य सशब्दं हरदुरित्य
र्थः उपागतं असं नेचजलं यासां तास्तथा अभ्यर्णमित्यभिप्रेत्या
ईधातोः क्तान्तस्य रूपं चुम्बवाढेत्यादिना निपातितं युज्यन्ते इति
योधाः पचादित्वाद्न्तेऽपि तं समेत्य चक्रन्दुः पुरोऽग्रे धीयते
स्वार्थ्यते इति पुरोहितः धाजोहिः अमाशब्दः सहाय्यं सह राज्ञा
कार्येषु भवति अमात्यः त्यत्राद्यचिरेति त्यः पुरोहितामात्यौ
मुखं प्रधानं येषां योधानां ते तथा तेजना योधायेति वा विवृद्धेन
मन्युना शोकेन प्रतिपूर्णा मन्या येषां यासां वा दान्तशान्तपूर्णेति
निपात्यते पञ्चाङ्गीवा शिरा मन्या इत्यमरः ॥ २८ ॥

दिदृक्षमाणः परितः ससीतं रामं यदा नैक्षत लक्ष्म
णश्च । रोरुद्यमानः स तदाभ्यपृच्छद्यथावदाख्यन्न
य वृत्तमस्मै ॥ २९ ॥

दिदृक्ष । स भरतो यदा ससीतं रामं लक्ष्मणश्च परितः सर्वं ज०म०
तो दिदृक्षमाणः द्रष्टुमिच्छन् आश्रुसृष्टशोषेण इति तद् वृत्तना

चेति सनः किंचे सृजिदृशोरित्यम् न भवति नैवत न दृष्टवान्
तदा रोहयमानः अत्यर्थं रुदन् यङ्गि रूपम् अभ्यपृक्षत् पृष्ठ
वान् ऐक्षताभ्यपृक्षदिति भूतसामान्यविवक्षया क्षब्दः अन्यथा कवेः
परोक्षत्वात् लिट् स्यात् अथैतस्मिन् प्रस्तावे यथावत् यादृशं वृत्त
भूतन्तथावत् आख्यन् कथितवन्तः पुरोहितामात्यमुखा अस्मै
भरताय । ख्यातेरस्यतीत्यादिना क्षेपः आतोषोपः ॥ २६ ॥

भ० दिदृक्षमाण इत्यादि । स भरतः ससीतं रामं लक्ष्मणञ्च परितः
सर्वतः दिदृक्षमाणः द्रष्टुमिच्छन् यदा न ऐक्षत तदा रोह्यमा
नो भृशं रुदन् अभ्यपृच्छत् पृष्ठवान् अथानन्तरं यादृशं वृत्तं ता
दृशं तस्मै भरताय आख्यन् कथितवन्तः अर्थात् पुरोहितामात्य
मुखायोधाश्च दिदृक्षमाण इति दृष्टेः सन् णुर्नानिमीति गुंणनि
षेधः स्मृदृशननुज्ञा इति मं ईच्छद्दर्शने घी रुदेर्मूत्रस्रचेत्यादि
ना यङ् प्रच्छैश्चीषे घी यद्वस्त्रपाद्योरिति जिः ख्यातेर्वत्त्यस्येति
ङः तादर्थ्यं चतुर्थी यदभिप्रेत्य धात्वर्थ इति चतुर्थीति परः ॥ २८ ॥

• आवह्वभीमभुकुटीविभङ्गः शेषीयमानारुणरौद्र
नेत्रः। उच्चैरुपालब्ध स केकयीच्च शोके मज्जन्नावि
रतं, न्यमाङ्गीत् ॥३०॥

ज०म० आबद्ध । स भरत उच्चैर्महता ध्वनिना केकयीश्च मुहुर्मुहुः
भूयो भूय उपासन् उपासन्वान् उपाङ्गपूर्वोत्तमिरुपासन्ने
वर्त्तते तस्मादात्मानेपदिनो ब्रह्मो ब्रह्मीति सिङ्खलोपे ध्वजश्च

ले रूपम् श्लोके च मन्थौ अविरतमजस्रं न्यमाङ्गीत् निमग्नः मस्त्रे
 लुङि मस्त्रिनशोऽंलीति नम् तत्रापि मस्त्रेरन्यादिनियमात् नुम्
 संयोगादिलोपः हलन्तलक्षणा वृद्धिः हल्ग्रहणं समुदायप्रति
 पत्त्यर्थमित्युक्तम् कीदृशः आबद्धभोमभुकुटीविभङ्गः भ्रमेऽङ्गुरि
 त्र्यौणादिकोऽङ्गुः कुटेस्त्रीलिङ्गे भावे कृषादिभ्य इतीः तदन्तात् कृदि-
 कारादिति ङीष् भ्रुवोः कुटी कौटिल्यं भुकुटी इको ह्रस्वोऽङ्गो ग
 लवसेति इस्त्रः तस्या विभङ्गो विरचनम् आबद्धः कृतः प्रय
 त्नेनायासप्रवृत्तेन भोमोभयानको भुकुटीविभङ्गो येन यस्य वेति
 श्रेयसीयमाने अत्यर्थं श्रूयमाने अरुणे लोहिते रौद्रे भयानके नेत्रे
 यस्य सः श्रयतेर्यङि विभाषाश्चेरिति वा सख्यसारणम् तमुपाल
 भमाह ॥ ३० ॥

आबद्धेत्यादि। स भरतः उच्चैर्यथा स्यात्तथा मुञ्ज्वारं वारं के भ०
 कथीं उपालभ्य निर्भस्मितवान् श्लोकेऽविरतं न्यमाङ्गीत् निममज्ज
 कीदृशः आबद्धः कृतोभयङ्करो भुकुटीविभङ्गो येन स तथा पुनः
 किम्भूतः श्रेयसीयमाने अत्यर्थं विवृद्धे अरुणे रक्ते रौद्रे भयानके ने
 त्रे यस्य स तथा भ्रुवोः कुटी कौटिल्यं वेक्स्वार्णोऽसे इत्यत्र व्यव
 स्थितविभाषार्थो वाग्नब्दत्वेन सन्ध्यतिरिक्तस्थाने कचित् समासे
 इस्त्रः स्यादिति देवीदासचक्रवर्तिना व्याख्यातं तेनात्र पाचिको भ्रु
 वो इस्त्रः मनीषादित्वादा दुश्श्रेयसि गतिवृद्धोः मूचस्त्रेति यङ्
 स्त्रेर्णुः घोऽज्यरे उपाङ्गपूर्व्या लभेर्गर्हायां टी तन् असखाज्जसी
 ति सेलोपः टुमस्त्रौ शशुद्धौ व्यासिः अनिमत्वात् व्रजवदेति त्रिः
 स्यादेः सेलोपः चङिति कङ् किलादिति षः नुण् रध इति नुण्
 चोर्नुरित्यनुस्वारः जपेजसोरिति ङः ॥ ३० ॥

नृपात्मजौ चिक्षिणतुः ससीतौ ममार राजा विधवा
भवत्यः । शोच्या वयं भूरनृपा लघुत्वं केकय्यपञ्चं वत
वङ्गमर्थं ॥ ३१ ॥

अ० म० • नृप । नृपात्मजौ रामलक्ष्मणौ ससीतौ सीतया सह चिक्षिणतुः
क्षिष्टौ ममार मृतो राजा वियतेर्लुङ्लिङोऽस्येति नियमात्तडो
भावः विधवाः धवो भर्ता तेन विना भवत्यो जाताः शोच्याः
शोचनीया वयम् अथशोभाजनत्वात् अहलोर्णत् शङ्का इति पा
ठात्तरम् शङ्कनीया वयम् एतत्कृतोऽयमयोग इति भूयानृपा
न विद्यते नृपोयस्यामिति नजोऽस्यर्थानामिति वङ्गप्रीतिः लघु
त्वं राज्यप्रार्थनालक्षणकेकय्यपञ्चम् केकय्याः प्रथमतो ज्ञातम्
मान्यस्य कस्यचित्पूर्वं ज्ञातम् उपज्ञायत इत्युपञ्चम् आतश्चोप
सर्ग इति स्त्रियामङ्गुललक्षणा षष्ठी केकय्या उपज्ञेति समासः ।
उपज्ञोपक्रममिति नपुंसकतावत कष्टम्वङ्गमर्थस्त्वङ्गदोषं क्लेशम
रणाद्यनिष्टानां सम्भवात् भरतकृत एवायमयोग इत्येतत्परि
हरन्नाह ॥ ३१ ॥

भ० नृपात्मजावित्यादि । सीतासहितौ नृपात्मजौ रामलक्ष्मणौ चि
क्षिणतुः दुःखितौ क्षिण्युङ्पतापे राजा ममार मृदुष्टीत्ये इति
नियमात् पं धवो भर्ता तेन विहीना भवत्यो जाताः मातृगणं
सम्बोधोक्तं केकय्यपालभ्योऽयं वयं शोच्याः अथशोभाजगत्वात् शो
कार्हाः तेषां शकार्हा इति अर्थार्थे घण् दमन्तत्वात् षजोः कगा
विति सेमन्तवर्जनात् न कलं किम्वा आवश्यकत्वविवक्षया नावश्य
के इति निषेधः शङ्का इति पाठे एतत्कृतोऽयं प्रमाद इति लोकेः

शङ्का वितर्कणीया भूरनृपा राजशून्या लघुत्वं राज्यप्रार्थनरूपं
मीचकर्म्म केकय्यपञ्चं केकय्याः सकाशात् प्रथमत उपलब्धं नान्यतः
केनापि दृष्टमित्यर्थः उपज्ञायत इत्युपज्ञा किप् । उपज्ञोपक्रमा
न्तश्च तदादित्वप्रकाशने इत्यमरवचनात् नपुंसकत्वं लिङ्गस्य लो
काश्रयत्वात् वङ्गनर्थं वहवोऽनर्था दोषा यत्र तत्तथा वत इति
॥ ३१ ॥

नैतन्मतं मत्कमिति ब्रुवाणः सहस्रशोऽसौ शपथा
नशयत् । उद्वाश्यमानः पितरं सरामं लुब्धन् सशो
को भुवि रोरुदावान् ॥ ३२ ॥

नैतत् । यदेतत्केकय्यनुष्ठितं मतमभिप्रायः न मत्कृतम्तत् नाह ज०म०
मस्य ग्रामणोर्न प्रभुरिति अस्यच्छब्दात्स एषां ग्रामणोरिति कन्
प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यन्तस्य मादेशः नास्मन्मतादनुष्ठि
तमनयेत्यर्थः इत्येवं ब्रुवाणः सहस्रशो वङ्गवारानसौ भरतः शप
थान् सम्यत्ययकारणवचनानि अशयत् कृतवान् अनेकार्थत्वा
द्वाङ्मनां शपदैर्देवादिकस्य उभयपदिनो लुब्धि रूपम् उद्वाश्य
मानः आकृष्यन् वाष्टशब्दे दैवादिकः अनुदात्तेत् पितरं सरा
मं हा तात हा रामेति लुब्धन् भुवि लुठन् लुटविलोडने दैवा
दिकः परस्मैपदी सशोक इति शायपरिहारार्थम् रोरुदावान्
अत्यर्थं रोदनं कुर्वन् यङ्गन्मात् अःप्रत्ययादित्यकारः अतो
लोपः यस्य हलः स्त्रियामतृष्टाप् सा विद्यते यस्येति मनुप् ॥ ३२ ॥

स्वदोषं परिहरन्नाह । नैतदित्यादि । यदेतत्केकय्या कृतं भ०

तन्न मत्कं मत्स्वामिकं मत्कर्तृकं मतं अहमस्य प्रभुरित्यर्थे विकार
 संघेत्यादिना कः इति ब्रुवाणोऽसौ भरतः सहस्रशो वज्रवारान्
 शपथान् प्रत्ययकारणानि अशप्यत् उक्तवान् शपथौञ्ज आक्रोशे
 आक्रोशेभाषणं धातूनामनेकार्थत्वात् शपिरञ्ज करोत्यर्थो वा
 सरामं पितरं उदाश्रयमानः हा राम हा तातेति आह्वयन् उवा
 श्यच्छब्दे भुवि लुप्यन् लुटविलोडने रोददावान् अत्यर्थरोदन
 युक्तः इदर्थ्यङ्मात् संख्याद् इति अप्रत्ययः ततोवतुः हेतुमाह
 सशोक इति सहस्रशब्दात् सङ्ख्यैकार्थादिति चशब् ॥ ३२ ॥

तं सुस्थयन्तः सचिवा नरेन्द्रं दिधक्षयन्तः समुदूङ्ग
 रारात् । अन्याङ्गतिं ह्यवयितुं सविप्राश्चिषयन्तो
 ऽध्वरपात्रजातं ॥ ३३ ॥

ज०म० तं सु । सचिवा अमात्याः कार्येषु सचन्ते समवयन्तीति सचे
 रिवन्निर्द्यौषादिक इवन् तम्भरतं सुस्थयन्तः सुस्थङ्कुर्व्याणाः त
 त्करोतीति णिच् नरेन्द्रशरथं समुदूङ्गः उदाहितवन्तः शिवि
 कायामारोष्य वहिरन्तर्भावितव्यर्थो ऽत्र द्रष्टव्यः यजादित्वात्सम्य
 सारणम् आरात् नातिदूरे दिधक्षयन्तः दग्धुमिहन्तं भरतं
 प्रयोजितवन्तः दहेः सनि दादेर्ङातो घः भषभावचर्त्वे प्रयोजक
 व्यापारे णिच् अन्ते विनाशे भवा या आङ्गतिः दिगादित्वाद्यन्त ता
 मन्याङ्गतिं ह्यवयितुमग्नौ प्रक्षेपयितुं सविप्राः ब्राह्मणैः सहिताः
 सचिवाश्चिषयन्तः चेतुर्निधातुमिहन्तः प्रयोजितवन्तः किन्तत्
 अध्वरपात्रजातं यज्ञोपयोगिपात्राणां सुवादीनां समूहम् ॥ ३३ ॥

तमित्यादि । विप्रसहिताः सचिवाः अमात्यास्तं भरतं सुख भ०
 यन्तः सुखं कुर्वन्तः नरेन्द्रं दशरथं समुदूढः वहेरन्तर्भाविज्य
 र्थात् शिविकायामारोप्य उदाहितवन्त इत्यर्थः । विप्राणां वहना
 नौचित्यात् वहैजौप्रापणे ठी व्यययहेति जिः ग्रहस्वपाद्योरिति प्रह
 तेर्जिः सुखयन्त इति लेः कृत्याख्याने जिरिति सुखशब्दात् जिः आ
 रात् समीपे दिधचयन्नोदग्धुमिच्छां कारयन्तः दहेः सनन्तात्
 जिः शतृः अन्त्याहुतिं द्वावयितुं अग्नौ प्रचेपयितुं अध्वरपात्रजातं
 यज्ञोपयोगिश्रुवादिसमूहं चिचीषयन्तः चेतुमिच्छां कारयन्तः
 अन्तकाले भवोऽन्यः ढधेकादिति ण्यः सचिः सेवा विद्यतेऽस्य सचि
 वः गोतृणेत्यादिना केशादित्वादः सचन्नि कार्येषु समवयन्तीत्यर्थं
 सचिवा निपातनादा ॥ ३३ ॥

उदक्षिपन् पट्टदुकूलकेतूनवादयन् वेणुमृदङ्गकां
 स्यं । कम्बुंश्च तारानधमन् समन्तात्तथानयन् कुङ्कुम
 चन्दनानि ॥ ३४ ॥

उद । पट्टदुकूलविरचितान् केतून् ध्वजानुदक्षिपन् उच्छ्रितव ज०म०
 न्तः ये नियुक्ताः क्षिपेत्सौदादिकस्य ग्रहणम् वेणुमृदङ्गकांस्यं वंश
 मुरजकांस्यतालमवादयन् वादितवन्तः वदर्थ्यन्तस्यैव प्रयोगः
 जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः न पुनस्तूर्याङ्गत्वात् तत्र हि प्राणि
 नान्तूर्याङ्गानां दन्दैकवद्भावः यथा मार्दङ्गिकपाणविकमिति
 वृतृवदिह्निकमिकषिभ्यः सः इत्यौणादिकः कंसञ्जब्दः तदर्थाय
 हितं कंसीयं चपुणा इडड्रव्यं प्रकृतिविकारभावे कः तस्य विकार

इति कंसीयपरश्वयथोर्थञ्जौ लुकेति कस्य लुक् यञ् च प्रत्य
यः कम्बून् शङ्खान् तारान् उच्चैस्तरध्वनीन् अधमन् शब्दितव
न्तः पाघ्रेत्यादिना धमादेशः तथा कुङ्कुमचन्दनानि आनयन्
आनीतवन्तः सर्व्वत्र लङि कूपं अन्येष्टिं दर्शयन्नाह ॥ ३४ ॥

भ० उदचिपन्नित्यादि । अर्थात् तत्र नियुक्तास्ते जनाः पट्टदुकूल
रचितान् केतून् ध्वजान् उदचिपन् उद्भितवन्तः चिपसौदादि
कः । कार्पासं वादरं प्रोक्तं दुकूलाद्यश्च बालकलं । कौषेथं क्रमिज
श्चापि राङ्गवं मृगरोमजमित्यमरमाला । वेणुमृदङ्गकांसं
अवादयन् वादितवन्तः अप्राणिजातित्वात् समाहार इति काला
पाः त्वर्याङ्गत्वात् इति वासवताः । सर्व्वो इन्द्रः समाहारइति
प्राञ्चः । स्वमते इतरेतरयोगे च समाहारे च चो द्विधेति सामा
न्येन द्विविधो इन्द्र उक्तः तत्र कचिदितरेतरः कचित् समाहारः
अभिधानात् बोद्धव्यः यदुक्तं कृत्तद्वितसमासानामभिधानं नि
यामकमिति कम्बून् शङ्खान् तारान् उच्चतरध्वनीन् अधमन्
शब्दायितवन्तः स्थादानपाघ्रेति भीधम तथा कुङ्कुमचन्दनानि
आनयन् सर्व्वत्र घी ॥ ३४ ॥

श्रोत्राक्षिनामावदनं सख्कनं कृत्वा जिने प्राक्शिर
सं निधाय । सञ्चित्य पात्राणि यथाविधानमृत्विग्जु
ह्वाव ज्वलितं चिताग्निं ॥ ३५ ॥

अ०भ० श्रोत्रा ॥ अजिने कृष्णसारचर्मणि प्राक् पूर्वं शिरोमूर्द्धां
यस्येति तं प्राक्शिरसं श्रवन्निधाय स्थापयित्वा पश्चात् श्रोत्रा
क्षिनामावदनं प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः दृतुवदीत्यादिसूत्र

ज्ञानकारं नवतेराचेति प्रकृतेराकारं नासेतौणादिकं रूपम्
 वरुकां ससुवर्णकृत्वा सञ्चित्य विन्यस्य अङ्गप्रत्यङ्गेषु पात्राणि
 सुगादीनि यथाविधानं यादृशं विधानमुक्तं गृह्यशास्त्रे । अलि
 ग्याजकः अतौ यजतीति अलिग्दधृगित्यादिना निपातितः ज्व
 लितेक्षिताग्निं चवनं चितं तदर्थमग्निं जुहाव जुहोतिस्म ॥ ३५ ॥

आत्रेत्यादि । प्राक् पूर्वस्थां दिशि शिरोयस्य तादृशं शरीरं भ०
 अजिने कृष्णसारचर्मणि निधाय संस्थाप्य आत्राक्षिनामावदनं स
 रुकां सुवर्णयुक्तं कृत्वा यथाविधानं विधानमनतिक्रम्य पात्राणि शु
 वादीनि सञ्चित्य अङ्गेषु निधाय अलिक् याजकः ज्वलितं चिताग्निं
 जुहाव एतेनान्येष्टिरुक्ता अतौ यजतीति अलिक् त्रासुमिति क्पि
 अङ्किति कङ् आत्रेत्यादिप्राणकृत्वात् इन्द्रैकत्वं क्लीवलक्ष्य नित्यं
 भजते इति परः । स्वमतेऽत्र वेणुमृदङ्गकांस्त्रयमिति वत्समाहारो
 इन्द्र इतरेतरोऽपि दुर्निवारः । यथा गीवाकुचिललाटेषु नित्यं
 खेदः प्रशस्यते । गण्डे चुम्बं ललाटाक्षिकचोहभगमूर्द्धसु इत्यादि
 दर्शनात् परमतं हेयं ॥ ३५ ॥

कृतेषु पिण्डोदकसञ्चयेषु हित्वाभिषेकं प्रकृतं प्र
 षाभिः । प्रत्यानिनीषुर्विनयेन रामं प्रायादरण्यं भर
 तः सपौरः ॥ ३६ ॥

कृते । पिण्डोदकदानास्त्रिसञ्चयेष्वनुष्ठितेषु प्रजाभिः प्रकृतं ज० म०
 प्रस्तुतमभिषेकमादिकर्मणि ततः हित्वा त्यक्त्वा जहातेत्यङ्गीति

हिरादेशः राममृत्यानिनीषुः प्रत्यानेतुमिच्छुः विनयेन प्रसादनया
न भयादरक्षं वनस्यायात् गतवान् भरतः सह पौरैः अयोध्याभ
वैर्जनैः मयैकेन प्रसाद्यमानः कदाचिन्नागमिष्यतीति ॥ ३६ ॥

कृतेष्वित्यादि । पिण्डोदकदानास्त्रिसंख्यनेषु कृतेषु पश्चात्
प्रजाभिः प्रकृतं प्रसृतमभिषेकं हित्वा विनयेन रामं प्रत्यानिनीषुः
प्रत्यानेतुमिच्छुर्भरतः पौरैः सह अरक्षं प्रायात् जगाम याते
र्या रूपं प्रकृतमिति आरम्भे कृतः हित्वेति हाकोहिः आत्मनोविनय
ज्ञापनार्थं मयैकेन प्रसाद्यमानः कदाचित् नागच्छेदित्याशङ्कया
पौरैः सह गमनं पिण्डोदकपदेन दाने लक्षणा सञ्चयोऽस्त्रिसंख
यनं पिण्डोदकानां सञ्चया इति केचित् ॥ ३६ ॥

शीघ्रायमाणैः ककुभोऽश्रुवानैर्जनैरपन्थानमुपेत्य
सृष्टैः । शोकादभूषैरपि भूषकासाञ्चकार नागेन्द्र
याश्चमिश्रैः ॥ ३७ ॥

१०म० शीघ्रा । जनैर्हेतुभूतैर्भूषकासाञ्चकार शोभतेत्य कर्तुः क्रिया
फलयोगेऽपि नात्मनिपदम् आत्मत्यथवदित्यत्र पूर्वग्रहणानु
वृत्तेः सकाशेऽपि परस्मैपदित्वादिति विधिनियमौ स्थितौ शीघ्राय
माणैः अशीघ्रैः शीघ्रैर्भवद्भिर्झटिति गच्छद्विरित्यर्थः मृगादित्यात्
क्यङ् ङित्वात्तङ् ककुभोऽश्रुवानैः दिशोऽप्यश्रुवद्भिः अश्रोतेः सौ
वादिकस्य आत्मनेपदिनो रूपम् । अपन्थानमुपेत्य सृष्टैः वज्रत्वा
दमार्गमपि गत्वागतैः सङ्कपुरित्यादिना समाधानाः प्राप्तेनञस्य

त्पुरुषादिति प्रतिषिद्धः सन् पद्योविभाषति विकल्पितः शोकाद्धेते
रभूषैरनलंकारैरपि चकासाञ्चकार भूः भूमिः भूषेति गुरोश्च
हल् इत्यकारप्रत्ययः चकासदोषावित्यस्मात् कास्यनेकाञ् ग
हणञ्कुम्पाद्यर्थमित्याम् नागेन्द्ररथाश्रमिति दन्दे एकवद्भावः
अल्पाक्षरस्य न पूर्वनिपातः वज्रखनियम इति वचनात् तेन
सेनाङ्गत्वात् छतकवद्भावेन मिश्रैर्युक्तैः पूर्वसदृशेत्यादिना तृतीया
समासः ॥ ३७ ॥

शीघ्रायमाणैरित्यादि। शोकाङ्गुषारहितैरपि जनैर्भूषका भ०
साञ्चकार चकासदोषौ विजादिदयेत्यादिनाम् भस्कुन्वामः भू
षेति सेम्कात् सरोरिति अः किम्भूतैः शीघ्रायमाणैः अशीघ्रैः शीघ्रै
र्भवद्भिः कार्यवशात् द्रुतं गच्छद्भिरित्यर्थः भृशादेऽस्त्वर्थे इति
व्युः घोऽज्यरे इति घः छित्त्वान्नं ककुभोदिशः अश्रुवानैर्याश्रुव
द्भिः अश्रूङ्णयात्रिसंघत्योः वज्रत्वात् अपन्याममपि व्याप्य स्रग्भैरगैः
विकल्पितमप्रत्ययान्तं नागेन्द्रा हस्तिश्रेष्ठा रथा अश्याश्चेति पर
मते सेनाङ्गत्वात् समाहारदन्द एव स्वमते इतरेतरदन्दोऽपि
लभ्यते मिश्रैर्युक्तैः ॥ ३७ ॥

उच्चिक्वरे पुष्पफलं वनानि सस्रुः पितृन् पिप्रियुरा
पगासु। आरेमुरित्वा पुलिनान्यशङ्कं च्छायां समा
श्रित्य विश्रममुच ॥ ३८ ॥

उच्चि। ते जनाः गङ्गान्तः पुष्पफलं पुष्पाणि फलानि चेति जाति ज०म०
रप्राणिनामित्येकवद्भावः उच्चिक्वरे उच्चितवनतः जितान्तरं

कर्तुः क्रियाफलयोगात् विभाषा चेरिति धातोः कुलमेरनेकाच
इति यणादेशः उचिक्थिर इति पाठान्तरं युक्तस्वनानीति हेतु
त्वेनाकथितकर्म वनानि विघट्टयन्तः फलानि जगृज्जरित्यर्थः
ततः सखुः स्नातवन्तः स्नातेर्लिटि उस्वपदान्तादिपररूपम्पि
तृन् पिप्रियुः उदकाञ्चलिना तर्पितवन्तः प्रीणातेर्लिटि इयका
देशः आपगासु नदीषु एतत्कृत्वा पुलिनानि सैकतानि इत्या
आरेदुः आरटिताः आरेमुरिति पाठान्तरं शोकापनोदनार्थ
द्वियन्तमपि कालमारमन्तिस्म व्याङ्परिभ्योरम इति परस्मैपद
म् अशङ्कं विसृज्यं क्वायां समाश्रित्य विश्रम्युः विश्रान्ताः ॥ ३८ ॥

भ० उचिक्थिर इत्यादि । ते जना वनानि पुष्पाणि फलानि च उचि
क्थिरे चिञ्चयने ठी याञ्जार्थदुहचिप्रच्छेति द्विकर्मकत्वं चेः कि
र्वेति किः शुद्धोरिति यत्वं वनानि विघट्टयन्तः पुष्पफलं जगृज्ज
रित्यर्थः परमते अप्राणिजातित्वात् समाहारद्वन्द्वः स्वमतं नृ
दङ्गकांसमित्यनेनाक्तं आपगासु नदीषु सखुः स्नातवन्तः पितृन्
पिप्रियुः तर्पितवन्तः प्रीज्जर्पणे शुद्धोरितीयादेशः पुलिनानि सै
कतानि इत्या गत्वा आरेमुः शोकापनोदनार्थं क्रीडन्तिस्म घे पमि
त्यादिना पं आरेदुरिति पाठे शोकात् शब्दं चक्रुरित्यर्थः । रटप
रिभाषणे तृफलेति अत एत्वं खिलोपस्य अशङ्कं निःशङ्कं यथा
स्यात्तथा क्वायां समाश्रित्य विश्रम्युः ॥ ३८ ॥

संप्राप्य तीरं तमसापगाया गङ्गां नुसम्यर्कविशुद्धि
भाजः । विगाहितुं यामुनमम्बु पुण्यं ययुर्निरुद्धम
वृत्तयस्ते ॥ ३९ ॥

संप्रा । तमसापगायाः तमसाख्याया आपगायाः नद्याः ज०म०
 अत्यविचमितमिनमिरभिलभितपिपतिजनिपणिमहिभ्योऽसच्च व
 स्थाः स्मरणात्पापं ताम्यति सा तमसा तरसा इति पाठान्तरं
 तत्र तरसा वेगेन आपगाया अर्थात्तमसाया नद्या गङ्गासु सस्य
 र्कात् विशुद्धिं पवित्रतां भजति या तस्यास्तीरं कूलं सम्प्राप्य गत्वा
 ते जना निरुद्धश्रमवृत्तयः ययुः गताः गङ्गेति गन्गम्यद्यौरित्यौ
 षादिको गम् विगाहितुं विगाहिव्यामह इति कृत्वा यामुनमम्बु
 यमुनाया इदं यमुनासम्बन्धि जलं पुष्पमुष्णहेतुत्वात् पुष्पयुक्त
 भादा ॥ ३८ ॥

संप्राप्येत्यादि । ते जनास्तमसापगायास्तमसानामनद्यास्तीरं भ०
 कूलं संप्राप्य निरुद्धश्रमवृत्तयः सन्तः यामुनं यमुनासम्बन्धि पुष्पं
 पावनं अम्बु जलं विगाहितुं ययुः तरसेति पाठे वेगेनेत्यर्थः यमु
 नाशब्दात् विकारसंघेत्यादिना इदमर्थेणः णित्तेत्रिरिति त्रिः
 तमसापगायाः कीदृश्याः गङ्गाजलसम्यक्कात् अतिशयितशुद्धिं भ
 षते या तस्याः ढाङ्गजसहवहेति विष् ॥ ३८ ॥

ईयुर्भरद्वाजमुनेर्निकेतं यस्मिन् विश्राम समेत्य
 रामः । च्युताशनायः फलवद्भिभूत्या व्यस्यन्नुदन्यां
 शिशिरैः पयोभिः ॥ ४० ॥

ईयुः । भरद्वाजमुनेर्निकेतं आश्रममीयुः गताः इषोयणिति ज०म०
 यत्नम् अभ्यासस्य दीर्घदणः कितीति दीर्घत्वं यस्मिन्निकेते रामो
 विश्राम विश्रान्तः समेत्य मिलित्वा तमीयुर्जना इति योष्यम्
 फलवद्भिभूत्या फलवतां वृक्षाणां समृद्ध्या हेतुभूतया च्युताश

नायोऽपगतवुभुक्षः अन्ननायेत्यादिना निपातितः व्यस्यन् उदन्या
 त्रारयन् असेदैवादि कस्य रूपम् उदन्या पिपासां त्रिशिरेः शीतलैः
 पयोभिः ॥ ४० ॥

भ० ईयुरित्यादि । ते भरद्वाजमुनेर्निकेतमीयुर्गता इत्यर्थः दण
 गतौ ठो यिणौऽच्यणाविति यादेशः खेः कितिर्घ इति दीर्घः य
 स्मिन् निकेते रामः समेत्य संगत्य विश्रामं विश्रान्तः कीदृशः स
 फलवतां वृक्षाणां विभूत्या समृद्ध्या च्युताशनायः अपगतवुभुक्षः
 अन्नशब्दात्कोम्यादिति क्यः धनोदकाशन इत्यादिना अन्ना
 र्थेण ततः संख्याद इत्यः स्त्रीलङ् च्युता अशनाया यस्य स तथा
 त्रिशिरेः शीतलैः पयोभिर्लैरुदन्यां पिपासां व्यस्यन् अपनयन्
 अस्युद्वेपे प्रतुः उदकस्य उनङ् पानार्थं पूर्ववत् पयोभिरिति
 पीडयपाने चासुषिति अस् ॥ ४० ॥

वाचंयमान् स्थण्डिलशायिनश्च युगुत्तमाणाननिशं
 मुमुक्षून् । अध्यापयन्तं विनयात् प्रणेमुः पद्मा भरद्वा
 जमुनिं सशिक्ष्यं ॥ ४१ ॥

ज०म० वाचं । ते भरद्वाजमुनिं सशिक्ष्यं शिक्ष्यैः सह वर्त्तमानअणेमुः
 प्रणमन्तिस्म विनयात् विनयेन अतएव पद्माः पदातयः पादा
 भ्यां गच्छन्तीति अन्येष्वपि दृश्यत इति उः हिमकाषिद्वितिषुचेति
 चकारस्य अनुक्तसमुच्चयार्थत्वात् गमोत्तरपदे पदादेशः प
 दिति योगविभागाद्वा कीदृशम् अध्यापयन्तत्पाठयन्तम् कान्

वाचंयमान् मौनव्रतान् वाचियमोव्रत इति खच् वाचंयमपुरन्द
रौचेति निपातनात्पूर्वपदस्य अमन्तता स्खण्डितशायिनः भूशायिनः
स्खण्डिताच्छयितरिव्रत इति णिनिः युयुचमाणान् योक्तु
मिहृतः योगाभ्यासनिष्ठानित्यर्थः अनिशमविकेदेन मुमुक्षुभोक्षा
भिलाषिण इत्यर्थः अतएव योगाभ्यासमिहून् ॥ ४१ ॥

वाचंयमानित्यादि । ते जनाः सशिष्यं भरद्वाजमुनिं प्रषेमुः नमौ भ०
शब्दनत्योः तृफलेति अतएवं खिलोपश्च प्राम्बन्नेष इति णत्वं ना
दित्वात् विनयात् विनयं विधाय यवर्थे पञ्चमी हेतौ वा कीदृशाः
पद्माः एतेन यानस्या अपि ये तेऽपि विनयात् पद्माः पद्मां गच्छ
न्तीति हनजनादिति छः पादसमानार्थोऽयं पच्छब्दः अथापय
न्तं पाठयन्तं क्रीडीडोऽजेतीड आङ्गीक्षीरीत्यादिना पन् कानि
त्याह वाचंयमान् मौनव्रतिनः तृभृदृद्वीत्यादिना आवन्तवाचा
शब्दात् यमः खः खित्यव्याजेति मन् खश्च परे तु वाक्यश्लेषपदेन
साधयन्ति स्खण्डितशायिनः तृणाच्छादितभूमिशायिनः यदादि
त्वाग्निन् व्रतेणिव्रति परः युयुचमाणान् योक्तुमिहून् योगाभिला
षिण इत्यर्थः युज्यौङ्समाधौ सन् शानः शानेऽतोमन् अनिशं
निरन्तरं मुमुक्षून् मोक्षाभिलाषिणः मुक्षुपञ्चमौमेचे सन् सन्भि
क्षाशंसउः दृभृजुषस्त्रिणिति शास्तेः क्यप् शासुङिति इत् किञ्चादि
ति षः ॥ ४१ ॥

आतिथ्यमेभ्यः परिनिर्व्विषयोः कल्पद्रुमा योगव
त्तेन फेलुः । धामप्रथिन्नो सदिमान्वितानि वासांसि
च द्राघिमवन्त्यदूढः ॥ ४२ ॥

ज०म० आति। अतिथ्यर्थमातिथ्यमन्नपानादि अतिथेः एभ्यो भर
तादिजनेभ्य इति सख्यदाने चतुर्थी परिनिर्व्वस्यो निर्व्वसुमिहो
दातुमिहोरित्यर्थः निपूर्वा वपिदाने वर्त्तते धामप्रथिवः धाम्ना
तेजसा प्रथिमा पृथुलं यस्य तेजसोवह्निर्निर्गतत्वात् शरीरस्य पृ
थुलं जायते तस्य भरदाजमुनेर्योगवलेन समाधिवलेन युजसमा
धावित्यस्य रूपम् कल्पद्रुमाः फेनः फलिताः भक्ष्यान्नपानादिक
मित्यर्थः तृफलभजचपस्येत्येतमभ्यासलोपस्य वासांसि च वस्त्राणि
उदूङ्गः उदहन्तिस्म यजादित्वात्सम्यगारणं यदिमान्वितानि मृ
दुलमुपगतानि द्राघिमवन्ति दैर्घ्ययुक्तानि पृथुमृदुदीर्घशब्देभ्य
स्तस्य भाव इत्यर्थे पृथादिभ्य इमनिच् पृथुमृदुशब्दयो अतोह
खादेरिति रादेशः दीर्घशब्दस्य प्रियास्त्ररेत्यादिना द्राघादेशः
पञ्चान्तुप् ॥ ४२ ॥

भ० आतिथ्यमित्यादि। आतिथ्यं अतिथ्यर्थमन्नपादिकं एभ्यो भर
तादिभ्यः परिसर्व्वतोनिर्व्वसुं दातुमिहोर्मुनेर्योगवलेन समाधिब
लेन कल्पवृक्षाः फेनः अर्थात् अन्नपानादिकं तृफलेति अतएव
खिलोपस्य विकारसंघेत्यादिना तादर्थ्ये अतिथेः णः निःपूर्वा
वपिदाने वर्त्तते युज्यौङ्समाधौ घञि चजोःकगाविति जस्य
गत्वं तस्य मुनेर्धामप्रथिवोहेतोस्तेजोवाङ्मयात् ते कल्पद्रुमा वा
सांसि उदूङ्गः उदहन्तिस्म चकारः समुच्चये वह्नैजौप्रापये व्यथ
यहेति जिः कीदृशानि यदिमान्वितानि मृदुलेन युक्तानि द्राघि
मा दैर्घ्यं विद्यते येषाम्नानि गुणादिमन्भावे इति पृथुमृदुदीर्घ
शब्देभ्य इमन् पृथुमृदुशब्देति पृथुमृदुशब्दयोः अकारस्य रः
वाढान्तिकेति दीर्घस्य द्राघादेशः जीमंसञ्जिदिति ङित्ते ङेर्लोपः

द्राघिमशब्दात् मोहमस्रपादित्यस्यैवं वतुः तेजसां प्रथिमा यस्य
इति मुनिविशेषणं केचिदाहुः ॥ ४२ ॥

आज्ञां प्रतीषुर्विनयादुपास्युर्जगुः सरागं ननृतुः
सद्भावं । सविभ्रमं नेमुरुदारमूचुस्तिलोत्तमाद्या वनि
ताश्च तस्मिन् ॥ ४३ ॥

आज्ञां । तस्मिन्लोपोवने तिलोत्तमाद्या दिव्यस्त्रिय आगता ज०म०
आज्ञामादेशं मुनेः प्रतीषुः प्रतीष्टवत्यः चेटीभवत्य इत्यर्थः प्रति
पूर्वं इषिर्गृहणे वर्तते तस्य लिटि रूपम् विनयादुपास्युः उपस्थि
ताः पादप्रक्षालनादिदाने उपस्थान कृतवत्यः उपपूर्वात्तिष्ठते
लुङि सिच् गातिस्थेति सिचोलुक् सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति झेर्जुम्
उत्सपदान्तादिति पररूपम् जगुः सरागं सरक्तङ्गीतवत्यः न
नृतुः सद्भावं सद्भङ्गारचेष्टं नर्तितवत्यः सविभ्रमन्नेमूः सविन्नास
अणताः उदारमूचुः अग्राम्यमुक्तवत्यः ॥ ४३ ॥

आज्ञामित्यादि । धामप्रथिमाः किमित्याह तस्मिन् वने तिलो भ०
त्तमाद्या वनिता अप्सरस आगत्य मुनेराज्ञां प्रतीषुर्गृहीतवत्यः
प्रतिपूर्वं इषिर्गृहणे यां रूपं विनयात् उपास्युः भरतादीनां उ
पासनां चक्रुः उपपूर्वात्तिष्ठतेत्यां रूपं भूस्थापिवेति मेर्लुक् अनु
स्तिद्धेरिति अन् उस् उस्तेषीत्यालोपः सरागं मालवादि रागयुक्तं
यथास्यात्तथा जगुः गीतवत्यः गैगाने ठी सद्भावं सद्भङ्गारचेष्टा
युक्तं ननृतुः नृत्यच्चक्रुः द्वावाः क्रियाः सद्भङ्गारभावजा इत्यमरः ।

सविभ्रमं नेमुः प्रणामं चक्रुः । विभ्रमस्वरथा काले भूषास्थानविपर्ययः । चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गारादिभ्रमोऽथवा । विलास इत्यन्ये उदारमयाम्यमूचुः वनिताः । अनितात्यर्थानुरागायाश्च योषितीति कोषः चकारः पूर्वापेक्षया ॥ ४३ ॥

वस्त्रान्नपानं शयनञ्च नाना कृत्वावकाशे रुचिसं प्रकृप्तं । तान् प्रीतिमानाह मुनिस्ततः स निबद्धमाङ्गं पिवतात्त श्रेष्ठं ॥ ४४ ॥

ज०म० वस्त्रा । ततोवनितोपस्थानानन्तरमवकाशे प्रदेशे यथाभिमतं वस्त्रान्नपानं सर्वोदन्दोविभाषैकवद्भवतीत्येकवद्भावः शयनमित्यधिकरणे ल्युट् नाना कृत्वा पृथक् कृत्वा रुचिसम्प्रकृप्तं यस्य यावदभिरुचितन्तत्तथैव सम्पादितम् कपोरोलः प्रीतिमान्मुनिस्तान् भरतादीनाह स उक्तवान् किमाह निबद्धं परिधत्त वस्त्राणि वस आकृदन इत्यस्य विधौ लोट् झलाञ्झल्लशीति सकारस्य दकारः आङ्गं उपविशत आसेः पूर्ववत् दादेशः अन्त खादत अन्नादिकं अदभक्षणे इत्यस्मात् लोट् पानादिकमिवत पिवतेः पात्रादिसूत्रेण पिवादेशः श्रेष्ठम् स्वपत शयने सर्वत्र विधौ लोट् ॥ ४४ ॥

भ० वस्त्रान्नपानमित्यादि । ततोवनितोपस्थानानन्तरं धामप्रधिष्ठो हेतोर्वा अवकाशे यथायोग्यस्थाने वस्त्रं अन्नं पानं शयनञ्च रुचिसं प्रकृप्तं यस्य यथारुचिस्तथैव सम्पादितं अतएव नानाविधं कृत्वा प्रीतिमान् मुनिस्तान् भरतादीन् आह स उवाच किन्तदित्याह निबद्धं वस्त्राणि परिधत्त वसकलसूतौ कृतिराकृदनं सपश्यो

रिति सख्य दत्तं निर्दकारपाठे घेसलोपोवेति पाक्षिकः सलोपः
सर्वत्र विधौ गो आध्वं उपविशत त्रिलासङ् उपवेशे पूर्ववत् पिवत
पयःप्रभृतिकमर्थात् पापाने स्थादानेति पिवादेशकरणान्न गुणः
क्त्वा पिवादेशोऽयमदन्तः तेन णुर्घूळ इत्यस्य न विषयः लोपो
ऽतोदेचोरित्यकारलोपः अन्त भक्षयत अद्लौभक्षणे श्रेष्ठं श्रं
धनं कुरुत शीङ्गेरेणुः वस्त्रमिति वसेस्वासुमिति चः अन्नमिति
गीक इति सूत्रे अन्नव्यवस्थनेति ज्ञापकात् न जग्धादेशः अदोज
ग्विरनोदने इति परसूत्रं पानमिति कर्मणि आधारे वा अनट्
शयनमित्याधारेऽनट् ॥ ४४ ॥

ते भुक्तवन्तः सुसुखं वसित्वा वासांस्युषित्वा रजनीं
प्रभाते । द्रुतं समध्वा रथवाजिनागैर्मन्दाकिनीं रम्य
वनां समीयुः ॥ ४५ ॥

•

ते भुक्त । ते भरतादयः सुसुखमिति क्रियाविशेषणम् भुक्तवन्तः जः म०
सक्तो वासांसि वसित्वा परिधाय रजनीमुषित्वा रजनीं रात्रीं
वसतिषुधोरिट् कालाध्वनोरिति द्वितीया द्रुतं शीघ्रं प्रभाते
मन्दाकिनीन्वदीं समीयुः सम्भूय गताः समध्वा अविद्विन्नाध्वानः
सङ्गता अध्वन इति प्रादिसमासः उपमर्गादध्वन इति समासा
न्तष्टच् रथवाजीति इन्द्रैकवद्भावः तेन सहिता नागा इति शाक
पार्थिवादित्वात्समासः अन्यथा सेनाङ्गत्वात्समुदायस्यैकवद्भावः
स्यात् रम्यवनां रमणीयकाननां रमणीयजलान् वा ॥ ४५ ॥

नदत्यादि । सुसुखं यथास्नात्तथा भुक्तवन्तः कृतभोजना भर भ०

तादथो वासांसि वस्त्राणि वसित्वा परिधाय रजनीं उषित्वा स्थित्वा
 प्रभाते समध्वा अध्वानं सङ्गताः सन्तः रथवाजिना गैर्द्रुतं ग्रीघ्रं
 रम्यवनां मन्दाकिनीं समीयुः सङ्गतवन्तः इणष्ट्यां रूपं मन्दाकि
 नी चित्रकूटवर्तानि नदीविशेषानर्कदेति प्रसिद्धा गङ्गामात्रे म
 न्दाकिनीति केचित् रम्याणि वनानि यत्र वनं काननमीरधारिति
 विश्वः वसित्वेति वमङ्गलसृतावित्यस्य रूपं उषित्वेति ऐवसौमिवासे
 क्षुधवमपूजार्थाञ्चेति इम् गृहस्वपाधारिति जिः रजनोमिति दे
 शाध्वकालेति कर्मत्वं समध्वा इति गेरध्वन इत्यः न्वोर्लोपौतौते
 इति नस्य लोपः यथोर्लोप इत्यकारलोपः रथाश्च वाजिनोऽश्वा
 श्च नागा हस्तिनश्चेतीतरैतरद्वन्द्वः परे तु सेनाङ्गानां वज्रत्वे समा
 हार इति रथश्च वाजी च नागश्चेत्येकवचनेन विग्रहं वदन्ति स
 माहारविधेरनित्यत्वमित्यन्ये आदौ रथवाजिशब्दाभ्यां समाहा
 रस्ततो रथवाजिना सहिता नागाः रथवाजिनागाः शाकपार्थि
 वादित्वादिति केचित् ॥ ४५ ॥

वैखानसेभ्यः श्रुतरामवार्त्तास्ततोविशिञ्जानपत
 त्रिसंघं । अभ्रंलिङ्गाग्रं रविमार्गमङ्गमानं हिरेऽङ्गिं प्र
 ति चित्रकूटं ॥ ४६ ॥

ज०म० वखा । ततो मन्दाकिनीगमनानन्तरं वैखानसेभ्यस्तृतीया
 अमिभ्यः चित्रकूटे रामोस्तीति श्रुतरामवार्त्ताः चित्रकूटनामा
 नमङ्गिं पर्वतं प्रति लक्ष्मणेत्यभूताख्यानेत्यादिना कर्मप्रवचनी
 यसंज्ञा कर्मप्रवचनीययुक्त इति द्वितीया तं लक्ष्मीकृत्य आनं

हिरे जम्भुः अहतेर्लिटि दिव्यचनं हलादिशेषः अतआदेरिति दीर्घः तस्मान्नुट् द्विहल इति नुट् विशिञ्जानपतत्रिसंघं कूजत्प चिगणं अभ्रंलिहायं अभ्रसृक्शिखरम् वहांभ्रंलिह इति खश् अर्द्धिषदित्यादिना मुम् रविमार्गभङ्गं उच्चैस्तरत्वात् रविमार्गं भङ्गोयस्मिन्नद्राविति ॥ ४६ ॥

वैखानसेभ्यदत्यादि । ततो मन्दाकिनीगमनानन्तरं वैखानसे भ० भ्यावाणप्रस्थेभ्यः श्रुता रामवार्त्ता यैस्तादृशा भरतादयश्चित्रकूटमद्रिं प्रति लक्षोक्त्य आनंहिरे गतवन्तः अहिङ्गतौ ठी इदि त्वाभ्युष् द्वित्वं स्यान्नादाद्यृदाद्यश्रोरिति खेरान् सोर्नुरित्यनुस्वारः होस्त्व इति हस्य झसत्वात् धिक्समयेति प्रतियोगे द्वितीया । वैखानसेवनेवासी वाणप्रस्थस्य तापस इति वैजयन्ती अद्रिं किं भूतं विशिञ्जानः पतत्रिणां पत्रिणां संघः समूहोयत्र एतादृशं शिजिकिङ्कुटध्वनौ अभ्रंलिहायं अभ्रसृक्शिखरं परन्तपवत् खः वाङ्मत्याङ्गणाभावः उच्चैस्तरत्वाद्भ्रवेर्मागंभङ्गोवर्त्मविघातो यस्मिन् ॥ ४६ ॥

दृष्टोर्णुवानान् ककुभोवलौघान् वितत्य शार्ङ्गं कवचं पिनह्य । तस्थौ सिसंग्रामयिषुः शितेषुः सौमित्रिरक्षिभुवमुज्जिह्वानः ॥ ४७ ॥

दृष्टो । वलौघान् दृष्ट्वा सौमित्रिस्तस्थौ स्थितः अभ्यासस्य जन्म श्रपर्वः खय इति खः शेषः कीदृशः ककुभोदिश ऊर्णुवानान् आह्लादयतः ऊर्णोतेरादादिकस्योभयपदिनः शानचि उवङ्क

देवे च रूपम् शार्ङ्गं शृङ्गस्य विकारं धनुर्वितत्य आरोपितगुणं
 कृत्वा वास्यपीत्यनुनासिकलोपः कवचं पिनङ्गु बद्धा महबन्धन
 इत्यस्य स्यापि अपिशब्दाकारलोपस्तु । वष्टि भागुरिरहोप
 मवाथोरूपसर्गयोः । धाञ्छञोस्तनिमद्योश्च वज्रललेन श्रौनकि
 रिति । सिसंयामयिषुः संयामयितुमिहुः संयामयुद्ध इति चै
 रादिकोणिच् तदन्तस्य सनि प्रथमस्यैकाचोद्विष्वचनम् शिते
 षुः तीक्ष्णश्चरः अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवम् अचतुरेत्यत्र नि
 पातितः उज्जिहानः ऊर्ध्वनयन् ओहाङ्गतावित्यस्य जुहोत्या
 दिकस्य भृजामितोत्तम् ॥४७॥

भ० दृष्टेत्यादि । ककुभोदिश्च ऊर्णवानान् आह्लादयतो बलौघान्
 सैन्यसमूहान् दृष्ट्वा सौमित्रिर्लक्षणः कवचं पिनङ्गु बद्धा शृङ्गविका
 रं शार्ङ्गं धनुर्वितत्य सज्यं कृत्वा आकर्षणेन विस्तार्य वा अक्षिभ्रु
 वमुज्जिहान उत्क्षिपन् सिसंयामयिषुः युद्धेकुः सन् तस्यैव णवातो
 ङोः किभूतः शितस्तादृश इषुः शरोयस्य स तथा भोचनिशाने
 ष्काशोर्बेति डिः ऊर्णवानानिति ऊर्णञलआच्छादने शानः शु
 धोरित्युव वितत्येति तनदुञ्ज्विस्तृतौ वनतनाद्यनिमामिति नस्य
 लोपः स्वस्यतन्पिति पिनङ्गेति अपिपूर्वोणङ्गजौबन्धे वातोऽवाथो
 रित्यपेरलुक् सिसंयामयिषुरिति संयामङ्गत्क्युद्धे सन् उः अक्षि
 भ्रुवमिति अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवमिति निपातनात् उज्जि
 हान इति ओहाङ्गल्लिगतौ शानः क्वादीरेदिः पृभादेरिति खे
 र्दिः ॥४७॥

शुक्लोत्तरासङ्गभृतोविशस्त्रान् पादैः शनैरापततः
 समन्यून । औचिष्ट तान् वीतविरुद्धबुद्धीन् विवन्दि
 षून् दाशरथिः स्ववर्ग्यान् ॥४८॥

शुक्लो । दाशरथिस्तान् स्ववर्गान् स्ववर्गे भवान् अग्रन्देयत् नमः
 खाविति यत् आत्मीया अपि कदाचित् दुष्टबुद्धयो भवन्तीत्या
 ह वीतविरुद्धबुद्धीन् औहिष्ठ ऊहितवान् ऊहितेरात्मनेपदिनो
 लुङि आट वृद्धिः तदेवाविरुद्धबुद्धिलन्दं यच्चाह शुक्लौत्तरास
 ङ्गभृतः शुक्लो य उत्तरासङ्ग उत्तरीयं तं विभ्रतीति क्षिप् विभ्र
 स्तान् निरायुधान् पादैरापतत आगच्छतो मुक्तवाहनत्वात् जनैर्न
 त्वरया प्रमन्यूनं प्रकष्टशोकान् आगतशोकान् वा विवन्दिषून्
 वन्दितुमिच्छून् ॥ ४८ ॥

शुक्लौत्यादि । दाशरथिस्तान् स्ववर्गान् वीतविरुद्धबुद्धीन् विगत नमः
 दुष्टमतीन् औहिष्ठ ज्ञातवान् ऊहङ्वितर्के वर्गात् भवार्थे षष्णः ।
 कदाचिदात्मीया अपि दुष्टचेतसः स्युरतउक्तं वीतेति दणः कः
 वीतविरुद्धबुद्धिलं कुतो ज्ञातमित्याह शुक्लेति शुक्लोय उत्तरासङ्ग
 उत्तरीयं तं विभ्रति इति क्षिप् युद्धे शुक्लौत्तरासङ्गोनिषिद्धः विभ्र
 स्तान् निरायुधान् जनैर्मन्दं यथास्वात्तथा पादैरापतत आग
 च्छतस्यक्तवाहनत्वात् समन्यूनं सशोकान् विवन्दिषून् वन्दितु
 मिच्छून् ॥ ४८ ॥

समूलकाषं चकषू रूदन्तो रामान्तिकं वृद्धितमन्युवे
 गाः । आवेदयन्तः क्षितिपालमुच्चैःकारं मृतं रामवि
 योगशोकात् ॥ ४९ ॥

समू । ते रामान्तिकं रामसमीपस्थासकषुः पिष्टवन्तः नमः
 समूलकाषं समूलकृषित्वा भूमेरधोभागमुत्खल्य निमूलसमूष

योः कष इति कषेर्षमुल् कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः रुदन्तः
 रोदनं कुर्वन्तो वृंहितमन्युवेगा विवृद्धशोकवेगा वृहिवृद्धावित्य
 स्य रूपम् रामवियोगशोकात् कारणात् क्षितिपालन्दशरथमुखैः
 कारं कृत्वा नृतं निधनं गतं आवेदयन्तः कथयन्तः अन्यथे यथा
 भिप्रेताख्यान इति कृजोणमुल् एतद्यथाभिप्रेताख्यानमिति नी
 चैराख्यातुमभिप्रेतत्वात् उच्चैरावेदयन्ति ॥ ४८ ॥

भ० समूलकाषमित्यादि । ते रुदन्तो रामान्तिकं रामसमीपदेशं स
 मूलकाषं यथास्यात्तथा चकषुः पिष्टवन्तः भूमौ खन्नरीराघा
 तात्समूलस्य साधोभागस्य रामसमीपदेशस्य काषः पेषणं यस्मा
 दिति कषणक्रियाविशेषणं काषोधञन्तः समूलघातवत् चणम्वा ।
 केचित्तु समूलं भूमेरधोभागमपि कषित्वा पिष्ट्वा पुनः पिष्टवन्त
 इति व्याख्याय चणमन्तस्य पूर्वकालत्वमाहुः अन्येतु णमन्तस्यात्र
 पृथगर्थभावमाहुः तेन समूलकाषश्चकषुः समूलं चकषुरित्यर्थः ।
 कषवधे बां रूपं समूलमिति साकल्येऽव्ययीभावः मूलसहितमित्य
 र्थोवा किंभूतास्ते वृंहितमन्युवेगा विवृद्धशोकवेगा वृहिवृद्धौ
 रामवियोगहेतुकात् शोकान्मृतं क्षितिपालं उच्चैःकृत्वा आवेदय
 न्तो ज्ञापयन्तः उच्चैःकारमिति अन्यथात्कृजोऽनिष्टकथने चणम्
 कारं विज्ञं किम्वा उच्चैर्यथास्यात्तथावेदयन्तः किंभूतं क्षितिपालं
 कारं रामवियोगे प्राणवियोगकारित्वेनैव विज्ञत्वं कृकङ्खिज्ञाने
 इत्यस्मात् कभावेऽमी इति वचनात् कर्त्तरि घञ् ॥ ४८ ॥

चिरं रुदित्वा करुणं सशब्दं गोत्राभिधायं सरितं
 समेत्य । मध्येजलाद्राघवलक्षणाभ्यां प्रक्तं जलं दृष्ट्वा
 लमन्तिकेऽपां ॥ ५० ॥

चिरं । चिरं महान्तं कालं करुणं समन्यु सगच्छं प्रतिष्ठत्य रु ज०म०
 दिता रलोव्युपधाङ्गलादेरिति कित्ते विकल्पिते रुदविदेत्यादि
 ना कित्तम् सरितं समेत्य नदीं सम्भूय गत्वा मध्येजलात् जलस्य
 मध्यात् तस्मादा उत्थाय अवतीर्य ह्यक्षोपे पञ्चमी पारं मध्ये
 षष्ठ्यावेत्यययीभावः अपञ्चम्यादिति प्रतिषेधात् अन्न भवति नाय
 यीभावादिति लुक्प्रतिषेधश्च राघवलक्षणाभ्यां अपामन्निके स
 मीपे जलं प्रत्तम् दत्तं अचउपसर्गात्तः गोत्राभिधायं नामाभि
 धायं द्वितीयायाञ्चेति णमुल् द्यञ्जलमिति अञ्जलिपरिक्लिप्तं
 जलमञ्जली द्वौ विगृह्य तद्वितार्थे समासः द्वित्रिभ्यामञ्जलिरि
 ति टच् ताभ्यामत्येकमञ्जलिप्रदानात् दावञ्जली प्रमाणमस्ये
 त्यस्मिन्वाक्ये प्रमाणप्रत्ययस्य प्रमाणे लुक् द्विगोर्नित्यमिति लुक्
 ततः समासान्तो न प्राप्नोति अतद्वितलुकीत्यधिकारात् ॥ ५० ॥

चिरमित्यादि । चिरकालं करुणं सगोत्रं सफूत्कारं रुदित्वा भ०
 कन्दित्वा सरितं नदीं समेत्य सम्भूय गत्वा मध्ये अवतीर्य जल
 मध्यादाह्वय वा रामलक्षणाभ्यां अपां अन्निके जलसमीपे तटे
 द्यञ्जलं अञ्जलिद्वयपरिक्लिप्तं जलं गोत्राभिधायं यथास्यात्तथा
 प्रत्तं प्रदत्तं उदाञ्जिदाने तः ग्यचस्तवेति पचे तादेशः मध्येजला
 दिति मध्ये इत्यययं हस्तोपाणौप्राध्वमित्यादौ तद्गृहणात् जलस्य
 मध्ये मध्येजलमित्यययीभावः यवर्थे पञ्चमी अन्यारभेत्यादि
 ना सामान्यतोयवर्थे पञ्चम्युक्ता तेन सर्वस्मात् कारकाकार
 कात् यवर्थे पञ्चमी दुर्निवारा परैस्तु कर्माधाराभ्यां यवर्थे पञ्च
 मी भूरिप्रयोगार्थमुक्ता कचिदन्यत्रापि तैरुक्तत्वात् वोपदेवेना
 पि सामान्यतोयवर्थे पञ्चमीमुक्ता आनन्दादीश्वरः ब्रह्मादायना

दीक्षतेऽलकामित्यत्र शैलमारुह्य आसने उपविश्य इत्यर्थ इति
 व्याख्यातं तेन कर्माधाराभ्यां यवर्थं पञ्चम्या भूरिप्रयोगोच्चापि
 तः वात्क्नेर्भ्योऽतोऽप्यादिति पीवर्जनात् न मः मध्ये समेत्य जला
 दुत्याय जलं प्रक्षमिति केचित् द्यञ्जलमिति इयोरञ्चलोः समा
 हार इति द्वित्रिभ्यामञ्चलेर इत्यप्रत्ययः यथोर्लोप इतीकार
 लोपः तत्परिच्छिन्नत्वादभेदोपचारात् जलमपि द्यञ्जलमुक्तं ता
 भ्यामेकैकाञ्जलिदानादञ्जलिद्वयं जलं दक्षमित्यर्थः केचित्तु
 अतद्धितार्थे द्विगौ द्वित्रिभ्यामञ्चलेर इत्युक्ता दावञ्जली प्रमाण
 मस्येति वाक्यं दूषयन्ति प्रमाणार्थस्य तद्धितवाच्यत्वात् गोत्राभि
 धायमिति गोत्रस्य नाच्चोऽभिधायोऽभिधानं यत्र दानक्रियाविशे
 षणं अभिपूर्व्यात् धाञोघञि यन्ञिदिति यन् किम्वा गोत्रमभि
 धाय गोत्राभिधायं द्वितीयान्तात् धातोश्चणमभिधानात् केचित्तु
 आत्मीयैर्धृताभ्यां नीताभ्यां रामलक्षणाभ्यां अपामन्तिके चिरं ह
 दित्वा तदनु मध्ये मध्यभागसमीपे सरितं समेत्य नाभिपर्यन्तं जलं
 गलेत्यर्थः जलं प्रक्षं कीदृशं जलं जलात् अदेः कर्मणि क्षिप् जलस्य
 जडस्य अदनीयं भावे क्षिपि जडस्य अदनीयं भोजनं यस्मादिति
 वा लोकान्तरं प्राप्तस्यापि दशरथस्य जडत्वं त्यक्तरामत्वात् प्रेत
 त्वादा मनीषादित्वात् उस्य पाक्षिकं ललं गोत्राभिधायमित्यस्य
 हदित्वेत्यनेन वा सम्बन्ध इत्याहुः ॥ ५० ॥

अरण्ययाने सुकरे पिता मां प्रायुङ्क्त राज्ये वत
 दुष्करे त्वां । मागाः शुचं वीर भरं वदामुमाभाषि
 रामेण वचः कनीयान् ॥ ५१ ॥

अर। अरण्याय यानं अरण्यायानं तस्मिन् सुकरे सुखसाधे ज०म०
 पिता मां प्रायुक्त्वा नियुक्तवान् युजेरौधादिकस्य लुङि रूपम् कर्त्तुं
 भिप्राधे प्रोपाभ्यां युजेरित्यात्मनेपदं राज्ये दुष्करे दुःखसाधे
 मां प्रायुक्त्वा एवञ्च सति हे वीरं ब्रुचं शोकमागाः माकार्षीरि
 त्यर्थः इषोगा लुङि गतिस्थेति भिचोर्लुक् वत इति खेदे किन्तु
 भरममुं पितुर्निधोगं भृभरण इत्यस्मात् ऋदोरप् वह सम्पा
 दय विधौ लोट् एवं वचः रामेण कनीयान् अनुजो भ्राता भर
 तः आभाषि भाषितः कर्मणि लुङ् ब्रुवीत्यर्थग्रहणात् द्विकर्मकता
 अल्पशब्दादीयसुनि युवाल्पयोरित्यादिना कनादेशः ॥ ५९ ॥

अरण्यायानइत्यादि। रामेण कनीयान् भरतोवच आभा भ०
 षि कथितः ब्रुवरर्थग्रहणात् याज्ञार्थदुहचीत्यनेन द्विकर्मकत्वं
 गौणे याचादय इति गौणकर्मोक्तं अल्पशब्दाङ्गणादेशेयस्य इति
 ईयसुः युवाल्पोकन्वेति कनादेशः किं तद्वच इत्याह पिता सुक
 रे सुखसाधे अरण्यायाने वनगमने मां प्रायुक्त्वा दुष्करे दुःखसा
 धे राज्ये राजकर्मणि त्वां प्रायुक्त्वा नियुक्तवान् युजेर्या रूधादि
 त्वात् अण् युजिरउङ्गच इति मंनषोभेऽणाविति नादेशः चङि
 ति कङ् अपेजघ्नाः ईषहुः सोः खलिति कृजः खल् विकारसंघेत्या
 दिना राज्ञः कर्मार्थे क्युः मन्वर्जानित्यादिना भावकर्मयवर्जं
 नः त्मोर्लोपौ ताविति राज्ञोमस्य लोपः वत खेदे एवं सति हे वीर
 ब्रुचं शोकं मागाः न लभस्व इषोगाभ्यां भूस्यापिवेति सेलुक् अमु
 भरं पितृनिधोगरूपं त्वं वह सम्पादय विधौ गी भरोऽतिशय
 भारधोरिति कोषः ॥ ५९ ॥

कृती श्रुती वृद्धमतेषु धीमांस्त्वं पैतृकं चेद्वचनं न कुर्याः । विच्छिद्यमानेऽपि कुले परस्य पुंसः कथं स्याद्विह पुत्रकाम्या ॥ ५२ ॥

ज०म० कृती । वृद्धानां पण्डितानां मतेषु श्रुतानि कृतानि चानुष्ठितानि येनेति आद्वमनेनेत्यधिकृत्य दृष्टादित्यादिनिः कस्येन्विषयस्येति कर्माणि सप्तमी स्वमते भावकान्तादस्यर्थे इन् स त्वमेवविधः धीमान् पैतृकं पितुरागतं पितृव्येति चकारादृतञ्जि ईसुसुक्ता तात्कः चेद्यदि वचनं न कुर्याः मध्यमपुरुषैकवचने लिङि रूपम् तदा विच्छिद्यमाने कुले वंशे परस्यापि अन्यस्यापि पुंसः अपिशब्देभिन्नक्रमः कथं स्याद्विह लोके पुत्रकाम्या आत्मनः पुत्रेका नैवेत्यर्थः पुत्रशब्दात्काम्येति काम्यत्तदन्तादप्रत्ययः टाप् ॥ ५२ ॥

भ० कृतीत्यादि । कृती त्वं पैतृकं पितुरागतं चेद्यदि न कुर्याः न करिष्यसि तदा कुले वंशे विच्छिद्यमानेऽपि परस्य उत्तरकाली नस्य श्रेष्ठस्य अन्यस्य वा पुंसः कथं इह लोके पुत्रकाम्या आत्मनः पुत्रेच्छा स्यात् भवन्तं दृष्ट्वा अग्रिमस्य लोकस्य वचनाकरणेन पुत्रेयशब्दाप्रसङ्गात् त्वं कथम्भूतः वृद्धमतेषु पण्डितमतेषु कृती श्रुती च वृद्धमतानि कृतानि येन स वृद्धमतेषु कृती वृद्धमतानि श्रुतानि येन स वृद्धमतेषु श्रुती केनाढे इति कर्माणि सप्तमी केनाढे इति ज्ञापकात् कान्तात् कर्त्तरीन्प्रत्ययोबोधः किम्वा कृतं करणं अनुष्ठानं श्रुतं अवर्णं कश्चिद्भावावेकः ततोऽस्यर्थे नैकाजादितीन् वृद्धमतेष्विति विषयसप्तमी धीमान् प्रशस्तबुद्धियुक्तः पैतृकमिति पितृशब्दादागतार्थे ढधेकादिति कण् कुर्या इति भवे वा फलहेतोरिति खी कुरुक्षोपोऽग्रे इत्युपोलोपः पुत्रकाम्येति स्त्रीकाम्यक् स्त्रीच्छायामिति काम्यक् संख्यादः ॥ ५२ ॥

अस्माकमुक्तं वज्र मन्यसे चेद्यदीशिषे त्वं न मयि
स्थिते च । जिह्रेष्यतिष्ठन् यदि तातवाक्ये जहीहि
शङ्कां व्रज शाधि पृथ्वीं ॥ ५३ ॥

अस्मा । अस्माकमुक्तं अस्मात्सम्बन्धिवचनं यदि वज्र मन्यसे आदि ज०म०
यसे पितृतुल्योभ्राता अस्मानुमतः कथमेवं न कुर्यामिति यदि
च मयि स्थिते नेत्रिषे न प्रभुत्वङ्करोषि प्रभुत्वमहं तदाज्ञाकर
इति ईश्वरादादिकस्य ईशः स ईतीडागमः गुरुवचनमनतिक्र
मणीयं विधेषतस्तातवाक्यं तस्मिन्नतिष्ठन् वचनमकुर्वाणः यदि
जिह्रेषि लज्जसे सौ दिव्यचनं एतन्निश्चित्याह जहीहि शङ्कां त्यज
विकल्पम् व्रज गच्छ अथोर्ध्वा शाधि पालय पृथ्वीं जहातेत्येति
इत्वे विकल्पिते ईदृशघोरितीलम् शासेः शाहाविति शाभावः
तुस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् जङ्गल्भ्योहेर्द्धिः ॥ ५३ ॥

अस्माकमित्यादि । अस्माकमुक्तं वचनं चेद्यदि वज्र मन्यसे आदि भ०
यसे यदि वा मयिस्थिते त्वं न ईशिषे प्रभुत्वं न करोषि तातस्य वा
क्ये अतिष्ठन् पितृवचनमकुर्वाणो यदि जिह्रेषि लज्जसे तदा पृथ्वीं
शाधि पालय एवं सति मम पितुश्च वचनं छतं स्यात् अतो व्रज गच्छ
अथोर्ध्वा शङ्कां स्वायशोभयं जहीहि त्यज अस्माकमिति ल्यभाव
कृति कर्त्तरि षष्ठी सम्बन्धे इत्यन्ये गौरधे वज्रत्वमभिधानात् अह
मपि तव पितृतुल्य इति वज्रत्वेन बोध्यते उक्तमिति भावे क्तः म
न्योर्द्ध्वबोधे ईश्वरलङ्घ्येऽर्थे सध्वोरस्येति इम् द्वीलिलज्जो ओ
हाक्लित्यागे विधौ गी आघोरित्यादिना ङो शासुक्षुशासने
जहोधिशाधीति शाधि ॥ ५३ ॥

वृद्धौरसां राज्यधुरां प्रबोद्धं कथं कनीयानहमुत्स
हेय । मा मां प्रयुंक्थाः कुलकीर्त्तिलोपे प्राह स रामं
भरतोऽपि धर्म्यं ॥ ५४ ॥

ज०म० वृद्धौ । भरतः प्राह धूर्वहनग्रीसा धूर्नयनग्रीसादत्यर्थः अने
कार्यत्वाद्भातृनां भाजभावेति किप् राज्ञोप इति वलोपः राज्य
स्य सप्ताङ्गस्य धूर्धाचो प्रकृतिरिति विष्टञ्च चक्षुर्पूरित्यकारप्रत्य
यः परवस्तिङ्गमिति धूरिति स्त्रीलिङ्गम् ततष्टाप् कीदृशीं वृद्धौ र
सां वृद्धौज्येष्ठः शौरसः पुत्रोयस्यां उरसा निर्मित इति कृन्दशो
निर्मित इत्यनुवृत्तौ उरसोऽण्यथेत्यण् तां तिष्ठति रामे प्रबोद्धं क
थमुत्सहेय कनीयान् सन् नैवेत्यर्थः शकधृषेत्यादिना वहेः सहस्र
वुपपदे तुमुन् गर्हायां सङ्गपिजालोरित्यनुवृत्तौ विभाषाकथमि
तिङ्चेति लिङ् सहेइत्पूर्वस्य आत्मनेपदित्वात् सीयुट् इटोन्
लिङ्ः सलोपोनन्यस्य अतोमा मां प्रयुंक्थाः मा नियोजय माङ्कि
मुङ् झलोझलीति सिचोलोपः कुलकीर्त्तिलोपे लोपयतीति
लोपः पचाद्यच् रघुर्वज्रस्य या कीर्त्तिः तस्या लोप इति समासः
पूर्वैरनाचरितत्वात् एवञ्च धर्म्यं धर्मादनपेतं भरतोऽपि प्राहस्य
उक्तवान् पुनश्चाह ॥ ५४ ॥

भ० वृद्धौरसामित्यादि । रामस्य धर्म्यवचनानन्तरं भरतोऽपि
धर्म्यं धर्मादनपेतं वचो रामं प्राहस्य प्रोवाच विकारसंघेत्या
दिना अनपेतार्थे धर्मात्थः किं प्राहस्य इत्याह कनीयानहं अनु
जोऽहं राज्यधुरां प्रबोद्धं कथं उत्सहेय उत्साहं करिष्यामि कथ
मासीचवेति पचे स्त्री राज्ञोभूः राजधुरा धुरोऽन्यथाइति अः

स्त्रियामतत्राप । धूय स्यात् भारचिन्तयोरिति कोषः । कीदृशीं
दृष्टो ज्येष्ठ औरसः पुत्रो यस्यां तां उरसा निर्मित इति ठषेकादि
तिष्ठः ज्येष्ठपुत्रसम्बन्धिनीं राज्यधुरामित्यर्थः वहे संतुमि सहव
हो दोढीत्योत्वं अतएव कुलकीर्त्तिलोपे धूर्ध्वहे मां मा प्रयुक्त्या न
नियोजय लोपयतीति लोपः पचादित्वादन् यद्वा लोपो नात्रः
युजे मां टीवेति टी युजिर उद्गच्छ इति मं ससखाज्जरीति बेलुक्
मायोगेऽमृनिषेधः ५४ ॥

ऊर्जस्वलं हस्तिपुरं मेतदमूनि रत्नानि च राज
भाञ्जि । राजन्यकं चैतदहं चितीन्द्रस्वयि स्थिते स्या
मिति शान्तमेतत् ॥ ५५ ॥

ऊर्ज । एतद्वह्निपुरं सेनापलादकवद्भावः ऊर्जस्वलं वक्ष्यते ॥ ५४
वत् ऊर्जनमूर्क्कं सम्पदादित्वात् किप् सा विद्यते यस्मिन् चित्वात्
मिसेत्यादिना वलच् असुगागमश्च अमूनि च रत्नानि राजभा
ञ्जि राजगृहाणि एतच्च राजन्यकं चित्रियसमूहः चितीन्द्रो राजा
अहं त्वयि स्थिते स्यामिति भवामीति शान्तमेतत् अलीकमेतत्
स्यामिति निमग्नणे नियोगकरणे लिङ् ॥ ५५ ॥

ऊर्जस्वलमित्यादि । एतदूर्जस्वलं वलवह्निपुरं अमूनि ॥ ५४
राजयोग्यानि रत्नानि एतच्च राजन्यकं चित्रियसमूहः एवं सर्व्वं
निवेद्यात्मानं निराकरोति त्वयि स्थिते अहं चितीन्द्रः स्यां भवेयं
इत्येतत् वचनं शान्तं अलीकं अनुचितमित्यर्थः अस्तेर्निमग्नणे
नियोगकरणे प्रार्थने वा खी ऊर्जस्वजीवने वले चासुषिति अथ
ऊर्जो विद्यतेऽस्य इति गोतुणमेधेत्यादिना रजप्रादित्वादलः

हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च इति समाहारद्वन्द्वः राजन्यशब्दात् विकारसं घत्यादिना संघार्थे कण् ॥ ५५ ॥

इति निगदितवन्तं राघवस्तं जगाद् ब्रज भरतं गृहीत्वा पादुके त्वं मदीये । च्युतनिखिलविशङ्कः पूज्यमानोजनौघैः सकलभुवनराज्यं कारयास्मन्मतेन ॥ ५६ ॥

इतिभट्टिकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे श्रीरामप्रवासीनाम तृतीयः सर्गः ॥

ज०म० इति । इति एवं निगदितवन्तं उक्तवन्तं तं भरतं राघवोरामो जगाद् उक्तवान् किमित्याह हे भरत मदीये पादुके उपा नहौ गृहीत्वा त्वं ब्रज गच्छ विधौ लोट् अस्मदख्यदादित्वे त्वदा दीनिचेति वृद्धिसंज्ञायां तस्येदमर्थे वृद्धाच्छः प्रत्ययोत्तरपदयो स्येति मदादेशः ततश्च पूज्यमानोजनौघैर्जनसमूहैः च्युतनिखिल विशङ्कः अपगताशेषविकल्पः सकलभुवनराज्यं सर्वत्र भूमण्डले राज्यङ्कारय अनुष्ठापय पादुके इति योज्यं अस्मन्मतेन अस्माक मभिप्रायेण अत्र मदादेशो न भवति अस्मदोवज्जवचनान्तस्य विवक्षितत्वात् तत्र ह्येकवचन इति वर्त्तते ननु कथं मदीय इत्यत्र मदादेशः वज्जवचनान्तत्वादिति विरोधः पादुके रामस्यैव तर्ह्यस्मन्मतेन इत्यत्रापि एकवचनं आवयोरामलक्षणयोर्भवेति चेति षष्ठीसमासेन दोषः ॥ ५६ ॥

इति भट्टिकाव्य टीकायाञ्चथमङ्गलायामप्रकीर्णकाण्डे राम प्रवासी नाम तृतीयः सर्गः ।

भ० इतीत्यादि । इत्येवं निगदितवन्तं भरतं राघवोरामोजगाद् किं जगादेत्याह हे भरत मदीये पादुके गृहीत्वा त्वं ब्रज गच्छ

अथोक्तमित्यर्थात् विधौ गी विकारसंघेति इदमर्थे ईयः युष्म
दस्मदोस्वाहावित्यादिनास्मदोमदादेशः अतनिखिलविशङ्कः
अपगतशेषविशङ्कः जनौघैर्जनसमूहैः पूज्यमानस्त्वं सकलभुवन
राज्यं अस्मन्मतेन कारय पादुके इत्यर्थात् किम्वा अस्मन्मतेन
प्रयोज्यकर्त्ता राज्यं कारय घोऽजौजेरिति प्रयोज्यकर्त्तुः पाक्षिक
कर्म्मत्वं अत्र साधनहेत्विति तृतीया अस्मन्मतमेव राज्यं करोतु
लक्ष्यमाणरचणेनेतिभावः किम्वा रामोराज्यमकारयदिति
वत्स्वार्थे जिः चुर्भ्योजिरित्यत्र योगविभागात् किम्वा हे अस्मन्मते
अस्मत्सदृशबुद्धे राज्यं न कारय न घातय शत्रुभिरित्यर्थः शीघ्रं
गत्वा राज्यं रचेति भावः कृत्रगिहिंसे इत्यस्मात् जिः प्रेरणे आव
यो रामलक्षणयोरिव मतिर्यस्य तस्य सम्बोधनं एतेन राज्यरच
णे राममतिरित्युक्तमित्यं दर्शितं किम्वा अस्मन्मतेन राज्यं कारय
ज्ञापय लोकानित्यर्थात् स्वयं अहं राज्यं न करोमि किन्तु रामा
ज्ञया करोमिति पादुकाग्रहणविनयेन लोकान् ज्ञापय इति
भावः कृकङ्खिज्ञाने इत्यस्मात् प्रेरणे जिः राज्ञोभावः कर्म्म वा
राज्यं अस्माकं मतं अस्मन्मतं तेन सीतालक्षणसहितत्वेन वज्रल
विवक्षया न मदादेशः ॥ ५६ ॥

इति भरतसेनकृतायां मुग्धवेधिन्यां प्रकीर्णकाण्डे रामप्रवा
सेः नाम तृतीयः सर्गः ।

निवृत्ते भरते धीमानत्रे रामस्तपोवनं । प्रपेदे पूजि
तस्तस्मिन् दण्डकारण्यमीयवान् ॥ १ ॥

निवृत्तइत्यादि । धीमान् बुद्धिमान् अत्र स्थिते मयि कदा ज०म०
चिह्नरतः पुनरेत्यतीत्येवमुद्धिमान्नामः अत्रैवं हर्षेस्तपोवनं प्रपेदे

गतः तस्मिंश्च तपोवने अर्घ्यपाद्यादिभिः पूजितः दण्डकोनाज
 ष्वविभार्गवकन्यामहरत् तच्छापात्वांशुवर्णेनाक्रान्तः सवन्धुराद्
 विनाशोद्यस्मिन् स्थाने तत्क्षीपलक्षितं अरण्यमभूत् तदीयिवान् न
 तवान् उपेयिवानित्यत्र उपसर्गस्थातन्त्रत्वात्केवसादपीषः कसुः
 ॥ १ ॥

भ० निवृत्ते इत्यादि । भरते निवृत्ते इति रामोऽत्रैर्महर्षेस्तपो
 वनं प्रपेदे गतवान् तत्र वने मुनिभिः पूजितः सन् दण्डकारण्यमी
 यिवान् गतः दण्डः कसुः वसोर्धसेकाजितीम् स्त्रैः किति धः विरोऽ
 ष्यसौ दण्डकनाम्नः कस्यचिद्वाञ्छोऽपराधेन मङ्गलाभात् तद्देवे
 अरण्योत्पत्त्या दण्डकारण्यमिति प्रसिद्धिः ॥ १ ॥

अटाव्यमानोऽरण्यानीं ससीतः सहस्रक्षयः । बला
 दुभुक्षुणोत्तिष्ठत्यजह्रे भीमेन रक्षसा ॥ २ ॥

ज० म० अटा । महदरण्यमरण्यानी इन्द्रवह्णेत्यादिना हिमार
 ष्ययोर्महत्वे स्त्रीषानुक्तौ तां अटाव्यमानः अत्यर्थमटन् रामः स्त्र
 चिस्त्रुतीत्यादिना यद् ससीतः सहस्रक्षयः वीपसर्जनस्येति विक
 ल्येन सभावः बलात् बलवत्तया अह्रे इतः गृहीत इत्यर्थः कर्म
 णि लिट् उत्तिष्ठ्य उत्थाप्य हस्ताभ्यां केनापि रक्षसा वैप्रवण
 भापात् तुम्बुरनाम्ना गन्धर्वेण राक्षसीभूतेन विराधाख्येन बुभु
 क्षुणा भोक्तुमिदुना भीमेन मयानकेन भियः पुक् इत्याद्यादिक
 पुगभावपक्षे रूपम् ॥ २ ॥

भ० अटाव्यमान इत्यादि । बुभुक्षुणा भोक्तुमिदुना भीमेन मयानकेन
 रक्षसा राक्षसेन उत्तिष्ठ्य हस्ताभ्यामुत्थाप्य रामोऽह्रे गृहीत

इत्यर्थः कर्षणि ठी किभूतः सीतया लक्षणेन च सहितोरामः
अरण्यानीं महारण्यं अटायमानः पुनःपुनरतिशयेन वा अटन्
गच्छन् मूचद्वयेति यद् केचित्तु गत्यर्थाः सुपेति नियमात् अत्रा
पि वक्रताविवचेत्याहुः तस्मिन् पथोऽभावात् वृत्तसंयोगेन वक्रं ग
च्छित्यर्थः महदरण्यं अरण्यानी नारीसखीत्यादिना निपातः
सहःसोवेति सहशब्दस्य विकल्पेन सादेशः ॥ २ ॥

अवाक्शिरसमुत्पादं कृतान्तेनापि दुर्दमं । भंक्ता
भुजौ विराधाख्यं तं तौ भुवि निचखतुः ॥ ३ ॥

अवाक् । तं विराधाख्यं राक्षसं कृतान्तेनापि यमेनापि दुर्द ज०म०
मं दुःखेन दम्यत इति खलु तौ रामलक्ष्मणौ भुवि निचखतुर्नि
खातवनौ कीदृशम् अवाक्शिरसं अधोमस्तकं अवाक् शिरो यस्ये
ति ऊर्ध्वपादौ यस्येति उत्पादम् भुजौ भंक्ता मोटयित्वा जान्तन
श्राविभाषेत्यनुनासिकलोपाभावपक्षे रूपम् ॥ ३ ॥

अवाक्शिरसमित्यादि । तौ रामलक्ष्मणौ तं विराधाख्यं राक्षसं भ०
भुजौ भंक्ता भुवि निचखतुः निखातवनौ हनगमित्युल्लोपः
विभूतं अवाक्शिरसं अधोमस्तकं ऊर्ध्वपादं ऊर्ध्वपादावस्येति व
ऊर्ध्वीहिः कृतान्तेन यमेनापि दुर्दमं दुःखेन दमनीयं ईषद्दुःसारि
ति खलु भंक्तेति भञ्जोऽनिम् इति विभाषितकित्वात् पक्षे नलो
पाभावः ॥ ३ ॥

आहिषातां रघुव्याघ्रौ शरभङ्गाश्रमं ततः । अध्या-
सितं श्रिया ब्राह्म्या शरण्यं शरणैषिणां ॥ ४ ॥

ज०म० आहि । ततोविराधबधानन्तरं रघुव्याघ्रौ शरभङ्गनाम्नो
मुनेराश्रमं आहिषातां गतवन्तौ अहेर्लुङि रूपं अध्यासितं आश्र-
योक्तृत्वं श्रिया लक्ष्या ब्राह्म्या ब्रह्मसम्बन्धिन्या ब्रह्मण इयमित्यण्
ब्राह्मो जाताविति निपातनात् टिलोपः टिड्ढाणञित्यादिना ङीप्
शरणे अवस्थाने साधु अनुकूलं शरण्यं तत्र साधुरिति यत् शरणै-
षिणां शरणन्ताणमेषितुं शीलं येषाम् ॥ ४ ॥

भ० आहिषातामित्यादि । ततोविराधबधानन्तरं रघुव्याघ्रौ रघु-
वंशश्रेष्ठौ शरभङ्गनाम्नो मुनेराश्रमं आहिषातां अहिगतौ टी ब्रा-
ह्म्या ब्रह्मसम्बन्धिन्या श्रिया लक्ष्या अध्यासितं आश्रयोक्तृत्वं ब्रह्म-
णो देवस्य विप्रस्य तपसेवा इयमिति णः शरणं त्राणं एषितुं शी-
लं येषां तेषां शरण्यं शरणेऽवस्थाने त्राणे वा साधु अनुकूलं विका-
रसंघेति सांध्यर्थे यः शरणं बधरक्षित्रोः शरणं रक्षणे गृहे इति
विश्वः ॥ ४ ॥

पुरो रामस्य जुहवाच्चकार ज्वलने वपुः । शरभङ्गः
प्रदिश्यारात् सुतीक्ष्णमुनिकेतनं ॥ ५ ॥

ज०म० पुरो । शरभङ्गो रामस्य पुरः अग्रतः वपुः शरीरं ज्वलने
अग्नौ जुहवाच्चकार कुष्ठितान्तस्य भीष्मभृङ्गवामिति आम् आमि

सुभावे दिव्यचनम् किं ह्यत्वेत्याह प्रदिश्य कथयित्वा किं आरात्स
भीपे सुतीक्ष्णनाम्नो मुने केतनं आश्रमम् तत्र वासमुपकल्पये
ति तव किमर्थमत्रावस्थानमिति चेदाह ॥ ५ ॥

पुरइत्यादि । शरभङ्ग आरात् समीपे सुतीक्ष्णनाम्नो मुनेः के भ०
तनं आश्रमं प्रदिश्य तत्र वासं कल्पयेति कथयित्वा रामस्य पुरो
ऽयतः ज्वलनेऽग्नौ वपुः शरीरं जुहवाच्चकार ऊतवान् पशाम्ना
भीह्रीति पशाम् शित्वाद्रत्ने कादीरेदिः भस्क्रन्वामः प्रक्षेपमात्र
स्य धातुर्थस्य विवक्षितत्वात् ज्वलनइत्यस्य होमलभ्यत्वात् वैयर्थ्यं
न वाच्यं ॥ ५ ॥

यूयं समैष्यथेत्यस्मिन्नासिक्वहि वयं वने । दृष्टास्य
स्वस्ति वोयामः स्वपुण्यविजितां गतिं ॥ ६ ॥

यूयम् । अपि नाम यूयं समैष्यथ आगमिष्यथ आङ्पूर्वं ज०म०
इण् आगमने वर्तते एत्येधत्पूर्वस्त्विति वृद्धिः इत्यस्मात्कारणात्
अस्मिन्वने वयमासिक्वहि स्थिताः आसेर्लुङि रूपम् अस्मदोदयो
येति चकारस्यानुक्तसमुच्चयत्वादेकत्वे वज्रवचनम् अस्मदागम
किन्ते फलमिति चेदाह दृष्टास्य अधुना दृष्टा भवथ अस्ते
मध्यमपुरुषवज्रवचने असेरलोप इत्यकारलोपः । स्वस्ति
कच्चाणं वः युष्मभ्यम् नमः स्वस्तीत्यादिना चतुर्थी वज्रवचनस्य
वस्त्वसौ स्वपुण्येन विजितां लब्धां गतिञ्चक्ष्म यामः व्रजामः राम
रूपेण विष्णुरवतीर्णः तं दृष्ट्वा यास्याम इत्यत्र वयं स्थिता इति
॥ ६ ॥

भ० यूयमित्यादि । न केवलं सुतीक्ष्णमुनिकेतनं प्रदिश्य एतदपि प्रदिश्येति योज्यं यूयं समैश्वर्यं समागमिष्यथ इति हेतोरस्मिन् वने वयमासिषाहि आङ्पूर्व इण् आगमने वर्तते आसेष्ठांसिः वयमिति एकत्वेऽपि वज्रत्वविवक्षा परे तु एकत्वे वा वज्रत्वमस्मादोऽविशेषण इत्याहुः यूयं वृष्टाः स्य सोपोऽस्य सोरित्यकारलापः सस्ति वः कल्याणं युगभ्यं शक्तार्थवषडित्यादिना चतुर्थी दीधीषी षामित्यादिना वसादेशः वयं स्वपुष्टेन विजितां स्वर्गां गतिं या मोगच्छामः विष्णुरूपे त्वयि दृष्टे शोभना गतिर्भविष्यतीत्याश्रया एतावन्तं कालं तिष्ठाम इति भावः ॥ ६ ॥

तस्मिन् कृशानुसाङ्गूते सुतीक्ष्णमुनिसन्निधौ । उ
वास पर्णशालायां भ्रमन्ननिशमाश्रमान् ॥ ७ ॥

ज०म० तस्मिन् । तस्मिन् शरभङ्गे कृशानुसाङ्गूते काट्क्षेनाग्नीभूते विभाषा सति काट्क्षे इति सतिः रामः सुतीक्ष्णस्य मुनेः सन्निधौ समीपे पर्णशालायाम्पर्णकुक्ष्यामुवास उषितवान् तत्र कृता धिवासस्य वृत्तिमाह भ्रमन्ननिशमाश्रमान् पर्यटन् सदा तपोव नानि मुनीनुपासितम् ॥ ७ ॥

भ० तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन् शरभङ्गे कृशानुसाङ्गूते काट्क्षेनाग्नी भूते सति रामः सुतीक्ष्णमुनेः सन्निधौ समीपे पर्णशालायां पर्णकु क्ष्यां उवास वसैश्रैनिवासे ङी व्यथयहेति जिः काट्क्षां यत्थोरिति चसात् किलादित्यादौ सादर्ज्जनात् न पत्नं अनिशं निरन्तरं आश्रमान् भ्रमन् पर्यटन् अर्धामुनीनुपासितुं ॥ ७ ॥

वनेषु वासतेयेषु निवसन् पर्णसंस्तरः । शय्योत्थायं
मृगान् विध्यज्ञातिथेयो विचक्रमे ॥ ८ ॥

वनेषु । वासतेयेषु वसतौ साधुषु पथ्यतिथीत्यादिना ढञ् नि जःभ०
वसन् शयानः संस्तीर्यत इति संस्तर ऋदोरप् पर्णानि संस्तरौ
यस्येति पर्णसंस्तरः शय्योत्थायं शय्यायाउत्थाय उत्सूया
स्तिष्ठतेरपादाने परीक्षायामिति णमुल् शय्यते अस्यामिति
शय्या संज्ञायामित्यादिना क्यप् । तत्रापि मुखधावनादीन्पि
न हत्वा मृगान्विध्यन् ताडयन् पक्षिण्यादिना सम्प्रसारणम्
तत्रापि नात्मार्यं कुम्भ इत्याह आतिथेयः अतिथौ साधुः पूर्ववत्
ढञ् विचक्रमे विहरतिस्त्र वेः पादविहरण इति तङ् ॥ ८ ॥

वनेष्वित्यादि । वासतेयेषु वसतौ निवासे रात्रौ वा साधुषु वने भ०
षु निवसन् वासं कुर्वन् शयानोवा पर्णसंस्तरः पत्ररचितशय्यः
सन् शय्योत्थायं शय्यायास्वरया उत्थाय मृगान् विध्यन् ताड
यन् विचक्रमे विहरतिस्त्र तत्रापि नात्मार्यं बध इत्याह आति
थेयः अतिथौ साधुः ढधेकादिति वसत्यतिथिभ्यां साध्वर्णे ण्येय
ययोर्लोपइतीकारलोपः शय्योत्थायमित्यभिधानात् पञ्चम्य
न्तात् तत्रायां चणम् किम्वा शय्याया उत्थानं यस्यै इति मृगवेध
भक्रियाविशेषणं एतेन शयनोचितकालेऽपि मृगताडननिमित्तं
शय्योत्थानं गम्यते तेन च सुतरां तत्रापि अस्मिन् पक्षे भावे घञ्
यन् ञिणदिति यन् उदः सः स्यात्सभोरिति सलोपः शेरतेऽस्यामि
ति शय्या श्रीव्रजयजेति क्यप् श्रीढोढ्येऽणौ व्यथौताडे व्रतुः
पृहस्तपाद्योरिति जिः वेःपङ्क्तिरिति विपूर्वात् क्रमेण ॥ ८ ॥

ऋग्यजुषमधीयानान् सामन्याश्च समर्चयन् । वुभु
जे देवसात्कृत्वा शूल्यमुख्यञ्च होमवान् ॥ ८ ॥

ज०म० ऋग्य । ऋक् यजुश्च ऋग्यजुषम् अचतुरेत्यादिना निपाति
तम् इन्द्राद्युदसहान्तात्समाहारे टच् ऋग्वेदं यजुर्वेदञ्च अ
धीयानान् पठतः इडोऽधिपूर्वस्य लटि शानचि रूपम् नलो
केति षष्ठीप्रतिषेधः सामन्याश्च सामसु साधून् दिजान् तत्र साधु
रिति यत् येचाभावकर्म्मणोरिति प्रकृतिभावः समर्चयन् पूज
यन् शूल्यमुख्यञ्च मांसम्बुभुजे भुक्तवान् शूले उखायाञ्च खाल्यां
संस्कृतम् शूलोखाद्यत् भुजोऽश्न इति तङ् किङ्कृत्वा देवसात्कृत्वा
देवेभ्यो हत्वा तदधीनङ्कृत्वा देयेनाचेति चकारात्सातिस्य होम
वान् होमोविद्यते यस्येति कृताधिकार्य इत्यर्थः ॥ ८ ॥

ऋग्यजुषमित्यादि । ऋग्यजुषं ऋग्वेदं यजुर्वेदञ्च अधीयानान्
पठतो मुनीन् सामन्यान् सामवेदकुशलांश्च समर्चयन् सम्यक् पू
जयन् शूल्यं शूलपाचितं उख्यं खालीसंस्कृतं च मांसं देवसात्कृ
त्वा देवाय देवं कृत्वा वुभुजे भुजोऽश्ने इति मं होमवान् कृता
धिकार्यः नित्यं होमोविद्यते ऽस्येति मोङ्मस्रपादिति वतुः ऋक्
यजुसेति चैक्याद्युदसहोरिति अः अधोङ्लध्ययने शानः ऋध्वो
रितीयः सामशब्दात् ढधेकादिति साध्वर्थे णः मन्वर्ज्येत्यादि
ना नलोपाभावः अर्चक् पूजे चुरादिऽन्तात् षतृः देवशब्दात् दे
येनाचेति चकारात् चसात् ढधेकादिति शूलोखाभ्यां तत्र सं
स्कृतेऽर्थे यः ॥ ८ ॥

वसानस्तन्त्रकनिभे सर्व्वाङ्गीने तरुत्वचौ । काण्डी
रः खाङ्गिकः शाङ्गी रक्षन् विप्रांस्तनुं चवान् ॥ ९ ॥

वसा । असौ रामो वनेष्वानभ्र भ्रान्तवानिति वक्ष्यमाणेन श्लोके ज०म०
 न सन्मन्त्रः वसानः परिदधानः वसआकादने इत्यस्मात् शानच्
 तहत्वचो वल्कले प्रत्यये तन्त्रकः तन्मादचिरापहत इति कन्तञ्चि
 भे तत्तुल्ये सर्वाङ्गीणे सर्वाङ्गाणि व्याप्नुवत्यौ तत्सर्व्वेत्यादिना खः
 काण्डीरः काण्डोऽस्याऽस्तीति काण्डाण्डादीरक्षीरचो खङ्गिकः ख
 ङ्गोऽस्यास्तीति अतदनि ठनौ खङ्गिक इतिपाठान्तरम् तत्रखङ्गः
 प्रहरणमस्येति तदस्यप्रहरणमिति ठक् शार्ङ्गी सधनुः तनुचवान्
 तनुं शरीरन्नायत इति तनुचम् आतोऽनुपसर्गे कः संसर्गे मतुप्
 पिनद्धकवच इत्यर्थः स एवम्विधो विप्रान् ब्राह्मणान् रचन् ॥ १० ॥

वसान इत्यादि । असौ रामो वनेष्वानभ्र इति वक्ष्यमाणेन श्लोके भ०
 केनान्वयः कीदृशः तहत्वचो वसानः परिदधानः वसल्ठस्तृतौ
 शानः कीदृशो तन्त्रकनिभे नूतनवस्तुल्ये तन्मात् पटोपकर
 णात् अचिरोद्धृतं वस्त्रं तन्त्रकं ढधेकादिति विकारसंघेत्यादिना
 आदिशब्दात् अचिरोद्धृतार्थे तन्त्रशब्दात् कः तन्त्रकश्च नवाम्ब
 रे इत्यमरः सर्वाङ्गीणे सर्वाङ्गं व्याप्नुवत्यौ ढधेकादिति तद्वा
 प्रोतीत्यर्थे ईनः काण्डीरः प्रशस्तकाण्डयुक्तः गोतृणमेधेत्यादिना
 अस्यर्थे ईरः खङ्गिकः खङ्गेन युध्यतेऽभाविति ढधेकादिति षिकः
 शार्ङ्गी शृङ्गस्य विकारः शार्ङ्गं धनुः विकारसंघेति णः शार्ङ्गं विद्य
 तः स्येति नैकाजादिति इन् तनुं शरीरं चायते इति तनुचं कवचं
 चनजनादिति डः तद्युक्तः एवम्भूतः सन् विप्रान् रचन् ॥ १० ॥

क्षित्वाशितंगवीनानि फलैर्येष्वशितम्भवं । तेष्वसौ
 इन्द्रशूकारिर्व्वनेष्वानभ्र निर्भयः ॥ ११ ॥

ज०म० हित्वा । आश्रितासृष्टा गावोऽप्येषु भवन्ति तृणप्रायत्वात् अषड्
 चादिसूत्रेण खः पूर्वपदस्य च मान्तवक्षिपात्यते तान्तरस्थानि
 हित्वा येषु वनेषु फलैराश्रितम्भवमाश्रितस्य भवनकृत्तिर्व्यर्जते
 आश्रितेभुव इत्यादिना भावे खच् तेष्वाभ्र अभ्रवभ्रेति गत्यर्थो
 धातुः लिटि अत आदेरिति दीर्घं तस्माच्चुडिहल इति नुट्
 दन्दशूकारिः व्यालानां हन्ता लुपसदेत्यादिना दंशेय्यङ् तद
 नाद्यजजपेत्यादिना ऊकः ॥ ११ ॥

भ० हितेत्यादि । आश्रितङ्गवीनानि वनानि हित्वा त्यक्त्वा तेषु वनेषु
 असौ आनभ्र भ्रमतिस्म अभ्रगत्यां ठी स्यान्तादिति खेरान् आश्रि
 तासृष्टा गावो यच्च तदाश्रितगु आङ्पूर्वोऽआतिसृष्ट्यर्थः परे तु
 तृष्ट्यर्थे ऽश्रितस्यादौ दीर्घ इत्याहुः ततः स्तार्थे ईनः मकारागमो
 निपातनात् गातृष्ट्या तृणवाङ्मत्तत्वागः केचित्स्यादेषु च फलै
 राश्रितम्भवं आश्रितेन तृप्तेन भूयते भावधेत्वाश्रिताद्भवदिति खः
 दन्दशूकानां व्यालानामरिर्हन्ता निर्भयोभयरहितः ॥ ११ ॥

युग्मकं ।

ब्रातीनव्यालदीप्रास्त्रः सुत्वनः परिपूजयन् । परि
 पदलान्महाब्रह्मैराट नैकटिकाश्रमान् ॥ १२ ॥

ज०म० ब्राती । तेषु वनेषु भ्रमन् नैकटिकाश्रमानाट गतवान् अटे
 रभ्यासस्यात आदेरिति दीर्घत्वं ग्रामस्थान्तिके क्रोशमाचन्यक्त्वा
 यतयोभिचवोये निवसन्ति ते नैकटिकाः निकटे वसतीति ठक्तेषा
 माश्रमांस्तपोवनानि कीदृशः ब्रातीनव्यालदीप्रास्त्रः नानाजाती
 याः अनियतवृत्तयः शरीरमायास्य ये जीवन्ति ते ब्रातास्तेषां य
 त्कर्मा तदपि ब्रातन्तेन जीवन्ति इति ब्रातीनाः ब्रातेन जीवतीति

खञ् तेषां व्यालाहिंसाः उपधातकाः तेषु दीप्रास्तः ज्वलदायुधः
सप्तमीति योगविभागात्सुः सुत्वनः सुतवतः परिपूजयन् सोमपा
यिनइत्यर्थः सुयजोर्हनिप् तुक् नसंयोगादित्यलोपोन पर्षदला
निति पर्षद्वेहने अस्मात्पर्षते स्विच्छतीति शृणुणोदिरित्यत्र पर्षे
र्वाज्जलकादोणादिकोदिः पर्षत् तत्र यदि रजःकृत्वासुतिपर्षदो
वलजिति तदा पर्षत् विद्यते येषां सुत्वनमिति वलच् अत्र परि
षीदतीति परिषत् क्विवन्तो यदा परिषदयेषां गुणयाहिणी तदा
परिषदलं सहायोयेषामिति वज्जब्रीहिः महाब्रह्मर्महाब्राह्मणैः
कुमहद्भ्यामन्यतरस्यामिति टच् तैः सहाट ॥ १२ ॥

ब्रातीनेत्यादि । रामेनैकटिकाश्रमान् आट अटगतौ ठी निक भ०
टे वसन्ति नैकटिकाः ढधेकादिति णिकः तेषां मुनीनामाश्रमान् त
पोवनानि किम्भूतः नानाजातोया अनियतवृत्तयः शरीरक्लेशेन
ये जीवन्ति ते ब्रातास्तेषां यत् कर्म तदपि ब्रातमिति कूढं तेन जी
वन्तीति ब्रातीनाः पूर्ववदीनः तेषां म ये ये व्याला उपधातकास्ते
षु दीप्राणि अस्त्राणि यस्य स तथा । व्यालोभुजङ्गमे क्रूरे यापदे
दुष्टदन्तिमीति विद्यः । सुत्वनः सोमपान् परिपूजयन् षुञ् अभिषवे
आसुसिति क्वनिप् स्वस्यतनपितीति तन् आश्रमान् कीदृशान् महा
ब्रह्मैर्महद्भिः ब्रह्मभिर्ब्राह्मणैः परिषदलान् सभायुक्तान् देशाद्ब्र
ह्मणः कुमहद्भ्यामुवेति षः परिषीदन्यत्रेति क्विप् परिषत् सभा
गतृषेत्यादिना रजआदित्वादलः नवाक्षरपादस्यापीष्टत्वात् न
चात्र लोके कन्दोभङ्गः पर्षदलानिति पाठे पर्युपसर्गस्य इकार
लोपोनिपातनात् । आस्थानं संसदास्थानीपर्षत् परिषदौसमे इ
तिरभसः । केचित्तु ब्राह्मणवाचके महच्छब्दविशेषणस्य वित्त्वार्थ
त्वात् महाब्रह्मैर्महातपोभिः पलचितान् सुत्वनः विशेषणं तृती

या नच देशाद्वाप्य इति सूचे ब्राह्मणवाचको ब्राह्मण इति नि
यम इत्याहुः ॥ १२ ॥

चिन्तयन् ।

मुनीन्द्राणां प्रियम्भावुकतामगात् ॥ १३ ॥

ज० म० परे । परेद्यवि परस्मिन् आगामिनि दिवसे इत्यर्थः अद्यैत
स्मिन्नहनि पूर्व्वेद्युः पूर्व्वस्मिन्नहनि अन्येद्युरन्यस्मिन्नहनि चिराति
क्रान्ते चिरगामिनि दिवसे परेद्यवीत्यादिषु दिवसेषु मुनीन्द्राणां
वृद्धिचयौ उदयापचयौ चिन्तयन् प्रियम्भावुकतामूर्व्वम्रियाभाव
नियुक्तत्वादतथाभूतः सन् प्रियोभवतीति प्रियम्भावुकः आद्यसुभ
गेत्यधिकृत्य कर्त्तरि भुवः खिणुच्छुकजाविति खुकञ् तद्भावः
तामगात् गतः अर्थान्मुनीन्द्राणामेव परेद्यव्यद्यादयः शब्दाः
सद्यःपरुदित्यादिना निपातिताः ॥ १३ ॥

भ० परेद्यवीत्यादि ॥ परेद्यवि परस्मिन्नहनि पूर्व्वेद्युः पूर्व्वस्मिन्न
हनि अन्येद्युः अन्यस्मिन्नहनि च मुनीन्द्राणां वृद्धिचयौ धनशरी
रादिगतोपचयापचया चिन्तयन् स्मरन् रामः प्रियम्भावुकतां
अगात् प्राप्तवान् अप्रियोऽपि प्रियोभवतीति भुवोघेखिणुच्छुकजा
विति चमर्थे खुकञ् परेद्यवि अद्यचेति कुतःककुह इत्यादिना
निपातनात् पूर्व्वान्यान्यतरेति पूर्व्वान्याभ्यां एद्युस् ॥ १३ ॥

आतिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतो गव । प्रात
स्तरां पतचिभ्यः प्रबुद्धः प्रणमन्नविं ॥ १४ ॥

आति । जपमन्त्रमिति सामर्थ्यलभ्यं सन्ध्याकालोधिकरण ज०म०
 ज्ञेनात्यन्तसंयोगे द्वितीया सम्यग्ध्यायन्यस्यामिति आतस्योप
 सर्ग इत्यङ्किमवधिं सन्ध्यामित्याह प्रक्रान्तामायतीगवम् आय
 त्यः आयन्थो भवन्ति यस्मिन् काले गावः अस्मिन्नायतीगवं तिष्ठ
 द्गुप्रभृतीनि चेत्यवयवीभावसमासत्वात्साधुः नावयवीभावादिति
 यस्मिन् काले सप्तम्या अभावः आङ्पूर्वादिणः शतरि इणो
 यणिति यणि ङीपि च रूपं आयतीति गावोऽपि गोचरात् गोष्ठ
 मायान्ति दिवसस्यार्द्धनाडिकावशेषे सन्ध्यापि तदेव प्रवर्त्तते
 कियन्तमेवञ्चपन्नित्याह आतिष्ठद्गु इति तिष्ठन्ति गावोयस्मिन्
 काले दोहाय गावोहि रात्रिप्रथमयामस्य नाडिकायामती
 तायां विश्रान्ताः सत्यः उत्थाय दुहन्ते आतिष्ठदित्याङ्मर्थ्या
 दाभिविधोरित्यवयवीभावः तिष्ठद्गुप्रभृतीनि चेति चकारस्या
 नुक्तसमुच्चयार्थत्वादवयवीभाव एव पुनः समासान्तरम् भवति प्रा
 तस्तरामिति प्रातरित्यवयवप्रभातवाचि प्रकर्षविवक्षायांनरप्
 तदन्तात्किमेतीत्यादिना आम् अतिप्रभाते पतत्रिभ्यः कुक्कुटा
 दिभ्यः प्रथममनुद्ध उत्थितः पञ्चमीविभक्तेइति पञ्चमी रवि
 मादित्यमणमन् यदा चरति तदा प्रियभावुकतामगादिति
 पूर्वेण योज्यम् ॥ १४ ॥

आतिष्ठदित्यादि । प्रियभावुकतां अगादिति पूर्वेणान्वयः भ०
 तिष्ठन्ति स्थिरीभवन्ति गावोयस्मिन् स तिष्ठद्गु कालः रात्रेः प्रथ
 मनाडिका तत्र हि विश्रान्ता गावः पश्चादुत्थाय दुहन्ते आयन्ति
 गोष्ठं गावोयस्मिन् काले स आयतीगवकालः अर्द्धास्तमितभा
 स्करः प्रायश्चस्तत्रैव गवानयनात् आङ्पूर्वादिणः ऋतृ तिष्ठद्गु

यतीगवन्नद्धौ कालेऽव्ययीभावे निपातितौ आयतीगवकाले
प्रकान्तां आरब्धां सन्ध्यां व्याप्य तिष्ठद्भुकालं यावत् जपन् अर्था
न्मन्त्रं अन्यारभ्येत्यादिना आङ्घ्र्येणे पञ्चमी लुक्परादित्या
दिना पञ्चमीलुक् सन्ध्यामिति सदाध्वादीति द्वितीया आयती
गवमिति चोष्णोर्ब्वेति सप्तम्यामः प्रातस्तुरामिति प्रभाते पतत्रि
भ्यः कुकुटादिभ्योऽपि प्रबुद्धोऽधिकप्रबोधवान् तेभ्योऽपि प्रागु
त्थितः सन् रविं प्रणमन् अधिकभावविवक्षायां पञ्चमी अभिधा
नात् पक्षिभ्योऽपि प्रबुद्ध इत्यन्ये किमेत्याच्चेति चतरां ॥ १४ ॥

युग्मकं।

ददृशे पर्णशालायां राक्षसाभीकयाथ सः। भार्य्योढं
तमवज्ञाय तस्ये सौमित्रयेऽसकौ ॥ १५ ॥

ज०भ० ददृशे। पर्णानां शालायां स्थितः स रामः राक्षसा ददृशे दृष्टः
कीदृश्या अभीकया कामुक्या अनुकाभिकेत्यादिना निपातितः दृ
शेः कर्मणि लिट् अथ दर्शनानन्तरभार्य्योढं ऊढभार्य्यमूढा भा
र्य्या यस्येति आहिताग्न्यादिषु दर्शनात् निष्ठान्तस्य परनिपातः
अवज्ञाय अनादृत्य सद्भार्य्यत्वात् असकौ राक्षसीपापासौ कुत्सा
यामवयवसर्वनाम्नामकच् सौमित्रये लक्षणाय स्नाधनुकृत्या
दिना समदानसंज्ञा तस्ये स्नाभिप्रायस्यैयुनायाविष्कृतवती
प्रकाशनस्येयाख्ययोश्चेति प्रकाशने तद् ॥ १५ ॥

भ० ददृश इत्यादि। अभीकया कामुक्या राक्षसा स्पर्पणखया
पर्णशालायां स रामोददृशे कर्मणि ठी अथ दर्शनानन्तरं

भार्य्याढं कृतविवाहं तं रामं अवज्ञाय सभार्य्यत्वाद्नादृत्य असकौ
राक्षसी मौमिचये लक्ष्मणाय तस्ये स्खलित्या मैथुनाभिप्रायं प्रका
शयामास इत्यर्थः प्रतिज्ञानिर्णयप्रकाश इति मं यस्मैदित्येत्या
दिना चतुर्थी असकाविति त्यादिव्यासेत्यादिना ऽदसष्टेः पूर्वो
ऽक् परमते अविज्ञाता निन्दिता वा असौ असकौ तथाच । कृपा
यां निन्दनेऽज्ञाने नीतौ दानेन मानिते । प्रायोऽगन्धस्वरात्
पूर्वः सर्व्वनामतिङ्गव्ययादिति । ऊढा भार्या येन स तथा अग्न्या
हितादितात् पचे परनिपातः ॥ १५ ॥

दधाना बलिभं मध्यं कर्णजाहवल्लोचना । वाक्
त्वचेनातिसर्व्वेण चन्द्रलेखेव पचतौ ॥ १६ ॥

दधा । सा तन्मार्थयाश्चक्रदति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः कीदृ ज०म०
शी मध्यं स्नानजघनयोरन्तरम्लिभम्बलयोऽस्मिन् सन्तीति तु
न्दिबलिवटेभः दधाना धारयन्ती कर्णजाहवल्लोचना कर्ण
जाहृर्णमूलसमीपमित्यर्थः तस्य पाकमूलइत्यादिना जाहृच्
कर्णजाहयोर्विभ्रान्ते विलोचने यस्याइति सप्तम्युपमानेत्यादिना
त्पपदलोपी वञ्जग्रीहिः वाक्त्वचेन वाक् त्वकेति प्राण्यङ्गत्वा
देकवङ्गावः इन्द्राक्षुदषहान्तादिति टच् अतिसर्व्वेण अतिक्रान्ते
न सर्व्वम् अत्यादयइति सः एकविभक्तिचापूर्व्वेनिपात इति सर्व्व
शब्दस्योपसर्जनत्वेऽपि पूर्व्वनिपातो न भवति अपूर्व्वनिपात इति
प्रतिषेधात् वाक्त्वचेन वाङ्मयेन माधुर्य्येण मार्दवेन चाभाधा
रणेनोपलक्षितेनेत्यर्थः इत्यभूते तृतीया चन्द्रलेखेव पचतौ तन्

त्वात् पक्षोऽचाङ्कमासः तस्य मूले प्रतिपदि पञ्चान्तिः ॥ १६ ॥

- भ० दधानेत्यादि । सा तं प्रार्थयाञ्चक्रे इति चतुर्थश्लोकेनान्वयः बलिभं बलियुक्तं मध्यं दधाना गोतृणमेधेत्यादिनेभः कर्णस्य मूलं कर्णजाह्नः तत्र विलोचनं घस्याः सा तथा कर्णान्तायतनेचेत्यर्थः अतिसर्व्वेण माधुर्य्यसौन्दर्याभ्यां सर्व्वमतिक्रान्तेन वाक्त्वचेन उपलक्षिता वाक् त्वक् इति द्वन्द्वेचैक्याच्चुदषसोऽदत्यः विशेषणेतृतीया पक्षतौ पक्षमूले प्रतिपदि चन्द्रलेखेव द्रष्टुं सुष्ठुत्वात् ॥ १६ ॥

सुपाद् द्विरदनासोरुर्मृदुपाणितलाङ्गुलिः । प्रथिमानं दधानेन जघनेन घनेन सा ॥ १७ ॥

- ज०भ० सुपा । शोभनौ पादौ यस्याः असौ सुपात् संख्यासुपूर्व्वस्येति पादान्तलोपः पादोऽन्यतरस्यामिति यदा ङीप् नास्ति तदेत्यं रूपम् द्विरदनासोरुर्द्विरदनासे इव करिपोतकरादिव ऊरु र्यस्या उपमानपूर्व्वोवज्जग्रीहिः ऊरुत्वरपदादौपस्य इति ऊरु रद्यते अनेनेति रदः दन्तः पुंसिभञ्जायाह्नः करणे द्वौ रदौ य स्येति द्विरदः मृदुपाणितलाङ्गुलिः तलञ्च अङ्गुलिस्येति द्वन्द्वः तत्र घन्ताख्यात्तरयोः अल्पात्तरस्य पूर्व्वनिपातः पाण्योस्तलाङ्गुलिः पाणितलाङ्गुलिः मृदुः पाणितलाङ्गुलिर्यस्या इति योज्यं प्रथिमानमृथुतान्दधानेन धारयता घनेन उपचितेन जघनेनोपलक्षिता सा राक्षसी ॥ १७ ॥

- भ० सुपादित्यादि । शोभनौ पादौ यस्याः सा संख्यासुपमानादिति पादस्य पाङ्गावः द्विरदनासेव हस्तिशुण्डेव ऊरुर्यस्याः सा तथा

रामलक्ष्मणेत्यादिना ऊप् मृदु पालितलङ्घाङ्गुलिश्च यस्याः सा
तथा ये तु अल्पाश्च पूर्वनिपातं तथा प्राण्यङ्गुले समाहारं वद
न्ति तन्मते प्रथमं तलाङ्गुलिशब्दयोः समाहारद्वन्द्वः तदनु पाणि
ना सह षष्ठीसमासः तदनु मृदुना वज्रग्रीहिः प्रथिमानं महत्वं द
धानेन निविडेन जघनेनोपलक्षिता । पञ्चान्नितम् स्त्रीकव्याः क्ली
बे तु जघनं पुरदत्त्यमरः ॥ १७ ॥

उन्नसं दधती वक्त्रं शुद्धदलोलकुण्डलं । कुर्वाणा
पश्यतः शंयून् सन्निधिं सुहसानना ॥ १८ ॥

उन्न । उच्यते अनेनेति वक्त्रम् सर्वधातुभ्य औणादिकष्टन् ज.म.
तच्च वक्त्रशब्दे मुखैकदेशे वर्त्तमानोऽपि कविभिः समुदाये प्रयु
ज्यते वक्त्रमुखमुन्नसन्दधती नाभ्यस्त्राकतुरिति नुम् न भवति उ
न्नता नासिका यस्मिन्निति अङ्नासिकायाः संज्ञादान्नसञ्ज्ञेत्यधि
कृत्य उपसर्गाच्चेत्यच् नासिका च नसादेशमापद्यते शुद्धदत्
शुद्धाः शुक्ला दन्ता यस्मिंश्च शुद्धदत् अद्यान्तमुद्ग्रेत्यादिना दन्ता
देशः लोले चक्षुले कुण्डले यस्मिन् तत् लोलकुण्डलं पश्यतो
जायन् शंयून् विद्यमानसुखान् कुर्वाणा शं सुखान्तदस्यास्तीति कं
शब्दावभयुस्तिमुतयस इति युष् सित्वात्पदसंज्ञा अनुस्वारः अप
श्यतो वा शंयून् कुर्वाणा पश्यतान्तु पीडाकरी सन्निधिं मालाव
ती अस्माद्येत्यादिना विनिः सुहसानना हसनं हसः सनहसोर्ध्व
व्यप् शोभनहसनमाननं यस्याः सा ॥ १८ ॥

भ० जन्नसमित्यादि । ऊर्ध्वनासिकं वक्त्रं मुखं दधती उपसर्गाङ्गाभि
काया नसादेशो वज्रग्रीहाविति परे स्वमते नसाङ्गद्वय रूपं त
द्याच रभसः सपनं वदनं तुण्डमाननं नासिका नसा । नसा नासा
च नासिकेति कोषान्तरं । उच्यते अनेनेति वक्त्रं चासुसिति चः वक्त्रं
कीदृशं शुद्धदत् शुद्धादन्तायस्येति दन्तस्य ददादेश इति परे स्व
मते दत्शब्दोऽस्ति लोले चञ्चले कुण्डले यत्र मुखे तत्तथा सा
किम्भूतापश्यतोजनान् शंयुन् सुखिनः कुर्वाणा शकंभ्यांययुततु
तिवभा इति अस्यर्थे युः सन्निधी मालावती सन्निधासमयादि
न्वति अस्यर्थे विन् शोभनो हसो यत्र तादृशमाननं यस्याः सा
तथा ॥ १८ ॥

प्राप्य चञ्चूर्यमाणासौ पतीयन्ती रघूत्तमं । अनुका
प्रार्थयाञ्चक्रे प्रियाकर्तुं प्रियम्बदा ॥ १९ ॥

ज० भ० प्राप्य टौकिला चञ्चूर्यमाणा गर्हितमाचरन्ती प्राणिना हन्त
व्याइति चरेर्लुपसदेत्यादिना भावगर्हायां यङ् चरफलोसेत्य
भ्यासस्य लुक् उत्परस्यातइत्युलम् हलिचेति दीर्घत्वं पतीयन्ती
आत्मनः पतिमिच्छन्ती सुप आत्मनः क्यच् अनुका अभिलाषुका
अनुकेत्यादिना निपातितः रघूत्तमं लक्षणप्रार्थयाञ्चक्रे प्रार्थि
तवती प्रियाकर्तुमनुलोमयितुं पतिर्मे स्यादिति सुखप्रियादानुलो
म्येदंति डाच् । प्रार्थनामाह ॥ १९ ॥

भ० प्राप्येत्यादि । असौ राक्षसी रघूत्तमं लक्षणं प्राप्य प्रिया
कर्तुं प्रार्थयाञ्चक्रे प्रार्थितवती किं कुर्वती चञ्चूर्यमाणा गर्हितं
पुनःपुनश्चरन्ती गत्यर्थात् गृह्युपसदचरेति गर्हार्ये यङ् चरफ

लोहचोडोनमुरिति खेर्नुन् उङ् उकारश्च र्धनचतयीति दीर्घः प
 तीयन्ती आत्मनः पतिमिच्छन्ती कोम्याद्यस्येति क्यः घोऽज्य
 रे इति दीर्घः किम्भूता सा अनुका कामुकी प्रियम्बदा प्रियं वद
 तीति प्रियवशाङ्गयेत्यादिना खः खित्यव्याजेति मन् प्रियाकर्तुं
 मिति सपचनिष्पत्तेत्यादिना आनुकूल्याथ डाच् ॥ १८ ॥

कुलकं ॥

सौमित्रे मामुपायंस्थाः कस्त्रामिच्छुर्विश्वदां । सु
 भोगीनां सहचरीमशङ्कः पुरुषायुषं ॥ २० ॥

सौमि । हे सौमित्रे इच्छुरेषणशीलः विन्दुरिष्टुरिति निपा ज० म०
 तितः अशङ्कः निर्विकल्पः सन् किम्भावयिष्यतीति मामुपायंस्थाः
 परिणय आश्रंसायाभूतवचेति लुङ् उपाद्यमः स्वकरण इति तङ्
 विभाषापयमनइत्यकिलपचे रूपम् कस्त्राम् नमिक्कम्पित्यादिना
 रः वशंवदां अहन्ते वश्येति वदन्तीम् तद्भोगीनां तद्वरीराय
 हितां अवैधव्यादिलक्षणयोगात् आत्मनियजनेत्यादिना खः स
 हचरीं सहगामिनीं भिक्षासेनादायेषु चेति चकारखानुक्तसमुच्च
 यार्थत्वात् टप्रत्ययः कियन्तङ्कालं पुरुषायुषमुपस्थायुर्थावत्
 असतुरेत्यादौ निपातितः अत्यन्तसंयोगेद्वितीया चरणक्रियायाः
 कृतस्वसंयोगात् यथा मासमुषितइति ॥ २० ॥

सौमित्रे इत्यादि । एतत् प्रार्थयाञ्चक्रे इति पूर्वेषामन्वयः हे मौ भ०
 मित्रे त्वं इच्छुः सन् अशङ्कः सन् मामुपायंस्थाः परिणय अभिधा
 नात् आश्रंसायां टो उपयमेविवाहइति मं यमः सूचनेवात्

दाहे इति सेर्विभाषितकित्वात् पक्षे जमलोपाभावः कीदृशी मा
 कषा कामयमानां रूपवतीमित्यन्ये हिंसदीपेत्यादिना रः वशस्व
 दां अहं ते वश्येति वदन्तीं प्रियवशादित्यादिना खः सुभोगीनां सु
 भोगाय हितां विकारसंघेत्यादिना ईनः भुज्यतेऽनेनास्मिन् वेति
 भोगः शरीरं मेयुनाद्युपभोग इत्यन्ये पुरुषस्यायुर्जावितकालः
 निपातनात् अत् स्वार्थे णो वा पुरुषायुषं कालं व्याप्य सहचरीं
 सहचरेति हनचरगष्टक् कर्मप्रतिरूपकोऽयं सहशब्दः किम्वा
 पचादित्वादन नदादित्वादीप् सदाध्वादीति द्वितीया दृष्टतो
 ति दृष्टुः विद्दिष्ट इति निपातः ॥ २० ॥

तामुवाच स गौष्ठीने वने स्त्रीपुंसभीषणे । अस्त्वर्थ्य
 पश्यरूपा त्वं किमभीरुरार्यसे ॥ २१ ॥

ज०म० ताम् । राक्षसीं लक्षण उवाच उक्तवान् किमित्याह गौष्ठीने
 वने गोष्ठं भूतपूर्वं यस्मिन्वने ईदानीन्नामापि न ज्ञायते गोष्ठात्
 खञ् भूतपूर्वइति खञ् स्त्रीपुंसभीषणे स्त्री च पुमांसेति स्त्रीपुंषौ
 अचतुरेत्यादौ निपातितौ तयोर्भीषणइति षष्ठीषः विभेतेर्षिषि
 हेतुभयेषुक् तदन्तात् ह्यत्यल्युटोवङ्गसमिति कर्त्तरि ल्युट् तस्मि
 न्भीरुः सती किमित्यार्यसे अत्यर्थमटसि अर्त्तेः सूचिसूचीत्या
 दिना यङ् यङि चेतिगुणः नमद्रादिति प्रतिषेधस्य प्रतिषेधो यकां
 रपरस्य न द्वित्वनिषेध इति रेफोदिरुच्यते भयशीला भीरुः
 भियः क्लृप्तकनौ क्रियाशब्दत्वादूढुतइति ऊङ् न भवति अमनुष्य
 त्वाच्च तथाहि लक्षणेनामानुषीयमिति ज्ञाता तथाच भङ्गा द

र्षयन्नाह असूर्य्यपश्यरूपा अतिगोपनीयतया सूर्य्यमप्यनिषिद्ध
दर्शनं न पश्यतीति असूर्य्यललाटयोरित्यादिना खश् पात्रेत्यादि
ना पश्चादेशः असूर्य्यपश्यं रूपं यस्यादिति सः सा न पश्यतीति
रूपमपि न पश्यतीत्युक्तम् ॥ २१ ॥

तामित्यादि । तां राक्षसीं लक्षण उवाच किमित्याह त्वं वन भ०
किमर्थमभीरुः सती अरार्य्यसे अत्यर्थं भ्रमसि च गतौ भूतसूचंति
यङ् स्याद्यर्द्धतोणुरिति गुणः नाजन्तादेरादिर्दिरिति निषेधात्
आद्यचरस्य न द्विः स्यादानवर्द्धेये इति वर्ज्जनात् रेफसहितस्य
यस्य द्वित्वं खेराद्यच इति खेयलोपः घौऽमितइति खेर्दीर्घः वने
किम्भूते गोष्ठिने भूतपूर्व्वं गोष्ठं यस्मिन् सम्यति गोसञ्चारोऽपि ना
स्ति अतएव स्त्रीपुंसयोर्भीषणे भयजनके गावस्तिष्ठन्ति अस्मिन्निति
गोष्ठं निपातनात् विकारसंवेत्यादिना भूतपूर्व्वेऽर्थे गोष्ठात्
जीनः स्त्रीः च पुमाञ्च स्त्रीपुंसौ निपातनात् अन्यन्तभीधातोर्मन्धादि
त्वादनः भीभीषवेति भीषादेशः भीषिचिन्तीति सूचनिर्द्देशात् भी
षधातुरप्यस्तीति केचित् कीदृशी असूर्य्यपश्यरूपा सूर्य्यमपि न
पश्यति असूर्य्यपश्यं घटोखारीत्यादिना खश् स्यादानेति दृशः
पश्चादेशः असूर्य्यपश्यं रूपं यस्याः सा तथा दृशिना सम्बद्धस्य
मज्जः सूर्य्येण सह समासो गमकत्वात् नविभेतीति अभीरुः क्रुक्षु
र्भिय इति क्रुः क्रियावचनस्य भीरुशब्दस्य मनुष्यजातित्वाभा
वात् उतोऽयुङ् रज्जादेरिति सूत्रेण उप् प्रत्ययः ॥ २१ ॥

मानुषानभिलष्यन्ती रोचिष्णुर्दिव्यधर्मिणी । तम
सुरायमाणेषु स्वतन्त्रा कथमञ्चसि ॥ २२ ॥

ज०म० मानु। मनोरपत्यानि मानुषाः मनोर्क्षातावज्यतौ युक्तं तान्
 भिल्लयन्ती कामयन्ती रन्तुमिहन्ती वाभ्राश्रेत्यादिना श्यन् रो
 चिष्णुः रोचनस्वभावा अलंकृज्जीत्यादिना इष्णुच् अतएव दिव्य
 धर्मिणी दिविभवा दिव्याः देवाः राक्षसा अपि देवयोनित्वात्
 तेषाम्भर्त्सः स्वभावः सोऽस्या अस्तीति धर्मशीलेत्यादिनेनिः अप्स
 रायमाणा अप्सराइवाचरन्ती राक्षसभावज्ज्ञेयमिति भावः उ
 पमानादाचारइत्यधिकारे कर्तुः क्यङ् सलोपश्च श्रीजसोऽप्सर
 सेनित्यमिति वचनात् इह वने स्वतन्त्रा कथमश्चसि भ्रमसि स्व
 आत्मा तन्त्रः प्रधानं यस्याः अपराधीनत्वात् अनयोत्था राक्षसी
 त्वन्द्रयति ॥ २२ ॥

भ० मानुषानित्यादि। त्वं स्वतन्त्रा सती इह वने कथमश्चसि भ्रम
 सि त्वं तन्त्रं प्रधानं यस्याः सा तथा तन्त्रः कुटुम्बे वृद्धे स्यात् कार
 णेऽपि परिच्छदे। शास्त्रे प्रधाने सिद्धान्ते तन्त्रवाये गदोत्तम
 इति विश्वः। मनोरपत्यानि मानुषाः मनोस्वषणाविति परस्मै
 णापत्यार्थे षण् स्वमतेऽभिधानात् तानभिल्लयन्ती कामयमाना
 क्रमकमेति पक्षे श्यन् रोचिष्णुर्दीप्ता जिभ्राजभूषहेति इष्णुः दि
 विभवानां गन्धर्वादीनां योधर्मस्तद्युक्ता नैकाचाजादितीमृदिव्ये
 ति ढवेकादिति भवार्थे यः उहस्युडिति सूत्रस्य पदान्तविषयत्वं
 उवर्णे परे वस्व अपदान्तलाभस्यत्वात् द्युभ्यामित्यादौ दान्तवत्स
 भीति दान्तत्वादुत्वं नदंतसाविति पदनिषेधात् अत्र न उत्वं अ
 प्सरस इव आचरन्ती घान्श्चइति श्चः सलोपश्च घोऽज्यरे
 इति दीर्घः ॥ २२ ॥

उग्रंपश्याकुलेऽरण्ये शालीनत्वविवर्जिता। कामुक
 प्रार्थनापट्वी पतिवल्ली कथन्न वा ॥ २३ ॥

उयम् । उयम्पश्यन्तीत्युयम्पश्याः पापाग्रयत्वात् श्रवरादयः ज०म०
 उयम्पश्येत्यादिना खञ् निपात्यते तैराकुले व्याप्ते अरण्ये पति
 वन्नी जीवत्पतिः कथङ्गेन प्रकारेण न वा नैवं भवसीत्यर्थः अस्त
 र्भ्यतिवतोर्लुगित्यत्र पतिर्विद्यते अस्या इति मतुप् सिद्धः जीव
 त्पत्यामृतुपो वलन्निपात्यते मुक्स्त्रचेणैव विधीयते ङीप्प्रत्यय
 लूगित्वादेव सिद्धः शालीनत्वविवर्जिता अधृष्टतया वर्जिता शा
 लाप्रवेशमर्हतीति शालीनकौपीने इति खञ् निपात्यते अधृष्टे
 भिधेये प्रवेशशब्दस्य लोपः तस्य भावः शालीनत्वं कामुकः का
 मशीलः लषपतेत्यादिना उकञ् तस्य प्रार्थनायाम्यङी चतुरा
 वोतो गुणवचनादिति ङीष् ॥ २३ ॥

उयंपश्याकुलेइत्यादि । कथं वा त्वं पतिवन्नी सभर्तृका न भव भ०
 सि पतिसत्वे ईदृक् स्वातन्त्र्यासम्भवात् नारीसखीत्यादिना पतिश
 ब्दात् मतोर्वन्नादेशे निपातितः शालां प्रवेष्टुमर्हति शालीना अधृ
 ष्टा विकारसंघेत्यादिना ईनः शालीनायाभावः शालीनत्वं पुम्बत्
 ल्युक्तपुंस्क इति पुम्बत् शालीनत्वविवर्जिता धृष्टेति फलितार्थः अ
 रण्ये कामुकस्य प्रार्थनायां दक्षा शृङ्खाभूकमगमेति जुकः अर
 ण्ये किम्भूते उयंपश्यन्ति उयंपश्याः सिंहव्याघ्रादयः पापाग्रय
 त्वात् श्रवरादयोवा तैराकुले व्याप्ते घटीखारीत्यादिना उयग्र
 ष्दाद्दृशः खञ् ॥ २३ ॥

राघवं पर्णशालायामिच्छानुरासं पतिं । यः स्वा
 मी मम कान्तावानौपकर्णिकसोचनः ॥ २४ ॥

ज०म० राघवं । रामपर्वशाखायामवस्थितमितिमिच्छ अनुदहसं विवे
कप्राप्तमनुगतोरहइति विदुषा अन्वतप्राद्रहस इत्यच् चोराघ
धो ममापि स्वामी प्रभुः स्वामिन्नैश्वर्यइति निपातितम् कान्ता
वान् सभार्यः प्रवृत्तसभोगोऽसौ नाहमिति दर्शयति तमेव रूप
शौर्याभ्यां वर्णयन्नाह औपकर्षिकलोचनः कर्षयोः समीपमुपक
र्षं समीपार्थं अव्ययीभावः तत्र प्रायभव इति उपजानूपकर्षोपनी
वेष्टक् शेषमपि शब्दद्वयमयोक्ष्यते औपकर्षिके लोचने यस्य कर्षा
न्नायतलोचनइत्यर्थः ॥ २४ ॥

भ० राघवमित्यादि । पर्वशाखायां स्थितं रामं पतिमिच्छ विधि
निमग्नयेति आमग्नये गो अनुगतं रहोविजनस्थानं रतं वा यस्य
तं तप्तान्ववाद्रहसइति अः योममापि स्वामी ईश्वरः तस्मिन् सति
मद्वरणं न युक्तमिति कान्तावान् एतेन स्त्रीसुखाभिज्ञोऽपि अह
न्नु तपस्वीति ध्वनिः कर्षयोः समीपं उपकर्षं तत्र भवइति डधेका
दित्यादिना णिकः तादृशे लोचने यस्य स कर्षायतनेचइत्यर्थः
एतेन रूपवत्वं दर्शितं ॥ २४ ॥

वपुश्चान्दनिकं यस्य कार्णवेष्टनिकं मुखं । संग्रामे
सर्वकर्माणि पापी यस्यौपजानुकौ ॥ २५ ॥

ज०म० वपुः । यस्य राघवस्य वपुः शरीरश्चान्दनिकश्चन्दनेन
सम्यद्यते प्राप्तशोभं भवति मुखश्च कार्णवेष्टनिकं कर्णवेष्टका
भ्यां कर्णासङ्काराभ्यां कार्णवेष्टनिकमन्त उभयत्र सम्यादिनीति
ठक् पापीइसौ संग्रामे युद्धे सर्वकर्माणि धनुःशङ्खादिव्यापार

कर्माणि व्याप्नुतः तत्सर्वादेरिति खः औपजानुकौ आजानुकौ आ
जानुलम्बावित्यर्थः अत्र ठक् इत्सुसुक्तान्तात्कः ॥ २५ ॥

वपुरित्यादि । यस्य रामस्य वपुश्चान्दनिकं चन्दनेन राजितं भ०
इति ठवेकादिति णिकः यस्य मुखं कर्णवेष्टनाभ्यां कुण्डलाभ्यां
राजितं इति पूर्ववत् णिकः एतेन विलासितं दर्शितं यस्य पा
णी हस्तौ संग्रामे युद्धे सर्वस्मिन् कर्माणि धनुः खड्गादिव्यापार
रूपे कुशलौ विकारसंघेति ईनः सर्वादेः पथ्यङ्गकर्णपत्रपात्रान्त
द्वाप्रोतीत्यर्थे ईनः इति परः तन्मते सर्वकर्माणि व्याप्नुतः इत्य
र्थः व्यापनमत्र तत्करणद्वारैव एतेन वीरत्वं औपजानुकौ उप
जानु जानुसमीपे भवौ तावत्प्रलम्बावित्यर्थः एतेन महापुरुषस्य
चण् ठवेकादिति कण् तमिडेति योजना ॥ २५ ॥

बद्धो दुर्व्वलरचार्यमसिर्येनौपनीविकः । यश्चापमा
श्ननप्रख्यं सेषु धत्तेऽन्यदुर्व्वचं ॥ २६ ॥

बद्धो । धेन असिः खड्गः औपनीविकः नीवीसमीपे प्रायेण ज०म०
भवतीति स हि नीवीन्प्राप्य वर्त्तमानः पार्श्वयोः सौर्द्धन्निबद्धः कि
मर्थं दुर्व्वलरचार्यन्दुर्व्वलरचार्यै इदमित्यंस्मिन्नर्थे चतुर्थी तद
र्थेत्यादिना सः तच्चार्येन नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च यश्चाप
म्भनुर्द्धत्ते धारयति आश्ननप्रख्यं अश्ननो विकार इत्यण् अस्मि
ति प्रकृतिभावे प्राप्ते अश्ननोविकार उपसङ्ख्यानमिति टिलोपः
पाञ्चिकः विभाषाङ्गिभ्योरित्यतो मण्डूकमुत्या विभाषाग्रहणान

दृत्तेः अन्यचाशान एव भवति आशनेन प्रख्या सादृश्यमस्य तदा
 शनप्रख्यमुपघटितमिव सेषु सन्नरं अन्यदुर्वहं दुःखेनाह्यतइति
 खल् रामादन्येन दुर्वहमित्यर्थः ॥ २६ ॥

भ० बद्धइत्यादि । येन रामेण अशिर्व्वद्ध औपनीविकः नीवीसमीपे
 भवः वामपार्श्वधोभागस्थाधीत्यर्थः । स्त्रीकटीवस्त्रबन्धेऽपि नीवी
 मूलधनेऽपि चेत्त्यत्र स्त्रीपदमुपलक्षणं अत्र वा लक्षणा उपनीविश
 ब्दात् ढवेकादिति णिकः यस्यापं धत्ते अश्वैवाश्विनः प्रस्तरः वि
 कारसंघेत्यादिना स्त्रार्थे णः मन्वर्ज्येत्यादिना अविकारण्येऽन
 न्तस्य नलोपनिषेधः तत्प्रख्यं तत्सदृशं अश्वानि जातं अश्वमयं इति
 केचित् सेषु शरयुक्तं अन्यदुर्व्वहं रामादन्येन दुःखेन उह्यतेइति
 ईषदुःशोरिति खल् दुर्व्वलानां रक्षैव अर्थः प्रयोजनं यस्य खड्ग
 बन्धनस्य चापधारणस्य च तत्तथा तमिच्छेति योजना ॥ २६ ॥

जेता यज्ञद्रुहो संख्ये धर्मसन्तानसर्व्वने । प्राप्य
 दारगवानां यं मुनीनामभयं सदा ॥ २७ ॥

ज०म० जेता । यज्ञाय दुष्मन्तीति यज्ञद्रुहो राक्षसाः सत्सूदिषेत्यादि
 ना किप् तेषां संग्रामे जेता तृजन्तोऽयम् ततश्च कृतप्रयोगे कर्मणि
 षष्ठी धर्मसन्तानस्यः पूर्व्ववत् किप् धर्मरत इत्यर्थः वने वर्त्तमा
 नानामुनीनां वानप्रस्थादीनामित्यर्थः तेषां भार्याग्निपरिग्रहात्
 यानि दारगवानि दाराश्च गावश्चेति दारगवानि अक्षतुरित्या
 नादि निपातितानि दारयन्तीति दाराः दारजारौ कर्त्तरि णि
 लुक्तेषज् तेषाञ्च येनाभयं सदा दत्तमिति योज्यम् येषामेव
 प्राप्तिक्रिया तेषामेवाभयमिति समानकर्तृकत्वम् ॥ २७ ॥

जेतेत्यादि । यज्ञाय द्रुहन्ति यज्ञद्रुहो राक्षसाः चासुषिति म०
 क्षिप्तेषां जेता संख्ये युद्धे धर्मसन्तानं स्रुते इति क्षिप् यं प्राप्य
 वने सम्बन्धिनां दारगवादीनां सदा अभयं भयाभावः दाराश्च
 गावश्च दारगवानि निपातनात् दारयन्तीति दाराः कभावेऽ
 मीदति कर्त्तरि घञ्पूर्वकाद्ये इति सूत्रे व्याख्यानात् विष्णुं नत्वा
 सौति इत्युदाहरता एककर्तृकयोर्धात्वोः प्राक्कासे क्वाच् भवती
 ति लब्धं अत्र च येषां प्राप्तिस्तेषामेव यद्गन्धं तदभाव उक्त इति
 समानकर्तृत्वमस्येव ग्रामान्नागच्छतीतिवत् क्रियानिवेधेऽपि अ
 न्तरङ्गस्य क्रियाश्रितकार्यस्य निवृत्तेः केचित्तु स्थितानामित्यध्या
 हरन्ति तमिच्छेति योजना ॥ २७ ॥

ततोवावृत्त्यमानासौ रामशालां न्यविञ्चत । मामु
 पायंस्त रामेति वदन्ती सादरं वचः ॥ २८ ॥

ततः । ततो लक्ष्मणवचनानन्तरमसौ राक्षसी वावृत्त्यमाना ज०म०
 रामं दृष्ट्वा ना वावृत्तुवरणइति दैवादिकः आत्मनेपदी राम
 शालां रामस्य पर्णकुटीरं न्यविञ्चत प्रविष्टा विभेः ब्रह्मद्वगुपधा
 दानटः कथः नेर्विशदति तद् मामुपायंस्त रामेति हे राम अहं
 प्रार्थये भवान् मामुपायंस्त परिणयत्विति वाक्यभेदेन योज्यम्
 आश्रयायाभूतवचेति लुङ् उपायमः स्तकरण इति तद् विभा
 षोपयममम इत्यकित्तपचे रूपम् इत्येवं वचः सादरं वदन्ती
 ॥ २८ ॥

ततइत्यादि । ततो लक्ष्मणवचनानन्तरं असौ राक्षसी वावृत्त्य म०

माना रामं दृष्ट्वा रामस्य शास्त्रां गृहं न्यविद्यत विप्रश्चाप्रवेष्टे वि
पराजीति मं तन् ह्यशेषोऽग्निमिजुङ्ग इति सक् वादृत्यमानेति वा
दृत्युङ् आशंसायां सम्भक्तौवरणेष वादृतधातुः यित्तादैवादिकः
ङित्वादात्मनेपदी हे राम भवान् मा उपायंस्तु परिणयतु इति
वचः सादरं वदन्ती उपयमोविवाहे इति मं आशंसायां टी अभि
धानात् मास्तेनघीव्याविति योगविभागात् अन्यत्रापि घीव्याविति
देवोदासचक्रवर्ती ॥ २८ ॥

अस्त्रीकोऽसावहं स्त्रीमान् स पुष्यतितरां तव । पति
रित्यब्रवीद्रामस्तमेव ब्रज मा मुचः ॥ २९ ॥

ज०म० अस्त्री । असौ लक्षणोऽस्त्रीकः न विद्यते अस्त्र स्त्रीति न दृत्येति
कप् न कपीति द्रुस्त्रप्रतिषेधः अहं पुनः स्त्रीमान् सभार्यः प्रशंसा
याम्नातुप् स एव लक्षणः पुष्यतितराम् अतीव पुष्यति लक्षणस्तव
पतिः तिङ्शेति तरप् किमेदित्याम् तस्मात्तमेव लक्षणं ब्रज
गक् मा मुचः मा त्याचीः मुचेलुङ् लृदित्वादङ् इति एवमब्रवी
द्रामः उक्तवान् आदादिकस्य ब्रूजोलङि भुवर्दङिति ईटि रूपम्
॥ २९ ॥

भ० अस्त्रीक इत्यादि । इति रामस्तमब्रवीत् किन्तदित्याह असौ
लक्षणः अस्त्रीकः न विद्यते स्त्री यस्य इति दृतःकः अहं स्त्रीमान्
प्रशंसास्त्रीयुक्तः अतः स एव तव पतिः पुष्यतितरां त्वामित्यर्थात्
पुष्योलुपुष्टौ किमेत्याच्चेति उत्कर्षे चतरां भविष्यतामीये की अ
भिधानात् किम्वा यावत्पुराभ्यां भव्ये इत्यस्य योगविभागात् तत्र
भव्ये इति सामीये सप्तमी तृष्यतीति कश्चित् पाठः तस्मात्तमेव

लक्षणमेव व्रज मा मुचः मा त्याक्षीः मुचूषपमौमोक्षणे सुदि
त्वात् प्रासुलिङ्गुदिति डः ॥ २८ ॥

लक्षणं सा वृषस्यन्ती मक्षोर्चं गौरिवागमत् । मन्म
थायधसम्प्रातव्यथ्यमानमतिः पुनः ॥ ३० ॥

लक्षण । लक्षणं पुनर्भूयोऽगमत् लक्षणं प्रति गता यथा ज०म०
गौरवृषस्यन्ती मैथुनेकावती मक्षोचमहावृषं वृषस्यन्तीत्युपमान
विशेषणमेतत् तेन वृषं लब्धुमिच्छन्तीति क्वच अश्वचीरेत्यादिना
असुक् तद्व्यवृषयोर्मैथुनेकायामिति तददागमनं मक्षोचमि
ति अचतुरादिसूत्रेण निपातितम् मन्मथस्यायुधानि शराः
आयुध्यन्ते एभिरित्यायुधानि घजर्ये कविधानमिति कः तेषां
सम्प्रातः संक्षेपः तस्मात् व्यथ्यमाना पीड्यमाना मतिर्मनो यस्याः
॥ ३० ॥

लक्षणमित्यादि । सा राक्षसी लक्षणं पुनरगमत् यथा गौरिवागमत् म०
क्षोर्चं महावृषभं गच्छति महं श्वामौ उच्चा चेति जातमहद्दूहा
दुष्णइति षः कीदृशी वृषस्यन्ती वृषोऽथ शुक्रलवचनः मैथुनाय
व शुक्रलपुरुषं दृच्छन्ती कामुकीत्यर्थः गोपचे वृषं वृषभं दृच्छ
न्ती कोम्बमाद्येति क्वः धनोदकाशनेत्यादिना सन् कविधानं
स्नेच्छायां सनागमस्तु याभार्ये तेन मैथुनविषयस्नेच्छावगम्यते
केचित्तु प्रकृत्यर्थत्यागेन मैथुनेच्छामात्रे वृषस्य अश्वस्येति क्वव
न्त रूपं अतएव विरथइयानस्यस्यन्तीति नैषधप्रयोगः तच्च हि इ
यान् मैथुनायेच्छन्तीत्यवगम्यते प्रकृत्यर्थपुरस्कारे इयमब्दान

न्यापनेरित्याहुः अन्ये तु दृषस्याश्रय इत्यव्युत्पन्नमेव धातुद्वयं
 मैथुनेच्छायां वर्त्तत इत्याहुः कुसुमायुधस्य कामस्य सन्नातेन
 संक्षेपेण व्यथ्यमाना मतिर्जनो यस्याः सन्नाप इति पाठे कामेन
 यः सन्नाप इति व्याख्येयं मन्मथायुधेति कश्चित् पाठः आद्युध्यन्ते
 एभिरिति कृगृञ्चेतिकरणे कः कृद्धोः कभाव इत्युक्तेः मन्यतेऽनये
 तिकरणे क्तिः ॥ ३० ॥

तस्याः सासद्यमानाया लोलूयावान्नघूत्तमः । असिं
 कौचेयमुद्यम्य चकारापनसं मुखं ॥ ३१ ॥

ज०भ० तस्याः । सासद्यमानायाः समीपे गर्हितं सीदन्त्याः प्रविशन्त्याः
 लुपसदेत्यादिना यङ् रघूत्तमोलक्षणः मुखमपनसमपगतना
 सिकञ्चकार उपसर्गाच्चेत्यच् नासिका च नसादेशमापद्यते तच्च
 संज्ञायामिति नानुवर्त्तते किं कृत्वा कौचेयमसिमुद्यम्य उत्तिष्ठ्य कु
 चौभव इति दृति कुचौत्यादिना ढञ् कौचेयः लोलूयावान् अत्य
 र्थं सवनक्रियायुक्तः लुनाति लोलूया यङ्नादप्रत्ययादित्यका
 रः सा विद्यते यस्येति मतुप् ॥ ३१ ॥

भ० तस्या इत्यादि । रघूत्तमो लक्षणः कौचेयं कुचौ कोषे भवं विद्य
 मानं तीक्ष्णलोहभवं वा असिं खड्गं उद्यम्य उत्तिष्ठ्य राक्षसाः सा
 सद्यमानायाः समीपे गर्हितं सीदन्त्या उपविशन्त्याः मुखं अपनसं
 अपगतनासिकं चकार लोलूयावान् अतिशयच्छेदनयुक्तः तत्
 कर्तृत्वात् मूत्रस्र्चेत्यादिना लूओयञ् दित्वं खेर्नुः संख्यादः मोङ्
 मङ्गपादतुः गत्यर्थाङ् लुपेति सदेर्गर्हाद्यर्थे यङ् ढघेकादिति कुचेर्भ

वाय षोडः कुचेस्तीक्ष्णलोहार्थादिकारेऽप्येयमिति केचित् कुचिः
खड्गपिधाने स्यात् तोक्ष्णलोहे तथोदरे इतिकोषः अपनयं उच्यते
समिति वत् ॥ ३१ ॥

अहं स्पर्पणखा नाम्ना नूनं नाज्ञायिषि त्वया । द
ण्डोऽयं चेन्नियो येन भय्यपातीति साब्रवीत् ॥ ३२ ॥

अहम् । सा राक्षसीत्यब्रवीत् अहं स्पर्पणखेति नाम्ना नूनम् न० म०
वक्ष्यन्त्वया नाज्ञायिषि न ज्ञातास्मि ज्ञादत्यस्मात्कर्माणि लुङ्
स्वसिजित्यादिना अजन्तत्वात् चिखदिट् आतोयुगिति युक्
स्वाङ्गाच्चेति ङीषि प्राप्ते नखमुखात्संज्ञायामिति प्रतिषेधः पूर्वम्
पदात्संज्ञायामिति णत्वम् अज्ञाने कारणमाह येनायन्दण्डो
नासाङ्केदनलक्षणे भय्यपाति पातितः पातेः कर्माणि लुङ् चि
णादेशः अत उपधाया इति वृद्धिः चिणोलुक् चेन्नियोः पर
चेन्ने चिकित्स्यः परचेन्ने जन्मान्तरशरीरे यदि शक्यश्चिकित्सितुं
तदा नासिकायाः सम्भवात् चेन्नियो च परचेन्ने चिकित्स्य इति
निपातनम् ॥ ३२ ॥

अहमित्यादि । सा राक्षसी इत्यब्रवीत् किंतदित्याह नाम्ना स्पर्पणखा
हं नूनं निश्चितं त्वया नाज्ञायिषि न ज्ञाता कर्माणि टी व्या
मिः हनग्रहदृश्य च इति मिष् यनजिणदिति यन् नास्तेति भेदके तु
तोया स्पर्पणखेति नाम्ना उपलक्षितेति केचित् स्पर्पवत् नखायस्याः
सा स्पर्पणखा पूर्वपदस्यात् प्रुःसंज्ञायां णत्वमिति परे स्वमते प्रुर्णे
दान्ते इत्यादौ वाशब्दस्य व्यवस्थावाचितात् नखमुखान्नात् सं
ज्ञायामीपनिषेध इति परे स्वमते पातशोनादीत्यादिना स्वाङ्गा
दीप् प्रत्ययोविभाषित ईपोऽभावपक्षे आप् पक्षे तादृशसंज्ञाया

अभावात् न ईप् ईपि सति तु वा का क्षतिः तत्र वाग्नब्धोऽथवस्या
वाची वा अज्ञाने हेतुमाह येनायं दण्डोनासाच्छेदनरूपो मवि
त्वया अपाति निपातितः व्यन्तात् पतेः कर्मणि टी चेचियः अ
न्मान्तरशरीरे चिकित्सेः एतज्जगन्नि नासाया अनुत्पत्त्या शरी
रान्तर एव तत्संश्रयात् विकारसंघेत्यादिना चेचशब्दात् जन्मा
न्तरशरीरेचिकित्सेऽर्थे द्वयः चेचादियः परचेचेचिकित्से इति पर
स्मृत्तं तत्र परचेचे जन्मान्तरशरीरे ॥ ३१ ॥

पर्यशाशीदिविष्ठासौ सन्दर्श्य भयदं वपुः । अपिस्त्व
वच्च बन्धूनां निनङ्गुर्विक्रमं मुहुः ॥ ३२ ॥

ज०म० पर्यं । असौ राक्षसो पर्यशाशीत् आकुष्टवती शपेरनिटः
सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः शपउपालम्भन इति तङ् न भवति
उपलम्भनं हि वाचा शरीरस्यर्जनम् दिविष्ठा नभसि वर्त्तमाना
तत्पुरुषे क्षतिवज्जलमिति सप्तम्या अलुक् अस्मान्वेति षत्वम्
भयदं रौद्रवपुः शरीरं सन्दर्श्य दर्शयित्वा बन्धूनां विक्रमं शौर्यं
मुहुः पुनः पुनः अपिस्त्ववत् स्फोतीचकार अतिह्रीत्यादिना
षावित्यनुवृत्तौ स्फाद्योव इति वकारः स्फायतेऽङ्गि णिलोपः ह्र
स्वद्विर्लक्षणादि अभ्यासस्य खयः शेषः चर्लमित्यञ्च सन्वद्भावे नि
मङ्गः नद्युमिहुरित्यर्थः मग्नेः सनि मस्तिजनशोर्झसीति नुम्
॥ ३२ ॥

भ० पर्यशाशीदित्यादि । असौ राक्षसो दिविष्ठा सती नभस्त्वा
सती भयदं भयजनकं वपुः सन्दर्श्य पर्यशाशीत् आकुष्टवती व
न्धूनां खरादीनां विक्रमं मुहुर्वारं वारं अपिस्त्ववच्च वर्द्धयामास

च रामादीनां भयार्थं विवर्द्धं कथयामासेत्यर्थः निनङ्कुः
 अन्तर्द्धातुमिच्छुः नञेः सनि मूर्ध्नाधामुच्चासिति णुन् शष्ठाजेति
 षड् षष्ठोः कः से शपौञ्जश्राक्रोशे व्यासिः अनिमत्वात् व्रजवदेति
 त्रिः दिवि तिष्ठतीति हनजनादिति उः सप्तम्या अन्तुक् षलञ्चाभि
 धानात् संपूर्वात् दृशेर्जन्तात् क्लोथप् अपिस्त्वदिति स्फायीङ्
 दृष्टौ त्रिः प्रेरणे पातिस्फायोर्लम्बङ्गैआविति षड् त्रिशीत्यङ्
 द्वित्वं खेः सन्वत् व्यञ्जुङ्खः खः अपिस्फुरदिति कचित् पाठः तच्च प्र
 काशितवतीत्यर्थः अपुस्फुरदिति कचित् पाठः तच्च प्रकाशितव
 तीत्यर्थः अपुष्फुरदिति पाठेऽपि तथा स्फुरशिस्फूर्त्तौ चखे क्री
 जीङोऽजेति पञ्चे उकारस्थानं ॥ ३३ ॥

खरदूषणयोर्भ्रात्रोः पर्यदेविष्ट सा पुरः । विजिग्रा
 हयिषूरामं दण्डकारण्यवासिनोः ॥ ३४ ॥

खर । खरदूषणयोर्भ्रात्रोर्दण्डकारण्यवासिनोः पुरः अगतः नः मं
 पर्यदेविष्ट परिदेवनङ्कतवतीति देवदेवनइत्यस्यात्मनेपदि
 नः सेटो लुङि रूपम् परिदेवने कारणमाह विजिग्राहयिषु
 रामं विग्राहयितुं योधयितुमिच्छुः यहेर्षन्तस्य सनन्तस्य रूपम्
 रीति रेफलोपः द्रोक्षोप इति दीर्घत्वम् किमपर्यदेविष्टेत्याह
 ॥ ३४ ॥

खरदूषणयोरित्यादि । रामं विजिग्राहयिषुः विग्राहयितुं ख मं
 रादिभिः सह योधयितुमिच्छुः सा राक्षसी खरदूषणयोर्भ्रात्रोः
 पुरोऽगतः पर्यदेविष्ट क्रन्दितवती देवदेवने किमभूतयोः

दण्डकारण्यवासिनोः दण्डकनामारण्ये वसत इति ग्रहादित्वा
 त्रिण्वसुं श्रीलमनयोरित्यन्ये ग्रहेर्भ्यक्तत्वात् सनडःपुर इति
 पूर्वधाधरावरा इति पूर्वशब्दस्य पुरादेशः अतएव अस् तद्योगे
 समर्थनेत्यादिना षष्ठी ॥ ३४ ॥

कृते सौभागिनेयस्य भरतस्य विवासितौ । पित्रा
 दौर्भागिनेयौ यौ पश्यतं चेष्टितं तयोः ॥ ३५ ॥

ज०भ० कृते । भरतस्य कृते कार्यनिमित्तं राज्ये अभिषेकव्यमिति
 सुभगा कैकयी तस्या अपत्यं सौभागिनेयः स्त्रीभ्यो ठक् कल्या
 ण्यादीनामिनङ् तत्र सुभगादुर्भगा चेति पद्यते इदमेत्युभय
 पदवृद्धिः पित्रा यौ विवासितौ निष्काशितौ दौर्भागिनेयौ कौश
 ल्यासुमित्रा च दुर्भगे तयोरपत्ये रामलक्ष्मणौ तयोश्चेष्टितञ्चा
 साहेदनमपश्यतम् विधौ प्रार्थनायां वा लोट् यसस्तम् ॥ ३५ ॥

भ० कृतेइत्यादि । इति पर्यदेविष्ट इति पूर्वेषाम्वयः सौभागिनेय
 स्य सुभगापुत्रस्य भरतस्य कृते निमित्तं यौ दौर्भागिनेयौ दुर्भ
 गापुत्रौ रामलक्ष्मणौ पित्रा दशरथेन विवासितौ राजाविराट्
 तौ तयोश्चेष्टितं नासाहेदनरूपं युवां पश्यतं विधौ गी कृते इत्य
 व्ययं निमित्तार्थे वक्तंते क्विप्पञ्चकृत्शब्दात् चतुर्थीत्येके कृतश
 ब्दात् सप्तमीत्येके वाङ्माद्यतोऽव्यावादेरित्यादिना आवन्तत्वात्
 सुभगादुर्भगाशब्दाभ्यां अपत्यार्थे ष्येयः निस्तेजिरिति दिपदे
 वृद्धिः कल्याणीसुभमेत्यादिना ष्येयस्य इत्येयादेशः ययोर्षोप
 इत्यालोपः ॥ ३५ ॥

मम रावणनाथाया भगिन्या युवयोः पुनः । अयं
तापसकाङ्क्षसः क्षमध्वं यदि वः क्षमं ॥ ३६ ॥

मम । रावणो नाथः प्रभुर्यस्याः मम विशेषणं युवयोर्भगिन्या ज०म०
अयन्तापसकात् क्षुतापसात्कुत्सायाङ्गन् ध्वंसो नासिकाविना
वः यदि वः युष्माकङ्गरूपाङ्गमं युक्तम् क्षन्तुमित्यर्थात् युष्मदि
गुरावेकेषामिति वज्रवचनन्तयोर्ज्येष्ठत्वात् तर्हि क्षमध्वं उपे
क्षध्वं रावण एव ज्ञास्यतीति भावः पुनरप्येजयितुमाह ॥ ३६ ॥

ममेत्यादि । रावणोनाथोयस्यास्तादृश्या मम युवयोर्भगि
न्या युवयोरेव पुरोऽयतः यूयं तापसकात् क्षुद्रतपस्विनः सका
शात् ध्वंसोनासाच्छेदनरूपोवृत्तः अत्र यदि वोयुष्माकं क्षमं क्ष
न्तुंयोग्यं तदा यूयं क्षमध्वं रावण एव ज्ञास्यतीति भावः विका
रमन्वेत्यादिनात्पार्थे कुत्सार्थे वा कः युष्मदोर्दित्वे वज्रत्वविवक्षा
क्षममिति क्षमायोग्यं सामान्यतः प्रयुक्तं । युक्ते योग्ये हिते क्षम
मिति केषः क्षममव्ययमित्यन्ये पुनरिति पाठे मम पुनरिति
योच्य ॥ ३६ ॥

असंस्क्रान्तिमसंव्यानावनुप्तिमफलाग्निनौ । अभुञ्चि
मपरीवारौ पर्यभूतां तथापि मां ॥ ३७ ॥

असम् । संस्कारेण वापेन भरणेन च निर्दृष्टं संस्क्रान्तिमम् भ०
प्तिमभुञ्चिमद्य द्वितः क्लिः क्लेशमनित्यम् संपर्ययेभ्य इति सुट्
सम्पूर्वस्य कचिदभूषणेऽपीक्यते संस्क्रान्तिमम् विद्यते क्षेपामिति
भू समासः असंस्क्रान्तिमाणि संव्यानानि परिधानानि वृत्तरो

धाणि ययोः बल्कलवाससावित्यर्थः अनुग्नमाणि फलानि अन्न
नमाहारो ययोः तौ वन्यफलमाहारौ न शालिभोजनौ परित्रि
यतेऽनेनेति घञ् उपसर्गस्य घञीति दीर्घः मृगाणाममनुय
त्वात् अभृत्रिमः परीवारो अनुजीविलोद्योययोस्तौ मृगपरि
वारौ तथापि मांसार्थभूताभ्यरिभूतवनौ लुङि रूपम् ॥ २७ ॥

भ० असंस्कृत्रिमसंख्यानावित्यादि । तौ असंस्कृत्रिमसंख्यानौ तन्वा
दीनां संस्कारेण जातं संस्कृत्रिमं संपदेः सुमितिसुम् न विद्यते संस्कृ
त्रिमं संख्यानमुत्तरीयं ययोर्बल्कलमात्रसत्त्वात् वपनेन जातं
उग्निसमनुग्निसं वन्यं तादृशं फलमन्नमाहारौ ययोः अथवा
नद्यादित्वात् कर्त्तरि अन्नः फलाग्निनाविति कश्चित् पाठः भरणे
न पोषणेन जातोभृत्रिमः परीवारोऽनुजीविजनो ययोः सर्वत्र
द्वितस्तज्जेत्रिमक्यहस्त्रपायोरिति जिः परिवृणोतीति कर्त्तरि
घञ् व्यतीहारो त्रिःपूर्वं इत्यत्र व्यतीहार इति दीर्घनिर्देशात्
कश्चित् घञन्ते उपसर्गस्य दीर्घत्वं सूचितं तेनात्र परेरिकारस्य
दीर्घत्वं तौ यद्यपि ईदृशौ तथापि मांसार्थभूतां परिभूतवनौ
भूस्तेति सेलुक् ॥ २७ ॥

श्वःश्रेयसमवाप्तासि भ्रातृभ्यां प्रत्यभाणि सा । प्राणि
वस्तव मानार्थं व्रजाश्वसिद्धिमा रुदः ॥ ३८ ॥

ज०म० श्वःश्वे । श्वःशब्दः प्रशंसामाह शोभनं श्रेय इति वाक्ये श्वसो
वसीयः श्रेयसदत्तश्च मयूरव्यंसकादिनासः श्वःश्रेयसङ्ख्याणम
वाप्तासि प्राप्स्यसि भविष्यदनद्यतने लुट् मारयावस्तावित्युक्तमव
ति ताभ्यां भ्रातृभ्यामप्रत्यभाणि प्रतिभणिता सा कर्मणि लुङ् प्राणि

वस्तुव मन्नाथं तव मानखण्डनमाभूदिति जीवावः यस्प्राणने
अनच्छ्रदादिभ्यः सार्वधातुक इति इट् अनिच्चेरिति णत्वं त
स्माद्भज यथास्थानं गच्छ आश्वसिहि उद्वेगन्धज विधौ प्रार्थनायां
वा होट् मा रुदः माळिलुङ् हरितो वेत्यङ् यदा नास्ति तदा
मारोदीरिति ॥ ३८ ॥

श्वःश्रेयसमित्यादि । भ्रातृभ्यां खरदूषणाभ्यां सा राक्षसी प्र भ०
त्युत्तरं प्रापिता किमदित्याह श्वःश्रेयसं कल्याणं अवाप्तासि प्रा
प्यसि शत्रुवधेनेत्यर्थात् स्वारूपं शोभवं श्रेयः श्वःश्रेयसं शोऽवसी
यस्वःश्रेयसेति निपातितं तव मानार्थं समानार्थं आवां प्राणिवः
जीवावः अननुप्राणने रुभ्योयदतीम् प्राम्वन्नोण इति पच्चे णत्वं त
स्माद्भज गच्छ स्वस्थानमित्यर्थात् आश्वसिहि आश्वसं लभस्व
उद्वेगं त्यज इत्यर्थः प्रार्थनायां गी रुदादित्वात् पूर्व्ववदिम् लं
मा रुदः मा रोदीः लघिररुदरोदे हरित्वात् प्रासुलिङ्गुदिति
पच्चे ङः ॥ ३८ ॥

जक्षिमोऽनपराधेऽपि नरान्नक्तन्दिवं वयं । कुत
स्थं भोरु यत्तेभ्यो द्रुक्ष्यञ्ज्ञोऽपि क्षमामहे ॥ ३९ ॥

जक्षि । वयं अनपराधेऽपि नक्तश्च दिवा च नक्तन्दिवम् ज०म०
अचतुरेति निपातितम् नरान् जक्षिमोभक्षयामः जक्षभक्षहसन
योरिति भक्षार्थस्य रुदादिभ्य इतोऽट् अस्मादोर्दथोऽयेति द्वित्वे वय
मिति वङ्गवचनं यतएवं हे भोरु समुद्धौ गुणेन भवति संज्ञापूव्व
कोविधिरनित्य इति कुतस्थङ्कुतएतदागतम् अव्ययत्वात्
त्यप् अमेहकतसिन्नेभ्य इति त्यप् तेभ्यो नरेभ्यो द्रुक्ष्यञ्ज्ञोऽपि द्रोह

कुर्वाणेष्वोऽपि क्षमामहे नैवेत्यर्थः क्रुधद्भुतेति सन्नदानत्वम्
क्षमेर्गस्यमानो न अर्थस्तस्यास्त्यार्थत्वात् क्षमध्वं यदि वः क्षममि
त्यस्य प्रतिवचनम् ॥ ३८ ॥

भ० जक्षिमइत्यादि । अनपराधे अपराधाभावेऽपि वयं नरान्
नक्तं दिवं रात्रौ च दिवा च जक्षिमः भक्षयामः जक्षलुचभक्षशां
सयोर्धित्वात् रुदादिः अस्मदोदित्ववज्जलविवक्षा अन्यराक्षसयो
गादज्जलं नक्तन्दिवमिति अक्षिभुवादित्वान्निपातितं स्मार्थिकणा
क्तेन दिवाशब्देन समाहारोदन्द्वावा हे भीरु द्रुक्ष्यज्ञोऽपि द्रोहं
कुर्व्यज्ञोऽपि तेभ्यो नरेभ्यो वयं क्षमामहे इति यत्तत् कुतस्त्वं कुत
आगतं तच्च अचिरेत्यादिना त्वः यदभिप्रेत्य धात्वर्थस्तच्च चतु
र्थीति परः स्वमते तादर्थ्यविवचयैव भीरु इति तन्वादेर्ध्वेति पक्षे
ऊप् सुभुदोति द्रुक्षः द्रुक्षकरणान् गुणः ॥ ३८ ॥

तौ चतुर्दशसाहस्रबलौ निर्ययतुस्ततः । पारश्वधि
कधानुष्कशक्तीकप्रासिकान्वितौ ॥ ४० ॥

ज०भ० तौ च । ततो निगदनादुत्तरकालनिर्णयतुः निर्गतवन्तौ च
तुर्दशसहस्राणि परिमाणमस्य बलस्य प्रतिवचनमित्यस्मिन्नि
षये शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् प्राग्वतेः सङ्ख्यायाः संव
त्सरेत्युत्तरपदवृद्धिः चतुर्दशसाहस्रमन्तं यथोः तौ यथा पार
श्वधिकधानुष्कयाष्टीकप्रासिकान्वितौ परश्वधः प्रहरणमेषा
मिति परश्वधात् ठञ्चेति ठञ् तथा धनुः प्रहरणमेषां यष्टिः
प्रहरणमेषामिति शक्तियष्टोरीकक् प्रासः कुन्तः प्रहरणमि

तौत्सर्गिकष्टक् तच्च धनुषष्टक् इत्सुसुक्तान्तात्कः ततः सेनाङ्गत्वा
त्कृतैकवद्भावः तेनावितावनुगतौ ॥ ४० ॥

तावित्यादि । ततोवचमानन्तरं तौ खरदूषणौ निर्धयतुः भ०
निर्गतौ चतुर्दश सहस्राणि परिमाणमस्य चतुर्दशसहस्रं विका
रसंघेत्यादिना तदस्य परिमाणमित्यर्थे णः सुपञ्चालादित्वा
त्परपदे छद्भिः चतुर्दशसहस्रं बलं यद्योः तौ तथा परश्वधैः प
रशुभिर्युध्यन्ते पारश्वधिकाः धनुर्भिर्युध्यन्ते धानुष्काः शक्तिभिर्यु
ध्यन्ते शान्तिकाः प्रास्यन्ति तमिति प्रासोल्लगुडः कर्षणि घञ् प्रा
मैर्युध्यन्ते प्रासिकाः एभिरन्वितौ अनुगतौ छन्नेकादिति षिक
कण्णीकाः ॥ ४० ॥

अथ सम्यततोभीमान् विशिखैरामलक्ष्मणौ । वज्र
मूर्द्धादिमूर्द्धाश्च त्रिमूर्द्धाश्चाहतां मृधे ॥ ४१ ॥

अथा । अथैतस्मिन्प्रस्तावे रामलक्ष्मणौ मृधे संयामे विशिखैः ज०म०
शरैरहतां हतवन्तौ हस्तिः परसौपदी तस्मात्तद्धि तसस्माम्
तस्य छिले अनुदात्तेत्यादिना अनुनासिकलोपः कान् राक्षसान्
विशेषणोपादानात् विशिष्यप्रतिपत्तिः प्रकृतलादा सम्यततोऽभि
पतः वज्रमूर्द्धावज्रभिरसः तथा दिमूर्द्धास्त्रिमूर्द्धाश्च दिचिभ्यां
षमूर्द्धइति समासान्तः षः अतएव भीमान् भयानकान् त्रिमू
र्द्धास्तेत्यत्र नञ्प्रवृत्तिप्रवृत्तिरुः पूर्वस्य तनुनासिकः विसर्जनीय
स्तस्य सः चुलम् ॥ ४१ ॥

अथेत्यादि । निर्गमानन्तरं सम्यततः सङ्गच्छतः संमुखमागच्छ भ०
तौ राक्षसान् अर्थात् रामलक्ष्मणौ मृधे मुद्धे विशिखैर्ध्वजैरा

इतां वनतनाद्यनिमामिति नख्य लोपः वड्मूङ्गावड्मस्तकान्
 एवं दिमूर्द्धान् चिमूर्द्धान् दित्रेमूर्द्धान् इति वः खोलोपोताविति नख्य
 लोपः वड्मूङ्गोविपुलार्थस्तुद्वादिसंख्यार्थकोवा अतएव भी
 मान् भयङ्करान् ॥ ४१ ॥

तैर्वृक्कृग्रसंभुग्रक्षुणभिन्नविपन्नकैः । निमग्नोदिग्र
 संह्रीणैः पप्रे दीनैश्च मेदिनी ॥ ४२ ॥

ज०म० तट्टं । तैः राक्षसैर्मैदिनी पप्रे पूरिता प्रापूरण इत्यस्मात्कर्मा
 णि लिट् वृक्कैः क्लिन्नैः कृणैः भग्नहस्तपादैः संभुग्नैः वक्त्रोक्ततदेहैः
 क्षुणैः संपिष्टशरीरैः भिन्नैः विदारितैः विपन्नकैः नष्टैः अनुकम्पा
 यां कन् निमग्नैः परिभूतैः उदिग्रैर्भीतैः संह्रीणैर्लज्जितैः वयम
 पोदृशीन्दशां प्राप्ता इति दीनैः हा मातः हा भ्रातरित्येवभाष
 माणैः तत्र वृश्चिहजिमुजिमस्त्रिविजिभ्योनिष्ठायामेदितस्येति
 नत्वम् चोः कुरिति कुः चुदिभिदिपदिभ्योरदाभ्यामिति दस्य
 च नः संह्रीणइति नुदविदेत्यादिना दीङ्चये इत्यस्य स्वादय
 ओदित इत्योदितस्येति नत्वम् ॥ ४२ ॥

भ० तैरित्यादि । तैराक्षसैर्मैदिनी पप्रे परिता पृलिपूनी कर्माणि ठी
 कीदृशैः वृक्कैः क्लिन्नैः वृक्षैः कङ्चेति तस्य नत्वं कङ्च चस्य कत्वे तन्नि
 मिन्नस्य ग्रस्य सत्वे स्वादेः लोपोः गहस्तपाद्योरिति जिः दृग्रैर्भग्न
 हस्तपादैः रजोग्रैर्भङ्गे ओदित्वात् स्रस्वाद्योरिति तस्य नः जस्य
 गत्वविधानं मग्नस्य दोर्भिर्भुवनस्य भारमित्यत्र व्याख्यातं संभुग्नैर्ब
 कीकृतैः भुजोग्रैर्वक्त्रे पूर्ववत् क्षुणैः संपिष्टदेहैः चुदिरसंपेषणैः

दानत्वात्स्रज्वाद्योरिति तस्य दस्य च नः प्रुर्षोऽदानेत्यादिना
पूर्वस्य णत्वे युभिरिति परस्य नस्य णत्वं भिन्नैर्विदारितैः विपन्नकै
र्भूतैः विपूर्वपदिर्मरणे वर्तन्ते स्मार्थे कुत्सायां वा कः निमग्नैर्भी
त्या गुप्तैः रुधिरप्रवाहे मग्नैर्वा उदिग्नैर्भीतैः श्रोविजीभयचक्षण
योः सङ्घीणैः योद्धुमसामर्थ्यात् सज्जितैः स्त्रीलिङ्गज्वायां स्त्रीघातौ
न्देति तस्य नः दीनैः सुतादिदुःखान्वितैः श्रोदीकृत्यचचे ॥ ४२ ॥

केचिद्वेपथुमासेदुरन्ये दवथुमुत्तमं । सरत्तां वमथुं
केचिद्भाजयुं न च केचन ॥ ४३ ॥

केचित् । तेषामध्ये केचित् वेपथुं कथम् टुवेपृकथने आसेदुः ज०म०
प्राप्ताः अन्ये दवथुमुपतापमुत्तममहात्मां टुदुउपतापे केचिदम
थुज्ज्वर्दनं सरत्तां सञ्गोषितं टुवमुउद्गिरणे भाजयुं श्रोभां नैव के
चन न केचिदपि टुभाजृदीप्तौ सर्व्वच द्वितोऽथुश्च ॥ ४३ ॥

केचिदित्यादि । तेषां मध्ये केचिद्राक्षसा वेपथुं कथं आसेदुः भ०
प्रापुः वपदृङ्चक्षने अन्ये दवथुं उपतापं उत्तमं महात्मां आसे
दुः टुदुउपतापे केचित् वमथुं रक्तो न सह कर्दिमासेदुः टुवमउ
द्गिरणे केचन भाजयुं दीप्तिं नासेदुः टुभाजृङ्दीप्तौ सर्व्वच द्वितो
ऽर्थावे इति अथुः ॥ ४३ ॥

मृगयुमिव मृगोऽथ दक्षिणेर्मा दिशमिव दाहवतीं
मरावुदन्यन् । रघुतनयमुपाययौ त्रिमूर्द्धौ विषभृदि
बोग्रमुखं पतत्रिराजं ॥ ४४ ॥

ज०म० मृग । अथैतस्मिन् राक्षसविध्वंसनप्रस्तावे त्रिमूर्द्धः त्रिभि
 रानाम राक्षसः रघुतनयमुपाययौ उपागतः मृगयुमिव लुब्ध
 कमिव मृगान् यातीति मृगयुः मृगव्यादयश्चेत्यौणादिकुप्रत्य
 यान्तः दक्षिणेर्मा दक्षिणे ईर्मा व्रणं यस्येति दक्षिणेर्मा लुब्धयो
 गदत्यनिच् यथा मृगोलुब्धकप्रणितदक्षिणाङ्गः तमेव मरणा
 योपयाति दिशमिव दाहवतीं यथा दिशन्दावाग्नियुतामरौ नि
 र्जले देशे मृग उदन्यन् उदकपानाभिलाष उपयाति उदकमि
 ष्णति सुपश्चात्तन इति क्यच् उदकस्योदन्भावः अश्नायेत्यादि
 ना निपातितम् तदन्ताल्लट् शतृप्रत्ययः विषभृदिव यथा विष
 धरः सर्प उग्रमुखभीषणमुखम्यतत्रिराजं गरुडमुपयाति तद
 क्षमिति राजाहःसखिभ्यष्टच् ॥ ४४ ॥

भ० मृगयुमित्यादि । अथ रक्षोवधानम्तरं त्रिमूर्द्धस्त्रिभिरानाम
 राक्षसो रघुतनयं रामं उपाययौ उपागतः यथा दक्षिणेर्मा व्या
 धेन प्रणितदक्षिणाङ्गोमृगस्तमेव मृगयुं व्याधं याति तदत् मृगं
 यातीति मृगयुर्निपातनात् दक्षिणेऽङ्गे ईर्मा व्याधघातव्रणं यस्य स
 दक्षिणेर्मा दक्षिणादीर्मादन् व्याधप्रणितदक्षिणाङ्गे मृगेदति पर
 सूचं स्वमते ईर्मान् प्रब्धोऽप्यस्ति किन्वा दक्षिणे ईर्मा व्रणं यस्येति
 धर्मादनित्यस्य योगविभागादन् लुब्धकयोगस्त्वभिधानात् व्रणो
 ऽस्त्रियाभीर्मान्मरुरित्यमरः यथा वा उदकपानाभिलाषी मृगो
 मरौ निर्जलदेशे दाहवतीं दिशं उपयाति उदकं पातुमिच्छती
 ति धनोदकाशनेति क्यो डनङ् शतृः यथा वा विषभृत् सर्प उग्रमु
 खं भीषणवदनं पतत्रिराजं गरुडं उपयाति ॥ ४४ ॥

शितविशिखनिवृत्तकृत्स्नवक्त्रः क्षितिभृदिव क्षिति
कम्पकीर्णशृङ्गः । भयमुपनिद्धे स राक्षसानामखिल
कुलक्षयपूर्वलिङ्गतुल्यः ॥ ४५ ॥

इति भट्टिकाव्ये चतुर्थः सर्गः॥

शित । चिमूर्द्धो राक्षसानां भयमुपनिद्धे उपनिहितवान् की ज० म०
दृशः शितविशिखैस्तीक्ष्णविशिखैः निवृत्तानि क्षिप्तानि कृत्स्नानि
सर्वाणि वक्त्राणि मुखानि यस्य सः क्षितिभृदिव भूधर इव कीदृशः
क्षितिकम्पकीर्णशृङ्गः क्षितेर्भूमेः कम्पेन कीर्णानि क्षिप्तानि शृङ्गा
नि यस्य क्षितिभृतः अखिलस्य सर्वस्य कुलस्य क्षये विनाशे यत्
पूर्वलिङ्गत्वेन तुल्यः असावप्यखिलराक्षसक्षयस्य पूर्वलिङ्गतुल्यः
॥ ४५ ॥

इति भट्टिकाव्यटीकायाञ्चयमङ्गलाख्यायाम्प्रीतिर्षकाण्डे राम
प्रवासश्चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

शितेत्यादि । शितविशिखैस्तीक्ष्णवाणैर्निवृत्तानि क्षिप्तानि कृत्स्ना म०
नि सर्वाणि वक्त्राणि मुखानि यस्य स चिमूर्द्धो राक्षसानां भयमुप
निद्धे उपनिहितवान् क्षितिभृदिव पर्वत इव क्षितिकम्पात्कीर्णा
नि विक्षिप्तानि शृङ्गाणि यस्य स तथा चिमूर्द्धः किम्भूतः अखिलकुल
क्षयपूर्वलिङ्गतुल्यः अखिलस्य कुलस्य क्षयः तस्य यत्पूर्वलिङ्गं
पूर्वचिह्नं भाविक्षयसूचकउत्पातस्तत्तुल्यः केचित्तु अखिलकुल
स्य क्षये पूर्वलिङ्गं आदिचिह्नं चिमूर्द्धस्तादृशः पर्वत इत्याहुः
॥ ४५ ॥

इति सदृशगौराङ्गमल्लिकात्मजश्रीभरतसेनकृतायां भट्टि
टीकायां मुग्धबोधिन्यां प्रकीर्षकाण्डे चिमूर्द्धवधोनाम चतुर्थः
सर्गः ॥ ४ ॥

निराकरिष्णू वर्त्तिष्णू वर्द्धिष्णू परितोरणं । उत्प
तिष्णू सहिष्णू च चेरतुः खरदूषणौ ॥ १ ॥

ज०म० निरा । खरदूषणौ रणपरितः समन्तात् अभित इत्यादि
ना द्वितीया चेरतुः भानौ निराकरिष्णू ग्रचुनिराकरणशीलौ
वर्त्तिष्णू अभिमुखं वर्त्तनशीलौ न पलायनशीलौ वर्द्धिष्णू मायया
महाप्राणोद्भावनशीलौ उत्पतिष्णू नभउत्पतनशीलौ सहिष्णू
ग्रस्त्रप्रहारसहनशीलौ सर्व्वबालकृषीत्यादिना इष्णुश्च ॥ १ ।

भ० निराकरिष्णू इत्यादि । खरदूषणौ रणं परितः सर्व्वतस्चेरतुः
चरगत्या ठी धिक्स्वमयेति परितोद्योगे द्वितीया निराकरिष्णू ग्र
चुनिराकरणशीलौ वर्त्तिष्णू वर्त्तनशीलौ अर्थात् प्रतियोद्धृसंमु
खे रणं परित इति वा अनुषञ्जनीयं वर्द्धिष्णू मायया वर्द्धनशीलौ
उत्पतिष्णू आकाशादुत्पतनशीलौ सहिष्णू प्रतियोद्धृग्रस्त्रघाता
दिसहनशीलौ सर्व्वत्र जिभ्राजभूषहेत्यादिना कर्त्तरीणुः शीला
र्थता तु ढधेकृत्ययेति सूत्रे शीलार्थे तृनित्युक्तं किन्तु तृणविधायक
सूत्रे शीलार्थता नोक्ता अतएव तृणादयः कतिचित् प्रत्ययाः शी
लार्थेऽपि भवन्तीति सूत्रेणात् किम्वा अभिधानाद्दीलार्थतानुक्ताव
पि न क्षतिः निराकुर्वतः ग्रचूनित्यादिवाक्यं विधेयं ॥ १ ॥

तौ खड्गमुषलप्राप्तचक्रवाणगदाकरौ । अर्द्धार्था
मायुधच्छायं रजःसन्तमसे रणे ॥ २ ॥

ज०म० तोख । रणे रणभूमौ रजःसन्तमसे खड्गतन्तमः सन्तमसं अथ

समन्त्रेभ्यस्तमसदित्यच् रजसा सन्तमसं अस्मिन् इति रजः सन्त
मसन्तस्मिन् रजसा कृतान्धकारे तौ खरदूषणौ आयुधकाय
मायुधवाङ्मयमकार्थम् कृतवन्तौ आयुधानां श्वायेति काया
वाङ्मय इति नपुंसकत्वे द्रुखत्वं खडादीनाम्बीणानान्दन्दैकवद्भाव
कृत्वा पञ्चात्तेन सहिता गदेति शाकपार्थिवादित्वात्सः अन्यथा स
मुदायस्य जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावेन नपुंसकलिङ्गता स्यात्
वाणगदमिति खड्गमुषलप्रासचक्रवाणगदाः करे येषामिति समा
से प्रहरणार्थेभ्य इत्यादिना करशब्दस्य परनिपातः ॥ २ ॥

तावित्यादि । खरदूषणौ रणे युद्धे आयुधानां वह्मनां काया भ०
मकार्थम् कृतवन्तौ रणपदं रणभूमिवाचकमित्यन्ये सम्यक्तमः
सन्तमसं समवाभ्यास्तमसदिति अः रजसा सन्तमसं यच्च रणे आ
युधानां वाङ्मयात् कायाशब्दस्य नपुंसकत्वमभिधानात् कीदृशौ
खडादयः करे ययोस्तौ अकार्थामिति कञ्ज्ञांसि व्रजवदेति त्रिः
॥ २ ॥

अथ तीक्ष्णायसैर्बाणैरधिममं रघूत्तमौ । व्याधं
व्याधममूढौ तौ यमसाञ्चक्रतुर्दिषौ ॥ ३ ॥

अथ । अथैतस्मिन् संग्रामे रघूत्तमौ रामलक्ष्मणौ कर्तृभूतौ ज०म०
कर्मभूतौ दिषाविति सत्सूक्ष्मेत्यादिना किप् यमसाञ्चक्रतुः यंसा
धीनौ कृतवन्तौ तदधीनवचनदिति मातिः तीक्ष्णायसैर्बाणैः तीक्ष्ण
मायसम्पत्तं येषामिति व्याधं व्याधं विद्धा विद्धा अभीक्ष्णे णमुल्
तच्च समानकर्तृकयोः पूर्वकाञ्च इति वर्तते अभीक्ष्णे द्वे भवत इति

द्विर्वचनं अधिमर्मेति विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः अमूढौ सावधानौ
रामलक्ष्मणौ मर्कवेधमेवाह ॥ २ ॥

भ० अथेत्यादि । तथोर्विक्रमानन्तरं रघूत्तमौ कर्तृभूतौ तीक्ष्णाय
सैस्तीक्ष्णफलैर्वाणैरधिमर्मा जीवितस्थाने व्याधं व्याधं विद्धा विद्धा
तौ द्विषौ खरदूषणौ कर्मभूतौ यमसात् यमाधीनौ चक्रतुः
रघूत्तमौ किभूतौ अमूढौ रणपण्डितौ किम्वा खरदूषणौ अमू
ढौ अस्त्रवर्षेऽप्यसम्पन्नौ मर्कवेधे सावधानौ वा रणपण्डितावपि
वा तीक्ष्णमायसमयोविकारः फलं यच्च मर्कं विध्यतीति कारका
र्थेऽव्ययीभावः व्यधीताडे इत्यस्मात् चणम्नाभीक्ष्ण्ये इति चणम्
आभीक्ष्ण्ये द्वित्वं लोकेतः सिद्धं काटर्ह्याचत्योः सम्प्रदादावित्य
धीनत्वे चसात् किम्वा देयचाचेति देयेऽर्थे चकारात् चसात् चा
सुसित्यादिना द्विषः क्तिप् ॥ ३ ॥

इतबन्धुर्जगामासौ ततः शर्पणखा वनात् । पारे
समुद्रं लङ्कायां वसन्तं रावणं पतिं ॥ ४ ॥

ज०भ० इत । असौ शर्पणखा इतबन्धुः व्यापादितभ्रातृदया ततोवना
दण्डकारण्यात् रावणमिति प्रभुं शरणञ्जगाम गतवती पारे
समुद्रं समुद्रस्य पार इति पारेमध्येष्व्यावेत्यव्ययीभावः तत्सन्नि
योगेन पूर्वपदस्यैकारान्तत्वमस्यात्सप्तमी नाव्ययीभावादित्यभा
वः समुद्रस्य पारे स्थितायां लङ्कायां वसन्तं रावणमिति ॥ ४ ॥

भ० इतबन्धुरित्यादि । असौ शर्पणखा इतबन्धुः सती परेण व्यापा
दितभ्रातृदया सती ततोवनात् दण्डकारण्यात् रावणं पतिं प्रभुं
जगाम पारे समुद्रं समुद्रपारे स्थितायां वसन्तं पारे समुद्रमित्य

यथीभाव एवञ्च निपातनात् चीप्ताग्नेर्वेति सप्तम्यामः प्रतीति
पाठे रावणं प्रति सचीकृत्य जगाम ॥ ४ ॥

संप्राप्य राक्षससभं चक्रन्द क्रोधविक्कला । नामग्रा
हमरोदीत् सा भ्रातरौ रावणान्तिके ॥ ५ ॥

सम्या । सा पूर्यणखा राक्षससभं संप्राप्य ढैकित्वा राक्षसानां ज०म०
सभेति सभाराजेत्यादिना नपुंसकता चक्रन्द क्रन्दनङ्कतवती
क्रोधविक्कला क्रोधविवशा भ्रातरौ खरदूषणावरोदीत् रोदित
वती नामग्राहन्नाम गृहीत्वा भ्रातरौ खरदूषणाविति नाम्ना दि
शिग्रहोरिति णमुल् अत्र नामग्रहणविशिष्टाया रोदनक्रियाया
व्याप्तुमिष्टत्वाद्भुदिः सकर्मकः रावणान्तिके रावणसमीपे सप्तम्य
धिकरणे चेति चकाराद्भूरात्तिकार्थेभ्य इति सप्तमी तयोः किञ्चा
तमिति रावणेन पृष्टाह ॥ ५ ॥

संप्राप्येत्यादि । सा पूर्यणखा राक्षससभं संप्राप्य चक्रन्द राक्ष म०
सानां सभा राक्षससभं क्लीवत्वमभिधानात् क्रोधेन विक्कला व्या
कुला सती भ्रातरौ खरदूषणौ नामग्राहं नाम गृहीत्वा रावण
स्यान्तिके समीपे अरोदीत् रुदेर्घ्या व्या रुदाद्यस्त्रिसेरितीम् पूर्व
क्रन्दनमुक्तं अत्र नामग्रहणमुक्तमिति भेदः असुविमोचनमात्रे
रुदिरकर्मकः शब्दयुक्तक्रन्दने तु सकर्मकः इति प्राञ्चः भ्रातरौ
चक्रन्द आजुहाव क्रदिआङ्गाने नामग्राहमरोदीदित्यन्वय इति
केचित् नामग्राहमिति नाम्नाग्रहणमभिधानात् किम्वा हा खर

दूषणेति नास्मोपाशोयद्वयं यचेति वा रोदनक्रियाया विशेषणं
पाशोघ्नजन्तः ॥ ५ ॥

दण्डकामध्यवात्तां यौ वीर रक्षःप्रकाण्डकौ। नृ
भ्यांसंख्येऽकृषातां तौ सभृत्यौ भूमिवर्द्धनौ ॥ ६ ॥

ज०म० दण्ड। हे वीर दण्डकात् दण्डकारण्यसन्निवेशात् अथवा
त्ताम् अधुषितवनौ वसनिवासद्वयस्मात्तुङ्गलनलक्षणा वृ
द्धिः सःखेत्यादिना धातुसकारस्य तत्वम् झलोझलीति सिचेलो
पः रक्षःप्रकाण्डकौ प्रशस्तौ राक्षसौ प्रशंसावचनैश्चेति सः ततः
स्वार्थे कन् स्वार्थिकाश्च प्रकृतितोलिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्नादिति नपुं
सको न भवति अन्यथा रुढिशब्दाः प्रशंसावचना आविष्टलिङ्ग
त्वादन्यलिङ्गेऽपि जातिशब्दे खलिङ्गोपादानादेव समानाधिक
रणाः स्युः यथा गोप्रकाण्डमिति तौ नृभ्यामनुभ्याभ्यां सङ्ख्ये युद्धे
भूमिवर्द्धनावकृषाताम् कृतौ कर्मणिषुङ् अचिण्वद्भावे रूपम् व
र्द्धेत इति वर्द्धनौ कृत्यल्युटोवज्जलमिति कर्त्तरि ल्युट् भूमेर्वर्द्ध
नाविति सः भस्मीकृतशरीरस्य भूमौलीयमानत्वात् सभृत्यौ नैका
किना ॥ ६ ॥

भ० दण्डकामित्यादि। एवंप्रकारेणारोदीदित्यन्वयः वीरेति
सोपालभसम्बोधनं यौ रक्षःप्रकाण्डकौ प्रशस्तराक्षसौ दण्डका
मध्यवात्तां सभृत्यौ तौ नृभ्यां मनुभ्याभ्यां संख्ये संयामे भूमिवर्द्धनौ
अकृषातां कृजः कर्मणि ण्ङी इगुङ्कर्षणीति कित्वाश्च गुणः श्वस्त
चितिवर्द्धन इति त्रिकाण्डशेषः अरण्ये दण्डकाशब्दः खलिङ्गः

कायेधायाः पुनरुपगमोदण्डकायां वने व इति भवभूतिः दण्ड
कानिति पाठे दण्डकारणसन्निवेशानित्यर्थः केचित्तु दण्डकाशब्दः
स्त्रीलिङ्गवचनान्त एव इत्युक्त्वा दण्डका इति शसन्तं पठन्ति
अथवात्तामिति अधिपूर्वाद्भेद्योतां व्यासिः सत्यरे इति सम्य तः
अनिमत्वात् त्रिः रचसां मध्ये प्रकाण्डकौ प्रशस्तौ एकार्यत्वात्
कर्माधारयोवा समाधे विशेषणमपि परं स्यात् प्रशंसावचनैश्चेति
परसूत्रं यद्यपि प्रकाण्डभृद्भुतसजावित्यमरेणोक्तं दृश्यते च गो
प्रकाण्डमित्यादावजहल्लिङ्गता तथापि कप्रत्यये सति स्वार्थिकाः
प्रकृतितोलिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्तेऽपीति न्यायात् पुंस्त्वं वस्तुतस्तु
पुंलिङ्गोऽपि प्रकाण्डशब्दोऽस्ति निगडाक्रोडनलप्रकाण्डकाण्डा
इति पुनपुंसकवर्गे हेमचन्द्रः उट्टप्रकाण्डौ द्वौ प्रशंसायामिति
हलायुधः भूमिं वर्द्धयत इति नन्दादित्वादयः ॥ ६ ॥

विग्रहस्तव शक्रेण वृहस्पतिपुरोधसा । सार्द्धं कुमा
रसेनान्या शून्यस्यासीति कोनयः ॥ ७ ॥

विग्र । वृहस्पतिः पुरोधा मन्त्री यस्य शक्रेण तेन कार्येषु पुरा ज०म०
धीयत इति पुरोधाः पुरःपूर्वाङ्गाजः सर्वधातुभ्य असुन् तथा
कुमारः कार्त्तिकेयः सेनानीर्यस्य सेनाक्षयतीति सत्सुद्विषित्या
दिना किप् तेन शक्रेण सह सार्द्धं तव विग्रह आसीत् इदानी
ह्यर्थनिपुणाभावात् शून्यस्यासि तासस्योर्लो पदति सकारलोपः
तस्मात्कोनयः नय एव न भवतीत्यर्थः तदेव दर्शयन्नाह ॥ ७ ॥

भ० विग्रह इत्यादि । शक्येण शार्ङ्गे तव विग्रहे विरोधस्तथापि त्वं
 भूतः कार्यकार्यविचाररहित एवासि इति कोनयः न कापि
 नीतिसत्वेत्यर्थः किञ्च तेन वृहस्पतिपुरोधसा वृहतां देवानां गुरु
 त्वात्पतिः वृहस्पतिर्मानवादित्राणिपातः स पुरोधाः पुरोहितो
 यस्तु कुमारः कार्तिकेयः सेनानीः सेनापतिर्यस्तु सेनां नयतीति
 किप् कथाद्यनेकाच इति यत्वं लोपोऽस्य सौरिति असौः सौ स
 लोपः ॥ ७ ॥

यद्यहं नाथ नाथास्यं विनसा हतवान्भवा । नाशा
 स्यस्त्वमिदं सर्वं प्रमाद्यं चारदुर्बलः ॥ ८ ॥

ज०भ० यदी । विनसा विगता नासा यस्याः नासैव नासिकेति केण इति
 ब्रह्मले रूपम् तस्या नसादेशस्य विधीयमानत्वात् अत्र सम्भव
 एव नासि विनसेति पाठान्तरम् तत्र विगता चासौ नासिका
 च विनासिका तत इत्यभूतलक्षणाद्यान्तृतीयायां पद्दन्तोमा
 सद्व्यादिना नसादेशः विगतुया नासिकयोपलक्षितेत्यर्थः विग
 ता नासिका अस्या इति वज्रव्रीहिषा व्याख्याने अज्नासिकेत्या
 दिना अज् नसादेशश्च प्राप्तः तस्य संज्ञाविषयत्वात् उपसर्गा
 चेत्यसंज्ञायां विधीयमानो न भवति वेर्योवक्तव्यइति पादेशो
 बाधकः हे नाथ यद्यहं विनसा हतवान्भवा नाथास्यनायाताम
 विध्यम् तदा तदिदं सर्वं भ्रात्रेर्बन्धनासादेदं नाशास्यः न शा
 तोऽभविष्यः क्रियातिपत्तौ लिङ् अज्ञाने कारणमाह प्रमाद्यन्
 विषयेषु प्रमादङ्गहन् चारदुर्बलः चारहीनः चाराहि चचूरा
 शास्त्रार्थकार्यज्ञानाद्य लोके चरतीति चरः पचाद्यच् चर एव
 चारः प्रज्ञादित्वादण् ॥ ८ ॥

यदीत्यादि । हे नाथ विनसा हतबान्धवा च संती यद्यहं नाथा भ०
 स्यंतदा त्वमिदं सर्वं पूर्वोक्तं नास्तीत्यर्थः याज्ञाभ्यां धर्थासम्भवे धी
 अज्ञाने हेतुमाह प्रमाद्यन् विषयेषु अनवधानतां गच्छन् यन्यो
 श्रमादीति श्रमादित्वादीर्घः प्रमादोऽनवधानता चारेण दुर्बलो
 हीनः राजा चरैर्जगत्कृत्स्नं प्राप्नुयाल्लोकसम्पत्तैरिति हि शास्त्रं
 विनसा इति विगता नासा नासिका यस्याः सा विनसा केचित्तु वि
 गतया नासिकया उपलक्षिता विशेषणे तृतीया पाददन्तेति नसा
 देश इत्याहुः बन्धुरैव बान्धवः चर एवं चारः स्वार्थे णा ॥ ८ ॥

करिष्यमाणं विज्ञेयं कार्यं किन्तु कृतं परैः । अप
 कारे कृतेऽप्यज्ञो विजिगीषुर्नवा भवान् ॥ ९ ॥

करि । परैः शत्रुभिरपचयचिकीर्षया करिष्यमाणकार्यं वि ज० म०
 ज्ञेयम् किन्तु कृतमेव यत्तदवश्यमेव विज्ञेयमित्यर्थः तन्मुनः परै
 रपकृतोऽपि अज्ञोऽविदितस्वरूपः अतोविजिगीषुर्नवा भवान्
 सुप्तो न राज्यं सम्भावयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

करिष्यमाणमित्यादि । परैः शत्रुभिः करिष्यमाणमपि कार्यं भ०
 विज्ञेयं । याज्ञिगीषुणा किन्तु कृतं तदवश्यमेव विज्ञेयमित्यर्थः
 परैः कृतेऽपि अपकारे भवान् अज्ञः अतो भवान् नवा विजिगीषुः
 जेर्गिः सनयोरिति गिः जानातीति ज्ञः कृगृज्ञाप्नोति कः उत्सेही
 त्यादिना आकारलोपः आदन्तात् जेनेष्टमिद्वौ कृगृज्ञादित्यत्र
 ज्ञायहणेन जनजनादित्यस्य उपपदस्यैव विषयः कृगृज्ञा इत्य
 स तु उपपदेऽनुपपदे च विषय इति ज्ञापितं वाग्रब्ध आक्षेपे
 प्रश्ने वा ॥ ९ ॥

वृत्तस्त्वं पात्रेसमितैः खट्वाकूढः प्रमादवान् । पान
शौण्डः श्रियं नेता नात्यन्तीनत्वमुन्मनाः ॥ १० ॥

ज०म० वृत्तः । अत्यन्तङ्गामिनीति अवारपारेत्यादिना खः तस्य भा
वोऽत्यन्तीनत्वं नैवात्यन्तीनामत्यन्तगामिनीं श्रियन्नेता न प्राप
णशीलः तृन्निति ताक्षीलिकसृण् नलोकेति षष्ठीप्रतिषेधः यद्यपि
महोदयं राज्यप्राप्तवानसि तथापि न चिरकालमित्यर्थः यत
स्वमुन्मनाः भ्रान्तचित्तः यतः पानशौण्डः पाने प्रसक्तः सप्तमी
शौण्डैरिति सः अतएव प्रमादवान् अतोऽपि खट्वाकूढः उत्पथप्र
स्थितः खट्वाचेप इति द्वितीया सः तत एव पात्रेसमितैः भोजन
एव सन्निहितैः अनुजीविभिर्वृतः पात्रेषमितादययेति चेपे रुः
॥ १० ॥

भ० वृत्तइत्यादि । त्वं श्रियं आत्यन्तीनत्वं अत्यन्तगामित्वं न नेता न
प्रापयिष्यसि नीजोद्विकर्षकात् तृण् ढघेकृत्यव्येत्यादौ शीलार्थे तु
एवर्जनात् न षी अत्यन्तशब्दात् ढघेकादिति तङ्गामिन्यर्थे षीनः
तत्त्वज्ञात्याख्यइतिपुम्वत् हेतुमाह पात्रेसमितैर्भोजनपात्र एव
समितैः सन्निहितैः कार्यान्तराद्यमैरनुजीविभिर्वृतोवेष्टितः अत्रा
चेपे समासे विभक्त्यलोपश्चाभिधानात् खट्वाकूढः विपथप्रस्थितः
क्तेन चेपे खट्वाया द्वितीया तत्पुरुष इति परे स्वमते समासे सति
मण्डपादिवत् स्वभावादर्थान्तरे वृत्तिः प्रमादवान् अनवधान
तायुक्तः यतः पानशौण्डः पाने प्रसक्तः अतएव उन्मना उद्धा
नचित्तः ॥ १० ॥

अध्वरेष्वग्निचित्वत्सु सोमसुत्वत आश्रमान् । अन्तुं
महेन्द्रियं भागमेति दुश्च्यवनोऽधुना ॥ ११ ॥

अध्व । त्वयैवभूतेऽधुना दुश्च्यवन इन्द्रः आश्रमानैति आग ज०
हति आहपूर्वखेणः एत्येधत्पूट्खिति वृद्धिः सोमसुत्वतः सोमं
सुनोतीति सोमसुज इति किप् सोमसुतः सन्ति येष्वाश्रमेष्विति
मतुप् तसौ मत्वर्थ इति भवे तकारस्य जस्त्वन्न भवति झयइति
मतोर्व्वत्वम् किमर्थमेतीत्याह अन्तुं भक्षयितुमहेन्द्रियभागं महे
न्द्रोदेवता अख्येति महेन्द्राद्वाणौ चेति घः क अध्वरेषु यज्ञेषु
अग्निचित्वत्सु अग्निचितवन्तोऽग्निचितः आहिताग्नयः अग्नौचेरिति
किप् ते सन्ति येष्विति पूर्व्ववन्मतुप् ॥ ११ ॥

अध्वरेष्वित्यादि । तवैव प्रमादात् अधुना इदानीं दुश्च्यवन भ०
इन्द्रः अध्वरेषु यज्ञेषु महेन्द्रियं महेन्द्रदैवतं भागं अन्तुं भक्षयि
न्तुं आश्रमानैति आगच्छति स भागो राक्षसाणां एवासीदिति
भावः कीदृशेषु अग्निचित्वत्सु अग्निं चितवान् अग्निचिन्मुनिः आसु
सिति चे. किप् स्वस्यतन्पिति ततोऽख्यर्थे मोडमस्यपादतुः नदं
तमाविति पदत्वनिषेधात् न च योऽवेजव कीदृशान् सोमसुत्वतः
सोमं अतवान् सोमसुत्यजमानः तद्युक्तान् पूर्व्ववत् किवादि सो
मोत्पत्तासवनं सन्धानं महेन्द्रोदेवता अख्येति विकारसंघेत्यादि
ना इयः ॥ ११ ॥

आमिचीयं दधि क्षीरं पुरोडाशं तथौषधं । हविर्है
यङ्गवीनञ्च नाप्युपगन्ति राक्षसाः ॥ १२ ॥

ज०म० आमि । इत्थां सहितं घृतं पय आमिषा तस्यै हितमामिषीयं
 विभाषाहविरपूपादिभ्य इति क्यतौ दधि च चीरश्चेति विभाषा
 वृत्तेत्यादिना व्यञ्जनत्वादेकवद्भावः पुरोडाशाय हितमौषधस्त्री
 वारतण्डुलादि पुरोडाशमपूपादित्वाद्यत् औषधिरेवौषधम् औ
 षधेरजातावित्यण् तण्डुलानामजातित्वात् स्वार्यिकाश्च प्रकृतितो
 लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्त इति नपुंसकलिङ्गता हविः ह्यतइति
 हविः अर्चिश्चुचीत्यौणादिक इस् ह्यैयङ्गवीनं घृतं ह्योगोदोहस्य
 विकार इत्यर्थे ह्यैयङ्गवीनसंज्ञायामिति निपातनात् खञ् ह्यं
 ग्वादेशश्च तानि नायुपपन्नानि राक्षसाः लय्युदासीने सति इदा
 नीकृत्यार्थप्रदर्शनेन प्रोत्साहयितुमाह ॥ ११ ॥

भ० आमिषीयमित्यादि । अधुना राक्षसा अपि एतानि वस्तूनि न
 उपपन्नानि अपिशब्दः पूर्वापेक्षया कानि आमिषाद्यै हितं दधि दु
 ग्धञ्च व्यञ्जनत्वे समाहारइति परः स्वमतेऽभिधानात् आमिषा
 सा शृतोष्णीया चीरेखाहधियोगतः हितार्थे ईयः तथा पुरोडा
 शाय हितं औषधं नीवारतण्डुलादि पुरोदश्यते इति पुरोडाशो
 ऽश्वविकारः पिष्टकादिः निपातनात् ततोहितार्थे यः औषधिश्च
 द्धात् स्वार्ये णः औषधं कचित् स्वार्यिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचना
 न्यतिवर्त्तन्त इति स्त्रीषत्वं हविर्हव्यञ्च ऊदाने आसुषिसितीष्
 ह्योगोदोहस्य विकारोह्यैयङ्गवीनं निपातनात् तत्तु ह्यैयङ्गवीनं
 यत् ह्योगोदोहोद्भवं घृतमित्यमरः ॥ ११ ॥

युवजानिर्धनुष्याणिभूमिष्ठः खविचारिणः
 यश्चद्रुदोहन्ति कालकल्पशिलीमुखः ॥ १२ ॥

युव । युवतिः यौवनवती जाया यस्य युवजानिः जायाया निङ् ज०म०
वलिखोपः स्त्रियाःपुंवदिति पुंवद्भावात् स्त्रीप्रत्ययो निवर्त्तते धनु
ष्याणिः पाणौ धनुर्यस्य प्रहरणेत्यादिना परनिपातः भूमिष्ठः
भूमौ तिष्ठतीति भूमिष्ठः नाकाग्रचरः सुपिस्थ इति कः अन्वान्मे
त्यादिना षत्वम् कालकल्पशिलीमुखः मृत्युतुल्यशरः रामो राक्ष
सान् हन्ति खविचारिणः आकाशचरणशीलान् सुयजाताविति
णिनिः ॥ १२ ॥

युवजानिरित्यादि । भूमिष्ठोऽपि रामः खविचारिणोऽपि यश्च भ०
द्रुहो राक्षसान् हन्ति भूमौ तिष्ठतीति हनजनादिति डः षत्वं मनी
षादित्वात् खे आकाशे विचरितुं शीलं येषां ते तथा सुवन्तोपपदे
ता स्त्रीस्येणिति परः खमते खे विचरन्तीति ग्रहादित्वाणि य
ज्ञाय द्रुहन्तीति क्तिप् कोट्टशो रामो युवजानिः युवती जाया यस्य
स तथा वड्ग्रहीहो जायाया इज्जानश्चेति परः खमते जाया
समानार्थो जानिशब्दोऽस्ति जनी सीमन्तिनीबध्नोरित्यनुशाप
नात् जनीशब्दस्य स्वार्थिकच्छन्तस्य जानिरिति रूपम्वा पुष्वत्
त्युक्तपुंस्क इति पुष्वद्भावः धनुः पाणौ यस्य स तथा षत्वविधानं
गवाक्षजालैरित्यत्र व्याख्यातं ईषदूनः कालः कालकल्पोयमतु
ल्यइत्यर्थः तादृशः शिलीमुखोवाणो यस्य स तथा त्यादेशोनेइति
कल्पः ॥ १३ ॥

मांसान्योष्ठावलोप्यानि साधनीयानि देवताः । अ
श्रान्ति रामाद्रक्षांसि विभ्यत्यश्रुवते दिशः ॥ १४ ॥

मांसा । ओष्ठावलोप्यानि ओष्ठाभ्याञ्छेदार्हाणि शक्यानि ज०म०
वा अर्हार्थे शक्यार्थे वा कृत्यः कृत्यैरधिकार्थवचन इति सः ।

साधनीयानि यच्चस्य साधनाय हितानि तस्यै हितमिति कः साव
नीयामीति पाठान्तरम् तत्र सवनं स्नानं तद्योगात्स्नातकोऽपि
तथोच्यते तत्र भवः सावनो यच्चः तस्यै हितानीति कः तानि मां
सानि देवता अग्नन्ति भुञ्जते न राक्षसाः रक्षांसि किन्तु रामा
दिभ्यति वानपुंसकस्येति शत्रुर्जुमभावपक्षे रूपं दिशोऽश्रुवते व्याप्नु
वन्ति ॥ १४ ॥

भ० मांसानीत्यादि । इदानीं देवता मांसानि अग्नन्ति रक्षांसि
तु रामादिभ्यति दिशोऽश्रुवते व्याप्नुवन्ति पलायन्त इत्यर्थः कीदृ
शानि मांसानि ओष्ठावलोप्यानि केतुं शक्यानि लुपुकेदने तैल्ल्याः
शक्यार्ह इति शक्यार्थे व्यण् साधनीयानि स्वर्गादेः साधनाय य
ज्ञाय हितानि सुरसतायाः साधनं घृतादि तेन संस्कृतानि वा
अग्नन्तीति अग्नभोजने आद्योरित्यालोपः विभ्यतीति जिभोलि
भीत्यां शत्रुः क्वादीरेदिः द्वेः शत्रुर्नुन् भाविति पक्षे नुणोऽभावः
अन्यन्तमिति केचित् तदा अन्तोऽदेरित्यत् अद्भूह्लव्याप्तिबंध
व्योः श्रुधोरित्युव् मान्तोऽदनतः ॥ १४ ॥

कुरु बुद्धिं कुशाग्रियामनुकामीनतां त्यज । लक्ष्मीं
परम्यरीणां त्वं पुत्रपौत्रीणतां नय ॥ १५ ॥

ब०भ० कुरु । कुशाग्रियाकुशाग्रमिव सूक्ष्मां कुशाग्राक इति इवार्थे
कः सूक्ष्मबुद्धिर्माभूदित्यर्थः अनुकामीनतान्यज यथेकगामिता
न्यज अवारपारेत्यादिना खः परम्यरीणाम्यरांसापरांश्च अनु
भवतीत्यर्थे परापरब्रह्मात् परोवरेत्यादिना खः परादेशश्च

तां लक्ष्मीकुमायाताम्बुचपौत्रीणताम्बु पुत्रांश्च पौत्रांश्चानु
भवतीति खः तस्य भावः पुत्रपौत्रानुगामिनीकुर्वित्यर्थः ॥ १५ ॥

कुर्वित्यादि। लंबुद्धिं कुशाघीयां कुशाग्रमिव सूक्ष्मां कुरु वि भ०
कारसंघेति कुशाग्रादिवार्थ ईयः अनुकामीनतां कामस्य अभि
लाषस्य अनु पश्चाद्गामितां यथेष्टाचरणं त्यज अनुकामात्तद्गा
मिन्यर्थे ढधेकादितीनः परम्परीणां क्रमादायातां लक्ष्मीं पुत्र
पौत्रीणतां पुत्रपौत्राधीनतां नय प्रापय परञ्च परतरञ्च
इति इन्द्रे परम्परादेशे निपातनात् ततस्तदनुभवतीत्यर्थे पूर्वेष
ईनः ॥ १५ ॥

सहायवन्त उद्युक्ता बहवो निपुणाश्च यां। श्रियमा
शासते लोलां तां हस्तेकृत्य माश्रसीः ॥ १६ ॥

सहा। याश्च श्रियन्तदीयां शौर्योपात्तां सहायवन्तः सहहा ज०भ०
या उद्युक्ता उत्साहवन्तो निपुणाः कुशलाश्चाशासते इहान्ति
आरुःशासुदकायामित्यादादिकस्यात्मनेपदिनो रूपम् आत्म
नेपदेऽनत इत्यादादेशः तां हस्तेकृत्य स्त्रीकृत्य माश्रसीः
आश्राणाकार्षीः सञ्चलत्वात् यदाह लोलामिति क्षन्तचण
श्चसजागृणीति वृद्धिप्रतिषेधः इटिईटीति सिचोलोपः नित्यं
हस्ते पाणविति गतिसंज्ञायां समासे लोवादेशः तां लोलतान्द
र्शयन्नाह ॥ १६ ॥

सहायवन्त इत्यादि। सहायवन्तः प्रशस्तसहाययुक्ता उद्यु भ०
क्ता उद्योगिनो बहवो निपुणाः कर्मकुशलाश्च यां श्रियं आशासते

इच्छन्ति तां त्रियं हस्तेकृत्य स्त्रीकृत्य माश्वकीः अश्वार्थं माका
 र्णीः यतो लोलां चञ्चलां आरुःशासदृच्छायां अदादिरात्मने
 पदी हस्तेकृत्यः प्रपन्नप्रतिकूपकोऽवयवः स्त्रीकारे वर्त्तते हस्ते
 पाथौ प्राध्वमित्यादिना समासः व्यादनञः क्लोयसे आरुःशास
 दृच्छासिः हसादेः सेम इत्यादौ अयववर्जनात् त्रिः ॥ १६ ॥

लक्ष्मीः पुंयोगमाशंसुः कुलटेव कुतूहलात् । अन्ति
 केऽपि स्थिता पत्युश्चलेनान्यं निरीक्षते ॥ १७ ॥

ज०म० लक्ष्मीः । त्वयैवं न मन्तव्यम् अन्यैः प्रार्थ्यमानापि न मात्परि
 त्यजतीति यतः क्लेशेन व्याजेन अन्यस्मिन् निरीक्षते किंमर्थं पुंयोग
 माशंसुः अभिलषन्ती सनाशंसभिचउः कुतूहलात् कोऽस्य विभे
 षदति स्नेहादन्तिके अदूरेऽपि स्थिता पत्युः दूरान्तिकार्थैरित्या
 दिना षष्ठो कुलटेव बन्धकीव प्रकम्भादिषु दर्शनात्पररूपम्
 युवजानिरित्युक्तं योषित्प्रलोभनायाह ॥ १७ ॥

भ० लक्ष्मीरित्यादि । लोसतां दर्शयति लक्ष्मीः पत्युरन्तिके स्थिता
 ऽपि सुतरां दूरस्था कुतूहलात् अन्यं पुरुषं क्लेशेन व्याजेन निरी
 क्षते केनापि द्विष्टेण गन्तुमित्यर्थः यतः पुंयोगमाशंसुः अभिलष
 न्ती एकेन पुंसा तृप्तिर्नास्तीत्यर्थः अतएव कुलटा इव अवतीव कु
 लान्यटति पचादित्वादन् मवीषादित्वादकारलोपः सम्भिषा
 शंसउरिति आपूर्व्यशंसेहः ॥ १७ ॥

योषिदृन्दारिका तस्य दयिता वंसनादिनी । दूर्वा
 काण्डमिव श्यामा न्यग्रोधपरिमण्डला ॥ १८ ॥

योषित् । योषिचासौ वृन्दारिका चेति वृन्दारिकेत्यादिना ज०म०
 वः रूपेण प्रियेत्याह दयिता प्रियो प्रसन्नो लोकारणमाह हंस
 इव गन्तुं शीलं यस्याः कर्त्तर्युपमान इति षिनिः दूर्वाकाण्डमि
 व श्यामा दूर्वासम्बन्धविव श्यामा न्ययोधपरिमण्डला उपमा
 नानीत्यादिना सः ॥ १८ ॥

योषिद्वन्द्वारिकेत्यादि । प्रलोभनार्थमिदमुच्यते तस्य राम भ०
 खं दयिता प्रिया योषिद्वन्द्वारिका योषिता स्त्रीषां मध्ये वृन्दा
 का रूपवती हंसवन्नदतीति हंसनादिनी कर्त्तर्युपपदार्थिर्निरिति
 परः स्वमते यहादित्वात् हंसनादिनीशब्दः पारिभाषिकोऽप्यस्ति
 यथा गत्या नितम्बिनी यां तु हंसश्रीलानुगामिनी । मत्तकोक्तिलक्ष
 णम्वा सा ज्ञेया हंसनादिनी । दूर्वाकाण्डमिव तत्सुखा कृशाङ्गी
 त्वर्थः दूर्वाकाण्डवत् श्यामवर्णेति व्याख्यानं पुराणविद्वद् तत्र
 गौरत्वकथनात् श्यामान्ययोधपरिमण्डलाशब्दौ कृडौ यथा श्री
 ते सुखोष्णसर्वाङ्गी योषे तु सुखशीतला । तप्तकाञ्चनवर्णाभा
 सा स्त्रीश्यामेति कथ्यते । सनौ सुकठिनौ यस्या निम्नत्वे च विश्रा
 लता । मध्ये स्त्रीणां भवेद्यां सा न्ययोधपरिमण्डला अग्निपुराणे
 स्त्रीपुरुषलक्षणाध्याये न्ययोधपरिमण्डललक्षणमुक्तं यथा प्रसा
 रितभुः स्नेह मध्यभागदयान्तरं । उज्जायेण समं यस्य न्ययोध
 परिमण्डल इति केचित्तु दूर्वाकाण्डमिव न्ययोधपरिमण्डला
 न्यग्रहणद्वीति न्ययोधं अधः प्रसृतं परितोमण्डलं नितम्बमण्डल
 रूपं यस्याः दूर्वाकाण्डमपि अधः प्रसरति नापरिष्टादित्याहुः
 अन्ये तु न्ययोधश्च वटश्च इव परिमण्डलं परिणामेनितम्बभागे
 यस्याः एकैव अधर्मिणीपि समुदायोपमानतादर्शनादित्याहुः

श्यामा अप्रसूतेति केचित् अप्रसूताङ्गनाया च श्यामा सोमलतौ
षधौ । चिद्वताशारिवागुन्द्रा, निशाकृष्णा प्रियङ्गुत्विति विश्वः
॥ १८ ॥

नास्यं पश्यति यस्तस्या निंसे दन्तच्छदं न वा । सं
शुणोति न चोक्तानि मिथ्याऽसौ विहितेन्द्रियः ॥ १९ ॥

ज०म० नास्य । तस्या आस्यमुखं यो न पश्यति दन्तच्छदं श्रोष्ठञ्चा
द्यते अनेनेति घः कादेर्धेद्युपसर्गस्येति ह्रस्वः दन्तानाञ्छदंनवा
निंसे न चुम्बति णिसिचुम्बन इत्यादादिकआत्मनेपदी इदितो
नुम् धातोः उक्तानि उदितानि न संश्रुणोति समोगमित्यादिना
तङ् न भवति अकर्मकादित्यधिकारात् मिथ्यासौ विहितेन्द्रियः
वृथैव तस्य वेधसा विहितानि इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि ॥ १९ ॥

भ० नास्यमित्यादि । यस्तस्या आस्यं मुखं न पश्यति नवा दन्तच्छदं
श्रोष्ठं निंसे चुम्बति निमिलङ् चुम्बने नवा तस्या उक्तानि भाषिता
नि संश्रुणोति असौ पुरुषः विहितेन्द्रियो विधात्रा कर्तेन्द्रियोमि
थ्या प्रयोजनाभावात् तस्य चक्षुरादीनि मिथ्येति भावः वृथेति
क्वचित्पाठः वृथाविहितानि इन्द्रियाणि यस्य स तथा दन्ताञ्चा
द्यन्तेऽनेनेति कादेस्त्वमन्कीसघेस्व इति ह्रस्वः घेस्वइत्युक्तेर्गान्ध
न्येतिक्वेति संज्ञाया घप्रत्ययोषोष्यः श्रोष्ठाधरौ तु रदनच्छदावि
त्यमरः ॥ १९ ॥

सारोऽसाविन्द्रियार्थानां यस्यासौ तस्य नन्दयुः ।
तस्ये कान्तान्तरैः सार्द्धं मन्येऽहं धिङ्मिमाञ्जयुः ॥ २० ॥

सारो । इन्द्रियार्थानामध्ये सारोऽसौ दयिता इन्द्रियार्थः ज०म०
रूपाद्यतिशययोगात् यस्यासौ संपद्यते तस्य नन्दयुः आनन्द
स्येतसः तस्ये शयनीये यस्य कान्तान्तरैरन्यस्त्रीभिः सार्द्धं निमज्ज
युं शयनं सर्वत्र द्वितोऽयुच् तस्य धिक् कुत्सितमहं मन्ये उभयत्र
सर्वतः सारित्यादिना धिग्योगे द्वितीया तथा सार्द्धं शोभनमित्य
र्थादुक्तमभवति ॥ २० ॥

सारइत्यादि । इन्द्रियस्य अर्था विषयाः स्वकचन्दनवनिता भ०
दयस्तेषां मध्ये असौ सीतैव सारः श्रेष्ठा यस्य असौ सीता विद्यते
तस्यैव नन्दयुरानन्दः कान्तान्तरैः सार्द्धं तस्ये शय्यायां निमज्ज
युं निमज्जनं शयनं धिक् तस्यैव सार्द्धं युज्यत इत्यहं मन्ये उभ
यत्र द्वितोऽयुर्भावे धिक्समयेति द्वितीया ॥ २० ॥

न तं पश्यामि यस्यासौ भवेन्नोदेजया मतेः । त्रैलो
क्येनापि विन्दस्त्वं तां क्रीत्वा सुकृती भव ॥ २१ ॥

नतम् । सर्वथा न तम् पश्यामि जानामि जगति यस्य सम्बन्धि ज०म०
न्याः मते स्येतसः उदेजया उत्कम्बिकाऽसौ न भवेत् चित्तलोभज
निकेत्यर्थः उदेजयतीति अनुपसर्गास्तिम्येति कर्त्तरि श्रः हृद्योगे
कर्मणि षष्ठी तस्मात् त्रैलोक्येनापि चयस्येते लोकास्तेति त्रिलो
काः तएव त्रैलोक्यश्चातुर्वर्ष्यादित्वात्स्वार्थे यज् स्वार्थिका अति
वर्त्तन्त इति नपुंसकत्वम् तेनापि ताङ्ग्रीत्वा लब्ध्वा विन्दस्त्वं सुकृती
भव पण्डितो भव आजीवा भव पाण्डित्यमस्य त्रैलोक्यमात्रे

साधि स्त्रीरजङ्गीता सख्यमिति विन्दतीति तेनैव सूत्रेण शः
अस्यात्रपि स्त्रियः वतीति चेदाह ॥ २१ ॥

भ० नतमित्यादि। अथौ सीता यस्य मतेरुदेजया सोमजनिका न
भवेत् तं पुरुषं नाहं पश्यामि त्रैलोक्येनापि तां क्रीत्वा त्वं विन्दो
सोभवान् सुकृती च भव सुकृती पुणर्वीरं प्रोभनः कृती पण्डितो
वा तत्कथयादेव तव साभवत्वं पुण्यवत्वं पाण्डित्यं च सफलं अन्य
था निष्फलमिति भावः एजुकर्म एजेरुदः श इति परः स्वमते
साधिसीतीत्यादिनां अनेरित्यस्य मञ्जा निर्दिष्टं च व्यभिचारात्
शः विदुश्चपञ्चौ साभि पूर्वेण शः मुञ्चादितान्मुण् त्रिलोक्येव त्रैलो
क्यं स्वार्थे णः स्वार्थिकाः प्रकृतितोषि ब्रुवचना न्यतिवर्त्तन्तेऽपीति
वाक्यात् क्रीवत्वं ॥ २१ ॥

नैवेन्द्राणी न रुद्राणी न मनीषी न रौहिणी । वरु
णानी न चाग्रायी तस्याः सीमन्तिनी संमा ॥ २२ ॥

जन्म० नैव । तस्यास्तु सीतायाः तुत्कार्थैरतुलोपमाभ्यामिति षष्ठो न
काचिसीमन्तिनी स्त्री तुल्या समा सीमन्तः केनेष्विति पररूप
त्वम् अन्यच्च सीमान्तः स विद्यते यस्य इति इनिः इन्द्राणी इन्द्र
भार्या न सख्यं किन्पुनरन्या तया रुद्राणी रुद्रभार्या वरुणानी
वरुणभार्या इन्द्रवरुणेत्यादिना आगुक् मनीषी मनुभार्या मनो
रौवेत्यौकारः अग्रायी अग्निभार्या वृषाकथ्यग्निमुषितकुसिदे
त्यादिना ऐरिति सख्यं च पुंयोगादाख्यायामिति ऊष् रौहिणी
चन्द्रभार्या रौहित्यवद्वात् वर्णादनुदात्तेत्यादिना ऊष्णकारश्च

वहण्यानी न आग्राहीत्वञ्च प्रतिषेध एकः पूर्वेष्वर्थैः द्वितीयः
पदेत्येति नञ्चाग्राहीति पाठान्तरम् ॥ २१ ॥

नैवेत्यादि । काऽपि सीमन्तिनी स्त्री तस्याः सीमायाः समा भ०
तुल्या न सर्व्वञ्च नञ्सम्बन्धादिह नञ्सम्बन्ध उपपद्यते इन्द्राणी
इन्द्रस्य पत्नी तस्याः समा न एव निश्चये ब्रह्मरुद्रभवेत्यादिना
पत्याईप् आनङ्च इन्द्राणी रुद्रस्य पत्नी पार्श्वेति समा न पूर्व्व
वत् ईप् आनङ्च मनावी मनेः पत्नी जनरूपा न समा नारीह
स्त्रीत्यादिना विपातः रीतिषो चन्द्रस्य भार्या न इत्या पूर्व्वेण नि
पातः वहण्यानी वहणस्य पत्नी न समा ब्रह्मरुद्रेतीप् आनङ्च अ
ग्राही अग्नेः पत्नी न समा वृषाकप्यशीतिष् ऐह्य केचित्तु इन्द्रा
णी न समा कीदृशी प्रश्नस्तसीमन्नयुक्ता एवं इन्द्राण्यादावित्याहुः
सीमन्तः कथ्यते स्त्रीणां केशमध्ये च पद्धतिरिति ह्यस्युधः मनी
षादित्वात्साधुः तस्या इति, समार्थेनेत्यादिना षष्ठी ॥ २१ ॥

प्रत्यूचे राक्षसेन्द्रस्तामाश्वसिद्धि विभेषि किं । व्यज
नक्तञ्चरि चोभं वाचाटे रावणोद्यच्छ ॥ २३ ॥

प्रत्यू । राक्षसेन्द्रोरावणः राक्षसीप्रत्यूचे प्रतिवचनमुक्तवान् ज०म०
आश्वसिद्धि खेदन्वज इदादीत्यादिना इह विभेषि किं किमर्थं
नापयकात् चे नक्तञ्चरि सन्निवये चोभं रोषव्याज वाचाटे वज्र
भाषिणि आसक्तौ चो वज्रभाषिणि यस्माद्रावणोऽहम् अमेना
तीत्स्वर्षमावेदयति तमेव स्फुटयन्वाह ॥ २३ ॥

प्रत्यूचेत्यादि । स राक्षसेन्द्रोरावणः तां सूर्य्यखां प्रत्यूचे भ०

प्रत्युत्तरमाह आश्वसिहि खेदं त्यज हृदोद्यदति इहम् किं विभेषि
 तापसकात् हे नक्तञ्चरि क्षोभं दुःखं मयि रोषं वा त्यज हे वाचा
 टेव ज्जनिन्दभाषणशीले हि यस्मात् अहं रावणः प्रसिद्धनामानुवा
 दात् उत्कर्षः सूचितः वाचोऽस्यर्थे वीग्मिवाचाटवाचाला इति नि
 पातः वाचाटोवज्जगद्धवागित्यमरः रवणस्य विश्रवसोऽपत्यं रा
 वणः विश्रवसौ विश्रवणरवणावपत्यण्ये इति परः स्वमते सर्वभू
 तानि रावयति आक्रन्दयति रावणः नन्दादित्वादनः किम्वा
 हिंसनधर्मत्वात् रावणः हिंसार्थरूपातो रनटि रवणं ततः अस्य
 शीलं इत्यर्थे विकारसंघेत्यादिना णः अत्रापि वा नन्दादित्वा
 दनः ततः स्वार्थे णः हलध्वनौ हल्वधे गत्यां ॥ २३ ॥

मामुपास्त दिदृक्षावान् याष्टीकव्याहृतो हरिः । आ
 ज्ञालाभोन्मखोदूरात् काक्षेणानादरेक्षितः ॥ २४ ॥

ज०म० मामु । मामुपास्त सेवितवान् हरिरिन्द्रः दिदृक्षावान् द्रष्टुमि
 क्षावान् आत्मदर्शनेक्षावानित्यर्थः दूरादेव याष्टीकैः वेत्रयाहि
 भिर्याहृतोऽपसारितः कर्तृकरणेक्षतेति सः यष्टिः प्रहरणमे
 यामिति शक्तियक्षोरीकक् आज्ञालाभे किमभिधास्यतीत्युत्सुकः
 चन्मुखः तत्परः सप्तमीति योगविभागात्सः अनादरेक्षितः अव
 ज्ञाविलोक्षितः काक्षेण कुदृष्ट्या कापथ्यक्षयोरिति कुशब्दस्य
 कादेशः यदि तत्पुरुष इत्यनुवर्त्तते तदा कुक्षितमक्षमिति
 विग्रहः अक्षशब्दस्येन्द्रियसामान्याभिधापित्वेऽपि ईक्षितशब्दो
 पपदत्वाच्चक्षुषि वर्त्तते अथ तत्पुरुष इति नानुवर्त्तते सामान्ये

नादेशस्तदा कुत्सितमचि यस्येति वज्रश्रीशै वज्रश्रीशैसक्यपणो
रिति षष् काचेण मयेत्यर्थः ॥ २४ ॥

मामित्यादि । हरिरिन्द्रो मामुपासत सेवितवान् आसेर्था रूपं भ०
यस्या प्रहरतीति याष्टीकः दारि निवृत्तः बहिःप्रहारकपुष्पः ढधे
कादिति णीकः तेन व्याहतस्ताडितोऽपि दिदृक्षावान् द्रष्टुं दृष्ट्वा
वान् मदाज्ञाया लाभनिमित्तं उन्मुखः ऊर्ध्वमुखः दूरात्समीपग
मनायोग्यत्वात् मया तु काचेण कुड्या अनादरेणावज्ञया ईक्षि
तः अवलोकितः कुत्सितमच्चं काचं इन्द्रियसामान्यवाचिनोऽस्य
शब्दस्यात्र प्रकरणाच्चतुरेवार्थः कुत्सितमचि यस्येति वा सक्यप
णः षः स्वाङ्गे इति षः काचेइति कोः कादेशः तच्च अचइति इन्द्रिय
वाचकस्यादन्तस्य कृतसमासान्तस्य अस्मिन्शब्दस्य च यक्षणे ईष
दच्चं काचं इति वररुचिः तदा कटाचे तात्पर्यं कोरीपदर्शे इति
कादेशः ॥ २४ ॥

विहगोदयधारायः कुलिशोमम वक्षसि । अभिन्नं
शतधात्मानं मन्यते बलिनं बली ॥ २५ ॥

विह । विहगानि अवसन्नानि कुण्डितानि उदयाणि महानि ज०म०
धारायाणि यस्य स कुलिशोवज्रः मम वक्षसि पतितः सन् बली
आत्मानमभिन्नं शतधा शतप्रकारं सङ्ख्यायाविधार्थं धा बलिन
मन्यते अहो बलवानहम् येन शतधा भग्न इति तस्य देवतारूप
त्वात् बलमस्यैव आत्मानं बलिनं मन्यतद्वित्युत्प्रेषा ॥ २५ ॥

भ० विद्वद्वादि कुक्षियेवञ्च आत्मानं वक्षिणं मन्यते कुतश्च
 त्याह मम वक्षसि शतधा शतप्रकारेण अभिन्नं केवलं विद्वद्वादि
 भग्नानि उदयाणि भग्नानि धारायाणि यस्य तादृशः वक्षो वक्षु
 तोवक्षवानपि मद्वक्षसमङ्गादेव वक्षं जानाति असुरयसूहविदा
 रणादपीदमेव तस्याधिकमुत्कर्षस्थानमित्यर्थः तस्य वताहपत्ना
 भ्रमनमस्यैव उत्प्रेक्षामात्रं वा मन्यत इव इत्यर्थः रक्षायाधाश्च
 प्रकारे ॥ २५ ॥

कृत्वा सङ्काद्रुमालानमहमैरावतं गजं । बन्धनेऽनु
 पयोगित्वान्नतं तृणवदत्यजं ॥ २६ ॥

ज०भ० कृत्वा । एवासीयत इत्याख्यानं अधिकरणे सुट् विभाषा ली
 यत इत्यात्मन् सङ्काद्रुमा आत्मानानि यस्यैरावताख्यस्य गजस्य त
 कृत्वा नतन्नममुखनृणमिव मत्वा सोऽहमत्यजम् त्यक्तवान् बन्ध
 नेऽनुपयोगित्वात् प्रयोजनाभावात् ॥ २६ ॥

भ० कृतेत्यादि । सङ्काद्रुम एवाख्यानं बन्धनस्तथोच्यस्य तथाभूतं
 ऐरावतं गजं कृत्वा नतं नक्षं तं अहं दृषवत् अत्यजं अथवा तं
 गजं दृषवत् न अत्यजं अपि तु अत्यजमेवेति शिरसाक्षने गज्
 कुत इत्याह बन्धनेऽनुपयोगित्वात् स्वयमेव वशीभूतत्वात् अंनु
 पादेयत्वाद्वा आसीयतेऽस्मिन्नित्याख्यानं आधारेऽनट् त्रिस्तोत्र्य
 व्यौहऽखलिलिखयस्तुवा इति पक्षे ज्ञा इरावान् समुद्रः तत्र
 जात इति ढ्येकादिति णः ॥ २६ ॥

आपोपुष्टिकां पश्य मम सङ्गतं कान्तिभिः । अस्ता
 न्नकारेऽपि पुरे पूर्वेन्दोः सन्निधिः सदा ॥ २७ ॥

आहो । अहोपुरुषस्य भावः मनोहोदिनादुज्ज्वलाहोपुरुषिका ज०म०
कार्यविद्धावपि तत्सिद्धिर्न वृत्तिः तत्काम प्रूर्णपक्षे पश्य सद्रत्नका
न्तिभिः ध्वस्तान्धकारेऽपि पुरे पूर्णेन्दोः पूर्णचन्द्रस्य सन्निधिः सदा
सन्निधानं पुनस्त्वेवं कृत्यं रत्नप्रभाभिरेव तत्कृत्यस्य कृतत्वात्
॥ २७ ॥

आहोदद्यादि । ममाहोपुरुषिका पश्य सद्रत्नकान्तिभिः सद्र भ०
ज्ञानां प्रभाभिर्ध्वस्तान्धकारे नाशितध्वान्तेऽपि मत्पुरे सदा पूर्ण
न्दोः सन्निधिः एतेन प्रयोजनाभावेऽपि भीत्या पूर्णाभूत्वा चन्द्रसि
ष्ठति देवैरपि भीत्या नासौ पीयते चन्द्रप्रभाणि च रत्नानि मम
सन्तीति सूचितं अहमेव पुरुषोयचेति सम्भावनायामाहोपुरुषि
का निपातनात् आहोपुरुषिकादपौद्यास्यात्यभावनात्मनीत्य
भरः । अहोपुरुषस्य भाव आहोपुरुषिका इति केचित् तदा विका
रसंघेतिभावे कण् स्त्रीलभंभिधानात् कायनाश्रीरकइति अत
इत्वं सदेति बुद्धः ककुहेत्यादिना निपातितं ॥ २७ ॥

हृतरत्नच्युतोद्योगी रक्षोभ्यः करदोदिवि । पूतक्र
तायीमभ्येति संचपः किन्न गोत्रभित् ॥ २८ ॥

हृत । हृतोद्यैः अवआदिरत्नो गोत्रभिदिन्द्रः अतएव च्युतो ज०म०
द्योगः दिवि वर्त्तमानोऽपि रक्षोभ्यः करदः राजयाज्ञं विसृज्य
यज्ञन् पूतक्रतायीं त्रयीं पूतक्रतारैश्छीष्ट पुंयोगादाख्यायामि
ति संचपः सग्रीवः किन्नाभ्येति न ढौकते ॥ २८ ॥

हृतेत्यादि । गोत्रभित् इन्द्रोदिवि वर्त्तमानोऽपि संचपः सग्रीवः भ०

नाभिमुखी।

अपि तु तथैव सचपत्ने हेतुमाह मया हतरत्नः इतं रत्नं यस्य
स तथा गलितोद्योगः राक्षसेभ्यः करदः करं राजपाक्षभागं
ददातीति उः पूतकतोरिन्द्रस्य पत्नी पूतकतायी वृषाकप्यग्नि
इत्यादिना ईप् ऐह्य गोत्रान् पर्वतान् योभिन्नन्ति सोऽतिबली
यान् इति साभिप्रायं पदं ॥ ९८ ॥

अतुल्यमहसा सार्द्धं रामेण मम विग्रहः । त्रया
करस्तथाप्येष यतिष्ये तद्विनिग्रहे ॥ ९९ ॥

अ० म० अतु। तदेवंविधस्य मम अतुल्यमहसा अतुल्यतेजसा रामेण
सह विग्रहस्त्रयाकरः हजोहेलित्यादिना उः तथापि तत्प्रार्थ
नया एष च यतिष्ये तद्विनिग्रहे विविधनियहविषये तस्य यतिष्ये
यत्नं करिष्यामि वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवृद्धेति 'विकल्पेन
लटो विधानात् स्रजुदाहृतः ॥ ९९ ॥

म० अतुल्येत्यादि । यद्यपि अतुल्यमहसा असद्व्रतेजसा रामेण
सार्द्धं मम विग्रहस्त्रयाकरः तथापि तस्य विविधनियहे एषोऽहं
यतिष्ये यत्नं करिष्ये तत्प्रार्थनयेति शेषः त्रयां लज्जां करोतीति
स्रजुष्टः नियह इति विषयसप्तमी निमित्तमात्रेऽपि सप्तमी लोको
पचारादित्यन्वयः ॥ ९९ ॥

उत्पत्य खं दशधीवो मनोयायी शितास्त्रभृत् । समुं
द्रसविधावासं मारीचं प्रति चक्रमे ॥ १० ॥

उत्थ । उल्लौवङ्गमाकाशमुत्पत्य मारीचमति चक्रमे यत्र ज०म०
मारीचोराचसखच गत इत्यर्थः अनुपसर्गादिति क्रमेस्तु मनो
वदाशु यातुं शीलमस्येति कर्त्तर्यपमान इति णिनिः श्रितास्तभृत्
वृद्धीततीक्ष्णचन्द्रहासः समुद्रस्य सविधे समीपे आवाशोयस्य
मारीचस्य सह विधेन सविधमिति व्युत्पत्तिमात्रं शब्दस्तत्समीप
वाची ॥ ३० ॥

उत्पेत्यादि । एवमुक्त्वा दशमीवोरावणः खमाकाशं उत्पत्य भ०
मारीचं प्रति खचीकृत्य चक्रमे गतः वागेरिति मंदितीयानिमि
त्तकस्य प्रतिशब्दस्य गित्वाभावात् मन इव शीघ्रं यातीति मनो
यायीति कर्त्तर्युपमाने उपपदे णिन्निति परः स्मृते गोत्रादि
त्वाणिन् व्याघ्रस्यासौ आचेति वाक्यं कुर्वता कश्चिदुपमानव्यञ्ज
कशब्दाभावेऽप्युपमानं गम्यते इति सूचितं तेन मन इव यायीत्य
र्थोगम्यते श्रितं तीक्ष्णमस्त्रं विभर्त्तीति किप् समुद्रस्य सविधे समी
पे आवासो यस्य तं । सदेशाऽभ्यासं सविधसमर्थ्यादसवेष्टवदित्य
मरः ॥ ३० ॥

सम्यत्य तत्सनीडेऽसौ तं वृत्तान्तमशिश्रवत् । चक्षु
नाथ श्रुतार्थेन तेनागादि दशाननः ॥ ३१ ॥

सम्य । असौ दशमीवः तत्सनीडे मारीचस्य समीपे अत्रापि सह ज०म०
मीडेकेति व्युत्पत्तिमात्रम् समेत्य आत्मा तं वृत्तान्तं पूर्णपक्षा
कथितमशिश्रवत् आवितवान् प्रष्टुमिच्छन्त्यस्य सुष्ठु रूपम् तेन
मारीचेन श्रुतार्थेन चक्षुणा चक्षनशीलेन दशाननः अमादि
उक्तः कर्मणि लुङ् ॥ ३१ ॥

भ० संवत्सेत्यादि । अथै रावणः तस्मा वनीडे वसीपि संपत्य संगत्य
तं नारीचं वृत्तान्तं पूर्यष्योक्तं अत्रिभवत् आवितवान् । वसीपि
निकटावधधन्निष्ठवनीडवदित्यमरः । अथ अगन्तरं श्रुतार्थेन
तेन नारीचेन वसुना भीमेन दमानेन ऽगादि उक्तः कर्मणि टी
॥ ३१ ॥

अन्तर्द्वैतस्य रघुव्याघ्रात्तस्मात्त्वं राक्षसेश्वर । योरणे
दुरूपस्थानोदस्तरिधं दधद्वनुः ॥ ३२ ॥

ज०भ० अन्त । हे राक्षसेश्वर तन्तस्माद्रघुव्याघ्रादन्तर्द्वैतस्य अन्त
र्हितोभव व्यवहितो भवेति यावत् दधातेर्लोपि आभ्यस्तथोरि
त्याकारलोपः अभ्यासस्य दधस्तथोऽस्येति भवभावः अन्तर्द्वौ
धेनेत्यपादानसंज्ञा वस्मात् रामः रणे दुरूपस्थानः दुःखेन
उपस्वीयते उपगम्यत इति आतोद्युचेति युच् यतोदस्तरौधन्द
धद्वनुः इस्तेन रूढ्या सदैव योधगुर्धने स कथन्दुरूपस्थानो न
भवति इत्यत्रन्दे तृतीयाया उपपत्तेः सप्तम्याहोपपीडरुधकर्ष
इति णमुष् चकारेण तृतीयायाः समुच्चितत्वात् तृतीयाप्रभृतीन्य
न्यतरस्यामिति सः तदेव दुरूपस्थानत्वं स्फुटयन्नाह ॥ ३२ ॥

अन्तरित्यादि । हे राक्षसेश्वर तस्माद्रघुव्याघ्रात् त्वं अन्तर्द्वै
तस्य स यथा न पश्यति तथा व्यवहितोभव अन्तःपूर्वधात्रोगीस्त्रः
ज्ञादीरेदिः अभ्यस्तथेत्यादिना खेर्द्वैतः धस्य दस्य समान्तस्येति
दस्य धः आद्योरासोप्यदत्यालोपः अपस्यसरिति धस्य तः यतो
ऽपाद्येत्यादिना अन्तर्द्वौ पञ्चमी हेतुमाह योरामोदुरूपस्थानः

दुःखेनोपस्थीयते उपमन्यते चतुभिः समोपगमनमेवाप्रकृतं किं पुन
 र्युद्धमिति भावः आतोनिऽदरिद्र इति अन्तः धतो हसरोधं सदा
 धनुर्दधाति हसेन रज्जा हसरोधं आसप्तौ हतीधानाद्रुधौषम्
 इति परः तेन सदा खिरतरं धनुर्दधातीत्यर्थः केचित्तु हसं र
 ज्जेत्यर्थे साक्षात् रुधेर्णम् तेनान्यकर्म्मनिवृत्तिर्हसस्य गम्यत इत्या
 ऊः खमते हसं रुणद्धि कार्यान्तराद्वाधर्म्मयतीति ठात् षण् धनु
 र्विशेषणं ॥ ३२ ॥

भवन्तं कार्त्तवीर्योयोहीनसन्धिमचीकरत् । जि
 गाय तस्य हन्तारं स रामः सार्वभौमिकः ॥ ३३ ॥

भव । यः कार्त्तवीर्यः कृतवीर्यस्यापत्यं प्रहज्जवाऊः भवन्तं ज०म०
 हीनसन्धिमचीकरत् हीनेन दुर्व्वखेन यः सन्धिः तस्यवन्तद्वा
 रितवान् तेन हीनत्वं बलाधिर्जित्य कारित इति दुरूपस्यानमु
 क्तम् हज्जोरन्यतरस्यामिति दिक्कर्मता तस्य कार्त्तवीर्यस्य योह
 ना परशुरामः कृत्ययोगे कर्मणि षष्ठी तेन हि तस्याग्रिहोत्रधे
 नुमपहृत्य गच्छतः परशुरा वांज्जसहस्रज्ज्वजम् तस्य हन्तारं
 सराणी जिगाथ जितवान् अथतेर्लिटि धातुजकारस्य संलिटोर्जे
 रिति कुलम् सार्वभौमिकं सार्वभौमे विदितं लोकसार्वभौकाभ्या
 ठञ् अनुव्रतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः सार्वभौमिक इति पाठा
 न्तरम् तच्च राम इति बोध्यम् ॥ ३३ ॥

भवेत्यादि । दुरूपस्यानलं स्फुटीकुर्व्वन्नाह यः कार्त्तवीर्योऽर्जु म०
 नाभवन्तं हीनसन्धिं भग्नसन्धिं अचीकरत् कृतवान् कृजः स्वार्थे

जिः चुर्भोजिर्वा इत्यस्य वीगविभागात् कचिचुरादेरन्यस्माद
 पि स्वार्थे जिर्वा भवतीति बोध्यं तेन रामो राज्यमकारयदित्या
 दिप्रयोगाः यदा हीनजनेन सह सन्धिं सन्धानं मिलनं कारयामास
 यद्गयात् भवता हीनजनोऽप्याश्रित इत्यर्थः घोऽजौजेरिति
 प्रयोज्यकर्तुः कर्माता कृतवीरस्यापत्यं कार्त्तवीर्यः गर्गादित्यात्
 षष्ठाः तस्य कार्त्तवीर्यस्य हन्तारं परशुरामं स रामोजिगाय जे
 गिः सन्धोः सार्वलौकिकं सकलक्षत्रियमाग्नेन सर्वलोकविदि
 तम् प्रथमान्तापाठे रामविशेषणं तत्र विदित इत्यर्थे ढधेकादिति
 षष्ठीकः णित्तेत्रिरिति सुभगादित्यात् उभयपदे वृद्धिः ॥ ३३ ॥

यमास्यदृश्वरी तस्य ताडका वेत्ति विक्रमं । शूरभ
 न्योरणाच्चाहं निरस्तः सिंघनर्दिना ॥ ३४ ॥

जं० म० यम । तस्य रामस्य विक्रमताडका वेत्ति ज्ञातवती वर्त्तमान
 सामोप्य इति भूते लट् कोट्टरी यमास्यदृश्वरी तच्छरताडिता
 यममुखन्दृष्टवती मृतेत्यर्थः दृष्टेः कनिप् वनोरचेति लोत्रेफौ
 अहमपि शूरभन्यः शूरमात्मानमन्यमानः आत्ममाने खञ्ज
 सिंघनर्दिना रामेण सिंघद्वय नर्दतीति कर्त्तर्युपमान इति णिनिः
 रणाश्विरस्ताः वहिष्कृत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

भ० यमासेत्यादि । तस्य रामस्य विक्रमं ताडका वेत्ति जानाति
 अहञ्च वेद्मि सा किंभूता यमास्यदृश्वरी यममुखं दृष्टवती मृतेति
 यावत् त्रासुसिति दृष्टेः कनिप् नचखसादनइति ईप् रङ्च अहं
 किंभूतः शूरभन्यः आत्मानं शूरं मन्यमानः मन्यात्स्वार्थे इति

खञ्जिप्त्वात् रत्ने दिवस्तुदेत्यादिना यन् तेन सिंहनर्द्दिना र
णात् निरस्तः निराकृतः सिंह इव नर्द्दतीति मनोवाचीतिवत्
वेत्तीति लोकान्तरस्था ताडका इदानीमपि जानातीत्यभिप्रा
येण वर्त्तमाने की वर्त्तमानसामीप्ये भूतेऽपि कीत्यन्ये रणादिति
द्वैतौ पञ्चमी रणभूमेः सकाशात् वक्षिष्कृत इति वा ॥ ३४ ॥

न त्वं तेनान्वभाविष्ठा नान्वभावि त्वयाऽप्यसौ । अनु
भूतोमया चासौ तेन चान्वभविष्यद्दं ॥ ३५ ॥

नत्वमित्यादि । तेन रामेण तन्नान्वभाविष्ठाः त्वमनेन नानु ज०म०
भूतः कर्मणि लुङ् यासि स्थितिजित्यादिना चिष्वदिट् द्युत्वं नान्व
भावि त्वयाऽप्यसौ नानुभूतः येनैवमुच्यते अत्र चिष्भावकर्मणो
रिति चिष् अनुभूतोमया चासौ चञ्चब्दः पुनरित्यर्थे मया पुनर
भावानुभूतः न शक्योजेतुमिति तेन रामेण चान्वभविष्यद्दमनु
भूतोऽहम् तेन सह योद्धुमक्षम इति अत्र चिष्वङ्भावो न कृतः
किन्तु लुङि उत्तमपुरुषैकवचने बलादिलक्षण इट् तेन दृष्टभा
वात् गुणएवेति ॥ ३५ ॥

नत्वमित्यादि । त्वदक्षणे कोयहः मत्प्रसिद्धौव सदूरीभविष्य भ०
ति इत्याशङ्क्यायामिदमुत्तरं तेन रामेण त्वं न अन्वभाविष्ठा
न अनुभूतः कथं त्वत्तोऽस्य भयं स्यात् अनुपूर्वोभूधातुः सक
र्मकः कर्मणि यास् हनयहृष्टश्चइति पक्षे मिष् त्वयापि असौ
रामो न अन्वभावि न अनुभूतः तेन तत्रावज्ञा न युक्ता कर्मणि
टौ तन् असौ मया अनुभूतः तवापि तत्त्वज्ञोऽहमिति मदक्षणे

वृक्षार्णेति भावः तेनाप्यहमन्वभविषि अनुभूतः तेन मद्रमनं व्यर्थं
पराजितस्य मम दर्शनेन तस्यावज्ञाप्रसङ्गात् कर्मणि टी इष्
मिषोरभावपक्षे इम् ॥ ३५ ॥

अथ्यङ् ब्रह्मभृतां रामोन्यच्चक्षुं प्राप्य मदिधाः । सक
न्याशुल्कमभनञ्जिथिचायां मखे धनुः ॥ ३६ ॥

ज०म० अथ्यङ् । ब्रह्मभृतामध्ये रामोऽथ्यङ् अधिकः अथ्यञ्चेत्या
धिको वर्तते इति चत्विगित्यादिना किन् तस्मिन् लुप्ते अनुनासि
कलोपे उगिदक्षामिति नुम् तस्यानुस्वारपरसवर्णत्वे कृते च हल्
श्चादिसंयोगान्तलोपो नकारस्य किन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वेन
ङकारः तन्नादृशमाप्य मदिधा न्यञ्चो हीनाः निश्च्योऽन्वाधा
भावे वर्तन्ते न्यञ्च इति पूर्ववत् किन् अनुनासिकलोपः नुम् हलो
पोनास्ति अहल्तात् कुलञ्च नास्ति अपदसंज्ञतात् योमिथिला
यासहद्वनुरभनक् भगवान् सोऽस्मादपि कारणात् ब्रह्मभृताम
थ्यङ् भञ्जेर्लङ् आत्रलोपः हल्श्चादिलोपः कुलञ्च कन्याशु
ल्कङ् न्यामूञ् नञ्ङि यो रौद्रन् नुरारोपितगुणङ्ङरोति तस्यै
कन्या दीयत इति मूलीकृत्य स्थापितम् ॥ ३६ ॥

भ० अथकित्यादि । ब्रह्मभृतां मध्ये रामोऽथ्यङ् आधिक्येन पूजि
तः कर्मणि किप् हसुङ् लोपोऽणविति प्राप्तनलोपस्य नेदित्पूजा
र्थाञ्चोरिति प्रतिषेधः विष्प्रत्ययोवा चकिति अञ्चोः पृथक् यद्
यात् लुप् प्राक्कङ् लोर्नुः अपेभमनोः स्नातस्य लुप् अथ्यङ् अ
धिकोवा अधिपूर्वोऽञ्जितिराधिक्ये वर्तन्ते तं प्राप्य मदिधा मत्प्र

कारकाः पुरुषा न्यस्य निशब्दोऽधोभागे न्यस्यन्ति अधोगच्छन्ती
ति न्यस्यो होना इत्यर्थः कुत इत्याह सरामोमिथिलायां मखे
यज्ञे धनुरभनक् भगवान् भञ्जेयी रुधादित्वात् नण् नषो नखो
यः हसद्गादिषेरिति दिक्षोपः शक्तिं कङ् कन्याशुल्कं कन्या
पणं धनुरारोपे सति कन्या देयेति मूलेन स्थापितं ॥ ३६ ॥

संवित्तः सहयुध्वानौ तच्छक्तिं खरदूषणौ । यज्वा
नश्च समुत्पानोयानगोपीन्मखेषु सः ॥ ३७ ॥

संवि । नाहमेव रामशक्तिमवैमि अपितु खरदूषणावपि सं ज०म०
वित्तः ज्ञातवन्तौ वर्तमानसामीप्यदति भूते खट् सकर्मकत्वात्
समोगमोत्थादिना तद्ध न भवति तत्राकर्षकादिति वर्तते सह
युध्वानौ सह तेन युद्धवन्तौ सहेचेति युधेः कनिप् यज्जानश्वा
हिताग्रयः समुत्पानः सोमयाजिसहिताः सुयजोऽवनिप् संवि
दन्तीति वचनविपरिणामेन योज्यम् यानगोपीत् अरक्षीत्
मखेषु सरामः लुकि रूपनया मखद्रुहोराचसाः यतो रामश्च
शक्तिं ज्ञातवन्तः ॥ ३७ ॥

संवित्तइत्यादि । न केवलमहमेव वंशि खरदूषणावपि भ०
तस्य शक्तिं संवित्तः ज्ञातवन्तौ ताडका वैज्जीतिवत् की सहयु
ध्वानौ तेन सह युद्धवन्तौ चासुमिति कनिप् यज्जानश्वाहिताग्र
यश्च विदन्ति पूर्वेष कनिप् बाडल्याञ्ज जिः समुत्पानः सुत्वभिः
छतसोमपानैः सहिताः पूर्वेष कनिप् खंस्यतन्पितीति तन् तेषां
ज्ञाने हेतुमाह मखेषु यज्ञेषु सयानगोपीत् अरक्षीत् तेषां यज्ञे

राक्षसहननात् तेऽपि जानन्तीत्यर्थः गुपूरक्षणे वारेदिति आद्यो
ऽभावः पक्षे व्याप्तिः वेमूदिति पक्षे इम् ॥ ३७ ॥

सुखजातः सुरापीतो नृजग्धो माख्यधारयः । अधि
लङ्गं स्त्रियोदीव्य मारब्धा बलिविश्रहं ॥ ३८ ॥

ज० म० सुख । यतएवन्दुरूपस्थानः स तस्मादस्त्रिणा रामेण वियह
मारब्धाः माकार्षीः रभेराङ्पूर्व्वात् माङ्ङि लुङ् थास् झलोझ
लीति सिञ्जलोपः झषस्यार्धोधः झलाञ्झञ्झि किङ्कार्थमि
त्याह अधिलङ्गं लङ्कायामधि विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः स्त्रियोदीव्य
क्रीड लोटि रूपम् दिवःकर्मधेति कर्मसंज्ञायां वाम्ङ्शोरि
तीयङ् क्रीडशः सुखजातः जातं सुखमस्येति वङ्ङीहिः कृता
श्वपामनात् यदाह सुरापीतः पीतमदिरः नृजग्धः भुक्तमानुषः
निष्ठायामदोजग्धिः पूर्व्ववङ्ङत्वम् एषु वार्हिताग्न्यादिदर्शनात्प
रनिपातः माख्यधारयतीति माख्यधारयः अनुपसर्गात् लिङ्गे
त्यादिना शः ॥ ३८ ॥

भ० सुखेत्यादि । रामोदुरूपस्थान एव अतस्तेन बलिना सह
वियहं युङ्गं मारब्धाः माकार्षीः आङ् रभेष्टी थास् झसस्त्रा
दिति सिञ्जलोपः ङभात्तयोरिति यस्व धः अधिलङ्गं लङ्कायामधि
कृत्य स्त्रियोदीव्य स्त्रीभिः क्रीड कारकार्थेऽव्ययीभावः दिवसुतु
देत्यादिना दिवः श्यन् व्यनच्तयोति धः हेर्लोपः दिवोधेवेति
करणे द्वितीया क्रीडशः सुखं जातमस्य सुरा पीता येन ना मनु
ष्योजग्धो भक्षितो येन स तथा एषु अग्न्यादितादितान् ता

स्तस्य परनिपात इति परः स्वमते पूर्वपरनिपातयोर्विवक्षा
धीनत्वं दैक्यंभोऽन्वय इत्युक्तेः जग्धोऽदोयपिचंति जग्धादेशः
मास्थानि धारयतीति साहिसातीति शः ॥ ३८ ॥

तं भीतङ्कारमाक्रुश्य रावणः प्रत्यभाषत । यातया
मं विजितवान् सरामं यदि किन्ततः ॥ ३९ ॥

तंभी । तस्मारीचमूर्ध्वोक्तन्निराकुर्वन् रावणः प्रत्यभाषत प्रत्युक्त ज०म०
वान् लङि रूपम् भीतङ्कारमाक्रुश्य भीतङ्कृत्वा भीतोऽसीति कर्म
प्राक्रोशे कृजः खमुञ् यातयामङ्गतवयसं यदि विजितवान् रा
भोदाशरयिः किन्ततः किं तापसः शूरः ॥ ३९ ॥

तमित्यादि । भीतङ्कारं त्वं भीतोऽसीत्युक्त्वा आक्रुश्य तं मारीचं म०
रावणः प्रत्यभाषत प्रत्युक्ते भीतङ्कारमिति कर्मणश्चाक्रोशे कृजो
भाषणार्थे क्त्वा चणम् खिद्वेति परः स्वमते तमाक्रुश्य प्रत्य
भाषत तं किम्भूतं भीतं भययुक्तं पुनः किम्भूतं कारं योरणे दुरूप
स्याम इत्यादेर्विज्ञापयितारं कृकङ्खिज्ञाने इत्यस्मात् ज्यन्तात्
कभातेऽमीति कर्त्तरि धञ् किम्वा चणमेत्यस्य योगविभागात्
आक्रोशे चणम् मनीषादित्वात् पूर्वपदस्य द्वीकान्तत्वं किं प्रत्य
भाषतेत्याह स राघवोयातयामं वृद्धं रामं जामदग्न्यं विजित
वान् ततः किं नहि वृद्धजवेन शैथ्यं ज्ञायते । यातयामस्तु
स्यात् परित्यक्तो जितेऽपि चेति विश्वः ॥ ३९ ॥

अघानि ताडका तेन सज्जाभयविभूषणा । स्त्रीजं
ने यदि तच्छाद्यं धिग्लोकं सुद्रमानसं ॥ ४० ॥

ज०म० अघा । तेन रामेण ताडका अघानि व्यापादिता हन्तेः क
र्माणि सुद्र सज्जा मयं च विभूषणं यस्याः स्त्रीत्वाच्च शौर्यम् एवं
विधाया अनेन रामेण यदि गर्ह्यमपि हननं स्त्रीजने साध्यं साध
नीयम् हत्यानाङ्गर्तारिवेति तृतीया तं धिक् तं लोकं सुद्रमानसं
हीनमानसम् ॥ ४० ॥

म० अघानीत्यादि । सज्जा मयश्च विभूषणं यस्याः सा ताडका
तेन रामेण अघानि मारिता हन्तेः कर्माणि टी रतनार्थमिषो
खेहोघोजितिचेति घलं स्त्रीजने तत्कर्मा यदि साधनीयं तदा
सुद्रमानसं हीनचित्तं लोकं धिक् धिक्प्रमयेति वी ॥ ४० ॥

यज्ञेचेनर्दिनमसौ शरैर्भीरुमभाययत् । कुत्रह्ययञ्च
के रामो भवन्तं पौरुषं न तत् ॥ ४१ ॥

ज०म० यज्ञे । असौ रामोऽयं ह्यवन्तभीरुं शरैरभाययत् भायितवान्
बुगात्मनेपदै न भवतः मयहेतोरभावात् अत्र हि शरैर्भ्यां
भयम् नतु रामात् तत् किमौरुषमुत्पकारः किमसौ पुवादित्वां
दण्गेचेनर्दिनयज्ञेचएव नर्दिनं पात्रेयमितादित्वात्सः कुत्रह्ययञ्च
के कुत्सिता ब्रह्माणः कुत्रह्याः कुःपापार्थ इति यः कुमहज्ज्ञोमं
न्यतरस्यामिति समासान्तष्टच् तेषाङ्कुत्सितो यज्ञः तस्मिन्सति

कुत्सायाङ्गन् तेन शूरस्योऽहं रक्षासो निरसः इत्यमुष्कल-
मुक्तम् ॥ ४१ ॥

यद्गदत्यादि । असौ रामः कुत्रह्यमशके यद्भवन्तं शरैरभा भ०
ययत् अत्रासयत् तदपि न पौरुषं कथमित्याह भीहं भयभीलं
अतएव गेहेनर्द्दिनं स्मृष्टएव नर्द्दतीति यहादित्यादिन् पात्रे
समितादित्यात् चेपे समासोविभक्त्यलोपयेति परः अभावयदि
ति भियोज्यन्तात् घी स्त्रिभ्योर्घाङ्गर्थे औ मञ्चेत्यस्य भीर्भीष्
वेत्यस्य च नात्र विषयः यतः शरैभ्य एवात्र भयं विवक्षितं नतु
प्रयोजकात्कर्तुः कुत्सितो ब्रह्मा ब्राह्मणः कुत्रह्यः देवाद्ब्रह्मणः
कुमहद्भ्यान्नुवेति पक्षे षः तस्य कुत्सितोऽयम् इति निम्नायां विका-
रसंघेत्यादिना कः अतएव प्रयोजनाभावात्तत्र समयात्तावदा-
न गच्छन्ति पुरुषस्य भावः कर्म वेति पूर्वेष णः ॥ ४१ ॥

चिरकालोपितं जीर्णं कीटनिष्कुपितं धनुः । किं
चित्रं यदि रामेण भयं चञ्चिकान्तिके ॥ ४२ ॥

चिरः । यदि रामेण चञ्चिकान्तिके कुत्सितचञ्चिकसमीपे ज०म०
भयन्धनुः किन्तुचित्रमाश्चर्यं चञ्चिका जनकादयः तस्य कुत्साया-
ङ्गन् चञ्चिकस्थान्तिके दूरान्तिकार्थयोगे षष्ठीसमासं विधाय
पञ्चासप्तम्यधिकरणे चेति चकाराद्दूरान्तिकार्थेभ्येति सप्तमी
किमिति न चित्रमित्याह चिरकालमुपितमिति कासाधनोर-
ति द्वितीया विधाय अत्यन्तसंयोगेति द्वितीयाः जीर्णञ्चि

रकालोषितत्वात् जृष्वयोऽज्ञौ निष्ठा अतर्द्धातोः रकोऽसि
चेति दीर्घः रदाभ्यामिति निष्ठानत्वम् कीटैर्घुणैर्निष्कुषितश्चा
दितं निरःकुष इत्यनुवर्त्तमाने इष्निष्ठायांमितीद् ॥ ४२ ॥

चिरेत्यादि। चचियकान्तिके कुत्सितानां चचियाणां जम
कादीनां निकटे यदि रामेण धनुर्भग्नं तदपि किं चित्रं कथं न
चित्रमित्याह चिरकालोषितं चिरकालं व्याप्य स्थितं सदाध्वादि
व्याप्ताविति द्वितीया तथा समासः ततएव जीर्णं जृजरायां हानौ
क्तः अदिरणावितोर् व्यनश्नतयोति दीर्घः सूस्वाद्योदिति नका
रः कीटैर्घुणैर्निष्कुषितं अन्तःखादितं नेमडोत्यादौ निष्कुषवर्त्त
नात् इम् षत्वविधानं गवाक्षजालैरभिनिष्यतन्व इत्यत्र व्याख्या

॥ ४२ ॥

वनतापसके वीरौ विपक्षे गलितादरौ। किं चित्रं
यदि सावज्ञौ ममृतुः खरदूषणौ ॥ ४३ ॥

ज०म० वन। वने तापसोवनतापसः कुत्सायां कन् तस्मिन् तापसके
रामे सावज्ञत्वाद्गलितादरौ विपक्षे किमयं करिष्यतीत्यश्रद्धये
व योधितवन्तौ खरदूषणौ यदि ममृतुः मृतौ कोदोषः कि
ञ्चित्रं विपक्षेर्लुङ्लिङोश्चेति नियमात् लिङ्वात्मनेपदञ्च भवति
॥ ४३ ॥

भ० वनेत्यादि। खरदूषणौ यदि ममृतुः तदापि किञ्चित्रं नैवा
श्चर्यमित्यर्थः तपःशीलस्तापसः वने कुत्सितस्तापसो वनतापसको
रामस्तस्मिन् विपक्षे किमयं करिष्यतीति मत्वा गलितादरौ

वीरावपि साकञ्चौ विषयादराभावात् युद्धेऽपि सावहेलौ मृड-
ष्टीकीममिति निबन्धात् नवशःपमे इति जितोऽन्यत्वात् याः पर-
सौपदं ॥ ४३ ॥

तच्च भीरुः सुदुर्वुद्धे नित्यञ्च रणकाम्यसि । गुणां
द्यापक्रुपेऽस्माकं सौषि शत्रून् नः सदा ॥ ४४ ॥

तच्च । हे दुर्वुद्धे त्वय्युनः भीरुश्च भवसि नित्यञ्च रणकाम्यसि ज०म०
आत्मनोऽनिशं रणमिच्छसि आत्मोक्तायाङ्गाम्यश्च अस्माकञ्च सतो
गुणानपक्रुपे अपनयसि क्रुड् अपनये आदादिकः कित्वात्तङ्
शत्रून् नोऽस्माकं सौषि सौतेः उतोद्विर्लुकि हलि ॥ ४४ ॥

तच्चेत्यादि । हे दुर्वुद्धे मारीच त्वं भीरुश्च भवसि रणकाम्यसि
च आत्मनोरणमिच्छसि च लोकाम्यक्खेच्छायां भीरोर्युद्धेकाऽ
नुचितैव युद्धे पराजयोऽवश्यं एवमस्माकं गुणां द्यापक्रुपे शौर्या
दीन् अपनयसि क्रुड् लक्ष्यैर्यै सदा नोऽस्माकं शत्रून् सौषि दृष्टु
सुतो रपिद्व्युतोऽदेभिः ॥ ४४ ॥

शीर्षं च्छेद्यमतोऽहं त्वां करोमि क्षितिर्वर्द्धनं । कार-
यिष्यामि वा ह्यत्यं विजिघृक्षुर्व्यनौकसौ ४५ ॥

शीर्षं । यतएवनिधस्सन्दृष्टः अतोऽहं तामौदित्याद्या इत्या ज०म०
ष्टमिकलक्षणेन लादेशः शीर्षं च्छेद्यं, शीर्षं च्छेदाहं शीर्षं च्छेदाद्यत्

चितिवर्द्धनकरोमि शिरश्चिन्ता व्यापादयामीत्यर्थः अथवा कृत्य
 कुरणोयं विभाषाकृत्येषारिति क्यप् कारयिष्यामि च कोरिति
 द्विकर्मकता विजिघृक्षुः विग्रहीतुमिच्छुः सनिग्रहगुह्येतीदृ प्रति
 षेधः रुदविदेत्यादिना सनः किल्ले ग्रहिज्जेत्यादिना सन्नसारणम्
 होठः एकाचो वगोभप् षठोः कस्मि वनौकषौ रामलक्ष्मणौ वन
 मोकोरुहं ययोः नलोकेति कर्मणि षष्ठाः प्रतिषेधः ॥ ४५ ॥

भ० शीर्षेत्यादि । अतः कारणात् असद्गुणपङ्कवात् शत्रुस्तव
 नाच्च शीर्षच्छेद्यं शीर्षच्छेदार्हं त्वां चितिवर्द्धनं मृतं करोमि शिर
 श्चिन्ता मारयामीत्यर्थः शीर्षच्छेदमर्हतीत्यर्थे ढधेकादिति थः
 किम्वा द्विदोष्यण् शीर्षेच्छेद्यः शीर्षेच्छेद्यं यस्येति वा विग्रहः अथवा
 कृत्यं कार्यं त्वां कारयिष्यामि यदि जीवनेकास्ति तदा मत्कृत्यं
 कुर्वितिभावः कृत्यपसृजंति पचे क्यप् घोऽजौजेरिति प्रयोज्य
 कर्तुः पचे कर्मत्वं वनमेव ओकोययोस्तौ रामलक्ष्मणौ विग्रहीतुं
 बोधयितुं अभिभवितुं वा इच्छुरहं ग्रहेः सन् नेमुगुहग्रह इति
 इमन्निषेधः ग्रहस्त्रयप्रच्छांजिः ॥ ४५ ॥

तमुद्यतनिशातासिं प्रत्यवाच जिजीविषुः । मारी
 चोऽनुनयंस्त्रासाद्भ्यमित्यो भवामि ते ॥ ४६ ॥

ज०भ० तमु । तं रावणं एवमुक्तवन्तं निशात इति शास्त्रोक्त्यन्तरस्यामि
 तीलाभावपक्षे रूपं उद्यतः उत्थापितः निशातस्त्रीक्ष्णोऽसिर्धन
 तकारीचस्त्रासात् प्रत्यवाच वचनमुक्तवान् अभ्यमित्योभवामि

ते अमित्रस्याभिमुखमभ्यमित्रमाभिमुख्येऽव्ययीभावः अभ्यमित्र
मलङ्कामीत्यस्मिन्नर्थे अभ्यमित्राच्छेति चकाराद्यत्खौचेति यत्
त्वदमित्राभिमुखलङ्कामीत्यर्थः अनुनयन् अनुकूलयन् किमर्थं
जिजीविषुः जीवितुमिदुः ॥ ४६ ॥

तमित्यादि । मारीचोजिजीविषुर्जीवितुमिदुः सन् चासात् भ०
अनुनयन् तं रावणं प्रत्युवाच चासहेतुमाह उद्यत उत्थापितो
निशातस्तीक्ष्णोऽसिधेन तं निशातेति ह्यगोर्वेति श्यतेः पचे न हिः
किं प्रत्युवाचेत्याह अहं तेतव अभ्यमित्यः शत्रुभिमुखगामी भवामि
अमित्रस्य अभिमुखं अभ्यमित्रं आभिमुख्येऽव्ययीभावः अभ्यमित्र
शब्दादिदं गच्छतीत्यर्थे विकारसंघेति यः ॥ ४६ ॥

हरामि रामसौमित्रो मृगोभूत्वा मृगद्युवौ । उद्यो
गमभ्यमित्रो यथेष्टं त्वञ्च सन्तनु ॥ ४७ ॥

हरा । अहमृगोभूत्वा रामसौमित्रो हरामि देशान्तरम् ज०म०
पयामि आखेटकाभिरतत्वात् यदाह मृगद्युवौ मृगैर्दीव्यत
इति किप् ष्ठाः प्रूढनुनासिके चेति चकारात् कौ च ऊट् यथा
देशः अवङ् मृगद्युताविति पाठान्तरम् तच्च युअभिगमने मृ
गान् द्यौति अभिगच्छतीति किप् लङ् यथेष्टं यथारुचि तमु
द्योगं सन्तनु विस्तारदुर्मित्यर्थः तनोतर्जोऽटि उत्तयेति हेर्लक्
अभ्यमित्रोः अमित्राभिमुखमलङ्कामी अभ्यमित्राच्छेति चका
राद्यत्खौचेति खः ॥ ४७ ॥

भ० हरेत्यादि । उपायं दर्शयन्नाह अहं मृगोभूत्वा रामसौ
मित्रो हरामि अन्यत्र नयामि यतस्तौ मृगयुवौ मृगधारयिष्यौ
मृगैर्दीव्यत इति किपि ह्योः शूटाविति वस्योऽर्धोरिधुवपि मृग
युताविति पाठे युलभिसर्पणे इत्यस्मात्किपि स्वस्थतन्पितीति
तन् मृगाभिगामिनावित्यर्थः ततस्त्वमपि अभ्यमिषीषोऽयथेष्ट
मुद्योगं सन्तनु तनदुज्ज्वित्कारे हेर्लोपोऽलोभोऽनेति हिलोपः
अभ्यमिषीष इति अभ्यमित्यवत् ॥ ४७ ॥

ततश्चित्रीयमाणोऽसौ हेमरत्नमयोमृगः । यथा
मुखीनः सीतायाः पुष्पवे वज्र लोभयन् ॥ ४८ ॥

ज०भ० ततः । उक्तानन्तरमसौ मारीचो मायामृगीभूतः सन् हेम
रत्नमयः रत्नञ्च हेमचेति विगृह्य मयश्चैतयोर्भाषायामिति वि
कारे मयट् निर्मलत्वात् सीताया अगतो यथामुखीनः प्रति
विम्बाग्रथ इव भूत्वा पुष्पवे भ्रमतिस्मा इव वज्रलोपोऽदृश्यः यथा
मुखन्दर्शनमिति यथामुखसमुखश्च दर्शनः खः वज्र लोभयन्
सुष्ठु स्पृष्टाञ्जनयन् यतश्चित्रीयमाणः आश्चर्य्यभवन् हेमरत्न
मयत्वात् नमोवरिवद्वत्यादिना कथं चिच्छब्दाश्चर्य्ये उक्ता
स्मात्तन्नेपदार्थत्वात् ग्राह्यं अथयवक्तुं सिद्धं समुदायस्य भव
तीति ॥ ४८ ॥

भ० तत इत्यादि । ततोऽवचनानन्तरं असौ मारीचो मायया हेम
रत्नमयोमृगः सन् सीतायायथामुखीनोऽपगतः स्नायी भूत्वा वज्र

लोमघन् चक्षुःस्पृष्टा जगघन् पुम्वे भ्रमतिष्ठा मुङ्गतौ ठो चित्रं
करोतीति चिचोयमाणः चित्रङ्ग्राक्ष्यै कपडादित्वात् क्यः
ङित्वादात्मनेपदं हेम रत्नञ्च प्रसृतं यचेति प्रसुतार्थे मयट्
नाङ्गल्यात् विकारद्वयेके मुखस्य सदृशं यथामुखं दर्पणादिस्य
प्रतिविम्बमुच्यते सादृश्येऽव्ययीभावः मृगस्य रत्नमयत्वेन स्वच्छ
तथा यथा मुखं दृश्यतेऽचेति विकारसंघेत्यादिना तदत्र दृश्यते
इत्यर्थे ईनः वस्तुतस्तु उपचारात् यथामुखीनशब्देऽभिमुखमात्रेऽ
पि वर्तते सीताभिमुखोभूत्वेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

तेनादुद्युषयद्रामं मृगेण मृगलोचना । मैथिली
विपुलोरस्कं प्रावुवूर्पुर्मृगाजिनं ॥ ४९ ॥

तेना । तेन मृगेण मैथिली सीता राममदुद्युषयत् क्रीडित ज०म०
मिहन्तम्युक्तवती गृह्णातामयमिति इवन्तस्य दिवः घनीवन्तेत्या
दिना यदा नेट् तदा च्छोःभूट् द्विर्वचनम् तस्मात्सननण्य
न्तात् लङि रूपम् मृगलोचना मृगस्य लोचने इव लोचने
यस्याः मध्यपदलोपी सः विपुलोरस्कं विस्तीर्णवस्त्रस्यलमुरःप्र
भृतिः यः कप् किमर्थमदुद्युषयत् मृगाजिनमृगचर्म प्रावुवूर्पुः प्राव
रितुमिहः प्राङ्पूर्वस्य गृह इट्सनिवेत्यनिट्पक्षे अङ्गनगमां
सनीति दीर्घः उदोऽप्यपूर्वस्येत्युत्तमम् रपरत्वं वीरुपधायादीर्घ
इकः द्विर्वचनम् इण्कोरिति षत्वम् रेफस्यैव्यहणेन यद्वणाद्
न्योऽपि वकार औष्ठ्यग्रहणेन गृह्यते ॥ ४९ ॥

भ० तेनेत्यादि । मैथिली मृगाजिनं मृगस्य चर्मं प्रावुवूर्धुः प्रा-
 वरीतुं परिधातुमिच्छुः सती तेन मृगेण रामं अदुद्युषयत् क्रीडि-
 तुमिच्छामकारयत् दिवेः सन् भस्जन्निस्सृष्टुर्भरदरिद्रेत्यादि-
 ना पचेऽनिम् णूर्नाजिमोति गुणाभावे ह्वाःशूटाविति वस्य जलं
 ततोदित्वं जिःप्रेरणे दिवेरकर्षकत्वात् धोजैर्जेरिति प्रयोज्यक-
 र्तुः कर्षत्वं सा कीदृशी मृगस्येव लोचने यस्याः सा तथा
 रामं कीदृशं विपुलं प्रकीर्षमुरोवक्षःस्वल्पं यस्य तं उरःप्रभृ-
 तितः कोवज्जघ्रीहाविति परः स्वमते स्वार्थे कः प्रावुवूर्धुरिति वृज-
 वरणे सन् धोऽञ्चनिङ्गमां स्याद्यृदुदुरिति पचेऽनिम् दन्धोऽञ्च-
 स्यायोऽञ्चकार्यत्वात् अदिरणावूर्लोऽञ्चादिति उर् व्यनक्तयी-
 ति घेः ॥ ४६ ॥

योगक्षेमकरं कृत्वा सीताया लक्षणं ततः । मृग-
 स्थानुपदी रामो जगाम गजविक्रमः ॥ ५० ॥

ज०म० योग । ततोदुद्युषानन्तरं रामोजगाम योगक्षेमौ प्ररीर-
 क्षितिपालने करोतीति कृजोहेलित्यादिना हेतौ टः यद्व्यवता
 तदन्तविधेरभावात् क्षेमप्रियमद्रेण्येत्यण्यस्यौ न भवतः सो-
 तायाः स्थितिपालनहेतुभूतं लक्षणं कृत्वा रामः मृगस्थानुपदी
 अन्वेष्टा अनुपद्यन्वेष्टेति निपातनात्साधुः गजविक्रमः गजगमन-
 मिवं गमनं यस्येत्यर्थः ॥ ५० ॥

भ० योगेत्यादि । ततोऽनन्तरं लक्षणं जानक्या योगक्षेमकरं

कृत्वा गजविक्रमो हस्तिपराक्रमो हस्तिगमनतुल्यगमनोवा रामो
मृगस्थानुपदी सन् जगाम फलपुष्पादेरलम्बस्य साधनं योगः
शरीरादेरलम्बस्य पालनं चेगः तौ करोतीति स्रक्कुटः अनुपदं
यातीति वाङ्मत्यात् इन् अनुपदमनुगमनं विद्यतेऽस्येति नैका
मादिति इन् श्रव्येष्ट्यनुपदादिनिति परसूत्रं ॥ ५० ॥

स्थायं स्थायं कचिद्यान्तं क्रान्त्वा क्रान्त्वा स्थितं कचित्।
वीक्षमाणोमृगं रामश्चित्रवृत्तिं विसिन्धिये ॥ ५१ ॥

स्थायम्। मृगश्चित्रवृत्तिमद्भुतशरीरचेष्टं वीक्षमाणोरामो ज०म०
विसिन्धिये विस्मितः शिङ्गेऽङ्गित्वादात्मनेपदं षोपदेशत्वाच्चाभ्या
से णः परस्य सस्य षः चित्रवृत्तितां दर्शयन्नाह स्थायं स्थायं स्थित्वा
स्थित्वा कचित्प्रदेशे यान्तं क्रान्त्वा क्रान्त्वा कचित्प्रदेशे उत्प्लुत्यो
त्प्लुत्य स्थितम् आभीक्ष्ण्ये षमुति त्वाच्छ्लेषमुलौ दिव्यचनञ्च
॥ ५१ ॥

स्थायमित्यादि। मृगं वीक्षमाणो रामो विसिन्धिये विस्मितः भ०
शिङ्गस्या रूपं षोपदेशत्वात् खेरिलात् षत्वं श्रुध्वोरितोयः विस्रये
हेतुमाह चित्रवृत्तिं आश्चर्य्यचेष्टं चित्रवृत्तित्वं दर्शयति स्थित्वा
स्थित्वा कचित् गच्छन्तं चण्त्वाभीक्ष्ण्यपूर्वकाले इति चणम् आ
भीक्ष्णेदित्वं लोकतः सिद्धमिति स्मारं स्मारं नमसीत्युदाहरणेन
ज्ञापितं कचित् क्रान्त्वा क्रान्त्वा उत्प्लुत्य उत्प्लुत्य स्थितं क्रमोर्घो
वेति पञ्चे दीर्घः ॥ ५१ ॥

चिरं क्लिशित्वा मर्माविद्रामोविलुभितस्रवं । शब्दा
यमानमव्याप्सीत् भयदं क्षणदाचरं ॥ ५२ ॥

अ०म० चिरम् । रामः क्षणदाचरकारीचमव्याप्सीत् विद्ववान् व्यधे
र्लुङि हलन्तलुचणावृद्धिः मर्माविद्रामः मर्माणि विध्यतीति क्तिप्
नहिवृतीत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घत्वं चिरं क्लिशित्वा महान्तङ्का
लमायस्य अत्यन्तसंयोगे द्वितीया क्लिशः क्लानिष्ठयोरिति विक
ल्पेनेट् तत्र रलोव्युपधादिति कित्तविकल्पे मृडमृदेत्यादिना
कित्तं विलुभितस्रवं व्याकुलितगमनं लुभोविमोहन इतीट् विमो
हनं व्याकुलीकरणम् शब्दायमानं शब्दकुर्वाणं शब्दवैरेति
क्वङ् भयदक्लिप्ताचरं शब्दविशेषणं वा ॥ ५२ ॥

अ० चिरमित्यादि । रामश्चिरकालं क्लिशित्वा आनोभूत्वा
भयदायकं क्षणदाचरं तं राक्षसं अव्याप्सीत् व्यधौताडे टी
पूक्लिशुदितइम् इति क्लिशेः पछेइम् मेमचुधेत्यादौ क्लिशवर्ज्यं
नात् न गुणः मर्माणि विध्यतीति क्तिप् जिः वीरुहोधङ्क्ताविति
दीर्घनिर्देशात् कचित् क्विन्ते पूर्वपददीर्घत्वं स्यादिति सूचितं
आङ्पूर्वस्य रूपं वा मर्मावित् मर्माज्ञावा वेत्तेरूपं विलुभितस्रवं
मर्माताडनात् व्याकुलगतिं लुभश्चविमोहने विमोहनं व्याकुलीक
रणं लुधवसपूजेत्यादिना इम् शब्दायमानं शब्दं कुर्वाणं शब्द
सुखकष्टादेरिति क्वः भयदमिति मृगस्य शब्दक्रियाया वा विशे
षणं ॥ ५२ ॥

श्रुत्वा विस्फूर्जयुप्रस्थं निनादं परिदेविनी । मत्वा
कष्टश्रितं रामं सौमित्रिं गन्तुमैजिहत् ॥ ५३ ॥

श्रुत्वा । विस्फूर्ज्युप्रस्थं वज्रनिर्घोषतुल्यं दुष्प्रोक्तून्नावज्रनिर्घोषे ख०म०
द्वितीऽयुच् निनादं शब्दं नौगदमदेति विकल्पनात् पक्षे चञ् श्रुत्वा
मैथिली कष्टश्रितं कष्टप्राप्तं रामं द्वितीयाश्रितेत्यादिना सः
मत्वा बुद्ध्वा कष्टप्राप्तेन रामेण मृतमिति परिदेविनी परिदेवन
श्रीला शङ्कमाना सम्पुषानुरुधेत्यादिना घिनुषी सौमित्रिङ्ग
न्तुमैजिहत् ईदृशकारितवती ईदृश्यन्तात् लुङि दिव्यचनेषीति
त्यानेवद्भावादजादेर्द्वितीयस्येति हिशब्दस्य दिव्यचनम् अभ्यास
कार्यञ्च ॥ ५३ ॥

श्रुतेत्यादि । विस्फूर्ज्युप्रस्थं वज्रनिर्घोषतुल्यं निनादं श्रुत्वा भ०
कष्टश्रितं कष्टं प्राप्तं रामं मत्वा परिदेविनी परिदेवनश्रीला
अर्थात् सीता सौमित्रिं गन्तुं ऐजिहत् चेष्टामुकारयत् ईदृश्चे
ष्टायां जिःप्रेरणे अङ्गि हेर्द्वित्वं द्वौस्फूर्ज्यावज्रनिर्घोषे दीर्घवाणि
त्येकेद्वितीऽयुर्भावे ॥ ५३ ॥

एष प्रावृषिजाम्भोदनादी भ्राताविरैति ते । ज्ञा
तेयं कुरु सौमित्रे भयान्नायस्व राघवं ॥ ५४ ॥

ए५ । "एष ते भ्राता रैति उतोऽवृद्धिरित्यौकारः प्रावृषि ज०म०
जातः प्रावृषिजः सप्तम्याञ्जनर्तः प्रावृडित्यादिना सप्तम्या अलुक्
सप्तम्यादस्येति विशेषणमिति सः तद्वन्नदतीति कर्त्तर्युपमाने
णिनिः तस्मात्सौमित्रे ज्ञातेयं ज्ञातिभावन्तत्कर्षं वा कुरु कपिञ्चा
त्योर्ढक् तेन भयान्नायस्व राघवम् ॥ ५४ ॥

- भ० एष इत्यादि । हे सौमित्रे एष ते तव भ्राता विरौति ब्रह्मा
यते रुसध्वनौ रपिङ्गस्युतोऽदेभिः प्रावृषि वर्षाकाले जातः प्रावृ
षिजः हनजनादिति उः सरसिजमित्युदाहरता कश्चित् समाधे
विभक्तोरुगुणिति सूचितं अभोददातीति अभोदः पूर्ववत् उः
प्रावृषिजश्चासौ अभोदोमेघस्येति स इव नदतीति गहादित्वा
णिन्त्वं ज्ञातेयं ज्ञातिकर्म कुरु किमदित्याह भयाद्राघवं चाय
स्य विकारसंघेत्यादिना कर्मण्यर्थे ज्ञातेः श्लोयः ॥ ५४ ॥

रामसंघुषितं नैतन्मृगस्यैव विवञ्चिषोः । रामस्य
नितसङ्गाशः स्नान इत्यवदत्स तां ॥ ५५ ॥

- ज० भ० राम । रामसंघुषितं रामशब्दितमेतन्न भवति घुषिरवि
शब्दार्थः तस्य निष्ठायां रुच्यमन्तरेत्यादिना विकल्पेनेद् मृगस्य
विवञ्चिषोः क्लृप्तियुक्तिः वञ्चुगता भौवादिकः तस्यानेकार्थ
त्वात् प्रलम्बन इति चौरादिकस्याप्यन्तस्य वा प्रयोगः येषामनि
त्यस्य नाशु रादय इति दर्शनं तेषां मतेनात्रापि सिध्यति एष
स्नानोन्धानः स्नानहोर्वेति पञ्चे घञ् कोट्टशः रामस्य नितसङ्गा
शः रामशब्दानुकारीति तां सीतां एवमवदत् उक्तवान् सल
क्षणः ॥ ५५ ॥

- भ० रामेत्यादि । सलक्षणज्ञा सीता इत्यवदत् किमदित्याह
एतन्न रामसंघुषितं घुषरवे विवञ्चिषोर्ब्रह्मयितुं क्लृप्तियुक्तिः
मृगस्यैव एष स्नानः शब्दः रामस्य नितस्यः वञ्चकत्वं वञ्चने
कित्वात् चौरादिकः वञ्चनं प्रलम्बनं शुभोऽभिर्वेति ज्यभावपक्षे

रूपमिदं केचित्तु वञ्चगत्या चौरादिकोधातो रनेकार्थत्वात् प्रस-
भनेऽपि वर्त्तत इत्याहुः खनशब्देभावे ते स्तनिसं घञि खानः
॥ ५५ ॥

आप्यानस्कन्धकण्ठासं रुषितं संहितुं रणे । प्रोर्णु-
वन्तं दिशोवाणैः काकुत्स्थं भीरु कः क्षमः ॥ ५६ ॥

आप्या । षैर्दृष्टौ अस्मादाङ्पूर्वत्संयोगादेरातोधातो ज०म०
र्यस्यत इति निष्ठातो नः आप्यायीदृष्ट्वावित्यस्य वा रूपम्
ओदितस्येति निष्ठानलं पीभावस्तु आङ्पूर्वस्य तन्मूधोरिति वच-
नात् इह न भवति आप्यानस्कन्ध इति आप्यानं स्तूलं स्कन्ध-
कण्ठासं यस्य काकुत्स्थस्य वाङ्गिरोऽसः तस्य पश्चिमीभागः
स्कन्धः तं रुषितं क्रुद्धं रणे संग्रामे संहितुं हे भीरु कातरे कः क्षमः
शक्तः अपि तु न कोऽपीत्यर्थः क्षमेः शक्नोत्यर्थत्वात् तदुपपदे शक-
धृषेत्यादिना तुमुन् तीषसहेत्यादिना वेट् ककुत्स्थस्यापत्यं का-
कुत्स्थः शिवादिभ्योऽङ्कस्मान्न क्षम इत्याह प्रोर्णुवन्तन्दिशोवाणैः
यतः सर्वा दिशः वाणैः ह्यहयन्तं ऊर्णोतिः शतरि उवङ् क्षमत-
इति क्षमः पचाद्यच् ॥ ५६ ॥

आप्यानेत्यादि । हे भीरु कातरस्वभावे रणे रुषितं क्रुध्यन्तं का म०
कुत्स्थं रामं संहितुं अभिभवितुं कः क्षमः शक्तः न कोऽपीत्यर्थः
केमसहसुभ इत्यादिना उभयत्र पक्षे इम् क्षमेः पचादित्यादन्
ककुत्स्थस्यापत्यं इति शिवादित्यात् ष्याः आप्यानं स्तूलं स्कन्ध-
कण्ठासं यस्य तं आप्यायीदृष्ट्वा ओदितत्वात् सन्वाधीदिति तस्य
नकारः योर्लोपो हस्यथे इति वसोपः आङोऽन्मूधोरिति निय-

मात् न पादेनः पौष्टुद्वावित्यस्य रूपं वा असोभुजग्निरः वाणै
र्दिनः प्रोर्णवन्तं आच्छादयन्तं ॥ ५६ ॥

देहं विभ्रक्षुरस्त्राग्नौ मृगः प्राणैर्दिदेविषन् । ज्याघु
ष्टकठिनाङ्गुष्ठं राममायान्मुमूर्षया ॥ ५७ ॥

ज०म० देहम् । एष मृगोराममायात् आगतवान् यातेर्लङि रूपम्
किमर्थं देहं शरीरं अस्त्राग्नौ अस्त्रे अग्राविव विभ्रक्षुः अष्टुमिक्षुः
अस्त्रजः सनीवन्तर्द्धेत्यनेडभावपक्षे स्त्रोः संयोगाद्योरित्यनेन सलो
पे षत्वकुलयोश्च रूपम् प्राणैर्दिदेविषन् क्रीडितुमिच्छन् दिवः
कर्म चेति चकारात् करणसंज्ञा सनीवन्तेतोद् पक्षे रूपम् ज्याघा
गुणेन घुष्टौ निघृष्टौ ततएव कठिनौ अङ्गुष्ठौ सव्यापंसव्यकर्षणा
द्यस्य घुषिरविशब्दनइति निष्ठायामनिट् मुमूर्षयः मर्तमिच्छया
मृङ्ः सनि उदोध्यपूर्वस्त्रेत्युलम् अः प्रत्ययात् ॥ ५७ ॥

भ० देहमित्यादि । एष मृगोमुमूर्षया मर्तुमिच्छया राममा
यात् आगच्छत् याप्रापणे घी मृङ्ः सनि र्धोऽज्झनिङ्गमामिति
दीर्घे षदिरणाविति उद् रामस्य अस्त्रमग्निरिव तत्र खदेहं
अष्टुमिक्षुः अस्त्रजः सनि अस्त्रजिस्त्वयूर्धुभरइति दमोऽभावपक्षे
स्यादेः सोल्लोपः शच्छाजिति षङ् षढोः कः षे प्राणैर्दिदेविषन्
क्रीडितुमिच्छन् दवन्तत्वात् पूर्वेष पक्षे दम् ज्याघुष्टो धनुर्गुण
निष्पिष्टः कठिनाङ्गुष्ठोयस्य तं रामं घुषशब्दे घुभवाढेत्यादिना
निपातः निपातात् निष्पेषणार्थोऽपि गम्यते गुणनिष्पेषेऽङ्गुष्ठका
ठिन्यं युक्तं निपातोऽपि शब्दार्थ एव इति चेत् ज्याघा घुष्टः शब्दितः
सुप्रसिद्धः कठिनाङ्गुष्ठोयस्येति ॥ ५७ ॥

अचून् भीषयमाणं तं रामं विस्मापयेत कः । मास्र
भैषीस्त्वयाद्यैव कृतार्थोऽद्रक्ष्यते पतिः ॥ ५८ ॥

अचून् । तं रामं अचून् भीषयमाणभीतान् कुर्वाणं भियोहे ज०म०
तुभयेषुक् भीस्त्वोर्हैतुभयदति तद् विस्मापयेत कः क्षुभितचित्त
कुर्यात् नैवेत्यर्थः नित्यं स्रयतेरिति णावात्वम् अतीत्यादिना
पुक् निमन्त्रणे नियोगे वा लिङ् पूर्ववदात्मनेपदं तस्मान्मास्र
भैषीः माभूर्भीता स्मोत्तरं लङ्चेति चकारात् लुङ् सिचि
दङ्ङिः त्वया अद्यैव कृतार्थः पूर्णमनोरथः पतिर्द्रक्ष्यते दृशेः कर्म
णि लृट् ॥ ५८ ॥

अचून् नित्यादि । अचून् भीषयमाणं भीतान् कुर्वाणं रामं को भ०
विस्मापयेत क्षुभितहृदयं कुर्यात् न कोऽपोत्यर्थः स्मिभ्योर्धाङ्ङर्थ
मञ्चेति स्मिधातोर्निकार आ मञ्च भीर्भीष्वेति भियः पक्षे भीषा
देशः तस्मात् त्वं मा भैषीः भयं न कुरु मास्मेनघीव्याविति टी
अजवदेति त्रिः मायोगे अमागमाभावः त्वया अद्यैव कृतार्थः
कृतकृत्यः पतिर्द्रक्ष्यते दृशः कर्मणि तो वर्द्धोऽकिञ्चसदिति रेफः
॥ ५८ ॥

यायास्त्वमिति कामोमे गन्तुमुत्सहसे न च । इच्छुः
कामयितुं त्वं मामित्यसौ जगदे तथा ॥ ५९ ॥

याया । तदन्वेषणाय यायास्त्वमिति कामोऽभिलाषः काम ज०म०
प्रवेदने कश्चिति इत्यकचित्युपपदे लिङ् न च गन्तुमुत्सहसे अक

धृवेति तुमुन् तस्मान्मन्माह्वामयितुमिहः एषंभीसः समान
कर्तृकेषु तुमुन् विन्दुरिहुरिति निपातनात्साधुः इत्येवमसौ स
स्त्रायो जगदे गदितस्तथा सीतया ॥ ५८ ॥

भ० यायाइत्यादि। त्वं रामान्वेषणाय यायाइति मे मम
कामोऽभिलाषः कामोन्तोऽकचितीति खी नंतु गन्तुं उत्सह्ये
तस्मान्त्वं मां कामयितुं इच्छुः इच्छतीति इच्छुः विन्दिदूइति
निपातः कमच्छतो गुपूधूपेति कमेर्जिङ् इत्यसौ लक्षणास्तथा
सीतया जगदे कर्माणि ठी ॥ ५८ ॥

मृषोद्यं प्रवदन्तीं तां सत्यवद्योरधूत्तमः। निर
गात् शत्रुहस्तं त्वं यास्यसीति शङ्कन् वशी ॥ ६० ॥

ज०भ० मृषो। माह्वामयितुमिहुरित्येतन्मृषोद्यम् मृषावादं राज
सूयेत्यादिना भावे क्यप् यजादित्वात्प्रसारणं प्रवदन्तीं तां सी
तां रधूत्तमो लक्ष्मणः श्रपन् शत्रुहस्तं त्वं यास्यसीति श्रापमयकृन्
भौवादिकोऽत्र श्रपिर्न देवादिकः निरगात् निर्गतः तस्मादुटजा
दित्यर्थात् कथं मृषोद्यमित्याह वशी वशनं वशः इन्द्रियसंघ
मनं वन्निरस्योऽपसंख्यानमित्यप् सद्यस्मासि सवशो जितेन्द्रियः
अतएव सत्यवद्यः अवितर्कवादी शत्रुहस्तं यास्यसीति सत्यं वद
तीति कृत्यसुटोवज्जसमिति कर्त्तरि यत् वदःसुपि क्यप्चेति चका
राद्यत् भावे वा यतं विधायाच् अर्जुनादित्वात् ॥ ६० ॥

भ० मृषोद्यमित्यादि। त्वं शत्रुहस्तं यास्यसीति तां सीतां श्रपन्
श्रापं प्रयच्छन् रधूत्तमो लक्ष्मणोनिरगात् निर्गतः इष्टगता

गात्रां भूयेति सेलुक् इच्छुः कामयितुं मामिति मृषोद्यं मिथ्या
 वादं प्रवदन्तीं मृषोपपदं वदेनित्यं क्यप् सेर्वदः क्यप्यावित्य न
 न्तरं मृषोद्यं नित्यमित्युक्तं ग्रहस्वपाद्योरिति जिः सत्यं वदतीति
 छट्टोः कभावदत्युक्तेः कर्त्तरि यः सत्यवद्यः सेर्वदः क्यप्याविति
 भावे ये सत्यं वद्यं विद्यते अस्मेति अर्भआदित्वाददा सत्यं वद्यं
 अस्मेति वज्रग्रीहिर्व्या यदा वदनं वत् वदस्यैर्ये किप् विकारसंघे
 त्यादिना तत्र साधावर्थे यः सत्यस्य करणे साधुरित्यर्थः वज्रो
 जितेन्द्रियः वज्रदन्द्रियसंयमः सोऽस्यास्तीति नैकाजादिति इन्
 अतएव सत्यवद्यः ॥ ६० ॥

कुलकं ।

गते तस्मिन् जलशुचिः शुद्धदद्यावणः शिखी । जंज
 पूकोऽक्षमालावान् धारयो मृदलावुनः ॥ ६१ ॥

गते । तस्मिन् लक्षणे गते सति रावणः सीतामूच इति वक्ष्य ज०म०
 माणेन सम्बन्धः कीदृशः जलशुचिः स्नातइत्यर्थः शुद्धदन् निर्ध
 लदशनः शुद्धा दन्ता यस्य अयान्तेत्यादिना दन्तस्य दन्तादेशः
 शिखी अस्यास्तीति शिखी परित्राजकः ग्रीष्मादित्वादितिः अक्ष
 पूकः पापाश्रयत्वात् गर्हितक्षपतीति लुपसदेति यङ् अपजभे
 त्यभ्यासस्य नुक् यजजपदशां यङ् इत्युक्ः अक्षमालावान् अक्ष
 मालयुक्तः संसर्गे मतुप् धारयतीति धारयः अनुपसर्गादिति
 शः कस्य मृदलावुनः नजिसंमेर्नलोपश्चेत्यौषादिकजकारे प्र
 त्यये अलावूः तस्य विकारः फलमिति ओरञ् तस्य फले लुक्

नपुं शक इत्यतः मृत्पूर्णमलावु इति मध्यपदस्योपी यः क्षययोगे
कर्मणि षष्ठी दकोषिविभक्ताविति तुम् ॥ ६१ ॥

भ० गते इत्यादि । तस्मिन् सञ्ज्ञाणे गते षति रावणः समागम्य
सीतामूचे इति चतुर्थश्लोकेनान्वयः कीदृशः जलशुचिः जलेन
शुचिः स्नातत्वात् शुद्धा निर्मला दन्ता यस्येति शुद्धदन् निपा
तनात् शिखी शिखायुक्तः नैकाजदिति दन् पापाशयत्नात् गर्ह
तं जपतीति जञ्जपूकः गत्ययात् गूलुपेत्यादिना यङ् जमजप
जभेति खेनुण् जागृवकृत्यजजपेति जकः यङोऽलुक् अश्वमा
सावान् अचस्रचयुक्तः मृदलावुनोधारयः धारयतीति साहि
सातिचेतीति शः ङे षी मृच्च अलावुश्च इति समाहारद्वन्द्वे षगे
क्यवं स्त्रीवं मृत्पूर्णमलावु मृदलावु वा भवेदलावुरालावुराला
वुसादलावुचेति शब्दभेदः अलावुस्तुम्बीफलं मृत् तीथम्यान्तका
॥ ६१ ॥

कमण्डलुकपालेन शिरसा च मृजावता संवस्य
लाक्षिके वस्त्रे मात्राः संभाष्य दण्डवान् ॥ ६१ ॥

ज० म० कम । कमण्डलुना कपालेन च जातिरप्राणिनामिति द्वन्द्वे
कवद्भावः मृजावता निर्मलेन शिरसा च उपलक्षित इत्यभूते
तृतीया संवस्य परिभाष्य वस्त्रात्समाह्वय इति मुष्मिन्नेत्यादि
ना णिच् लाक्षिके वस्त्रे लाक्ष्या रक्ते लाक्षारोचनेत्यादिना ठक्
मात्राः कमण्डलादिकान् संभाष्य समाचित्य रात्रीकृत्येत्यर्थः

भाण्डात्समाचयनदति पुङ्गभाण्डेत्यादिना णिङ् दण्डवान्
गृहीतत्रिदण्डः ऽसर्गे मतुप् ॥ ६२ ॥

कमेत्यादि । कमण्डलुश्च कपालोभिचापात्रञ्चेति समाहार भ०
इहः तेन उपलक्षितः केचित्तु कंजलं पालयतीति कपालः कम
ण्डलुश्चासौ कपालश्चेति कर्मधारयः तेन उपलक्षितः परि
त्राजकोहि दक्षिणकरे सजलं पात्रं धारयतीति भावद्वयाज्जः
गृजावता मार्जनायुक्तेन शिरसा उपलक्षितः मृजलूषणद्वौ
षित्वात् भीषिचिन्तीत्यादिना ङः स्त्रीलिङ्गत्वञ्च विशेषेण तृतीया
लाक्षिके वस्त्रे संवस्य परिधाय जिःकल्पादेरिति वस्त्रात् समा
च्छादने परिधाने च जिः संपूर्णस्यैव तदभिधानशक्तिः प्रकृत्यर्थ
परित्यागस्तु धातोः स्वभावात् यदुक्तं विशेषकर्मसम्बन्धात् प्रकृत
तेस्तु गतार्थतेति लाक्षया रक्ते लाक्षिके विकारसंज्ञेत्यादिना
तेन रक्तेऽर्थे णिकः मात्रां परिच्छदं कमण्डलुप्रभृतिं संभाण्ड्य
समाचित्य युगद्वहनार्थं राशीकृत्य भाण्डानि संचिभोतीत्यर्थे
पूर्ववत् जिः प्रकृत्यर्थत्यागः संपूर्णतानियमस्य मात्रा कर्मविभू
षणे । अक्षरावयवे वृत्ते मानेऽस्ये च परिच्छदेदिति विश्वः दण्ड
वान् गृहीतदण्डः ॥ ६२ ॥

अधीयन्नात्मविद्धिद्यां धारयन्मस्करिव्रतं । वदन्
वक्त्रजुलिस्फोटं भूक्षेपञ्च विलोकयन् ॥ ६३ ॥

अधी । मा कुरुत कर्माणि शान्तिर्व्यः श्रेयसीत्येवङ्गोषयन्ति ज०म०
ये ते मस्करिणः परित्राजकाः तेषामेतमकृद्मसौ धारयन्

मस्करमस्करिणाविति परिव्राजके धुट् आत्मविदां योगिनां
विद्यामुपनिषदमधीयन् जपन् ईड्धार्योरिति ेडोधारेण अङ्ग
व्रवति कर्त्तरि व्रतृप्रत्ययः अन्तरा वङ्ग प्रभूतं वदन् अङ्गुलिस्फोट
गुणः स्फोटिकान्दत्वा भूचेपञ्च विलोकयन् भुवादुत्तिष्ठोत्तिष्ठ
विलोकयन् उभयत्रापि स्त्राङ्गेध्रुवदति षमुल् ॥ ६२ ॥

भ० अधीत्यादि । आत्मविदां योगिनां विद्यामुपनिषदं अधी
यन् पठन् धारीडोरङ्गेध्रुवदरिति परस्मै च स्रमते कचिदभि
धानात् आत्मनेपरस्मैपदिनोः परस्मैपदात्मनेपदिता मस्क
रिणः परिव्राजकस्य व्रतं धारयन् अङ्गुलिस्फोटं अङ्गुलीं स्फोट
यित्वा वङ्ग वदन् मितभाषितया वङ्ग हससंज्ञयैव वदतीति भावः
भूचेपं भुवमुत्तिष्ठ विलोकयन् अङ्गुतया कटाचाद्यभावदत्ता
त्रयः उभयत्र पोष्यमानास्त्राङ्गाणमिति परः वङ्ग अङ्गुलेः
स्फोटो यत्र वदनक्रियायां भुवोः चेपोयत्र विलोकनक्रियायां
स्फोटचेपौ घञनौ ॥ ६३ ॥

सन्दिदर्शयिषुः साम निजुन्हुषुः क्षपाटतां । चक्रमा
वान् समागत्य सीतामूचे सुखाभव ॥ ६४ ॥

ज०भ० सन्दि ॥ इह भयन्माभूदिति साम सान्त्वं सन्दिदर्शयिषुः सन्द
र्शयितुमिहः वदन् वङ्गङ्गुलिस्फोटमिति योज्यं दृष्टेर्षन्तसमनाते
रूपं क्षपाटतां राक्षसतन्निजुन्हुषुनिर्द्दोतुमिहः धारयन्मस्करि
व्रतमिति योज्यम् न्दोतेरङ्गुलनगमांसनीति दीर्घः कुटिलं क

मल्लसङ्क्रमा क्रमिर्नित्यकौटिल्येगताविति यङ्नुगत इत्यभ्यासस्य
नृक् अःप्रत्ययादित्यकारः अतोसोपः यस्य हलः टाप् सा यस्यासि
चङ्क्रमावान् कुटिलगतिमानित्यर्थः समागत्य कौकिला सीता
मूचे किमित्याह सुखाभवेति अनुकूला भवेत्यर्थः यदहमर्थये
तत्र प्रतिकूला न भवेति भावः सुखप्रियादानुलोम्बदति कम्बस्त्रि
वोगे डाच् ॥ ६४ ॥

सन्दीत्यादि । साम सान्वं संदर्शयितुमिच्छुः दृशेज्यन्तात् भ०
सन् चपाटतां राक्षसभावं निहोतुमिच्छुः ऋङ्लचौर्ये सनि
घोऽञ्चनिङ्क्रमामिति घः चक्रमावान् कुटिलगतिर्युक्तः अमेधादि
स्वल्पपरिजिहीर्षया चित्तद्वयं वा कौटिल्यं गत्यर्थाङ्गुलुपेति यङ्
जमजपेति खेर्नुष् यङ्गेलुक् ग्रन्थादः ततोवतुः ईदृशः सन् समा
गत्य सुखाभव यदहं याचे तत्रानुकूला भवेति सीतामूचे सप
चनिष्पत्तेत्यादिना सुखादानुकूल्ये डाच् यद्यप्यत्र तीयसम्बोजे
त्यादिसूत्रात् कञीत्यनुवर्त्तते तथापि मण्डूकमुताधिकारात् चिः
कम्बस्त्रिभूततद्भावदति सूत्रात् कम्बस्त्रित्यस्यानुवर्त्तनं बोध्यं
प्रयोगदर्शनात् वृत्तौ कञीति लिपिकरप्रमादात् वाञ्छत्यर्थं वा
किन्ना सुखं विद्यते यस्यादित्यर्थादित्यात् अः ततआप् ॥ ६४ ॥

सायन्तनीं तिथिप्रणयः पङ्कजानां दिवातनीं । का
न्तिं कान्था सदातन्या छेपयन्ती शुचिस्मिता ॥ ६५ ॥

सायम् । का लमिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः सायन्दिनावसानन्तत्र ज० भ०
भवाङ्गान्तिम्यदा घोऽन्तकर्मणीत्येतस्यात् घञ्प्रत्ययान्तः तदा

सायञ्चिरेति दृष्टुलौ तुट् च मकारान्तलक्ष निपात्यते यदा
 सायंशब्दो मकारान्तः तदा यथयत्नादेव प्रत्ययागमौ स्यातां
 कस्येत्यपेक्षायां तिथिप्रणः चन्द्रमसः पञ्चदश कलाः तासां वृद्धि
 द्वासाभ्यां पञ्चदशतिथीः प्रणयति प्रवर्त्तयति सत्सूक्ष्मेति क्तिप्
 उपसर्गादसमासेति णत्वम् एरनेकाचइति यणादेशः पङ्कजा
 नाञ्च कान्तिक्लीदृशीन्दिवातनीन्दिवाभवां कान्त्या तदीयया भ
 दातन्या सदाभवया द्वेपयन्ती लज्जयन्ती दिवातन्याः सायन्त
 न्याञ्च सदाभवत्वात् जिह्वीतेरतीत्यादिना षौ गुक् शुचिस्मिता
 शुभ्रहासा ॥ ६५ ॥

भ० सायमित्यादि । का त्वमेकाकिनीति द्वितीयश्लोकेन सम्बन्धः
 तिथिप्रणश्चन्द्रस्य सायन्तनीं दिनावसानभवां कान्तिं तथा पङ्क
 जानां पद्मानां दिवातनीं दिनभवां कान्तिं स्वकान्त्या द्वेपयन्तो
 लज्जयन्ती कीदृश्या सदातन्या सर्वकालस्थितया चन्द्रपद्मयोस्तु
 प्रभा न सदा तिष्ठतीति लज्जाहेतुः पञ्चदशतिथीः प्रणयति प्रव
 र्त्तयतीति तिथिप्रणीश्चन्द्रः तस्य द्वासवृद्धिभ्यामेव ज्योतिःशास्त्रे
 तिथिनिरूपणात् चासुसिति क्तिप् प्राम्वञ्चोणइति णत्वं कव्याद्यने
 काचइति यत्वं तिथिप्रणीर्दशविपन्निशामणिस्त्रिनेत्रचूडामणिर
 त्रिनेत्रभूरित्यमरः मन्मथेनार्पिता क्वाया सैव कान्तिरिति स्मृते
 ति परिभाषिता कान्तिः सीतायाः चन्द्रपद्मयोस्तु शोभामात्रं
 कान्तिरिति बोध्यं त्वचाद्यग्निरदक्षिणेत्यादिना सायंदिवासदा
 शब्देभ्यस्तनट् भवार्थे शुचिस्मिता शुद्धहासा स्मितत्वदृष्टदशने
 हासे इति वैजयन्ती ॥ ६५ ॥

का त्वमेकाकिनी भीरु निरन्वयजने वने । क्षुध्यन्तो
ऽप्यघसन् व्यालास्त्वामपालां कथन्न वा ॥ ६६ ॥

कालम् । का त्वन्देवी मानुषी राक्षसी वेति एकाकिनी असहाया ज०भ०
एकादाकिनिचासहायइति आकिनिच् भीरु इत्यामन्तणभयप्र
कृतित्वात् स्त्रीणाम् निरन्वयानिरनुगमाजनायस्मिन्वने यत्र न
कथञ्चिन्मनुष्याणां सम्भवः क्षुध्यन्तोऽपि वुभुक्षमाणा अपि दिगा
दित्वात् यत् व्यालाहिंसाव्याघ्रादयः कथं वा त्वान्नाघसन् न
भक्षितवन्तः अदेः लुङ्मनोर्घसु लृदित्वाच्चेरङ् क्षुध्यन्तोनाघ
सन्निति पाठान्तरम् तत्र कथन्न वा अपरिचितानेवाघसन् इति
योज्यम् अपालां सतीं अविद्यमानः पालोयस्याइति पालरक्षण
इति चौरादिकः पालयतीति पालः पचाद्यच् यदा प्रयोजकवि
वक्षा तदा पातेर्लुगागमे णौ वक्तव्यइति लुक् ततः पचाद्यच्
॥ ६६ ॥

का त्वमित्यादि । हे भीरु वने एकाकिनी का त्वं देवी मानुषी भ०
अन्या वा वने किम्भूते निरन्वयजने निरन्वयानिःसम्बन्धाजना
यत्र भीरु इति सम्बोधनं भयप्रकृतित्वान्नारीणां जातिभेदस्य प्र
त्यक्षणाद्वा एकादाकिन्नसहायेऽभिधानात् क्षुध्यन्तोवुभुक्षमाणा
व्यालाव्याघ्रादयोहिंसाः अपालां पालकारक्षितां त्वां कथं ना
घसन् न भक्षितवन्तः घसुदः सन्व्यल्घजीति अदृश्यां घसुलृद
नुबन्धात् शासलियुदिति ङः क्षुधवुभुक्षायां दिवादिः पाल
रक्षणे चौरादिकः पचादित्वादन् व्यालोदुष्टगजे सर्पे आपदेना
न्यवत्सल इति मेदिनी ॥ ६६ ॥

हृदयङ्गममूर्त्तिस्त्वं सुभगन्नावुकं वनं । कुर्वाणा
भीममप्येतददाभ्यैः केन हेतुना ॥ ६७ ॥

ज०म० हृद । केन हेतुना इदं वनमभ्यैः अभिगतासि वद कथय अभि
पूर्वादिणोलङ् मध्यमपुरुषैकवचनं आडजादीनाम् आट्येति
वृद्धिः हृदयङ्गइति या मूर्त्तिः शरीरमत्यन्तसौन्दर्यात् गमेत्येति
खच् सा एवमिधा मूर्त्तिर्यस्याः सा त्वभीममप्येतदनं सुभगन्ना
वुकं सर्व्वस्यैवाप्रियं प्रियङ्गुर्वाणा असुभगं भूत्वा सुभगं भवतीति
कर्त्तरि भुवइति खुकञ् ॥ ६७ ॥

भ० हृदयेत्यादि । केन हेतुना त्वं एतदनं अभ्यैः अभिगता इति
वद अभिपूर्वादिणोऽप्याः सिप् लुगङ्गोऽपः घोटोघीष्मिति अम्
आदिगंचोरिति णुः भूयोऽम् त्यादयोऽर्थार्थैकक्रेरिति द्वतीया
हृदयङ्गमा मूर्त्तिर्यस्याः सा तथा लावण्यातिशयात् हृदयं गच्छ
तीति तृभृष्टइत्यादिना खः नास्तीत्यस्य व्यभिचारो वाङ्मत्वात्
भीममप्येतदनं सुभगन्नावुकं कुर्वाणा प्रागप्रियं प्रियं भवतीति
भुवाघेखिण्णखुकञ्जाविति खुकञ् ॥ ६७ ॥

सुकृतं प्रियकारी त्वं कं रक्षस्युपतिष्ठसे । पुण्यकृ
च्चाटुकारस्ते किङ्करः सुरतेषु कः ॥ ६८ ॥

ज०म० सुकृतं । सुकृतमुष्णकारिणं मोहनं कृतवानिति सुकर्षपापेत्या
दिना किप् कं रक्षसि विजने त्वमुपतिष्ठसे उपसिष्यसि सङ्गतक
रणेतङ् प्रियकारी अनुकूलवर्त्तिनी सतीप्रियमनुकूलकरोतीति

चेमप्रियमद्रेणचेति अण् टिड्ढाणजित्यादिना ऊप् पुण्यकृत
कृतपुण्यः तस्य पूर्ववक्षिप् चाटुकारः प्रियवाक्यकारः नशब्दस्यो
केत्यादिना टे प्रतिषिद्धेऽप्येव भवति ईदृशस्यो किङ्करः दासः दिवा
विभेति टः किञ्चत्तद्वज्जु कञ्जेज्जिधानमिति तत्स्त्रीविषये द्रष्टव्यम्
सुरतेषु शोभनरतेषु नपुंसके भावे क्तः अनुदा स्तेत्यादिनानुना
सिकलोपः अनेनोभयहचिरात्ख्याता ॥ ६८ ॥

सुष्ठतमित्यादि । त्वं प्रियकारी अनुकूलवर्त्तिनी सती कं सुष्ठ भ०
तं पुण्यकारिणं पुरुषं रहसि विजने उपतिष्ठसे सङ्गच्छसि मैत्रा
ध्वसङ्काराधदति सङ्गे मं शोभनं करोतीति त्रासुसिति क्तिप्
प्रियङ्करोतीति चेमप्रियमद्रात्कुर्व्या इति खाभावपच्चे ढाट्षण्
कः पुण्यकृतं तेऽतव सुरतेषु शोभनरतेषु किङ्करोदासः सन्
चाटुकारः प्रियवाक्यकारी पुण्यं करोतीति क्तिप् रमेर्भावे क्तः
वनतनाद्यनिमामिति मलोपः चाटु करोतीति क्वचिदपवादवि
षयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशतइति न्यायात् सङ्कुष्टइति टविषयेऽपि
ढाट्षण् किमित्यव्ययं तस्मात् कञ्जष्टः ॥ ६८ ॥

परिपर्युद्धेरूपमाद्यलोकाच्च दुर्लभं । भावत्कं
दृष्टवत्स्वेतदस्मास्वधि सुजीवितं ॥ ६९ ॥

परि । एतद्रूपभावत्कभावत्यादइदमिति भवतष्टक्कसाविति ज०म०
ठक्कसौ ठक्कसौशेषसंस्थानमिति पुंवद्भावः इदमुक्तान्तात्कः
दुर्लभपरिपर्युद्धेः अपपरीवर्जनइति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा
यान्दितीयायाप्राप्तायाम्यच्चन्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी अप

परिवहिरश्चवःपञ्चम्यादिति विभाषासमासश्च असमासपक्षे परे
वर्जनद्विर्ध्वचनम् उदधिं वर्जयित्वा चतुर्दधिमेष्वलायाभुवि
दुर्लभमाद्युलोकाच्च स्वर्गलोकान्तश्च यावत् दुर्लभमत्रापि पूर्वव
त्यञ्चमी तादृशन्दृष्टवत्स्मासु अधि सुजीवितमस्माद्विषयो अधि
क्येन सुजीवितम् अहो वा सुजीवितमिति अहो शब्दार्थे अधिश
ब्दोवर्त्तते ॥ ६८ ॥

भ० परीत्यादि । एतत् भावत्कं भवदीयं रूपं दृष्टवत्सु अस्मासु
अधि सुजीवितं अधिकं शोभनं जीवनं विषये सप्तमी यदा अधि
केशार्थोपाधिभ्यामिति स्वाम्यर्थेनाधिना च योगे सप्तमी तेनास्मा
त्स्वामिकं सुजीवितमित्यर्थः त्वामपश्यतस्तु जनस्य तन्नास्तीति
भावः भवत्याददमित्यर्थे विकारसंघेति कण्पुम्बत्स्युक्तपुंस्कः
स्त्रियामित्यादौ तत्त्वशसन्ततरादावित्यस्य तद्धितसंज्ञके त्वपर्य
न्तप्रत्ययं शसन्ततरादौ चेति देवोदासचक्रवर्त्तिव्याख्यानात् पुंवत्
ये तु त्वतौभावइत्यनेन कृतयोस्तत्त्वयोरैवमित्याहुस्तन्मतेऽभि
धानात्योगविभागात्किम्वा पुम्बत्त्रेरितिपुम्बत् भवच्छब्दस्य म्नि
संज्ञायां पठितत्वात् पुम्बत्त्रेरित्यत्र क्लृप्त्येवेत्यस्मात्त्रेचेत्य
नुवर्त्तते वृत्तां त्येचेति यन्न दृश्यते तल्लिपिकरप्रमादात् यन्मगौ
रवादा न लिखितं तदनुवृत्तेर्दुर्निवारत्वेन स्पष्टत्वात्पुम्बत्सर्व
नास्त्वृत्तिमात्रे तसादौ चेति परस्मै चं कीदृशं रूपं उदधेः परि
परि उदधिं वर्जयित्वा दुर्लभं दुष्प्रापं उदधिपरिहिन्नायां
पृथिव्यां दुर्लभमित्यर्थः समुद्रे लक्ष्मणा उत्पत्तिः तत्रैव तत्सम्भवा
नान्यत्रेति भावः आद्युलोकात् स्वर्गलोकपर्यन्तश्च दुर्लभं उभ
यत्र अन्यारभेत्यादिना पञ्चमी पर्याहो त्यागसीमार्थो आङ्

आश्रितोऽस्योऽन्यावित्युक्तेः वर्जनार्थपरैर्विभाषया दत्तम
भिधानात् ॥ ६८ ॥

प्रपीतमधुका भृङ्गैः सुदिवेवारविन्दिनी । सत्परिमल
लक्ष्मीका नापुंस्कासीति मे मतिः ॥ ७० ॥

आपी ॥ परि सर्वतोमार्जनमिति परिमलः कलत्रपद्मेत्यधि ल०भ०
इत्य मृजेष्टिलोपश्चेति कलत्रप्रत्ययश्रौणादिकः इह सुरतोपभो
गविमर्हः परिमलोऽभिप्रेतः तस्य लक्ष्मीः तत्कृतत्वात् सती विद्य
माना परिमलश्रीभा यस्याः उरःप्रभृतिभ्यः कप् सा त्वमपुंस्का
अविद्यमानभर्तृका नासीति मे मतिः पूर्ववत्कप् किमिव सुदिवेवा
रविन्दिनी यस्मिन्नी भोभनन्दिवा नीहाराद्यभावाद्विवा दिवसं
यस्याः सुप्रातेत्यादिना ० अच् आपीतमधुका भृङ्गैः आपीतमधु
यस्याः त्रैधादिभाषेति कप् यथेयं सत्परिमललक्ष्मीका तथात्वं
मपीति ॥ ७० ॥

प्रपीत्यादि । त्वं न अपुंस्कासि किन्तु विद्यमानभर्तृकासीति भ०
मेमम मतिः यतः सती परिमलस्य लक्ष्मीर्यस्यास्तादृशी विम
र्होऽत्ये परिमलोगन्धे जगमनोहरदत्यमरः सुरते भोगविमर्ह
एव परिमल इति जयमङ्गला पुंलक्ष्मीभ्यामेकवचनान्ताभ्यां कोव
ऊग्रोहाविति परः स्वमते लक्ष्मीशब्दात् घृतः कदति कः अपुंस्केति
पुंवत्स्व्युक्तपुंस्क इति आपकात् घृतः कदत्यस्य योगविभागेन कश्चि
दन्यथापि कदति बोध्यं स्वार्थे कोवा यथा भृङ्गैः प्रपीतं मधु यस्या

स्नाहृषी सुदिवा अरविन्दिमी पद्मिनी तथा त्वमपि सत्यरिमल
लक्ष्मीका भोभनं नीहारादिरहितं दिवा दिनं यस्याः सुपूर्वादि
वाशब्दादङ्ग्रीहौ अदिति परः स्वमते दिवाशब्दात् स्वार्थे णाः
तल्लानित्वविवक्षया न ईप वृद्धिश्च यदा भोभने दिवसेदिति सप्त
म्यनां रूपं दिवाशब्दोऽयमव्ययः ॥ ७० ॥

मिथ्यैव श्रीः श्रियमन्या श्रीमन्नन्यो मृषा हरिः । सा
क्षात्कृत्याभिमन्येऽहं त्वां हरन्तीं श्रियं श्रियः ॥ ७१ ॥

ज०म० मिथ्यै । श्रियः श्रियं रूपसम्पदं हरन्तीमभिभवन्तीं त्वां
साक्षात्कृत्य प्रत्यक्षीकृत्य विभाषाकृतीत्यनुवर्तमाने साक्षात्प्रभृ
तीनि चेति गतिसंज्ञा गतिसमासे ह्यवादेशः अहमभिमन्ये किं
मिथ्या श्रीः श्रियमन्या अहमेव श्रीर्नान्येति मन्यमाना श्रीर्निथ्या
नैव श्रीः किन्तु त्वमेवेति आत्ममाने खश् दिवादित्वात् श्यन् इच
एकाचोऽप्यत्ययवक्षेत्यम्भावः तस्यामः प्रत्ययत्वान्नलोपाभावः
न विभक्तौतुस्मादिति वचनात् अचीतीयडादेशः किवन्ताधातु
त्वन जहतीति किव्वचीत्यादिना अयतेरोणादिकः किल् हरि
स्यात्मानं श्रीमन्नमन्यमानो मृषा न श्रीमान् यस्य त्वं स एव श्री
मानित्यहमभिमन्ये ॥ ७१ ॥

भ० मिथ्यैवेत्यादि । श्रिया लक्षणाः श्रियं शोभां हरन्तीं जयन्तीं वा
त्वां साक्षात्कृत्य अहमेवमभिमन्ये श्रीर्लक्ष्मीर्मिथ्यैवात्मानं श्रियं
मन्यते हरिरपि मृषा आत्मानं श्रीमन्नं मन्यते त्वमेव श्रीस्तदीय
शोभाहरणात् तत्पतिरेव तद्योगात् श्रीमानिति भावः मन्वा

स्वार्थेदति खर् शित्तत् दिवसुतुदेति यन् खित्ययाजरूपदति
एकाजिजन्तलात् अशब्दस्य दीकान्तत्वं हस्तेपाणौशब्दमित्या
दिना समासपचेत्यादनजः क्लोयसे साक्षादादेरभूताद्भावेद्यजः
क्लोयप् वेति परः ॥ ७१ ॥

नोदकण्डिष्यतात्यर्थं त्वामैच्छियत चेत् स्मरः । खेला
यन्ननिशं नापि सजुः कृत्य रतिं वसेत् ॥ ७२ ॥

नोद । स्मरभार्या रतिः सापि रूपेण निवृष्टेति दर्शयति ज०म०
चेत् यदि स्मरः त्वामैच्छियत दृष्टवानभविष्यत् तदा अत्यर्थेनो
दकण्डिष्यत रतिम्यति भृशमुत्कण्डितोनाभविष्यत् ईच्छदर्शने
इति कठिभोक्तइति भौवादितात् क्रियातिपत्तैः लुङ् नापि र
तिं स्वभार्या सजुः कृत्य सहायीकृत्य वसेत् अपितु परित्यजेत्
अत्र क्रियातिपत्तिर्न विवचिता किन्तु हेतुहेतुमद्भावः नापि
रतिं सजुः कृत्य वसेत् यदि त्वामैच्छेतेति हेतुपदमभ्युह्य हेतुम
द्भावदर्शनात् उर्यादिषु सजुः सहार्थइति वचनात् गतिसंज्ञा
खेलागन् अनिशं क्रीडन् सर्वदा खेलाशब्दात् कण्वादिनात्
यक् ॥ ७२ ॥

नोदेत्यादि । रतिरपि न ते तुल्येति दर्शयन्नाह स्वयं भ०
कामसेत् यदि त्वां ऐच्छियत तदा अत्यर्थं न उदकण्डिष्यत
रतिं प्रति भृशमुत्कण्डितोनाभविष्यत ईच्छदर्शने कठिङ् आ
धाने उभयत्र धर्थासम्भवे चो नापि रतिं स्वभार्या सजुः कृत्य

सहायीकृत्य अनिष्टं निरन्तरं खेलायन् कीदृशम् वसेत् तां परि
 त्यजेदेव यदि तां पश्येत् इति हेतुपदमत्र बोध्यं भव्येवाफलहेतो
 रित्यस्य योगविभागाङ्गतेऽपि स्त्री भव्येऽपि न क्षतिः विलासार्थात्
 खेलाशब्दात् कण्ठादित्वात् करोत्यर्थे क्यः सङ्गः शब्देऽयमव्ययः
 सहायार्थे वर्तते साक्षादादित्वात् हस्तोपायोप्राध्वं इत्यादिना
 समासः ॥ ७२ ॥

वल्लूयन्तीं विलोक्य त्वां स्त्री न मन्तूयतीह का ।
 कान्तिं नाभिमनायेत को वा स्थाणुसमोऽपि ते ॥ ७३ ॥

ज०म० वल्लु । आं वल्लूयन्तीं शोभमानां विलोक्य न मन्तूयति स्त्रीह
 का इह जगति का स्त्री न मन्तूयेत् न कुपेत् सर्वदा कुपत्येव
 ईर्यायुक्तत्वात् स्त्रीणाम सन्भावने लिङ् वल्लुमन्तुशब्दाभ्याङ्गपक्षा
 दित्वाद्यक् कोवा कोनाम स्थाणुसमोऽपि काष्ठतुल्योऽपि गुणदो
 षानभिज्ञत्वात्ते तव कान्तिं विलोक्य नाभिमनायेत पूर्वमदृष्ट
 त्वादनभिमनाः सन् अभिमनाः सचेताभवेत् पूर्ववत्लिङ् अभि
 मनसोभृशादित्वात्क्यङ् सलोपश्च महादेवतुल्योवा आस्ता
 मन्यः सोऽपि तावदभिमनायेत ॥ ७३ ॥

भ० वल्लिम्बत्यादि । इह जगति का स्त्री वल्लूयन्तीं शोभमानां
 त्वां विलोक्य न मन्तूयति न ईर्यति स्वपतिवैराग्यशङ्कया सञ्च
 व कुप्यतीत्यर्थः वल्लुमन्तुभ्यां कण्ठादित्वात्क्यः षोऽज्यखरे कोवा
 स्थाणुसमोऽपि महादेववञ्जितेन्द्रियोऽपि काष्ठवक्षीरसोऽपि वा

तव कान्तिं विलोक्य न अभिमनयेत प्रीतमनान भवेत् अपि तु
सर्व्वेवाभिमनयेत भृशदेव्यर्थे वेति पाक्षिकोक्तः सखोपस्य र्धो
ऽज्यरे प्रौढ्यासम्भावने इति खी ॥ ७३ ॥

दुःखायते जनः सर्व्वः सएवैकः सुखायते । यस्यो
त्सुकायमाना त्वं न प्रतीपायसेऽनिके ॥ ७४ ॥

दुःखा ॥ सएवैकोजनः सुखायते सुखं वेदयते यस्यानिके ज०म०
समीपे न त्वप्रतीपायसे न प्रतिकूलवर्त्तिनी भवसि उत्सुकायमा
ना उत्कायमाना सती यस्य पुनरनिके उत्सुकायमाना प्रतीपा
यसे ससर्व्वोजनः दुःखायते दुःखं वेदयते सुखदुःखशब्दाभ्यां
सुखादिभ्यः कर्त्तृवेदनायामिति कण् उत्सुकप्रतीपशब्दाभ्याम्
शब्दित्वात् ॥ ७४ ॥

दुःखेत्यादि । यस्यानिके समीपे त्वं उत्सुकायमाना उत्सु भ०
कीभवन्ती न प्रतीपायसे न प्रतिकूलीभवसि सएवैकोजनो जग
ति सुखायते सुखमनुभवति अन्यः सर्व्वोजनोदुःखायते दुःखमनु
भवति सुखदुःखशब्दाभ्यां शब्दसुखकष्टादेरिति वेदे ङ्यः केचित्तु
सुखदुःखयोस्तदाश्रयेऽपि वर्त्तमानत्वात् असुखः सुखोभवति अदुः
खोदुःखोभवति इत्यर्थे डाच् लोहितादेः पञ्चेति ङ्माङ्गः उत्सु
कप्रतीपाभ्यां भृशदित्वात् ण्यर्थे ङ्यः केचित्तु प्रतीपशब्दात्
घान्ङ्गीत्यादिना आचारे ङ्माङ्गः ॥ ७४ ॥

कः पण्डितायमानस्वामादायामिषसन्निभां । च
स्यन् वैरायमाणेभ्यः शून्यमन्ववसदनं ॥ ७५ ॥

ज०म० कःपं। पण्डितायमानः अपण्डितः कथमपि पण्डितोभवन्
भृशदित्वात्क्यङ् त्वामामिषसन्निभां सर्वजनप्रार्थनीयत्वात् आ
दाय गृहीत्वा कः शून्यं वनमन्ववसत् शून्ये वने अवसदित्यर्थः
उपान्यथःङ्वसदति कर्मसंज्ञा कीदृशः चस्यन् विभ्यत् वैराय
माणेभ्यः वैरकुर्वाणेभ्यः शब्दवैरेत्यादिना क्यङ् भीत्रार्थानामि
त्यपादानसंज्ञा ॥ ७५ ॥

भ० कइत्यादि। कः पण्डितायमानः अपण्डितः पण्डितोभवन्
आमिषसन्निभां लोभ्यद्रव्यतुल्यां त्वां आदाय गृहीत्वा शून्यं वनं
अन्ववसत् वसतिस्म कर्मक्रियेत्यादिना छे ठं पण्डिताद्भृशदि
त्वात् ज्ञः पैरायमाणेभ्यः वैरं कुर्वाणेभ्यः चस्यन् शत्रुभयाभावे
एवं कर्तुमनुचितमिति भावः वैरात् शब्दादित्वात् शब्दसुखकष्टा
देरिति ह्यतौ ज्ञः यतोऽपायभीति अपादानसंज्ञा आमिषं पल
ले लोभ्ये सभोगोत्कारयोरपि। आमिषं सुन्दराकारे रूपादि
विवक्षेऽपि चेति विग्रहः ॥ ७५ ॥

ओजायमाना तस्यार्थं प्रणीय जनकात्मजा। उवाच
दशमर्द्धानं सादरा गद्गदं वचः ॥ ७६ ॥

श्रीजा । एवमुक्तवति रावणे जनकसुता दशमूर्द्धानमुवाच ज०भ०
 दश मूर्द्धानः शिरांसि यस्य तस्यार्धप्रणीय दत्त्वा अतिथिरयमि
 ति सम्प्रदानस्य शेषत्वेन विवक्षितत्वात् षष्ठी श्रीजायमाना श्रीज
 इवाचरन्तो कर्तुःकथङ्मलोपश्च श्रीजमोक्षरमोदित्यमिति वच
 नात् किञ्चिन्नञ्जापरित्यागात् तेजस्विनी भवन्तीत्यर्थः किमु
 वाच वचोवक्ष्यमाणं सादरा सती परिक्राजक इति गद्गदमनभि
 व्यक्तमसंस्कृतत्वात् ॥ ७६ ॥

श्रीजेत्यादि । जनकात्मजा सादरा सती तस्य कपटपरित्रा भ०
 जकस्य अर्थं प्रणीय अतिथिवुद्ध्या दत्त्वा दशमूर्द्धानं दश मूर्द्धानां
 यस्य तं रावणं गद्गदं लज्जया अन्तर्भिधा वा सम्यगनभिव्यक्तं
 वचोवक्ष्यमाणं उवाच श्रीजायमाना किञ्चिन्नञ्जापरित्यागात्
 श्रीजस्विनीवाचरन्तो श्रीजःशब्दात् धर्मिप्रधानात् घाञ्छुक्की
 ति ज्ञः सलोपश्च भृशादित्वात् चयर्थे वा ज्ञः तस्य इति सम्प्रदा
 नस्य सम्बन्धविवक्षायां षष्ठी प्रणीयेत्यस्य समीपे स्थापयित्वा इति
 वार्थः मूल्येपूजाविधावर्धः अर्घाय इदमित्यर्थे विकारसंधेति
 यः ॥ ७६ ॥

महाकुलीनऐक्ष्माके वंशे दाशरथिर्मम । पितुः
 प्रियङ्करो भर्ता चेमकारस्तपस्विनां ॥ ७७ ॥

महा । यदुक्तान्तेन कं रहस्युपनिष्ठमिति अस्य प्रतिवचनं मम ज०भ०
 भर्ता महाकुलीनः महाकुलस्थापत्यमिति महाकुलादञ्जना

विति खञ् किमादित्यवंशसम्भवः किं सोमवंशसम्भवोवा महाकु
 लस्थापत्यमित्याह ऐस्माके वंशे इस्माकुणामथमैस्माकः दाण्डि
 नायनेत्यादिना टिलोपनिपातनम् अन्ये तत्र वृन्तीत्याह दाश
 रथिः दशरथस्थापत्यं यः समम भर्ता महाकुलीनः कीदृशः
 पितुः प्रियङ्करः अनुकुलकारी तपस्विनाश्च चेमकारः चेमप्रिय
 मद्रेषेति चकारात् खच् ॥ ७७ ॥

भ० महेत्यादि । कं रहस्युपतिष्ठसे इति रावणप्रश्ने उत्तरमिदं
 मम भर्ता दाशरथिः प्राधान्यात् विशेषेण महिम्ना च ज्येष्ठ
 एव गम्यते दशरथस्थापत्यं इति वाङ्माद्यतइति अदन्तत्वात्
 णिः णित्तेत्रिः ऐस्माके वंशे महाकुलीनः इस्माकुणामा कश्चित्
 सूर्यवंशसम्भवः तस्यापत्यमिति तद्भवे वंशे इत्यर्थाद्गम्यते शिवा
 दित्वात् णः श्रीर्लोपोऽकद्रुपाण्डुरेये इत्यत्र एयस्य असेति
 समासात् उकारलोपः ये तु केवलण्योयप्रत्ययइति व्याचक्षते
 तन्मते योगविभागात् महाकुले विद्यमानः ढधेकादिति णीनः
 महाकुलीनइति पाठे अनित्यविवक्षया न त्रिः महाकुलस्थाप
 त्यमिति केचित् पितुः प्रियङ्करः प्रियङ्करोतीति चेमप्रियमद्रा
 त्कर्त्वेति खः तस्य विकल्पपक्षे तपस्विनां चेमकारः कुशलकर्त्ता
 ङात्षण् ॥ ७७ ॥

निहन्ता वैरकाराणां सतां वज्रकरः सदा । पार
 अधिकरामस्य शक्तेरन्तकरो रणे ॥ ७८ ॥

मिह । वैरकाराणां शत्रूणां वैरपूर्व्यात्कुञ्जो न ब्रह्मसौकेत्या ज०म०
दिना टे प्रतिषिद्धे अथेव भवति निहन्तेति तज्जन्तस्य प्रयोगः तत्र
कर्मणि षष्ठी सतान्धर्मे स्थितानाम्बुद्धकरः वृद्धकार्यङ्करोतीति
दिवाविभेति टः स्त्रीविवक्षायां कियन्तदुद्धृति करोतेरच्
आङ्परयोः खनिष्टभ्याण्डिचेत्यौणादिकः कुः परशुशब्दः तत्प
र्यायएवाव्युत्पन्नः परश्वधशब्दः सप्रहरणं यस्य परश्वधाट्टस्य
तस्य परशुरामस्य सर्वान्धिन्याः शक्तेः सामर्थ्यस्यान्तकरोविनाश
यिता अन्तङ्करोतीति पूर्व्ववृद्धः रणे सङ्ग्रामे तत्र भवः ॥ ७८ ॥

निहेत्यादि । तथा वैरकाराणां निहन्ता ढाट्पण् कर्मणि भ०
षष्ठी सतां साधूनां वदा सर्व्वदा बहूनि कार्याणि करोतीति
सुकुष्टः रणे पारश्वधिकरामस्य आमदग्न्यस्य शक्तेः सामर्थ्यस्य
अन्तकरो नाशयिता परश्वधेन परशुना प्रहरतीति णिकः
परान् श्यति खण्डयतीति परशुः परश्वधश्चेति निपातनात्
॥ ७८ ॥

अध्वरेष्विष्टिनां पाता पूर्त्ती कर्मसु सर्व्वदा । पितु
न्रियोगाद्राजत्वं हित्वा योऽभ्यागमदनं ॥ ७९ ॥

अध्व । दृष्टमेभिरिति इष्टिनोयज्वानः दृष्टादिभ्यसेतीनिः ज०म०
किमिष्टवन्तः अध्वरान् कर्माणि तत्र तस्येन्निषयस्येति कर्मणि
सप्तमी अध्वरेष्विष्टिनामिति कर्मणि षष्ठी ह्यद्योगे पाता रक्षिता
पूर्त्ती कर्मसु सर्व्वदा प्रयोगेर्निष्ठायामुदोह्यपूर्व्वस्येत्युत्तमं न

ध्यास्तीत्यादिना निष्ठान्तप्रतिषेधः पूर्त्तमनेनेति पूर्ववदिनिः
 क्रियपूर्त्तमिति' सर्वदा आङ्गादिकर्षाणि पूर्ववत्सप्तमी सराजत्वं
 राज्यम् हिला त्यक्त्वा वनमभ्यागमत् अभिमुख्येन आगतवान्
 लुङ् शेरङि रूपम् पितुर्निधोगात् नाद्योग्यत्वात् समे भर्त्तेति
 धोष्यम् ॥ ७८ ॥

भ० अध्वरइत्यादि । तथा अध्वरेषु दृष्टिनां यज्जनां पाता
 रक्षिता पात्तरक्षणे दृष्टं यजनं भावे ऋः ढधेकृतीति कर्षाणि षष्ठी
 सर्वदा कर्षासु पूर्त्ता पूर्त्तं पूरणं भावे ऋः सुखाद्योदित्वादैौ
 पूर्वर्जनात् ऋस्य नः वृदुभिर्जूर्णोरिति इमन्निषेधः कर्षोपादाने
 ऽपि भावे ऋः अध्वरान् दृष्टमेभिः कर्षाणि पूर्त्तमनेन चेत्यर्थे
 दृष्टादेरिष्टमनेनेत्यादावर्थे कर्त्तरि वाच्ये इन्प्रत्ययोभवेदिति
 परः स्वमते तेनाढे इति ज्ञापकात् ज्ञानात्कर्त्तरि इन्तद्योगे
 कर्षाणि सप्तमी किम्वा दृष्टपूर्त्ताभ्यां भावज्ञानाभ्यां नैकाजादिति
 अस्त्यर्थे इन् अध्वरकर्षाभ्यां विषये सप्तमी केचित्तु अध्वरादृष्टा
 एभिः कर्षाणि पूर्त्तान्वनेन चेति कर्षाणादिन् कर्त्तरीत्याहुः यः
 पितुराज्ञया राजत्वं हिला त्यक्त्वा वनमभ्यागमत् समे भर्त्तेति
 धोष्यं ॥ ७८ ॥

पतत्रिक्रोद्युजुष्टानि रक्षांसि भयदे वने । यस्य
 वाणनिहन्तानि श्रेणीभूतानि शेरते ॥ ८० ॥

ज०म० पत ॥ यस्य वाणैर्निहन्तानि हिरण्यानि रक्षांसि भयदे वने दीर्घं

निद्रया शेरते समम भर्त्तेति योष्यम् शेरतइति शीङोऋट्
कीदृशानि अश्रेणयः श्रेणयोभूतानि ऊर्यादिच्चिडाचक्षेति च
नानाङ्गुतिप्रादयइति सः चैवेति दीर्घः चयर्थानानु श्रेण्या
दयः कृतादिभिरित्यथं विषयः पतत्रिभिः क्रोष्टुभिश्च जुष्टानि
परिवृतानि ॥ ८० ॥

पतचीत्यादि । चंखन् वैरायमाणेभ्य इति वाक्ये तस्य चासौ भ०
नास्तीत्युत्तरमिदं यस्य वाणैः शरैर्निहतानि खण्डितानि रक्षा
धि भयदे वने शेरते पतितानि सन्नीत्यर्थः समे भर्त्तेति समन्वः
शीङः की अन्ते शीङोरेणुः मान्तोरम् मान्तोऽदनतः अश्रेणयः
श्रेणयोभूतानि श्रेणीभूतानि चिः कृभस्त्रभूततद्भावइति चिः
दीर्घश्च त्योवम्माचोत्तोष्यइति चिःलोपः पतत्रिभिः मृगादिभिः
क्रोष्टुभिः शृगाक्षैश्च जुष्टानि परिवृतानि जुषमुदिषेवे ॥ ८० ॥

दीव्यमानं शितान् वाणानस्यमानं महागदाः ।
निघ्नानं शात्रवाचामं कथं त्वं नावगच्छसि ॥ ८१ ॥

दीव्य । शितास्तीक्ष्णान् वाणान् दीव्यमानञ्जेतुं शक्तमच्छीर्णं ज०म०
वा अनेकार्थत्वाद्वात्तुनान्दिवेस्ताक्षीत्यवयोवचनेत्यादिना चानश्
दिवादिभ्यः श्यन् महागदाः अस्यमानं जेतुं शक्तमच्छीर्णं वा
पूर्ववचानश् शात्रवान् शत्रून् प्रज्ञादित्वादण् निघ्नानं हन्तुं शक्त
मच्छीर्णं वा पूर्ववत्प्रत्ययः हन्तेर्गमहनेत्युपधाःलोपः होहन्ते
रिति कुत्वम् एवमिदं रामहृद्यस्त्रावगच्छसि तेन कर्मणा सर्वं
लोकविदितत्वादिति भावः ॥ ८१ ॥

भ० दीव्येत्यादि । कथं तं राममपि नावगच्छसि न जानासि
सर्व्वलोकप्रसिद्धकर्मत्वात् तथाहि त्रितान् वासान् दीव्यमानं
तीक्ष्णैः शरैः क्रीडाशीलं विजिगीषाशीलं वा दिव्युजिगीषेच्छापण
द्युतौ क्रीडागत्योः दिवोधेवेति करणे द्वितीया महतीर्गदाश्रय
मानं चेत्तुं शक्तं उत्तेपणयोग्ये वयसि वर्त्तमानं वा चेत्तुं शीलं
यस्येति वा शान्तवान् निघ्नानं निहन्तुं शक्तं सर्व्वत्र शक्तिवयसा
च्छील्येवतुः शानः हनोर्ध्वङ्गमित्युल्लोपे हनोऽङ्गोऽन्नः शत्रुरेव
शान्तवः स्वार्थे ष्यः ॥ ८१ ॥

कुलकं ।

भ्रातरि न्यस्य यातोमां मृगाविमृगयामसौ । एषि
तुं प्रेषितोयातोमया तस्यानुजोवनं ॥ ८२ ॥

भ० भ्रात । यद्यैवं कासावित्याह असौ रामोमाम्भ्रातरि न्यस्य
अर्पयित्वा मृगयामाखेटकं यातः मृगेः स्वार्थिकोऽपि च अदन्त
त्वाच्च गुणो न भवति तदन्तात्कृञ्प्रचेति अधिकृत्य परिचर्या
परिसर्या मृगया टाद्यानामुपसङ्ख्यानमिति भावे प्रत्ययः यक्
अज्ञोपाभावश्च टाप् मृगान्विध्यतीति मृगावित् कासौ भ्रातेति
चेदाह तस्यानुजः कनिष्ठोमया प्रेषितः सन् यातोवनं अनु पश्चा
ज्जायतइति अन्येभ्योऽपि दृश्यतइति उः अनौ कर्त्तव्युक्तमकर्त्त
व्यपि भवति किमर्थं एषितुम् तमेव ज्ञातुम् इषुगतावित्यस्य रूपम्
ज्ञानार्थत्वात् प्रेषितइति तस्यैव रूपम् ॥ ८२ ॥

भ० भ्रातरीत्यादि । तथापि त्वामेकाकिनीं हित्वा त्वत्का कुतोगत

इत्याह असौ रामोमां भ्रातरि न्यस्य समर्थं मृगयां चातोगतः
मृगान् विध्यतीति मृगावित् स कुचेत्याह तस्मान्मुजाऽपि मया
प्रेषितः प्रस्थापितः सन् एषितुं ज्ञातुं अर्थाद्रामं वनं गतः सर्व्वे
गत्यर्थाज्ञानार्थादिति वचनात् इत्यस्यर्पण इत्यस्य ज्ञानार्थत्वं अनु
जातोऽनुजः हनजनादिति वः ॥ ८२ ॥

अथायस्यन् कषायाक्षः स्यन्नखेदकणैरुत्पणः । स
न्दर्शितान्तराकूतस्तामवादीदृशाननः ॥ ८३ ॥

अथेति । अथैवमुक्तोजानक्या दृशाननस्तामवादीत् उक्तवान् ज०म०
आयस्यन् क्रोधाविष्टत्वात् शरीरञ्छेदयन् यसुप्रयत्न इति दैवा
दिकः परस्मैपदी क्रोधादेव कषायाक्षः वज्रव्रीहौ सकथ्यक्षणे
रिति षच् स्यन्नैः स्रुतैः खेदकणैरुत्पण उद्भटः व्याप्त इत्यर्थः सन्दे
र्निष्ठायां रूपम् संदर्शितमान्तरमन्तर्गतमाकूतमभिप्रायोयेन
स एव निधः ॥ ८३ ॥

अथेत्यादि । अथ तथैवमुक्तोदृशाननस्तां सीतामवादीत् भ०
प्रजवर्देति त्रिः कीदृशः आयस्यन् तद्वाक्यैः क्रोधवशात् शरीरं
खेदयन् कषायाक्षः क्रोधेन कषाये अक्षिणी यस्य स तथा सकथ्य
क्षणः षः स्नाङ्गे स्यन्नैः स्रुतैः खेदकणैरुत्पणः उद्भटः व्याप्त इत्यर्थः
सन्दूकस्रुतौ ऊदित्वादेमत्वे नमोऽश्रीदित्यादिना इमन्निषेधः
इसुङ्गलोपोऽणाविति नस्य लोपः सूत्राद्योदिति कस्य इत्यस्य च
नः सन्दर्शितं प्रकटीकृतं आन्तरं अन्तर्गतं आकूतमभिप्रायो
येन स तथा ॥ ८३ ॥

कृते कानिष्ठिनेयस्य ज्यैष्ठिनेयं विवासितं । कोनग्र
मुषितप्रख्यं वज्र मन्येत राघवं ॥ ८४ ॥

ज०म० कृते । कनिष्ठायाअपत्यं ज्यैष्ठायाअपत्यमिति स्त्रीभ्योऽठक्
कल्याणादीनामिभङ् तयोः कल्याणादिषु पठितत्वात् कनिष्ठा
सुतस्य भरतस्य कृते निमित्ते ज्यैष्ठायाः सुतः निरूपयोगितया
विवासितः विमर्जितः विपूर्वस्य वसतेर्हेतुमण्यन्तस्य निष्ठायां
रूपम् तन्नग्रमुषितप्रख्यं यथा कश्चिन्मुषितो नग्नो भवति तद्वद्भूतं
पूर्वकालेति सः तस्याः पूर्वापरकालत्वात् राजदन्तादिनात्पर
निपातः ईदृशं राघवकोवज्र मन्येत स्नाघेत नैवेत्यर्थः ॥ ८४ ॥

भ० कृते इत्यादि । कोनग्नो राघवं वज्र मन्येत स्नाघेत न को-
ऽपीत्यर्थः किन्भूतं कानिष्ठिनेयस्य कनिष्ठायाअपत्यस्य भरतस्य
कृते निमित्तं ज्यैष्ठिनेयं ज्यैष्ठायाअपत्यमपि विवासितं पित्रा परि-
त्यक्तं राव्यादधिष्कृतं वसर्जितान्तस्य रूपं ततएव लग्नमुषित
प्रख्यं यः कश्चित् प्रथमं मुषितो निराकृतः पञ्चाक्षग्रीवज्जितो
दिगम्बरीकृतो वा भवति तत्तुल्यं पूर्वकालस्यापरकालेनेति
कर्मधारयार्थं परस्परं स्वमते पूर्वकालसम्बन्धात् यएव मुषि-
तः परकालसम्बन्धात् यएव लग्नइत्येकार्थतास्येव अभिधानात्
पूर्वकालीनस्य परनिपातः राजदन्तादिनादिति परः ज्यैष्ठाक
निष्ठाभ्यामावन्तत्वात् वाङ्माद्यतोऽव्यावादेरिति कृतस्य षोडश
कल्याणीशुभमेत्यादिना इनेयः लग्नेति श्रीलज्जोद्भिषि श्रीदि-
त्तात् सुखाद्योदिति तस्य नकारः मग्नवज्रस्य गतं केचित्तु
नस्तेर्नस्य निपातनात् तवर्गपञ्चमइत्याहुः ॥ ८४ ॥

राक्षसान् वटुयज्ञेषु पिण्डीशूरान्निरस्तवान् । यद्य
सौ कूपमाण्डूकि तवैतावति कः स्मयः ॥ ८५ ॥

राक्ष । अध्वरेखिष्टिनामित्यस्योत्तरमाह यद्यसौ राक्षसान् ज० न०
पिण्डीशूरान् पिण्ड्यामेव शूरान् भोजने एव शूरान् पात्रेषामि
तादयसीति सः वटुयज्ञेषु कुब्राह्मणयज्ञेषु निरस्तवान् तिरस्त्र
तवान् हे कूपमाण्डूकि कूपे माण्डूकीव पूर्ववत्सु ढकमण्डूकादि
ति चकारादण्वापत्ये एतावति स्त्रत्ये वस्तुनि तव कः स्मयः नैव
युज्यते मत्पराक्रमे तु युक्तः तत्रापि मम न युक्तं वक्तुमित्याह
॥ ८५ ॥

राक्षसानित्यादि । अध्वरेखिष्टिनां पातेत्यस्योत्तरमिदं वटु भ०
वोब्राह्मणासोपा यज्ञेषु यदि असौ रामः पिण्डीशूरान् पिण्ड्यां
भोजन एव शूरान् कार्यान्तराक्षमान् राक्षसान् निरस्तवान्
तदा एतावति अल्पेऽपि कार्ये हे कूपमाण्डूकि तव कः स्मयो
गर्वः विस्मयो वा मण्डूकस्य भेकस्य स्थपत्यमिति शिवादित्यात्
कूपे माण्डूकी इव एतेनाल्पदृश्यत्वादन्ये वीरास्त्वया न दृष्टा
इति ते स्मयदति सूचितं कूपमाण्डूकीति पाठे जातेरतदतीप्
कूपमाण्डूकीत्यत्र पिण्डीशूरान् इत्यत्र च पात्रेषामितादित्यात्
क्षेपे तत्पुरुष इति परः स्वमते अर्थवशात् क्षेपोगम्यते ॥ ८५ ॥

मत्पराक्रमसंक्षिप्तराज्यभोगपरिच्छदः । युक्तं ममै
व किं वक्तुं दरिद्राति यथा हरिः ॥ ८६ ॥

ज०म० मत्प । राज्यभोगादयः परितृद्धोदस्य आदिः समत्पराक्रमेण
संचिप्तोऽपहतोयस्य हरिरिन्द्रस्य सयथा दरिद्राति निरर्थको
भवति तन्ममैव किं वक्तुं युक्तमात्मगुणवादस्य सज्जाकरत्वात्
दरिद्रातेरादादिकलाच्छेषोलुक् ॥ ८६ ॥

भ० मदित्यादि । मत्पराक्रमेण संचिप्तोऽपहतो राज्यभोगपरि
तृद्धोदस्य आदिर्यस्य तादृशो हरिरिन्द्रोयथा यदि दरिद्राति
दुर्गतेभवति तदा किं ममैव वक्तुं युक्तं अपि तु नैवेत्यर्थः आत्मगु
णानुवादस्य सज्जाकरत्वात् दरिद्रात्तु दुर्गत्यां ॥ ८६ ॥

निर्लब्धोविमदः स्वामी धनानां हतपुष्पकः । अध्या
स्तेऽन्तर्गिरं यस्मात् कस्तन्नावैति कारणं ॥ ८७ ॥

ज०म० निर्लब्धः । यस्मात्कारणात् धनानां स्वामी धनदः अन्तर्गिर
मध्यास्ते अध्यासितवान् गिरेः कैलासस्यान्तर्मध्ये विभक्त्यर्थेऽव्य
थीभावः गिरेः स्य सेनकस्येति टच् अधिशीङ्खासामिति कर्मसंज्ञा
तेन हतीयामप्रत्योर्व्वज्जलमित्यभावो न भवति नाव्यथीभावादि
त्यमेव भवति तत्कारणमप्यम पराक्रमस्यां वा कोनावैति न जाना
ति कीदृशः निर्लब्धः सङ्गातोनिष्क्रान्तः निरादयः क्रान्ताद्यर्थे
पञ्चम्येति सः एकविभक्तिचेत्युपसर्जनसंज्ञायां ब्रह्मलम् हत
पुष्पकः हतं आहिजनुष्यकाख्यं विमानं यस्य अतएव विमदो
ऽपि तदर्थः सङ्गा पुष्पकश्च धनदस्यासीत् तच्छित्त्वा अनेन गृही
तमिति ॥ ८७ ॥

निर्लङ्घ्यत्वादि । धनानां स्वामी कुवेरः यस्मात् कारणात् भ०
अन्तर्गिरं गिरेः कौशाग्रस्यान्तर्मध्यमथासौऽधिवसति तत्कारणं
मत्पराक्रमरूपं कोजनोनावेति अपितु सर्व्वएव जानाति कीदृशः
कुवेरः निर्लङ्घः लङ्कायानिष्क्रान्तः पञ्चमीतत्पुरुषः व्यपूर्व्वमिति
निरः पूर्व्वनिपातः निर्गता लङ्का यस्येति वा विमदः विगतौमदो
दर्पोयस्य हृतपुष्पकः हृतं पुष्पकं विमानं यस्य ईदृशोऽपि मत्प
राक्रमादेवेति भावः अन्तर्गिरमिति सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः ह्यप्
नदीपौर्बमास्याग्रहायणीगिरेर्व्वेति पञ्चे अः कर्मक्रियेत्यादिना
आधारस्य कर्मत्वम् ॥ ८७ ॥

भिन्ननौक इव ध्यायन् मत्तोविभ्यद्यमः स्वयं । कृष्णि
मानं दधानेन मुखेनास्ते निरुद्यतिः ॥ ८८ ॥

भिन्न । स्वयं साक्षात् मत्तोविभ्यत् तस्यन् यमेवैलक्षण्यात् मुखेन अ० भ०
कृष्णिमानं कृष्णवर्णत्वं वर्णदृढादिभ्यः यस्येति चकारादिमनिच्
दधानेन धारयता इत्यभूते तृतीया निरुद्यतिः निरुद्यमः आस्ते
उत्पूर्व्वद्यमेः स्त्रियाङ्ङिन् अनुनासिकलोपः कीदृशः ध्यायन् चिन्त
यन् किममापद्यदहमनेन हृतसर्व्वस्वइति भिन्ननौकइव विपन्न
घातवणिगिव उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ ८८ ॥

भिन्नेत्यादि । यमः मत्तोविभ्यत् तस्यन् स्वयं ध्यायन् चिन्तयन् भ०
निरुद्यतिर्निरुद्यमआस्ते स्वयमिति स्वयमेवात्मनोऽसामर्थ्यं जाना
ति नखन्येन बोधितइत्यर्थः कृष्णिमानं कृष्णत्वं दधानेन मुखेन

उपलक्षितः विशेषणैः तृतीया गुणादिमन्भावे भिन्ना विदारिता
 नौर्धस्य तादृशोवक्षिक् यथा ध्यायति तथा ध्यायन् एकवचना
 नोन नौब्रह्मेन वज्रग्रीवौ करति परः स्वमते स्वार्थं पुंवत्स्थु
 कपुंस्तदिति ज्ञापकात् तस्मैरिति असदः पञ्चम्यासाय युष्म
 दस्मादीस्मासावित्यादिना मदादेवः गयोक्तकार्थस्य वाङ्मयात्
 त्यदांटेरः क्ताविति अनिवेधः जिभोसिभोत्यां ब्रह्म; क्तादीरेदिः
 अद्वैरित्युक्तेर्न नुष् निरुत्पूर्व्यात् यमः कौ वनतनाद्यनिमामिति
 मलोपः एतेन दिक्पतीनां यथादहमेव सुप्रविद्धोक्तस्तु तथेत्युक्तं
 ॥ ८८ ॥

समुद्रोपत्यका हैमी पर्वताधित्यका पुरी । रत्न
 पारायणं नाम्ना लङ्गेति मम मैथिलि ॥ ८९ ॥

ज०म० एवं । स्वपौरुष्यदर्थं स्त्रीकर्तुमाह समु । हे मैथिलि लङ्गेति
 नाम्ना मम पुरी कीदृशी समुद्रएवोपत्यका आसन्नोयस्याः सा स
 मुद्रोपत्यका समुद्रस्य पर्वतोपत्यकात्मात् समुद्रोपत्यकेति समा
 से साधुत्वञ्च भवति यतः संज्ञाधिकारात् पर्वतस्यासन्ने अधि
 रुढे उपाधिभ्यां त्यक्त्वाप्रत्ययान्तयोः उपत्यकाधित्यकाशब्दयोः
 साधुत्वमुक्तम् प्रतिषेधे त्यक्त्वा उपसंख्यानमिति प्रत्ययस्यादितो
 कारो न भवति हैमी हेमविकारा प्राणिरजतादिभ्योऽञ् पर्वता
 धित्यका चिकूटपर्वतस्योपरि स्थिता रत्नपारायणं यच्च रत्ना
 नाम्ना रत्नवसानमयनी बुध्यन्ते तत्परीक्षकाः सर्व्वरत्नज्ञानमि
 त्यर्थः । दुर्गावस्थित्यानभिभवनीयतां रत्नोपचयात् समृद्ध
 ताद्वययन् प्रकीर्तयति ॥ ८९ ॥

समुद्रइत्यादि । सन्नति सीताप्रसोभनं क्रियते हे मैथिलि लक्ष्मि म०
 ति नाका स्थाता मम पुरी कीदृशी समुद्रोपत्यका समुद्रस्य उप
 त्यका समीपे भूमिः पर्वतस्य त्रिकूटस्य अधित्यका उपरिःस्थिता
 अभ्युपान्धां त्यचादित्वात् त्यचाद्यचिरेत्यादिना भवादित्वात् ऊ
 र्द्धासन्नयोस्त्यः ततः स्वार्ये कः स्त्रियामाप काप्यनाग्रीरकरत्या
 दिना क्षिपादित्वात् न इत्वं उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्द्धमधि
 त्यका इत्यमरकोशे अद्रेरित्युपलक्षणं समुद्रउपत्यका पर्वता
 सन्नभूमिर्यस्याइति केचित् एतेन दुर्गमत्वं सूचितं हैमी हेयो
 विकारः विकारसंवेति णः मन्वर्ज्येत्यादौ विकारणवर्ज्यत्वात्
 नसोपनिषेधाभावात् न्योर्लोपौताविति नस्य लोपः रत्नानां पार
 मवसानं अयन्ते बुध्यन्ते तत्परीक्षका अचेति रत्नपारायणं घञस्य
 नट्येधे इति आधारे अनट् स्त्रभावादजहल्लिङ्गता सर्व्वरत्न
 स्नानमित्यर्थः यदाह इक्ष्वायुधः साकस्यवचनं प्राप्नोः पारायण
 मुदाहृतमिति ॥ ८८ ॥

आवासे सिक्तसंमृष्टे गन्धैस्त्वं क्षिप्तवासिता । अर्पि
 तोरुसुगन्धिस्रक् तस्यां वस मया सह ॥ ८९ ॥

आवासे । तस्यां पृथ्वी आवासे गृहे आवसत्यस्मिन्निति अधि ज०म०
 करणे घञ् मया सह त्वं वस प्रार्थनायां सोऽट् सिक्तसंमृष्टे पृथ्वी
 विज्ञेयसाक्ष्यमृष्टे गन्धैर्क्षिप्तवासिता सती पृथ्वी क्षिप्ता चन्दनादि
 भिर्गन्धैः पसादायिता धूपिता सन्मृष्टादिभिः पूर्व्वकाशेत्यादिना

सः अर्पिता न्यस्ता उर्ध्वी महती सुगन्धिसक् सुरभिमासा यस्यां
सा त्वं किमिति त्वया सह वसामीति चेदाह ॥ ८० ॥

अ० आवासद्वयादि । तस्यां पुर्यां आवासे एहे मया सह त्वं वस
प्रार्थनायां गी पूर्व्वं सिक्तो पश्चात् संमृष्टे शोधिते सिक्तसंमृष्टे गन्धै
स्यन्दनादिभिर्लिप्तवासिता पूर्व्वं लिप्ता पश्चादासिता धूपैः उभ
यत्र पूर्व्वपरकालसम्बन्धादेकार्थत्वेन कर्मधारयः गन्धयतीति
गन्धस्यन्दनादिः वासिता करिषी नार्थोर्वासितं सुरभीकृतं । ज्ञा
तमात्रे खगारावे वासितं वस्त्रवेष्टितइति विश्वः अर्पिता न्यस्ता
उर्ध्वी महती सुगन्धिः सुरभिः सक् मासा यस्यां तादृशी च
सती सत्सुरभिपूतैरित्यादिना गन्धादिप्रत्ययः ॥ ८० ॥

सङ्गच्छ पैक्षि स्त्रैणं मां युवानं तरुणीं शुभे । राघ
वः प्रोष्यपापीयान् जहीहि तमकिञ्चनं ॥ ८१ ॥

अ० म० सङ्ग । हे पैक्षि पुमांसमर्हति तद्विधाय वा अर्हार्थे हितार्थे
वा स्त्रीपुंसाभ्यामञ्जुजौ स्त्रीप्रत्यये मञ्जुञ्जीकृतरूपतत्पुनाना
मुपसंख्यानमिति मां युवानमरणं सङ्गच्छ अङ्गीकुरु गमेः प्रार्थ
नायां लोट् इषुगमीत्यादिना कृत्वम् समोगमृष्टेत्यादिना तरु
ण भवति सकर्मकत्वात् विशेषतः स्त्रैणं स्त्रियै हितमर्हन्तं वा पूर्व्व
वत्प्रत्ययः तरुणी युवती सती शुभे कल्याणि प्रोभतइति इगुपध
लक्षणे कः समापि तादृशोभर्त्तास्तीति चेदाह राघवः प्रोष्यपा
पीयानिति पापशब्दादिभ्योर्लुगिति ईयसुन् लुक् मत्पुंः प्रोष्य
पापीयानिति मपूरय्यसकादित्वात्तुः देशान्तरं यात्वा पापव

परः अतएतमकिञ्चनन्दरिद्रं न विद्यते किञ्चन यस्येति सर्वं
नामाव्यपसंज्ञाया उपसर्जनप्रतिषेधइति वचनान्नाव्ययसंज्ञा तेन
न विभक्तिलोपः जहीहि त्यज ईत्वस्य जहातेत्येति वा वचनादि
कल्पः ॥ ८१ ॥

सङ्गेत्यादि ॥ हे पैंस्ति हे पुरुषयोग्ये पुरुषहिते वा हे शुभे भ०
कल्याणि तरुणी त्वं स्त्रैषं स्त्रीयोग्यं स्त्रीहितं वा पुवानं मां सङ्गच्छ
अङ्गीकुरु विधिनिमग्नयेत्यादिना प्रार्थनायां गो सदृशयोराव
योर्योगउचितइति भावः स्त्रीपुंसाभ्यां विकारसंघेत्यादिना णः
ननपुंस्त्रियोः तरुणशब्दान्नदादित्वादीप् शोभतेइति शुभा इजु
ङ्त्वात् छटृज्ञाप्रोजुङइति कः ममापि ईदृशोभर्त्तेति चेत्
आह राघवः प्रोथ्यपापीयान्देशान्तरं गत्वा पापवत्तरः पापवत्
शब्दात् गुणादेष्टेयसूइति ईयसुः लुञ्जददिनामिति वतोर्लुक्
जोमंसङ्गिदिति डित्वात् टेलोपः मयूरव्यंसकादिखादत्र समास
इति परः स्वमते गमकत्वात् असमासत्वेऽपि न चतिः तमकिञ्चनं
दरिद्रं जहीहि त्यज किञ्चनेत्यव्ययेनापि समासे मयूरव्यंसकादि
त्वेन निपातनात् वाच्यलिङ्गतेति परः नञ् तत्पुरुषादर्शआदि
त्वाददित्यन्ये न विद्यते किञ्चनमस्येति वज्रग्रीहो नाव्ययकार्य
मिति केचित् स्वमते द्रविणे किञ्चनं क्लीवइति कोषादनव्ययेन कि
ञ्चनशब्देन समासः वस्तुतोऽप्येवमकिञ्चनशब्दोनिर्धनवाची वाच्य
लिङ्गः तथाच कोषः निःस्वाकिञ्चनदुर्विधाइति आद्योरित्यादि
ना हाकइत्वं ॥ ८१ ॥

अश्रीत पिवतीयन्ती प्रसिता सारकर्माणि । वशेहृत्य
दशमीवं मोदस्व वरमन्दिरे ॥ ८२ ॥

ज०म० अश्री । अश्रीत पिवतीति मयूरव्यंशकादित्वात्सः तत्र आख्यात
माख्यातेन क्रियाघातत्यदति पद्यते सततमश्रीतपिवतीत्येवभृत्य
जनानादेष्टुमिच्छतीति सुपआत्मनः कश्च अश्रीतपिवतीयन्ती प्रसि
तासारकर्माणि आधिक्येन प्रवृत्ता कामव्यापारे प्रसितोत्सुका
भ्यान्तृतीयाच्चेति चकारात्सप्तमी वशेहृत्यानुवर्त्तिनन्दशमीवहृ
त्वा साक्षात्प्रभृतित्वाद्गतिसंज्ञा मोदस्व इष्यञ्जनय वरमन्दिरे
श्रेष्ठगृहे स्थिता ॥ ८२ ॥

भ० अश्रीत्यादि । दशमीवं वशेहृत्य आयत्तीकृत्य वरमन्दिरे श्रेष्ठ
गृहे त्वं मोदस्व इष्यं जनय वशेदति सप्तम्यन्तप्रतिरूपकोऽव्ययः
इक्षेपाणावित्यादिना साक्षादादित्वात् समासः कीदृशी अश्रीत
पिवतीति भृत्यजनानादेष्टुमिच्छन्ती अश्रीतपिवतीति सततं निधोगो
चस्थां क्रियायां सा अश्रीतपिवता दैक्यं सोऽन्वयइति समासः
तत्र हि सामान्यत्वात् पदमात्रस्यैव ग्रहणं तेन कश्चित् स्याद्य
न्तस्य कश्चित्साद्यन्तस्य कश्चिदुभयस्य चैक्यमिति सन्धं त्याद्यन्त
स्यान्वप्रत्ययान्तत्वाभावेऽपि समासे अन्यपदार्थत्वात्तिङ्गत्वं तेनात्र
क्रियायाविशेषणार्थत्वात् स्त्रियामतन्नाप्तेर्बुक्त्येवेत्यत्र सादि
क्तेरेव ग्रहणमभिधानात् तेन त्यादित्तेर्न लुक् निपातनाद्रूप
विद्धिरिति परे अश्रीतपिवतामिच्छतीति क्यः सारकर्माणि काम
चेष्टायां प्रसिता तत्परा प्रसितोत्सुकाभ्यांतात्पर्ये द्वतीया

सप्तम्याविति परः स्वमते विषयविवक्षा विम्वन्धने ऋः ॥ ८२ ॥

मास भूर्ग्राहिणी भीरु गन्तुमुत्साहिनी भव । उद्गा
सिनी च भूत्वा मे वक्षःसम्पार्दिनी भव ॥ ८३ ॥

मास । हे भीरु मास भूर्ग्राहिणी प्रतिकूला माभूः न चास्या ज०२०
मीत्यमुमर्थकृद्दामीति कृत्वा स्रोतरेलङ्घेति चकारात् लुङ्
गन्तुमुत्साहिनी उद्युक्ता भव शकधृषित्यादिना तमुन् उत्साहि
नीति सद्योपपदत्वात् ततश्चालङ्कृतशरीरत्वादुद्गासिनी शोभमा
ना भूत्वा नोऽस्याकं वक्षःसम्पार्दिनी स्तनाभ्यामुरस्यस्य पीडिका
भव यद्येताद्योद्गाससम्पार्दानाङ्गुहादिषु पठितत्वात् कर्त्तरि
णिनिः अस्त्रेभ्योऽङ्गीप् ॥ ८३ ॥

मासत्यादि । हे भीरु ग्राहिणी प्रतिकूलार्थग्राहिणी त्वं मास भ०
भूः न भव गन्तुमुत्साहिनी उद्युक्ता भव उद्गासिनी गत्वालङ्कारा
दिभिः शोभमाना भूत्वा नोऽस्याकं वक्षःसम्पार्दिनी स्तनाभ्यामुर
स्यस्य पीडिका भव सर्व्वत्र यद्वादित्वालिन् चकारः समुच्चय
अस्यदएकत्वे वङ्गत्वमभिधानात् गौरवव्यञ्जकं ॥ ८३ ॥

तां प्रातिकूलिकीं मत्वा जिहीर्षुर्भीमविग्रहः । बाहू
पपीडमास्त्रिष्य जगाहे द्यां निशाचरः ॥ ८४ ॥

ताम्रा । यदैवमभिधीयमाना न प्रतिपन्ना तदा ताम्रातिकू ज०म०
लिकीप्रतिकूलवर्त्तिनी मत्वा ज्ञात्वा शोचःसहान्नसा वर्त्तत

इत्यधिकृत्य प्रतिकूलं वर्त्ततइत्यस्मिन्नर्थे तत्प्रत्यनुपूर्वैत्यादिना
 ठक्जिहोर्षुः हर्त्तुमिहुः भीमविग्रहः भीषणशरीरः इष्टराक्षस
 शरीररूपः सुखेन द्वियतइति बाह्वपपीडमास्त्रिष्य बाहुभिरु
 पपीड्य सप्तत्यास्योपपीडइति चकारात् तृतीयान्तउपपदे णमुच्
 जगाहे रथेनोत्पत्य द्यामाकाशमिवाचरोगाहते स दिवशब्दस्य
 मानार्थोद्योशब्दश्रौणादिकः गमेर्लोइत्यत्र द्युतेऽस्येति वचनात् श्रौ-
 तोऽमृशभोरित्यात्वं कालापैस्तु दिवशब्दादेव व्युत्पादयितुं सूत्र
 मवधीयते वाग्येति दिव अमि विकल्पेनाकारादेशइति ॥ ८४ ॥

भ० तामित्यादि । उक्तवाक्यानङ्गीकारात् तां सीतां प्रातिकूलि-
 कीं प्रतिकूलवर्त्तिनीं मत्वा जिहोर्षुर्हर्त्तुमिच्छुर्निवाचरोरावणा
 भीमविग्रहोभयङ्करमूर्तिः सन् बाह्वपपीडं बाहुभिरुपपीड्य
 आस्त्रिष्य तां पृहीत्वा द्यामाकाशं जगाहे गाह्वङ्विक्षोडे गतवा-
 नित्यर्थः तृतीयान्तादुपपीडोणमिति परः स्वमते बाहुभ्यामुप-
 पीडः पीडनं यत्रेत्यास्येषक्रियाविशेषणं उपपीडोघजननः द्यामिति
 द्योशब्दस्य दिवशब्दस्य वा अमि रूपं प्रतिकूलं यथा स्यान्नया
 वर्त्ततइति क्रियाविशेषणस्य कर्मलात् ठधेकादिति श्लोकः ॥ ८४ ॥

चस्यन्तीं तां समादाय यातोरात्रिच्चरालयं । त्वष्णीं
 भूय भयादासाञ्चक्रिरे नृगपक्षिणः ॥ ८५ ॥

ज०म०

चस्य । चस्यन्तीं च तां तद्रूपदर्शनात् समादाय पृहीत्वा
 यातो गहतोरावपात् यातेः अतरि पक्ष्याणां रूपम् किन्वातो

रात्रिश्चरात्रयं लङ्कां रात्रौ चरतीति चरेष्टः रात्रेः कतिविभा
वेति मुमु तस्माद्रावणाद्यत् भयन्ततोभयात् तूष्णींभूय तूष्णीमि
भुवरति क्वाचेति समासे खवादेशः आसाञ्चकिरे आसिताः इया
यासञ्चेत्याम् मृगपक्षिणः मृगाश्च पक्षिणश्च समानजातीयानामि
ति वचुनादेकवद्भावोऽत्र न भवति ॥ ८५ ॥

त्रसन्तीमित्यादि । त्रसन्तीं विभ्यते तां सीतां समादाय भ०
गृहीत्वा रात्रिश्चरस्त्रालयं लङ्कां यातो गच्छतोरावणीङ्गयात्
मृगाश्च पक्षिणश्च तूष्णींभूय मौनिनोभूत्वा आसाञ्चकिरे स्थित
वन्तः आसङ् उपवेशे विजडादीत्याम् भस्कुन्वामः यातइति श्रचन्तं
रात्रौ चरतीति पचादित्वादनं रात्रेर्भन्वाकति तूष्णीमित्यवयवं
मौनार्थे वर्त्तते व्यस्यगनुकारइत्यादिना ऊर्ध्वादित्वात् समासे
क्वायप् ॥ ८५ ॥

उच्चैरारस्यमानां तां कृपणां रामलक्ष्मणौ । जटा
युः प्राप पक्षीन्द्रः परुषं रावणं वदन् ॥ ८६ ॥
एते प्रकीर्णकाः ।

उच्चैः । तां सीताञ्जटायुः पक्षीन्द्रः रावणमपरुषनिष्ठरं वदन् ज०भ०
प्राप प्राप्तवान् कीदृशीं उच्चैरारस्यमानां सा राम हा लक्ष्मणेति
शब्दौ द्वौ उच्चैर्महता ध्वनिना पुनः पुनारसन्तीमित्यर्थः रसेः
शब्दकर्मकत्वात् क्रियासमभिहारेयङ् कृपणान्दीनाम् इति
प्रकीर्णकाण्डः प्रथमः समाप्तः ॥ ८६ ॥

उच्चैरित्यादि । उच्चैर्यथा स्थापयामास रामलक्ष्मणौ रारस्यमानां भ०

हा राम हा लक्षण इति पुनः पुनराकृत्यमानां कृपणां दीर्घां
 सीतां जटायुः पक्षिराजः प्राप रावणं परुषं निष्ठुरं वदन् वदिदिं
 कर्षकः रघुशब्दे मूचसूत्रेत्यादिना यङ् । इति गौराङ्गमहोक्त
 पुत्रो भरतमस्तिकः । प्रकीर्णकाण्डव्याख्यानं मुग्धबोधमतेऽकरोत्
 ॥ ८६ ॥

अतः परं टाधिकारः ॥

द्विषन् वने चराग्याणां त्वमादाय चरो वने । अग्रेस
 रोजघन्यानां माभूः पूर्वसरोमम ॥ ८७ ॥

ज० म० इतः परमधिकारकाण्डमुच्यते यच्च प्राधान्येनैकैकमधिकृत्य
 लक्षणमद्विहितम् तदधिकारकाण्डम् शेषलक्षणेषु प्रकीर्णकमेव
 द्रष्टव्यम् एवञ्च कृत्वा अन्तरान्तरा तत्सूचनार्थमप्रकीर्णकस्योक्ता
 भिधानमच च काण्डे निर्दिष्टसंज्ञकास्तारः परिहृताः तत्र
 प्रथमे आद्यं टप्रत्ययमधिकृत्योच्यते सर्गार्थस्य विवक्षितस्यापरि
 समाप्तत्वात् तमेवाभिधन्वायाह । द्विषन्नित्यादि । एवञ्च कृत्वा
 मित्रकण्डोच्यते द्वयोरप्यत्र प्राधान्येन विवक्षितत्वात् परुषं वदन्
 कीदृशं च द्विषन्माभूः पूर्वसरोममेति ममाग्रतोभूत्वा मागा
 इत्यर्थः पूर्वसरतीति पूर्वकर्त्तरीति टः यतस्त्वमग्रेसरोजघ
 न्यानामग्रेसरतीति पुरोयतइत्यादिना टः जघन्यइति प्राणादि
 भ्याचरतीति च यः पापानामग्रमस्त्वम् कुतः आदाय चरो वने
 आदय चरतीति भिक्षाशनेत्यादिना वने चरन्तीति वनेचराः

अधिकरणे चरेष्टः तेषामग्राः प्रधानाच्छेषयः तानादायचरसि
भक्षयसि कर्मणि षष्ठी ॥ ६७ ॥

इतः प्रभृत्यधिकारकाण्डमुच्यते एकैकं विषयमाश्रित्य लक्षण भ०
प्रदर्शनं यत्र तदधिकारकाण्डं तत्रापि लक्षणान्तरसम्बन्धात् प्र
कीर्णतासीति सूचनार्थं मध्ये मध्ये प्रकीर्णश्लोकाभिधानं विवक्षितं
स्य सर्गार्थस्यापरिसमाप्तत्वात् सर्गमध्ये काण्डान्तरारम्भेन दो
षाय एवञ्चायं सर्गो मिश्रकञ्च्यते द्वयोरप्यत्र प्राधान्येन विव
क्षितत्वात् । अथ टाधिकारः । द्विषन्नित्यादि । पक्षं वदन्नि
ति यदुक्तं तत्किमित्याह हे वनेचराग्राणां मुनीनां द्विषन्
श्चो त्वं मम पूर्वसरोऽययायी माभूः यतस्त्वं जघन्यानां नी
चानां अग्रेसरः प्रथमः वने आदाय गृहीत्वा अर्थात् सीतां
चरसि गच्छसीति आदायचरः द्विषन्निति द्विषः शत्रौ शत्रु
रिति परः स्वमते द्विषच्छब्दः शत्रुवाचित्वे रूढ एव विद्वेषार्थं
तु कीपमवदिति शत्रुः उभयथा सम्बन्धे षष्ठी वने चरतीति पक्षा
दित्यादन् अभिधानात् सप्तम्यलुक् अग्रेभवोऽय्यः श्रेष्ठ उच्यते रेफा
न्नापाठेऽयश्चब्द एव श्रृङ्गार्थः तथाच । अग्रमालम्बने ज्ञाते परि
माणं पलस्य च । प्रान्ते समन्तादधिके प्रधाने प्रथमार्धयोरिति
विश्वः । दामागैहागित्यादौ यववर्ज्जनात् न दाज्जदत्तं चरेः पूर्वं
वदन् गमकत्वात् इत्तार्थाः सिद्धसंघैरितिवत् क्रियायाः कार
कापेक्षायामपि यवक्तेन समासः अविवक्षितकर्मत्वात् सापेक्षत्वा
भावेन वा समासः असमासेऽपि न क्षतिः मयूरव्यंसकादित्यात्
सापेक्षत्वेऽपि समास इति परः अग्रे इत्येकवचनान्तमवयवं सूकु

वृद्धति टः जघनं पञ्चाङ्गागः तत्तुल्यो जघन्यः विकारसंघेत्यादि
ना तुल्यार्थे णः ॥ ८७ ।

यशस्करसमाचारं ख्यातं भुवि दयाकरं । पितुर्व्या
क्यंकरं रामं धिक्कां दुन्वन्तमचपं ॥ ८८ ॥

ज०म० यश । रामदुन्वन्तमुपतापयन्तमचपविलम्बित्वां गर्हा
दुदुपतापे इत्यस्य सौवादिकस्य शतरि ऊभुवोःषार्धधातुक
इति यणादेशे रूपम् कीदृशं रामं यशस्करसमाचारं समा
चरणं समाचारः चरितं भावे घञ् यशस्करोतीति यशस्करः
कृजोहेत्वित्यादिना टः विसर्जनीयस्य सः यशस्करणहेतुभूतः
समाचारीयस्य ख्यातभुवि प्रसिद्धन्दयाकरद्वन्द्वकरणशीलं
तादृशीत्ये टः पितुर्वाक्यकरणितुर्वचनानुष्ठाने अनुकूलं आनुलो
म्ये टः ॥ ८८ ॥

भ० यशस्केत्यादि । रामं दुन्वन्तं उपतापयन्तं अचपं परस्त्री
हरणेन निर्लम्बं त्वां धिक् धिक्समयेत्यादिना दी दुदुपता
पे स्वादित्वात् शतरि नुःभुधोरिति वंः रामं कीदृशं यशस्करः
समाचारीयस्य तं यशःकरोतीति सकुष्टइति टः अचढात्ष
णिति सूत्रात् ङादित्यनुवर्तन्ते सेतुकश्चेति वेः सः कृजोहेत्वादा
वर्थे टइति परः स्वमते यशस्करी विद्येति निर्दिष्टता विद्याया
यशस्करिणे हेतुत्वात् हेत्वाद्यर्थः सूचितः अन्यथा विद्येति ग्रह
णस्य वैयर्थ्यं ख्यात् हेत्वाद्यर्थानुक्तावपि न क्षतिः सम्प्रगाचरणं

समाचारक्षेष्टा घञ्ऽलनटोऽवे इति घञ् भुवि ख्यातं दद्याक
रणशीलं पूर्ववद्वः परमते ताच्छीत्यर्थेऽपि पितुर्वाक्यानुष्ठाने
ऽनुकूलं पूर्ववद्वः परमते ऽनुकूलार्थेऽपि वाक्यशब्देनात्र तदभि
धेयमुच्यते ॥ ६८ ॥

अहमन्तकरोनूनं ध्वान्तस्तेव दिवाकरः। तव
राक्षस रामस्य नेयः कर्मकरोपमः ॥ ६९ ॥

अहम्। हे राक्षस अहमन्तव नूनमवश्यमन्तकरः विनाशयिता ज०म०
कीदृशः रामस्य नेयोवश्यः अशेषात् कर्मकरोपमः भृतकतुल्यः
कर्मणि भृताविति टः ध्वान्तस्तेव दिवाकरः यथान्धकारस्या
न्तकरोदिवाकरः सूर्यः तथा अन्तकरदिवाकरौ दिवाविभेति
टप्रत्ययान्तौ एवमुक्ता खण्डपातेति सम्बन्धः ॥ ६९ ॥

अहमित्यादि। हे राक्षस नूनं निश्चितं अहं तव अन्तकरः भ०
नाशयिता अन्तं करोतीति टः यथा दिवाकरः सूर्यो ध्वान्तस्य
अन्धकारस्य अन्तकरः दिवाशब्देऽयमाधाररूपदिनवचनो
ऽव्ययः तेन दिवा दिवसे प्राणिनश्चेष्टायुक्तान् करोतीति निशादि
त्वादिति परः स्वमते दिवाशब्देऽयमव्ययः सप्तम्यन्तत्वं प्राधिकं
तेन दिवा दिनं करोतीति पूर्ववद्वः वाञ्छायाद्वा दिवा दिक्चे
करोरश्विर्यस्य इति केचित् ध्वान्तमिति ध्वनेस्तमसि स्ति शुभवाड
इत्यादिना निपातः अहं कीदृशः रामस्य नेयः वश्यः वश्यः प्रपे
योनिभृतइत्यमरः कर्मकरोपमः भृतकतुल्यः कर्म करोतीति
टः कर्मशब्दाद्भूतौ टइति परः ॥ ६९ ॥

सतामरुष्करं पक्षी वैरकारं नराशिनं । हन्तुं कल
हकारोऽसौ शब्दकारः पपात खं ॥ १०० ॥

इति टाधिकारः ॥

ज०भ० सता । एवमुक्त्वा असौ जटायुः पक्षी खमाकाशमपात पतितः
किमर्थं नराशनं राक्षसं हन्तुं हनियामोति कीदृशं राक्षसं सता
मरुष्करं धर्मे स्थितानाम्पीडाकरम् अरुःशब्दः पीडोपलक्षण
परः दिवाविभेति टः वैरकारं वैरकरणशीलं कलहकारः पक्षी
कलहयितुमनुकूलः अमयोर्नशब्दस्योक्तेति टे प्रतिषिद्धेऽप्येव भव
ति कर्मस्थानः प्राप्तिरस्तीति टाधिकारउदाहृतः कियत्खमपात
यावति दूरे शब्दपातस्तावत्त्वमिति टाधिकारः समाप्तः ॥ १०० ॥

भ० सतामित्यादि । एवमुक्त्वा असौ पक्षी जटायुर्नराशिनं रा
क्षसं हन्तुं खमाकाशं पपात जगाम कीदृशं राक्षसं सतां साधूनां
अरुष्करं शूलकरं पीडाकुरमित्यर्थः पूर्ववद्दुः निष्पतन्य इति
वत् पलं वैरं विरोधं करोतीति वैरकारस्तं डात्पणित्यस्य कुम्भ
कारइत्युदाहरणेन कुम्भादेः छजः षण् अन्यस्मात्सकुष्टइत्यस्य
विषयइति सूचितं तेनात्र कुम्भादिवात् षण्पक्षी कीदृशः कलह
कारः कलहं करोतीति पूर्ववत् षण् एवं शब्दकारः शब्दपात
मिति पाठे शब्दस्य पातोयचेति स्वविशेषणं थावदूरं शब्दगमनं
तावदूरमित्यर्थः शब्दस्येव पातो गतिर्यचेति पतनक्रियाविशेषणं
वाप्युतेन यथा शब्दस्य शीघ्रगमनं तथास्येति ध्वनितं इति । टाधि
कारः ॥ १०० ॥

अतः परं प्रकीर्णकाः ॥

धुन्वन् सर्वपथीनं खे वितानं पक्षयोरसौ । मांस
शोणितसन्दर्शं तुण्डघातमयुध्यत ॥१०१॥

इतः प्रकीर्णकश्लोकानाह । धुन्वन्नित्यादि । असौ पक्षी अयुध्यत ज०म०
युध्यते स्म युधेर्देवादिकस्य लङि रूपम् तुण्डघातमिति क्रियाविशेषे
षण्म् तुण्डेन चञ्चाघातोहननं यस्मिन् युद्ध इति करणे हन
इति न णमुल् कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगात् अहिंसार्थत्वाच्च
तदारभस्य यथा पादघातभूमिं हन्तीति हिंसार्थानाच्च समान
कर्मकाणामित्यनेनापि न भवति समानकर्मकताभावात् अकर्म
कत्वाद्युधेः तेन भावे घञ् धुन्वन् कम्पयन् खे आकाशे पक्षयोविता
नं सर्वपथीनं सर्वः पन्था इति पूर्वकालेत्यादिना सः शब्दपूरिति
समासोऽन्तोऽकारः सर्वपथान् व्याप्नोतीति तत्सर्वादेरित्यादिना
खः मांसशोणितसन्दर्शत्वात्स्व्येन मांसं शोणितञ्च दृष्ट्वा कर्मणि
दृष्टिविदोः साकल्य इति णमुल् अमैवाव्ययेनेति सः ॥१०१॥

अथ प्रकीर्णकाः । धुन्वन्नित्यादि । असौ जटायुः खे आकाशे भ०
पक्षयोर्वितानं विस्तारं धुन्वन् कम्पयन् मांसशोणितसन्दर्शं यथा
स्यात् तुण्डघातं यथा स्यात् तथा अयुध्यत युधौर्दुद्धे मांसरक्त
योरर्थाद्रावणस्य सम्यग्दर्शोद्दर्शनं यत्र तुण्डस्याघातो यत्र भुति
युद्धक्रियाविशेषणं दर्शघातौ घञ्मौ परे तु साकल्येन मांसं शो
णितञ्च दृष्ट्वा रावणस्येत्यर्थात् दृष्टीणम्साकल्ये एवं तुण्डेन हत्वा
तुण्डघातं तृतीयान्नादासत्तौ णम् तुण्डघातेन युद्धसम्भवादा

सन्निरच गम्यत इत्याहुः वित्तानं कीदृशं सर्वस्यासौ पन्थायेति
सर्वपथः पथ्यप्युरःसे इति अः सर्वपथं व्याप्नोतीति ढधेकादिति
ईनः ॥ १०१ ॥

न विभाय न जिह्वाय न चक्लाम न विव्यथे । आप्ना
नो विध्यमानोऽपि रणाज्जिववृते न च ॥ १०२ ॥

ज०म० नवि । आप्नातः पक्षी प्रहरन् आङ्गोद्यमहन इति तद्ध न
विभाय न भीतः तस्मान्न जिह्वाय न लज्जितः सम्यक्मया न हत
इति न चक्लाम न क्लान्तः न विव्यथे व्यथोलिटीति सस्यसारणम्
जितममलात् विध्यमानोवा वाग्द्वयस्यार्थे परेण हन्यमानस्य न
विव्यथे न पीडां भेजे सत्ताधिकत्वात् रणाच्च न निववृते न निवृ
त्तः अभयोत्साहत्वात् ॥ १०२ ॥

भ० नवीत्यादि । असौ पक्षी आप्नातः प्रहरन् न विभाय न भीतः
मया ताडितोऽपि न मृत इति न जिह्वाय न लज्जते स न चक्ला
म न नासमर्थो बभूव न विव्यथे न पीडितो भवति स विध्यमानः
परेण ताड्यमानोऽपि रणात् न निववृते न निवृत्तः अभयोत्सा
हत्वात् सर्वत्र ठी व्यथेस्तु व्यथयहेति जिः आप्नात इति आत्मा
कृडादटाचाहनयम इति मं किम्वा आप्नातः प्रचुर्दिसनशक्तः
शक्तिवयसा क्लीबे इति ज्ञानः ॥ १०२ ॥

पिशाचमुखधौरेयं सच्छत्रकवचं रथं । युधि कद्र
यवङ्गीमं वभञ्ज ध्वजशालिनं ॥ १०३ ॥

एते प्रकीर्णकाः ।

पिशा । युधि सङ्ग्रामे पची रथं वभञ्ज भगवान् तस्य पुष्पका ज०म०
 दन्त्यत्वात् तथाहि कद्रववत् कुक्षितरथमिव रथवदयोऽस्येति
 कदादेशः धुरं वहन्ति धौरेयाश्चः धुरोऽयदृजौ पिशाच
 स्येव मुखं येषाम्ने धौरेयायत्र रथे तन्पिशाचमुखधौरेयं सञ्ज्ञो
 भनं शस्त्रकवचञ्च यस्मिन् तन्भीमभयानकनाथा धुर्यत्वात् ध्वज
 शालिनं ध्वजवत् शालिन्कृद्ः किन्प्रत्ययान्तसद्वत्तमाह अन्य
 स्वाह ध्वजेन शालितुं श्लाघयितुं शीलमस्येति शिनिः अनेकार्थ
 ताद्भातूनामिति । एते प्रकीर्णकाः ॥ १०३ ॥

पिशाचेत्यादि । जटायुः युधि संग्रामे रावणस्य रथं वभञ्ज भ०
 कद्रववत् कुक्षितरथमिव कत्कचचिरथवदइति कुक्षब्दस्य क
 दादेशः कीदृशः पिशाचस्येव मुखं येषां तेऽस्याधौरेयायत्र
 धुरं वहतीत्यर्थे ढघेकादिति श्लोथः सत् शोभनं विद्यमानं वा
 क्वचं कवचं वा यस्मिन् क्वचकवचाभ्यां सह रथं वमञ्जेत्यर्थोवा
 भीमं भयानकं ध्वजशालिनं ध्वजयुक्तं शालिन्कृद्सद्वत्तायां
 अस्त्वर्थे शालिन् प्रत्ययइति दृष्ट्वाः ध्वजेन शसते शोभतेऽयहादि
 त्वालिन् धातूनामनेकार्थत्वात् शालिरत्र दीप्त्यर्थइति केचित्
 ध्वजेन श्लाघयितुं शीलं यस्येति उल्लयोऽरैक्यमिति स्मरणात् श्लाघु
 श्लाघायामित्यस्य रूपमित्यपरे शस्त्रकृत्सद्वत्तत्वात् कृत्वात्
 कथनेदत्यसादा ज्ञेयमिति केचित् । इति प्रकीर्णकाः ॥ १०३ ॥

अतःपरं आमधिकारः ।

संज्ञासयाञ्चकारारिं सुरान् पिप्राय पश्यतः । संज्ञा
जयाञ्चकाराय सीतां विंशतिवाङ्मना ॥ १०४ ॥

०म० इतःप्रभृत्याममधिकृत्याह सन्ता । अथैतस्मिन्बुद्धप्रस्तावे स
यची सीतां विंशतिवाङ्मना रावणेन त्याजयाञ्चकार त्याजि
तवान् गत्यादिषु त्यजेरसङ्गहात् द्वतीयैवं भवति कस्मात्त्या
जितवानित्याह सन्तासयाञ्चकारारिं यस्मादरिं रावणन्तासि
तवान् अकर्म्मकत्वात् चासेर्णन्तावस्थायामरेः कर्म्मत्वम् आभ्यां
हेतुमण्णन्ताभ्याम् कास्त्रत्ययादित्यादिना आम् आमोऽमित्वम्
व्यदन्तत्वात् आमइति सेर्लुक् अयामन्तेत्यादिना अथादेशः
आमकारान्तस्य कृत्स्नं शायाम्नातिपदिकत्वे प्रथमैकवचनम् तस्या
यादिति लुक् खरादिषु आमआमिति पठितत्वादव्ययत्वम्
मन्तस्यामभिव्यक्तपदार्थत्वात् कृद्वाणुप्रयुज्यतइत्यादिना लिट्
परस्य कृजोऽनुप्रयोगः कर्म्मभिप्रायाभावाभावेऽनुप्रयोगे तङ् न
भवति सुरांश्च पश्यतोयुद्धञ्जटायुः पिप्राय प्रीणितवान् शत्रु
चासनं सीतात्याजनञ्च देवानाम्नीतेः कारणम् ॥ १०४ ॥

म० अयामधिकारः । संज्ञेत्यादि स यची अरिं रावणं सन्तक् चास
याञ्चकार अतएव पश्यतोयुद्धमवलोकयतः सुरान् देवान्
पिप्राय प्रीणितवान् अथ चासनान्तरं विंशतिवाङ्मना रावणेन
सीतां संज्ञाजयाञ्चकार त्यजेर्धोऽजौजेरित्यस्य विषयाभावात्
प्रयोज्यकर्म्मरि द्वतीया चसेरकर्म्मकत्वात् प्रयोज्यकर्म्तुः कर्म्मत्वं
उभयत्र प्रत्ययान्तत्वात् त्रिंजादीत्याम् भस्क्रन्मइति कृजो

ऽमुप्रयोगः क्षोर्नुरित्यनुस्वारः अपेक्षमनोरिति अः अत्र विरा
मस्त्रीकारात् अनुस्वारस्य वर्गान्मोवा भवतीति कासापाः पिप्रा
येति अनिकाचधातोरां नत्वेकाचइत्युपन्यसं विशतिवाङ्मना
इति साभिप्रायपदेन द्वावणस्य चांशधिकं अटाद्योर्वीर्याधिका
श्च सूचितं ॥ १०४ ॥

असीतो रावणः कासाञ्चक्रे शस्त्रैर्निराकुलः । भूय
स्तं वेभिदाञ्चक्रे नखतुण्डायुधः खगः ॥ १०५ ॥

असी । असीतः परित्यक्तसीतो रावणः आकाशस्थः कासाञ्चक्रे ज०म०
कुत्सितमभिहितवान् एक्षेहीति विहगाधिपेति काष्ठशब्दकुत्सा
यामित्यनुदात्तेत्कांसित्यादिना आम् शस्त्रैः इत्यभृते तृतीया
निराकुलः पूर्वन्वाङ्मिः सीतायक्षणे व्याकुलत्वात् भूयः पुनरपि
खगः पक्षी उपकरणे अन्येऽपि दृश्यन्त इति वचनात् गमेर्ङः तन्नि
शाचरं वेभिदाञ्चक्रे अत्यर्थमिभ्रवान् वेभिद्यतेर्यङ्नादाम् नख
तुण्डान्येवायुधानि यस्य ॥ १०५ ॥

असीत्यादि । असीतस्य कसीतो रावणः आकुलः सन् शस्त्रैः म०
कासाञ्चक्रे श्लुश्लुभे काष्ठशब्दकुत्स्ये धातूनामनेकार्थत्वात् अत्र
दीप्त्यर्थः दीप्त्यर्थोऽपि दन्त्यान्तकाष्ठङ्धातुरसीति केचित् यदा
पक्षिणं प्रति एहि एहि खगाधम आस्यसीत्यादि कुत्सितशब्दं
कृतवान् अस्मिन् पक्षे शस्त्रैरिति विशेषणे तृतीया दरिद्राकाशका
सेति पक्षे आम् पूर्व्वं सीतायक्षणे व्याकुलः समत्यनाकुलः भूयः
पुनरपि खगः पक्षी तं रावणं वेभिदाञ्चक्रे अत्यर्थं भिनत्ति स

कीदृशः नखतुण्डप्रहरणः भिदेर्मूत्रस्रवशूषादेत्यादिना यङ्
प्रत्ययान्तत्वात् त्रिंजादीत्यादिना आम् यङोक्तुक् यङ्लुक्लोपे
अरेणपुत्री इति निषेधात् न गुणः त्रिंजादीत्यादौ आमिति विषये
सप्तमी तेन यङ्लुकि परस्मैपदविषये कृञ् उभयपदित्वात् अत्रा
त्मनेपदवदनुप्रयोगः खे गच्छतीति हनजनादिति डः ॥ १०५ ॥

हन्तुं क्रोधवशादीनाञ्चक्राते तौ परस्परं । न वा
पलायाञ्चक्रे विह्वयाञ्चक्रे न राक्षसः ॥ १०६ ॥

ज० म० हन्तुम् । तौ पक्षिरावपौ क्रोधवशात् क्रोधाधीनतया परस्पर
मन्योन्यं हन्तुमीहाञ्चक्राते चेष्टाकृतवक्तौ इजादेरित्यादिना
आम् विः पक्षी जनिघषिभ्यामित्यधिकृत्य वेजोञ्जित्यौणादिक
इक् नवा नैव वाग्नब्दएवार्थे पलायाञ्चक्रे पलायितः उपसर्ग
स्वायताविति सत्वम् राक्षसश्च न दयाञ्चक्रे न दयते स पक्षि
णश्चाहं कथं व्यापादयामीति उभयत्रापि दयायासञ्चेत्याम्
॥ १०६ ॥

भ० हन्तुमित्यादि । तौ पक्षिरावपौ क्रोधवशात् क्रोधाधीनतया
परस्परमन्योन्यं हन्तुमीहाञ्चक्राते ईदृक्चेष्टे परस्परं व्यतिलुन
कीत्युदाहरता व्यतीहारे परस्परग्नद्धौमनीषादित्वान्निपा
तितइति सूचितं विः पक्षी न पलायते स राक्षसोऽपि हन्तुं न दयां
कृतवान् सर्वत्र त्रिंजादीत्याम् पलायाञ्चकइति परापूर्वस्था
अधातोरूपं रेफस्य सत्वं मनीषादित्वात् मांमाङ्मज् नहिनीन
वाइत्येते प्रतिषेधार्थाः एवार्थे अत्र वाग्नब्दइत्यन्ये ॥ १०६ ॥

उपासाञ्चक्रिरे द्रष्टुं देवगन्धर्वकिन्नराः । हस्तेन
पक्षौ लोलूयाञ्चक्रे क्रव्यात् पतत्रिणः ॥ १०७ ॥

उपा । देवगन्धर्वकिन्नराद्रष्टुं युद्धं द्रष्टव्यमिति उपासा ज०म०
ञ्चक्रिरे उपगताः पूर्ववदाम् क्रव्यात् रावणः क्रव्यमांसमत्तीति
क्रव्यात् अदोनन्नइति विट् पतत्रिणः पक्षिणः पक्षौ लोलूया
ञ्चक्रे अत्यर्थं लूनवान् यङ्प्रत्ययान्तत्वादाम् हस्तेन मायया
प्रसङ्गं जेतुञ्च शक्यतइति भस्तेनेति पाठान्तरम् ॥ १०७ ॥

उपेत्यादि । देवागन्धर्वाः किन्नराश्च द्रष्टुं अर्थात् युद्धं उ म०
पासाञ्चक्रिरे उपगताः आसङ्गोपवेशे विजादीत्याम् दीव्य
तीति देवः पक्षादित्यादन् गानं धर्मोऽस्येति गन्धर्वो मनीषादिः
नराकृतित्वात् कुत्सितोनरः किन्नरः ईषदर्थे किञ्चिदित्यर्थं
क्रव्याद्रावणः हस्तेन कपटेन पतत्रिणः पक्षिणः पक्षौ लोलूया
ञ्चक्रे अत्यर्थं चिच्छेद त्यान्तत्वादाम् क्रव्यं मांसमत्तीति क्तिप्
॥ १०७ ॥

प्रलठितमवनौ विलोक्य कृत्तं दशवदनः खचरो
त्तमं प्रहृष्यन् । रथवरमधिरुद्ध मीमधुर्यं स्वपुरम
गात् परिगृह्य रामकान्तां ॥ १०८ ॥

इति भट्टिकाव्ये पञ्चमः सर्गः ॥

प्रलठितमित्यादि । खचराः पक्षिणः खे चरन्तीति अधिकरणे ज०म०

भट्टिकाव्यं ।

चरेष्टः तेषामुत्तमं जटायुं हस्तं द्विजं लूनपक्षतात् अवनौ भुवि
प्रलुठितं विलोक्य प्रहस्यन् हर्षं प्राप्नुवन् निवृत्तोविघ्नकारीति
दशाननोरथवरं स्मरणात् प्राप्तं पुष्पकाख्यमारुह्य भीमधुर्य्यं
रामकान्तां सीतां तथैव परिगृह्य स्वपुरमगात् गतवान् ॥ १०८ ॥

इति जयमंगलाख्यायां पंचमः सर्गः ॥

भ० विलुठितमित्यादि । हस्तं द्विजं लूनपक्षतात् अवनौ भूमौ वि-
लुचितं पतितं खचरोत्तमं जटायुं विलोक्य प्रहस्यन् हृष्टो भवन्
रावणोरथवरं अधिरुह्य रामकान्तां सीतां परिगृह्य स्वपुरं
सङ्गां अगात् गतः रथानां वरः श्रेष्ठः पुष्पकाख्यः स्मरणादुपा-
गतः तं कीदृशं भीमाधुर्य्या अश्वायत्र धुरं वहतीति ढधेकादिति
यः ॥ १०८ ॥

इति गौराङ्गमल्लिकात्मजश्रीभरतमल्लिकविरचितायां मुग्ध-
बोधिन्यां भट्टिटीकायां सीताहरकोनाम मिश्रकः पञ्चमः सर्गः ॥

आपाञ्चकार कामाग्निर्दशवक्त्रमहर्निशं । विदाञ्च-
कार वैदेहीं रामादन्यनिरुत्सुकां ॥ १ ॥

ज०म० अत्राधिकारस्यापरिसमाप्तत्वात्तमेव विवृत्याह ॥ आषाञ्चका-
रेत्यादि अथ शब्देवक्ष्यमाणतृतीयश्लोके यः सोऽत्र द्रष्टव्यः अथ
तस्मिन् सीतापरियहे जाति कामाग्निः कामोऽग्निरिव दशवक्त्रं
दशाननमोषाञ्चकार ददाह उपदाहे उपविदेत्याम् अहर्निशं
अहस्य निशा च सर्वोद्देविभाषैकवक्त्रवतीत्येकवक्त्रावादत्यन्त
संयोगे द्वितीया अङ्गीकारस्य रोऽसुपीति रत्न कक्षाद्दाह

इत्याह रावणो वैदेहीमन्यन्तिरुत्सुकां रामादन्यस्मिन् सर्व्वच नि
रभिलाषां विदाञ्चकार अगुणत्वं विदेक्ष्येति विदेरगुणत्वात्
गुणभावः ॥ १ ॥

ओषामित्यादि । अत्रापि स एवाधिकारः अपरिसमाप्तत्वात् भ०
कामोऽग्निरिव दशवक्त्रं रावणं अहर्नित्रं ओषाञ्चकार उपदाहे
दरिद्राकासकाशेति पक्षे आम् अहस्य निशा च इति समाहार
द्वन्द्वः सदाध्वादीति दो दशवक्त्रपदन्यासेन विश्रुत्या नैत्रैरेकदैव
सीतासौन्दर्यातिशयविलोकनात् कामपीडानिर्भरत्वं द्यात्यते
वैदेहीं रामादन्यस्मिन् सर्व्वच निरुत्सुकां निरभिलाषां विदाञ्च
कार ज्ञातवान् कामाद्यामिति वेत्तेर्ङाङ्मुञ्चत्वान्न गुणः ॥ १ ॥

प्रजागराञ्चकारारेरीहास्वनिशमादरात् । प्रविभया
ञ्चकारासौ काकुत्स्थादभिशङ्कितः ॥ २ ॥

प्रजागराञ्चकारेत्यादि । अरेरामस्य ईहासु चेष्टासु गुरोश्च ज०म०
इत्यकारः आदरादादरेण प्रजागराञ्चकार आगरितवान्
अनुचिकीर्षितज्ञानपरोवभूतैत्यर्थः पूर्व्ववदाम् अभिशमिति नि
शक्रियाविवेदोनास्ति अस्मिन् प्रजागरण इति निवेति क्रियाविवे
दोपलक्षणं प्रायेण हि निश्चायामपि क्रियाणां प्रवर्त्तनं किमिति
आगरितवानित्याह काकुत्स्थादसौ प्रविभयाञ्चकार प्रभीतवान्
भीष्टीत्यादिनाम् सुवत् कार्य्ये धातोर्गुणायादेभौ अभिशङ्कितः
किमियं करिष्यतीति ॥ २ ॥

भ० प्रजेत्यदि । असौ रावणोऽरेरामस्य ईहासु चेष्टितेषु अग्निर्न
निरन्तरं प्रजागराच्चकार सावधानोवभूव आदरात् आदरं
कृत्वा यवर्थे पञ्चमी हेतौ वा काकुत्स्थात् प्रविभयाच्चकार अति
भीतः जिभीलिभीत्यां पशाम्वाभीष्टीति पशाम् त्रित्वाद्गले क्वादीरे
द्विः पुर्घूर्णइति गुणः भस्त्रन्वामइति कञनुप्रयोगः अतिशङ्कितः
किमयं करिष्यतीति नानाविकल्पव्याकुलः ॥ २ ॥

न जिह्रयाच्चकाराय सीतामभ्यर्थ्य तर्जितः । नाप्यू
र्ज्जी विभरामास वैदेह्यां प्रसितोभृशं ॥ ३ ॥

ज०म० न जिह्रयाच्चकारेत्यादि । सीतामभ्यर्थ्य चाचिता न जिह्रया
च्चकार न लज्जितः तर्जितः भर्त्सितोऽपि तथैवेत्यर्थात् नाप्यूर्ज्जी
वसं विभरामास धारितवान् कञिति प्रत्याहारयदृष्टादक्षेरथ
नुप्रयोगः द्वीधातोर्गुणायादेशौ दुभृशधारणपोषणयोः उभय
त्रापि पूर्ववदाम् सुवच कथं न धारितवान् इत्याह वैदेह्यां
प्रसितः प्रसक्तः भृशमत्यर्थं ॥ ३ ॥

भ० नजीत्यादि । अथ सीतायाअन्यनिदत्तुकमज्ञानानकारं सी
तामभ्यर्थ्य वज्रधा अनुनीय तथा तर्जितोभर्त्सितोऽपि रावणो न
जिह्रयाच्चकार द्वीलिंसज्जे ऊर्ज्जी वसमपि न विभरामास भृ
लिभृतिपुष्टोः उभयत्र पूर्ववत्पशाम् पुष्पादेर्लिः खेरेइति भृधा
तोः खेर्लिः आमोऽनुप्रयोगअसोर्भून् भवतीति परः खमते भस्त्र
न्वामइत्यत्र असमवार्थे इत्यस्य पदार्थं नमस्येः यद्वा व्याकरणा

नरसम्पादात् अस्तेरेवानुप्रयोगः क्षतभादेशस्यास्तेरनुप्रयोग
स्य वैचर्यं भुवोऽनुप्रयोगस्योक्तत्वात् तेनामोऽनुप्रयोगे भूररेदृत्य
स्य न विषयदति बोधं ऊर्ज्यैः सेम्क्तात्सरोरिति अप्रत्ययः स्त्री
त्वच्च ऊर्ज्यमिति पाठे किप् कुतइत्याह वैदेह्या प्रसितश्रासक्तः
तच्चिन्तया बलचयात् ॥ ३ ॥

विदांकुर्वन्तु रामस्य वृत्तमित्यवदत् स्वकान् । रक्षां
सि रक्षितुं सीतामाश्रिषच्च प्रयत्नवान् ॥ ४ ॥

विदांकुर्वन्वित्यादि । स्वकानात्मीयान् शुकसारणादीन् अव ज०म०
ददुक्तवान् किमित्याह रामस्य वृत्तमनुष्ठितं किन्तुस्येहा गन्तुमु
द्यमोऽस्ति न वेति विदांकुर्वन्तु विदांकुर्वन्वित्यन्यतरस्यामिति
निपातितं सीतां रक्षितुं रक्षांसि आश्रिषदादिष्टवान् शासेः सन्ती
त्यङ् शासददङ्हसोरिति शासेरुपधायादत्वं शसिवसीति षत्वं
प्रयत्नवान् प्रयत्नपरः । आश्रिषाद्योगतः ॥ ४ ॥

विदामित्यादि । रामस्य वृत्तं चेष्टितं भवन्तोविदांकुर्वन्तु भ०
जानन्तु इति स्वकान् आत्मीयान् दूतान् रावणोऽवदत् काम्ना
चांग्यान्तुक्रन्विति वेत्तेर्काम् ग्यां कृत्तुनुप्रयोगएव प्रयत्नवान् सन्
सीतां रक्षितुं रक्षांसि आश्रिषत् आदिष्टवान् चकारः समुद्ये
शासुअनुश्रिष्टौ शासुसिद्युदिति डः शासुङ्ङुसङ्ङे इति इत्वं
किंसात्कृतइति षत्वं । इत्यामधिकारः ॥ ४ ॥

अथ प्रकीर्णकाः ।

रामोऽपि हतमारीचोनिवर्त्यन् खरनादिनः । क्रो
 धून् समशृणोत् क्रूरावसतोऽशुभशंसिनः ॥ ५ ॥

अ० भ० अथ प्रकीर्णश्लोकानाह । रामइत्यादि । हतमारीचो रामोऽपि
 निवर्त्यन् प्रत्यागमिष्यन् वल्गादिलक्षणदृष्टिं प्राप्ते न वृद्धोदतोष्ण
 निषेधः क्रोद्धून् शृङ्गालान् रसतः शब्दार्थमागान् अशृणोत्
 संश्रुतवान् सकर्मकत्वात् समोगमीत्यात्मनेपदं न भवति लङ्
 रूपं क्रूरान् भीषणान् यतः खरनादिनः खरवन्नदन्ति कर्त्तरीति
 णिनिः अशुभशंसिनः अनिष्टसूचनशीलान् ॥ ५ ॥

भ० अथ प्रकीर्णकाः । रामइत्यादि । हतोमारीचोयेन सरामोऽपि
 निवर्त्यन् प्रत्यागमिष्यन् रसतः शब्दं कुर्वन्तः क्रोद्धून् शृङ्गालान्
 समशृणोत् क्रोद्धूनां शब्दं शृणोति स्त्रीत्यर्थः रसतइति तद्विशेष
 णात् तथाचोक्तं सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः
 सति विशेष्ये बाधे इति यद्यपि शब्दएव श्रूयते नतु शृङ्गालः तथा
 पि शृङ्गालस्यायं शब्दइति ज्ञाने शृङ्गालोऽपि विषयइति तस्यापि
 ज्ञानकर्मत्वमविवादं औपचारिकोऽयं प्रयोगइत्यन्ये अनेकार्थ
 त्वात् शृणोतिरिह दर्शनार्थइति केचित् वृद्धोन्मेषस्वसनोरिति
 वृत्तेरिन्निषेधः पे ततएव पं खरनादिर्गोर्गर्हभवत् नदतः यद्वा
 दित्वात् णिन् कर्त्तर्युपमानउपपदे णिन्निति परः अतएवाशुभ
 शंसिनः अशुभं शंसितुं सूचयितुं शीलं येषामिति ताच्छीलोऽणिनि
 ति परः स्वमते यद्वादित्वात् अतएव क्रूरान् भवदान् । अपि
 सम्भावनाप्रशब्दगर्हासमुच्चये । तथा युक्तपदार्थेषु कामचार
 क्रियासु चेति विग्रहः ॥ ५ ॥

आशङ्कमानोवैदेहीं खादितां निहतां मृतां । सश
त्रुप्तस्य सोदर्थं दूरादायान्तमैक्षत ॥ ६ ॥

आशङ्कमान इत्यादि । तथाविधा शुभश्रवणादाशङ्कमानो वि ज०म०
तर्कयन् वैदेहीं किं खादितां निश्चायरादिना ततः निहतां त्यक्त
प्राणां अहो खयमेवायुः क्षयात् मृतां वा सरामः शत्रुप्तस्य सोदर्थं
भ्रातरं सोदराद्यः आयाप्तमागच्छन्तमारादैक्षत दृष्टवान् ईक्षे
र्लुकि ॥ ६ ॥

आशङ्केत्यादि । अमङ्गलश्रवणात् वैदेहीं राक्षसादिभिर्भं भ०
क्षितां शृगालादिभिर्भ्यां निहतां खयमेवायुः क्षयात् मृता वा
आशङ्कमानस्तर्कयन् रामः शत्रुप्तस्य सोदर्थं लक्षणं आयाप्तं
आरादूरादैक्षत ईक्षेर्षी समानउदरे स्थितः सोदर्थः ढधेका
दिति यः रूपनामगोत्रेत्यादिना पक्षे समानस्य सः कनिष्ठभ्रातृ
सम्बन्धोक्तत्वेन लक्षणस्थापकर्षः सूचितः स्त्रीवचनेन त्यक्तधैर्यं
त्वात् आरादूरसमीपयोः ॥ ६ ॥

सीतां सौमित्रिणा त्यक्तां सघ्नीचीं वक्षुमेकितां ।
विज्ञायामंस्त काकुत्स्थः क्षये चेमं सुदुर्लभं ॥ ७ ॥

एते प्रकीर्णकाः ।

सीतामित्यादि । सौमित्रेरेकाकिनो दृष्टत्वाभियतमनेन ज०म०
त्यक्तेति तां विज्ञाय ज्ञात्वा काकुत्स्थो रामः क्षये गृहे क्षीयतेऽस्मि
न्निति अधिकरणेऽप्येवं कक्षाणं सुदुर्लभं सुदुःखेन लभ्यत इति
ईषदित्यादिना खलु अमंस्तं ज्ञातवान् कथं क्षये चेमं सुदुर्लभं

निति आह सध्रीचीं सहचारिणीं न कचिदेकाकिनीं तिष्ठन्तीं
सहास्यतोति अलिगादिना किन् सहस्य सधिरित्यस्यतौ वप्रत्यये
सहस्य सध्यादेशः अस्मत्तेशोपसंख्यानमिति डीप् अचद्वत्यकार
लोपः चाविति दीर्घः कुतः चक्षुं चसनशीलां क्रियाशब्दत्वादूङ्
न भवति एकिकां लक्षण्येन त्यक्तत्वात् एकादाकिनिचचासहाये
इति चकारात्कन् प्रत्ययस्यादितोत्वं । एते प्रकीर्णकाः ॥ ७ ॥

भ० सीतामित्यादि । सौमित्रिणा त्यक्तां अतएव एकिकां सीतां वि
ज्ञाय काकुत्स्थः चये निवासे चेमं कुशलं सुदुर्लभं अमंस्त एका
किनेलक्षणस्यागमनात् तद्योगज्ञानेऽपि कुतः चेमं सुदुर्लभमि
त्याह चक्षुमिति तां कीदृशीं चक्षुं चासशीलां चिपचसेति कुः तथा
च चासा ऋतेति सम्भाव्यते अतएव सध्रीचीं सदा सहचरीं न क
चिदेकाकिनीं तिष्ठन्तीं सहास्यतोति किपिसहसन्निरःसधिसमिति
रीति सहस्य सध्रिःअत्रास्मत्तेर्गत्यर्थत्वात् नेदित्पूजार्थाञ्चोरित्य
स्य विषयाभावात् हसुडलोपोऽणाविति नकारलोपः द्विन्ञ्चाह
इति ईप् अचोऽलोपेःर्घ्येति अकारलोपे निमित्ताभावात् दत्त
निष्ठनौ इकारस्य दीर्घः एकादाकिन्कावसहाये इति परः स्वम
ते विकारसंघेत्यादिना असहाये स्वार्थे वा कः स्त्रियामाप् काव्य
नाभीरके इति इत्वं जीयतेऽस्मिन्निति अन् चिनिवासगत्योः चये
ऽपचयकाले इत्यर्थोवा । चयोरीगान्तरे वैश्वकल्पान्तापचयेष्व
पीति विभ्यः । एते प्रकीर्णकाः ॥ ७ ॥

अतःपरं दुहादिः ।

सोऽपृच्छलक्षणं सीतां याचमानः शिवंसु रान् ।
रामं यथास्थितं सर्व्वं भ्राता ब्रूतेऽस्य विक्रलः ॥ ८ ॥

अतोदिकर्माधिकारः । सोऽपृच्छदित्यादि अकथितं चेत्यत्र ज०म०
दुहिवाचीत्यादिसौकस्यान् धातून् प्रयुक्ते कविः तत्र रामोऽपृ
च्छत् सीतामिति प्रधानं कर्म लक्षणमित्यकथितं कर्म याचमानः
प्रार्थयमानः शिवं कल्याणं अर्थात्सीतायाः शिवं प्रधानं कर्म सु
रान् देवान् इत्यकथितं कर्म भ्राता लक्षणः सर्व्वं यथावत् स्थितं
ब्रूतेऽस्य उक्तवान् सर्व्वमिति प्रधानं कर्म राममित्यकथितं ॥ ८ ॥

अथ दिकर्मकप्रकरणं । सदृत्यादि । सरामः सीतां लक्षणं भ०
अपृच्छत् दुहादेः कर्म हेतुः कर्मेति परः स्वमते याच्नार्थेत्या
दीनां स्वभावादिकर्मकलमुक्तं कर्मद्वयन्तु तात्पर्य्यलभ्यमेव सीता
मिति प्रधानं कर्म लक्षणस्य हेतुलमर्थाल्लभ्यतएव तेनात्र न ल
क्षणमिति कीदृशीरामः सुरान् शिवं याचमानः दातुं प्रेरयन्
अर्थात् सीतायाः शिवमिति प्रधानं कर्म भ्राता लक्षणोविक्रवोवि
कृतः सन् सर्व्वं यथास्थितं सीताप्रेरणादिकं रामं उक्तवान् वचने
न बोधितवान् राममिति हेतुकर्म ॥ ८ ॥

सन्दृश्य शरणं शून्यं भिक्षमाणोऽवनं प्रियां । प्रा
णान् दुहन्निवात्मानं शोकं चित्तमवारुधत् ॥ ९ ॥

अ०म० संहृष्येत्यादि । रामः शरणं गृहं शून्यं संहृष्य दृष्ट्वा शोकं चित्तमवारुधत् चित्तं शोकं प्रावेक्षयत् कीदृशः प्रियां जानकीं वनं भिचमाणः प्राणान् दुहन्निव त्यजन्निव प्राणानिति प्रधानं कर्म आत्मानमित्यकथितं आत्मानः प्राणान् त्यजन्निव ॥ ८ ॥

भ० संहृष्येत्यादि । रामः शरणं गृहं शून्यं संहृष्य शोकं चित्तमवारुधत् शोकमन्तः स्थापयित्वा चित्तमपावृणोत् शोकं प्रावेक्षयदिति वार्थः रुधिरौज्ज्वालितो हरितात् शासुलिद्युदिति पक्षे कः कीदृशः प्रियां सीतां वनं भिचमाणः दातुं प्रेरयन् प्रियामिति प्रधानं कर्म आत्मानं प्राणान् दुहन्निव मोचयन्निव आत्मानमिति कर्म हेतुः ॥ ८ ॥ .

गता स्यादवचिन्वाना कुसुमान्याश्रमद्रुमान् । आ
यत्र तापसान् धर्मं सुतीक्ष्णः शास्ति तत्र सा ॥ १० ॥

इति दुष्टादिर्द्विकर्मकः ।

अ०म० गतेत्यादि । यत्र यस्मिंस्तपोवने सुतीक्ष्णो नाम ऋषिः धर्मं शास्ति चिन्तयति धर्ममिति प्रधानं कर्म तापसानित्यकथितं तत्र तपोवने गता स्यात् सम्भावने लिङ् आकारोनिपातः स्मरणे किं कुर्वती कुसुमान्यवचिन्वाना कुसुमानीति प्रधानं कर्म आश्रमद्रुमानित्यकथितं अवचिन्वानेति चिन्तोतेः कर्मभिप्राये तद् । दुष्टादिदण्डकोगतः । ॥ १० ॥

भ० गतेत्यादि । वक्ष्येवं विलसाप स इति वक्ष्यमाणश्लोकेनान्वयः यत्र सुतीक्ष्णो मुनिस्तपोवान् धर्मं शास्ति तत्र सा गता स्यात् सम्भावने स्त्री लोपोऽख्यसोरिति अक्षरकारलोपः किं कुर्वती

आश्रमद्रमान् कुसुमानि अवचिन्वाना द्रमान् विघट्टयन्ती पुष्पा
 ष्णाददाना आ इत्यव्ययशब्दः स्मरणार्थं प्रयुज्यते यदुक्तं मर्या
 दावामभिविधौ क्रियायोगेषदर्थयोः । यत्राकारः सङ्क्षिप्तोक्तो
 वाक्यस्मरणयोरङ्घ्रिदिति । आमिति कचित् पाठः सोऽपि स्मरणा
 र्थ एव । इति द्विकर्षकाः ॥ १० ॥

अतः परं प्रकीर्णकाः ।

आः कष्टं वत ही चित्रं हं मातर्देवतानि धिक् ।
 हा पितः क्वासि हे सुभ्रु वक्त्रेवं विललाप सः ॥ ११ ॥

प्रकीर्णकानाह । आः कष्टमित्यादि । शोकेनाक्रान्तमनाविलप ज०म०
 साह आः षोडाशं पितृवियोगपीडितः आः इत्याह अस्मद्वियोगे
 न पिता प्राणांस्त्यक्तवानित्यभिप्रायः कष्टमित्याह कष्टं कष्टं भर्तृम
 रणादस्मद्वियोगाच्च मातुः कावस्थेत्यभिप्रायेणाह वत इति वत
 शब्दः खेदे सौमित्रिरपि तथा सीतया अन्यादृशः सम्भावितइति
 विस्मितोहीत्याह हि शब्दे विस्मये यदि नाम स्त्रिया मूर्खतया
 तथाभिहितं सौमित्रिणा विदुषा कथं तादृशः शापो दत्तइत्य
 भिप्रायेणाह चित्रमिति चित्रमाश्चर्यं यदेवंविधोऽपि खलतीति
 सर्वमेव दुर्जातं कैकेयीप्रभवमिति क्रुध्यन् हं मातरित्याह हंशब्दः
 क्रोधे अथवा सर्वमेतत् देवचेष्टितं न मेमानुष्ठितमित्यभिप्राये
 णाह धिग्देवतानीति धिक् कुत्सायां अविज्ञाय चक्षुषा प्राणांस्त्य
 क्तवन्तं पितरं पुनरहं द्रष्टास्मीत्यभिप्रायेणाह हा पितः अत्र द्रष्ट

व्योऽसीति हा शोके हे सीते क गतासीति भूशब्दादप्राणिजातेरि
त्यादिनोङ् उपवर्णान्तमात्रस्य विधानादङ्गभीहिः उपसर्जनत्वञ्च
पुनः स्त्रियामूङ् अन्तादिवर्त्तेति पूर्व्यं प्रत्यक्षवत्त्वात् प्रातिपदि
कत्वं अतः सम्बुद्धौ द्वयत्वं विस्मयः स एवं कृत्वा वङ्गनेकप्रकारं
विस्त्रापं कृतवान् ॥ ११ ॥

भ० अथ प्रकीर्णकाः । आइत्यादि । सीतावियोगेन पूर्वदुःखस्मर
णात् पितृवियोगपेक्षितः प्राह आइति आस्तु स्यात् कपोजयोः
मदियोगेन पिता प्राणान् जहावित्यभिप्रायेणाह कष्टमिति कष्टं
कष्टं पतिमरणान्मदियोगाच्च मातुः कावस्था इत्यत आह वतति
खेदघोतकोऽयं वतशब्दः लक्षणाऽपि सीतया अन्यथा सम्भावि
तइति विस्मितः प्राह हीति ही विस्मयविषादयोः यद्यपि स्त्रीत्वा
न्यौर्लक्ष्येण तथा तथाभिहितं तथापि लक्षणेन तादृशः शापादा
तुमनुचितइत्यभिप्रायेणाह चित्रमिति चित्रमायर्थं सर्व्वमिदं
केकयीप्रभवमिति रोषादाह हूं मातरिति हूंशब्दः क्रोधे भर्त्सने
वा तथाविधायामातुरपीदृशोऽकस्मात् मतिविपर्य्ययोदेवकृतए
वेत्यत आह देवतानि धिगिति धिक्शब्देनिन्दाभर्त्सनयोः अविशे
षज्ञत्वादिति भावः पितुर्भ्याक्यादीदृशं दुःखमनुभवन्नहं पित्रा न
ज्ञायते नवा पितृदर्शनेन विना ममैतद्दुःखं व्यपगमिष्यतीत्याह
हा पितरिति हा विषादश्लर्गर्त्तुषु धिक्समयेत्यादिभूत्रस्य षष्ठ्य
पवादत्वान्नात्र तद्विषयः सामान्येन हाशब्दं प्रयुज्य पश्चात्पितृ
सम्बोधनमतोन द्वितीयेति दुर्गः वस्तुतस्तु हाशब्दवाच्यं दुःखं
स्त्रविषयमेव पितृशब्देन तस्य सम्बन्धमाभावः कथं द्वितीयया भवि
तव्यं एतत् सकलदुःखं यत्सङ्गत्या विस्मर्त्तव्यं सापि नास्तीत्याश

येनाह ह सुभ्रुकासीति कोपेऽपि भूपाद्वयं नास्तीति सुभ्रुपदस्या
भिप्रायः एवं स्मृत्वा सरामोवज्जप्रकारं विलापं कृतवान् शोभने
भुवौ यस्याः तस्याः सम्बोधनं सुभ्रूदीदीति द्वयः ॥ ११ ॥

इहासिष्टाशयिष्टेह सा सखेलमितोऽगमत् । अज्ज्ञा
सीत् संस्मरन्नित्यं मैथिल्याभरताग्रजः ॥ १२ ॥

इहेत्यादि । इह प्रदेशे आसिष्ट उपविष्टा इदमोहः इदम ज०भ०
इह इह अशयिष्ट शयितवती आमेः शीङ्गश्च लुङ् सखेलं सलीलं
इतः प्रदेशादगमत् गतवती इत्यमेवंप्रकारं मैथिल्याः स्मरन्
अधीगर्थेति कर्मणि षष्ठी भरताग्रजो रामोऽग्लामीत् ग्लानिङ्गतः
ग्लायतेर्लुङ् यमरमेति सगिटौ ॥ १२ ॥

इहेत्यादि । अत्र प्रदेशे सा सीता आसिष्ट जिलासङ् उप भ०
वेशे अत्राशयिष्ट उभयत्र टीमं इतः सकाशात् सखेलं सलीलं
अगमत् खदिलात् ङः इत्यमेवंप्रकारेण मैथिल्याः संस्मरन्
भरताग्रजो रामोऽग्लामीत् यमरमेति इमस्यैव मैथिल्यादिति
ढेचधीति कर्मणि षष्ठी ढघेकतीत्यादिना शतुर्योगे षष्ठ्याः प्रति
षेधेऽपि नजानिर्दिष्टस्थानित्यत्वाद् कर्मणि षष्ठी सम्बन्धविवक्षया
स्मृत्यर्थयोगे कर्मणि वा षष्ठीति परः इह इत्यञ्च कुतः ककुहे
त्यादिना निपातितं ॥ १२ ॥

इदं नक्तान्तनं दाम पौष्यमेतद्दिवातनं । शुचेवोद
ध्य शाखायां प्रग्लायति तथा विना ॥ १३ ॥

ज०म० इदमित्यादि । नक्तंतनं निशाभवं इदं दाम पुष्पमाणा पुनर्दि
वातनंदिवसभवं सावमित्यादिना व्युत्पत्तौ तद्वत् पौष्पं पुष्पाणा
मिति तस्येदमित्यप् शुचेव शोकेनेव सम्पदादिः शाखायामुद्व्य
आत्मानमित्यर्थात् प्रस्थापयति स्नानं गच्छति स्थापयतेः प्रित्याया
देशः शाखायां प्रसम्बमानं स्नानं गच्छन्तं वोच्छेदमुत्प्रेक्षितं कुतः
शोकात्तथा विना सीताविकेदेन ॥ १३ ॥

भ० इदमित्यादि । इदं नक्तननं रात्रिभवं पौष्पं पुष्पसम्बन्धि
दाम माणा इदञ्च दिवाभवं दाम तथा विना शुचा शोकेन शा
खायां उद्व्य अर्थादात्मानं प्रस्थापयति स्नानं प्रयाति शाखास्थि
तां स्नानमाणां वोच्छेदमुत्प्रेक्षितं इत्येवं विललापेति व्यवहित
शोकेनान्वयः स्मरन्नेवं मुमोह इति वक्ष्यमाणनवमश्लोकेन वा
एवमुत्तरेष्वपि बोध्यं तत्राद्यचिरेत्यादिना नक्तं दिवा प्रव्याभ्यां
अथयाभ्यां तनट् ॥ १३ ॥

ऐक्षिमादि मुहुः सुप्तां यां मृताशङ्कया वयं । अकाले
दुर्मरमहो यज्जीवामस्तथा विना ॥ १४ ॥

ज०म० ऐक्षिमादीत्यादि । यां वयमैक्षिमादि ईक्षितवन्तः ईक्षेः सेटो
मुहुः मुहुः सुप्तां अविद्विषनिद्रत्वात् मृताशङ्कयेति अनिष्टशं
त्वात् प्रियजनहृदयस्य इदानीं तथा विना अहो वयं यज्जीवाम
सादकाले दुर्मरमिति विललाप जीवितस्यापूर्वकाले दुःखेन
मरणमिति खल् ॥ १४ ॥

ऐचीत्यादि । वयं सुतां यां त्रिधां मृता नवेत्याशङ्कया मुञ्ज भ०
 म्भारंवारं ऐचिसहि ईचेष्टामहि अनिच्छाग्रंसीनि वन्मुहदया
 नीति मृताशङ्कितं एतेनानुरागातिशयः सूचितः अहो आसुर्यं
 यत्तया विनापि वयं जीवामसदस्मादकाले जीवन्त्यापूर्वकाले
 दुःखेन म्रियते ईषद्दुःशरिति भावे खल ॥ १४ ॥

अचेमः परिहासोऽयं परीक्षां मा कथामम । मत्तो
 मान्तर्द्धियाः सीते मा रंस्थाजीवितेन नः ॥ १५ ॥

एते प्रकीर्णकाः ।

अचेमइत्यादि । परिहसनं परिहासः क्रीडा अयमचेमो न भ० म०
 कल्याणकरः मम परीक्षां किं मामपश्यन् दुःखमस्ति नवेति मा
 कथाः स्येति कित्वाङ्गुणाभावः ब्रह्मादिति सिचोसोपः तस्माद्दे
 सीते मान्तर्द्धियाः अन्तर्हिता मा भूः अन्तर्द्धावित्यपादानशंकायां
 पञ्चस्यास्तसिः प्रत्ययोत्तरपदयोस्येति मदादेशः कुलि स्थाषी
 रिषेति सिचः कित्वमित्यङ्गु ब्रह्मादिति सिचोसोपः नोऽस्माकं
 जीवितेन मा रंस्थाः क्रीडां मा कार्धीः रमेरात्मानेपदिनात्तर्ः ।
 एते प्रकीर्णकाः ॥ १५ ॥

अचइत्यादि । कदाचित् परिहासेनान्तर्हिता सा भवेदि भ०
 त्याशङ्कोत्तरमिदं अयमन्तर्द्धानरूपः परिहासोऽचेमः अशुभः
 तवादर्शनेन मम दुःखमस्ति नवेत्येवं मत्परीक्षां तं मा कथाः
 कञ्चस्यासि दगुर्मुमठीस्त्रिमिति सेः कित्वाङ्गु गुणः ब्रह्मादिति
 सिचोपः मत्तः सकाशात् मा अन्तर्द्धियाः मत्कर्तृकदर्शनाभावे

च्छया व्यवहिता मा भूः धाञ्स्यासि स्यादोर्ङिरिति ङिरगुणत्वञ्च
पूर्ववत्सिद्धौपः यतोऽप्रायेति यतोऽन्तर्द्धिसदपादानं सर्व्वत्र हेतु
माह हे सीते नोऽस्माकं जीवितेन मा रंस्थाः क्रीडां न कुरु तवाद
दर्शनेन प्राणायाम्यन्तीति भावः । इति प्रकीर्णकाः ॥ १५ ॥

अतः परं सिजधिकारः ।

अहं न्यवधिषं भीमं राक्षसं क्रूरविक्रमं । मा घुचः
पत्युरात्मानं मा न स्निहः प्रियं प्रिये ॥ १६ ॥

ज०म० सिचं सापवादमधिकृत्याह । अहमित्यादि । यतोऽहं राक्षसं
मारीचं क्रूरविक्रमं भीमं भयानकं न्यवधिषं निहतवानस्मि हन्ते
र्लुङिचेति वधादेशः अदन्तत्वादृष्ट्यभावः तस्मात्मा घुचः न गोप
य पत्युरात्मानं अन्तर्द्धावित्यपादानत्वं ख्यत्यात्यरस्येत्युत्वं गुहेः
ससदगुपधादनिटः कः होठः भभावकत्वत्वनि सिपश्च विसर्ज
नीयः मा न स्निहः मा न परिरम्भाः अपितु स्निह्य मां हे प्रिये स्निह
आलिङ्गने कः ॥ १६ ॥

भ० अथ सापवादसिजधिकारः । स्वमते स्वधिकारः । अहमि
त्यादि । भीमं भीषणमूर्त्तिं क्रूरविक्रममसङ्ख्यपराक्रमं राक्षसं
मारीचं अहं न्यवधिषं हतवान् हनसौगतौवधे अमि व्यासिः ह
नवधष्टीति वधादेशः हसादेः सेम्दत्यादौ वधवर्ज्जनात् सेम्ल
सूचनात् प्रकृत्यन्तरत्वाद्वा इम् पत्युर्मत्तः सकाशात् आत्मानं
त्वं मा घुचः न गोपय गुह्यजसंष्टौ उदित्वादेमूदिति इमोऽभा
वपचे हसषोऽनिमिजुद्धति सक् होठः झभान्त्येति घः षठोः कः

क्लिष्टादिति षः हे प्रिये प्रियं मां मा न सिद्धः अपितु अवश्यमेव
प्रियमालिङ्गय दौ निषेधौ सातिशयं प्रकृत्यर्थं गमयतइति न्या
यात् सिधौसिधे आलिङ्गनेऽर्थे पूव्वण सक् ॥ १६ ॥

मांस्म द्राक्षीर्मृषा दोषं भक्तं मां मातिचिक्लिशः । शै
लं न्वशिश्नियदा मा नदीं नु प्रत्यदुद्रुवत् ॥ १७ ॥

मास्मेत्यादि । मृषा दोषं व्यलीकं दोषं मा द्राक्षीः मयीत्य ज०म०
र्यात्स्मात्तरे लङ्चेति चकारालुङ् मलद्गुपधेति क्लृप्त्य न दृश
इति निषेधः इरितोवेत्यङ् भावे सिच् मृजिदृशेरित्यम् हलन्तल
क्षणा वृद्धिः ब्रह्मेत्यादिना षत्वं यतोऽहं भक्तस्ततोमां भक्तं माति
चिक्लिशः नातिक्लेशय क्लिशेर्णन्तात्षिपि णिशीत्यादिना चङ् वा
णिलोपः द्विर्वचनादिः पुनर्विकल्पयन्ताह मयि दोषदर्शनात्
मत्प्रतिकूलवर्त्तिनी सती शैलं नु पर्वतं किमप्यशिश्नियदाश्रिता
ततो नदीं प्रत्यदुद्रुवत् प्रतिगतेत्यर्थः नुशब्दोऽवितर्के चङ् ॥ १७ ॥

मास्मद्वत्यादि । मृषा दोषं मास्म द्राक्षीः अर्थान्मयि दोषद भ०
र्शनादा अन्तर्हितेत्याशङ्क्य इदमुक्तं इदृशैप्रेक्षे मास्मेन धीव्या
विति टी समिधौ दृशेर्वर्जनात् इरित्वात् ङः विकल्पपक्षे व्याप्तिः
वर्द्धोऽकिदिति रत्वं अनिम्त्वाद्भजवदेति भिः शङ्काजेति षङ्
भक्तं अनुरक्तं मां त्वं मातिचिक्लिशः नातिपीडय क्लिशेर्जिःप्रेरणे
जिशीत्यङ् द्वित्वं गुणः त्र्यङुङःस्वः जेलोपः निकटे यदि तिष्ठेत्त
दा मद्वचनादागच्छेदित्यतोऽन्यद्विकल्पयन्ताह वामेति मय्यपि
दोषदर्शनात् प्रतिकूला सती शैलं किं अशिश्नियत् आश्रिता

उत नदीं प्रत्यदुद्रुवत् प्रतिगता-मिअसेवने द्रुगतौ अनधोरति
अधोरिति द्रुवौ नुअब्धोवितर्के ॥ १७ ॥

ऐ वाचं देहि धैर्यं नस्तव हेतोरसुसुवत् । त्वं नो
मतिमिवाधासीर्नष्टा प्राणानिवादधः ॥ १८ ॥

ज०म० ऐवाचमित्यादि । ऐशब्दोनिपातोऽभिमुखीकरणे वर्तते वाचं
देहि प्रार्थनायां सोऽट् घसोरेद्धावित्येवं किमिति चेदाह धैर्यं
नोऽस्माकं धीरता तव हेतोरसुसुवत् गलितं नष्टा अदर्शनं गता
सती त्वन्नोऽस्माकं मतिं बुद्धिमधासीरिव बुद्धेरपाटवात् विभाषा
धेट् अधोरिति यदा न चरु तदा यमरमेति सगिटौ प्राणानद-
धः पीतवती कायस्याचेष्टत्वात् शक्तिरूपमाश्लेषः ॥ १८ ॥

भ० ऐवाचमित्यादि । ऐ सीति वाचं देहि प्रार्थनायां गी देशर्दाधो
र्देधेहौ तव हेतोः नोऽस्माकं धैर्यं असुसुवत् सुतं पूर्ववत् अरु-
त्वं नोऽस्माकं मतिं बुद्धिं अधासीरिव पीतवतीव बुद्धेरपाटवात्
कार्यान्तरासंक्रमाश्लेषेयं नष्टा अदर्शनं गता सती प्राणानपि
त्वं अदधद्वव पीतवतीव देहस्य निश्चेष्टत्वात् धेट्पाने पूर्वेषु
विभाषितोऽङ् एषोम्रित्या उलोपीत्याश्लेषः अङोऽभावपक्षे
आंशिः यमरमेति द्रुमसमौ द्रुवस्याज्जुसीमदिति सेर्लोपः भ्रूसा
पिवदेनदति सेर्लुकि प्राप्ते धेयाद्यावाअदति पक्षे तदभावः
ननुअदर्शने क्तः नुष्परधोमुर्ध्वान्नदति कृतस्य नस्य चसुङ्ग-
लोपोऽणवित्यनेन लोपः नञ्ज्ञाजेति वङ् ऐ शब्दोऽयमव्ययी

ऽभिमुखीकरणे आह्वाने वा । एऐअदौ तु हेहैवत् स्मृत्यामन्त्रण
इति स्थिति विम्बः ॥ १८ ॥

रुदतोऽग्निश्चिद्यच्चचुरास्यं हेतोस्तवाश्रयीत् । म्रिये
ऽहं मां निरास्यसेन्मा न वोचस्यिकीर्षितं । १९ ॥

रुदतरुत्यादि । तवार्थे त्वां पश्यामीति रुदतोमम चचुरग्निश्चि जम
यत् उच्छ्रूणं आस्यं मुखं चाश्रयीत् विभाषाघेदश्चयोरिति चङ्
सिचौ चङ्गीयङ् ह्यन्तेति न वृद्धिः इट् इटर्इटीति सिचो लोपः
गुणावादेशौ मां निरास्यसेद्यदि मम दर्शनं निरास्यवती त्वं तदा
म्रियेऽहं म्रियतेर्लुङ्लिङोसेति चकारादित्यात्मनेपदं रिङ्ग्रथ
गिति रिङ् अतोयत्तया चिकीर्षितं कर्त्तुमिष्टं तन्मा न वोचः
मा मा भाषिष्ठाः अपितु ब्रूहि अस्यतिवक्तव्यङ् वचउम् ॥ १९ ॥

रुदतीत्यादि । तवादर्शनाद् रुदतो मम चचुरग्निश्चि यत् उच्छ्रूण भ
मतिरोदनात् आस्यमपि अश्रयीत् जिज्ञीत्यादिना श्वेर्विभाषि
तोऽङ् अङोऽभावपक्षे व्यासिः नेमेकाजादित्यादौ अग्निजागुरि
त्युक्तेर्गुणः त्वं चेत् यदि मां निरास्यः अदर्शनेन निरास्यवती तदा
अहं म्रिये भविष्यत्सामीप्ये वर्त्तमानत्वविवक्षा मृङ्प्राणत्यागे तु
दादित्वात् नः मृङ्गष्टीक्येन चङ्ग्रिः शयगढीपे शुद्धोरितीयः असु
क्षेपणे वक्तव्येति ङः वक्ष्यस्यपितामिति अस्यः चिकीर्षितं कर्त्तु
मिष्टं त्वं मा न वोचः अवश्यं ब्रूहि वचेर्ब्रुजोवा वचोऽरेदिति
वचादेशः पूर्ववत् ङः वचादेशश्च ॥ १९ ॥

लक्षणाचक्षु यद्याख्यत्सा किञ्चित्कोपकारणं ।
दोषे प्रतिसमाधानमज्ञाते क्रियतां कथं ॥ २० ॥

ज०म० लक्षणेत्यादि । हे लक्षण यदि सा किञ्चित्कोपकारणमाख्य
दुक्तवती इदन्तेनाप्रियमाचरितं पूर्ववदङ् तदाचक्षु कथय
अज्ञाते दोषे प्रतिसमाधानं कथं क्रियतां नैवेति भावकर्म्मणि
लोट् रिङित्यादिना रिङ् ॥ २० ॥

भ० लक्ष्मेत्यादि । हे लक्षण यदि सा सीता किञ्चित्कोपकारणं
आख्यत् कथितवती तदा त्वं आचक्षु कथय चच्छिङ्ः प्रार्थनायां
गोस्त्र अदादित्वात् शपोलुक् स्यादेः सोलोपइति ककारलोपः
षष्ठोः कः से किलादिति षः ख्याप्रकथने चच्छिङ्ः ख्याञ् वा वक्तव्य
स्येति ङः उस्सेचीत्यालोपः अज्ञाते दोषे प्रतिसमाधानं तदपमा
र्जनार्थं कर्म्म कथं मया क्रियतां कर्त्तव्यं रतनोर्यगिणाविति
यकि कृते घौऽज्य्यरइति सामान्यविधिं वाधित्वा च्छिङ्ः शयगढी
पइति विशेषविधिः रित्तेऽपि पूर्ववाधितत्वात् विकृतत्वाद्वा न तेन
दीर्घः किम्वा यङ्प्रकोचर्दीरित्यत्र दीर्घकरणेन च्छिङ्ः शयगढी
पइत्यनेन कृतरेर्दीर्घानस्यादिति ज्ञापितं यङ्प्रको घौऽज्य्य
रइत्यनेन चैव अस्मावीर्घावित्यनेन घेष्टसिद्धेः ॥ २० ॥

इह सा व्यलिपद्गन्धैः स्नानीहाभ्यषिचञ्जलैः । इहा
हं द्रष्टुमाहं तां स्मरन्नेवं मुमोह सः ॥ २१ ॥

इहेत्यादि । इह प्रदेष्टे सा सीता गन्धैर्यलिपत्समालिप्तवती ज०म०
मामात्मानञ्चेत्यर्थात् इह स्नान्ती क्रीडापूर्वकमभ्यषिञ्चत् इहा
यन्ममुक्तसलिलेन मामभिमुखं सिक्तवतीत्यर्थः षत्वं इह द्रष्टुं
तामाहं आहूतवान् लिपिसिचिह्नञ्चेति श्लेरङ् एवं स्मरन् मुमां
ह मोहं गतवान् ॥ २१ ॥

इहेत्यादि । इह स्थाने सा सीता गन्धैर्यलिपत्समामात्मानञ्च भ०
त्यर्थात् गन्धयन्तीति गन्धाश्चन्दनादयः जिलिपौशलेपे इह
स्नान्ती सती सा जलैः क्रीडापूर्वकं अभ्यषिञ्चत् अर्थान्तां षिञ्चप
ज्ञैज्जरणे गीकः सुसुमेत्यादिना अम्यवधानेऽपि षत्वं इह द्रष्टुं
तामहं आहं आहूतवान् कञ्जैस्पर्द्धे सर्वत्र वक्तव्येत्यादिना डः
स्मरामएवं स्मरन् मुमोह मोहं गतः स्नान्तीति आदीपोरिति
विभाषितनुष् ॥ २१ ॥

तस्यालिपत शोकाग्निः स्नानं काष्ठमिव ज्वलन् ।
अलिप्तेवानिलः शीतोवने तं न त्वजिह्मदत् ॥ २२ ॥

तल्लेत्यादि । तस्य रामस्य स्नानं मनः शुभस्नानेत्यादिना ज०म०
निपातितं शोकाग्निः शोकोऽग्निरिव अलिपत दीपितवान् परस्मै
पदेषु लिपीत्यादिना नित्ये प्राप्ते आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति
विकल्पेनाङ् स्वरितञितइति क्रियाफलविवचायामात्मनेपदं
काष्ठमिव स्नानं ज्वलन् अतिवर्त्तमानः अनिलोवायुः शीतोऽपि
घनवने तं राममलिप्तेव दीपितवानिव अङ्भावपचे झलोझली

ति सिचोसोपः नतु नैवाजिह्वदत् स्वादितवान् शोकाग्नेरुद्धतत्वात्
हृदेष्यन्वालिश्रीति चङ् ॥ २२ ॥

तस्येत्यादि । शोकएवाग्निर्जलन् वर्द्धमानः तस्य रामस्य
स्नानं मनः काष्ठमवचिन्तया नीरसत्वात् अलिपत ददाह यद्यपि
लेपश्चन्दनादिनोपदेहस्तथाप्यग्निना लेपोदाहएव पर्यवस्यति
धातूनामनेकार्थत्वाद्वा शीतोऽपि अनिलः वनेतं रामं अलिहेव
स्पृष्टवानिव माद्येन सम्यगस्यर्धमात् किम्वा वज्जिना अलिप्त ददा
ह अतएव न अजिह्वदत् नानन्दयत् शोकाग्नेर्वर्द्धमानत्वात् वक्तव्य
स्येत्यादिना आत्मनेपदे लिपादेर्ङोविभाषितः पचे वांसिः झम
स्वादिति सिलोपः स्वादीङ्मादने ज्यञ्जुः खः खेः सम्बत् ॥ २२ ॥

स्नानभ्यषिचताम्भोऽसौ रुदन् दयितया विना ।
तथाभ्यषिक्त वारीणि पितृभ्यः शोकमूर्च्छितः ॥ २३ ॥

ज० म० स्नानित्यादि । असौ रामो दयितया विना शोकमूर्च्छितः शोकेन
मोहं नीतः स्नातुमारब्धः मूर्च्छेर्हेतुमयत्नस्य रूपं स्नाशौचे शब्द
प्रत्ययः रुदन्मभः सलिलं अभ्यषिचत क्षिप्तवान् शिरस्यञ्जलिना
अथ स्नातः पित्रभ्यो वारीणि अभ्यषिक्त दत्तवान् सिचैः पूर्ववदि
भाषाऽङ् सिचिरचोत्सर्गे वर्त्तते ततस्त्वार्थान्तरवृत्तिलाज्जलस्य
कर्त्तव्यं ॥ २३ ॥

भ० स्नानेत्यादि । दयितया विना शोकेन मूर्च्छितोऽपि असौ रामो
रुदन् स्नानं स्नानं कुर्वन् अम्भोऽभ्यषिचत मन्त्रैः संस्तुतवान् स्वशि
रसि ऋजलिना क्षिप्तवानित्यर्थो वा तथा स्नातः पितृभ्यो वारीणि

अभ्यषिक्त दत्तवान् पित्रर्थं क्षिप्तवान् वा धातृनामनेकार्थत्वात्
 भिचेः संस्कारक्षेपदानवाचकत्वं तेन जलस्य कर्मत्वं अभ्युक्षणे कर
 णत्वं यथा जलेन सिञ्चतीति पूर्ववत् ङः गीकइति षत्वं मूर्च्छासं
 मोहे उच्छ्रये व्यन्तात् क्तः केवलात्तु क्तवत्त्वोरादितद्गमन
 स्थात् मूर्च्छा जाताऽस्येति इतोऽस्यजातइति इतोवा ॥ २३ ॥

तथार्त्तोऽपि क्रियां धर्म्या सकालेनामुचत् क्वचित् ।
 महतां हि क्रिया नित्या क्षिप्त्रे नैवावसीदति ॥ २४ ॥

तथेत्यादि । सरामस्तेन प्रकारेणार्त्तोऽपि क्वचिदपि धर्म्या ज०म०
 क्रियां काले नामुचत् न त्यक्तवान् अस्मादेव यतोमहतां सत्यपि
 क्षिप्त्रे व्यसने नित्या क्रिया नावसीदति आङ्पूर्वादर्थेच्छणेतेर्वा
 निष्ठायां चतिधातौ वृद्धिः मुचेः खदनुबन्धत्वादङ् छजः शश्
 रिङि यङौ ॥ २४ ॥

तथेत्यादि । तथा तेन प्रकारेण आर्त्तोऽपि व्याकुलोऽपि सरामः म०
 क्वचिदपि काले धर्म्या धर्मादनपेतां क्रियां नामुचत् न त्यक्त
 वान् मुच्यग्रपञ्चमोच्चे खदित्वात् ङः आङ्पूर्वादर्थेः क्तः गर्धो
 रनेधिणइति त्रिः हि यस्मात् महतां क्षिप्त्रे व्यसने सत्यपि नित्या
 क्रिया नैवावसीदति नापगच्छति क्रियेति कुः शस्तेति शः स्त्रीलक्ष
 चङिः श्रुधोरितीयः यदकरणे प्रत्यवायः सा नित्या ॥ २४ ॥

आह्लास्त समुज्जः शूरान् मुज्जराकृत राक्षसान् ।
 एत सीताद्रुहः संख्ये प्रत्यर्थयत राधवं ॥ २५ ॥

ज०म० . आह्वासेत्यादि । पुनः पुनरभिभूयितुं शूराणाह्वासे आह्व
 तवान् तथा राक्षसानां कृत पूर्ववत् विकल्पः सङ्ख्यायामाहु इत्या
 त्मनेपदं कथमाह्वतवानित्याह हे सीताद्रुहः सीताहिंसकाः शूरा
 . राक्षसावा एत आगच्छत आहुपूर्वादिणोऽसौ संख्ये संग्रामे
 राघवं प्रत्यर्थयत प्रत्यर्थिनं कुरुत प्रत्यर्थिन्शब्दात्तत्करोती
 त्यर्थे णिच् तदन्तासौटः परस्मैपदं अर्थयाजीयामित्यस्य तु स्वा
 धिकेष्ट्यन्तस्य सर्वदात्मनेपदित्वात् प्रत्यर्थयध्वमिति वा स्यात्
 ॥ २५ ॥

भ० . आह्वेत्यादि । सरामोमुज्ज्वारंवारं शूरान् आह्वासे अर्थात्
 युद्धाय राक्षसानपि आह्वत सङ्ख्यायामाहु इति मं पूर्ववत् ङसी
 कथमाह्वत इत्याह हे सीताद्रुहः सीताहिंसकाः यूयं एत आगच्छत
 आहुपूर्वादिणोऽसौ संख्ये युद्धे राघवं प्रत्यर्थयत प्रत्यर्थिनं कुरुत
 प्रत्यर्थिन्शब्दात् लेः कृत्याख्यानेजिरिति कृतौ जिः जीमंसेति डित्त्वे
 टेलोपः अर्थकङ् याचनइत्यस्य वा रूपं कचिदात्मनेपदिनोऽपि
 परस्मैपदितेति न्यायात् केचित्तु चुर्भोजिर्भेति जेरभावपक्षे
 जितान्त्रं जौतृभयपदमेवेत्याहुः ॥ २५ ॥

स्वपोषमपुषद्युष्मान् या पक्षिण्मृगशावकाः । अद्यु
 तच्चेन्दुना सार्द्धं तां प्रव्रूत गता यतः ॥ २६ ॥

ज०म० . स्वपोषमित्यादि । हे मृगपक्षिणां शावकाः पोताः या सीता
 युष्मान् स्वपोषमपुषत् पुष्टवती स्वपोषइति णमुल् यथाविधनु

प्रयोगः तां प्रव्रूत कथयत यतोयत्र आद्यादित्वात्तसिः गता सत्सु
द्युतत् द्योततेस्म सार्द्धमिन्दुना चन्द्रमसा तुल्यत्वात् ॥ २६ ॥

स्वपोषेत्यादि ॥ एवंप्रकारेण मृगादीनप्याकास्तेति सम्बन्धः भ०
हे पक्षिणां मृगाणाञ्च शावकाः शिशवोऽपि सीता युष्मान् स्वपोषं
अपुषत् स्वेन आत्मना धनेन वा पुष्टवती अभिधानात् स्वपूर्वात्
पुषेर्णम् तदनुप्रयोगश्च या इन्दुना सार्द्धं अद्युतत् तस्याद्योतनेन
इन्दोः स्वभावेन गुणीभूतत्वात् ततोऽप्युत्कर्षः स्वच्यते सार्द्धं शब्देन
समानत्वं वा लक्ष्यते उभयत्र शासुलि द्युत्पुषादेरिति डः पे ड
विधानादेव द्युतेः पं उक्तञ्च अतएव पं तां प्रव्रूत वदतं त्वत्स्व
यास्त्वय्येव कथनं किमर्थं इत्याशङ्कयामाह गतेति यस्माद्ग
ता अन्यत्र मां त्यक्तेत्यर्थात् केचित्तु यतोयत्र गता तं देशञ्च व्रूते
त्यध्याहरन्ति केचित्तु या यतोयत्रान् अपुषत् इन्दुना सार्द्धं साम्यं
गता या अद्युतच्च यतोऽद्यत्ने इत्यस्य किपीत्याहुः केचित्तु
हे पक्षिमृगशावकाः गतायतैः सन्तः तां प्रव्रूत गतं गमनं भावे
क्तः न यतन्ते इति अयतः कर्त्तरि क्तिप् गताय अयतोऽयन्न
वन्तः स्थिराः सन्त इत्यर्थ इत्याहुः गताय नास्ति यत् त्यक्त्वा येषां
तादृशाः सन्त इत्यन्ये ॥ २६ ॥

गिरिमन्वद्विपद्रामोलिषुर्जनकसम्भवां । तस्मिन्ना
योधनं वृत्तं लक्ष्मणायाशिषन्महत् ॥ २७ ॥

गिरिमित्यादि । गिरिं लक्ष्मीकृत्य गतः लब्धित्वादङ् किमर्थं ज०म०

लुभुमिहुः सनिमीमेत्यादिना इस् अच लोपइत्यभ्यासलोपः
 खरिचेति चत्वं जनकसम्भवां सम्भवत्यस्मादिति सम्भवः ऋदोरप्
 जनकः सम्भवोयस्यास्तां सीतां अस्मिन् गिरौ आधोधनं युद्धं
 महदतिशयत्वात् वृत्तं लक्षणायाशिषत्कथितवान् क्रियायोगे
 चतुर्थी सत्तीत्यादिनाऽङ् शासद्दङ् हलोरितीत्वं शाशिवसीति
 षत्वं कथमकथयदित्याह ॥ २७ ॥

भ० गिरीत्यादि । जनकसम्भवां सीतांलभुमिच्छ रामोगिरिमनु ल
 चीकृत्य असृपत् ऋसृपौगतौ लदित्वात्ङः लभेः सनिमिभोमा
 देत्यादिना अकारस्य इस् खिलोपश्च स्यादेः सोलोपश्च झप्झमे
 रिति पः सम्भवत्यस्मात् सम्भवः जनकः सम्भवा यस्याः जनका
 त्सम्भवनं यस्यादिति वा तस्मिन् गिरौ वृत्तं महदाधोधनं युद्धं
 लक्षणायाशिषत् उक्तवान् तादर्थ्यं चतुर्थी यदभिप्रेत्य धात्वर्थ
 स्तत्र चतुर्थीति परः शासुअनुशिष्टौ शासुलिङ्गुदिति ङः शासु
 ङिङ्गुसङ्गेदिति इत्वं किलादिति षत्वं ॥ २७ ॥

सीतां जिघांक्ष सौमित्रे राक्षसावारतां ध्रुवं । इदं
 शोणितमभ्यग्रं संप्रचारेऽच्युततयोः ॥ २८ ॥

ज०म० सीतामित्यादि । इत्येवं लक्षणायाशिषदिति श्लोकचतुष्टयं
 यावत्सम्बध्यते हे सौमित्रे सीतां हन्तुमिह्नौ राक्षसावारतां मा
 गताविति ध्रुवं निश्चितं उत्प्रेक्षायामित्यन्ये आङ्पूर्वादर्तेरादा
 दिकादेवाङ् पुषादिस्त्रिंशे शास्त्रिसाहचर्येण तस्यैव ग्रहणात् अह
 भोङ्गोति गुणः आङ्विनायडागमे कृते रूपमिदं हन्तेः सनि

अञ्जनगमांसनीति दीर्घः अभ्यासाच्चेति घलं कुतो ज्ञातमित्याह इदमभ्ययं शोणितं तयोः संप्रहारे युद्धे अच्युतत् गलितं च्युतिरुत्तरणे अकर्षकोऽत्र इरनुबन्धत्वादिरितोवेत्यङ् सीतां भक्षयितुं तयोरेव विवादो वृत्त इति भावः ॥ २८ ॥

सीतामित्यादि । इत्येवं लक्षणायाग्रिषदिति श्लोकचतुष्टयं म०
येषु सम्बध्यते हे सौमित्रे भुवं निश्चिते उत्प्रेक्षे वा सीतां हन्तुमिच्छू
राक्षसावारतां आङ्पूर्वात् अलिगत्या इत्यस्मात् अप्रापणे चे
त्यस्मादा वत्सल्येत्यादिना पक्षे ङः दृष्टोर्णुरिति गुणः आडा
विनापि रूपमेतत् हन्तेः सनिर्घोऽऽनिङ्गमामिति दीर्घः खेर्होषः
कुतो ज्ञातमित्याह तयोरेव संप्रहारे युद्धे इदं अभ्ययं अभिनवं
शोणितं अच्युतत् गलितं च्युतिरुत्तरणेऽकर्षकः इरित्वात् शासु
लिद्युदित्यादिना पक्षे ङः सीतामत्तुं तयोरेव विरोधो जात इति
भावः ॥ २८ ॥

इदं कवचमच्योतीत् साश्वोऽयं चर्णितोरथः । एह्य
मुं गिरिमन्वेष्टुमवगाहावहे द्रुतं ॥ २९ ॥

इदमित्यादि । इदं कवचमच्योतीत् भ्रष्टं अङ्गभावे सिजेव भ ज० म०
वति अयं रथः साश्वचर्णित आस्ते यतश्चैवं तस्मादेहि आगच्छ द्रुतं
किं पश्चादित्यन्वये अमुं गिरिमवगाहावहे विलोडयावः क्षिप्रं
अन्वेष्टुं सीतामित्यर्थात् एतत्सर्वं पर्वतसमीपे कथ्यते ॥ २९ ॥

इदमित्यादि ॥ कवचमिदं अच्योतीत् भ्रष्टं इरित्वात् ङाभाव म०
पक्षे आंसिः अश्वेन सह चूर्णितोऽयं रथश्चास्ते यतएवं तस्मात्

इतुं शीघ्रं एहि आगच्छ आङ्पूर्वखेणोहै रूपं अनेष्टुमघात्
सीतां अमुं गिरिं आवां अवगाहावहे सर्वतः पर्यटावः ॥ २८ ॥

मन्युर्मन्ये ममास्तम्भीदिषादोऽस्तभदुद्यतिं । अजारी
दिव च प्रज्ञा बलं शोकात्तथाजरत् ॥ ३० ॥

ज०म० मन्युरित्यादि । मन्युर्मम शोकः मन्ये इत्यहं सशोकः सुहृज्जने
ऽस्तम्भीत् संभवान् विषाद उद्यतिमस्तभत् । अत्र पक्षे अनुनासिक
लोपः प्रज्ञा च तत्र विवेकिनी बुद्धिः अजारीत् विवेकवैकल्यात्
जीर्णैव तथाशब्दः समुच्चये बलं शोकादजरत् जीर्णं स्वकार्या
करणात् चट्टशोकीति गुणः जृस्तम्भित्यादिना सिजङ्गै ॥ ३० ॥

भ० मन्युरित्यादि । हे सौमित्रे मन्युः शोकोमम मन्ये स्तम्भमू
र्त्तिशिराद्वयमस्तम्भीत् शोकजन्यवायुना मन्यास्तम्भोनाम व्याधि
र्जातइत्यर्थः मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियां पश्चाद्ग्रीवाशिरामन्येति
चामरः विषाद उत्साहविपर्यय उद्यतिं उद्यमस्तभत् स्तम्भुधा
तुः सौत्रिकः शासलिइदिति वाङ् हसुनङ् लोपः उभावापक्षे
व्याधिः उत्पूब्बाद्यमेः क्तो वनतनाद्यनिमामिति मलोपः मम
प्रज्ञा बुद्धिश्चाजारीत् कर्त्तव्यमूढत्वाज्जीर्णैव तथा मम बलं शो
कात् अजरत् कार्याक्षमत्वाज्जीर्णमिव पूर्ववदाङ् ट्प्रोर्णुदिति
गुणः पक्षे सिः प्रजवदेति त्रिः तथेति समुच्चयाभ्युपगमसादृशेष्वि
ति वृद्धाः ॥ ३० ॥

गृध्रस्येदाश्रयतां पक्षौ कृत्तौ वीक्षस्व लक्षण । जिघां
सोर्नूनमापादि ध्वंसोऽयं तां निशाचरात् ॥ ३१ ॥

गृध्रस्येत्यादि । हे लक्षण इह प्रदेशे गृध्रस्य पक्षौ कृत्तौ ज०म०
क्षिन्नौ अश्रयतां पूरुनौ पूर्ववदङ्घ्रिः श्रयतेरः इति वीक्षस्व नूनमवशं
सीतां जिघत्सोरत्तुमिहोर्गृध्रस्य अदेर्लुङ्सनोर्धसु निशाचरादयं
ध्वंसः पक्षेदआपादि उत्पन्नः कर्त्तरि लुङ् चिण्तेपदइति
लेश्विणादेशः तत्रब्दस्य चिणोलुक् ॥ ३१ ॥

गृध्रेत्यादि । हे लक्षण इह स्थाने गृध्रस्य कृत्तौ पक्षौ भ०
अश्रयतां वायुना मांसादिपरिणामेन वा वृद्धिं गतौ इति वीक्षस्व
पश्य दुश्शोश्र्वगतिवृद्धोः पूर्वेष्व वा ङः वक्ष्यस्यपतामिति श्रः
नूनं निश्चितं तां सीतां जिघांसोर्गृध्रस्य अयं ध्वंसः पक्षेदः
निशाचरादापादि उत्पन्नः पदस्तनीण्वेदति कर्त्तरि इण्
इणस्तनलोपः जिघत्सोरिति पाठे अत्तुं भोक्तुमिहोः घसुदः
निति अदेर्धसुः सत्सरे ॥ ३१ ॥

क्रुद्धोऽदीपि रघुव्याघ्रोरक्तनेत्रोऽजनि क्षणात् ।
अबोधि दुःस्थं त्रैलोक्यं दीप्तैरापूरि भानुवत् ॥ ३२ ॥

क्रुद्धेत्यादि । तदेवं रघुव्याघ्रो रामः क्रुद्धोऽदीपि दीप्तवान् ज०म०
क्षणाच्च रक्तनेत्रोऽजनि जातः जनिबध्नास्तेति न वृद्धिः त्रैलोक्यं
निहन्ति यस्मिन् हन्यमानेऽपि सीताक्रुद्धोऽपि नश्यन्ति इत्यभि
प्रायेण दुःस्थमबोधि बुध्यते स किम्वा रामस्य दाराद्वियक्ते

मदाव्येषु का कथा इति दुःखं त्रैलोक्यमवोधि दीप्तैस्तेजोभिर्ह
तुभिरापूरि वर्द्धते स्म भानुवदादित्यवत् दीप्तैरिति भावे निष्ठा
सर्वत्र कर्त्तरि लुङ् दीपजनेत्यादिना चिण् ॥ ३२ ॥

भ० कुङ्कुमाद्यादि । लक्षणाद्यैवमुक्ता रघुव्याघोरारामः कुङ्कुः सन्
अदीपि जज्वाल क्षणाच्च रक्तनेत्रोऽजनि जातः त्रैलोक्यमेवं
दुःखं अवोधि ज्ञातवान् शत्रुमलब्ध्वा तन्नाशाय त्रैलोक्यमपि
नाग्नयिष्यामीत्याशयः येनाहमपि दुःखः कृतस्तेन सुतरां जग
दुःखमिति वा दीप्तैस्तेजोभिर्हेतुभिरापूरि वर्द्धते स्म भानुरिव
दीपेर्भावे क्तः, सर्वत्र पदस्तनेऽण्वेदित्यादिना कर्त्तरि पाक्षिक
इण् इणस्तनलीपः जनबधःसेमदित्यादिना जनेर्ह्रस्वः ॥ ३२ ॥

अतएवस्योत्तमं सत्वमप्यायि कृतकृत्यवत् । उपा
चायिष्ट सामर्थ्यं तस्य संरन्धिणोमहत् ॥ ३३ ॥

१०भ० अतायीत्यादि । अस्य रामस्य उत्तमं सत्वमभिप्रायः श्लोकव्य
सनयो रविकारत्वात् अतायि सन्ततं नान्तरा विवृण्वते स्म अप्या
यि वृंहितं कृतकृत्यवत् समाप्तक्रियवत् हस्ततलस्यं शत्रुबधं मन्य
मानस्य उभयत्रापि पूर्ववक्षिण् तस्य रामस्य संरन्धिणः शत्रुवि
षये शुभितचित्तस्य सामर्थ्यं बलमुपाचायिष्ट स्वयमेवोपचीयते
स्म चिनेतेरचः कर्मकर्त्तरीति चिण् पचे चिस्तदिट्चेति ॥ ३३ ॥

भ० अतेत्यादि । अस्य रामस्य सत्वं व्यवसायः स्वभावोवा अतायि
सततं बभूव नान्तरा विवृण्वते स्म उत्तमं व्यसनेऽपि अविकृतं ता
युक्त्वा तनसन्तत्योः अप्यायि वर्द्धते स्म कृतकृत्यवत् समाप्तक्रिय इव

क्रोधात्साहाधिक्यात् विहितोवैरिबधदत्तध्वसायात् प्याधीङ्
वृद्धो उभयत्र पूर्ववदा इण् संरन्निणः शत्रुविषये कृद्भूतस्य तस्य
रामस्य सामर्थ्यं महदुपाचायिष्ट स्वयमेवोपचीयते स हनयद्
दृशचइति चिनेतेः सेर्मिण् कर्मकर्त्तरि चायृङ्निशानेऽर्धे इत्य
स्थानेकार्थत्वात् कर्त्तर्येवेदं रूपमित्यन्ये सत्वं गुणे पिशाचादौ बले
द्रव्यस्वभावयोः । आत्मानि व्यवसाये च चित्ते प्राणिषु जन्तुष्विति
विश्वः ॥ ३३ ॥

अदोहीव विषादोऽस्य समरुद्धेव विक्रमः । सम
भावि च कोपेन न्यश्वसीञ्चायतं मुहुः ॥ ३४ ॥

अदोहीत्यादि । अस्य रामस्य विषादः प्रागुत्पन्नोऽदोहीव स्वयं ज०म०
चरितइव अथवा अदोहीव प्रपूर्यते स्वेव विक्रमः पुरुषकारः
समरुद्धेव संरुध्यते स इव कर्मवदित्यादिना कर्मवद्भावेन प्राप्त
स्व चिणेन नरुद्धइति निषेधः तेन सिजेव भवति झलोझलोति सिचो
लोपः झवस्तथोर्धोऽधः झलाञ्जझभीति धत्वजस्वे कोपेन च
ससभावि सम्भूतं चिण्भावकर्म्मणोरिति भावे चिण् त्रैलोक्यदौः
स्वावबोधाज्जातखेदः सन् आयतं दीर्घं न्यश्वसीत् नियमितवान्
ह्यन्तेति वृद्धिर्न भवति मुहुइति सर्व्वच योज्यं ॥ ३४ ॥

अदोहीत्यादि । अस्य रामस्य प्रागुत्पन्नो विषादः स्वयमेव म०
दोहि इव क्रोधातिशयात् स्वयं चरितइव पूर्यते स्वेवेत्यन्ये वेषज
दुहइति कर्मकर्त्तरि वा इण् विक्रमोऽपि समरुद्धेव स्वयमेवान्तः
प्रविष्टइव नतपरुद्धसद्वेति कर्मकर्त्तरि इण्निषेधः ससखादि

ति सिद्धोपः अथ कोपेन समभावि सम्भूतं रतनोर्थगिणाविति
भावे इण् कोपात् मुञ्जर्वारंवारं आयतं दीर्घं यथा स्यात्तथा
रामोन्यश्चसीत् हसादेःसिमद्व्यादौ असवर्जनात् न वृद्धिः । इति
सिञ्जधिकारः ॥ ३४ ॥

अम्प्रकरणं कथ्यते ।

अथालम्ब्य धनूरामोजगर्ज गजविक्रमः । रुणधि
सवितुर्मार्गं भिनन्नि कुलपर्वतान् ॥ ३५ ॥

ज०म० इतः प्रभृति अम्प्रकरणमधिकृत्याह । अथेत्यादि । अथान
न्तरं रामोधनुरालम्ब्य गृहीत्वा जगर्ज विष्फुर्जितवान् धनूराम
इति ब्रह्मोपदति दीर्घः गजगतिः सवितुः सूर्यस्य मार्गं पन्थानं
रुणधि आवृणोमि शरैरित्यर्थात् तथा भिनन्नि विदारयामि
कुलपर्वतान् ॥ ३५ ॥

भ० अथ नञ्बन्धाधिकारः । स च स्वमते अण् । अथेत्यादि । अन
न्तरं गजपराक्रमोरामोधनुरालम्ब्य गृहीत्वा जगर्ज सिंह
नादं चकार किं कृत्वा जगर्जेत्याह अहं सवितुः सूर्यस्य मार्गं
पन्थानं रुणधि आवृणोमि अर्थात् शरैः मृदुत्वादेव ममेदृशं
कर्षं संवृत्तं ददामीं महतां दण्डभयादन्योऽपि सीतां दास्यति
नच पुनरेवं कोऽपि करिष्यतीति भावः अतएव न तृणेक्षीति
लोकोऽयमिति वक्ष्यति कुलपर्वतान् पृथिव्याश्रवस्तत्त्वकान् पर्व
तानपि अहं भिनन्नि विदारयामि रुधिरौज्ज्वालावृत्तौ जघ्ना
भिदिभिदि दिवसुतुदरुधेति अणोव जघ्नादिवत् प्रकृतिप्रत्य

ययोः साहाय्यकारित्वान्न ऋप् दिवसुतुदरुधकादेरिति षष्ठ्ये
कवचनान्तं पदं तेन दिवादिप्रभृतीनां सम्बन्धे श्यनादयोरेपरे
निर्दिष्टादत्यर्थः ते कुत्र भवन्तीत्याशङ्क्य वृत्तावुक्तं एभ्यइति
तेन सूत्रे षष्ठीनिर्देशात् रुधादेः अण् णित्त्वादन्याचऽत्तरः
एभ्यइति वृत्तौ पञ्चमीनिर्देशादन्ये प्रकृतेरुत्तरइति बोध्यं न
च सूत्रे पञ्चमीनिर्देशेऽपि णित्वात् अण् रुधादेरन्यादचः परे
भवितुमर्हति णमितइत्यस्य षष्ठ्यन्तएव विषयत्वात् ग्रासुलिङ्ग्य
त्पुषादेरिति पञ्चम्यन्तत्वात् प्रकृतेः परोङः न तु ङित्त्वादन्यस्य
स्थाने इत्यादिदर्शनात् षष्ठीनिर्देशेऽपि पञ्चम्यर्थो गम्यते तथाहि
अनङुत्पुं पथोलक्ष्मीनावामेकलवाचिनां । नित्यं कः स्यादङ्गभीक्ष्णौ
वा स्याद्विल्वज्जलयोरिति । अन्यत्रापि नित्यालतां खरान्तानां
सृजिदृश्योश्च वेद्यलि । त्वचि नित्यानिटःस्युस्वेदृव्येऽदं नित्यमिट्
यलीति ॥ ३५ ॥

रिणञ्चि जलधेस्तोयं विविनञ्चि दिवः सुरान् ।
क्षुणञ्चि सर्पान् पाताले किनञ्चि क्षणदाचरान् ॥ ३६ ॥

रिणञ्चमीत्यादि । जलधेस्तोय रिणञ्चि रिक्तीकरोमि रिचि ज०म०
रविरेचने दिवः खर्गात् सुरान्विविनञ्चि पृथक्करोमि विचिर
पृथग्भावे क्षुणञ्चि चूर्णयामि सर्पान् पाताले क्षुदिरपेषणे अट् कु
ष्माडिति णत्वं किनञ्चि क्षणदाचरान् रन्ध्रसान् दिधा करोमि
क्षुदिरदैधीकरणे ॥ ३६ ॥

भ० रिषष्मोत्यादि । जलधेः समुद्रस्य तोयं रिषष्मि रिक्ती
 करोमि रिचिर्जधोविरेके रेफात् अणोणत्वं सुरान् दिवः स्वर्गात्
 विविनष्मि पृथक्करोमि विचिलिधैज् पृथक्त्वे विपूर्जः सुरा
 योगात् सुराः अर्जआदित्वादः तदुक्तं सुरापरिग्रहादेवाः सुरा
 इत्यभिविश्रुतादिति किम्वा सुरन्ति भान्ति ईशते वा इति सुरा
 सुरभ्रभैश्ययोरित्यस्मात् कृगृञ्जाप्रोजुरुदिति कः पाताले सर्पान्
 चुण्णि चूर्णयामि जधौचुर्दिर्द्युदि चुत्समेषणं षकाराख्यत्वं पतन्ति
 लोकाअस्मिन्निति पातालं निपातनात् चणदाचरान् क्षिन्धि
 वैधीकरोमि द्विदिधौञ्ज्दे ॥ ३६ ॥

यमं युनज्मि कालेन समिन्धानोऽस्त्रकौशलं ।
 शुष्कपेषं पिनष्म्युर्वीमखिन्दानः स्वतेजसा ॥ ३७ ॥

ज०भ० यममित्यादि । यममपि कालेन तदधीनेन मृत्युना युनज्मि
 सम्भ्रामि अस्त्रकौशलं समिन्धानः सम्बर्द्धयन् जिदन्वीदीप्तौ
 आत्मनेपदिनोलटः शानच् आत्मलोपः अघोरहोपः उर्वीं
 शुष्कां कृत्वा चूर्णयामि पिषुषंचूर्णने शुष्कचूर्णरुचेपिषइति
 णमुल् अखिन्दानः स्वतेजसा दैन्यमत्रगन् अपरिआम्यन् खिद
 दैन्ये पूर्ववहोपः ॥ ३७ ॥

भ० यममित्यादि ॥ यममपि कालेन मृत्युना अहं युनज्मि इनी
 त्यर्थः युजिर्धाञ्जुतौ अस्त्रकौशलं समिन्धानः वर्द्धयन् इन्वीञ्
 धक्च्युतौ शानः नषोनलोप्यइत्युल्लोपः नषोवेणाविति नख
 अकाररहितत्वं उर्वीं शुष्कपेषं पिनष्मि चूर्णयामि धौपिगु

चूर्णने शुष्कचूर्णरुचात् पिषोणम् गतार्थत्वे तदनुप्रयोगश्चेति
परः स्वमते चण्वित्यस्य योगविभागात् चैशुष्यचोमकवदति
शुषेः कस्य कः स्वतेजसा अखिन्दानः दैन्यमभजन् अपरिआ
म्यन् वा खिदङ्कथ्यैदैन्यके नणोवेऽणौ ॥ ३७ ॥

भूतिं तृणद्वि यक्षाणां दिनस्मीन्द्रस्य विक्रमं । भन
ज्मि सर्वमर्थ्यादास्तनच्चि व्योम विस्तृतं ॥ ३८ ॥

भूतिमित्यादि । यक्षाणां भूतिं सम्यदं दृष्ट्वा उत्सादयामि उद्व ज०म०
दिरहिंशानादरथोः इन्द्रस्य विक्रमं दिनस्मि अपनयामि हिंसि
हिंसायां इदितोनुम् तस्य आन्त्रलोपः सर्वमर्थ्यादांश्च व्यवस्थाः
सर्वेषां भनज्मि मर्हयामि भञ्जो आमर्हने आन्त्रलोपः तनच्चि
व्योम विस्तृतं संकोचयामि स्तृञ्जआह्लादने कान्तेन चौरादिकस्य
रूपं तन्मुसङ्कोचे आन्त्रलोपः कस्मादेवं प्रवृत्तस्त्वमिति चेदाह
॥ ३८ ॥

भूतिमित्यादि । यक्षाणां भूतिं सम्यदं दृष्ट्वा नाशयामि भ०
दृष्ट्वा धिर्नादरेच चकाराद्धिंसायां इन्द्रस्य विक्रमं दिनस्मि अ
पनयामि हिंसधिकिहिंसे नणोनलोप्यइति इदित्वात् हतनुषो
लोपः सर्वेषां मर्थ्यादाव्यवस्थाभनज्मि निवर्त्तयामि भन्जोधा
मोटने बोधआकाशस्य विस्तृतं विस्तारं तनच्चि सङ्कोचयामि
तन्मुधसंकुचि तनज्मोति पाठे तन्मुधसङ्कोचे स्तृनज्स्तृतावित्य
स्माह्लावे कः व्योमविशेषणे विस्तृतमिति निरर्थकं स्यात् ॥ ३८ ॥

न तृणेह्येति लोकोऽयं मां विन्ते निष्पराक्रमं । एवं
वदन् दाशरथिरपृणग्धनुषा शरं ॥ ३९ ॥

ज०म० नदणेह्यीत्यादि । न दणेह्यि न मारयामि इति कृत्वा ददहिहि
 सिहिंसायां अम् दण्डदम् अयं लोकोमां निष्यराक्रमं निर्वीर्यं
 विन्ते विचारयति विदविचारणदत्यस्मादात्मनेपदिनः अम्
 अलोपः एवमुक्तेन प्रकारेण वदन् दाशरथिः धनुषा शरं । अपृ
 णक् पृणक्ति स्म पृचोसंपर्के लङि अम् हल्ङ्गादिलोपः कुलं इति
 अम् विकरणनिदर्शनं ॥ ३८ ॥

भ० नदणेह्यीत्यादि । कथमेवं प्रवृत्तिरित्याह अहं न दणेह्यि
 न हन्मि इति कृत्वा मनसीत्यर्थात् अयं लोकः मां निष्यराक्रमं
 विन्ते विचारयति तेन मे पथ्यपहारो वृत्त इति भावः धौविदङ्
 मीमांसे नणोन्नेऽणौ दहधहिंसे दहदण्पिद्वसे इति नणदण्
 षकारात् णत्वं दाशरथीरामएवं वदन् धनुषा शरं अपृणक्
 युनक्ति स्म पृचोचसम्पर्के हसङ्गादिसेरिति दिशोपः षङिति
 कङ् चतोणत्वं शृणाति हिनस्तीति शरोऽनन्तः तालव्यादिः
 दन्त्यादिरप्यस्ति चित्रपुङ्खः शरः सर इति चिकाण्डशेषः । इति
 नशब्दाधिकारः ॥ ३८ ॥

अथ प्रकीर्णकाः ।

न्यवर्त्तयत्सुमित्राभूस्तं चिकीर्षुं जगत्क्षयं । ऐक्षे
 तामाश्रमादाराङ्गिरिकण्यं पतत्रिणं ॥ ४० ॥

ज०म० इतः प्रकीर्णकश्लोकानाह । न्यवर्त्तयदित्यादि । तं रामं जग
 त्क्षयं चिकीर्षुं कर्त्तुमिदं सुमित्राभूस्तं क्षणोन्यवर्त्तयत् निवर्त्तित
 वान्भ्रातः अस्त्रं कोपेन तया सार्द्धं कः संग्रामे युद्धं दातुं समर्थः

यदत्र युक्तं तत्प्रतिविधीयतामिति भवनं भूः सम्यदादित्वात्किप्
सुमित्रायां भूर्यस्य ऐचेतां रामलक्ष्मणौ दृष्टवन्तौ लङ्घिं रूपं पक्षि
णं गिरिकल्पं महाप्राणित्वात् आश्रमादारात् समीपे दूरान्तिका
र्यैरिति पञ्चमी ॥ ४० ॥

अथ प्रकीर्णकाः । न्यवेत्यादि । इत्थं जगतः चयं कर्त्तुमिच्छन्तं भ०
तं रामं सुमित्राभूर्लक्ष्मणौ न्यवर्त्तयन् निवारयामास अन्यापरा
धेनान्यदण्डानौचित्यात् सुमित्रा भूरुत्यन्तिस्त्वनं यस्य सुमित्रा
यां भूर्भवन् यस्येति वा सुमित्रायाभवतीति वा क्विवन्तमिदं रूपं
अथ रामलक्ष्मणौ आश्रमादारात् समीपे गिरिकल्पं पर्वत
तुल्यं पतत्रिणं पक्षिणं ऐचेतां दृष्टवन्तौ अन्यारम्भार्थारादिति
पञ्चमी ॥ ४० ॥

तं सीताघातिनं मत्वा हन्तुं रामोऽभ्यधावत । मा व
धिष्ठाजटायुं मां सीतां रामाहमैक्षिषि ॥ ४१ ॥

तमित्यादि । तं सीताघातिनं सीता हतानेनेति मत्वा रामो ज०म०
हनित्वा मोक्ष्यभ्यधावत धावुगतिः श्लो० रित्यस्मात्तुङ्घि स्वरितेत्वा
दात्मनेपदं तं हन्तुमुद्यतं रामं जटायुराह मा वधिष्ठादिति हे
राम मां जटायुं मा वधिष्ठाः मा वधीः वधवन्धने इत्यस्मादने
कार्थत्वादात्मनेपदिनः सेटोलुङ्घि रूपं न हन्तेः सत्याङ्घ्रि आङ्घ्रे
यमहनइत्यात्मनेपदं नास्ति अकर्मकादित्यनुवृत्तेः स्वनामपरि
कीर्त्तनं तव पितुरहं संखेति स्थापनार्थं सीतामैक्षिषि दृष्टवानहं
शुद्धुः समैकवचने अतो मां मां वधिष्ठाः ॥ ४१ ॥

तमित्यादि । तं पक्षिणं सीताघातिनं सीतामयं हतवान् इति भ०

मत्वा हन्तुं रामोऽभ्यधावत वेगेन अभिमुखं गतवान् धावुञ्जवे
 सृजि उपास्थितैवमुक्तेतमिति वक्ष्यमाणश्लोकेनान्वयात् मा बधिष्ठा
 इत्यादिपद्यार्द्धं हन्तुमुद्यतं रामं प्रति जटायुवाक्यमिति गम्यते हे
 राम जटायुं मां त्वं मा बधिष्ठान मारय हन्तेऽस्माक्यंमिः हन
 बधहीक्यलीति बधादेशः धात्वरन्तत्वात् वसोरस्येतीमि आत्मने
 पदमिहन्ति परस्मैपदिनां कचिदिति परवाक्यात् स्वमते वाञ्छ
 स्यात् आत्मनेपदं किम्वा आङ्पूर्व्यहन्तेः आत्माङ्गुठादङाह न
 यमदिति मं आत्माङ्गुठादित्यस्य कचिद्भभिचारात् तथा च गाण्डी
 वी कनकशिलानिभं भुजाभ्यामाजग्ने विषमविलोचनस्य वक्षदिति
 किम्वा जटायुमिति नामकीर्त्तनेन तव पितुः सखा अहमिति ज्ञा
 पितं तेन च तव पितुः सख्यदार्ढ्येनाहं तव स्वाङ्गमिव मम हिंसया
 तव स्वाङ्गहिंसा व्यथेति आरोपितात्माङ्गत्वादात्माङ्गुठादित्या
 त्मनेपदं किम्वा आत्माङ्गुठादित्यत्र आत्मशब्देनात्मीयोऽपि
 लक्ष्यते किम्वा धातूनामनेकार्थत्वादधङ्निन्दे च इत्यस्य रूपं
 किन्तिजगुपइत्यादौ निन्दाबधेः सन्विधानाद् न सन् जटा
 आयुर्यस्येति व्युत्पत्त्या तस्य च प्रवयसोऽजटायुषः स्वर्गिणः किमनु
 शोच्यतेऽधुनेति दर्शनाच्च जटायुमिति चिन्त्यमिति भ्रान्तावद
 न्ति यतो वाङ्मयादिषु धातोर्हृत्प्रत्यये आयुशब्दोऽयमुदक्तोऽपि
 दृश्यते यथा वायुना जगदायुनेति जटायुश्च जटायुरिति शब्द
 भेदः पौलस्त्यस्य जटायुषा विधटितः कार्णायसोऽयं रथः पश्येते
 पुरतः पित्राचवदनाः कङ्कालश्रेयाः कृताः । खड्गकिञ्च जटायुपच
 तिरितः सीताञ्जलीं वहन्नर्त्याकुलविधुदमुददव दामभ्युद
 स्यादरिरित्येतत्पथमुनादिवृत्तावुद्धसदन्तेन जटायुशब्दस्य य

नोदन्नात्वेन दैर्घ्यज्ञापनायोदाहृतं अहं सीतामैत्रिषि दृष्ट
वान् स्थां सि इम् अतोऽपि मा वधिष्ठादिति भावः ॥ ४१ ॥

उपास्थितैवमुक्ते तं सखायं राघवः पितुः । पप्रच्छ
जानकीवार्त्ता संग्रामञ्च पतन्निष्ठां । ततो रावणमा
ख्याय दिषन्तं पततां वरः ॥ ४२ ॥

उपास्थितइत्यादि । पचिणैवमुक्ते सति राघवस्तं रणभुङ्गानुष्ठा ज०म०
नेन उपास्थित परिचितवान् संगतकरणआत्मनेपदं स्थां धीरिषे
तीलं द्रुक्षादंगादिति विलोपः पितुः सखायं मम पितुः सखाय
मिति कृत्वा वच्छिन्नव्याद्वितीयैकवचने रूपं सख्युरसम्बुद्धाविति
षित्वाङ्किरायादेशः पप्रच्छ इष्टवान् तं पचिणं जटायुं किं जान
कीवार्त्ता संग्रामञ्च ततउपस्थानानन्तरं रावणं दिषन्तं ब्रुवुं आ
ख्याय कथयित्वा रावणेन हता सीतेति पततां पचिणां वरोजटा
युर्ममारिति परेषाम्वयः ॥ ४२ ॥

उपेत्यादि । पचिणा एवमुक्ते सति राघवस्तं पितुः सखायं म०
उपास्थित आराधितवान् मैत्राध्वसङ्गदिति मं स्थादेर्ङिष्टीमेइति
ङिर्गुणाभावश्च अस्त्वादिति विलोपः ततउपस्थानानन्तरं दिष
न्तं ब्रुवुं रावणमाख्याय सीता तेन हतेति कथयित्वा पततां पचि
णां वरः अष्टोजटायुर्ममारिति वक्ष्यमाणश्लोकेन समन्वयः ॥ ४२ ॥

ब्रणवेदनया ग्लायन्ममार गिरिकन्दरे । तस्याग्न्य
म्बुक्रियां कृत्वा प्रतस्थाते पुनर्व्वनं ॥ ४३ ॥

ब्रणेत्यादि । ब्रणकृता वेदना पीडा मध्यपदलोपी समासः तथा ज०म०

ग्लायन् ग्लानिं गच्छन् शतर्यायादेशः समार मृतः क गिरिकन्द
रे यं गिरिमन्वसृपत् तस्य निम्नप्रदेशे कन्दं रातीति व्युत्पत्तिमा
त्रं तस्य जटायोरग्न्यम्बुक्रियां दाहमुदकदानञ्च कृत्वा पुनर्भूयो
वनमरणं प्रतस्थाते प्रस्थितौ समवप्रविभ्यदत्यात्मनेपदं ॥ ४३ ॥

भ० ब्रणेत्यादि । ब्रणेन या वेदना तथा ग्लायन् ग्लानिं गच्छन्
समार अथ गिरिकन्दरे यं गिरिमन्वसृपद्रामस्तस्य निम्न
प्रदेशे गुहायां वा अग्निक्रियां दाहं अम्बुक्रियां तर्पणं च कृत्वा
पुनर्ज्वनं प्रतस्थाते अर्थाद्रामलक्षणेन प्रतिज्ञानिर्णयेत्यादिना
प्रस्थोमं मृदुष्टीढीममिति नियमात् ठीपं । अद्यालम्ब्यधनूराम
इत्यादिपद्यार्द्धादनन्तरं सीताविरहदुःखार्त्तः कोपसंरक्तलो
चनइति यमं युनज्जि कालेनेत्यादिपद्यार्द्धानन्तरं विनज्जि धाम
सर्वेषां दृष्टेऽस्ति सकलं जगदिति एवं वदन् दाश्वरथिरित्यादि
पद्यार्द्धादनन्तरं जगन्नाशाय सन्नद्धस्तृणवत्स्वेन तेजसेति न्यवर्त्त
यत् सुमित्राभूरित्यादिपद्यार्द्धानन्तरं तेजःसाचं विवृष्टानं दिध
चक्ष्ममिवानलमिति तं सीताघातिनं मत्वेत्यादिपद्यार्द्धानन्तरं
ग्रीवाच्च सतदापची भयाद्रामेण तर्जितइति उपास्थितैवमुक्ते
तमित्यादि पद्यार्द्धानन्तरं पप्रह जानकीवार्त्ता संग्रामञ्च पतचि
णमिति तस्याग्न्यम्बुक्रियां कृत्वेत्यादि पद्यार्द्धानन्तरं विराधमीधि
वांसौ तां विचित्रानावितस्तइति पद्यार्द्धं केनचित् कश्चित् पुस्त
के प्रक्षिप्तं सर्वमिदं प्राचीनैरुपेक्षितत्वाद्मूलमेव तत्राप्यथालम्ब्य
धनूरामइत्यादिपद्यार्द्धानन्तरं सीताविरहदुःखार्त्तः कोपसंरक्त
लोचनइति पद्यार्द्धमतीवायुक्तं नञ्बद्धाधिकारे नञ्बद्धाभावात् ।

सत्वानजस्रं घोरेण बलापकर्षमश्रता । क्षुधता ज
गृहाते तौ रक्षसा दीर्घवाङ्मना ॥ ४४ ॥

सत्वानित्यादि । तौ रामलक्ष्मणौ रक्षसा राक्षसेन जगृहाते अ० म०
गृहोतौ कर्मणि लिट् किं नाम्ना दीर्घवाङ्मना अन्वया चेयं संज्ञः
एक एकेन वाङ्मना द्वितीयोद्वितीयं क्षुधता वुभुक्षमाणेन
घोरेण भीमेन सत्वान् अजस्रं सदा नञ्पूर्वाज्जघोनामि कम्पीति
रः अश्रता भुञ्जानेन किं कृत्वा बलापकर्षं बलादाकृत्येव पाका
दिकमनपेक्ष्य अपादाने परीक्षायामिति णमुल् ॥ ४४ ॥

सत्वानित्यादि । तौ रामलक्ष्मणौ दीर्घवाङ्मना रक्षसा भ०
जगृहाते गृहोतौ कर्मणि ठौ क्षुधता वुभुक्षणा दिवादिस्मात् श्यन्
बलापकर्षं सत्वान् प्राणिनोऽजस्रं निरन्तरं अश्रता भक्षयता ब
लापकृत्य त्वरया परिष्कारादिकमकृत्यैव पञ्चम्यन्तात्तरायां
णमिति परः स्वमते बलेनापकर्षोऽपकर्षणं यचेति सत्वभक्षण
क्रियाविशेषणं एतेन त्वरयापरिष्कारादिकं तदपि प्राप्तं परि
ष्कृतत्वादौ बलहेतुत्वस्य वैयर्थ्यात् चणमेत्यस्य योगविभागाद्वा
चणम् घोरेण भयदेन नञ्पूर्वाज्जघोसदीपकम्याजसेति रः
॥ ४४ ॥

भुजौ चकृततुस्तस्य निखिंशाभ्यां रघत्तमौ । स
च्छिन्नवाङ्मरपतदिक्कलो क्लयन् भुवं ॥ ४५ ॥

इति प्रकीर्णकाः । .

ज०म० भुजावित्यादि । रघूत्तमौ रामलक्ष्मणौ तस्य योजनवाहोः
 वाह यथास्थानमागतौ चकृततुः क्षिन्नवनौ कृतोद्देदने इत्यस्य
 रूपं काभ्यां निस्त्रिंशाभ्यां खड्गाभ्यां निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यदति
 वाक्ये उच्प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानमिति त्रिंशच्छ
 ब्दाङ्गुलविधिः निरादयदति समासः टिलोपः सक्षिन्नवाङ्गः कृत
 भुजः सन् अपतत् पतितः पतेर्लङ्ङि रूपं खदित्वादङ्गुलं विङ्गलो
 व्याकुलः भुवं भूमिं कलयन् कलचलने घटादित्वे द्रुखलं । इति
 प्रकीर्णकाः ॥ ४५ ॥

भ० भुजावित्यादि । रघूत्तमौ निस्त्रिंशाभ्यां तस्य रचमोभुजौ
 खखग्रहणोद्यतौ चकृततुः कृतीऽपक्षिदि त्रिंशतोऽङ्गुलीभ्यानि
 र्गतः निस्त्रिंशः निशःत्रतोऽदति सूत्रे निशदति निर्देशात् निष्प
 तन्त्यदत्यादिवत् शापकप्राप्तस्य पलस्याभावः त्रिंशतोऽङ्गुलीभ्या
 ऽधिकं परिमाणं खड्गस्योक्तं निस्त्रिंशः करखड्गयोरिति कोषः स
 क्षिन्नवाङ्गः सन् भुवं कलयन् कम्पयन् न्यपतत् कलङ्गलचाले
 जलकलेत्यादिना अगेर्भा द्रुखः विङ्गलोव्याकुलः । इति प्रकी
 र्णकाः ॥ ४५ ॥

अथकृत्याधिकारः।

प्रष्टव्यं पृच्छतस्तस्य कथनीयमवीवचत् । आत्मानं
 वनवासञ्च जेयञ्चारिं रघूत्तमः ॥ ४६ ॥

ज०म० इतः परं कृत्याधिकारः । प्रष्टव्यमित्यादि । सयोजनवाङ्गः नि
 हतोरामं पप्रह कोभवान् कस्य पुत्रः कथं तव वनवासः कस्माच्च

दिग्गः सन् भ्रमसीति प्रष्टव्यं प्रश्नार्हं पृष्ठतस्तस्य तव्यत्तव्यानीयर
इति तव्यत् प्रष्टेति षत्वं टत्वञ्च रघूत्तमः इदानीं कथनीयं कथ
नार्हं तत्प्रश्नानुरूपं पूर्वेष्वानीयर अवीवचदक्षिण वचभाषणे
चौरादिकः स्वार्थिकोऽणिच् लुङ् चङ् णिलोपद्वयः दिव्यचमसन्
द्वावेवदीर्घत्वेषु रूपं किन्तदित्याह आत्मानं रामोदाश्रयि भ०
रिति वनवासं पितुरादेशात् वनवासं जेयं चारिं यः कनकमृग
लेन रावणः भीतामपहतवान् ॥ ४६ ॥

अथ कृत्याधिकारः । स्वमते व्यालव्यानीयथण्यपकेलिमाः ।
प्रष्टव्यमित्यादि । कस्त्वं कथमिहागतदित्यादि प्रश्नार्हं पृष्ठत
स्तस्य राक्षसस्य सम्बन्धे रघूत्तमः कथनार्हं प्रश्नानुरूपं अवीवचत्
कथितवान् वच्क्चम्बन्धे कित्वाचुरादिः जिञ्जीत्यङ् अञ्जु
ङः स्वः खेः सन्वत् जेर्लोपः किन्तदित्याह आत्मानं पित्रादिसम्ब
न्धेन वनवासं वनवासकारणमर्थात् जेयं जेतव्यमरिं शत्रुं रा
वणं शत्रुतावीजसहितमित्यर्थात् प्रह्लादश्रीषे तव्ये शशाजिति
षङ् शतरि तु ग्रहस्वपाद्योरिति जिः कथत्कवाक्यप्रबन्धे हमा
लोपोऽश्चित्यद्योरित्यकारलोपेऽपि स्थानिवद्भावाच्चित्यन्तेजुङ्
तेरिति जिः जेर्लोपः ते व्याः प्रक्यार्हेति अर्ह इत्यर्थे सर्व्वच
त्यः ॥ ४६ ॥

लभ्या कथन्नु वैदेही शक्योद्रष्टुं कथं रिपुः । सद्भ्यः
कथं वियोगश्च गद्यमेतत्त्वया मम ॥ ४७ ॥

लभ्येत्यादि । कथं केन प्रकारेण उपायेन लभ्या वैदेही प्राप्या जन्म०
पारदुपधादिति यत् शत्रुः केन प्रकारेण द्रष्टुं प्रक्यः प्रकधृषेत्या

दिना तुमुन् वियोगश्चायं सीतायाः कथं केन प्रकारेण सद्मः सो
 ढव्यः सकिसहोश्चेति यत् गद्यमेतत् कथनीयमेतत् गदमदेत्या
 दिना यत् ममेति शेषविवक्षायां षष्ठी त्वं पुनः कः इति पृष्ठञ्चाह
 ॥ ४७ ॥

भ० लभ्येत्यादि । इत्यपि अवीवक्षदिति सम्बन्धः नु प्रश्ने कथं वैदेही
 लभ्या रिपूरावणः कथं द्रष्टुं शक्यः अज्ञातदेशत्वात् कथं वियोगः
 सीतायादित्यर्थात् सद्मः एतत्सर्व्वं तथा मम सम्बन्धे गद्यं वाच्यं
 लभद्वाङ्मशप्राप्तौ शक्यञ्ज्जकिरुनश्रप्तौ सहङ्मर्षे एभ्यः पूशक
 सहेत्यादिना यः गदभावे इत्यस्मात् गदमदयमेति यः लयेति
 न्यभावोक्तिरिति कर्तुः षष्ठी निवृत्तिपक्षे तृतीया ॥ ४७ ॥

अहं राम श्रियः पुत्रो मद्यपीत इव भ्रमन् । पापच
 र्य्यो मुनेः शापाज्जात इत्यवदत्स तं ॥ ४८ ॥

अ० म० अहमित्यादि । हे राम अहं श्रियः पुत्रः मद्यपीत इव वाहिता
 ग्नादित्वाभिष्ठान्तस्य परनिपातः कार्य्याकार्य्यविवेकाभावात्पा
 पचर्य्यो राक्षसः मुनेः स्मृतशिरसः शापाज्जात उत्पन्नः माद्यत्य
 नेनेति मद्यं चरितव्यं चर्य्यमेतौ पूर्व्ववद्यत्प्रत्ययान्तौ पापं चर्य्य
 यस्येत्यवदत् सद्योजनवाङ्मसं रामं वाक्यार्थोऽत्र कर्म्म ॥ ४८ ॥

भ० अहमित्यादि । इति सद्योजनवाङ्मसं रामं अवदत् किमदि
 त्याह हे राम अहं श्रियोऽक्षरसः पुत्रः मद्यपीतः पीतमदिर
 इव भ्रमन् कार्य्याकार्य्यविवेकशून्यत्वात् कृतापराधो मुनेः स्मृत
 शिरसः शापात् पापचर्य्यः पापहेतुकर्म्मा राक्षसो जातः एतत्

कथमं तदाक्ये रामप्रीत्यर्थं मदीभिर्यजिह्वैर्मद्यतेऽनेनेति मयं
अभिधागात् गदमद्यमेत्यादिना ढभावे विहितेऽपि यः करणे
पीतं मद्यं येनेति अन्याहितादित्वात् क्लान्तस्य वा परनिपाता
इति रः स्वमते गमकत्वात् पापं चर्य्यं चरणीयं यस्य गदमद-
यमचरेति यः ॥ ४८ ॥

प्रयातस्तव यस्यत्वं शस्त्रपूतोब्रवीमि ते । रावणेन
हता सीता लङ्कां नीता सुरारिणा ॥ ४९ ॥

प्रयातइत्यादि । इदानीं तव यस्यत्वं बध्यत्वं प्रयातः यमेः ज० म०
पूर्ववत् यत् शस्त्रपूतस्तव शस्त्रेण पावितः सन् देवोभूतोब्रवीमि ते
तुभ्यं कथयामि पुनरदस्यतुर्थ्येकवचनस्य तेमयावेकवचनइतिते
आदेशः क्रियायोगे चतुर्थी कथनीयमाह रावणेन सुरारिणा
हता सीता लङ्कां नीता ॥ ४९ ॥

प्रयातइत्यादि । इदानीं तव यस्यत्वं बध्यत्वं प्रयातः प्राप्तः सन् भ०
तव शस्त्रेण पूतः पापान्निर्मुक्तः पूर्वदशां लब्ध्वा ते तुभ्यमहं ब्रवी
मिति तादर्थ्यं चो यमेः पूर्व्येण यः पूक्षिप्रदितइत्यनेन वेम्त्वात्
नेम्लोक्षीदिदमे इति पूङ्गः क्लृप्तवत्त्वरनिमत्वं वचनीयमाह
रावणेन सुरारिणा सीता हता लङ्कां नीता प्रापिता च एतेन
क्लृप्तायां रिपुर्द्रष्टव्यइति ब्रह्मोद्भूतं रिपुः कथमित्यनोत्तर
मुक्तं ॥ ४९ ॥

अथमूकेऽनवद्योऽस्ति पण्यभ्रातृबधः कपिः । सुग्री-
वोनाम वर्य्योऽसौ भवता चारुविक्रमः ॥ ५० ॥

ज०म० वैदेही प्राप्या कथमिति यमुपेत्य पृष्टवान् तं कथयन्नाह अथ
मूकइत्यादि । अथमूकपर्वते सुग्रीवोनाम कपिः चारुविक्रमो
महापराक्रमोऽस्ति असौ भवता वर्य्योवरणीयः प्रार्थनीयः वर-
इत्यायामिति चौरादिकाद्यत् यदा अवद्यपण्येत्यत्र वृजो वर्य्य-
ति स्त्रियामनिरोधे अनिरोध्या एतत्प्रवर्त्तनी वर्य्या प्रीतिर्य-
त्येव श्राद्धं भवता सद्यवर्य्यः प्रीतिमान् समानव्यसनत्वात् यतः
पण्यभ्रातृबधः सः पण्यविक्रेतव्योभ्रातुर्वालिनोबधोयेन यद्येवं
तदा कथं मया पापीयान् वर्य्यइत्यत आह अनवद्यः अगर्हणीयः
दारापहारित्वेन आततायिनोभ्रातुर्बधेन निर्दोषत्वादिति भावः
॥ ५० ॥

म० अथेत्यादि । सभ्या कथं नु वैदेहीत्यत्रोत्तरमिदं सुग्रीवो-
नाम कपिश्चमूकनामपर्वते अस्ति असौ सुग्रीवोभवता वर्य्यः
वरणीयः यतश्चारुविक्रमः अनुपकारकेण मया वृत्तोऽसौ मत्का-
र्य्यं कथं साधयिष्यतीत्याह पण्यभ्रातृबधः पण्यविक्रेतव्योभ्रा-
तुर्वालिनोबधोयेन भवता वालिबधं कारयित्वा सीतोद्धारं
करिष्यतीति भावः पण्यतुल्यत्वात्पण्यव्यपदेशः तर्हि पापात्मन-
स्तस्य वरणमनुचितं नच तद्वचनेऽपि विश्वासइत्यत आह अन-
वद्यः अनिन्द्यः दारापहारित्वेनाततायिनोभ्रातुर्बधे निर्दोष-
त्वात् नञ्पूर्वोवदिः पण्यव्यवहृतौ सुतौ वृजगसम्भक्तौ एषां या-
नानां पण्यव्यवहृत्येत्यादिना निपातनात् तथा रूपं केचित्तु वरत्के-
षेइत्यस्मान्नयानीयथाइति ये वर्य्यइति रूपमित्याहुः अथयो

ऽमूकाअध्ययनशीलायत्र सच्छयमूकः मूर्धन्यषकारवानयं च्छो
 ऋगविशेषो मूकोयत्रेति वा बलदृश्यादृश्यास्थलीति यमकात्
 तालव्यशकारवानिति केचित् केचित्तु च्छोऽद्रिभेदे भल्लूके इति
 विश्वप्रकाशे एकदेशेनापि संज्ञा गम्यतइति न्यायात् च्छमूकइ
 त्येव संज्ञामाहुः नामेति प्रकाश्यसम्भावनाक्रोधाभ्युपगमेष्वव्ययं
 अन्यथा भेदको तृतीया स्यात् ॥ ५० ॥

तेन वच्चेन हन्तासि त्वमर्थ्यं पुरुषाश्विनां । राक्षसं
 क्रूरकर्माणं शक्रारिं दूरवासिनं ॥ ५१ ॥

तेनेत्यादि । तेन सुग्रीवेण त्वं राक्षसं हन्तासि निहनिष्यसि ज० म०
 वच्चेन वहत्यभिप्रेतमनेनेति वच्चां करणमिति यत् कीदृशमर्थ्यं
 स्वामिनं पुरुषाश्विनां राक्षसानां अर्थ्यः स्वामिवैश्ययोरिति यस्मि
 पात्यते क्रूरकर्माणं पापाचारं शक्रारिं रावणं यद्येवमहमेव हन्तुं
 समर्थइत्यभिप्रायेणाह दूरवासिनं समुद्रान्तरितवासित्वात् ए
 काकिना हन्तुं न शक्यतइति भावः ॥ ५१ ॥

तेनेत्यादि । तेन सुग्रीवेण त्वं राक्षसं रावणं हन्तासि स्वरूपं भ०
 वच्चेन उच्यतेऽर्थोऽनेनेति वच्चास्तेन कीदृशं पुरुषाश्विनां राक्षसानां
 अर्थ्यं स्वामिनं क्रूरकर्माणं पापाचारं शक्रस्यापि अरिं एतेन
 दुर्जयत्वं दर्शितं दूरे वसन्तं एतेन समुद्रान्तरितत्वात् सहायं
 विना न हन्तुं शक्यतइति भावः वद्वैज्याप्रापणे च्छलिगत्या अन
 योः पूर्वेषु निपातः ॥ ५१ ॥

आस्ते स्मरन् सकान्ताया हतायावालिना कपिः ।
वृषोयथोपसर्थाया गोष्ठे गोर्दण्डताडितः ॥ ५२ ॥

ज०म० यद्यनवद्यस्तदा कथमस्य पण्यभाटबधइत्याह आस्तेइत्यादि । वालिना हतायाः कान्तायाः स्मरन्नास्ते कोऽन्यः सम्भवेत् यस्य हता तया मां योक्ष्यते अधीगिति कर्मणि षष्ठी कस्मैव वृषो यथा उपसर्थाया आसन्नप्रसवायागोः स्मरन् गोष्ठे आस्ते उपसर्थाकाल्याप्रजनइति निपातितं दण्डताडितः सन् दण्डस्थानी योऽत्र वाली ॥ ५२ ॥

भ० आस्तइत्यादि । तुल्ययोः सख्यनैविद्यसूचनाय पण्यभाटबधत्वादोषदर्शनाय वा इदमाह सकपिः सुयोवोवालिना हतायाः कान्तायाः स्मरन् आस्ते कुतोमया सा लभ्येति कर्मणि षष्ठी यथा उपसर्थाया आसन्नगर्भग्रहणायागोः स्मरन् वृषोगोष्ठे गोस्थाने दण्डेन ताडितः सन् तिष्ठति तदत् दण्डतुल्योऽत्र वाली उपस्रियते वृषभेन गम्यते उपसर्था स्मृतुमत्यां पण्यवयेत्यादिना निपात्यते ॥ ५२ ॥

तेन सङ्गतमार्येण रामाज्यं कुरु द्रुतं । लङ्कां प्राप्य ततः पापं दशग्रीवं हनिष्यसि ॥ ५३ ॥

ज०म० तेनेत्यादि । हे राम तेन वानरेण संगतं सख्यं अज्यं अनपाथं नजीर्यतइत्यस्मिन् वाक्ये अज्यं संगतमिति निपातितं आदौ विज्ञेयत्वेनोपात्तं संगतं तदिशेषणमज्यं कुरु द्रुतं यावत्तत्स्थानेन

युग्विधेन संगतं न भवति आर्येण सदाचारेण च हलोर्थत्ततः
सङ्गतात् सङ्गां प्राप्य गत्वा पापं पापीयांसं रावणं हनिष्यति
॥ ५३ ॥

तेनेत्यादि । हे राम तेन सुग्रीवेण सह द्रुतं ग्रीष्मं अजर्यं भ०
मैत्रीं कुरु कीदृशं सङ्गतं समयक्रमेण उचितं सङ्गतपदस्य सख्य
वाचिलेऽजर्यस्य तथार्थत्वाद्वैयर्थ्यं स्यात् केचित्तु सुग्रीवेण सह
सङ्गतं सख्यं कुरु कीदृशं अजर्यं अनपायं सङ्गतार्थस्यापि अजर्यं
शब्दस्योपचारादन्यत्र प्रवृत्तिरित्याहुः न जीर्यतीत्यजर्यं सङ्गतं
पूर्ववन्निपातितं स्नेहोमैत्रीप्रोतिरजर्यसंभाजनसङ्गतं प्रोक्तमिति
हलायुधः आर्येण सदाचारेण च धातोर्हृद्व्याघोरिति घ्राणि
रूपं आरात् पापेभ्योदूरेयातीति आर्यइति केचित् तदा मनी
षादिः द्रुतशब्देन यावद्भवद्विधेनान्येन सह तस्य सख्यं न जात
मिति व्यज्यते ततः सङ्गतानन्तरं सङ्गां प्राप्य दशग्रीवं पापं त्वं
हनिष्यसि सख्यं न दत्तम् ॥ ५३ ॥

अनृतोद्यं न तत्रास्ति सत्यवद्यं ब्रवीम्यहं । मित्र
भूयं गतस्तस्य रिपुहत्यां करिष्यसि ॥ ५४ ॥

ननु यावत्कार्यं न सिध्यति तावत्स्यांसङ्गइति कृतकत्वमु नैवेत्य ज०म०
तत्राह अनृतोद्यमित्यादि । सत्यमुद्यतइति कर्माणि यत् अहंसत्यं
वचोब्रवीमीत्यर्थः अनृतोद्यं तत्र सुग्रीवे नास्ति अनृतममत्यं उद्यं
वचनं अनृतोद्यं भावे क्वप् यजादित्वात्संप्रसारणं उभयत्रापि

वदः सुपि क्यप् चेति चकाराद्यच्च यस्मादेवं तस्मात्त्रिभूयं
मित्रभावं गतः भुवोभावे क्यप् रिपुहत्यां शत्रुहत्यां करिष्यसि
हनस्तचेति क्यप् तकारस्यान्तादेशः ॥ ५४ ॥

- भ० अनृतोद्यमित्यादि । स्वकार्थं साधयित्वा यदि मामुपेक्षते तदा
किं स्यादित्याह अहं सत्यवर्धं सत्यवचनं ब्रवीमि तत्र सुग्रीवेऽनृ
तोद्यं मिथ्यावचनं नास्ति वदेवाचि सेर्ब्दः क्यपयाविति क्यप् यद्
स्वपाद्योरिति जिः तस्मात्तस्य सुग्रीवस्य मित्रभूयं मित्रभावं गतः
सन् रिपुहत्यां शत्रुवधं करिष्यसि भूहनः क्यप्भावेन तस्येति क्यप्
• नस्य तस्य सिद्धभेदोऽभिधानात् ॥ ५४ ॥

आदृत्यस्तेन वृत्येन स्तुत्योजुष्येण सङ्गतः । इत्यः
शिष्येण गुरुवद्गुध्यमर्थमवाप्स्यसि ॥ ५५ ॥

- अ०भ० आदृत्यइत्यादि । तेन संगतः सन् गुध्यमभिलषणीयमवा
प्स्यसि ऋदुपधादिति क्यप् कीदृशः कीदृशेनेत्याह आदृत्यः आद
रणीयः वृत्येन वरणीयेन स्तुत्यः स्वार्हः जुष्येण सेष्येन हनुमत्
प्रभृतीनां कइव शिष्येण गुरुरिव यद्योपाध्यायः शिष्यैकार्थः
अनुगम्यस्तदिति एतिसुब्राह्मणित्यादिना क्यप् इस्मान्नात्तुक्
॥ ५५ ॥

- भ० आदृत्येत्यादि । न केवलं रिपुहननमन्यदप्यसीत्याह तेन
शिष्येणैव गुरुरिव त्वं सङ्गतः सन् गुध्यमाकाङ्क्षणीयमर्थमवाप्स्य
सि त्वं कीदृशस्तेन वा कीदृशेन आदृत्य आदरणीयः वृत्येन वर

सीयेन स्तुत्यः स्वार्हः जुष्टेण सेवार्हेण जनानामर्थात् तेन तुल्य
 चोद्भवोः सङ्गतं योग्यं इत्यः अनुगन्तव्यः अर्थात्तेन भवतोऽगुरु
 त्वेन तस्य शिष्यत्वेन मैत्रीकरणेऽपि न ते मानहानिरिति सूचितं
 दृढादरे वृजवृत्तौ युज्यस्तुतौ शङ्कोज्जिजुषमुद्दिष्टेवे दणगतौ
 शासुचु शासने वृद्धिर्युलिषे एभ्योऽभृजुषेत्यादिना कप् स्वस्य
 तन्पिति ॥ ५५ ॥

नाखेयः सागरोऽप्यन्यस्तस्य सङ्गत्यशालिनः । मन्यु
 स्तस्य त्वया मार्ग्योऽमृज्यः शोकश्च तेन ते ॥ ५६ ॥

नाखेयइत्यादि । तस्य सुधीवस्य सङ्गत्यशालिनः हनुमदादिभु ज०म०
 त्ययुक्तस्य भृजोऽसंज्ञायामिति कप् अन्योऽद्वितीयः सागरोऽपि
 नाखेयोऽन खननीयः अपितु खननीयएव अपिशब्दः सम्भावनायां
 तस्य कारणं सङ्गत्यशालित्वं ईदृखनइति कवोकारौ तस्य शरी
 रस्य मन्युस्तथा मार्ग्योऽपनेयः ते तव तेन च शोकोऽमृज्यः मृजे
 विभाषेति यदिकस्ते ष्यत् ॥ ५६ ॥

नाखेयइत्यादि । हनुमदादिसङ्गत्यशालिनस्तस्य सुधीवस्य भ०
 अन्योऽपि सागरोऽन अखेयः अपि तु शक्यखननएव एतेन तन्मैत्रं
 वङ्गसहायत्वं समुद्रलङ्घनमपि सुकरमिति सूचितं खनुङ्विहारे
 खनाखेरेये इति ट्रेरेत्वं तस्मात् प्रथमं त्वया तस्य मन्युर्देवं
 मार्ग्योऽमार्जनीयः पश्चात्तव शोकस्तेव मृज्यः अपनेयः एतेन
 सङ्घः कथं वियोगश्चेत्यत्रोक्तं दत्तं सुधीवेणाचिरादेव वियोगा

पनयात् अपिशब्दः सम्भावनयां मृजलूषऽद्वौ कृदृषमृजेति वा
 कप् पठे हस्रव्यामोरिति घण् चजोःकगौघितीति गत्वं मृजो
 ऽकङ्कितोति त्रिः ॥ ५६ ॥

सराजस्रययाजोव तेजसा स्रय्यसन्निभः । अमृषो
 द्यं वदन् रुच्योजगाहे द्यां निशाचरः ॥ ५७ ॥

ज०भ० सदत्यादि । सनिशाचरोद्यामाकाशं जगाहे गतः राजस्रय
 याजीव राज्ञा स्रयते राजा वा अनेन सूतइति राजस्रयः क्रतुः
 तेनेष्टवान् सराजस्रययाजी करणे यजइति णिनिः तददित्यर्थः
 रुच्यः प्रियोजातो रामस्येत्यर्थात् राजस्रयइत्यादिना कवन्ता
 राजस्रयादयः ॥ ५७ ॥

भ० सराजेत्यादि । इत्येवममृषोद्यं सत्यवचनं वदन् सनिशाच
 रोद्योजनवाज्जर्घां स्वर्गं आकाशं वा जगाहे गतः राजस्रयनाम
 यज्ञकर्त्तेव तेजसा स्रय्यंतुल्यः रुच्यः रामस्य रुचिविषयः प्रिय
 इति यावत् सुजनसन्धाक्लोदपीडामन्धं राज्ञा स्रयते सोमोऽचेति
 राजस्रयः पाय्यधायेत्यादिना निपातितः राजस्रयेन यजते
 राजस्रययाजी यज्ञादित्वात् णिन् सरतीति स्रय्योऽर्कः रोचते
 रुच्यः एतौ गृह्यविनीयेत्यादिना निपातितौ सूरएव स्रय्यः स्ना
 र्ययइति गौघीचन्द्रः नञ्पूर्वमृषाशब्दाददेर्नित्यं कप् मृषोद्यं
 नित्यमित्युक्तेः ॥ ५७ ॥

अकृष्टपच्याः पश्यन्तौ ततोदाशरथी लताः । रत्ना
न्नपानकुप्यानामाटतुर्गष्टसंस्मृती ॥ ५८ ॥

अकृष्टपच्यादित्यादि । ततोनिशाचरगमनानन्तरं दाशरथी ज०म०
रामलक्ष्मणावाटतुर्गतवन्तौ कीदृशी नष्टा संस्मृतिर्यथाः केषां सं
स्मृतिः रत्नान्नपानकुप्यानां रत्नान्नपानानि प्रसिद्धानि कुप्यं स्वर्णं
रजताभ्यामन्यत् वस्तु तत् क्यप् गकारस्य ककारः कर्मणि षष्ठी
लताः पश्यन्तौ कृष्टे पच्यन्ते इति कृष्टपच्याः पूर्व्ववत् क्यप् पश्चा
न्नञ्समासः स्वयमेव पच्यन्ते यास्तादित्यर्थः ॥ ५८ ॥

अकृष्टेत्यादि । ततस्तद्गमनानन्तरं लताः पश्यन्तौ दाशरथी भ०
थी रामलक्ष्मणौ आटतुः अटगतौ लताः कीदृशीः अकृष्टपच्याः
कृष्टे चेत्वे स्वयमेव पच्यन्ते इति कृष्टपच्याः पूर्व्वेण निपातः पश्चा
न्नञ्समासः कीदृशी रत्नानां अन्नस्य पानस्य कुप्यानां तासां
दीनाञ्च नष्टा सम्यक् स्मृतिर्यथोः गुणभूतापि क्रिया साधनसम्बन्ध
मनुभवतीति कर्मणि षष्ठी सम्बन्धविवक्षयेत्यन्ये कुप्यत इति कुप्यं
स्वर्णरूप्याभ्यामन्यद्वनं पूर्व्ववन्निपातः ॥ ५८ ॥

समुत्तरन्तावव्यथौ नदान् भिद्योह्यसन्निभान् ।
सिध्यतारामिव ख्यातां श्वरीमापतुर्व्वने ॥ ५९ ॥

समुत्तरन्तावित्यादि । तौ तस्मिन् वने श्वरीमापतुः प्राप्तव ज०म०
न्तौ अव्यथौ न व्यथेते इति पूर्व्ववत् क्यप् परिश्रमवर्जितावित्यर्थः

नदान् समुत्तरनौ कीदृशान् भिद्योद्भवनिभान् भिद्योद्भौ नदवि
 शेषौ भिद्योद्भाविनि पूर्ववत् निपातितं भिनन्ति क्लृप्तमिति भिद्यः
 उज्ज्वल्युदकमिति उद्भ्यः उद्भ्यउत्सर्गं दकारात्परस्य धकारो
 निपात्यते तत्सदृशान् नदान् सिध्यतारामिव ख्यातां सिध्यन्त्यस्मि
 न्निति सिध्यः पुष्यसिध्यौनच्चचे इति निपातनात् पुष्याख्यां तारा
 मिव ख्यातां शवरीं ॥ ५८ ॥

भ० समुत्तरन्तावित्यादि । तौ वने शवरीमापतुः प्राप्तवन्तौ न
 व्यथेते अव्यथौ नदान् समुत्तरनौ कीदृशान् भिद्योद्भवनिभान्
 क्लृप्तं भिनन्तीति भिद्योनदः वार्युज्ज्वलीति उद्भ्योनदः तयोस्तु
 ख्यान् शवरीं कीदृशीं सिध्यतारामिव कार्यसाधकत्वात् ख्यातां
 प्रसिद्धानुभवां कार्यं साधयतीति सिध्या सर्वत्र गृह्यविनीयेत्या
 दिना निपातः ॥ ५८ ॥

वसानां वल्कले शुद्धे विपूयैः कृतमेखलां । क्षामा
 मञ्जनपिण्डाभां दण्डिनीमजिनास्तरां ॥ ६० ॥

ज०भ० वसानामित्यादि । वसानां परिदधानां वल्कले विपूयैर्गजैः
 कृतमेखलां कृतकटिस्तृणां यद्यपि विपूर्वस्व पवतेर्विपूयइत्यादि
 ना मुञ्चे निपातितं तथापि मुञ्जानामनुपहतत्वं ज्ञापयितुं विपू
 यैरिति विशेषणं पवित्रैरित्यर्थः मुञ्जशब्दस्तदानीं सामान्यमाह
 विपूयैरित्युक्ते मुञ्जैरित्युपादानमनर्थकं एवं कृत्वा पाठान्तरमु
 च्यते वसानां वल्कले शुद्धे विपूयैरिति क्षामां कृशां क्षयोम
 इति निष्ठाभमं मञ्जनपिण्डस्तेषां यस्याश्लीति तां कृष्णां

दण्डिनीं दृष्टीतदण्डां आसीर्यतइति आक्षरः अक्षरपञ्चजि
नमाक्षरउत्तरासंगोयस्मास्तामजिनाक्षरां ॥ ६० ॥

वसानामित्यादि । दृष्ट्वा ताममुचद्रामइति द्वितीयश्लोकेनान्व भ०
यः शुद्धं वल्कलद्वयं वसानां वसलङ्कृतौ सृतिराक्षादनं विपू
यैर्मञ्जैः कृतमेखलां कृतकटीसूत्रां पूङ्गुशोधे पूर्ववस्त्रिपातः शुद्धे
इत्यत्र मुञ्जैरिति पाठे विपूयैरित्यस्य पवित्रैरित्यर्थः यद्यपि
विपूयग्रन्थे मुञ्जे कृत्स्नयाप्यन्वयवशात् पवित्रार्थः क्षामां व्रतेन
शीलां कैशुष्यचोमकवइति कस्य मः अञ्जनपिण्डवदाभा यस्या
लां तददाभातीति वा दण्डिनीं पालाशदण्डवतीं अजिनमा
क्षरः प्रयत्नी यस्याः आक्षरउत्तरासङ्गइति केचित् ॥ ६० ॥

प्रगृह्य पदवत् साध्वीं स्पष्टरूपामविक्रियां । अगृह्यां
वीतकामत्वाद्देवगृह्यामनिन्दितां ॥ ६१ ॥

प्रगृह्येत्यादि । अविक्रियामजातविकारां अतएव स्पष्टरूपां ज० म०
एवञ्च साध्वीं साधुचरितां कमिव प्रगृह्यपदवत् यस्य पदस्य प्रगृ
ह्यसंज्ञा तत्पदं प्रगृह्यां प्रत्यपिभ्यां गृहेरित्यनुवृत्तौ पदास्यैरि
त्यादिना प्रपूर्वाद्गृहेः पदेऽभिधेये कथं यथा तत्पदमविकाररू
पत्वात् स्पष्टं साधु च सतप्रगृह्याअचीति प्रकृतिभावेन स्वरसन्ध्य
भावादित्यर्थः कथमजातविक्रियेति चेदाह अगृह्यां गृहेः स्यैरवि
षये कथं अगृह्यामस्यैरिषीमस्तन्मा न भवतीत्यर्थः कस्मात् वी
तरागत्वात् वीतरागाप्यस्तन्मा भवति देवगृह्याममरपक्षां
यच्चविषये कथं एवं चानिन्दितामगर्हितां ॥ ६१ ॥

भ० प्रगृह्येत्यादि । नास्ति विक्रिया रागादिविकारोयस्यास्ताम
 विक्रियां सष्टं अकौटिल्यं व्यक्तं रूपं स्वभावोयस्यास्तां सष्टरूपां
 साध्वीं साधुचरितां अतएव प्रगृह्यपदतुल्यां यत्र नाजोऽन्तोऽना
 द्विभुजेत्यादिना सन्धिनिषेधः क्रियते तत्र पाणिनिना प्रगृह्यसंज्ञा
 कृता गृह्यविनोयेत्यादिना पदादौ गृह्यं निपातितं पदादिविष
 यस्तूदाहरणेऽभिहितः तथाहि प्रगृह्यं पदमित्यादि तदपि
 पदं विकाररहितं अतएव सष्टरूपं दीर्घादिविकारं सत्येव रूप
 स्यान्न्याभावात् साधु च भवति अर्थप्रतिपादकत्वं धर्मजनकत्वं
 व्याकरणव्युत्पाद्यत्वं वा पदस्य साधुत्वं अविक्रियत्वे हेतुमाह अ
 गृह्यां स्वतन्त्रां विगतकामत्वात् सरागा हि भोगार्थं परतन्त्रा
 भवति गृह्या परतन्त्रा पद्यान्नजसमासः देवगृह्यां देववर्ग्यां देव
 पक्षपातिनीं अतएवानिन्दितां वीतकामत्वादित्यत्र पूर्व्वं स्त्रीत्वा
 विवक्षया त्वप्रत्ययः स्त्रीत्वविवक्षा चेत् पुंवत्स्थित इति पुम्बद्भावः
 ॥ ६१ ॥

धर्मकृत्यरतां नित्यमवृष्यफलभोजनां । दृष्ट्वा ताम
 मुचद्रामोयुग्यायातइव अमं ॥ ६२ ॥

ज०म० धर्मकृत्यरतामित्यादि । पुण्यकर्मां रतां नित्यं अवृष्यफलभोज
 नां दृष्ट्वाणीन्द्रियविकारनिमित्तानि फलानि भोजनं यस्याः पद्या
 न्नजसमासः विभाषाकृतृषोरिति क्यप् दृष्ट्वा तां तथाविधां अम
 ममुचत् मुक्तवान् तद्दर्शनाद्वादितत्वात् युग्यायातइव वाहनं प्राप्त
 इव क्यप् युग्यश्च पचइति निपातितं ॥ ६२ ॥

धर्मोत्थादि । नित्यमविरतं धर्मस्य कृत्ये करणे रतां वृत्तं भ०
वैद्यशास्त्रोक्तवीर्यकरं विकारोत्पादकं तद्भिन्नं फलमेव भोजनं
यस्याः भुज्यतेऽनेनेति वेति घञ्जलनटोऽघेदति अनट् तेन भोजनं
यस्यादिति वा कञ्जडुदकतौ वृषुसेचने आभ्यां कवृषमृजेत्यादिनां
वा क्यप् एवभूतां तां शवरीं दृष्ट्वा चित्तप्रमत्ततया रामः अमम
मुचत् त्यक्तवान् मुञ्जशपञ्जोमोचे ल्दित्वात् ङः युग्येन वाहने
नाद्यादिना आगतद्वयं गृह्यविनीयेत्यादिना युजः क्यपि युग्यं नि
पातितं ॥ ६२ ॥

सतामूचेऽथ कच्चित्त्वममावास्यासमुन्नये । पितृणां
कुरुषे कार्यमवाच्यैः स्वादुभिः फलैः ॥ ६३ ॥

सद्वत्यादि । अथानन्तरं त्यक्तअमः सरामस्तां शवरीमूचे ज०भ०
उक्तवान् कच्चित् किं त्वं अमावास्यायाः संप्रान्तौ पितृणां कार्यं तत्र
नोत्यर्थं ब्राह्मणभोजनं स्वादुभिर्मिष्टैः फलैः अवाच्यैरवचनीयैः
कुरुषे अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्काविति अमापूर्वकवसधातिः
क्यप् ॥ ६३ ॥

सतामित्यादि । अथ अमत्यागानन्तरं सरामस्तां शवरीं भ०
ऊचे कथितवान् ब्रुलञ्जडतौ वचोऽरे कच्चिदिति कामप्रवेदने
ऽव्ययं त्वं फलैरमावास्यायास्त्येः समुन्नये सम्प्राप्तौ पितृणां सम्म
न्धि कार्यं कुरुषे कीदृशैः फलैः अवाच्यैः अनिन्द्यैः स्वादुभिर्मिष्टैः
अमा सहार्थेऽव्ययं सहवसतोऽस्यां चन्द्रार्कावित्यमावास्या यदा

अमा नाम रवेरग्निः सूर्यलोके प्रतिष्ठिता । तस्यां सोमो वसत्यस्या
ममावासा प्रकीर्तिता । पात्यधायेत्यादिना घृणि निपातः कृत्
षष्टजेत्यस्याप्रवृत्तिपक्षे कृजोहस्य्यामेरिति घृष् वाच्यं वचनीयं
गिन्यमेव कृढं भुजवचेति घृणि कलनिषेधः ॥ ६३ ॥

अवश्यपाव्यं पवसे कच्चित्त्वं देवभागवतिः । आसा
व्यमध्वरे सोमं द्विजैः कच्चिन्नमस्यसि ॥ ६४ ॥

ज०म० अवश्यपाव्यमित्यादि । देवभाक् देवान् भजतइति भजेण्विः
तद्भुविः कच्चित् किं पवसे पवित्रीकरोषि मन्त्रादिना ज्योहोऽन्य
तरस्यामिति हकारस्य पूर्वसवर्णः पूजपवनइति भौवादिकः की
दृशमवश्यपाव्यमवश्यभावेन पावयितव्यमित्यर्थः आरावश्यके
ष्यत् मयूरव्यंसकादितात्समासः लुग्येदवश्यमः कृत्येतुं काममनसो
वनीति मकारलोपः सोममौषधिविशेषं आसाव्यमभिषवाहं अध्व
रे यज्ञे द्विजैः सह कच्चित्त्वं नमस्यसि आसुपुवपीति यत् ॥ ६४ ॥

भ० अवेत्यादि । कच्चित्त्वं देवभागवतिर्हव्यं पवसे अग्निसंस्कारादिना
पवित्रीकरोषि देवाय दातुमित्यर्थात् देवान् भजतइति ङाङ्गज
वहसहोविण शहोस्यपादेति हस्य घलं रुविः कीदृशं अवश्यपाव्यं
अवश्यभावेन पवितुं पवित्रीकर्तुं, योग्यं पूज्जोधेय्योरावश्यक
इति घृष् जित्यन्तेजुक्तोरिति त्रिः ओदौतीऽज्वत्तद्व्यक्ता
इति अज्वद्भावात् जलायवायावइति आवादेशः क्रियाविशेष
णस्य द्वितीयान्तत्वात् तत्पुत्तः समासः द्यादित्यन्तपूर्वदानां

संज्ञा इति सामान्योक्तोः मयूरव्यसकादित्वात् समासइति न्यासः
सम् तुम्मनःकामेऽवश्यमित्यादिना मलोपः कश्चित् त्वं द्विजैः
साङ्गं सोमं लताविशेषं नमस्तसि नमःकरोषीति नमस्तपोवरिव
इति क्वः सोमं किम्भूतं अध्वरे यागे आसाव्यं अभिषवनीयं सन्धा
नार्हं हसृव्याघोरिति घण् द्विजैरासाव्यमिति वान्वयः ॥ ६४ ॥

आचाम्यं सन्ध्ययोः कश्चित् सम्यक्तेन प्रहीयते ।
कश्चिदग्निमिवानाथं काले संमन्यसेऽतिथिं ॥ ६५ ॥

आचाम्यमित्यादि । प्रभातेऽपराह्णे च सन्ध्ययोर्यदाचाम्य ज०म०
मुपसर्जनं पूर्ववत् स्यात् कश्चित्सम्यक् यथावत्तव तत्र न प्रहीयते
काले आतिथ्योक्तकाले कश्चित् संमन्यसे पूजयसि यथा अग्निं आना
थ्यम् मन्यसे तद्वत् आनाथ्योनित्यइति नयतेराहुर्पूर्वस्य स्यात्
अथादेवो निपात्यते ॥ ६५ ॥

आचाम्यमित्यादि । कश्चित्ते तव सायं प्रातःसन्ध्ययोः सम्यगा भ०
चाम्यं आचमनं स्वयमेव न प्रहीयते न भक्ष्यते कर्मकर्त्तरि प्रत्य
यः पूजकसहेत्यादौ समादिवर्ज्जात् हसन्तत्वाद्घण् जनवधः
सेमइत्यादौ आचमवर्ज्जनाच्च द्रुहः कश्चित् त्वं काले आतिथ्या
चित्ते अतिथिं समन्यसे पूजयसि यथा आनाथ्यमग्निं दक्षिणाग्निं
समन्यसे तद्वत् आहुर्पूर्वस्य णीजोऽथपि पात्यधाव्येत्यादिना
निपातः ॥ ६५ ॥

न प्रणायोजनः कच्चिन्निकायं तेऽधितिष्ठति । देव
कार्यविधाताय धर्मद्रोही महोदये ॥ ६६ ॥

ज०म० नप्रणायद्वत्यादि । महानुदयः स्वर्गापवर्गाणां यस्याः सा तथा
हे महोदये देवकार्यविधाताय देवानहं हनिष्यामीति भावव
चनाचेति भविष्यति घञ् तुमर्याचभाववचनादिति चतुर्थी प्रणा
य्योऽसम्मतो जनः प्रणाय्योऽसम्मतमिति निपातितं कच्चित् निकायं
गृहं ते तव नाधितिष्ठते नाधिवसति पाय्येत्यादिना निवासे चिनोते
निपूर्वात् यदायादेर्गौ आदेः कुत्वञ्च अधिशीङ्स्यासां कर्मेति
कर्म धर्मद्रोही धर्मद्रोहशीलः ॥ ६६ ॥

भ० नेत्यादि । हे महोदये कच्चित् प्रणाय्योऽसम्मतोजनसौरादि
सो तव निकायं निवासं देवकार्यविधातार्यं नाधितिष्ठति धर्मद्रो
ही धर्मद्रोहशीलः धर्माय द्रुह्यतीति यहादित्वात् धर्मद्रोहोऽ
स्यासीति वा प्रपूर्वणीजोष्यणि प्रणाय्यः निपूर्वचिनोतेर्घ्यणि नि
काय्यः द्वौ पूर्वेषु निपात्येते कर्मक्रियेत्यादिना निकाय्यस्याधारं
त्वे कर्मत्वं महानुदयः स्वर्गापवर्गफललक्षणन्तत्त्वज्ञानमेव वा य
स्यास्तस्याः सम्बोधनं महोदयः कान्यकुब्जेष्वाधिपत्यापवर्गयोरि
ति विशदश्रुतात् ततोऽर्गआदित्वादित्यन्ये विधातायेति हनो
घञि खेर्होघोऽङ्गिति चेति घः हनस्तङ् ॥ ६६ ॥

कुण्डपाय्यवतां कच्चिदग्निचित्यावतां तथा । कथा
भीरमसे नित्यमुपचाय्यवतां शुभे ॥ ६७ ॥

इति कृत्याः ।

कुण्डपाय्यवतामित्यादि । कुण्डेन पीयते ऽच क्रतौकुण्डपाय्यः ज०म०
 क्रतुः क्रतौ कुण्डपाय्यसंचायादिति निपातितं कचित्कथाभीरमसे
 इत्येवमिति दीर्घः तथाग्नित्वावतां आदिताग्निकानां कथाभी
 रमसे चित्वाग्नित्वेचेति निपात्यतेअग्निचयनमग्निचित्वा भावे
 कात्तुक् तदतां तथोपचाय्यवतां उपचीयते इत्युपचाय्योऽग्निः
 अग्नौ परित्यजेति निपातितः उपपूर्वाचिनोतेर्णदाचादेशौ
 तदतां कथामीरमसे ऽग्ने कस्यापि । इति कृत्याधिकारः ॥६७॥

कुण्डेत्यादि । हे ऽग्ने कस्यापि कश्चिन् त्वं कुण्डपाय्यवतां तथा भ०
 अग्नित्वावतां तथा उपचाय्यवतां कथाभिर्नित्यं रमसे क्रीडसि
 कुण्डैः पीयते ऽच होममिति कुण्डपाय्यः क्रतुविशेषः पाय्यधाय
 त्यादिना निपातः सविद्यते येषां इति मोक्षस्यपादतुः अग्नेचयनं
 रात्रीभावदत्यग्निचित्वा पूर्ववन्निपातः उपचीयत इत्युपचाय्यो
 ऽग्निः पूर्ववन्निपातः अग्निविशेषोयन्नविशेषाङ्गं । इति कृत्याः ॥६७॥

अथ प्रकीर्णकाः ।

वर्द्धते ते तपोभीरु व्यजेष्ठाविघ्ननायकान् । अजै
 षीः कामसंमोक्षौ संप्राण्याविनयेन वा ॥ ६८ ॥

अतःपरं प्रकीर्णकाः । वर्द्धतइत्यादि हे भीरु कातरचित्ते ज०म०
 तव तपोवर्द्धते तस्य च ये विघ्नास्तेषां ये नायकाः प्रणेतास्मान्

ज०म० व्यजेष्टाः जितवत्यसि लुङि विपराभ्यां जेरित्यात्मनेपदं कामसम्भो
हौ कश्चिदजैषीः जितवत्यसि सिचि वृद्धिः विनयेन वा संप्राप्याः
संप्राप्तासि कर्मणि लुङ् झलोझलीति सिचोऽलोपः अचानुक्तमिति
कश्चिदिति ग्राह्यं ॥ ६८ ॥

अथ प्रकीर्णकाः ।

भ० वद्धंतइत्यादि कश्चिदित्यचानुषञ्जनीयं हे भोः कश्चित्ते तव
तपोवद्धंते कश्चित् त्वं तपसो विघ्नानां नायकान् प्रणेतृन् व्यजेष्टा
अभिभूतवत्यसि विपराजीति मं कश्चित् त्वं काममनङ्गविकारं
सम्भोहमविद्याञ्च अजैषीः प्रजवदेति त्रिः कश्चिदिनयेनापि त्वं
सम्प्राप्याः सम्प्राप्तासि कर्मणि ङी सम्बोधनमहिन्नार्थावगमात्
कश्चिदित्यस्यानुषङ्गं केचिन्नेच्छन्ति ॥ ६८ ॥

नायस्यसि तपस्यन्ती गुरुन् सम्यगत्तुषः । यमा
नोदविजिष्ठास्त्वं निजाय तपसेऽतुषः ॥ ६९ ॥

ज०म० नायस्यसीत्यादि । तपस्यन्ती तपश्चरन्ती कश्चिन्नायस्यसि न
खिद्यसे तपश्चरणशालीभूतेत्यर्थः कर्मणोरोमन्येति क्यङ् तपसः
परस्मैपदञ्च गुरुन् आचार्यादीन् सम्यक् यथावदनुवृत्त्याऽतु
तुषः तेषितवत्यसि तुषिर्णन्तस्य लुङि रूपं चङि णिलोपादि यमा
ऋत्योर्नोदविजिष्ठाः नाभैषीः पुण्यकृतां नोमृत्युभयमित्यर्थः
ओविजेरात्मनेपदं लुङि सिचइट् विजइति सिचोऽङित्वेन गुणः
निजायात्मीयाय अतुषः तुष्टवत्यसि ॥ ६९ ॥

नाथेत्यादि । अत्रापि कश्चिदनुषज्यते तपस्यन्ती तपःकुर्वती भ०
 त्वं कश्चिन्नायस्यसि न खिद्यसे अत्यन्ताभ्यासात् नमस्तपोवरि
 षदति क्यः इर्यस्युयतने कश्चित्त्वं गुरुनाचार्यादीन् सभ्यगत्तुषः
 तोषितवत्यसि तुषिल्लयौजितुष्टौ व्यन्तादङ् व्यञ्जुङ्खःखःखेः
 सन्वदिति खेर्घः कश्चित्त्वं यमान् उदविजिष्ठाः नाभैषीः पुष्पवतां
 मृत्योर्भयं नास्तीति भावः यमइन्द्रियनिग्रहे वा कियत्कालं यमः
 कार्य्यइति भयं दूरोभूतमित्यर्थः विजङ्गोश्चाभीकम् विजेर्नुर्नेमी
 त्यगुणत्वं कश्चित्त्वं निजाय स्वकीयाय तपसे अतुषः तुष्टासि
 अद्वावती असिद्धित्वं ब्रह्माभूत्या वासीत्यर्थः पुषादित्वात् ङः
 ॥ ६८ ॥

अथार्घ्यं मधुपर्काद्यमुपनीयादरादसौ । अर्चयि
 त्वा फलैरर्च्यैरा सर्वत्राख्यदनामयं ॥ ७० ॥

इति प्रकीर्णकाः ।

अथेत्यादि । अद्यान्तरमसौ श्रवरी अर्घ्यमर्घार्थं पादार्धाभ्या ज०म०
 क्षति यत् मधुपर्काद्यं मधुपर्कमिअमुदकं मधुपर्कः तदाद्यं आदौ
 भवमाद्यं तदुपनीयादरात् फलैरर्चयित्वा अर्च्यैरा अर्चनार्हो ह्यत्
 रामलक्ष्मणौ सर्वत्रोक्तेषु अनामयं कल्याणं आख्यत्कथितवती
 अख्यतीत्यङ् । इति प्रकीर्णकाः ॥ ७० ॥

अथेत्यादि । एवं प्रश्नागन्तरं असौ श्रवरी मधुपर्केणाद्यं भ०
 सहितं अर्घ्यमुपनीय अर्च्यैरा अर्चनाहौ रामलक्ष्मणौ फलैरादरात्
 अर्चयित्वा सर्वत्र पूर्वं पृष्टे धर्मेषु अनामयं कुशलं आख्यत उक्त

वती वत्सलस्येति कः मूले पूजाविधायार्थः अर्घ्यशब्दान्तरार्थे विका
रसंघेति यः मधुपर्काद्यमिति पाठे आदौ भवआद्यः मधुपर्कआ
द्योयस्येत्यर्थविशेषार्थं यदा आदिरेवाद्यः अर्थमधुपर्कादि पूजा
पहारस्योपनोद्येत्यर्थः आमयशब्दोल्लेखेनानिष्टमात्रे प्रयु
ज्यते । इति प्रकीर्णकाः ॥ ७० ॥

अतःपरं कृदधिकारः ।

सख्यस्य तव सुग्रीवः कारकः कपिनन्दनः । द्रुतं
द्रष्टासि मैथिल्याः सैवमुक्तातिरोऽभवत् ॥ ७१ ॥

ज०म० अथ कृदधिकारमाह । कृत्यानां तदन्तर्भावेऽपि भावकर्मा
णोःकृत्यादिति विशेषप्रतिपादनार्थः पृथगधिकारः तत्रोपपदं
सप्तमीस्यमित्यादिना एतदप्यधिक्रियते तान् इतोदग्रयन्नाह
सख्यस्येत्यादि सा श्रवरी तिरोऽभवदन्तर्भूता एवमुक्ता किं तदि
त्याह तव सख्यस्य सखिलस्य सख्युर्ध्वः कर्मवडी कारकः सुग्रीवः
सुखदत्ताविति सुखं तया सह मैथीं करिष्यति कपिनन्दनः कपी
नां नन्दविता नन्दादिभ्योऽसुः कृद्योगे वडी असीति वर्तमाने कट्
॥ ७१ ॥

म० अथ कृदधिकारः । यद्यपि कृत्यानां कृतमस्ति तथापि भाव
कर्माणोःसहिधानमिति सूचनाय पृथक् प्रदर्शकं कर्त्तरि विधानमाह
तत्र निरुपपदोपपदयोर्निरुपपदं प्रयोगवाञ्छादादौ दर्श
यति सख्यस्येत्यादि । सा श्रवरी एवमुक्ता तिरोऽभवत् अन्त

हिता किमदित्याह सुयोवसाव सख्यस्य कारकः सख्यं करिष्यति
सख्युर्भावः कर्म वा सख्यं विकारसंघेति यः हृद्येकतीत्यादिना क
र्मणि षष्ठी कपोनां नन्दयिता कपेः पुत्रोवा ग्रहनन्दिपचादेरिति
अनः ततोद्भूतं मैथिल्याद्रष्टाऽसि प्रेक्षकोभविष्यसि अस्तेर्भविष्यत्सा
मीषे की अभिधानात् असीति युगदर्थं अथयमिति वा दृष्टकौघे
इत्यादिषु कालस्थानिर्देशात् त्रिष्वपि कालेषु दृष्टादयोभव
प्नोति बोध्यं दृष्टेर्वद्रोऽकिदिति एः ॥ ७१ ॥

नन्दनानि मुनीन्द्राणां रमणानि वनौकसां । वना
नि भेजतुर्वीरौ ततः पाम्पानि राघवौ ॥ ७२ ॥

नन्दनाबीत्यादि । ततः उक्तादन्तरं वीरौ राघवौ रामलक्ष्मणौ ज० म
वनानि भेजतुः सेवितवन्तौ एताभ्यामसौपौ दृष्टसेत्यादिना पा
म्यानीति पम्पायाअदूरं अदूरभवसेत्यण् मुनीन्द्राणां नन्दनानि
प्रमेदकारीणि वनौकसां वनेचराणां उच्चसमवाये अस्मादौष्टा
दिकोऽसुम् पृषादरादित्वादर्णविपर्ययः तेषां रमणानि रति
जनकानि नन्द्यादित्वात् ण्युः कर्मणि षष्ठी ॥ ७२ ॥

नन्दनानीत्यादि । ततोऽन्तरं राघवौ पाम्पानि वनानि भेजतुः म०
सेवितवन्तौ जग्मतुरित्यर्थः भज्जोभागसेवयाः तृफलभजत्र
पेति अतएवं खिलोपस्य पम्पानामसरः सन्न्धीनि पम्पायाअदूर
भवानीत्यर्थे वा विकारसंघेत्यादिना ण्युः मुनीन्द्राणां नन्दनानि
प्रमेदकानि वनौकसां वनवाणिनां रमणानि क्रीडाजनकानि उ
भयत्र ग्रहनन्दिपचादेरिति अनः कर्मणि षष्ठी ॥ ७२ ॥

भृङ्गालीकोकिलक्रुद्धिर्वाशनैः पश्य लक्षण । रोच
नैर्भूषितां पम्यामस्माकं हृदयाविधं ॥ ७३ ॥

ख० म० भृङ्गालीत्यादि । हे लक्षण पम्यां पश्य अस्माकं हृदयाविधं हृद
यं विध्यतीति यहिज्यादिना संप्रसारणं नहिवृतीति दीर्घः भूषितां
कैर्भृङ्गालीभिः भ्रमरपङ्क्तिभिः कोकिलैः क्रुद्धिश्च वाशनैः कूजङ्गी
रोचनैः शोभनैः क्रुडिति अलिगादिना किन् निपातनसामर्थ्याद्
नृनासिकलोपाभावः संयोगाच्च लोपः किन्प्रत्ययस्येति कुलं
॥ ७३ ॥

भ० भृङ्गेत्यादि । रामइत्युवाचेत्यर्थाद्गम्यते हे लक्षण पम्यां
पश्य कीदृशीं भृङ्गालीभिर्भ्रमरपङ्क्तिभिः कोकिलैः क्रुद्धिः क्रौ
चैश्च भूषितां कुण्ठगत्यां आसुदित्यादिना विच् चकारेत्तं किप्
संशयनिवारणार्थं नतु अव्ययार्थमिति बोध्यं विवितिपाठइत्येके
अडित्यादौ क्रुच्चः पृथक्पाठात् प्राक्कङ् घोर्नुः जपेजमनोरि
ति ङस्यान्तस्य लुप् कीदृशैः वाशनैः कूजङ्गिः वाष्टङ्गशब्दे रोचनैः
शोभमानैः उभयत्र नन्दादित्वादनः पुनः किम्भूतां अस्माकं हृद
याविधं चेतः पीडयन्तीं हृदयं विध्यतीति किप् यहस्वपाद्योरि
ति जिः वीरुहोदङ्काविति दीर्घनिर्देशात् कचित् किवन्ते पूर्वप
दस्य दीर्घत्वमिति दीर्घः आङ्पूर्वस्य रूपं वा ॥ ७३ ॥

परिभाषीनि ताराणां पश्य मन्थीनि चेतसां । उक्ता
सीनि जलेजानि दुन्वन्त्यदयितं जनं ॥ ७४ ॥

परिभावीनीत्यादि । जलेजानि पद्मानि पश्य तत्पुरुषे कृती ज०म०
त्यादिनाऽलुक् सप्तम्याः उद्भासीनि भासमानानि अतएव तारा
णां परिभावोनि तिरस्कारीणि ततश्चेतमां मन्योनि पीडाकारीणि
अतोजनमदयितं प्रियारहितं दुःखं दुदुःखतापं सौवादिकः
मन्योद्भासपरिभूभ्यो यहादित्वाणिनिः ॥ ७४ ॥

परीत्यादि । हे लक्षण जलेजानि पद्मानि पश्य हनजनादि १०
ति उः सरस्विजमित्युदाहरणेन कश्चित् समासे सप्तम्याअलुगिति
सूचितं तत्पुरुषेकृतिवज्जलं सप्तम्याअलुगिति परः कीदृशानि
उद्भासीनि भासमानानि अतएव ताराणां परिभावोनि तिरस्का
रकाणि समानीत्यर्थोवा ढधेकृत्ययेति कर्मणि षष्ठी नोऽचोऽन्त
रदुर्गेरित्यादौ भूवर्जनात् न एतत् किन्तु धुर्योऽदाम्नादित्यादिना
समासादिहितेन स्यादिना सहितत्वात् विकल्पेन एतत् नोऽचोऽन्त
रित्यादिना उपसर्गमात्राअयस्यैव एतन्निषेधात् अतएव चेतमां
मन्योनि पीडकानि सर्वत्र यहादित्वाणिन् अतएव अदयितं प्रि
यारहितं मादृशं जनं दुःखं पीडयन्ति दुदुःखतापं शतरि
खादित्वात् नुः ॥ ७४ ॥

सर्वत्र दयिताधीनं सुव्यक्तं रामणीयकं । येन
जातं प्रियापाये कददं हंसकोकिलं ॥ ७५ ॥

सर्वत्रेत्यादि । हे लक्षण सर्वत्र यत्किञ्चिद्रामणीयकं रामणी ज०म०
यस्य भावः योपधाद्भूतत्सर्वं दयिताधीनं दयितायत्तं अखड

चेत्यादिना सः सुव्यक्तं स्पष्टं कुतः येन प्रियायाश्चभाव सति
हंसकोकिलं हंसाश्च कोकिलाश्चेति प्रकुणितात् इन्दैकत्वं कददं
कुत्सितप्रक्षपितं वदतीति पचायच् कुत्सितं वददति रचवदयो
श्चेति को. कत् दवितायां सत्यां मधुरप्रक्षपितमिदमिति ॥ ७५ ॥

भ० सर्वत्रेत्यादि । हे लक्षण रामणीयत्वं यत्किञ्चित् रमणीयत्वं
तत्सर्वत्र दयिताधीनं प्रियानिमित्तकमिति सुव्यक्तं स्पष्टमेव
कथमित्याह येन हेतुना प्रियायाश्चपाये विरहे सति हंसको
किलमपि कददं कुत्सितवादिजातं यदा सीतासीनदा मधुरा
लापीदमासीदिति भावः कुत्सितं वदतीति कत्कचचिरयवद
इति कदादेवः रमणीयस्य भावइति विकारसंघेति कच् हंसाश्च
कोकिलाश्चेति समाहारइदं ॥ ७५ ॥

पक्षिभिर्वितृदैर्यूनां शाखिभिः कुसुमोत्किरैः । अञ्जो
योयस्य वा नास्ति प्रियाप्रग्लोभवेन सः ॥ ७६ ॥

ज०म० पक्षिभिरित्यादि । उददिहिमानादरघोरित्यस्मादिनुपधः
कः यूनां विददैः हिंसकैः पक्षिभिः शाखिभिर्वृक्षैश्च व्रीक्षादित्वा
दिभिः कुसुमोत्किरैः उत्किरन्तीत्युत्किराः पूर्ववत् कः कुसुमा
नामुत्किराः कद्योगलक्षणां षष्ठीं विधाय समासः तैर्हेतुभूतैः
करणभूतैर्वा सप्रग्लोभ भवेत् प्रकर्षेण स्थायते प्रसूः आतस्योप
सर्गेकः योऽञ्जः गुणदोषानभिज्ञः पूर्ववत्कः यस्य प्रियोनास्ति
तस्य प्रयोजनाभावः सर्वत्र विवेकित्वात् प्रीणातीति प्रियः इगुप
धेति कः ॥ ७६ ॥

पक्षिभिरित्यादि । पक्षिभिः शाखिभिश्च स एव जनः प्रसोक्ता भ०
निमात्र भवति योजनोऽष्टो गुणदोषानभिज्ञो भवति यस्य वा ज्ञान
तोऽपि प्रियो जनो नास्ति सर्व्वत्र विरक्तत्वात् न त्वस्य दिधोऽभिज्ञः
प्रियानुरक्तश्चेति भावः पक्षिभिः शाखिभिश्च कीदृशैः धूनामर्थादि
रक्षिणां विद्वद्दैर्घ्यकैः शाखिभिः कीदृशैः कुसुमोत्किरैः पुष्पवि
चेपकैः ददुज्जधिर्नादरेष चकाराङ्गिषायां कृत्रविचेपे ज्ञानयो
धने प्रीत्यप्रीतौ एभ्यः कृगृज्ञाप्रोक्तुइति कः ढधेकृतीति कर्मणि
षष्ठी प्रसूयतीति प्रसूः एषोऽश्रित्यादित्यत्र अश्रित्येति विषय
सप्तमी हनजनादिति ङः ॥ ७६ ॥

ध्वनीनामुद्धमैरेभिर्मधूनामुद्धयैर्भृशं । आजिघ्नैः
पुष्यगन्धानां पतङ्गैर्लपितावयं ॥ ७७ ॥

ध्वनीनामित्यादि । पतङ्गैर्भ्रमरैर्लपिताः पीडितावयं स्तास्ता ज० म०
ऽनुवमां चेति मित्यात् इत्यः पतेरङ्गश्च पक्षिणीत्यौणादिकः ध्वनी
नामुद्धमैः ध्वनीन् कुर्व्वन्निः प्राधातोः पाघेति घः पात्राभेति धमा
देशः मधूनामुद्धयैः मधूनि पुनः पुनः पिवन्निः घेट्पानइत्यस्याया
देशः आजिघ्नैः पुष्यगन्धानां पुष्यगन्धान् पृच्छन्निः पात्राभेति घः
कयो गलक्षणा षष्ठी ॥ ७७ ॥

ध्वनीनामित्यादि । एभिः पतङ्गैर्भ्रमरैर्लपिताः पीडिताः विभे भ०
षेण महिषा भ्रमरैरिति गम्यते एभिरित्यङ्गुलीनिर्द्दृष्टत्वेन वा
कीदृशैः ध्वनीनां गुञ्जितानां उद्धमैः कारकैः मधूनां उद्धयैः पा

मकारिभिः पुष्पगन्धानां आनित्रैः यद्वृषकारिभिः भृशमत्यर्थं
मिति सर्व्वं च क्रियाविशेषणं भ्रातृव्याग्रियुतौ धनौ अनेकार्यत्वा
दत्र करोत्यर्थः घेटपाने प्रागन्वयवृषे एभ्यो घेटदृशपात्राभः
श्रद्धति श्रित्वात् खादानपात्रेत्यादिना भ्राधम आनित्र पतङ्गः
पक्षिसूर्य्ययोः पतो गच्छतीति श्रद्धंजहोरङ्गमदत्यादिना खे निपा
तः न्वायतेर्ज्यन्तस्य अलङ्कलङ्कलन्वेति वा द्रष्टव्यः ॥ ७७ ॥

धारयैः कुसुमोर्मीणां पारयैर्व्याधितुं जनान् । शा
खिभिर्द्वा हताभूयो हृदयानामुदेजयैः ॥ ७८ ॥

ज० म० धारयैरित्यादि । हा कष्टं शाखिभिर्दुर्मैर्भूयोऽत्यर्थं वयं हताः
कामशराणां धारणात् तदेवाह कुसुमानां ये उर्जयः भङ्गाः
प्रकाशावा तान् धारयद्भिः उर्जस्तरङ्गे पीडायां वेगे सङ्गप्रकाश
योः । उत्कणावस्त्रसंकोचबोधेषु च प्रकीर्तितइति विस्रः समूहे
ऽपीति अतएव जनान् मदिधान् वाधितुं पारयद्भिः यतो हृदया
नामुदेजयैरुत्कण्ठाजनकैरिति भावः धृञ्धारणे पृषालनपूरण
योः एवृकल्पने च एभ्योऽजिज्जीव्यः अनुपसर्गाद्विनिन्देत्यादि
ना न्नः उदेजोति सूत्रे निर्देशात् अनुपसर्गादिति न निषेधः ॥ ७८ ॥

भ० धारयैरित्यादि । हा कष्टं शाखिभिर्दुर्मैर्भूयोऽत्यर्थं
हताः कीदृशैः कुसुमानामुर्जयः प्रकाशाः सङ्गावा तेषां धारयैः
धारकैः अतएव जनान् वाधितुं पीडयितुं पारयैः पारयद्भिः
यतो हृदयानामुदेजयैः उत्कण्ठकैः धृञ्धारणेतौ पृषिपासनपूर

णयोः द्रुक्षानोजुहोत्यादिः दीर्घान्तः क्रैयादिकश्च एजृकमे
उत्पूर्वः एभ्यः प्रेरण्यन्तेभ्यः साहिसातीत्यादिना नः पारत्कती
रवत् इत्यस्य न ग्रहणं प्रेरण्यन्तैः साहचर्यात् अगेरिति प्रति
षेधेऽपि उदेनेः नः क्तङ्कितसमासानामभिधानं नियामक
मित्युक्तेः उभिस्सरङ्गे पीडायां वेगे सङ्गप्रकाशयोः । उत्क
रठावस्त्रसङ्कोचकोषयोरपि कीर्त्तितेति विश्वः समूहिति जय
मङ्गला ॥ ७८ ॥

ददैर्दुःखस्य माहम्या धायैरामोदमुत्तमं । सिमै
रिव तनोर्व्यातैश्चेतयः स्याज्ज्वलोन कः ॥ ७९ ॥

ददैरित्यादि । वातैर्ददैः दुःखस्य दुःखं ददद्भिः केभ्योमाहम्यः ज०म०
अस्माद्वेभ्योविरहिभ्यः त्यदादिपुहग्रदति किन् इद्गृभवत्ववि
त्याकारः धायैरामोदमुत्तमं आमोदं प्रियासङ्गमेन दर्पं यावत्
विरहिभ्योदत्तस्य दुःखस्य धायैः पोषकैरित्यर्थः उत्तममिति
क्रियाविशेषणं उत्तममामोदं धायैः कुसुमानां परिमलं धारय
न्निरिति व्याख्याने अनित्यत्वात् कृत्ययोगे कर्मावस्थभावंः सिमैरिव
तनोः शरीरं सिमैरिव वातैर्हेतुभिः कोनाम विरहाग्निना यजे
तयमानः ज्वालाज्वलस्रग्निरिव न स्यात् किन्तु भवेदेवेति भावः
ददैर्धायेरिति श्लाघ्यधेति आकारान्तलक्षणे नै प्राप्ते ददातिद
धात्योरिति प्राप्तीभवतः नै आतोसोपः येतुयुक् सिमैश्चेतयदति
अनुपसर्गादिति नः ज्वलदति ज्वलिति कग्रन्तेभ्योपदति यस्य
विकल्पपञ्चादय ॥ ७९ ॥

इदैरित्यादि । कश्चेतवश्चेतनावान् जनोऽर्थादिरसो वाति
 र्हेतुभिर्जसोम स्यात् अग्निरिव न भवति वायुमिसेतः समोषात्
 सर्व्वेव जलो दीप्तिमान् स्यादिति वा केवलं मदिधानां विरहि
 षां कष्टमित्याह माहम्भोदुःखस्य इदैर्दादभिः यतः उत्तममा
 मोदं पुष्पसन्निभं धायैर्धारयद्भिः कश्चिद्विप्रेऽपि सामान्य
 प्रवृत्तिरिति न्यायात् उच्यतेति कर्माणि षष्ठीं बाधित्वा कर्माणि
 येत्यादिना द्वितीया तनोर्देहस्य लिमैर्लेपकारिभिरिव इद
 दाने पचादित्यादन् अहमिव दृश्यते इति तदादिभवत्समाने
 त्यादिना कर्माणि क्तिप् अर्कानुधाञ्जुधारणे पुष्टौ दासञ्चक
 तात् अथव्यधेन तनदावहसदिति नः यन्ज्जित्कृदिष्यातः जिलि
 यौत्रपञ्जलेये साहिषातीत्यादिना नः मुचादित्वात् नुष् चितक
 रुज्जाने इत्यस्यात् अभिधानात् नः धेट्टुमेत्यत्र योगविभाग
 इत्यन्ये साहिषातीत्यादौ चेतीति लिपिकरप्रमादात् पतितमि
 त्यन्ये जज्वसज्वसननिषोः दुनीभूज्वसेत्यस्याप्रवृत्तिपक्षे पचा
 दित्यादन् ॥ ७८ ॥

अवश्यायकणासावासाहमुक्ताफलविषः । कुर्व्व
 नि चित्तसंस्त्वावं चक्षत्यर्णाग्रसम्भृताः ॥ ८० ॥

ज०म० अवश्यायेत्यदि । अवश्यायतइत्यवश्यायः तस्य कणाविन्दवः
 आसवन्तीत्यासावाः सरन्तः श्याग्रधेति यः कर्त्तरि तयोर्विशेषण
 समासे राजदनादिति परनिपातः ते कुर्व्वनि चित्तसंस्त्वावं संस्त्व

तीति संस्त्रावः पूर्ववत्तः चित्तं संस्त्रावं चलत्कुर्वन्ति इत्यर्थः पूर्व
वत् समासपरनिपातौ कीदृशां चलत्पर्यायसंस्त्रिताः अतएव चारु
मुक्ताफलानि स्मारयन्तीत्यर्थः ॥ ८० ॥

अवेत्यादि । अवश्यायकणासावाश्चित्तसंस्त्रावं कुर्वन्ति अव भ०
श्यायस्य नोहारस्य कणाविन्दवः आस्रवन्तीति आसावाः कर्म
धारये गमकलात् विशेषणस्यापि परनिपातः सुगतौ दुनीभृज्व
लेत्यादिना पक्षे णः चित्तञ्च तत् संस्त्रावं चलञ्चेति पूर्ववत् कीदृ
शाः चलतां पक्षाणां अशेषु संभृताः चलन्तश्च ते पत्रायसंभृता
श्चेति वा खूलीभृतागलिता इत्यर्थः अतएव चारुणः शोभनस्य
विट् दीप्तिर्धेषु ते तथा शोताहारस्त्रितानि मुक्ताफलानि स्मार
यन्ति इत्यर्थः शैङ्गतौ षड् यन्डित्कृदिष्यात इति यन् ॥ ८० ॥

अवसायो भविष्यामि दुःखस्यास्य कदा न्वहं । न जी
वस्यावहारो मां करोति सुखिनं यमः ॥ ८१ ॥

अवसाय इत्यादि । कदा नु काले अहं दुःखस्यानुभूयमानस्य ज० म०
अवसायोऽन्तकरो भविष्यामि येन जीवस्यावहारोऽवहर्त्ता यमो
मां सुखिनं न करोति मारयतीत्यर्थः अवस्यति इति अवसाय
योऽन्तकर्मणि अवहरतीत्यवहारः श्याङ्गधेति सर्वत्र णः युक्
॥ ८१ ॥

अवेत्यादि । नु प्रश्ने वितर्के वा कदा अहं अस्य दुःखस्य अव भ०
सायोऽन्तकरो भविष्यामि येन जीवस्यावहारोऽपकारको भूत्वा

अद्यापि यमोमां दुःखिनं न करोति विना मरणं न दुःखमपगमि
 खतीत्यर्थः वाचनात्ते हज् हत्यां आभ्यामेवपूर्वाभ्यां असव्यधेन
 तनदावहसदति प्रः ॥ ८१ ॥

दक्षोऽहं मधुनोलेहैर्दावैरुग्रैर्यथा गिरिः । नायः
 कोऽत्र सयेन स्यां वताहं विगतज्वरः ॥ ८२ ॥

ज०म० दक्षोऽहमित्यादि । मधुनोलेहैर्भृगैः अहं दक्षो श्याग्रधेति णः
 दावैर्वनाग्निभिर्ह्रैः प्रचण्डैर्यथा गिरिर्दह्यते तदत् अत्र कोनायः
 मयतीति नायः उपायः दीप्तिप्रापकः उभयत्र दुन्योरिति णः
 येन नायेन विगतज्वरः विगतपीडः स्यामिति आग्रंसायांसिह
 वत खेदे ॥ ८२ ॥

भ० दक्षद्वित्यादि । मधुनोलेहैर्मधुलिहद्भिर्भमरैरहं दक्षो कर्मणि
 की यथा उग्रैः प्रचण्डैर्दावैर्वनाग्निभिर्गिरिर्दह्यते तदत् अत्र सको
 नायोऽभिमतप्रापकउपायः येनाहं विगतज्वरोविगतसन्नापः
 स्यां नु प्रश्ने वितर्के वा वत खेदे अस्तेः स्यांसोपोऽस्योरिति अका
 रलोपः लिहौजस्त्रादे पचादितादन् टुदुउपतापे दुगतौ वा
 णीज् प्रापणे दुनीभूज्यतेति वैकल्पिकोपः दवौदावौवनारण्यव
 ङ्गीदत्यमरः ॥ ८२ ॥

समाविष्टं ग्रहेणैव ग्राहेणेवात्तमर्णवे । दृष्ट्वा गृ
 हान् स्मरत्येव वनान्मानम मानसं ॥ ८३ ॥

समाविष्टमित्यादि । वनानान् वनपर्यन्तान् स्मरस्य कामस्य ज०म०
 गृहमिव उन्मादकत्वात् गेहेकदति गेहेःकः अर्द्धर्षादिपाठात्
 पुंलिङ्गता स्थितस्येत्यर्थात् योज्यं अन्यथा कथं समानकर्तृकत्वं
 मानसञ्चेतः ज्योतिषियहः ग्राहेणैवात्तमर्णवे अर्णः यानीधं
 यत्रासीति केशादोऽन्यतरस्यामिति तच्चार्षसोलोपस्येति भूमनि
 न्दाप्रशंसास्वित्यादौ वः सलोपस्येति अर्णवे समुद्रे वर्त्तमानेन
 ग्राहेण कुम्भीरादिना आत्तं गृहीतं आङ्पूर्वस्य दण्डोऽचउप
 सर्गात्तः ॥ ८३ ॥

समेत्यादि । वनानान् वनस्वरूपान् तत्समीपदेशान् वा दृष्ट्वा भ०
 स्थितस्य मम मानसं ग्राहेण सूर्यादिना समाविष्टमिव आसदीक्ष
 तमिव इत्यर्थः उपहितत्वात् समुद्रे ग्राहेण कुम्भीरादिना आत्तं
 गृहीतमिव अतिगभीरभीकमग्नौऽपि कामपोषितत्वात् स्थित
 स्येत्यध्याहारेणैककर्तृकत्वे पूर्वकासे क्वाच्वनानान् कीदृशान्
 स्मरस्य गृहानिव गेहेः सूर्यादौ अन् जलजमौ घञ् निलयेऽलि
 जिज्ञाभिधानात् गृहाः पुंसि च भूध्वेऽव निकाव्यनिलयालयादित्य
 मरः आङ्पूर्वदाञ्जः तौ ग्यचस्तवेति पञ्चे तादेशः अर्णो जलं विद्यते
 अस्तेति केशादित्यात् वः मनीषादित्यात् सलोपः मनएव मानसं
 स्वार्थे णः केचित्तु मनएव जानातीति व्यवहारात् मनसएव
 दर्शनकर्तृत्वं विवक्षितमित्युक्त्वा स्थितस्येति नाध्याहरन्ति अन्तः
 प्राक्तोऽन्तिके नाग्रे स्वरूपेऽपि मनोहरदति विद्यः ॥ ८३ ॥

वातादतिचलच्छाखा मर्त्तकाइव आखिनः । दुः
 सहादी परिचिप्ताः कणङ्गिरलिगायकैः ॥ ८४ ॥

वातेत्यादि । हा कष्टं एते शाखिनः नर्त्तकादव श्रित्पिनिवृत्तं
दुःसहादुःखेन सञ्चान्नइति ईषदित्यादिना खल् नर्त्तकैः साधर्म्यं
माह वाताहतिचलच्छाखावाताहतिभिः चलन्त्यः शाखावाङ्गल
तादव येषांते अलयोभ्रमरागाथकादव गच्छकन्तैश्च परिचि
प्ताः परिवेष्टिताइति ॥ ८४ ॥

भ० वातेत्यादि । एते शाखिनोदुःसहादुःखेन सञ्चान्ते ईषदुःसा
रिति खल् ही विषादे नर्त्तकादव नृत्यन्तीति नृत्सनरनृजइति
षकः नृतादेः श्रित्पिनि कषइति परः स्वमते श्रित्पिविशेषाऽर्थाद्ग
म्यते नर्त्तकसाधर्म्यमाह वाताहतिचलच्छाखाः वातस्याहतिभि
स्सञ्चान्ते शाखा वाङ्गलुस्या येषां अलयोभ्रमराएव गाथकागा
यनासौः परिचिप्ताः परिवेष्टिताः गायन्तीति गोणनट्यकाविति
षकः गायतेरेतौ लोघेइति दृष्टावुक्तत्वात् गैगाने इत्यस्यैव
पदार्थं नतु गाङ्गः कण्ठिः शब्दायमानैः ॥ ८४ ॥

एकहायनशारङ्गगती रघुकुलोत्तमौ । लवकौ
शत्रुशक्तीनामृष्यमूकमगच्छतां ॥ ८५ ॥

ज०म० एकहायनेत्यादि । रघुकुलोत्तमौ रामलक्ष्मणौ ऋष्यमूकम
गच्छतां गतवन्तौ लङ्ङि रूपं हायनः संवत्सरः सएकोयस्य शारं
गस्य मृगस्य तस्यैव गतिर्यथोः शीघ्रगामित्वात् हृद्यव्रीहिकालयो
रिति हाधातोर्थुट् आतोयुक्तौ शत्रुशक्तीनां लवकौ अपनेतारौ
प्रुहन्तः समभिहारइति वुन् तस्यमभिहारपदार्थं साधुकारित्वा
पक्षलपार्थं ॥ ८५ ॥

एकेत्यादि । एतद्वचनानन्तरं रघुकुलस्य उत्तमौ श्रेष्ठौ राम भ०
लक्ष्मणौ अत्यमूर्कं पर्वतं अगहतां कीदृशौ एकहासनभारं
गती एकोहायनोवत्सरोवधोयस्य तादृशस्य भारं हस्तिन
इव मृगस्येव वा गतिर्गमनं यथोः शीघ्रगामित्वात् जहातिर्षनटि
हायनोनिपातितः हाडो रूपमित्यन्ये बहुशक्तीनां लवकौ हृदकौ
लुनातेः मुद्गसुसृज्योऽकः इत्यकः प्रादेः साधुकारिण्यर्थेऽक इति
परः भारं ज्ञातके भृङ्गे कुरङ्गे च मतङ्गजे ॥ ८५ ॥

तौ वालिप्रणिधी मत्वा सुग्रीवोऽचिन्तयत्कपिः । व
न्मुना विगृहीतोऽहं भूयासं जीवकः कथं ॥ ८६ ॥

तावित्यादि । तौ रामलक्ष्मणौ वालिनः प्रणिधी चरौ मत्वा ज०म०
सुग्रीवः कपिरचिन्तयत् चिन्तितवान् प्रणिधीयते निबध्यते कार्ये
षु प्रणिधिः उपसर्गधोः किः वन्मुना भावा विगृहीतो विरोधितः
यन् कथं जीवको भूयासमिति आश्रंसायां लिङ् जीवेरात्रिविबुन् ।
इति निरूपपदकदधिकारः ॥ ८६ ॥

तावित्यादि । रामलक्ष्मणौ वालिनः प्रणिधी चरौ मत्वा भ०
सुग्रीवः कपिरचिन्तयत् वन्मुना वालिना विगृहीतो विरोधितो
ऽहं कथं जीवको भूयासं प्रणिधीयते कर्षणि प्रयुज्यतेऽस्य इति
दासंशकलात् किदोऽन्तर्गैरित्यनेन भावविहितोऽपि किः हृदोः
कभावइत्युक्तेरत्र कर्षणि बोध्यः केचित्तु कभावेऽमी इत्यस्यात्
मण्डूकमुताधिकारादत्र कभावइत्यनुवर्तते वृत्तौ तु कारकानु

पदेभ्योऽपि करप्रमादात् इत्याहुः आश्रिषीति जीवतेरकः । इति
निदपपदाधिकारः ॥ ८६ ॥

सशत्रुलावौ मन्वानोराघवौ मलयंगिरिं । जगाम
सपरीवारो व्योममायमिवोत्थितं ॥ ८७ ॥

ज०म० दूतः प्रभृति तत्रोपपदं सप्तमीस्त्वमिति अस्योपपदस्थानेन कृतो
दर्भयन्नाह सदत्यादि । ससुगीवः सपरीवारः सपरिकरः उपसर्ग
स्वेति दीर्घः कपोमाममनुष्यत्वात् मलयं गिरिं जगाम राघवौ
शत्रुलावौ शत्रून् लुनातीति कर्षण्यण् शत्रूणामनुसूलकाविति मन्वा
नोऽवगच्छन् मनुबोधनप्रसादात्तन्नेपदिनस्तनादिभ्यः व्योम
मायमिवोत्थितं व्योम आकाशं मिमीतइति क्वावामसेत्यण् नभः
परिद्वेत्तुमिवोत्थितं कियत्प्रमाणमस्वेति ॥ ८७ ॥

भ० अथ सोपपदाधिकारः । यस्मात् पराद्धातोः प्रत्ययास्तदुप
पदं सदत्यादि । ससुगीवोराघवौ शत्रुलावौ शत्रूणां च्छेदकौ
मन्वानः परीवारैः परिजनैः सह मलयंगिरिं जगाम व्योम
मायं आकाशस्य परिमाणं कुर्व्वाणमिव उत्थितं अतिदैर्घ्यादियमु
प्रेषा शत्रून् लुनातीति व्योम मातीति च ङात्षण्यनञ्जित्कृदिति
आतोयन् मनदकबोधे कित्त्वान्नं दित्त्वान्ननादिः परिपूर्वाद्
ओषक् परेरिकारस्त दीर्घत्वमभिधानात् ॥ ८७ ॥

शर्मदं मार्कतिं दूतं विषमस्थः कपिदिपं । शोकाप
नुदमव्यग्रं प्रायुक्तं कपिकुञ्जरः ॥ ८८ ॥

शर्मदमित्यादि । कपिकुञ्जरः सुधीवः हनुमन्तं दूतं प्रायुक्त्वा ज०भ०
प्रस्थापितवान् वृन्दारकनागकुञ्जरैरित्यादिना कर्मधारयः सः
वृत्तान्तं ज्ञातुमित्यर्थात् प्रायुक्त्वा इति प्रोपाभ्यांयुजेरित्यात्मने
पदं रूपादित्वात् अम कपिकुञ्जरः किम्भूतः विषमे दुर्गपर्वते तिष्ठ
तीति विषमस्यः सुपिच्छइति कः मारुतिं कीदृशं शर्म कल्याणं
ददातीति शर्मदः आतोऽनुपवर्गेकइति कः श्रेष्ठत्वमाह कपिद्विपं
कपिश्रेष्ठं दाभ्यां पिवतीति द्विपः कपिरथं द्विपइव उपमितं व्या
घ्रेत्यादिना कर्मधारयः पुनः कीदृशं शोकापनुदं शोकमपनुदति
तुन्दशोकघोररिति कः अव्ययं सुचिन्तमित्यर्थः ॥ ८८ ॥

शर्मदमित्यादि । कपिकुञ्जरः सुधीवोमारुतिं हनुमन्तं दूतं भ०
प्रायुक्त्वा प्रस्थापितवान् वृत्तान्तं ज्ञातुमित्यर्थात् कीदृशः वि
षमस्यः विषमे छच्छे तिष्ठतीति हनजनादिति डः एवभूतोऽपि
महासत्त्वत्वादव्ययोऽव्याकुलः यदा विषमे दुर्गे स्थितः अतएव अ
व्ययः अक्षोभितमनाः कीदृशं मारुतिं शर्म ददातीति शर्मदं सुख
दायकं पूर्ववद्भुः शर्मज्ञातसुखानिचेत्यमरः कपिद्विपं कपिश्रेष्ठं
शोकमपनुदति शोकापनुदं हनुमन्नागकुञ्जरइति कः कपिद्विपइव
कपिः कुञ्जरइव गमकत्वात् विशेषणस्यापि परनिपातः दाभ्यां
पिवतीति द्विपः पूर्ववत् डः कुञ्जोदन्तोविद्यतेऽस्येति मध्वादित्वात्
रः गुञ्जकुञ्जे निकुञ्जेऽपि हनौ दन्तेऽपि दन्तिनामिति विश्वः मा
रुतस्थापत्यमिति वाङ्माद्यतइति णिः आञ्जनेधोहनुमान् स्याद्भ
नुमानपि मारुतिरिति कोषः अव्ययमिति कचित् पाठः तादृश
स्य दूतस्य योग्यत्वात् युजेर्या रूपादित्वात् अण् नचोच्चेऽणविति
नादेशः ॥ ८८ ॥

विश्वासप्रदवेशोऽसौ पथिप्रज्ञः समाहितः । चित्तं
संख्यो जिगीषूणामुत्पपात नभस्तर्ल ॥ ८९ ॥

ज०म० विश्वासेत्यादि । असौ मादतिर्नभस्तर्लमुत्पपात विश्वासं प्रद
दातीति विश्वासप्रदः प्रेदाश्चदति कः विश्वासप्रदोवेशोयस्य भिंचु
वेषइत्यर्थः वेद्यतेआत्मानेनेति अकर्त्तरि चकारके घञ् विषया
प्रावित्यस्वरूपं पन्थानं प्रजानातीति पथिप्रज्ञः समाहितः अभ्या
न्तचित्तः इदं च मया तत्र वक्तव्यमिति जिगीषूणां जेतुमिच्छतां चि
त्तसंख्यः चित्तं संख्याति परिहिनत्तीति समिख्यदति कः ॥ ८९ ॥

भ० विश्वासेत्यादि । असौ मादतिर्नभस्तर्लमुत्पपात कीदृशः विश्वा
सप्रदोवेशोयस्य सतथा भिंचुवेत्तत्वात् श्रौविप्रवेष्टे घञि वेशः वि
षिलिंजोड्याप्रावित्यस्य मूर्द्धन्यान्तस्य रूपमित्यन्ये पन्थानं प्रजा
नाति इति कृगृज्जातीति कः समाहितः अभ्यान्तचित्तः जिगीषूणां
जेतुमिच्छूनां स्वपक्षाणां परपक्षाणाञ्च चित्तं संख्याति परिहिन
त्तीति हनयनादिति डः संपूर्णस्य ख्यासख्यातावित्यस्य प्रयोगो
नास्तीति ये वदन्ति तस्मते चचिडोरूपं तदा चचिडः कशाजख्या
जरे इत्यत्र अरदति विषयसप्तमी ॥ ८९ ॥

सुरापैरिव घूर्णद्भिः शास्त्रिभिः पवनाहतैः ।
कमगाङ्गुष्ठैः प्रगीतं सामगैरिव ॥ ९० ॥

ज०म० सुरापैरित्यादि । मादतिर्नभस्तर्लमुत्पपात सामगैरिव
घूर्णद्भिः कममानैः पवनाहतत्वात् अतएव सुरापैरिव मत्तैरिव

गापोष्टगित्वा च सुरासीधोरिति टक् प्रगीतं प्रगीयतेऽचेति अधि
करणे क्तः कैर्भृगैः सामगैरिव सामवेदपाठकैरिव गायन्तीति
टक् ॥ ८० ॥

सुरापैरित्यादि । समाहृतिर्द्वयमूकमगात् कीदृशं शास्त्रिभि म०
रूपलक्षितं कीदृशैः पवनेनाहतैः अतएव घूर्णद्भिः कम्पमानैः घूर्ण
जत्रभ्रमणे शतुः अतएव सुरापैर्मध्यपैरिव सुरां पिवन्तीति हन
जनादिति डः भृङ्गैः प्रगीतं नादितं गीयते यचेति भ्रौव्यगत्येति
आधारे क्तः छद्मोः कभावदत्युक्तेः अपवादेऽप्युत्सर्गप्रवृत्तिः कश्चि
दिति न्यायात् कामुकसङ्गार्थक्तेन इत्यनेन षष्ठीप्राप्तौ साधनहेति
त्यादिना कर्त्तरि द्वितीया भावतान्तादर्शनादित्वादिति भृङ्गक
र्त्तकसङ्गीतयुक्तमिति वार्थः प्रकृतं गीतं यचेति वा सामगैरिव
सामवेदं गायन्तीति हनसरगटक् ॥ ८० ॥

तं मनोहरमागत्य गिरिं बर्माहरौ कपिः । वीरौ
सुखाहरोऽवोचद्भिर्बुभुक्षार्धविग्रहः ॥ ८१ ॥

तमित्यादि । द्वयमूकं गिरिमागत्य कपिर्वीरौ रामसक्षणे ज०म०
अवोचत् उक्तवान् कीदृशं मनोहरं रस्यत्वात् मनोहरतीति हरं
तेरनुद्यमनेऽच् बर्माहरौ कवचं हर्तुं चमौ संभाव्यमानवयसावि
त्यर्थः वयसिचेत्यच् सुखाहरः सुखाहरणशीलः आङ्किताकील्य
इत्यच् भिचुः परित्राट्वेशः न कपिरूपः यतो विश्वासप्रदवेश
इत्युक्तं भिचार्धविग्रहः भिचाद्योग्गरीरः कृशत्वादित्यर्थः
भिचामर्हतीत्यच् ॥ ८१ ॥

भ० तमित्यादि । तं च्छब्दमूकं गिरिं आगत्य आगम्य कपिर्हनुमान्
 वीरौ रामलक्ष्मणौ अबोचत् कथितवान् गिरिं कीदृशं दृश्यतात्
 मनोहरं हरतीति हरः पचादित्वाद् न मनोहरः मनोहरः
 कीदृशौ तौ वर्महरौ कवचधरौ पूर्ववदन् कपिः कीदृशः सुखाह
 रः सुखकारी अर्थात्तयोः पूर्ववदन् परे तु अवहने कर्मणः
 परात् हजोऽन् वयोबोधकवहने च आङ्पूर्वात्तु ताद्रीत्येव
 त्याङ्गः तन्नते मनोहरतीति मनोहरस्य वहने तु भारहारइ
 त्यादि बोधं वर्म हर्त्तुं चमौ वर्महरौ अत्र सम्भाव्यमानं वयो
 गम्यते तदुपावित्यर्थः सुखमाहर्त्तुं शीलमस्य सुखाहरः भिक्षु
 र्धनिरूपः भिक्षुश्रीसोवा सन्भिच्छात्रंसङ्गः भिक्षार्हविग्रहः भिक्षा
 धाम्यशरीरः भिक्षुकवेशपरिग्रहात् नतु वानरमूर्त्तिः विश्वासप्र
 दवेशद्वत्युक्तं भिषामर्हतीति भिषार्हः पचादित्वाद् न ॥ ८१ ॥

बलिनावमुमद्रीन्द्रं युवां सत्मेरमाविव । आचक्षा
 थामियः कस्माच्छङ्करेणापि दुर्गमं ॥ ८२ ॥

ज०म० किमबोचदित्याह बलिनेत्यादि । युवां अमुं अद्रीन्द्रं कस्मात्
 कारणादियः प्राप्नो दृष्टगतावित्यस्मादर्जमानसामोष्ये भूतेषट्
 खस् एतदाचक्षाथां कथयतं षोडि रूपं बलिनी बलवन्मौ यत्
 शंकरेणापि महादेवेनापि दुर्गमं दुःखेन गम्यते काविव सत्मे
 रमाविव यथा मत्तद्विषौ प्राप्नुतस्तदत् सौकरणयोरित्यच्
 कर्त्तरि हस्तिन्यभिधेये हस्तिस्त्रयकयोरिति वचनात् शंकरइति
 शनि धातोरित्यच् ॥ ८२ ॥

बलीत्यादि । किमवोचदित्याह युवां अमुं अद्मीन् अथमूक म०
कस्मात् कारणात् इयः प्राप्नुयः दणगतौ भूतसामीप्ये की अभि
धानात् एतत् युवामाचक्षायां कथयतं प्रार्थनायां गी अद्मीन्
कीदृशं शङ्करेण महादेवेनापि दुर्गमं दुःखेन गम्यत इति ईषद्दुः
सारिति खल्व् अतएवात्र गमनात् युवां बलिनौ बलमस्ति यथो
रिति नैकाजादिति इन् अत्रातिशयेन अस्त्वर्थो बोध्यः । तथा च
भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । संसर्गेऽस्ति विवक्षायां
भवन्ति मतुवादय इति स्तम्भेरमाविव हस्तिनौ यथा प्राप्नुय
स्तद्वत् स्तम्भेरमत इति पचादित्यादन् अभिधानात् सप्तम्यलुक्
हस्तिन्येव रूढः शं कल्याणं करोतीति शङ्करः खकुष्ट इति टः
अभिधानात् संज्ञा गम्यते ॥ ८२ ॥

व्याप्तं गुहाशयैः क्रूरैः क्रव्याद्भिः सनिशाचरैः ।
तुङ्गशैलतरुच्छन्नं मानुषाणामगोचरं ॥ ८३ ॥

उक्तष्टाधिकारः ।

व्याप्तमित्यादि । दुर्गमत्वदर्शनाय इदमुच्यते कीदृशमद्मीन् ज०म०
क्रव्यमपकमांसं भक्षयद्भिः सिंहादिभिः सनिशाचरैः राक्षससहि
तैर्याप्तं क्रव्येचेति विट् गुहाशयैः गुहायां गेरते इति ग्रीडेऽधि
करणेऽच् तुंगाः उक्षाः शैलाः शिलायां भवाये तरवस्तैश्च
व्याप्तं अतएव मानुषाणामगोचरं अगम्यं गोचरसंचरेत्यादिना
निपातितः ॥ ८३ ॥

भ० व्याप्तमित्यादि । दुर्ममत्वं दर्शयन्नाप अङ्गीभ्रं कीदृशं कथ्याद्भिः
 क्षिरात्तादिभिः सिंहादिभिर्न्याप्तं कथं मांसमदन्तीति क्षिप् कथ्य
 ब्रह्माददः पक्षे क्षिप् अपक्षेऽव्यक्तिपाविति परः स्वमते पक्षापकवि
 शेषानुक्तौ न क्षतिरर्थागतिव्यवहारात् कीदृशः गुहाप्रयैः गुहायां
 भेदतद्वति पचादित्यादन् श्रीकोऽधिकरणादनेति परस्मै च कुरै
 निर्देशैः कठिनैर्न्या सनिष्ठाचरैः राक्षससहितैः पुनः कीदृशं तुल्यै
 क्षतरक्षसं तुल्यैः शैलैश्चरभिश्च कथं सर्वतोव्याप्तं अतएव मानु
 षाणामनोचरं अगम्यं । द्विषन् वनेचरायाणामित्यारभ्य चरा
 देष्टव्यादिप्रकरणस्य प्रामुक्तत्वात् अत्र तत्प्रागदृत्यत आह उक्त
 द्वाधिकारदति ॥ ८३ ॥

सत्वमेजयसिंहाद्यान् स्तनन्धयसमत्विषौ । कथं
 नाडिन्धमान्मार्गानागतौ विषमोपलान् ॥ ८४ ॥

ज० म० सत्वमित्यादि । युवामिमान् मार्गानागतौ सत्वमेजयसिंहाद्यान्
 सत्वमेजयन्ति ये सिंहाः एजेः खञ् अरुर्दिषेति मुम् तैराद्यान्
 व्याप्तान् सिंहरूपं तद्विज्ञोपलक्षणार्थं चिनक्षीति सिंहः पृषो
 दरादित्वादर्शविपर्ययः नाडिन्धमानिति उचनीचाधिरोहणान्
 ऊर्मुर्जनिंसासैर्नाडिन्धमन्तीति नाडीमुञ्चोऽनेति खञ् क्षित्यनवय
 येति ब्रह्मः विषमोपलान् उन्नतवाषाणयुक्तान् स्तनन्धयसमत्वि
 षौ वासवत्सुखमारौ सामर्थ्यं पुनर्युवयोरधिगम्य स्तनं धयतः
 पिवतः नाडिकास्तनयोरिति खञ् अरुर्दिषेदिति मुम् ॥ ८४ ॥

अत्र खञ्जाद्यधिकारः सत्वमित्यादि । युवां कथं इमान् मा
 र्गान् आगतौ एतत् मृतमिति वक्ष्यमाणश्लोकेनान्वयः कीदृशान्

सत्वमेजयसिंहाद्यान् सत्वान् प्राणिनएजयन्ति कमयन्ति भीषय
 न्तीति यावत् खग्रेजेरिति खग् खित्यव्याजिति मन् तादृशाये सिं
 हासौराद्यान् व्याप्तान् हिनस्तीति सिंहः पचादित्वादन् निपात
 नात् वर्णविपर्ययः नाडिन्धमान् मुहुर्मुहुर्नाडीं निःश्वासैर्धमन्ति
 उपतापयन्तीति नाडीशुषीसनेत्यादिना खग् स्थादानपेत्या
 दिना भोधमादेशः पूर्वेषु मन् ह्रस्वश्च विषमोपलान् उन्नतानत
 प्रस्तरयुक्तान् युवां कीदृशैः स्नानन्धयसमन्विषौ स्नानंधयति पिव
 तीति स्नानन्धयोवालकः पूर्ववत्खग् मन् च तेन समा लिट् दीप्ति
 र्ययोः एतेन सौकुमार्यं दर्शितं स्नानन्धयग्रन्धेनार्थात् तद्दीप्तिरूप
 लक्ष्यते दीप्तौ तत्समत्वमुचितं परम्परया धर्मिसाम्यं धर्मसाम्यं
 वा गम्यते ॥ ८४ ॥

उत्तीर्णा वा कथं भीमाः सरितः कूलमुदहाः । आ
 सादितौ कथं व्रूतं न गजैः कूलमुद्रुजैः ॥ ८५ ॥

उत्तीर्णावित्यादि । कथं वा केनोपायेन युवां सरितोनदीरु ज०म०
 त्तीर्णा भीमास्त्रासकरी यतः कूलमुदहाः कूलमापूर्य्य वहन्त्यः
 उदिकूलइति खग् गजैः कूलमुद्रुजैः कूलं भिन्दद्भिः कथं नासा
 दितौ न व्यापादितौ इति व्रूतं कथयतं ॥ ८५ ॥

उत्तीर्णावित्यादि । कथं वा युवां सरितोनदीरुत्तीर्णा तर म०
 णमपि गतिः तेन गत्यर्थाढेत्यादिना कर्त्तरि क्तः कीदृशीः कूलमु
 दहाः कूलान्यापूर्य्य वहन्ति कूलं तीरमपि जलानि प्रापयन्ति वा

अतएव भीमास्तासकरीः गजैर्हस्तिभिः कथं वा युवां नासादितौ
न प्राप्नौ न मारिताविति भावः कर्षणि ऋः कीदृशैः कूलमुद्रुजैः
मत्ततया कूलं भिन्दद्भिः एतद्युवां मृतं कथयतं उभयत्र कूला
दुद्रुजुद्वदति खश्चिद्व्यव्याजिति मन् ॥ ८५ ॥

रामोऽवोचद्वनूमन्तमावामभ्रंलिहं गिरिं । ऐव वि
द्वनपितुः कामात् पान्तावक्ष्यं पचान्मुनीन् ॥ ८६ ॥

ज० म० रामइत्यादि । हनुर्वदं नैकदेशः सोऽस्यासीति निन्दायां मतुप्
अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घः हनूमान् हनुमानपीति विश्वदर्श
नात् द्वैरूप्यं तस्य किल जातमात्रस्य आदित्यरथं गृह्णतो हनुदयं
भग्नमिति श्रूयते तं रामोऽवोचत् उक्तवान् तत् किमित्याह हे
विद्वन् यद्यमुं गिरिमावामैव आगतौ तत् पितुः कामादभिप्रा
यात् आङ्पूर्वादिषोडश्रि रूपं अभ्रंलिहमुच्चैस्तरं अभ्रंलेठीति
वहाभ्रंलिहइति खश्चिं कुर्वाणौ पान्तौ रचन्तौ मुनीन् अल्पं
पचान् अल्पसन्मुष्टान् अल्पं पचन्तीति मितनखेचेति मितेत्यर्थ
ग्रहणात् खश्चकारखानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वा ॥ ८६ ॥

भ० रामइत्यादि । रामो हनूमन्तं अवोचत् पर्वताघातभग्नत्वात्
कुत्सिता हनूरस्यासीति निन्दायां मतुः हनूश्चत्वात् तन्वादेव्वा
इति पाञ्चिकजप् उतोऽयुङ्ख्यादेरित्यस्य प्रत्युदाहरणे रक्वां
दौ तु हनुरिति कश्चित्पुस्तके दृश्यते तस्य लिपिकरप्रमादा

दिति केचित् नान्यस्यार्थेऽचोर्घदति केचित् हनुमान् हनुमानपीति
 विश्वदर्शनाद्वैरूप्यमेव किमुक्तवानित्याह हे विदन् आवां पितुः
 कामादभिजापादमुं गिरिं ऐव आगतौ दृषोघीव अदादि
 त्वात् अपोलुक् अभंलिहमाकाशं लीढि प्राप्नोतीति तृभृष्टृजी
 त्यादिना अभिधानादनाद्यपि खः खितीति मन् अभिधानात्
 गुणाभावः आवां कीदृशौ मुनोनां पान्नौ रक्षन्तौ पालरक्षणे
 शतुः कीदृशान् अल्पपचान् स्रल्पसन्तुष्टान् दरिद्रान् वा घटीखा
 रीत्यादौ मितनखमानादित्यत्रार्थस्यैव ग्रहणं तेनाल्पशब्दात्
 पचः खश् अल्पं यथास्यात्तथा पचामिति केचित् मुनिरक्षणेन
 दुष्टहिंसाप्रवृत्तयोरारवयोः कुतः सिंहादिभयं तादृशोऽस्य सरिदु
 त्तरणमपि नाशक्यमिति पूर्वप्रश्नेषु सर्वत्रोत्तरं सूचितं ॥ ८६ ॥

अमितमृचमीशानं सर्वभोगीणमुत्तमं । आवयोः
 पितरं विद्धि ख्यातं दशरथं भुवि ॥ ८७ ॥

कः पुनः पिता यदादेशादागतावित्यत आह । अमितमृचमि ज०म०
 त्यादि । आवयोः पितरं दशरथनामानं भुवि विख्यातं विद्धि जानी
 हि ङ्सल्लभ्येहेर्धिः अमितं पचं महामन्त्रिणं पूर्ववत् खश् मुमृच
 ततो नञ्समासः ईशानमीश्वरश्रीलं स्वामिनमित्यर्थः तादृशेत्या
 दिना चालश्च सर्वभोगीणं सर्वसत्त्वभोगाय हितं आत्मन्विश्वज
 नेति खः भोगशब्दोऽत्र शरीरवाची अट्कुप्तादिना णत्वं ॥ ८७ ॥

अमितमित्यादि । कः पिता यदादेशादागतावित्याह आव भ०

योः पितरं दशरथं विद्धि जानीहि ऊष्णसोर्धेभिः कीदृशं अमित
 मयं प्रचुराक्षप्रदं घटीखारीत्यादिना खड्गपञ्चाक्षज्ममासः ईशा
 नं ऐश्वर्ययुक्तं ईशसङ्कटैश्वर्यं ज्ञानः सर्वभोगाय सर्वशरीराय
 हितं भुज्यतेऽनेनेति भोगः शरीरं ततोविकारसंघेत्यादिना हि
 तार्थे ईनः पुण्योऽदान्तेदत्यादावतद्वादित्यस्य योगविभागात्
 एतत् उत्तमं श्रेष्ठं भुवि ख्यातं पृथिव्यां प्रसिद्धं सर्वज्ञातत्वात्
 ॥ ८७ ॥

कलेन दयितारण्याद्रक्षसाहन्तुदेन नः । असह्य
 मश्रया मूर्त्या हता तां मृगयावहे ॥ ८८ ॥

ज०म० यदि पितुरादेशादागतौ किमत्र गमनेनान्वेषयथ इत्याह ।
 कलेनेत्यादि । नोऽस्माकं दयिता अरण्याद्रक्षसेन हता कीदृ
 ग्नेन अहन्तुदेन मर्कसृशा विध्वत्षोस्तुददति खड्गमुम् असह्यं
 मश्रया आदित्यगोपया मूर्त्या शरीरेणोपलक्षिता असह्यं
 ललाटयोरिति खड्गतां हतां मृगयावहे गवेषयावः मृगान्वे
 षणे स्वार्थिकण्ठः युवयोः पौरुषान्वितत्वात् कथं हतेत्याह
 कलेन कृशना ॥ ८८ ॥

भ० कलेनेत्यादि । पितुराक्षया दण्डकागमनेऽपि कथं अत्राग
 मनमित्याह अस्माकं दयिता अरण्याद्रक्षसा हता कथं युव
 योरर्थे हतेत्याह कलेन कृशना नतु बलात् कीदृग्नेन रक्षसा
 अहन्तुदेन मर्कसृशा घटीखारीत्यादिना खड्गं स्त्रित्यव्याजिति
 यत्र यान्ते मोक्षोपः अस्माकं कले वस्तुविवक्षा तां हतां मृगया

यहे अश्वेषयावः ऋगत्कङ्मार्गणे मार्गणमश्वेषणं मूर्त्या शरी
रिणोपलक्षिता विभेदणे तृतीया कीदृश्या असूर्यमश्वया सूर्य
मपि न पश्यन्त्या अतिगोप्येत्यर्थः पूर्व्वेण खञ् स्थादानेत्यादिना
दृशेः पश्यादेशः सूर्येण सह समासोगमकत्वात् ॥ ८८ ॥

प्रत्यूचे मारुतीराममस्ति वालीति वानरः । शमये
दपि संग्रामे योललाटन्तपं रविं ॥ ८९ ॥

तं पुनः कस्य वेत्यत आह । प्रत्यूचे इत्यादि । रामं मारुतिः प्र ज० म०
त्यूचे प्रत्युक्तवान् अस्ति वालीति नाम्ना कपोत्तरः यः संग्रामे युद्धे
ललाटन्तपं सर्व्वेषामुपरि वर्त्तमानं पूर्व्ववत् खञ् शमयेत् परा
जयेदिति सम्भावने लिङ् वालिशब्देनान्तः ददन्तश्च तथा च
वाली वालिश्च कथ्यते इति शब्दभेदः ॥ ८९ ॥

प्रत्यूच इत्यादि । मारुतिर्हनुमान् रामं प्रत्यूचे किमप्रत्यूचे इत्या भ०
ह वालीति नाम्ना वानरोऽस्ति यः संग्रामे प्रवृत्ते रविं सूर्यमपि
शमयेत् पराजयेत् प्रौढ्यासम्भावनेति खो कीदृशं रविं ललाट
न्तपं सर्व्वेषामुपरिवर्त्तिनं मध्याह्नकालीनमपि प्रचण्डमपीत्यर्थः
यद्वा सूर्योऽपि चेत्तस्य ललाटं तपति तदा तमपि शमयेत् सुत
रामेवान्यायकारिणमित्यर्थः घटीखारीत्यादिना खञ् ॥ ८९ ॥

उग्रमश्वेन सुग्रीवस्तेन भ्राता निराकृतः । तस्य
मित्रीयतो दूतः संग्राप्तोऽस्ति वशम्बदः ॥ ९० ॥

उग्रमश्वेनेत्यादि । तेन भ्रात्रा उग्रमश्वता पापं विजानता ज० म०
उग्रमश्वेत्यादिना निपातितं यश्च सुग्रीवो निराकृतोऽभिभूतस्तस्य

हि दूतः प्राप्ताऽस्मि वशम्बदः वशमनुकूलं वदतीति वशम्बदः
प्रियवशेवदः खच् कीदृशस्य मित्रीयतोमित्रमिदृतः सुपञ्चात्मनः
क्यच् ॥ १०० ॥

भ० उग्रमित्यादि । तेन भ्रात्रा वालिना सुग्रीवो निराकृतः देशा
त्रिःसारितः कीदृशेन उग्रमश्वेन पापं पश्यता उग्रदृष्टिना वा
घटीखारीत्यादिना खश् तस्य सुग्रीवस्य दूतोऽहं सस्यान्ताऽस्मि
आगतोऽस्मि कीदृशस्य मित्रीयतः आत्मनोमित्रमिदृतः तथा
भवन्तमेव क्योऽम्बदाद्यस्येति क्यः अवर्णस्य ईश्वरततः शब्दः वशमनु
कूलं वदतीति वशम्बदः प्रियवशादित्यादिना खः अस्मीति क्रिया
पदं अस्मदर्थेऽव्ययं वा ॥ १०० ॥

प्रियम्बदोऽपि नैवाहं ब्रुवे मिथ्या परन्तप । सख्या
तेन दशग्रीवं निहन्तासि दिषन्तप ॥ १०१ ॥

ज०म० किन्नेन सख्येनेति चेदाह प्रियंवदइत्यादि । प्रियम्बदतया
लोकोमिथ्या वदति अहं प्रियम्बदोऽपि पूर्ववत् खच् परंतप शत्रू
णामुपतापद दिषदिति खच् वाच्यमपुरन्दरौचेत्यमागमेनि
पात्यते नैवाहं मिथ्या ब्रुवे वदामि तेन सुग्रीवेण सख्या मित्रेण
दशग्रीवं निहन्तासि हनिष्यसि हन्तेर्लुटि रूपं कीदृशं दिषन्तपं
शत्रूणामुपतापयितारं पूर्ववत् खच् ॥ १०१ ॥

भ० प्रियमित्यादि । किन्नेन मित्रेणेत्याह तेन सुग्रीवेण सख्या त्वं
दशग्रीवं हन्तासि निहनिष्यसि हन्तेर्लुटि कीदृशं दिषन्तपं शत्रूणा
मुपतापकं दृभृष्टइत्यादिना दिषच्छब्दान्तपोऽभिधानादसंज्ञा

यामपि खः मनीषादित्वात्तलोपे खित्यव्याजिति मन् किम्वा हे
 ट्ठीति द्विषः कृगृञ्चाप्रीजुङ्इति कः तस्मात्तपः खः प्रियम्बदत्ता
 न्मृषा ब्रवीषि चेदाह हे परन्तप शत्रूणामुपतापक प्रियम्बदे
 ऽपि सन् नैव मिथ्या ब्रुवे वदामि परन्तपेति रामसम्बोधनात्
 द्विषन्तपमिति रावणविशेषणात् द्वयोः साम्यमुक्तं तेन तज्जयाय
 रामस्य मित्रान्नरापेक्षा युक्तेति भावः प्रियम्बदइति प्रियवशादि
 ति खः परन्तपेत्यत्र द्विषन्तपवत् खः ॥ १०१ ॥

वाचंयमोऽहमनृते सत्यमेतद्वीमि ते । एहि सर्व्वं
 सच्चं मित्रं सुग्रीवं कुरु वानरं ॥ १०२ ॥

वाचंयमइत्यादि । वाचंयमपुरंदरौचेत्यभागमोनिपात्यते ज०म०
 तस्मात् सत्यमेतत् पूर्व्वोक्तं ब्रवीमि ते तुभ्यं तादर्थ्ये चतुर्थी यत
 एवं तस्मादेहि आगच्छ सुग्रीवं वानरं मित्रं कुरु कीदृशं सर्व्वसहं
 सर्व्वं सहतइति पूःसर्व्वयोरिति खच् ॥ १०२ ॥

वाचमित्यादि । न मिथ्या ब्रुवइति प्रागुक्तं द्रढयन्नाह अहं अ भ०
 नृते असत्ये वाचंयमामौनी तस्माद्दुःखीवं निहन्तासि इति यदु
 क्तं एतत्तुभ्यं सत्यमेव ब्रवीमि तादर्थ्ये चतुर्थी तस्मात् एहि आग
 च्छ सुग्रीवं वानरं मित्रं कुरु कीदृशं सर्व्वसहं सर्व्वकार्य्यक्षमं तृभू
 तइत्यादिना अभिधानादसंज्ञायामपि खः वाचंयमइति दात्ता
 शब्दात् यमः पूर्व्ववत् खः खित्यव्याजिति मन् द्रष्टव्य परे तु वाक्
 शब्दोपपदेन साधयन्ति ॥ १०२ ॥

सर्व्वकषयशःशाखं रामकल्पतरुं कपिः । आदा
याभ्रंकषं प्रायान्मलयं फलशालिनं ॥ १०३ ॥

ज०म० सर्व्वकषेत्यादि । रामः कल्पतरुरिव यस्तमादाय वृहीना
कपिः प्रायात् गतः कीदृशं रामं सर्व्वकषयशःशाखं सर्व्व कषन्ति
व्याप्नुवन्ति यानि यशांसि सर्व्वकूलेत्यादिना खञ्जान्येव शाखा
यस्य फलशालिनमभिमतफलसम्पादनात् अभ्रंकषमुच्चैस्तरं
मलयं पूर्व्ववत् खञ् ॥ १०३ ॥

भ० सर्व्वमित्यादि । रामएव कल्पतरुः तमादाय कपिर्नूमान्
मलयं प्रायात् प्रगतः रामं कीदृशं सर्व्व कषयन्ति व्याप्नुवन्ति
सर्व्व पापं नाशयन्ति वा यानि यशांसि तान्येव शाखायस्य तं फल
शालिनं अभिमतफलसम्पादनात् मलयं कीदृशं अभ्रंकषं आ
काशव्यापकं अत्युच्छ्रितत्वात् फलशालिनमिति मलयस्य विज्ञेय
णात् अमापहारकलं सूचितमिति केचित् प्रियवशाद्भयर्त्तीत्या
दिना खः ॥ १०३ ॥

मेघंकरमिवायान्तमृतुं रामं क्लमान्वितः । दृष्ट्वा मे
ने न सुग्रीवोवालिभानुं भयङ्करं ॥ १०४ ॥

ज०म० मेघंकरमित्यादि । राममायातं दृष्ट्वा सुग्रीवोवालिभानु
मिर भयंकरं भीतिजनकं न मेने न बुद्धवान् मेघर्त्तीत्यादिना
खञ् क्लमान्वितोऽस्मानोवालिभानुना पीडितत्वात् कीदृशं रामं
मेघंकरं चतुर्भिव प्रावृट्कालमिव पूर्व्ववत् खञ् ॥ १०४ ॥

मेघमित्यादि । राममागतं दृष्ट्वा सुग्रीवोभानुमिव बालिनं भय भ०
 दूरं भीतिजनकं न मेने न मन्यतेऽस्य कीदृशः क्लमेनान्वितः ग्लानः
 रामं कीदृशं मेघदूरं मेघोत्पादकं चतुमिव वर्षाकालमिव वर्षा
 कालस्य सूर्याच्छादकत्वेन क्लान्तग्रमभयापहारित्वात् साम्यं
 प्रियवशाद्गुणवर्त्तिमेघादिति खः ॥ १०४ ॥

उपागम्यकुरुतां सख्यमन्योन्यस्य प्रियद्वरौ । चेमङ्क
 राणि कार्याणि पर्यालोचयतां ततः ॥ १०५ ॥

उपाग्रीत्यादि । उपाग्नि अग्निसमीपे रामसुग्रीवौ सख्यमकुर्व
 तां इतः प्रभृत्यावयोः सख्यमिति अन्योन्यस्य प्रियद्वरौ चेमप्रियम
 द्वेष्येति चकारात् खच् ततः सख्यकरणानन्तरं चेमङ्कराणि
 हितजनकानि यथा कार्याणि पर्यालोचयतां निरूपितवन्तावि
 त्यर्थः । पठपुटेत्यत्र चुरादिकाच्छे धातौ लोच्यते तस्य सङ्घि
 रूपं ॥ १०५ ॥

उपाग्रीत्यादि । रामसुग्रीवौ उपाग्नि अग्निसमीपे सख्यं मैत्रीं भ०
 अकुरुतां धीतां अग्निसाक्षिकं सख्यमिति भावः अन्योन्यस्य प्रिय
 द्वरौ प्रियं कुरुत इति चेमप्रियमद्रात्कुर्वेति खः विकारसंघेति
 सख्यशब्दात् भावे यः ततः सख्यानन्तरं परस्परस्य चेमङ्कराणि
 कुत्रक्षजनकानि कार्याणि पर्यालोचयतां निरूपितवन्तौ लो
 च्युक्भासीत्यस्य ष्या रूपं पूर्ववत् खः ॥ १०५ ॥

आश्रितभवमुत्क्रुष्टं वल्लितं श्रयितं स्थितं । वक्र
मन्यत काकुत्स्थः कपीनां खेच्छया कृतं ॥ १०६ ॥

ज०म० आशीत्यादि । आश्रितभवमन्नं आश्रितेभुवःकरणभावयो
रिति खच् उत्क्रुष्टं किलकिलायितं वल्लितं धावनं तथ्य श्रयितं
स्थितञ्च कपीनां खेच्छया कृतं एतत्काकुत्स्थोवक्रमन्यत स्नाधि
तवान् पुण्यभाजदमे यदेषां खेक्षाविहारिणां चेष्टितं अस्माकन्तु
शोकसन्तप्तानां न किञ्चिदस्तीति सर्वत्र भावे निहा ॥ १०६ ॥

भ० आश्रितमित्यादि । आङ्पूर्व्यादन्नातेः क्तः आश्रितस्तद्वन्ने
र्भोजनस्य भवनं आश्रितत्वं भावधेत्वाश्रिताद्भवदति खः उत्क्रुष्टं
व्रद्धकरणं वल्लितं गमनं श्रयितं श्रयनं पुत्रीधृषेत्यादिना गुणः
स्थितं अवस्थानं दोषोमाश्रामिति छिः सर्वत्र भावे क्तः कपीनामे
तत्सर्वं खेच्छया कृतं काकुत्स्थोवक्रमन्यत स्तुतवान् पुण्या
एते खेच्छयैवं व्यवहरन्ति अस्माकन्तु शोकसन्तप्तानां न किञ्चि
दस्तीति भावः स्वभावसिद्धत्वादाहार्यशोभारहितत्वात् प्रशंसा
वा ॥ १०६ ॥

ततोबलिन्दमप्रस्थं कपिर्विश्वम्भराधिपं । सुग्रीवः
प्राप्तवीड्रामं बालिनोयुधि विक्रमं ॥ १०७ ॥

ज०म० ततइत्यादि । ततः कार्यालोचनानन्तरं सुग्रीवोऽब्रवीत् सखि
शुवर्देड् किमुक्तवान् बालिनोयुधि विक्रमं शौर्यमिति प्रधान

कर्म्म राममित्यकथितं कीदृशं रामं बलिन्दमप्रख्यं विष्णुतुल्यं
बलिं दमयतीति संज्ञायां भृतृवृज्जीत्यादिना खच् अमन्तस्य मिल
हस्वत्वे तथा विश्वं विभर्त्तीति विश्वम्भरा तस्याअधिपं अधिपाती
त्यधिपः आतश्चोपसर्गइति कः ॥ १०७ ॥

ततइत्यादि । कार्यालोचनानन्तरं सुग्रीवः कपिर्यधि संग्रामे भ०
व लिनोविक्रमं रामं प्राब्रवीत् रामं कीदृशं बलिन्दमप्रख्यं बलिं
दमयतीति बलिन्दमस्त्रिविक्रमस्त्रेण तुल्यं तृभृतृइत्यादौ अन्य
दमोयद्वेषं अरिन्दमइत्युदाहरणे कर्म्मोपपदेन सूचितं केव
लस्य दमेरन्तर्भूतव्यर्थत्वात् सकर्म्मकत्वमिति केचित् सकर्म्मको
ऽपि दमिदंश्चतइति गोपीचन्द्रेणोक्त्वा दमिता परिबन्धात्तानिति
निदर्शितं विश्वं विभर्त्तीति विश्वम्भरा पृथ्वी पूर्ववत् स्वः तस्या
अधिपं स्वामिनं अधिपातीत्यधिपः इत्यजनादिति डः ॥ १०७ ॥

वसुन्धरायां छत्वायां नास्ति वालिसमोवली । इ
दयङ्गममेतत्त्वां ब्रवीमि न पराभवं ॥ १०८ ॥
इति खजधिकारः ॥

वस्त्रित्यादि । वसुन्धरायां पूर्ववत् खच् वालिना समोऽन्योवली ज०म०
वलयुक्तोनास्तीति इदयङ्गमं मम स्वानुभवं ब्रवीमि मम स्वानु
भवं हि वसु इदयङ्गममित्युच्यते तेन संज्ञायामित्यधिकृत्य
गमयेति खच् न पुनस्त्वां पराभवमभिभवं ब्रवीमि ॥ १०८ ॥

भ० वलित्यादि । छत्वाद्यां समस्तायां वसुधरायां श्रिय्यां
 बालितुल्योवसवान् नास्ति वसु धरतीति तृभृदत्यादिना खः
 एतत्तु हृदयङ्गमं आत्मानुभूतमेव त्वां ब्रवीमि हृदयं गच्छतीति
 पूर्ववत् खः अनुभूतस्थितं संज्ञा न पुनस्त्वां पराभवं न ब्रवीमि
 तस्माद्भवतः पराभवं न त्वां वदामि तेन नास्ति बालिसमोबलीति
 प्रागनुभूतं कथितं न तु तत्तोऽधिकोऽयमिति सम्प्रति आपितं ।
 इति खञ्जधिकारः ॥ १०८ ॥

दूरगैरन्तगैर्व्याणैर्भवानत्यन्तगः श्रियः । अपि संक्र
 ण्दनस्य स्यात् क्रुद्धः किमुत बालिनः ॥ १०९ ॥

ज०भ० एवमपराक्रमोऽसौ तत्र किं त्वं करिष्यसीत्याह दूरगैरित्या
 दि । यतोभवान् क्रुद्धस्त्वन् संक्रन्दनस्यापि शक्रस्यापि नन्दादि
 भ्योऽस्यः वाणैः करणभूतैः दूरगैः दूरं गच्छतीति अन्तगैः कार्यं
 समापकैः अन्तात्यन्तेत्यादिना उः श्रियोऽलक्ष्म्याः अत्यन्तगः वि
 नाशयिता स्यात् अत्यन्तं पर्यवसानं गच्छतीति किं पुनर्बालिनोऽल
 क्ष्म्या अत्यन्तगोभवान् विनाशयितेति ॥ १०९ ॥

भ० दूरगैरित्यादि । रामं प्रोत्साहयन्नाह भवान् क्रुद्धः सन् सं
 क्रन्दनस्य दम्भस्यापि श्रियोऽलक्ष्म्यावाणैरन्तगोभवेत् किं पुनर्वा
 लिनः श्रियः सुतरामितलक्ष्म्यानाशयिता स्यात् वाणैः कीदृशैः
 दूरगैर्दूरपातिभिः अन्तगैः कार्यसमापकैः दूरमनाश्च गच्छ
 तीति हनजनाङ्गमादेर्दुः दितिगर्भं संक्रन्दितवान् इति नन्दा
 दित्वादनः ॥ १०९ ॥

वरेण तु मुनेर्व्वाली सञ्जातोदस्युहोरणे । अवार्थ
प्रसरः प्रातरुद्यन्निव तमोपहः ॥ ११० ॥

वरेणेत्यादि । मुनेस्तु वरेण दस्युहः दस्युन् शत्रून् बध्नादिति जःम०
आग्निविहनइति उः अतोरणे अवार्थप्रसरोऽनभिभवनीयगतिः
सञ्जातः कइव तमोपहइव तमोपहः आदित्यः तमोऽपहन्ती
ति अपेक्षेयतमसोरिति उः प्रातः प्रभाते उद्यन् उद्गच्छन् उत्पू
र्व्वदिणः शतरि दृष्टो यण् अवार्थप्रसरस्तददशावपि सर्व्ववाक्यं
सावधारणं भवतीति प्रातरप्युद्यन्नावार्थप्रसरएवेति तेन सर्व्वका
ले अस्यावार्थप्रसरत्वं सिद्धं नतु प्रातरेवाद्यन्नावार्थप्रसरइति
॥ ११० ॥

वरेणेत्यादि । रामस्याध्ववसायं जिज्ञासुः पुनरपि वासिवि म०
क्रममाह मुनेर्व्वरेण तु दस्युहः सवाली रणेऽवार्थप्रसरः संजातः
काले उद्यन् तमोपहः सूर्य्यइव दस्युन् शत्रून् हन्तीति हनजना
दिति उः हन्तेराग्निविहइति परे तन्मते वाली दस्युन् बध्नादिति
मुनेर्व्वरेण अवार्थप्रसरोजातः स्वमते आग्नीरर्थानुक्तौ न क्षतिः
वरेण दस्युहन्तृत्वे आग्नीर्गम्यतएव अवार्थोऽखण्डनीयः प्रसरो
गतिर्यस्य सतथा स्रगतौ अग्नि रूपं उत्पूर्व्वस्थिणः शतरि उद्यन्
तमोऽपहन्तीति पूर्व्ववत् उः तमःक्षेत्रार्थेभ्योऽपपूर्व्वहन्तेर्हइति
परः ॥ ११० ॥

अतिप्रियत्वान्न हि मे कातरं प्रतिपद्यते । चेतो
वालिबधं राम क्लेशापहमुपस्थितं ॥ १११ ॥

इति डाधिकारः ॥

अ०भ० अतीत्यादि । हे राम मदीयं चेतोवालिबधं कर्माभूतमुपस्थितं
प्राप्तं न हि प्रतिपद्यते नैव प्रत्येति यस्मात् कातरं व्याकुलं वालि
नोऽतिबलयुक्तत्वात् कीदृशं बधं क्लेशापहं दुःखस्योन्मूलकं पूर्ववद्भूतः
अतिप्रियत्वादालिबधस्य यस्य हि यन्मित्रं तस्मिद्धमपि अग्रे न
प्रत्येति ॥ १११ ॥

भ० अतीत्यादि । हे राम वालिबधस्यातिप्रियत्वात् मे मम चेतो
वालिबधमुपस्थितमुपपन्नमपि न प्रतिपद्यते न प्रत्येति यतः कातरं
वालिभयाद्वाकुलं उपस्थितेऽपि प्रिये कातरस्य प्रतीतिर्नास्तीति
भावः वालिबधं कीदृशं क्लेशापहं दुःखस्योन्मूलकं अतएवास्या
तिप्रियत्वं क्लेशमपहन्तीति पूर्ववत् भूतः ॥ १११ ॥

शीर्षघातिनमायातमरीणां त्वां विलोकयन् । पति
प्रीलक्षणेोपेतां मन्येऽहं वालिनः श्रियं ॥ ११२ ॥

अ०भ० उपस्थितोऽस्य बधदति कथं ज्ञायतइत्याह शीर्षेत्यादि ।
अरीणां शीर्षघातिनं कुमारशीर्षयोर्णिनिः निपातनात् शिरसः
शीर्षभावः आद्यान्तं विलोकयन् वालिनः श्रियं पतिप्रीलक्षणेोपे
तामहं मन्ये पतिं हन्ति यल्लक्षणं तेनोपेतामिवेतीवार्थोऽत्र द्रष्ट
व्यः अमनुष्यकर्तृकेचेति टक् गमहनेत्युपधासोपः होहन्तेरिति
कुलं ॥ ११२ ॥

श्रीर्वेत्यादि । वालिवधस्योपस्थितत्वं दर्शयन्नाह आगतं त्वं भ०
 विलोकयन्नहं वालिनः त्रियं पतिग्नलक्षणेपेतां मन्ये त्रियो
 वालिपञ्जीत्वेन निरूपणात् पतिहन्तृचिह्नयुक्तत्वात् वालिवधो
 गम्यते पतिं हन्तीति हनचरगष्टक् हनगमित्युल्लोपः हनोऽहो
 ग्नः अमनुष्यकर्तृकाङ्क्षोऽहोऽहोऽहो गति परः त्वां किम्भूतं अरीणां श्रीर्व
 घातिनं शिरश्चेदिनं युद्धादित्वादिन् कुमारश्रीर्षाभ्यांहन्तीर्षि
 विति परः उत्प्रेक्षावञ्चकोऽत्र मन्येऽशब्दः अन्यथास्थितस्यान्यथा
 कथनात् ॥ ११२ ॥

शत्रुघ्नान्युधि हस्तिघ्नो गिरीन् क्षिप्यन्नहन्निमान् । शि
 ल्पिभिः पाणिधैः क्रुद्धस्त्वया जय्योऽभ्युपायवान् ॥ ११३ ॥

शत्रुघ्नानित्यादि । किञ्च युधि संप्रामेवासी त्वया जय्यः शक्यो ज०म०
 जेतुं यदि युद्धदस्ताणां शक्तिर्दृष्टा ताञ्च द्रष्टुमिच्छामीति वक्ष्यमा
 णाभिप्रायः चय्यजय्यौ शक्यार्थ इत्ययादेशनिपातनं कीदृशः अभ्यु
 पायवान् युद्धोपाययुक्तः किं कुर्वन् क्रुद्धः क्षिप्यन् गिरीन् दिवादि
 त्वाच्छत्रन् अहन्निमान् देवनिर्मितान् शत्रुघ्नान् शत्रून् हन्तीति
 अमनुष्येति टक् हस्तिघ्न इव हस्तिघ्नः हन्तुं शक्तः शक्तौ हस्तिकपा
 टधोरिति सूत्रस्य मनुष्यकर्तृकार्थारम्भकत्वात् वाली चामनुष्यः
 शिल्पिभिर्युद्धकुशलैः वानरैः सह क्षिप्यन् सहार्थस्य गम्यमा
 नत्वात् सहयोगे तृतीया पाणिधैः पाणिवादकैः ते हि हस्तियुद्धे
 ऽन्यस्य वाद्यस्यासम्भवात् हस्तिमुखमेव वादयित्वा गिरीन् प्रहर
 णान् क्षिप्यन्ति पाणिघताडधौ शिल्पिनीति कर्त्तरि निपातनं
 ॥ ११३ ॥

भ० . शत्रुघ्नानित्यादि । प्रत्ययजनककर्षादारा रामविक्रमं ज्ञातु
 मिच्छन् महतामयतः साक्षात् साभिप्रायकथनायुक्तत्वात् हस्तेन
 रामं सुवस्त्रेवाह ईदृशोऽपि वाली तया जयः जेतुं शक्यः पश्चा
 वद्येत्यादिना निपातः कीदृशः अभ्युपायवान् युद्धोपाययुक्तः
 क्रुध्यन् सन् गिरीन् क्षिप्यन् क्षिप्यैः मुदि कीदृशान् अक्षत्रिमान्
 देवनिर्मितान् एतेन स्वभावसिद्धमुच्छ्रितत्वं सूचितं शत्रुघ्नान् क्षिप्य
 माणागिरयः शत्रुं घ्नन्ति शत्रुं हन्तुं गिरीन् क्षिपतीति भावः पति
 भवत् टक् पुनः कीदृशः हस्तिघ्नः हस्तिनं हन्तीति पूर्ववत् टक्
 हस्तिकपाटाभ्यां हन्तेः शक्तौ टगिति परः तेन हस्तिनं हन्तुं शक्त
 इत्यर्थः स्वमते अर्थादेव शक्तिर्गम्यते श्रित्पिभिर्बुद्धकुशलैर्वागरे
 रूपलक्षितः पाणिषैः पाणिवादकैः युद्धे तेषां वाद्यान्तराभावात्
 हर्षेण हस्तयुगमेव वादयन्ति विशेषणे तृतीया श्रित्पिभिः सह
 गिरीन् क्षिप्यन् इति वा सम्बन्धः एतेन तत्सदृशास्तसहाया अपि
 सन्तीति सूचितं पाणिभ्यां पाणी हन्तीति पाणिषो निपातनात्
 ॥ ११३ ॥

आढ्यङ्करणविक्रान्तो मद्दिषस्य सुरदिषः । प्रियङ्ग
 रणमिन्द्रस्य दुष्करं कृतवान् बधं ॥ ११४ ॥

ज० म० . आढ्य । अनाढ्यमाढ्यं करोत्यनेनेति आढ्यसुभगेत्यादिना
 करणे ख्युन् आढ्यङ्करणं विक्रान्तं यस्य वालिनः अनाढ्यः सन्
 विक्रान्तो नास्योभूत इत्यर्थः मद्दिषस्य सुरदिषो दुन्दुभेर्वधं मरणं
 यः कृतवान् दुष्करं कुरुवाचं प्रियङ्करणमिन्द्रस्य तुष्टिकरं अपि
 यं प्रियङ्करोत्यनेनेति पूर्ववत् ख्युन् ॥ ११४ ॥

आव्यमित्यादि । किञ्च वाली युधि महिषस्य देवप्रचोर्ध्वं भ०
 क्षतवान् कीदृशः अनाव्यआव्यः क्रियते येन तादृशं विक्रान्तं
 विक्रमोद्यस्य सतथा अनाव्यः सन्नपि विक्रमेणाव्योभूतइत्यर्थः नग्न
 पलितेत्यादिना खनट् बध् कीदृशं इन्द्रस्य प्रियङ्करणं प्रीङ्प्रीतौ
 कृगृञ्जाप्रीति कप्रत्यये प्रियः प्रीतिमान् महिषभयेन प्रागप्रियः
 प्रियः क्रियते अनेनेति पूर्ववत् खनट् प्रीतिजनकमित्यर्थः यदा
 इन्द्रोलोकानामप्रियआसीत् शत्रुबधाक्षमत्वात् पुनक्षतशत्रुव
 धेन तु प्रियः क्रियतइत्यर्थः यतो दुष्करं कृष्टसाध्यं एतेन इन्द्रा
 दप्यधिकोऽयं बलीति सूचितं ॥ ११४ ॥

प्रियभावुकतां यातस्तं क्षिपन् योजनं मृतं । स्वर्गे
 प्रियभविष्णुस्य कृत्स्नं शक्तोऽप्यबाधयन् ॥ ११५ ॥

प्रियमित्यादि । तमेवं सुरदिषं मृतं पादाङ्गुष्ठेन योजनमध्वानं ज०म०
 क्षिपन् क्षिपेसौदादिकसोभयपदिनोरूपं प्रियभावुकतां यातस्य
 या स्वर्गे प्रियंभविष्णुआसीत् कर्त्तरिभुक्इत्यनेनाव्यादिषूपपदेषु
 खिष्णुस्त्रुक्जौ शक्तोऽपि समर्थोऽपि कृत्स्नं लोकमित्यर्थात् अबा
 धयन् अपीक्षयन् बध्बन्धमनइति चौरादिकः तस्य शतरि रूपं
 सईदृशस्त्वया शको जेतुं यदि त्वदस्त्राणां सामर्थ्यं दृष्टमित्यभिप्रा
 येणाब्रवीत् सुग्रीवः ॥ ११५ ॥

प्रियमित्यादि । तं मृतं महिषं पदाङ्गुष्ठेन योजनं अध्वानं भ०
 क्षिपन् प्रेरयन् प्रियभावुकतां प्राप्तः प्राक् यस्याप्रियआसीत्
 दुष्टबधात् तस्यापि प्रियभावं प्राप्तः बाधितुं शक्तः समर्थोऽपि

कृत्वा चोक्तं अवाधयन् अपीडयन् स्वर्गस्य मित्रमासीत् तस्यापि
प्रियोभूतः भुवोषेखिण्युसुकम्भाविति अर्थे खिण्युसुकजौ बधक्
बन्धे किञ्चासुरादिः योजनशब्देनात्र योजनान्तरितदेशोल्लेख्य
ते सदाध्यादिव्याप्ताविति योजनात् द्वितीया एवं सुग्रीवः प्रात्र
वीद्राममिति प्रागुक्तेन सम्बन्धः ॥ ११५ ॥

जिज्ञासोः शक्तिमस्त्राणां रामोन्यूनधियः कपेः ।
अभिनत् प्रतिपत्त्यर्थं सप्त व्योमसृशस्तहून् ॥ ११६ ॥

ज०म० रामोऽपि तदभिप्रायं विदन् यत्कृतवान् तदाह । जिज्ञासेरि
त्यादि । अस्त्राणां राणां शक्तिं जिज्ञासोः ज्ञातुमिहोः कपेः सु
ग्रीवस्य न्यूनधियः स्वल्पबुद्धेः यतः प्रमाणान्तरेणापरिज्ञानात् प्र
त्यक्षेण ज्ञातुमिहतीति प्रतिपत्त्यर्थं सम्यक्तथार्थं रामः सप्त तहून्
तासान् पङ्क्त्या खितान् एकेन शरेणाभिनत् व्योमसृशः सृशो
ऽनुदकोक्तिन् ॥ ११६ ॥

म० जिज्ञासेरित्यादि । यदि तवास्त्राणां भेदकत्वं दृष्टं स्यात्तदा
मया तादृशोवासी जेतुं शक्यतइति सम्भाव्यतइति सुग्रीवाभिप्रा
यं रामोऽपि ज्ञातवान् यतो न्यूनबुद्धेरतएवास्त्राणां शक्तिं ज्ञातु
मिहोः कपेः सुग्रीवस्य प्रतिपत्त्यर्थं सम्यक्तथार्थं रामः सप्त तासान्
अभिनत् मिदेर्घ्या रूपादित्वात् अन् व्योमसृशः अत्युज्जितानि
त्यर्थः व्योम सृशश्नोति चासुषिति किप् उदकवर्जमुपषदात्
सृशःकिमिति परः ॥ ११६ ॥

ततोवालिपशौ बध्ने रामर्त्विजितसाध्वसः । अभ्य
भून्निलयं भ्रातुः सुग्रीवोनिनदन् दधृक् ॥ ११७ ॥

ततइत्यादि । ततस्तस्मैदादनकारं सुग्रीवोभ्रातुर्निलयम् ज०म०
अभ्यभूत् अभिभूतवान् कीदृशः दधृक् धृष्टः अतिगित्यादिना निपा
तितं धृषेः किन् द्विर्वचनं किन्प्रत्ययस्य कुरिति कुलं सकारः चर्त्त
ककारः यस्यादालिनि पशाविव बध्ने वधार्हे रामेण अलिजा
याजकेन जितसाध्वसः अपनीतसाध्वसः तस्याद्दधृक् अतौ यजति
अतुं वा यजति अतुप्रयुक्तो वा यजतीति अतुपूर्वाद्यज्ञेः किन् यजा
दित्वात्संप्रसारणम् इदमूलिकशब्दनिर्वचनं रुढितस्तु आजयित्व
षु ब्राह्मणेषु किन्प्रत्ययस्य कुः निनदन् किलकिञ्चाशब्दं कुर्वन्
॥ ११७ ॥

ततइत्यादि । प्रत्ययानकारं सुग्रीवोनिनदन् शब्दं कुर्वन् भ०
भ्रातुर्वालिनोनिलयं निवासं अभ्यभूत् अभिभूतवान् भ्रातृषि
वेति सेर्लुक् वालिनि पशाविव बध्ने सति रामेणैव अलिजा याज
केन जितमपनीतं साध्वसं भयं यस्य येन वा सतथा अतएव द
धृक् धृष्टः अतौ यजतीति चासुषिति किप् यदृक्पाद्योरिति जिः
अकिति कङ् धृषप्रागल्भ्ये किपि दधृक् इदमूलिकागित्यादिना
निपातः अलिजा पशुरपि हव्यतइति भावः ॥ ११७ ॥

गुहायानिरगाद्वाली सिंक्षोमृगमिव युवन् । भ्रा
तरं युद्धियः संख्ये घोषेणापूरयन्दिशः ॥ ११८ ॥

ज०म० गुहायादित्यादि । तस्य ब्रह्ममाकर्ष्य गुहायानिरगादाली
निर्गतः इणोगा लुङि गतिस्तेति सिचोलुक् भ्रातरं युवन् अभि
गच्छन् युअभिगमने अस्यादादिकस्य वर्तमानसामीप्ये लटः शत
रि उवडादेभ्ये रूपं संख्ये युद्धे भियोयुङ् भीतेर्धोक्ता कर्षणि
ष्ठत् भीतिं युञ्जन्वित्यर्थः युजेः पूर्व्वं किन् युजेरसमासदति नुम्
संयोगान्तलोपः किन्प्रत्ययस्य कुः ऊकारः कः कमिव सिंहोमृग
मिव युवन् घोषेण दिग्ग्रापूरयन् दिशन्ति तादति दिग्गः पूर्व्व
वत् किन् ॥ ११८ ॥

भ० गुहेत्यादि । सुगीवस्य ब्रह्मं श्रुत्वा वाली गुहायाः सकाशात्
निरगात् निर्गतः इणोगायां भ्रूस्थापिवदेणदति सेर्लुक् सिंहो
यथा मृगं द्यौति तद्वत् भ्रातरं युवन् अभिमुख्येन गच्छन् युल
भिसर्पणे भविष्यत्सामीप्ये की अभिधानात् संख्ये युद्धे भियोयुङ्
भयस्य प्रयोक्ता भयप्रदइत्यर्थः युजेः क्तिप् युजिरोऽसेनुन्धा
विति नुण् डित्यादौ युजेः पृथक्पृथक्प्राकङ् मोर्नुः ऊपेजम्
नोरिति ऊः स्थान्तस्य लुप् घोषेण ब्रह्मेन दिग्ग्रापूरयन् दिग्ग
तीति दिक् त्रासुषिति क्तिप् ॥ ११८ ॥

व्यायच्छमानयोर्मूढोभेदे सदृशयोस्तयोः । वाण
मुद्यतमायंसीदिह्वाकुकुलनन्दनः ॥ ११९ ॥

ज०म० व्यायच्छेत्यादि । तयोर्बालिसुगीवयोर्वायच्छमानयोः कल
दायमानयोः सदृशयोः समानयोः भेदे पृथक् मूढोभान्तः सन्

इच्छाकुकुलनन्दनो रामोवाणमुद्यतं सञ्जीकृतमायंसीत् उपसंहृतवान् समदाङ्भ्योयमोयन्यदति तङ् न भवति अकर्त्रभिप्रायत्वात् तत्र कर्त्रभिप्रायदति वर्त्तते आङोयमहनदत्यनेनापि न स्यात् सकर्मकत्वात् तत्राकर्त्रकादिति वर्त्तते समानपूर्वस्य दृशेः समानान्ययोश्चेत्युपसंख्यानान् त्यदादिष्वित्यादिना कञ् दङ् वतुष्विति समानस्य सभावः ॥ ११८ ॥

व्यायेत्यादि । इच्छाकुकुलनन्दनो रामस्तयोर्वालि सुग्रीवयो भ० भेदे विवेचने मूढः भ्रान्तः सन् वालिवधायोद्यतं कृतसन्धानमपि वाणं सुग्रीववधश्चक्षुष्या आयंसीत् सं हृतवान् यमरमणमातदति इमं सनौ कीदृशयोस्तयोः व्यायङ्मानयोः कलहायमानयोः युध्यमानयोर्वा आत्माङ्गदादङ्गाचाहनयमदति न मं सदृशयोराकृत्या अन्योन्यं तुल्ययोः मूढत्वे हेतुरयं समानोदृश्यतदति त्यदादिना टक् समानेदं किमददति समानस्य सादेशः ॥ ११८ ॥

चक्षुष्यमूकमगात् क्लान्तः कपिर्मृगसदृग्द्रुतं । किं किञ्चिन्वाद्रिसदात्यर्थं निष्पिष्टः कोष्णमुच्छसन् ॥ १२० ॥

चक्षुष्यमूकमित्यादि । कपिः सुग्रीवः किञ्चिन्वाद्रिसदा वालिना ज० म० किं किं दधातीति किञ्चिन्वा गुहा आतो ऽनुपसर्गेकः पारस्करादिदर्शनात् पूर्वस्य सुडागमोमलोपः षत्वञ्च निपात्यते तदुपलक्षितोऽङ्गिः किञ्चिन्वाद्रिः तत्र सीदतीति सत्सूक्ष्मेत्यादिना किप्तेनात्यर्थं निष्पिष्टत्वात् क्लान्तः सन् चक्षुष्यमूकं द्रुतमगात् समानोपपदात् दृशेः पूर्ववत्किन् कोष्णमीषदुष्णमुच्छसन् कवञ्चोष्ण इति चकारात् कोः कादेशः ॥ १२० ॥

भ० अथेत्यादि । कपिः सुग्रीवः किष्किन्नाद्रिसदा वालिना अत्यर्थं
निष्पिष्टः पीडितः अतएव क्लान्तः सन् कोष्ठां ईषदुष्णं उच्छ्वसन्
द्रुतं ग्रीष्मं अथमूकं अगात् गतवान् मृगसदृक् पलायने द्रुतगम
नात् मृगतुल्यः किपि सदृक् सदृशवत् किखि भव्यानरोभिरिष्यत
इति इन्धेर्ज्यनात् घञलनट इति अल् निपातनात् किखेः किष्का
देशः किं किं दधातीति किष्किन्धेत्यन्ये किष्किन्धामूर्द्धस्यकार
वती चकारोपान्नापि किष्किन्धेति श्रौपतिः किष्किन्धा गुहा
तदुपलक्षितोऽद्रिस्तत्र सीदतीति चासुसिति किप् ॥ १२० ॥

हत्वा वालिद्रुहं रामो मालया सविशेषणं । अङ्ग
दखं पुनर्हन्तुं कपिनाक्काययद्रणे ॥ १२१ ॥

ज०म० हत्वेत्यादि । वालिद्रुहं सुग्रीवं वालिनं द्रुह्यतीति सत्स्वित्या
दिना किप् मालया सविशेषणं सचिह्नं कृत्वा भेदपरिज्ञानार्थं
रामः अङ्गदखं वालिनं अङ्गदं हत इति पूर्ववक्त्रिन् शोऽसुपीतिः
यणादेशः तं रणे हन्तुं कपिना सुग्रीवेणाक्काययत् अभिभवं
कारितवान् हयतेर्हेतुमन्त्रिचि शङ्केत्यादिना पुक् ॥ १२१ ॥

हत्वेत्यादि । वालिद्रुहं सुग्रीवं वालिभेदज्ञानाय मालया
सविशेषणं सचिह्नं कृत्वा रामोऽङ्गदखं वालिनं रणे हन्तुं कपिना
सुग्रीवेण पुनराक्काययत् आक्कायनकारयत् योऽजौजेरित्यादौ
अखादनीकन्दायबन्दायक्कादेति वर्जनात् ज्यन्तस्व कर्तुः कयेर्न
कर्त्तव्यं शङ्काशङ्केत्यादिना यन् अङ्गदं हते जनयतीति चासु
सित्यादिना किप् कव्याद्यनेकाच इति वत् वालिने द्रुह्यतीति
पूर्ववत् किप् ॥ १२१ ॥

तयोर्वानरसेनान्योः संप्रहारे तनुच्छिदं । वालि
नोदूरभाग्रामोवाणं प्राणादमत्यजत् ॥ १२२ ॥

तथोरित्यादि । वानरसेनान्योः वानरस्वामिनोः एरनेकाच ज०भ०
इति यण् संप्रहारे युद्धे प्रवृत्ते रामोवाणमत्यजत् वालिनस्तनु
च्छिदं तनुं शरीरं क्षिण्णीति पूर्ववत् किप् केषेति तुक् प्राणादं प्रा
णापहारिणं प्राणानन्तीति प्राणादं अदोनन्नइति षिट् दूरभाक्
दूरमवस्थितोरामोदूरं भजतइति भजोष्णिः ॥ १२२ ॥

तथोरित्यादि । तयोर्वानरसेनानामीश्वरयोः संप्रहारे युद्धे भ०
प्रवृत्ते सति दूरभाक् दूरदेशस्थितोरामोवालिनस्तनुच्छिदं
अतएव प्राणादं प्राणभक्षकं वाणं अत्यजत् क्षिप्रवान् सेनां गच्छति
तनुं शरीरं क्षिण्णीति प्राणानन्तीति च आसुषिति कप् अक्षेरनन्
त्वात् किविति परः दूरं भजतइति ङाङ्गजसहवहोविण् ॥ १२२ ॥

वालिनं पतितं दृष्ट्वा वानरारिपुधातिनं । बान्ध
वाक्रोशिनोभेजुरनाथाः ककुभोदश ॥ १२३ ॥

वालिनमित्यादि । रिपुधातिनं रिपून् हन्तुं शीलमस्मेति सुय्य ज०भ०
जातौ णिनिः तं वालिनं पतितं दृष्ट्वा वानरादश्च ककुभोदश्च
दिशोभेजुः अनाथाः सन्तः स्वामिनोद्धतत्वात् बान्धवक्रोशिनोवा
न्धवाइव क्रोशन्तीति कर्त्तर्युपमानइति णिनिः ॥ १२३ ॥

वालिनमित्यादि । वालिनं पतितं दृष्ट्वा वानरादश्च ककुभो भ०
दिशोभेजुः पलायिताइत्यर्थः रिपुधातिनं विपुं हन्तीति यहादि

त्वालिन् बान्धवाक्रोशिनः बान्धववत् आक्रोशन्तः क्रन्दन्तः कर्त्त
रूपमानेष्णिनिति पदः स्वमते यद्वादित्वालिन् इवार्थस्य गम्य
मानत्वं अनाद्याः वालिनाग्नेन स्वामिरहिताः ॥ १२३ ॥

धिग्दाशरथिमित्यूचुर्मुनयो वनवर्त्तिनः । उपेयु
र्मधुपायिन्यः क्रोशन्त्यस्तं कपिस्त्रियः ॥ १२४ ॥

ज०म० धिग्दाशरथिमित्यादि । येषां सत्यन्यस्थाने वृत्तौ च वनएव
वर्त्तितुं शास्त्रतो नियमः ते वनवर्त्तिनो मुनयः व्रतदति णिनिः
धिगिमं दाशरथिमित्यूचुः उक्तवन्तः येनानपराधेऽपि वालिनो
दृष्टं कृतमिति कपिस्त्रियश्च वालिनमुपेयुः मधुपायिन्यः आभी
क्ष्येन मधु पिवन्त्यः वज्रलमाभीक्ष्येदति णिनिः क्रोशन्त्याहा
नाथेति रुदन्यः ॥ १२४ ॥

भ० धिगित्यादि । दाशरथिं रामं धिगिति वनवर्त्तिनो मुनयः कचुः
महतामन्यासक्तघातित्वानौचित्यात् धिक्त्वमयेत्यादिना दाश
रथेर्दितीया वने वर्त्तन्तइति यद्वादित्वात् णिन् कपिस्त्रियः क्रोश
न्त्यो हा नाथेति क्रन्दन्त्यस्तं वालिनं उपेयुरूपगताः उपपूर्वख्येण
ध्याउमि रूपं मधुपायिन्यः मधूनि पीतवत्यः यद्वादित्वात् णिन्
यन्ङ्ङित्कृदिति यन् परमते तु आभीक्ष्ये तु णिन् पुनः पुनर्मधु
पिवन्ति स्मेत्यर्थः आभीक्ष्यार्थस्य णिनोक्तत्वात् न दिप्तं स्वमतेऽप्य
भिधानादेव ॥ १२४ ॥

राममुच्चैरुपालब्ध शूरमानी कपिप्रभुः । व्रणवेदन
या ग्लान् साधुमन्यमसाधुवत् ॥ १२५ ॥

राममित्यादि । कपिप्रभुर्वासी राममुच्चैर्महताशब्देनोपास्य ज०म०
उपास्यवान् समिरात्मनेपद्यनिट् तस्य सुखं ह्यसौ ह्यसीति चित्तो
लोपः ह्यसस्योर्धोऽधः ह्यसाञ्जह्नस्य श्रूरमानी श्रूरमात्मानं
मन्यमानः आत्ममानेख्येति चकारादिभिः अणवेदनया त्वायन्
स्त्रानिमुपगच्छन् साधुसन्त्य साधुमात्मानं मन्यमानं रामं तेनैव
खश् तस्मिन् सार्वभटुके परतोदिवादित्वाच्चान् पूर्वपदस्य मुम्
असाधुवदसाधुमिव असाधुना तुल्य वर्त्तते इति वतिः ॥ १२५ ॥

राममित्यादि । अणवेदनया त्वायन् कपिप्रभुर्वासी उच्चैः भ०
शब्देन राममुपास्य निन्दितवान् लभेस्यनि ह्यससाञ्जह्सीति
सेलोपः ढभास्योरिति तस्य धः ह्यपस्योरिति भस्य वः श्रूर
मानी आत्मानं श्रूरमन्यमानः अभिधानात् मन्यतेरात्मनोम
नने णिन् यदा श्रूरसम्बन्धिमानोविद्यतेऽस्येति नैकाजादिति
इन् वीराभिमानवानित्यर्थः श्रूरस्यासौ मानी चेति वा रामं
कीदृशं साधुसन्त्य साधुमात्मानं मन्यमानं भ्रातृवधूहरणेनोचि
तस्य दण्डस्यैव करणात् मन्यात्सार्थे इति खश् चित्ताद्रत्ने दिवा
देत्वात् श्यन् खित्यव्याजिति मन् असाधुवत् असाधुना तुल्य असा
द्यात् हननात् क्षत्वात्यदिति क्षत् असाधुं यथा निन्दति तथोपा
स्येति वा ॥ १२५ ॥

मृषासि त्वं हविर्याजी राघव च्छद्मतापसः । अन्य
व्यासक्तघातित्वाद्भ्रातृणां पापसन्निहतः ॥ १२६ ॥

ज०म० मृषासीत्यादि । हे राघव त्वं ब्रह्मणा तापसः यत्नं कृष्वैव मिथैव
 हविर्याजी हविषा करणेनेष्टवानसि न लोकप्राप्तभयदत्यभिप्रायः
 करणेयजदति भूते क्षिनिः इतः प्रभृति भूतदत्यधिक्रियते यतो
 ब्रह्मणां पापसंमितः ब्रह्म हतवन् इति ब्रह्मेत्यादिना किप् तेषां
 पापेन तुल्यः कुतः अन्यव्यासकघातित्वात् अन्यस्मिन् सुयीवे व्यास
 कं मां हतवान् कर्मणिहनदति क्षिनिः तत्र कुत्सितग्रहणं कर्त्तव्य
 नित्युक्तं यदि सुयीवेण विरोधः किं तवायातमिति कुत्सितहननं
 ॥ १२६ ॥

भ० मृषेत्यादि । हे राघव त्वं हविर्याजी मृषा खर्गादिफलावा
 ग्नये हविषा करणेन दह्यमानिति मिथ्या यहादित्वात् क्षिन् कर
 षाद्यजोभूतेष्विति परः स्वमते करणादिर्भूतकालस्य विघेषा
 बुक्तेरर्थाद्भूयते यतश्चक्षणा तापसः तपस्वी न तु वस्तुतः अन्यव्या
 सकघातित्वान्नं ब्रह्मणां ब्रह्माणं हतवन्तां पापसंमितः पापेन
 संमितस्तुल्यः तुल्यपापाश्रयत्वात् पुरुषोऽपि तुल्यदत्युच्यते पापे
 न करणभूतेन ब्रह्मणां तुल्यदत्यन्वयः अन्यस्मिन् सुयीवे व्यासकं
 हतवानिति यहादित्वाक्षिन् कर्मणोहनः कुत्सायामिति परः हन
 क्त्वा खर्गोन्मोहमिति चेति यः ततस्त्वतौभावदति त्वं ब्रह्माणं हत
 वानिति चासुषिति किप् ब्रह्मभूषट् चाद्भूतोभूतदति परः स्वमते
 अविघेषात् कालत्रयं प्राप्तमत्रातीतविवक्षा सदानीऽलोपदत्य
 कारलोपे हनोक्तोक्तः ॥ १२६ ॥

पापकृत्युक्ततां मध्ये रात्रः पुण्यकृतः सुतः । माम
 पापं दुराचार किं निहत्याभिधास्यसि ॥ १२७ ॥

तदेव द्रव्यस्य पापेत्यादि । हे दुराचार नामपापं निहत्य ज०म०
पापकृत् कृतकिल्बिषः राक्षोदशरथस्य पुण्यकृतः सुतः सुकृतां
मध्ये किमभिधास्यसि वक्ष्यसि किं चेपे न किञ्चिदभिधातव्यमस्ती
तिभावः सर्वत्र सुकर्मापापेत्यादिना किप् ॥ १२७ ॥

पापेत्यादि । हे दुराचार अपापं मां निहत्य सुकृतां शोभन भ०
क्रियावतां मध्ये किमभिधास्यसि किं वक्ष्यसि यतस्त्वं पुण्यकृता
दशरथस्य सुतः पुत्रोऽपि भूत्वा पापकृत् पापं सुष्ठु पुण्यञ्च कृतवा
नसि चासुसित्यादिना किप् पुण्यादेः कर्मणः सोऽयकृजः कर्त्तरि
भूतइति परः स्वमतेऽविशेषात् सर्व्वं विवक्षितं ॥ १२७ ॥

अग्निचित्सोमसुद्राजा रथचक्रचिदादिषु । अनले
द्विष्टवान् कस्मान्न त्वयापेक्षितः पिता ॥ १२८ ॥

अग्निचिदित्यादि । कस्मात्तया पिता नापेक्षितः नानुवृत्तः येनैवं ज०म०
कृतवानसीति कीदृशः अग्निचित् आहिताग्निः अग्निं चितवानिति
अग्नौचेरिति किप् सोमसुत् सोमं सुतवान् सोमधाजी सोमसुज
इति किप् अनलेषु अग्निषु दृष्टवान् रथचक्रचिदादिषु रथचक्र
वक्षीयतइति कर्मण्यग्न्याख्यायामिति किप् आदिशब्दाच्चेनचि
दादियदृष्टं अग्न्यर्घ्योहि तदाकारदृष्टकाचयदत्युच्यते तद्वा
रेणाग्निरपि ॥ १२८ ॥

अग्नीत्यादि । कथं तया पिता दशरथोराजा नापेक्षितः न भ०
चिन्तितः नानुवृत्तोवा येनैवं कृतमिति भावः अग्निचित् आहि
ताग्निः सोमसुत् सोमधाजी रथचक्रचिदादिषु अग्निविशेषेषु

दृष्टवान् कृतचक्रः अग्निं चितवान् सोमं सुतवान् रथचक्रवर्धो
 यते इति च चासुसित्यादिना क्षिप् रथचक्रचिदादिस्वित्यादि
 ब्रह्मात् श्येनचिदादिष्वपि अन्यर्थोरथचक्राद्याकारदृष्टकार
 चनाविज्ञेयः क्रियते तद्वारेणाग्निरपि रथचक्रचिदादितयाव्य
 पदिष्यते दृष्टवानिति यजेः कवतुः पदस्यपाद्योरिति जिः
 ॥ १२८ ॥

मांसविक्रयिणः कर्म व्याधस्यापि विगर्हितं । मां
 ज्ञता भवताकारि निःशङ्कं पापदृशना ॥ १२९ ॥

ज०म० मांसेत्यादि । मांसविक्रयिणः कुक्षितकर्मकारिणो व्याधस्यापि
 विगर्हितं निन्दितं कर्मणोनिर्विक्रियइति इतिः तत्र कुक्षितपद्व्यं
 कर्त्तव्यमित्युक्तं निरुद्धकर्मकरणेनेति यद्भवता पापदृशना पापं
 दृष्टवता दृष्टेः कनिप् नसंयोगादमन्तादिति असौपप्रतिषेधः
 कर्म अकारि कृतं कर्मणि लुङ् निःशङ्कं शङ्कां त्यक्त्वा किं कुर्व
 ता मां ज्ञता मारयता हन्तेः शतरि गमहनेत्युपधासोपः होह
 न्तेरिति कुम् ॥ १२९ ॥

भ० मांसेत्यादि । मांसविक्रयिणोव्याधस्यापि यदिगर्हितं कर्म
 तच्चया मांज्ञता निःशङ्कं शङ्कां त्यक्त्वा कृतं पापदृशना पापं दृष्ट
 वतापि पापानभिज्ञेन मांसापजीविना व्याधेनापि अन्यासक्तस्य
 निष्प्रयोजनत्वादानरस्य च हननं निन्द्यते भवता तु पापं जान
 तापि तत्कृतमिति भावः व्याधस्येति कर्त्तरि सम्बन्धविवक्षा यदा
 व्याधस्यापोद्वं कर्म लोकोर्विज्ञेयं निन्दितमित्यर्थः मांसविक्रयो

ऽस्यासीति नैकाजादिति इन् विक्रीणातेर्भूते कुत्सायामिति परः
तन्न बाधु अत्र व्याधस्य मांसविक्रयणे कुत्साया अभावात् दृष्टेस्मा
सुखित्यादिना कनिप् ॥ १२८ ॥

बुद्धिपूर्व्वं भुवन्न त्वा राजकृत्वा पिता खलं । सह
युध्वानमन्येन योऽहिनीमामनागसं ॥ १३० ॥

बुद्धिपूर्व्वमित्यादि । तत्पिता त्वां खलं असाधुचरितं भुवन् ज०म०
गहन् भुगतिस्त्रैर्य्ययोरिति रुदादौ पद्यते तस्य गतौ ज्ञानार्थं
वर्त्तमानस्य अतएव विकरणलोपे उवजादेशे रूपं यन्न राज
कृत्वा कस्य तवेत्यर्थात् राजनियुधिरुज्जइति कनिप् तत्तस्य बुद्धि
पूर्व्वं भुवमवश्यं तस्येति व्याख्याने कृत्प्रयोगे कर्मणि षष्ठ्या भवितव्यं
यस्त्वं मामनागसमपापमन्येन सह युध्वानं अन्येन सुग्रीवेण सह
योद्धुं प्रवृत्तं सहेचेति कनिप् अहिः हिंसितवान् हिंसेर्लङ्कि
मध्यमपुरुषैकवचने अमि, आजलोपे हल्ङ्गादिलोपे इत्वे च
रूपं ॥ १३० ॥

बुद्धीत्यादि । खलं दुष्टचरितं त्वां पिता दशरथोयन्न राज भ०
कृत्वा राजानं न कृतवान् तदुद्धिपूर्व्वं खलत्विज्ञानपूर्व्वकमेव भुवं
निश्चितं चासुखित्यादिना कृजः कनिप् स्वस्यतन्पिति द्वीचोषीना
मित्यादिना लादेशः कश्चिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽपि प्रवर्त्तत
इति न्यायात् ऋषेकृतोत्पस्य विषयेऽपि कर्मक्रियेत्यादिना द्विती
या केषिन् भुविस्त्रैर्य्य इत्यस्य अतएव भुवन् धातूनामनेकार्थत्वात्
ज्ञानार्थः पिता त्वा खलं भुवन् यन्न राजकृत्वा अर्थान्तव तदुद्धि

पूर्वमित्याहुः अन्ये तु इति निषेधे आशब्दः स्मरणे पीडाया वा राजकुलस्यैव तवेत्यर्थाद्गम्यते नञः प्रक्षेपात् अखलमिति मामि
त्यस्य वक्ष्यमाणस्य विशेषणमित्याहुः खलत्वमाह यत्स्वं मां अहि
नो हतवान् कीदृशं अन्येन सुग्रीवेण सह युधानं योद्धुं प्रवृत्तं
युधेः पूर्ववत् कनिष्ठागसं अनपराधं अहिमइति द्विविधिं
सायां व्याः सिप् रूपादित्वात् अन् ननोनलोप्यइति इदनुबन्ध
जन्यनकारस्य लोपः हसद्भांदिसेरिति सेर्लोपः ॥ १३० ॥

पञ्च पञ्चनखाभक्ष्या ये प्रोक्ताः कृतजैर्दिजैः । कौ
शल्याज शशादीनां तेषां नैकोऽप्यहं कपिः ॥ १३१ ॥

ज०म० मांसार्थं हतइति चेदाह पञ्चपञ्चेत्यादि । हे कौशल्याज कौ
शल्याजात सप्तम्यां जनेर्जः ये पञ्च पञ्चनखाः शशकः शशकी
गोधा खड्गी कूर्मश्च पञ्चमइति कृतजैः कृतयुगजातैः सप्तम्यां
जनेर्जः दिजैर्दिजातैः अन्येष्वपि दृश्यतइति उः सप्तम्यामित्युपल
क्षणं असप्तम्यामपि दृश्यते भक्ष्याः भक्षणीयाः प्रोक्ताः तेषामहमे
कोऽपि न भाविता अहं कपिः तत्किमिति हतोऽहं त्वयेति ॥ १३१ ॥

भ० पञ्चेत्यादि । राजभिर्मांसाय मृगाहन्यन्तइति समानं
निराकुर्वन्नाह हे कौशल्याज ये पञ्चनखाः पञ्च शशकः शशकी
गोधा खड्गी कूर्मश्च पञ्चमइत्यादिवाक्येन कृतजैः सत्ययुगजातै
र्दिजैर्महर्षिर्भिर्भक्ष्ययोग्याः प्रोक्ताः कथिताः तेषां शशादीनां
मध्ये अहं नैकोऽपि यतः कपिरहं अतोऽभक्ष्यत्वान्मम बधोव्यर्थएव
कौशल्यायाः सकाशाज्जातः कृतो जातः दिर्ज्ञातइति च हनजना
दिति उः पैदकधर्मायाहितया कुत्सार्थं मातुहत्कीर्त्तनं ॥ १३१ ॥

कथं दुष्टः स्वयं धर्मो प्रजास्त्वं पालयिष्यसि । आ
त्मानुजस्य जिह्वेषि सौमित्रेस्त्वं कथन्न वा ॥ १३२ ॥

कथमित्यादि । स्वयमात्मना धर्मो दुष्टः दुष्टः सन् अपदुः ज०म०
सुपुष्टद्वयौणादिकः कुप्रत्ययः कथं प्रजाः पालयिष्यसि नैवेति
भावः उपसर्गे च संज्ञायामिति जनेर्द्धः कथं वा सौमित्रेर्भातुरा
त्मानुजस्य कनीयसः आत्मानमनुजात इत्यनौ कर्मणि इति उः
न जिह्वेषि न लज्जसे ॥ १३२ ॥

कथमित्यादि । त्वं कथं प्रजाः पालयिष्यसि अपि तु नैवेति भ०
भावः यतः स्वयमात्मनो धर्मो दुःस्थः दुःखेन तिष्ठतीति हनजना
दिति उः दुष्टुरिति पाठे औणादिकः कुप्रत्ययः पत्वच्चाभिधानात्
प्रजायन्तइति प्रजालोकाः पूर्वेष उः स्त्रीत्वं संज्ञा चाभिधानात्
आत्मानुजस्य सौमित्रेः कथं न वा जिह्वेषि न लज्जसे आत्मानम
नुजातइति पूर्ववत् उः ॥ १३२ ॥

मन्ये किञ्चमहं घ्नन्तं त्वामक्षत्रियजे रणे । लक्ष्मणा
धिज दुर्वृत्तं प्रयुक्तमनुजेन नः ॥ १३३ ॥

मन्यइत्यादि । किञ्च त्वामहं कुतोऽपि जातं न राजजातं मन्ये ज०म०
यश्च त्वामजातविति उः घ्नन्तं मारयन्तं अक्षत्रियजे रणे क्षत्रिया
दजाते हे लक्ष्मणाधिज लक्ष्मणाग्रज नोऽस्माकमनुजेन आत्मा प्र
युक्तं जातावपि दृश्यते अक्षत्रियजइति उपसर्गे च संज्ञायामित्यु
क्तं असंज्ञायामपि दृश्यते लक्ष्मणाधिजइति अनौकर्मणीत्युक्तं
कर्मण्यपि दृश्यते अनुजइति सर्वज्ञान्येव्यपि दृश्यतइति उः इत्यु
पपदाधिकारः ॥ १३३ ॥

भ० मन्वेदत्यादि । हे लक्षणाधिज हे दुष्टं न दुस्तरिच अहं तां
 किञ्च कुतोऽपि जातं कुसितादा जातं मन्ये न तु राज्ञोजातं यतः
 अक्षत्रियजे क्षत्रियादजाते रणे मां घ्नन्तं मारयन्तं अस्माकमनु
 जेन कनिष्ठेन सुग्रीवेण प्रयुक्तं सर्वत्र हनजनादिति जनेर्देः परे तु
 विशेषसूत्राण्युक्ता अन्यत्रापि दृश्यत इत्यनेन तेषां प्राधिकृतं
 बोधयन्ति तथाहि पञ्चम्यन्तादजातं देः इत्यस्य किञ्च इत्युदाह
 रणं जातेरपि अक्षत्रियज इत्युदाहृतं उपसर्गात् संज्ञायामि
 त्यस्य प्रजास्यं पासयिष्यसीत्युदाहृतं असंज्ञायामपि अधिज
 इति कर्मणोऽनोरित्यस्य आत्मानुजस्य जिह्वेपीत्युदाहरणं अक
 र्मणोऽपि अनुज इति अतएव महाधिया वापदेवेन विशेषेणाक्तः
 ॥ १२३ ॥

प्रत्यूचे वालिनं रामोनाकृतं कृतवानहं । यज्वभिः
 सुत्वभिः पूर्वैर्जरद्भिश्च कपीश्वर ॥ १२४ ॥

अ० म० प्रत्यूच इत्यादि । रामोऽपि वालिनं प्रत्यूचे प्रत्युक्तवान् किमि
 त्याह हे कपीश्वर पूर्वैर्जरद्भिर्दृष्टैः जीर्णतेरहन् यज्वभिः याज्ञि
 कैः सुत्वभिः सोमयाजिभिः सुयजोर्हनिष् नाकृतं कृतवानहं अपि
 तु कृतमेव कृतवानहं निष्ठेति भूते कृतवत् ॥ १२४ ॥

भ० प्रत्यूच इत्यादि । रामो वालिनं प्रत्यूचे किं प्रत्युक्तवानित्याह
 हे कपीश्वर यज्वभिर्याज्ञिकैः सुत्वभिः सोमपीतिभिः पूर्वैर्जरद्भि
 र्दृष्टैर्माभाहप्रभृतिभिर्यच्च कृतं तदहं न कृतवान् दृष्टवानिति

त्रासुषिति वनिप् सुत्वानिति कनिप् खस्यतन्पिति जीर्यतेति
शब्दः जीनेजीर्णेजरन्नपीत्यमरः ॥ १२४ ॥

ते हि जालैर्गले पाशैस्तिरश्चामुपसेदुषां । ऊषुषां
परदारैश्च सार्द्धं निधनमैषिषुः ॥ १३५ ॥

तेहीत्यादि । हि यस्मात्ते पूर्ववृद्धाजालैर्गले पाशैश्च तिरश्चांस्तु ज०म०
गपचिसरीमृषाणां तिरोऽञ्चतीति च्छन्निगित्यादिना किन् आमि
अचदत्यस्रोपः तेषां निधनं विनाशमैषिषुः दृष्टवन्तः द्रष्टुं लुङ्गि
रूपं कीदृशं उपसेदुषां समीपमुपगतवतां तेषां समीपवर्तिनाम्
पद्रवकारित्वात् भाषायामिति कसुः परदारैश्च सार्द्धंमूषुषां
उषितवतां पूर्ववत्कसुः वसेर्यजादित्वात्संसारणं ॥ १३५ ॥

तेहीत्यादि । पूर्वोक्ते हेतुरयं हि यस्मात्तेऽपि पूर्वे वृद्धास्ति भ०
रश्चां पचिसृगादीनां जालैर्गले पाशैश्च निधनं ऐषिषुः दृच्छन्ति
स्म न केवलं तिरश्चां परदारैः परस्त्रीभिः सार्द्धं ऊषुषां कृत
निवासानाञ्च परदारैः सह वासमयिमस्रोके वक्ष्यति अतएव
वध्यत्वप्रतिपादकं रूपद्वयमेव त्वय्यस्ति उभयविशेषणमाह उप
सेदुषां समीपमुपगतानां स्तवाच्छ्रितानामपीत्यर्थः केचित्तु
परदारैः सार्द्धंमूषुषामिति तिरश्चामित्यस्य विशेषणं वध्यत्वद
र्शनायेत्याहुः तिरोऽञ्चतीति क्तिप् सहसन्निरदति तिर्य्यादेशः
तिर्य्यगमुमूयगिति तिरश्चादेशः उपपूर्वसदृशोपमवदिति कसुः
वसोर्ध्वमेकाजिति इम् धुर्दिध्यङीति द्वित्वं तृफलेति अतएव सि
लोपश्च वसोर्ध्वःसेमपीति उः वसेः पूर्ववत् कसुः इम् च व्यथ

यदेति खेर्जिः यद्वस्त्रपाधारिति प्रकृतेर्जिः किलादिति वः दधु
इकायां अन् व्यासिः अनुस्मिदेः भूयोऽम् ॥ १३५ ॥

अहन्तु शुश्रुवान् भ्रात्रा स्त्रियं भुक्तां कनीयसा ।
उपेयिवाननूचानैर्निन्दितस्त्वं लतामृग ॥ १३६ ॥

ज०म० अहमित्यादि । हे लतामृग हे शाखामृग अहं पुनः शुश्रुवान्
श्रुतवान् पूर्ववत्कसुः यदुत भ्रात्रा कनीयसा भुक्तां स्त्रियं तमुपे
यिवान् सन् अनूचानैर्वेदविद्विर्निन्दितस्ततोमे नैव दोषः उपे
यिवाननूचानइति उपेयिवानित्यादिना निपातितौ ॥ १३६ ॥

भ० अहमित्यादि । हे लतामृग शाखामृग अहं शुश्रुवान् किं शुश्रु
वानित्याह कनीयसा कनिष्ठेन भ्रात्रा सुयोगेण भुक्तां स्त्रियं तमु
पेयिवान् उपगतोऽसि अतएव अनूचानैर्वेदविद्वेस्त्वं निन्दितः
तेन तव वधे मम दोषो नास्तीति भावः शृणोतेरिणश्च पूर्ववत्
कसुः द्वित्वं वसोर्ध्वेकाज्जिणातदमित्यत्र खिसहितस्यैकाचोयहणं
तेन न ओरिम् इणस्तु इमि यिणोऽच्यणाविति यादेशः खेः कि
तिर्धः अनुपूर्वब्रूजः कानः वचोऽरे पूर्ववत् जिः अनूचानः प्रवचने
साङ्गेऽधीती गुरोश्च यदत्यमरः । लता ज्योतिमती वृक्षा शाखा
वल्ली प्रियङ्गुत्विति विश्वः ॥ १३६ ॥

अन्वनैषीत्ततोवाली त्रपावानिव राघवं । न्यबि
पञ्चाङ्गदं यत्नात् काकुत्स्थे तनयं प्रियं ॥ १३७ ॥

अश्वेत्यादि । ततो रामवचनादनन्तरं वाली राघवमन्त्रं ज०म०
 नैषीत् अनुनीतवान् देव सन्मतां यदजानता मया कृतिमिति नयते
 लुङ् कृत्येन भूतसामान्ये लुङ् चपावानिव यथा लज्जावान् कश्चि
 दनुनयति तदत् अङ्गदक्ष प्रियं तनयं काकुत्स्थे रामे न्यक्षिपत्
 न्यस्तवान् यत्नादादरात् क्षिपेरनद्यतने लङ् लकारप्रत्ययस्या
 तिङ्गिति प्रतिषेधात् कृतञ्ज्ञा ॥ १३७ ॥

अश्वेत्यादि । ततो रामवाक्यानन्तरं वाली राघवमन्त्रं नैषीत् भ०
 अनुनीतवान् णीज्ज्यांसिः नेमेकाजिति इमं विषेधः प्रजवदेति
 प्रिः चपावानिव वस्तुतो मृगस्य भ्रातृवधूहरणेऽपि चपा नास्ति
 किन्तु यथा लज्जावान् कश्चिदनुनयति तदत् अङ्गदक्षानामनं प्रियं
 पुत्रं काकुत्स्थे रामे यत्नात् न्यक्षिपत् समर्पितवान् ॥ १३७ ॥

त्रियमाणः स सुग्रीवं प्रोचे सङ्गावमागतः । सन्म
 विख्याव एकस्यामभिजानासि मातरि ॥ १३८ ॥

त्रियेत्यादि । स वाली त्रियमाणः सन् सङ्गावं शोभनभाव ज०भ०
 मागतः स सुग्रीवं प्रोचे किमित्याह अभिजानासि स्मरसि एकस्यां
 मातरि सन्मविख्यावः समभवावदत्यस्मिन्नर्थे अभिज्ञावचने
 लुङ् कृत्यनद्यतने लुङ् अभिजानासीत्यभिज्ञावचनस्योपपत्त्यात्
 ॥ १३८ ॥

त्रियेत्यादि । त्रियमाणः सन् सङ्गावं प्राप्नोवासी सुग्रीवं प्रोचे भ०
 ब्रूङ्गो वचोऽरे ब्रूङ्गो ब्रूयमिति ज्ञानः तौदादिकः प्रः चङ्गिः
 शुद्धोरितोयः किमित्याह एकस्यां मातरि आवां यत्सन्मविख्यावः
 सम्भूतो तदभिजानासि स्मर्येत्यदित्यतीतदति भूते ती ॥ १३८ ॥

अवसाव नगेन्द्रेषु यत्यास्यावोमधूनि च । अभिजानीहि तत्सर्वं वन्धूनां समयोच्चयं ॥ १३८ ॥

ज०म० अवेत्यादि । अभिजानीहि स्मर यत्रगेन्द्रेषु अवसाव उषित वन्धूनां अत्राभिज्ञावचनस्य यद्वद्वसहितत्वात् न यदीत्यनेन स्मृतिं प्रतिषिद्धे लङेव भवति अत्र वासमात्रं स्मर्यते मधूनि च य त्यास्यावः तत्र पीतवन्धूनां तत्सर्वमभिजानीहि अत्र विभाषासा काङ्क्षदति पक्षे लट् साकाङ्क्षता च प्रयोक्तुर्लक्ष्यलक्षणयोः सम्बन्धे तत्र वासोलक्षणं पानञ्च लक्ष्यमिति यस्माद्वन्धूनामयमेषसमयः कालः ॥ १३८ ॥

भ० अवेत्यादि । नगेन्द्रेषु पर्वतश्रेष्ठेषु आवां अवसाव यच्च तत्र मधूनि पास्यावः पीतवन्धूनां तत्सर्वं अभिजानीहि स्मर यस्मात् अयं वन्धूनां समयः नेदानां वैरिचिन्ता युक्तेति भावः वानेकस्मार्थ इति भूते विभाषया ती वसौनिवासे षी ॥ १३८ ॥

दैवं न विदधे ननं युगपत्सुखमावयोः । शश्वदभूव तदुःस्थं यतो न इतिहाकरोत् ॥ १४० ॥

ज०म० दैवमित्यादि । नूनमवश्यं दैवमावयोः सुखं युगपदेककालं न विदधे न हि विहितवत् परोक्षे लिट् जित्वात्तङ् आतोऽलोपः यतोयस्मात्तत् दैवं शश्वत् नित्यं दुःस्थमननुकूलं नोऽस्माकं बभूव तस्मादितिह एवमकरोत् इदमेवं कृतवान् यद्युगपदावयोः

सुखविधानं तद्दुःखं शश्वदभूव ह्रीकरोदिति भूतानयतनप
रोचे लिटि प्राप्ते हश्वयतोर्लङ्घेति लङ् चकारात् लिट् तत्र शश्व
कृन्दे उपपदे लिङेवोदाहृतः न लङ् हश्वन्दे लङेवन लिङपीति
॥ १४० ॥

दैवमित्यादि । नूनं निश्चितं दैवं कर्तृ युगपदेकदा नावयोः भ०
सुखं विदधे चकार धात्र्ययां उल्लेखीत्यादिना आलोपः यत
स्तदैवं नोऽस्माकं शश्वद्वित्यं दुःखं प्रतिकूलं बभूव तस्मादिति प्रा
गुक्तं युगपत् सुखाभावं अकरोत् हा विषादे ह पादपूरणे वा
पारमर्थ्यप्रसिद्धौ त्यादैतिह्यमितिहाय्ययमितिदर्शनात् पारम्य
र्थप्रसिद्धिमकरोदिति केचित् इति लोकापवादागमयोरिति वर्द्ध
मानवचनात् लोकापवादं भ्रातृवधूगमनरूपमकरोदिति केचित
यत्तदोः परस्परकाङ्क्षया ततदिति गम्यते ॥ १४० ॥

ददौ सदयितां भ्रात्रे मालाञ्चाभ्यां हिरण्मयीं ।
राज्यं सन्दिश्य भोगांश्च ममार व्रणपीडितः ॥ १४१ ॥

ददावित्यादि । सवाली दयितां ताराख्यां भ्रात्रे सुयीवाय ज०म०
ददौ मालां चाभ्यां श्रेष्ठां हिरण्मयीं सुवर्णघटितां राज्यं सामा
त्यादिद्रव्यप्रकृतिं सन्दिश्य दत्त्वा भोगांश्च राज्याङ्गानि ममार
व्रणपीडितः तत्रापि परोचे लिट् ॥ १४१ ॥

ददावित्यादि । सवाली भ्रात्रे सुयीवाय दयितां स्वप्रियां भ०
हिरण्मयीं स्वर्णमयीं स्वर्णघटितां मालाञ्च ददौ अभ्यां श्रेष्ठा
मित्युभयविशेषणं हिरण्यस्य विकारो हिरण्मय इति निपातनात्

मयट् यलोपश्च ततोरार्ज्यं भोगांश्च' सन्दिश्य दत्त्वा व्रणपीडितः
यन् ममार मृतः ॥ १४१ ॥

तस्य निर्व्वर्त्य कर्त्तव्यं सुग्रीवोराघवाज्ञया । किष्कि
न्याद्रिगुहं गन्तुं मनः प्रणिदधे द्रुतं ॥ १४२ ॥

ज.न० तस्येत्यादि । तस्य मृतस्य कर्त्तव्यं पिण्डोदकादिकरणीयं कृत्वा
सुग्रीवोराघवाज्ञया गच्छ वर्षासमयमतीत्य शरद्यागमित्युक्ति
आज्ञया किष्किन्याद्रिगुहं गन्तुं मनः प्रणिदधे कृतवान् अत्रा
पि परोक्षे लिट् ॥ १४२ ॥

भ० तस्येत्यादि । तस्य मृतस्य वालिनः कर्त्तव्यं कर्त्तुमुचितं पिण्डो
दकदानादि निर्व्वर्त्य अङ्गदद्वारा स्वयञ्च यथायोग्यं निष्पाद्य
राघवस्याज्ञया किष्किन्यानाम्नीमद्रिगुहं द्रुतं ग्रीधं गन्तुं मनः
प्रणिदधे चकार धाञ्छो प्राप्त्वनोणदति णत्वं किष्किन्याद्रिगु
हेति सुमेरुपर्व्वतादिवत् एकार्थत्वे कर्मधारयः ॥ १४२ ॥

नामग्राहं कपिभिरशनैः स्तूयमानः समन्तादन्व
ग्भावं रघुवृषभयोर्व्वानरेन्द्रेविराजन् । अभ्यर्णेऽम्भः
पतनसमये पर्णलीभूतसानुं किष्किन्याद्रिं न्यविशत
मधुक्षीवगुञ्जद्विरेफं ॥ १४३ ॥

इति भट्टिकाव्ये वालिवधोनामाधिकारकाण्डे षष्ठः
सर्गः ।

नामेत्यादि । वानरेन्द्रः सुग्रीवः किष्किन्ध्याद्रिं न्यविशत निवि ज०म०
 ष्टवान् नेर्विशदति तङ् अग्रनैः सुष्ठु कपिभिस्तूयमानः वर्त्तमाने
 लट् तस्य कर्मणि विहितत्वात् लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति शानच्
 नामग्राहं नाम गृहीत्वा नामादिशि शयहोरिति णमुल् समन्तात्
 र्वतः विराजन् शोभमानः अत्र परस्मैपदसंज्ञकः शब्दः किं ह्यत्वा
 रघुवृषभयोरन्वभावं अनुकूलोभूत्वा अन्वक् पूर्वाङ्गवतेरन्यथा
 नुलोभ्यइति णमुल् तदनुकूलवर्त्तितादिराजन् कदा न्यविशत
 अभ्यर्णे निकटे अन्धः पतनसमये प्रावृषीत्यर्थः पर्णलीभूतशानुं
 पर्णानि सन्ति येषामिति सिन्धादिपाठास्तच् तदन्नादभूततद्भा
 वे चिः पर्णलीभूताः शानवएकदेशायस्याद्रेः मधुचीवामधुमत्ता
 गुञ्जन्तोदिरेफायत्र चीवइत्यचानुपसर्गात्पुल्लचीवल्लंशास्त्राघा
 इति निपातितः चीवमदइत्यस्मात् कप्रत्ययस्य लोपः इडभाव
 स्य निपात्यते गुञ्जेर्लट् कचित्प्रथमासमानाधिकरणेऽपि शब्दप्र
 त्ययः । इति सौपपदकृतः ॥ १४२ ॥

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलायामधिकारकाण्डे प्रथमः
 परिच्छेदः । रामस्य सुग्रीवाभिषेकोनाम षष्ठः सर्गः ॥

नामेत्यादि । वानरेन्द्रः सुग्रीवः किष्किन्ध्याया गुह्याविशेषेणो भ०
 पलक्षितमद्रिं न्यविशत प्रविष्टवान् श्राविशप्रवेष्टे विपराजीति मं
 कीदृशः अग्रनैर्दृष्टः समन्तात् सर्वतोनामग्राहं नाम गृहीत्वा
 कपिभिः तूयमानः कर्मणि शानः रतनोरिति यकि घांऽज्यऽरे
 रघुवृषभयोरामलक्षणयोः अन्वभावं अनुकूलोभूत्वा विराज
 मानः उत्तरपदे वृषभादिशब्दः श्रेष्ठवाचकः स्वभावात् राम

कार्थं त्यक्त्वा कुतोऽगृहं गतइत्याह अस्मात्पतनसमये वर्षाकाले
 अभ्यर्षे समीपवर्त्तिनि सति तदा प्रयाणनैचित्यात् तयोराश्र
 या गृहं गतइत्यर्थः अभ्यर्षइति अर्धैः कान्तस्य समीपार्थं चुञ्चवा
 हेत्यादिना निपातः कीदृशमग्निं पल्ललीभूताः सानवएकदेशाय
 स यादृशं वेश्मः पल्ललञ्चात्पमरइत्यमरः च्विः कृभस्त्विति
 च्विः अकारस्य ईत्स्वञ्च मधुना क्षीवामन्तागुञ्जन्तो विरेफाभमरा
 यत्र क्षीवृङ् ईर्पे इत्यस्य कान्तस्य क्षीवः पूर्वेषु निपातितः नाम
 याहमिति कर्मरूपं नास्ति आदिश्रियहिभ्यां चणमिति परः स्वम
 तेऽभिधानात् किम्वा नास्तीयाक्षोयहणं यत्रेति स्तुतिक्रियाविशे
 षणं अन्वभावमिति आनुकूल्येऽन्वेषोभुवश्चणमिति परः स्वमते
 ऽत्राप्यभिधानात् यद्वा रघुवृषभविषये अनुगतोभावोयत्रेति
 दीप्तिक्रियाविशेषणं एतेन विनयित्वं दर्शितं । इति सोपपदकद
 धिकारः ॥ १४३ ॥

भ० इति सदैवहरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गमल्लीकात्मजश्रीभ
 रतसेनविरचितायां मुग्धबोधिन्यां भट्टिटीकायामधिकारकाण्डे
 प्रथमपरिच्छेदः । काव्यस्य षष्ठः सर्गः ॥

ततः कर्त्ता वनाकम्पं ववौ वर्षाप्रभञ्जनः । नभः
 पूरयितारस्य समुन्नेमुः पयोधराः ॥ १ ॥

ज०भ० इतस्ताक्षीलिकं कृतमधिकृत्योच्यते ताक्षीलिकइत्युपलक्षणं
 तद्वर्त्तमानसाधुकारिष्वपि द्रष्टव्यं यतश्चाक्षेप्तकोलतद्वर्त्तमानसाधु
 कारिष्विति तत्राधिक्रियते । ततइत्यादि ततः प्रवेशानन्तरं

वर्षाप्रभञ्जनः प्रावृद्धातोववौ वाति स्म वागतिगन्धनघोरिति
कर्त्ता वनाकम्पं साधु कुर्वन् वन्निति वृन् नलोकेति षष्ठीप्रतिषेधः
पयोधरामेघास्य समुज्ज्वलः समुज्जताः कोटशानभः पूरयितारः
वृन् ॥ १ ॥

अथ ताक्षिलिकाः कृत उच्यन्ते । ताक्षिलिका इत्युपलक्षणं पर भ०
मते तच्छीलतद्गुर्धतत्साधुकारिष्वर्थेषु वृनादिदर्शनात् स्वमते
यद्यपि वृनादीष्णादिविधायकसूत्रेषु तच्छीलार्थेनोक्तस्तथा
पि ढधेकतीत्यादौ शीलार्थवृन्भव्यणार्थेति श्लाघकात् वृनि
ष्णादयः कतिचित्प्रत्ययाभिधानात् शीलार्थेऽपि भवन्तीति
बोध्यं उक्तं हि कृतद्वितसमासानामभिधानं नियामकमिति
शीलार्थार्थकथनेऽपि नाधिका चतिः प्रकृतार्थस्य तदोपकल्पात्
तथा हि ततः कर्त्ता वनाकम्पमित्यादौ वनस्य ईषत्कम्पकारित्वे
नैव वायोः साधुत्वं गम्यते एवमन्यत्रापि । तत इत्यादि ततो
ऽनन्तरं वर्षाकालसम्बन्धी प्रभञ्जनोवायुर्ववौ वहति स्म वालग
मनहिंसयोः णवातोडौ कोटशः वनानामीषत्कम्पनं कर्त्ता साधु
कुर्वन् एतेन मान्दं सौगन्ध्यञ्च परमते साधुकारिणि वृन् स्वमते
ईषत्कम्पकारित्वेनैव साधुत्वं गम्यते वृष्कौघे इति वृन् ढधेकती
त्यादौ शीलार्थवृन्निति शीलार्थइत्युपलक्षणं तेन तत्साधुकार्यं
स्यापि ग्रहणं शीलार्थवृन्नित्यत्र शीलार्थवृन्निति पाठं केचिद
दन्ति किन्वा शीलार्थे वृन् वनानामीषत्कम्पकरणशीलइत्यर्थः
अतएव कर्मणि न षष्ठी वर्षासु वायोरतिशयत्वं वर्णनीयमिति
सम्प्रदायानुरोधात् वनानामाकम्पं कर्त्तेति केचित् पयोधरा

मेधाः समुन्नेमुः सम्यगुन्नताः परिवृद्धावभ्रवुः दिग्भोव्याप्तवन्त इत्यर्थः नभेरुसि तृफलेत्यादिना अतएवं खिलोपस्य पयोधरतीति पसादित्वादन पयोधरतीति वाक्ये ङात्पणित्यस्य विषयाग्रहो चेत् तदा धरतीति धरः पयभोधरः पयोधर इति वाक्यं कीदृशाः नभश्चाकाशं पूरयितारः पूरणशीलाः पूरकपूर्त्ता पूर्ववत् ॥ १ ॥

तर्पणं प्रजनिष्णूनां शस्यानाममलं पयः । रोचिष्णवः सविस्फूर्जामुमुचुर्भिक्षवद्गुनाः ॥ २ ॥

ज०म० तर्पेत्यादि । घनाश्रमलं पयो मुमुचुः भिक्षवत् भिक्षा इव कीदृशं पयः तर्पणं शस्यानां तर्पणं तर्पयतीति कृत्यस्युटोवज्जलमिति कर्त्तरि स्युट् प्रजनिष्णूनां साधु प्रादुर्भवतां रोचिष्णवः साधु दीयमानाः सविस्फूर्जाः सवज्जनिस्त्रिणाः अलंछमित्यादिना दृष्टव्यम् ॥ २ ॥

म० तर्पेत्यादि । घनानिर्मलं पयो मुमुचुः त्यक्तवन्तः भिक्षवत् भग्ना इव यथा घटादयो भग्नाः सन्तो वज्जलं त्यजन्ति तद्वत् कीदृशं पयः प्रजनिष्णूनां प्रकृष्टजननशीलानां साधु प्रादुर्भवतां वा शस्यानां तर्पणं हस्तिकारकं तर्पयतीति नभ्यादित्वादनः परमतेऽत्रापि शीलार्थः कुकविकाव्यमिव मोरसस्य रमणीयमिति देशवर्षनाद्यां शेषात् सस्यशब्दोदन्त्यदयवानित्येके तास्येत्याश्रयि दन्त्याः स्युः शस्यशूकरशालयइत्यन्ये घनाः कीदृशाः रोचिष्णवो दीप्तिशीलाः साधु दीयमाना वा सविस्फूर्जो वज्जनिर्घोष

सहिताः जिभाजभूषहेत्यादिना प्रपूर्वजनेरुचस्य इष्णुः द्वोष्णु
ज्जावज्जनिर्घोषे संमक्तात्सरोरिति श्रुः ॥ २ ॥

निराकरिष्णवोभानुं दिवं वर्त्तिष्णवोऽभितः । अल
ङ्गरिष्णवोभान्तस्तडित्वन्तश्चरिष्णवः ॥ ३ ॥

निरेत्यादि । भानुं निराकरिष्णवो निराकरणशीलाधनाः ज०म०
पयोमुमुचुरिति घोषं दिवमभितोवर्त्तिष्णवश्चाकाशमभितो वर्त्त
नस्वभावाः पूर्वपश्चिमयोर्वर्त्तनहेतुत्वात् पर्यभिभ्यां सर्वोभया
र्थे तसिः अभितः परित इति द्वितीया तडित्वन्तः सविद्युतः अत
एव भान्नोदीप्यमानाः एवञ्च कृत्वा अलङ्गरिष्णवोऽलङ्करणशी
ला इव दिग्गश्चरिष्णवः इतस्ततो गमनशीलाः पूर्ववदिष्णुश्च ॥ २ ॥

निरेत्यादि । कीदृशाधनाः भानुं निराकरिष्णवश्चाकाशकाद काद भ०
त्यर्थः दिवमभितश्चाकाशस्योभयभागे पूर्वे पश्चिमे च वर्त्तन
शीलाः धिक्समयेत्यादिना अभियोगे द्वितीया तडित्वन्तोविद्युद्यु
क्ताः अतएव भान्नोदीप्यमानाः एवञ्चालङ्गरिष्णवोदिवमिति
सम्बध्यते साधु भूषयन्तः चरिष्णवः इतस्ततो गमनशीलाः पूर्वेष
इष्णुः ढघेकृतीत्यादौ उदन्तवर्जनात् न कर्मणि षष्ठी तडिच्छ
ब्दात् मोक्षस्यपादतुः नदंतसाविति पदनिषेधात् न चपोऽवे
जव्दत्यनेन तकारस्य दत्वं यद्यपि तडित्वान् वारिदोऽमु
भृदित्यमरेणोक्तं तथाप्यत्र विद्यमानतडिद्योगप्रतिपत्त्यर्थमुक्तं

अत्र तु गोशब्दादिवद्गुणैरेव यदा तडित्वन्तोमेघाः पथोमुमुचुः
कीदृशाः घनानिविडाः ॥ ३० ॥

तान् विलोक्यासहिष्णुः सन् विललापोन्मदिष्णुवत् ।
वसन् माल्यवति ग्लान्स्मृरामोजिष्णुरधृष्णुवत् ॥ ४ ॥

॥ ३० ॥ तानित्यादि । तान् घनां विलोक्य असहिष्णुरसहनशीलो रामः
माल्यवति पर्वते वसन् विललाप उन्मदिष्णुवत् उन्मदनशीलः
उन्मत्तस्तद्वत् पूर्ववदिष्णुश्च ग्लान्स्मृः ग्लानशीलः जिष्णुर्जयशीलः
अधृष्णुवदप्रगल्भ इव शोकाभिभूतत्वात् ग्लान्जिष्णुश्च धृष्णु
रिति त्रिसृष्ट्येत्यादिना क्लृप्तः ॥ ४ ॥

भ० तानित्यादि । तान् घनान् विलोक्य असहिष्णुः सन् अत्रमा
शीलो भवन् रामो माल्यवति पर्वते वसन् उन्मदिष्णुवदुन्मत्तवत्
विललाप विलापं कृतवान् सन् पण्डितोऽपि उन्मदिष्णुरिव विल
लापेति वा योजना जिष्णुर्जयशीलोऽपि अधृष्णुवत् अप्रगल्भ इव
ग्लान्स्मृः ग्लानिशीलः सहोन्मदिभ्यां पूर्वेषु दृष्टुः ग्लान्स्मृत्वेत्या
दिना ग्लायते स्मृः णुक् भूजेरिति जयते णुक् क्षिपचसृष्टेत्या
दिना धृषः क्लृप्तः ॥ ४ ॥

अमी कदम्बसंभिन्नः पवनः शमिनामपि । क्लमिन्वं
कुरुतेऽत्यर्थं मेघशीकरशीतलः ॥ ५ ॥

किं तद्विलपनमित्याह भ्रमीत्यादि । भ्रमी भ्रमणशीलः कदम्ब ज०म०
सन्निवृत्तः कदम्बगन्धगन्धिः शमिनामपि शमनशीलानामपि
कृमिलं कुरुते अत्यर्थं ग्लानिं कुरुते शमित्यष्टाभ्याघिनुष् नोदा
त्तोपदेशेत्यादिना उपधावृद्धिप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

भ्रमीत्यादि । इतः प्रभृति एवं विललापेति पूष्येण सम्बन्धः भ०
पवनः शमिनां शान्तिशीलानामपि कृमिलं मनसोऽग्लानिशी
लत्वं कामहेतुकमित्यर्थात् अत्यर्थं अतिशयितं कुरुते कीदृशः
भ्रमी भ्रमणशीलः मन्दत्वात् कदम्बपुष्पेण सन्निवृत्तः सुरभीकृत इ
त्यर्थः मेघस्य शीकरैः शीतलः शीकरोऽम्बुकणाः सुता इत्यमरः
भ्रम्यच्छले शमुभ्यदर्शने कृमिभिर्ग्लानौ एभ्योऽष्टादित्वात् णिन्
जनवधः सेम इति वृत्त्यः ॥ ५ ॥

संज्वारिणेव मनसा ध्वान्तमायासिना मया । द्रोहि
खद्योतसम्पर्कि नयनामोषि दुःसहं ॥ ६ ॥

संज्वेत्यादि । मयैतत् ध्वान्तं तमो दुःसहं दुःखेन सञ्जात इति ज०म०
मनसा करणभूतेन कीदृशेन संज्वारिणेव रोगशीलेनेव आयासि
ना आयासशीलेन मयेति द्रोहि अपकारशीलं ध्वान्तं खद्योत
सम्पर्कि ज्योतिरिक्लृणसंसर्गशीलं नयनामोषि चक्षुर्मोषणशीलं
संपृचानुबधेत्यादिना सर्वे घिनुण्ताः ॥ ६ ॥

संज्वेत्यादि । मया मनसा करणेन ध्वान्तं तमो दुःसहं दुःखेन भ०
सञ्जाते संज्वारिणेव रोगशीलेनेव आयासशीलेन ध्वान्तं कुतो दुः
सहं इत्याह द्रोहि अपकारशीलं खद्योतसम्पर्कि ज्योतिरिक्लृणसं

सर्गशीलं नयनाभोषि नेत्रापहारकं ज्वरमारोगेदर्यसुयतने स्रग्
 क्षजिघांसे पृच्छीचसंपर्के मुषसुटने एभ्योयहादित्वात् णिन् पृश्चः
 कङ् निपातात् एभ्योयजन्तेभ्योऽस्त्यर्थे इन् वा ॥ ६ ॥

कुर्वन्ति परिसारिण्योविद्युतः परिदेविनं । अभ्याघा
 तिभिरामिश्रास्रातकैः परिराटिभिः ॥ ७ ॥

ज०म० कुर्वन्तीत्यादि । एताविद्युतः परिदेविनं परिदेवनशीलं
 कुर्वन्ति मामित्यर्थात् कीदृश्यः परिसारिण्यः परिसरणशीलाः
 स्रातकैः पक्षिविशेषैः परिराटिभिः परिरटनशीलैः एवञ्चाभ्या
 घातिभिः अभिहननशीलैः दुःखोत्पादनात् आमिश्रायुक्ताः विद्यु
 तः पूर्ववद्विनुष् ॥ ७ ॥

भ० कुर्वन्तीत्यादि । विद्युतोऽर्थात्मां परिदेदिनं विलापशीलं कुर्व
 न्ति परिसारिण्यः परिसरणशीलाः दुःखोत्पादकतया अभि
 हननशीलैः परितोरटनशीलैः स्रातकैः पक्षिविशेषैर्युक्ताः स्रग्तौ
 देवदुःखेन हननौग्तौ बध्ने रटवाचि एभ्यो यहादित्वाणिन् वि
 पूर्वात् स्राततेः क्तिप् विद्युत् ॥ ७ ॥

ज०म० संसर्गी परिदाहीव शीतोऽप्याभाति शीकरः । सो
 दुमाक्रीडिनोऽशक्याः शिखिनः परिवादिनः ॥ ८ ॥

संसर्गीत्यादि । संसर्गी संसर्जनशीलः शीतोऽपि शीकरोविन्दुः
 परिदाहीव परिदहनशील इवाभाति शिखिनश्च मयूराः सोदुम

श्रव्याः आक्रीडिनो नर्तनशीलाः परिवर्द्धिनः परिवर्द्धनशीला
इव इवशब्दश्चात्र लुप्तो द्रष्टव्यः पूर्ववद्विनुण् ॥ ८ ॥

संसेत्यादि । शीकरः शीतोऽपि संसर्गसाधुकारी अपि सन् भ०
परिवर्द्धनशील इव आभाति त्रिखिनीमयूराः सोढुमश्रव्याः
कीदृशाः आक्रीडनशीलाः परि सर्वतोवर्द्धनशीलाः साधुभाषि
णो वा रन्जोऽप्यकानाशघ्निनाविति ज्ञापकात् कृतिं त्रिन् प्रत्य
योऽप्यस्तीति प्राप्तं तेन सृजेर्भिनि चजोः कगाविति गल घञन्ता
दस्यर्थे इन् वा दक्षिकीडवदिभ्यो यहादित्वात् णिन् ॥ ८ ॥

एतादैवानुरोधिन् यो देषिष्य इव रागिणं । पीडय
न्ति जनं धाराः पतन्त्योऽनपकारिणं ॥ ९ ॥

एतादित्यादि । एताधाराः पतन्त्यो देषिष्य इव देषणशीला इव ज० भ०
जनं रागिणं रागशीलं अनपकारिणमनपराधशीलं पीडयन्ति
दैवानुरोधिन् यः भाग्यानुरोधात् प्रवर्त्तनशीलाः पूर्ववत् धिनुण्
धिनुणि च ऋजोरपसंख्यानमित्यनुनासिकस्योपः कृताननुनासिक
निर्देशादा लोपनिपातनं ॥ ९ ॥

एतादित्यादि । एताः पतन्त्याधाराः देषशीला इव अनप भ०
कारशीलमपि जनं पीडयन्ति दैवानुरोधात् प्रवर्त्तनशीलाः रुध
दिषक्तभ्यो यहादित्वात् णिन् रन्जोः संसर्गिवत् त्रिनि रन्जोऽप्य
केति नस्योपः घञन्तनिष्पादितरागशब्दात् इन् वा ॥ ९ ॥

कुर्याद्योगिनमथेषस्फूर्जवान् परिमोद्दिनं । त्यागि
नं सुखदुःखस्य परिक्षेप्यन्नसामृतुः ॥ १० ॥

ज०म० कुर्यादित्यादि । एषश्चतुरश्रसां ज्ञानां परिचेपी परित्य
जनशीलः कर्मणि षष्ठी योगिनमपि योगशीलमपि सुखदुःखस्य
त्यागिनं त्यागशीलं कर्मणि षष्ठी परिमोहिनं परिमोहनशीलं
कुर्यात् कीदृशः स्फूर्ज्जवान् वज्रनिर्घोषयुक्तः पूर्ववद्विनुष् ॥ १० ॥

भ० कुर्यादित्यादि । एषाऽश्रसां परिचेपी परित्यागशीलश्च
तुर्योगिनं शास्त्रविधिना योगे साधुकारिणमपि सुखदुःखस्य
त्यागशीलमपि परि सर्वतोमोहशीलं कुर्यात् यतः स्फूर्ज्जवान्
वज्रनिर्घोषयुक्तः तेन कामस्य भयस्य चोत्पादात् केचित्तु योगि
नं कान्तायुक्तं वज्रनिर्घोषेण सुखत्यागिनं कान्तालिक्रमेण च
दुःखत्यागिनमित्याहुः युजेः संसर्गिवत् भिन् वज्रनादिन् वा मु
हुरिपिभ्यां यद्वादित्वादि ॥ १० ॥

विकृत्यी याचते प्रदत्तमविश्रम्भी मुहुर्ज्जलं । पर्जन्य
न्यञ्जातकः पक्षी निहन्तन्नृप मानसं ॥ ११ ॥

ज०म० विकेत्यादि । चातको मानसं निहन्तन्नृप खण्डयन्नृप प्रदत्तं
प्रदत्तं अचउपसर्गात्तः जलं याचते इति प्रधानं कर्म पर्जन्यमि
त्यकथितं विकृत्यी विकृत्यनशील इव पर्जन्याऽपि मद्वां जलं ददा
ति इव ब्रह्मेलुप्तोऽच द्रष्टव्यः अविश्रम्भी अविश्रासशीलः मानस
खण्डनात् वैकषल्येति ध्विनुष् ॥ ११ ॥

भ० विकेत्यादि । चातकः पक्षिविशेषो मम मानसं निहन्तन्नृप
खण्डयन्नृप व्योमि मुहुः पुनः पुनः प्रदत्तमपि जलं पर्जन्यं मेघं
याचते याचिर्दिकर्मकः यतोऽविश्रम्भी अविश्रासशीलः तृषाया

कुलत्वात् प्राप्तेऽपि जले जलं याचत इत्यर्थः विकृत्योच्चाशाशीलः
कत्यङ्ग्याघे सन्मुङ्गविश्रासे दन्त्यादिः आभ्यां यद्वादित्वात् षिन्
प्रपूर्वस्य दाजोग्यचलवेति तादेशः पृष्ठसेके इत्यस्थान्यप्रत्यये च
गंहतीथोनिपातश्रौणादिक इत्यर्जुनदत्तः हतीप्रपक्षिदि मुष्ठा
दित्वात् नुष्परधोमुष्ठा इति नुष् ॥ ११ ॥

प्रलापिनोभविष्यन्ति कदा न्वेतेऽपलापिणः । प्रमा
थिनोवियुक्तानां हिंसकाः पापदर्दुराः ॥ १२ ॥

प्रलापीत्यादि । एते पापदर्दुराः पापाश्च ते दर्दुराश्चेत्या ज०म०
क्रोधाभिधानं कदा नु अपलापिणोभविष्यन्ति अपलपणशीलाः
व्यपगतकामा इत्यर्थः लपकान्तौ अपेचलप इति घिनुष् प्रला
पिनः प्रलपनशीलाः प्रमाथिनः प्रमथनशीलाः चेतसामित्यर्थात्
प्रेलपेत्यादिना घिनुष् अतएव वियुक्तानां मादृशां हिंसकाः हिंस
नशीलाः इत्येवं विललाप निंदहिंसेत्यादिना वुञ् ॥ १२ ॥

प्रलेत्यादि । एते पापदर्दुराः पापिनीभेकाः कदा अपलपण भ०
शीलाः व्यपेतकामाभविष्यन्ति तदैव तत्प्रलापनिवृत्त्या दुःखानु
त्पत्तिः पापशब्दश्रौणादिकपूर्वककुत्साद्योतनाय प्रयुक्तः प्रलाप
करणशीलाः प्रलापोऽनर्थकं वचः विवृक्तानां भार्याविरहिणां
प्रमाथिनः साधुप्रमथनकारिणः यतोहिंसकाः हिंसाशीलाः लप
लपमथिभोग्यादित्वात् षिन् हिंसेः दण्डकौघे इति णकः एवं
विललापेति समन्वनीयमेतत्पर्यन्तं ॥ १२ ॥

निन्दकोरजनिम्नान्यं दिवसं क्लेशकोनिशां । प्रावृ
थ्यनैषीत् काकुत्स्थः कथञ्चित्परिदेवकः ॥ १३ ॥

ज०म० निन्देत्यादि । काकुत्स्थोदिवसं रजनिमन्यं रजनीमात्मानं
मन्यमानं घनान्धकारित्वात् आत्ममानेखश्च खित्यनययस्वेति
इत्थलं निशाञ्च प्रावृषि कथमप्यनैषीत् नीतवान् निन्दकः निन्द
नशीलः नक्तंदिनसेत्यर्थात् क्लेशकः क्लेशनशीलः परिदेवकः परि
देवनशीलः आत्मनइत्यर्थात् ॥ १३ ॥

म० निन्देत्यादि । काकुत्स्थः प्रावृषि वर्षाकाले कथञ्चित् कथमपि
दिवसं निशाञ्च अनैषीत् गमयामास कीदृशः निन्दकः निन्दा
शीलः अर्थादात्मनः दिनरात्र्योर्वा दिवसं निशाञ्च निन्दकइति
ये वदन्ति तस्मिन्नेव उच्यतेत्यादौ शीलार्थद्वयित्यत्र द्वयित्युपलक्ष
णं शीलार्थे एकस्यापि यद्यप्यं तेन न षष्ठी क्लेशकः क्लेशशीलः परि
देवकः साधु देवनकारी सन् दिवसं कीदृशं रजनिमन्यं आत्मा
नं रजनिं रात्रिं मन्यमानं तत्तुल्यमिति यावत् घनान्धकारात्
ण्डिदिक्तिशिदेविभ्यः दृष्टकौघे इति णकः ॥ १३ ॥

अथोपशरदेऽपश्यत् क्रौञ्चानाञ्चेष्टनैः कुलैः ।
उत्कण्ठावर्द्धनैः शुभ्रं रवणैरम्बरं ततं ॥ १४ ॥

ज०म० अथेत्यादि । अथानन्तरमुपशरदे शरत्समीपइत्यव्ययीभावे
शरत्प्रभृतिभ्यइति समासान्तदृष्ट् दृष्टीयासप्तम्योर्वज्जलमित्यम
भावः क्रौञ्चानां कुलैस्ततं व्याप्तमम्बरं शुभ्रं शुक्लमपश्यत् दृष्टवान्

चेष्टनैः व्यापारशीलैः रवणैः शब्दनशीलैः अनयोश्चलनशब्दार्थ
लात् चलनशब्देत्यादिना युच् उत्कण्ठावर्द्धनैः उत्कण्ठावर्द्धन
शीलैः अनुदात्तैतत्तेति युच् कौञ्चइति क्विप्प्रत्ययान्तलात् प्रश्ना
दिलादण् ॥ १४ ॥

अथेत्यादि । अद्यानन्तरं उपशरदे शरत्कालस्य समीपे भ०
काकुत्स्थोऽम्बरमाकाशमपश्यत् कीदृशं कौञ्चानां पञ्चिविधे
षाणां कुलैः समूहैः तत् व्याप्तं अतएव शुभं धवलं कीदृशैश्चेष्टनैः
साधुचेष्टां कुर्वद्भिः उत्कण्ठायाभार्याविषयिकायावर्द्धनैः वृद्धि
शीलैः साधूत्कण्ठावृद्धिकारिभिर्वा रवणैः साधुशब्दं कुर्वद्भिः
चेष्टवृद्धिरभ्योनन्यादिलादनः वृद्धिरत्र त्र्यन्तः शरदोऽस्ययीभा
वे शरदिपाठयइति अः चोप्तेरार्धेति पचे मप्रवृत्तिः कृडेव कौञ्चः
स्वार्थे णः ॥ १४ ॥

विलोक्य द्योतनं चन्द्रं लक्षणं शोचनोऽवदत् ।
पश्य दंष्ट्रमणान् हंसानरविन्दसमुत्सुकान् ॥ १५ ॥

विलोकोत्त्यादि । चन्द्रं विलोक्य द्योतनं साधुद्योतमानं अनुदा ज० भ०
त्तेतत्तेति युष् शोचनः शोचनशीलः जुचङ्गमेत्यादिना युच्
रामीलक्षणमवदत् पश्य हंसान् दंष्ट्रमणान् शनैर्द्रमणशीलान्
द्रमेर्नित्यं कौटिल्यएव भवति नतु क्रियासमभिहारइत्युक्तं तद
न्तायुच् अतोऽलोपः यस्य हंसः अरविन्दसमुत्सुकान् प्रधितेति
सप्तमी विधाय सप्तमीति योगविभागात् ॥ १५ ॥

भ० विलोकीत्यादि । चन्द्रं विलोक्य रामो लक्ष्मणमब्रवीत् चन्द्रं
कीदृशं द्यातनं द्यातमानं शोचनः शोकशीलो रामः किमुक्तवानि
त्याह हंसान् त्वं पश्य कीदृशान् दंष्ट्रमणान् कुटिलगमनशीलान्
अरविन्देषु पद्मेषु समुत्सुकान् द्युतशुचयङ्गुलान् तद्रमिभ्यो नन्द्या
दित्तादनः विपरीतदिशां देशानां गमनमिह वक्रं ॥ १५ ॥

कपिश्चन्द्रमणोऽद्यापि नासौ भवति गर्हनः । कुर्वन्ति
कोपनं तारा मण्डनं गगणस्य मां ॥ १६ ॥

ज०म० कपिरित्यादि । नासौ कपिः सुयोवोऽद्यापि चन्द्रमणः शनैर्गम
नशीलो न भवति यतो गर्हणेनोऽभिलाषशीलः स्त्रीभित्तिर्यात् पूर्वव
द्युच् ताराश्च मां कोपनं कोपनशीलं तद्विषय एव कुर्वन्ति कीदृ
शः गगणस्य मण्डनाभूषणाः कुधमण्डार्थेभ्योऽस्मिन् युच् ॥ १६ ॥

भ० कपिरित्यादि । असौ कपिः सुयोवोऽद्यापि कुटिलगतिशीलो
न भवति नाना दिक्षु गमनं न करोतीत्यर्थः यतो गर्हनः अभि
लाषशीलः अर्थाद्भोगेषु तारामां कोपनं कोपशीलं कुर्वन्ति
तद्विषय इत्यर्थात् कीदृशः गगणस्य मण्डनं साधुभूषाकारि
त्यः यङ्गुलान्तक्रमेण धुकुपमण्डिभ्यश्च नन्द्यादित्तादनः वेदाः
प्रमाणमित्यादिवत्सामान्योपक्रमान्मण्डनस्य स्त्रीवलमेकत्वस्य
किम्वा मामित्यस्य विशेषणं आकाशवाचित्वाद्गणभूषणं मामि
त्यर्थः अहमाकाशवासी सोऽद्यापि गृहे तिष्ठतीति कोपहेतुः
॥ १६ ॥

नावैत्याप्यायितारं किं कमलानि रविं कपिः ।
दीपितारं दिनारम्भे निरस्तध्वान्तसञ्चयं ॥ १७ ॥

नावैत्येत्यादि । किमसौ कपिः रविं नावैति नावगच्छति कमला ज०म०
न्याप्यायितारं साधु वर्द्धयन्तं अनुदात्तेतश्चेति प्राप्ते नयदति
प्रतिषिद्धे त्वन्नेव भवति ततश्च नलोकेति षष्ठीप्रतिषेधः दिनारम्भे
दीपितारं साधु दीप्यमानं पूर्ववद्युचि प्राप्ते सुददीपदीचेति प्रति
षेधः निरस्तध्वान्तसञ्चयं अपनीताम्बकारसञ्चयिकं किमसौ शर
त्समयं नावैतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

नावैत्येत्यादि । किमसौ कपिरीदृशं सूर्यं नावैति शरत्का भ०
लमागतं किं न जानातीत्यर्थः कीदृशं रविं कमलानि आप्यायि
तारं पद्मवृद्धिं साधु कुर्वन्तं दिनारम्भे दीपितारं साधु दीप्य
मानं अपनीताम्बकारसमूहं प्यायिदीपिभ्यां त्वत्कौचेदति त्वन्
त्वत्कौतोत्यादौ शीलार्थस्योपलक्षणात् कर्षणि षष्ठी कचिदप
वादविषयेऽप्युत्सर्गोऽपि प्रवर्तत इति वा द्वितीया ॥ १७ ॥

अतीते वर्षुके काले प्रमत्तः स्थायुकोऽगृहे । गामु
कोध्रुवमध्वानं सुग्रीवोवालिनां गतं ॥ १८ ॥

अतीत्यादि । वर्षुके वर्षणशीले काले अतीतेऽपि गृहे स्थायुकः ज०म०
स्थितिशीलः शरदि नागतत्वात् प्रमत्तः सन् सुग्रीवोवालिनां गतं
अध्वानं प्राप्तमार्गं ध्रुवमवश्यं गामुकः साधु गन्ता सपतित्युक्तं
नलोकेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

भ० अतीत्यादि । अथौ सुयीवोवालिना गतमध्वानं यममार्गं
 भ्रुवं निश्चितं गामुकः साधु गमिष्यति यतः वर्षुके वृष्टिशीले कासे
 अतीतेऽपि वृष्टे स्थायुकः स्थितिशीलः अतएव प्रमत्तः अनुवहितः
 वृषस्यागमिभ्यः शृङ्गाभूकमेति जुकः ढघेक्षतीत्यादौ उक्त्वर्ज्यं
 नाम्न कर्मणि षष्ठी ॥ १८ ॥

जल्पाकीभिः सहासीनः स्त्रीभिः प्रजविना त्वया ।
 गत्वा लक्षणं वक्तव्योजयिना निष्ठुरं वचः ॥ १९ ॥

ज०म० जल्पेत्यादि । हे लक्षण त्वया प्रजविना प्रकृतगमनशीलेन प्रजा
 रनिः जयिना अभिभवनशीलेन जिहृक्षीत्यादिना इनिः सुयीवो
 निष्ठुरं वचोऽभिधातव्यः जल्पाकीभिः जल्पनशीलाभिः स्त्रीभिः
 सहासीनः जल्पभिर्चेति षाकन् पित्वात् ङीष् तन्मध्ये हि पद्वम
 भिधीयमानः परिभवं मन्यत इति भावः ॥ १९ ॥

भ० जल्पेत्यादि । हे लक्षण त्वया गत्वा सुयीवो निष्ठुरं वचोवक्तव्यः
 कथनीयः सुयीवस्तु गौणकर्मत्वात् गौणेयाच्चादय इति तच्चैव
 प्रत्ययः सुयीवः कीदृशः जल्पाकीभिर्जल्पनशीलामिः साधु जल्प
 न्नीभिर्व्या स्त्रीभिः सह आसीनः उपविष्टः भिन्नजल्पकुहेति षाकः
 पित्वादीप् यासोऽस्येत्यनेन आसः ज्ञानस्य आर्त्तं त्वया कीदृशेन
 प्रजविना प्रकृतवेगवता जयिना जययुक्तेन जुजिभ्यामनन्ता
 भ्यामस्यर्थे इन् किम्वा कृतकृत्यसमाधानमभिधानं नियामक
 मित्युक्तेस्तद्वितण्णादिवत् कृत्यत्वया अपि कश्चित् सेतोऽनितस्य

भवन्ति तेन यद्वादित्वात् णिनोणकारेत्ताविवक्षया वृक्षभावे णु
घृङ्कइति गुणः परे तु शीलाचारसाधुषु जुजिप्रभृतितदन् वर्त्त
मानइत्याहुः ॥ १८ ॥

शैले विश्रयिणं क्षिप्रमनादरिणमभ्यमी । न्याय्यं परि
भवी ब्रूहि पापमव्ययिनं कपिं ॥ २० ॥

शैलइत्यादि । कपिं क्षिप्रं गत्वा ब्रूहि इत्यकथितं कर्षं न्याय्यं ज०म०
वचइति प्रधानं कर्षं अस्व चातिस्पर्ष्टार्थत्वादिदं तदिति न स
न्दिष्टं अनादरिणमनादरशीलं कपिं कालातिक्रमणात् आहु
पूर्वाहुः अतएव पापं दुराचारं अव्ययिनं निर्भयशीलं नष्टपू
र्व्वोव्ययिः शैले विश्रयिणं तत्र स्थितिशीलं विपूर्व्वः अयतिः त्वं आभ्य
मी अभिमुखगमनशीलः अभिपूर्व्वोऽमगत्यादिषु परिभवी साधु
परिभवं जनयन् परिपूर्व्वोभवतिः अत्र सर्व्वत्र जिहृक्षीत्यादिना
इतिः ॥ २० ॥

शैलइत्यादि । त्वं क्षिप्रमभ्यमी शीघ्रमाभिमुख्येन साधु गतः म०
सन् परिभवी साधु परिभवं कुर्व्वन् न्याय्यं न्यायादनपेतं वचसां
कपिं ब्रूहि कीदृशं कपिं शैले विश्रयिणं स्थितिशीलं अनादरिणं
मयि अनादरशीलं पापं दुराचारं यतोऽव्ययिनं निर्दयशीलं
जिहृअमभ्रव्यंथानां प्रजविवत् तथा रूपाणि ॥ २० ॥

सृष्ट्यालुं कपिं स्त्रीभ्योनिद्रालुमदयालुवत् । अद्वा
लुं धामरं धावुं सद्रुमद्रौ षट् द्रुतं ॥ २१ ॥

ज०म० सृष्टेत्यादि । स्त्रीभ्यः सृष्ट्यालुं कपिं साधु सृष्टयन्तं सृष्टिः
 स्त्रार्थिकथनोऽदन्तश्च अयामन्तेत्यंयादेशः । सृष्टेरीप्सितइति
 सन्मदानसंज्ञा द्रुतं वद मूढि अदयालुवत् अदयनशीलइव
 निद्रालुं निद्राशीलं अस्मात्कार्येभ्यनवधानत्वात् शयनीयएव
 सर्व्वदा स्थितलाट्स्त्रीभिः सह अङ्कालुं साध्वभिलाषन्तं भामरं
 भमरैः कृतं चुद्राभमरेत्यादिना अञ् मध्वित्यर्थात् नलोकेति
 षष्ठोऽप्रतिषेधः सृष्टिगृहीत्यादिना आलुश्च अङ्कालुत्वादेव धारं
 साधु पिवन्तं भामरमेव सद्रुं साधु सोदन्तं दाधेदृषिश्च दसदोरः
 ॥ २१ ॥

भ० सृष्टेत्यादि । द्रुतं ग्रीष्मं त्वं कपिं वद विषादे पौनरुत्थं न
 दोषाय अतिदाकार्थत्वात् कोट्टशं स्त्रीभ्यः सृष्ट्यालुं सृष्टाशीलं
 साधुसृष्टयन्तं वा यस्मैदित्येत्यादिना संप्रदानत्वं अदयावन्तमिव
 निद्रावन्तं भमरैः कृतं भामरं मधु ढधेकादिति णः तत् धारं
 साधुपिवन्तं तथापि तत्र अङ्कालुं अभिलाषवन्तं एतेन पानासक्त
 तथा प्रमत्तत्वं दर्शितं अद्वै किष्किन्मा^१पर्व्वते सद्रुं साधु सोदन्तं
 तिष्ठन्मित्यर्थः एवं रामो लक्ष्मणमब्रवीदिति पूर्व्वेषाम्वयः सृष्ट
 त्केसे पतिगृह्णिसृष्टीति आलुः निद्रादयाअङ्कालुश्च भोगोदण
 मेधेत्यादिना निद्रादिवादस्यर्थे आलुः निपूर्व्वद्रादयअत्पूर्व्व
 धाञ् इत्येतेभ्यः सृष्ट्यालुवदालुरिति परे धेट्स्दिभ्यां व्रतवत्
 विधेदोरुरिति रुः ॥ २१ ॥

समरोऽभङ्गुरप्रचोदयित्वा भासुरं धनुः । विदुरो
 जित्वरः प्राप लक्ष्मणोगत्वरान् कपीन् ॥ २२ ॥

समेत्यादि । लक्षणः कपोन् प्राप कीदृशः समरः साधु गन्ता ज०म०
 सखसदः कुरच् भङ्गुरा ये स्वयमेव भज्यन्ते भञ्जभावेति घुरच्
 तान् प्रजानातीति भङ्गुरप्रञ्चइति कः विदुरः साधु वेदी विदि
 भिदिदिदः कुरच् जितरः साधु जयश्रीलः दण्डनश्रीत्यादिना
 कुरप् गृहीत्वा धनुर्भासुरं भासनश्रीलं गलरान् गमनश्रीलान्
 कपोन् अस्थिरप्रकृतीनित्यर्थः गलरश्चेति निपातितं गमेः कुर
 यनुनासिकलोपः ॥ २२ ॥

समेत्यादि । लक्षणोभासुरं दीप्तिश्रीलं धनुर्गृहीत्वा गल भ०
 रान् अस्थिरप्रकृतीन् तद्गयात् पलायमानान् वा कपोन् प्राप
 कीदृशः समरः साधु सरति गच्छतीति सखसदः कुरः भङ्गुरान्
 स्वयमेव भञ्जनश्रीलान् अर्थात् कपोन् प्रजानातीति कृगुञ्चाप्रीति
 कः यदा नञः प्रक्षेपात् अभङ्गुरा स्थिरा प्रज्ञा बुद्धिर्यस्य स तथा
 साधु वेत्तीति विदुरः जितरोजयश्रीलः भञ्जभासिभ्यां मिङ्गा
 सभञ्जइति कुरः कृद्धोः कभावइत्युक्तेः कर्त्तरि विहितोऽपि घुरो
 भञ्जेः कर्मकर्त्तरि बोध्यः भज्यते स्वयमेवेति भङ्गुरः चजोः कगा
 विति गलं वेत्तेन्निदिदइति कुरः जिगमिभ्यां कुरप् सजी
 नित्यादिना कुरप् मख तस्य खखतन्पिति ॥ २२ ॥

तं जागरूकः कार्येषु दन्दशूकरिपुं कपिः । अकम्पं
 मारुतिर्दीपं नम्रः प्रावेशयद्गुहां ॥ २३ ॥

तच्चेत्यादि । तं लक्षणं कपिर्मारुतिः गुहां प्रावेशयत् विभे ज०म०
 हेतुमण्यन्तात् लङि रूपं कार्येषु कृत्येषु जागरूकः सावधानः

जागरूक इति जागर्तेरूकः दन्दशूकरिपुं हिंसारिं यजजपेत्या
दिना दंशेर्यङन्तादूकः लुपसदेत्यादिना यङ् दीप्रं साधु दीप्य
मानं अकम्पं अकम्पनशीलं अभीरुमित्यर्थः नमः साधु प्रह्वीभूतः
सर्व्वत्र नमिकम्पीत्यादिना रः ॥ २३ ॥

म० तंजेत्यादि । कपिर्भीरुर्दतिर्हनुमान् तं लक्षणं गुहां किष्किन्धं
प्रवेशयामास प्रवेशोऽपि गतिभेदः तेन धौजैजैः शब्दासनगती
त्यादिना प्रयोज्यकर्त्तुः कर्त्तव्यं गुहेति भिदादित्वात् भीषिचिन्ती
त्यादिना ऊः स्त्रीत्वञ्च कीदृशोमारुतिः कार्य्येषु जागरूकः साधु
सावधानः नमः साधु प्रह्वीभूतः तं कीदृशं दन्दशूकानां हिंसाणां
रिपुं अकम्पं अकम्पनशीलं निर्भयमित्यर्थः दीप्रं दीप्तिशीलं जागृ
यङन्तदग्निभ्यां जागृयङन्तयजेत्यादिना ऊकः दन्धोनलोपो
वेति यङ्लुकि नञ् लोपः अमजपेत्यादिना खेर्नुष् कम्पिदीपिण
मिभ्यो हिंसदीपेत्यादिना रः ॥ २३ ॥

कस्माभिरावृतः स्त्रीभिराशंसुः क्षेममात्मनः । इच्छुः
प्रसादं प्रणमन् सुग्रीवं प्रावदन्नृपं ॥ २४ ॥

ज०म० कसेत्यादि । सुग्रीवः प्रावदन्नृपं लक्षणं स्त्रीभिरावृतः परि
वृतः सन् प्रणमन् ताभिः सहेत्यर्थः कस्माभिः कमनशीलाभिः
पूर्न्वद्रः आत्मनः क्षेमं कल्याणमाशंसुः प्रार्थयमानः सनाशंस
भिचउः नलोकेति षष्ठीप्रतिषेधः इच्छुः प्रसादं प्रसादमिषण
शीलः अपि मे स्वामी प्रसन्नः स्यादिति विन्दुरिदुरिति निपातनं
॥ २४ ॥

कसेत्यादि । सुयीवोनृपं लक्षणं प्रावदत् कस्राभिः कामु भ०
कीभिः स्त्रीभिः परिहृतः सन् प्रणमन् अर्थात् ताभिः सह पूर्व
वत् रः आत्मनः क्षेमं कुशलं आशंसुः इच्छुः सन्भिन्नाशंसुः
अतएव तस्य प्रसादं इच्छुः साधु इच्छन् विद्मिच्छू इति निपातः
उपेक्ष्यतीत्यादौ उदक्तवर्जनात् न षष्ठी ॥ २४ ॥

अहं स्वप्नक् प्रसादेन तव वन्दारुभिः सह । अभी
रुवसं स्त्रीभिर्भासुराभिरिहेश्वर ॥ २५ ॥

अहमित्यादि । अहं तव प्रसादेन इह गुहायामवसं उपितवान् ज०म०
स्वप्नक् निद्रालुः चिन्ताभावात् स्वपितृषोर्नजिड् वन्दारुभिर्वन्द
नशीलाभिः सह शृङ्खलारारुः अभीरुः अभयशीलः भियः कुकु
कनौ भास्वराभिः भासनशीलाभिः ईश्वरः ईश्वरशीलः श्रेष्ठभा
सेति वरच् ॥ २५ ॥

अहमित्यादि । किमुक्तवानित्याह हे ईश्वर तव प्रसादेनाह भ०
स्त्रीभिः सह इह गुहायां अवसं उपितवानस्मि अहं कीदृशः
स्वप्नक् साधु स्वपन् स्वपदषष्टधृषोऽङ्गइति ङ्गञ् अभीरुर्भय
हीनः कुकुकोभियइति कुः कीदृशीभिः स्त्रीभिः वन्दारुभिः प्रणा
मशीलाभिः साधु स्तुतिं कुर्वन्नाभिर्वा श्रुवन्दारुः भास्वराभिः
दीप्तिशीलाभिः साधु दीप्यमानाभिर्वा भासीभिर्भां वायायभा
स्त्वसेत्यादिना वरः ॥ २५ ॥

विद्युन्नाशं रवेर्भूसं विभ्राजं शशलाञ्जनं । राम
प्रत्तेषु भोगेषु नाहमज्ञासिषं रतः ॥ २६ ॥

ज०भ० विद्युदित्यादि । रामप्रत्तेषु रामदत्तेषु भोगेषु रतः सक्तः
 नाहमज्ञासिषं नाहं ज्ञातवान् लुकि यमरमेत्यादिना सगिटौ
 विद्युन्नाशं द्योतनशीलाविद्युतः तासां नाशं रवेर्भासः भासनशी
 लादीप्तिर्विभ्राजं साधु दीप्यमानं शशलाञ्जनं चन्द्रं प्रावृडतिक्ता
 न्ना शरदायातेति नाज्ञासिषमित्यर्थः सर्वत्र भ्राजभासेति किप्
 ॥ २६ ॥

विद्युदित्यादि । अहं रामेण प्रत्तेषु भोगेषु रतः आसक्तः
 सन् विद्युतां नाशं सूर्यस्य दीप्तिं साधु दीप्यमानं चन्द्रश्च नाज्ञा
 सिषं न ज्ञातवानस्मि शरदागमनं न ज्ञातवान् गृहे तिष्ठामीति
 भावः यमरमेति इमस्यैव विभ्राजतइति किप् ॥ २६ ॥

एषशोकच्छिदोवीरान् प्रभो संप्रति वानरान् ।
 धरासमुद्रशैलानामन्तगान् प्रहिणोम्यहं ॥ २७ ॥

इति ताच्छीलिकाः समाप्ताः ॥

ज०भ० एषइत्यादि । हे प्रभो एषोऽहं संप्रति वानरान्प्रहिणोमि प्रस्था
 पयामि कीदृशान् शोकच्छिदः शोकापनोदनशीलान् अन्वेभ्योऽपि
 दृश्यतइति किप् वीरान् शूरान् धराशैलसमुद्राणां अन्तं गच्छ
 न्ति ये तानन्तगान् अन्तात्यन्तेति उः धरा पृथ्वी धरासमुद्रशैला
 नामिति पाठान्तरं अत्र वङ्गव्यनियमइति पूर्वनिपातः यथा
 वीणाशंसुन्दुभयः । इति ताच्छीलिककृतैः ॥ २७ ॥

भ० एषइत्यादि । हे प्रभो एषोऽहं संप्रति वानरान् प्रहिणोमि

प्रेरयामि सैन्यान् यथाचेत्यर्थात् कीदृशान् शोकच्छिदः शोकापनो
दनशीलान् चासुषिति किप् वीरान् समर्थान् अतएव पृथिवीस
मुद्रपर्वतानामप्यन्तगान् अन्तं गच्छन्तीति हनननादिति ङः
प्रभवतीति प्रभुः स्वयंश्विसंप्रादिति ङुः प्राम्बन्धोऽन्तरदुर्गेरि
त्यादिना नुविकरणस्य एतत् इत्येवं सुग्रीवः प्रावदसृपमिति पूर्वेष
सम्बन्धः । इति तात्कीलिका उक्ताः ॥ २७ ॥

राघवस्य ततः कार्यं कारुर्वानरपुङ्गवः । सर्व्ववा
नरसेनानामाश्वागमनमादिशत् ॥ २८ ॥

इतोविशेषाधिकाशभावात् निर्विशेषकतोदभूयन्नाह । राघे ज.म.
त्यादि । ततोऽभिधानानन्तरं वानरपुङ्गवः सुग्रीवः सर्व्ववानरसे
नानामाशु शीघ्रमागमनमादिशत् आदिष्टवान् पुमांश्चासौ गौ
श्चेति गौरतद्धितलुकीति समासान्तष्टच् व्युत्पत्तिमात्रमेतत् पुङ्ग
वशब्दस्तु प्रधानमाचष्टे कारुः करोतीति उणादयो वज्रलमिति
औणादिकः कृपावाजीत्यादिना उण् एवमाशु कस्य कर्त्तेत्याहं
राघवस्य कार्यं ॥ २८ ॥

संप्रति निर्विशेषाः कृतउच्यन्ते राघवेत्यादि । तत्कथा भ.
नन्तरं वानरश्रेष्ठः सुग्रीवः सर्व्वानां वानरसेनानां आशु शीघ्रं
आगमनं आदिशत् आज्ञापयामास नास्म्यन्येति केति गमेर्ङोः
पुमांश्चासौ गौश्चेति गौरतार्थे इति षः व्युत्पत्तिमात्रमिदं पुङ्ग
वशब्दस्तुत्तरपदे प्रधानार्थः कीदृशः राघवस्य कार्यं कारुः

कर्त्ता अभिधानात् नाश्रयन्तेति केत्यस्य कचिदसंज्ञायामपि प्रवृत्तिरिति तेन उण् रघिगतावित्यस्मात् पूर्व्वेण उक् नञा निर्दिष्ट स्थानित्यत्वात् नेदित्पूजार्थाच्चोरित्यस्याप्रवृत्तेर्हसुङ्नलोपः तस्यापत्यमिति णः अग्रूढ्याप्तौ उण् आशु ॥ २८ ॥

वयमद्यैव गच्छामोरामं द्रष्टुं त्वरान्विताः । कारकामित्रकार्याणि सीतालाभाय सोऽब्रवीत् ॥ २९ ॥

ज०म० वयमित्यादि । आगमनमादिश्य सुग्रीवोऽब्रवीत् उक्तवान् वयमद्यैव गच्छामइति रामं द्रष्टुं रामं द्रक्ष्यामइति त्वरान्विताः त्वरिताइत्यर्थः 'कीदृशावयं सीतालाभाय सीतां प्राप्स्यामइति कारकामित्रकार्याणि रावणवधादेः कार्यस्य कर्त्तारो भविष्यामइति गच्छामइति क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे तुमन्मुखौ भविष्यति काले स्यातां मित्रकार्याणीति अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्योरिति षष्ठीप्रतिषेधे द्वितीयैव स्यात् सीतालाभायेति भाववचनाच्चेति क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे भविष्यति घञ् तुमर्थाच्च भाववचनादिति चतुर्थी ॥ २९ ॥

०म वयमित्यादि । आगमनमादिश्य ससुग्रीवद्वयमब्रवीत् आदिष्टवान् कपीनित्यर्थात् किमुक्तवानित्याह वयमद्यैव रामं द्रष्टुं गच्छामः अद्यैवेत्यनेन वानरानयनमद्यैव कार्यमिति त्वरा सूचिता वज्रत्वं मेनासादित्यात् सीतालाभाय त्वरायुक्ताः तादर्थ्यं चतुर्थी मित्रस्य रामस्य कार्याणि रावणवधादीनि कारकाः

कर्त्तारः कश्चिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽपि प्रवर्त्तत इति षष्ठीविषये
द्वितीया ॥ २८ ॥

ततः कपीनां संघाताद्धर्षाद्राघवभूतये । पूरयन्तः
समाजमुर्भयदाया दिशो दश ॥ ३० ॥

तत इत्यादि । आदेशादनन्तरं कपीनां संघाताः समाजगुः ज०म०
हर्षात् हर्षेण आदेशादानमेव हर्षहेतुः राघवभूतये अपि नाम
राघवस्य संपत्त्यादिति समाजगुरित्यस्यां क्रियायां क्रियार्थाया
मुपपदे भाववचनाच्चेति भविष्यति क्तिन् चतुर्थीद्वयं पूर्ववत् पूर
यन्तोव्याप्नुवन्तः दश दिशः भयदायाः भयं दास्याम इत्यस्यां
क्रियायामुपपदे अण्कर्मणिचेत्यण् आतोयुक् ॥ ३० ॥

तत इत्यादि । तत आदेशात् कपीनां संघाताः समूहा दश भ०
दिशः पूरयन्तो व्याप्नुवन्तो राघवस्य भूतये सम्पत्त्यर्थं हर्षादा
जगुः किञ्चिन्धायामित्यर्थात् भयदायाः शत्रुभ्यो भयं ददातीति
मित्राणां भयं दन्ति खण्डयन्तीति वा असव्यधेनतनदेति एः यन
झिदिति यन् ॥ ३० ॥

सुग्रीवान्निकमासेदुः साधयिष्याम इत्यरिं । करिष्य
न्त इवाकस्माद्भुवनं निर्द्देशाननं ॥ ३१ ॥

सुग्रीवादि । अरिं शत्रुं साधयिष्यामोव्यापादयिष्याम इति ज०म०
सुग्रीवान्निकमासेदुः आगताः सृष्ट्वेषेचेति चकारात् क्रियार्था
यामुपपदे भविष्यति सृष्ट् आसेदुरिति क्रिया क्रियार्था अकस्मा

दत्तर्कितं भुवनत्रयं निर्द्धानं रावणरहितं करिष्यन्त इव तथा
विधमहासंरम्भदर्शनादुत्प्रेक्ष्यते लुट् शेषे चेति लुट् अत्र क्रियायाः
क्रियार्थाया अन्यः षुद्धो भविष्यत्कालः शेषः ॥ ३१ ॥

भ० सुग्रीवेत्यादि । वयमरिं साधयिष्यामः व्यापादयिष्याम इति
एतदर्थं सुग्रीवस्यान्तिकं समीपमाभेदुरागताः कपीनां संघाता
इत्यनुषज्यते अकस्मादत्तर्कितं यथा स्यात्तथा भुवनं रावणशून्यं
करिष्यन्त इव महापराक्रमदर्शनादुत्प्रेक्ष्यते ॥ ३१ ॥

कर्त्तास्मि कार्यमायातैरेभिरित्यवगम्य सः । का
कुत्स्थपादपच्छायां शीतस्पर्शामुपागमत् ॥ ३२ ॥

ज० म० कर्त्तेत्यादि । एभिरायातैर्भ्यानरैः कार्यं शीतान्वेषणादि
कर्त्तास्मि करिष्यामीति अवगम्य अनद्यतने भविष्यति लुट् सुग्रीवः
काकुत्स्थपादपच्छायां मुपागमत् पद्यन्त इति पादाः पदरुजेति
कर्त्तरि घञ् तत्र भविष्यतीति निवृत्तं पादैः पिवतीति पादपो
वृत्तः आतोऽनुपसर्गेकः काकुत्स्थः पादपदव समाश्रयणीय
त्वात् तस्य छायां शीतस्पर्शा अनुदेजनकरीं स्पृश्यत इति स्पर्श
सम्प्राप्त उच्यते अकर्त्तरि चेति घञ् ननु पदरुजेत्यादिना तत्र
हि स्पृश उपताप इति वक्तव्यमित्युक्तं स्पृशतीति स्पर्श उपतापः
॥ ३२ ॥

भ० कर्त्तेत्यादि । आगतैरेभिर्भ्यानरैरहं कार्यं शीतान्वेषणादिरूपं
कर्त्तास्मि करिष्यामि स्थां रूपं इत्यवगम्य निश्चित्य सुग्रीवः काकु
त्स्थपादपच्छायां मुपागमत् रामान्तिकं गतवानित्यर्थः शीत

स्पर्शा दुःखहन्त्रीमित्यर्थः पद्यतदति, कर्त्तरि घञ् पादोमूलं
तेनपिवति सेकजलमिति पादपोवृत्तः ह्याया स्यादातपाभावे
शोभा यामपि दृश्यते । अत्र लक्षणया समीपदेशवृत्तिः ॥ ३२ ॥

कार्यसारनिभं दृष्ट्वा वानराणां समागमं । अवै
नाशं दशास्यस्य निर्वृत्तमिव राघवः ॥ ३३ ॥

इति निरधिकारकृतम् ।

कार्येत्यादि । राघवोवानराणां समागमं दृष्ट्वा कार्यसारनिभं ज०म०
सीतालाभतुल्यं सरति कालान्तरे तिष्ठतीति कर्त्तरि कारके
सुखिरइति घञ् दशास्यस्य रावणस्य नाशं विनाशं निर्वृत्तमिव
निष्पन्नमिव अवैत् ज्ञातवान् अवपूर्वादिणो लङ्ङि रूपं । इति
निरधिकाराः कृतः ॥ ३३ ॥

कार्येत्यादि । वानराणां समागमं दृष्ट्वा राघवोदशास्यस्य भ०
नाशं निर्वृत्तं निष्पन्नमिव अवैत् ज्ञातवान् अवपूर्वादिनो ष्या
दिप्कोट्टशं समागमं कार्यसारस्य सीतालाभस्य तुल्यं सरति
कालान्तरमिति सारः कर्त्तरि घञ् नञेर्भावे घञ् । इति निरधि
काराः कृतउक्ताः ॥ ३३ ॥

अतः परं घञधिकारः ।

ततः कपिसमाचारमेकं निश्चायमागतं । उपाध्या
यइवायामं सुग्रीवोऽध्यापिपदिशां ॥ ३४ ॥

ज०म० अतःपरं भावे कर्त्तरि च कारकइत्यधिकृत्य कृत्यते । तत
इत्यादि कपिसमागमनानन्तरं सुग्रीवः कपिसमाहारं कपिस
मूहं दिशामायाममध्यापयत् बोधितवान् अमुका अमुका दिक्
ईदृशीति गतिबुद्धीत्यादिना समाहारस्य कर्मसंज्ञा आयाम
परिज्ञानश्चास्य वालिभयादूरपरिभ्रमणात् एकनिश्चायमागतं
एकराशितां प्राप्तं आयाममित्यर्थः निश्चायमिति परिमाणा
स्थापामिति घञ् पश्चादेकशब्देन पूर्वकालैकेति सः कइव उपा
ध्यायदति उपेत्याधीयते अस्मादिति इङ्शेति घञ् ॥ ३४ ॥

भ० अथाकर्त्तरि कारके कृतउच्यन्ते । ततइत्यादि कपिसमा
गमानन्तरं सुग्रीवः कपीनां समाहारं समूहं दिशामायामं दैर्घ्यं
अध्यापयत् अध्यापितवान् अस्यां दिशि एतत्पर्यन्तं गन्तव्यमिति
ज्ञापितवान् आयामज्ञानश्चास्य वालिभयेन दूरभ्रमणात् घोऽ
जौजैः शब्दाग्नगतिज्ञेत्यादिना समाहारस्य प्रयोज्यस्य कर्मत्वं
क्रोडीडेऽजेति इङ्शालं ह्रीलीत्यादिना पण् उपाध्यायइव यथा
गुरुरध्यापयति तथेत्यर्थः उपेत्याधीयतेऽस्मादिति घञ्जनटो
ऽघे इति घञ् कीदृशमायामं एकं निश्चायं ज्ञानं आगतं प्राप्तं
अत्यभासात् सर्वासां दिशां दैर्घ्यं सुग्रीवस्य ज्ञानारूढमित्यर्थः
पूर्वेण घञ् एकोनिश्चायोनिश्चयोच्येति कपिसमाहारस्य विज्ञे
यत्वं वा एतेनैकवाक्यता दर्शिता एवमागतं यमेर्घञि जनवधइ
त्यादिना पक्षे ब्रह्माभावः ॥ ३४ ॥

सजलाभोदसंरावं हनूमन्तं सहाङ्गदं । जाम्ब
वकीलसहितं चारुसंद्रावमब्रवीत् ॥ ३५ ॥

सजेत्यादि । सुधीवो ह नूतनमवतीत् सज्जलाभोदसंरावं स ज०म०
जलमेघस्येव संरावोयस्य ह नूतनः उपसर्गेरुवदति घञ् सहा
द्भं अद्भुदसहितं तथा जाम्बवं च्छाधिपतिं नीलसहितमव
तीत् जाम्बवशब्दोऽकारान्तोद्भूतः चारुसद्भावं चारुगतिं समि
धुदुवदति घञ् ॥ ३५ ॥

सजेत्यादि । सुधीवो ह नूतनमवतीत् सज्जलस्य मेघस्येव संरा भ०
वः शब्दोयस्य तं अतिगभीरस्वनमित्यर्थः पूर्वेषु घञ् उपसर्गा
दुवदति परः अद्भुदेन सह विद्यमानं जाम्बवता नीलेन च सहितं
नीलसहितं जाम्बवच्चावतीदिति वा जाम्बवान् जाम्बवोऽपि चेति
विश्वः चारुसद्भावं मनोहरगतिं पूर्वेषु घञ् समन्तेश्चोदुवदति परः
॥ ३५ ॥

यात यूयं यमआयं दिशं नायेन दक्षिणां । विक्षा
वैस्तोयविश्रावं तर्जयन्तो महोदधेः ॥ ३६ ॥

यातेत्यादि । यूयं यात गच्छत यमआयं यमस्थानं अथत्येन ज०म०
मिति त्रिषोभुवनोऽपसर्गदति घञ् कर्मणि कां दक्षिणां दिशं
सामान्याभिधानादिशेषाभिधानं नायेन नीत्या सामादिना नीय
तेऽनेनेति पूर्ववत्करण घञ् महोदधेस्तोयविश्रावं तोयध्वनिं
तर्जयन्तो न्यक्कुर्वाणाः कौः विक्षावैः स्त्रैः शब्दैः उभयत्रापि वौ
चुश्रुवदति कर्मणि घञ् ॥ ३६ ॥

भ० यातेत्यादि । यूयं दक्षिणां दिशं यात गच्छत यमआद्यं यम
स्थानं अयत्येनमिति घञ् सामान्यविशेषभावात् पौनरुक्त्यभावः
यमस्थानं न गन्तव्यमित्याशयो वा नायेन नीत्या सामदानादिना
उपलक्षिता यूयमित्यर्थः करणत्वविवक्षा वा णीञःकरणे घञ्
महोदधस्रोचस्य विस्रावं शब्दं विक्षावैः स्त्रीयश्चैस्त्वर्जयन्तः न्यक्
कुर्वन्तः क्षुप्तुभ्यां घञ् ॥ ३६ ॥

उन्नायानधिगच्छन्तः प्रद्रावैर्व्वसुधाभृतां । वना
भिलावान् कुर्वन्तः स्वेच्छया चारुविक्रमाः ॥ ३७ ॥

ज०भ० उन्नेत्यादि । वसुधाभृतां पर्वतानां उन्नायानुद्ययानुचला
न्यधिगच्छन्तः जानन्तः अवोदोर्नियदति भावे घञ् कैः प्रद्रावैः
प्रकृष्टगतिभिः प्रेद्रुक्षुसुवदति घञ् वनाभिलावान् वनविध्वंसान्
निरम्भोःपूलोरिति भावे घञ् स्वेच्छया कुर्वन्तः चारुविक्रमाः
असाधारणपराक्रमाः यात यूयमिति समन्धः ॥ ३७ ॥

भ० उन्नेत्यादि । प्रद्रावैः प्रकृष्टगमनैर्व्वसुधाभृतां पर्वतानां
उन्नायान् उद्धितत्वानि अधिगच्छन्तो जानन्तः यूयं यातेति पूर्व्वे
णान्वयः वनाभिलावान् अरण्यविध्वंसान् स्वेच्छया कुर्वन्तः चारु
विक्रमाः असाधारणशौर्याः उत्पूर्व्वणीञः प्रपूर्व्वद्रोरभिपूर्व्वलूञ
श्च भावे घञ् ॥ ३७ ॥

सदोद्गारसुगन्धीनां फलानामलमाशिताः । उत्का
रेषु च धान्यानामनभीष्टपरिश्रदाः ॥ ३८ ॥

सदेत्यादि । सदा सर्वदा उद्गारे भक्षणानन्तरं अमनपूर्वके ज०म०
 शब्दोच्चारणे यानि सुगन्धोनि फलानि तेषामुलं पर्याप्तमाश्रिताः
 दृष्टाः गृह्यद्दत्यस्मादात्पृष्वात् दुनोर्यदिति घञ् आङ्पूर्वादश्रुते
 रादिकर्मणि क्तः कर्त्तरिचेति कर्त्तरि क्तः कृत्ययोगे कर्मणि षष्ठी
 नलोकेति निषिद्धातः शेषाः षष्ठी उत्कारेषु च राशिषु धान्यानां
 क्वचित्पदत्यस्मादुत्पृष्वात् कृत्यन्यदिति कर्मणि घञ् अनभीष्ट
 परिग्रहाः अनभिलाषुकादत्यर्थः ॥ ३८ ॥

सदेत्यादि । सर्वदा उद्गारे सुगन्धिभिः फलैरलमत्यर्थं भ०
 आश्रिताः दृष्टाः यूयं यातेति सम्बन्धः अशभोजनदत्यस्य आङ्
 पूर्वस्य दृष्ट्यर्थेनाकर्षकत्वात् गत्यर्थादेत्यादिना कर्त्तरि क्तः
 शीलादित्वात् वर्त्तमानेकदत्यन्ये दृष्ट्यर्थानांवेति अधिकरणे
 षष्ठी उत्पृष्वात् गृहनिगरणे इत्यस्मात् गृहिशब्दे इत्यस्मादा घञ्
 यहुक्तं सदुद्गारेऽपि सुगन्धिं प्रकाशयति तदुद्गारसुगन्धि उद्गारः
 परिणामदत्यन्ये धान्यानामुत्कारेषु राशिषु अनभीष्टः परिय
 होयेषां ते धान्यानभिलाषुकादत्यर्थः किर आधारे घञ् किरौ
 धान्ये इति परस्मै ॥ ३८ ॥

..

संस्तोवमिव शृण्वन्तश्चन्दोगानां महाध्वरे । शि
 च्छितं मधुलेहानां पुष्पप्रस्तारशायिनां ॥ ३९ ॥

संस्तोत्यादि । मधुलेहानां भ्रमराणां पुष्पप्रस्तारशायिनां प्रेक्षो ज०म०
 ऽयश्च इति घञ् शिञ्छितं शब्दं शृण्वन्तः यूयं यात चन्दोगानां

महाध्वरे संस्तावमिव संभूयस्तवनमिव पाठध्वनिविशेषमिव वा
यज्ञे समिस्तुवदति घञ् ॥ ३८ ॥

भ० संस्तेत्यादि । मधुलेहानां भ्रमराणां शिञ्जितं शब्दं शृण्व
न्तोयूयं यातेति सम्बन्धः यद्यपि भूषणानाञ्च शिञ्जितमित्यम
रेषोक्तं तथापि त्रिजिअव्यक्ते शब्दे इतिधात्वर्थभावे तात्पर्यं
हन्द्वागानां वेदविदां महायज्ञे संस्तावमिव सम्यक्स्तवनमिव
भावे घञ् पुष्पाणां प्रक्षारे समूहे प्राथिनां स्थितानां प्रपूर्वस्तुजे
घञ् ॥ ३८ ॥

आलोचयन्तो विस्तारमग्रां दक्षिणोदधेः । स्वाद
यन्तः फलरसं मुष्टिसंग्राहपीडितं ॥ ४० ॥

ज०भ० आलोचेत्यादि । दक्षिणोदधेरग्रां विस्तारं विस्तीर्णतां वि
पूर्वात् स्तुषातेः प्रथनेवावशब्दइति घञ् आलोचयन्तो निरूप
यन्तः इयानस्य विस्तारइति फलरसमास्वादयन्तः मुष्टिसंग्राह
पीडितं मुष्टेः संग्राहेण हस्तेन पीडितं यष्टेः अग्निमुष्टाविति घञ्
भावे मुष्टिविषये व्युत्पादितत्वात् मुष्टियहणमभिव्यक्तार्थं ज्ञातव्यं
॥ ४० ॥

भ० आलोचेत्यादि । "दक्षिणोदधेरग्रां विस्तारं विस्तीर्णतां
आलोचयन्तो निरूपयन्तो यूयं यातेति सम्बन्धः स्तुजेभावे घञ्
मुष्टिसंग्राहेण मुष्टिवन्धेन पीडितं फलरसं आस्वादयन्तः यद्यपि
संग्राहेमुष्टिवन्धइत्यमरमात्रा तथापि मुष्टियहणमत्राभिव्य
क्तार्थं संग्राहेमुष्टिरिष्यतइति हस्तायुधवाक्यादन्यत्रापि प्रष्ट
त्तिदर्शनाद्वा ॥ ४० ॥

कुलकं ।

न्याय्यं यद्यत्र तत्कार्यं पर्यायेणाविरोधिभिः । निशो
पशायः कर्त्तव्यः फलोच्चायश्च संहतैः ॥ ४१ ॥

न्याय्यमित्यादि । यद्यत्र न्यायादनपेतं तत्कार्यमविरोधिभिर्यु ज०भ०
ज्जाभिः परिन्योनिष्ठोरिति घञ् पदार्थानामनपचारेणेत्यर्थः
व्युपयोः श्रुतेः पर्याय इति घञ् पर्यायेण परिपाद्या परावनुपा
त्ययदण इति भावे घञ् अनुपात्ययः पर्यायः निशोपशायः
कर्त्तव्यः युष्माभिर्निशायामुपशायः पर्यायश्चयनं कर्त्तव्यं व्युपयोः
श्रुतेः पर्याय इति घञ् फलोच्चायश्च संहतैः युष्माभिः कर्त्तव्यः
हस्तादान इति घञ् हस्तादानं चादेयस्य प्रत्यासत्तिः ॥ ४१ ॥

न्याय्यमित्यादि । यत्र यत् न्याय्यं न्यायादनपेतं तत्र तत्कार्यं भ०
अविरोधिभिर्युष्माभिः पर्यायेण परिपाद्या क्रमेणेति यावत् नि
शोपशायः निशायां श्रयनक्रिया कर्त्तव्या संहतैर्मिलितैः सङ्घिः
फलोच्चायः फलादानं कर्त्तव्यः वने हिंसादिभयाभिहितैरेव
गन्तव्यमिति भावः निपूर्वात्परिपूर्वाच्चेण उपपूर्वात् श्रीकृत्य
र्वाच्चेश्च घञ् न्यायशब्दात् ठवेकादिति षष्ठ्यः ॥ ४१ ॥

सीता रचोनिकायेषु श्लोककार्यैश्चलेन च । मृग्या
शत्रुनिकायानां व्यावहारीमनाश्रितैः ॥ ४२ ॥

सीतेत्यादि । हलेन युष्माभिः सीता मृग्या रचोनिकायेषु ज०भ०
निवासेषु निवसन्नुपस्थिति अधिकरणे निवासचिन्तीत्यादिना
घञ् आदेश ककारः श्लोककार्यैर्युष्माभिः चिन्तन्यसाहुभमिति

कायः शरीरे घञ् शत्रुनिकायानां अरिसमूहानां निचीयतइति
निकायः संघेचानौत्तराधर्यइति कर्मणि घञ् अःदेश ककारः
तेषां सम्बन्धिनीं व्यावहासीं परस्परहसनं अनाश्रितैः व्यवपूर्व्याङ्
सेः कर्मव्यतीहारेण वस्त्रियामिति स्त्रीलिङ्गे भावे णच् विधाय
णचः स्त्रियामञ् न कर्मव्यतीहारइति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ ४२ ॥

भ० सीतेत्यादि । युष्माभिः श्लोककायैः स्वल्पदेहैः सङ्गिः रक्षोनि
कायेषु राक्षसनिवासेषु सीता मृग्या अन्वेषणीया च्छलेन न तु
प्रकटेन मृगत्कङ्मार्गणे शत्रुनिकायानां शत्रुसमूहानां व्याव
हासीं परस्परहसनं अनाश्रितैः उपहसतोऽपि शत्रोरुपहासं
कार्यमिद्व्यर्थमकुर्वद्भिरित्यर्थः व्यावहासी परस्परविचारणेति
केचित् निचीयतेऽस्मिन्निति निकायोनिवासः समूहश्च चीयते सुख
दुःखार्थमिति कायोदेहः स्वदैधावोदेत्यादिनां घञि कायनि
कायौ निपातितौ व्यवपूर्वहसोव्यतीहारे णन् मूर्द्धन्यणकारइदृ
श्वर्थः दन्धनकारस्तु व्यौर्युमदानोदत्यादौ स्वध्वरणइति चि
कार्थः एनन्तात् स्वार्थेणः पित्वात् स्त्रियामीप् ॥ ४२ ॥

साराविणं न कर्त्तव्यं यावन्नायाति दर्शनं । संहृष्टा
यान्तु वैदेह्या निग्राहो वोऽर्थवानरेः ॥ ४३ ॥

न० म० साराविणमित्यादि । सारावणमभिव्याप्ता भाषणं न कर्त्तव्यं
युष्माभिः यावन्नायाति दर्शनं सीतायाइत्यर्थात् संपूर्वाङ्गैतेरभि
विधा भावइत्युन्तदन्तादणि नुष् इत्यष् त्वास्मिन्नित्यनपत्य

इति प्रकृतिभावः यस्मात्संहृष्टायां चैतस्यां वैदेह्यां अरेर्निग्राहः
आक्रोशोऽभिभवलक्षणः वेद्युष्माकमर्थवान् आक्रोशेऽवन्वोयं ह
इति भावे घञ् ॥ ४२ ॥

सामित्यादि । यावदोदर्शनं नायाति न प्राप्नोति अर्थात् भ०
सीता कर्त्री तावद्युष्माभिः साराविषं अभिव्याप्य भाषणं क्रोशा
हलरूपं न कर्त्तव्यं संपूर्णहलध्वनौ व्याप्तौ भावे णिन् णिनन्तात्
स्वार्थेणः मन्वर्ज्यान्वसौचस्तेन इत्यादिना संयोगात्परस्य इन
नस्यापत्यणो नकारलोपाभावउक्तस्तेन असंयोगात्परस्य इन
नस्यापत्यणो नकारलोपः स्यान्नत्वपत्यणो इति प्राप्तं तेनात्र
नलोपाभावः देवोदासचक्रवर्त्ती तु णिनप्रत्ययोऽकारान्तः णिन
न्तादित्यत्र णिनान्तादिति पाठइत्याह हि यस्मात् सम्यग्दृष्टा
यामेव वैदेह्यां अरेर्निग्राह आक्रोशोऽभिभवा युष्माकं स्वार्थको
भवति ग्रहेर्भावे घञ् ॥ ४३ ॥

प्रग्राहैरिव पात्राणामन्वेष्टा मैथिली कृतैः । ज्ञात
व्या चेङ्गितैर्धर्मैर्ध्यायन्ती राघवागमं ॥ ४४ ॥

प्रग्रेत्यादि । पात्राणां भिक्षाभाजनानां प्रग्राहैरिव कृतैरन्वे ज० म०
व्या मैथिली भिक्षुकवैरैरिव युष्माभिरित्यर्थः ग्रहेः प्रेक्षिष्यायामि
ति भावे घञ् कर्मणि षष्ठौ इङ्गितैर्धर्मैः चेष्टितैः कुलाङ्गनोचितैः
ज्ञातव्या सा ध्यायन्ती रामागमं कुलाङ्गना ह प्रेषितभर्त्तका
सर्वदा भर्तुरागमनं ध्यायति ॥ ४४ ॥

०भ प्रयेत्यादि । पात्राणां भिक्षाभाजनानां प्रयाहैरिव प्रयह्यै
रिव कृतैर्भवद्भिः सीताऽन्वेया भिक्षुवैशैरपीत्यर्थः । इवार्योऽच
सम्भावना प्राद्वद्देर्भावे घञ् कथं सा ज्ञेयेत्याह धर्मैर्धर्मादनपे
तैरिज्जितैश्चेष्टितैर्ज्ञातया राक्षसगृहेऽन्यस्यास्तादृशधर्मासम्भवात्
कीदृशी राघवागमनं चिन्तयन्ती असाधारणं चिह्नमेतत्
लुलुप्सी सदा स्वामिनः समागमं ध्यायति स्वधर्मश्च न त्यज
तीति भावः ॥ ४४ ॥ .

वेदिवत्सपरिगृह्या यज्ञियैः संस्कृता द्विजैः । दृष्ट्या
मासतमादङ्गः प्रागनिन्दितवेशभृत् ॥ ४५ ॥

ज०म० वेदीत्यादि । यथा यज्ञियैर्यज्ञकर्माहैः द्विजैः प्राज्ञैः वेदिः
यज्ञस्थली सपरिगृह्या परिगृहीता संस्कृता तथा साऽपि अति
पवित्रत्वात् यज्ञेऽपौरुष्यश्च दति यज्ञविषये घञ् मासतमादङ्गः
प्राग्दृष्ट्या दर्शनार्हा मासस्य पूरणं च ददः नित्यं व्रतादिमासेत्या
दिना तमङ्गागमः अस्यादेव निपातनात् मासस्यासंख्यावाचित्वे
उट् मासतमेऽङ्गीति हेतुं दर्शयन्नाह तस्याः पूतत्वात्तद्वदनिन्दि
तवेशभृत् सैषिणी मङ्गलमात्राभरणा दर्शनार्हा तां द्रष्टुं भवतां
न चिरकालोभवतीति मासावधिना प्रेषिताः ॥ ४५ ॥

भ० वेदीत्यादि । मासतमात् मासपूरणादङ्गः प्राक्सीता युष्माभि
र्दृष्ट्या मासावधिनैव भवन्तः प्रेष्यन्ते चिरकालो न कर्त्तव्य इति
दृष्टेस्तदुक्तत्वात् दृष्टुं युषेत्यादिना क्त्वाप् मासशब्दात् व्रतादिमास
सम्पत्सरादिति पूरणे तमट् कीदृशी अनिन्दितवेशभृत् मङ्गल

मात्राभरणसत्त्वात् यथा यच्चियैर्यज्ञकर्माहैर्दिग्भिः सपरिग्राहा
परिगृहीता वेदिसैः संस्कृता तथा सापि अतिपवित्रत्वात् पुरो
हितैः संस्कृतत्वाच्च परैर्यज्ञोघञ् यज्ञविषये परैर्यज्ञो घञिति परः
ढघेकादिति यज्ञशब्दात् अर्हतीत्यर्थे इयः ॥ ४५ ॥

नीवारफलमूलाशानृषीनप्यतिशेरते । यस्यागुणा
निरुद्रावास्तां द्रुतं यात पश्यत ॥ ४६ ॥

नीवेत्यादि । यस्यागुणात्रह्यचर्यादयः ऋषीनप्यतिशेरते ज०म०
न्यक्कुर्वन्ते तां द्रुतं यात पश्यत तच्च नीवारः अष्टष्टपच्यधान्यं
नौवृधान्य इति घञ् उपसर्गस्य घञीति दीर्घत्वं फलं मोचादि
मूलं शालूकादि एतान्यन्नानि ये चक्षयः कीदृशागुणाः निरु
द्रावाः खिराः उदिश्रयतीति घञ् ॥ ४६ ॥

नीवारेत्यादि । यस्याः सीतायागुणाः त्रमदमादयोमनो भ०
नपि अतिशेरन्ते न्यक्कुर्वन्ति ग्रीष्मं अतिपूर्वः अतिक्रमे सकर्माकः
स्वभावात् कीदृशाः निरुद्रावाः खिराः उत्पूर्व्याद्भवतेर्घञ् कीदृ
शान् नीवारं ढणधान्यं फलमामलकादि मूलं शालूकादि
अन्नतः तां यूयं द्रुतं पश्यत यात च निपूर्व्यात् वृजोघञ् अभि
धानात् कचिदुपसर्गस्य घञन्तं दीर्घ इति व्यतीहार इति दीर्घ
निर्देशेन ज्ञापितं तेनैव दीर्घत्वं अतएवेदितानुष् अतएव प इत्या
दिवचनात् ज्ञापकेन कार्यसिद्धिः स्वयमेवाक्ता ढणधान्यानि
नीवारादित्यमरः इति सुग्रीवोऽब्रवीदित्यन्वयः ॥ ४६ ॥

उद्गायवान् घनारावोवानरं जलदारवं । दूरा
 श्रावं हनूमन्तं रामः प्रोचे गजाश्रवः ॥ ४७ ॥

ज०म० उद्गायत्यादि । रामो हनूमन्तं प्रोचे कीदृशः उद्गायवानुव्रति
 युक्तः पूर्ववद्भञ् घनस्येवारावोयस्य विभाषाङ्गिरसुवोरिति भावे
 घञ् गजाश्रवः गजगमनः पक्षे पूर्ववदप् कीदृशं दूराश्रावं दूरमा
 श्रावउद्गमनं यस्य पूर्ववत् घञ् ॥ ४७ ॥

भ० उद्गायत्यादि । रामो हनूमन्तं वानरं प्रोचे कीदृशः उद्गाय
 वान् उव्रतिमान् महापुरुषलक्षणमेतत् उत्पूर्व्यात् अत्रोघञ्
 घनस्येवारावोध्वनिर्घस्य सतथा गजाश्रवोगजगमनः वानरं
 कीदृशं जलदारवं मेघशब्दं दूराश्रावं दूरदेशउत्सुतिकारिणं
 आङ्पूर्वाभ्यां रसुभ्यां घञलौ ॥ ४७ ॥

अवग्राहे यथा वृष्टिं प्रार्थयन्ते कृषीवलाः । प्रार्थय
 ध्वं तथा सीतां यात सुग्रीवशासनात् ॥ ४८ ॥

ज०म० अवेत्यादि । अवग्रहो वर्षप्रतिबन्धः अवग्रहइति पक्षे अप् यथा
 अवग्रहे कृषीवलावृष्टिं प्रार्थयन्ते तथा प्रार्थयध्वं सीतां यूयं तस्या
 दुर्लभत्वादत्यन्तादरणीयत्वाच्च यात सुग्रीवशासनात् ॥ ४८ ॥

भ० अवेत्यादि । कृषीवलाः कृषकायथा अवग्राहे वृष्टिप्रतिबन्धे
 वृष्टिं प्रार्थयन्ते तथा यूयं सीतां प्रार्थयध्वं अतिदुर्लभत्वात् यात
 सुग्रीवशासनात् न तु मयाज्ञा क्रियतइति भावः गौरवस्थापना
 यैकत्वेऽपि वङ्गलं लोकात् अन्यसहितत्वाद्वा अर्थत्वाङ्ग्याच्चे

अवावृष्टिप्रतिबन्धे यदोघजलादिति परः स्वमते घञजनटोऽधे
इत्यस्य सर्वविषयत्वात् कविप्रवृत्तात् गोदण्डमेधेति बलः नाद्य
स्वर्घेऽधोर्धः ॥ ४८ ॥

वणिक् प्रयाहवान् यद्वत् काले चरति सिद्धये।
देशापेक्षास्तथा यूयं यातादायाङ्गुरीयकं ॥ ४९ ॥

वणिगित्यादि। तुला प्रवृत्तते येन सूत्रेण सप्रयाहः प्रे वणिजा ज०म०
मिति करणे घञ् स तुलासम्बन्धी विद्यते यस्य वणिजः संसर्गे मतुप्
यथा तुलाप्रयाहवान् तदुपलक्षितो वणिक्काले उचिते क्रयसिद्धये
चरति तथा यूयं अङ्गुरीयं तुलासूत्रस्थानीयं चिह्नमादाय
देशापेक्षाः तत्तद्देशस्थितास्तत्र हि चिह्नेन रामदूतादिति लक्ष्य
नो ॥ ४९ ॥

वणिगित्यादि। यथा प्रयाहवान् तुलासूत्रवान् वणिक् योग्ये भ०
काले क्रयविक्रयादिस्त्रक्रियासिद्ध्यर्थं चरति योग्यदेशमपेक्षते
च तथा सूत्रमपि ममाङ्गुरीयकं तुलासूत्रतुल्यमादाय गृही
त्वा योग्ये काले देशापेक्षाः सीतानिवासदेशमपेक्षमाणायात
गच्छत इति रामः प्रोचे इति सम्बन्धः अनेनैवाङ्गुरीयकेन चि
ह्नेन सीतया महता भवन्तो ज्ञास्यन्त इति भावः तुला प्रवृत्तते
येन सूत्रेण तत्प्रयाहउच्यते प्रपूर्वाद्गो वणिक् सम्बन्धे रज्जौ च
घञ्जलाविति परः स्वमते घञजनटोऽधे इत्यस्यापि विषयो दुर्नि
वारः ॥ ४९ ॥

अभिज्ञानं गृहीत्वा ते समुत्पेतुर्बभूवुः। वाजिनः
स्यन्दने भानोर्विमुक्तप्रयदादिव ॥ ५० ॥

ज०म० अमीत्यादि । ते वानरानभस्तलमुत्पेतुः वाजिनदव विमुक्त
प्रग्रहाः विमुक्तः प्रग्रहेनियमरञ्जुर्येषामिति रक्षी चेति विभाषा
ग्रहणमनुवर्त्तते घञभावपक्षे ग्रहवृष्टनिश्चिगमस्येत्यप् स्यन्दने
रथे भानोरादित्यस्य किं कृत्वा अभिज्ञानं गृहीत्वा चिह्नमङ्गुली
यकमादाय ॥ ५० ॥

भ० अमीत्यादि । ते हनूमदादयोऽभिज्ञानं चिह्नमङ्गुलीयकं
गृहीत्वा नभस्तलं आकाशं समुत्पेतुः यथा भानोः स्यन्दने रथे
विमुक्तप्रग्रहाः त्रिष्विधोक्तवन्धरञ्जवोवाजिनोऽश्वानभोगच्छ
न्ति तथा एतेनातिशीघ्रत्वं दर्शितं तलशब्दोऽत्र स्वरूपार्थः तलं
स्वरूपाधरयोः खड्गमुष्टिचपेटयोरिति विश्वः प्रग्रहाऽनन्तोरञ्जु
वाचकः ॥ ५० ॥

उदक् शतवलिं कौट्या सुषेणं पश्चिमां तथा । दिशं
प्रास्थापयद्राजा वानराणां कृतत्वरः ॥ ५१ ॥

ज०म० उदगित्यादि । वानराणां राजा सुग्रीवः शतवलिं नाम वानरं
वानराणां कौट्या सह उदगुदीचीं दिशं प्रास्थापयत् तिष्ठतेर्ष्यं
नक्षत्रं लङि रूपं उदीचीशब्दात्प्रथमान्तादिभिः वर्त्तमानादस्या
न्तिः तस्याश्चतेर्लुक् लुक्त्तद्धितलुकोति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् तस्मिन्नि
वृत्तौ भसञ्जाभावादीत्समपि निवर्त्तते तसिलादिसङ्कित एधाच्
पर्यन्तइत्यव्ययत्वे द्वितीयालुक् तथैव सुषेणं वानरं पश्चिमां दिशं
प्रास्थापयत् कृतत्वरः त्वरितः ॥ ५१ ॥

भ० उदगित्यादि । वानराणां राजा सुग्रीवः कृतत्वरस्त्वरा
न्वतः सन् शतवलिनामानं कपिं उदक् उत्तरस्यां दिशि प्रस्था

पयामास तथा सुषेणामानं पश्चिमां दिशं प्रास्तापचत् वान
राणां कोव्या सहेत्युभयत्र योज्यं चोऽजौजेऽश्वदाशनगतीत्या
दिना प्रयोज्यस्य कर्मलं प्रपूर्वस्य तिष्ठतेर्गत्यर्थत्वात् उदगिति
उदक्शब्दादिग्देशकालेइति सप्तम्याः स्तात् तस्य लुक् चात्परं
त्वात् तदन्तस्याव्ययत्वं लोकोपचारात् ॥ ५१ ॥

प्राचीं तावद्भिरव्ययः कपिभिर्विनतोययौ । अग्र
ग्राहैरिवादित्योवाजिभिर्दूरपातिभिः ॥ ५२ ॥

प्राचीमित्यादि ॥ कपिभिस्तावद्भिरित्येककोटिसंघातैः सह ज० म०
विनतः प्रणतः सुग्रीवदत्यर्थात् अव्ययः अनाकुलः प्राचीं पूर्वा
दिशं ययौ यथा आदित्योवाजिभिरग्रग्राहैः मुक्तबन्धनैः करण
भूतैः रश्मौचेति घञ् दूरयायिभिः ॥ ५२ ॥

प्राचीमित्यादि । विनतनामा वानरोऽव्ययोऽनाकुलः स भ०
तावद्भिः कोटिसंघातैः कपिभिः सह प्राचीं पूर्वा दिशं ययौ सुग्री
वाश्ववेत्यर्थात् यथा आदित्यः सूर्याऽग्रग्राहैर्मुक्तरज्जुभिर्दूर
पातिभिर्वाजिभिरश्वैः सह प्राचीं याति तथा प्रग्राहोघञ्जो र
ज्जुवाचकः अदितेरपत्यमिति गर्गादित्वात् ण्यः केचित्तु विन
तो नमः सुग्रीवः प्राचीं ययावित्याज्जलत्तु रामायणविरुद्धं
॥ ५२ ॥

ययुर्विन्ध्यं शरन्नेधैः प्रावारैः प्रवरैरिव । प्रच्छन्नं
मास्तुतिप्रष्टाः सीतां द्रष्टुं श्ववक्त्रमाः ॥ ५३ ॥

ज०म० ययुरित्यादि । मारुतिप्रष्ठाः हनूमदयेचराः सीतां द्रष्टुं विन्ध्य
पर्वतं ययुः शरन्मेषैः प्रावारैरिव प्रावरणैरिव प्रकृशं वृणोति
राच्छादनइति घञ् प्रवरैः श्रेष्ठैः अनाच्छादने ग्रहेत्यादिना
अप् ॥ ५३ ॥

भ० ययुरित्यादि । श्ववक्त्रमावानराः सीतां द्रष्टुं विन्ध्यपर्वतं
ययुः श्वेन गच्छतीति तृभृदृद्वीत्यादिना खः कीदृशाः मारु
तिर्हनूमान् प्रष्टोऽयचरो येषां ते तथा प्रादयगेस्त्वस्व षत्वमभि
धानात् मनीषादित्यादा कीदृशं शरन्मेषैः प्रकृशं प्रवरैः श्रेष्ठैः
प्रावारैः प्रच्छदपटैरिव अभिधानात् प्राङ्पूर्वात् वृजआच्छा
दने घञ् अन्वचास् ॥ ५२ ॥

परिभावं मृगेन्द्राणां कुर्वन्मोनगमूर्ध्वसु । विन्ध्ये
तिष्मांशुमार्गस्य चेदः परिभवोपमे ॥ ५४ ॥

ज०म० परीत्यादि । मृगेन्द्राणां सिंघानां परिभावमभिभवं कुर्वन्तः
विन्ध्ये चेदः भान्ताः परौभुवोवज्ञानइति घञ् कीदृशे परि
भवोपमे आदित्यमार्गस्य परिभवनं अत्युच्चत्वात् घञभावपक्षे
अप् ॥ ५४ ॥

भ० परीत्यादि । तेनगमूर्ध्वनि गिरिप्रिखरे मृगेन्द्राणां सिंघानां
परिभावं तिरस्कारं कुर्वन्मो विन्ध्ये चेदः चरगतौ कीदृशे सूर्य
वर्त्तनः परिभवइव तस्यात्युच्चत्वात् परिभवशब्देनात्र तत्कर्त्ता
संख्यते आदित्यमार्गस्य परिभवेणोपगता मा सखीः प्रोभा
यस्येति वा यदा तत्परिभवक्रिययैवात्र लोकभयदलेन साध्यं

विवक्षितं परिपूर्वाहुवोचञ्जलौ स्वभावादवज्ञानार्थता न गच्छ
तीति नगः हनजनादिति उः ॥ ५४ ॥

भ्रेमुः शिलोच्चयांस्तुङ्गानुत्तेरतरान्नदान् । आशं
सवोत्तवं शत्रोः सीतायाश्च विनिश्चयं ॥ ५५ ॥

भ्रेमुरित्यादि । उत्पूर्वाचिनेतेः एरजित्यश्च शिलाभिरुचयो नः म०
येषां तान् शिलोच्चयान् भ्रेमुः भ्रमणक्रियायाथाप्यत्मात्सकर्म
कता नदान् अतरान् तरितुमशक्यान् उत्तेरः उत्तोर्षवन्तः
शत्रोर्लवमुच्छेदनं सीतायाश्च विनिश्चयं विनिर्णयमाशंसवः आशं
सनशीलाः सनाशंसभिच्छुः तरस्वौच्छेदोरविति अण्प्रत्यया
नौ विनिश्चयदति यहेरित्यप् ॥ ५५ ॥

भ्रेमुरित्यादि । ते भीमान् भयदान् शिलोच्चयान् पर्वतान् भ०
भ्रेमुः तृफले यादिना अतएवं खिलोपस्य भ्रमणस्य गतिविशेष
त्वात् सकर्मकता शिलाभिरुचयोत्पत्तिर्येषां उत्तीयतरति वा
उच्चयस्वरूपः शिलाभिरुचयः शिलोच्चयः अतरान् अन्यैस्तरितु
मशक्यान् नदान् उत्तेरः तृतरेऽभिभवश्रुत्यां चतोरुःकिङ्गां
शत्रोर्लवं छेदं आशंसवद्वद्वः सीतायाविशेष्य निश्चयश्च आशं
सवः सन्भिच्छाशंसुः चितृलूभोऽल् ॥ ५५ ॥

आदरेण गमश्चक्रुर्विषमेव्यस्यसंघसाः । व्याभुवन्तो
दिशोऽन्यादान् कुर्वन्तः सव्यधान् इरीन् ॥ ५६ ॥

ज०म० आदेत्यादि । विषमेष्वपि प्रदेशेषु गमं गमनं चक्रुः आदरेणा
नवज्ञया यदेरित्यप् असंघसाः त्यक्ताहाराः उपसर्गेददति
अपि घञपोषेति अदर्घसादेशः हरीन् सिंहान् सव्यधान् सप्र
हारान् व्यधजपोरित्यप् सप्रहारत्वादन्यादान् परित्यक्ताहा
रान् कुर्वन्तः नौणचेति निपूर्वाद्देरणप्रत्ययः तस्मिन् अदर्घं घमा
देशः चकारादपि तत्र निघसः दिशोव्याभ्रवन्तः सर्व्वव्यापिनः
॥ ५६ ॥

म० आदेत्यादि । ते विषमेष्वपि देशेषु गमं चक्रुः रामस्य कार्य्यमि
त्यादरेण न तु परस्य कार्य्यमित्यवज्ञया कीदृशाः असंघसाः सस्य
गाहाररहिताः निरन्तरभ्रमणात् दिशोव्याभ्रवन्तः हरीन्
सिंहान् सव्यधान् सप्रहारान् अतएवान्यादान् आहाररहि
तान् कुर्वन्तः गमअदव्यधिभ्योऽल् घमुदःसन्त्वल्घञीति अदे
र्घसादेशः निपूर्वाद्दोनाक्षपन्त्येति केति णप्रत्ययः घञि तु घसा
देशप्रसङ्गात् नरदोणालाविति परः जेमनं लेपआहारीनिघसो
न्याददत्यपीत्यमरः ॥ ५६ ॥

सञ्चेरुः सहसाः केचिदस्वनाः केचिदाटिषुः । संया
मवन्तोयतिवन्निगदानपरेऽमुचन् ॥ ५७ ॥

ज०म० सञ्चेदत्यादि । सहसाः सस्मिताः अस्वनास्त्वल्पोकाः स्वनहसो
र्वेत्यप् यतिवत् संयामवन्तः निघमवन्तः यमः समुपनिविषुचेति
घञ् आटिषुः अटितवन्तः अटेलुङि रूपं अपरे निगदान्मचना
न्यमुचन् नौगदेत्यादिना विकल्पेनापोविधानात् घञ् ॥ ५७ ॥

सञ्चेहरित्यादि। केचिदानराः सहसाः सन्तश्चेहः तृफलेति भ०
अतएवं खिलोपश्च केचिदस्वनामौगिनः यतिवत्संयामवन्तः
संयमिनः सन्तः आटिपुर्गतवन्तः अटगतौ बांसिः अनुस्मिदेरिति
अनउस् अपरे निगदान् अमुचन् अन्तःस्थितस्य शब्दस्य वहिर्निः
सारणं मोक्षः तं कृतवन्त इत्यर्थः सहस्वननिगदाश्रयन्ताः
संयामोघजन्तः ॥ ५७ ॥

अथ क्लमादनिःक्राणानराः क्षीणपणाइव। अम
दाः सेदुरेकस्मिन्नितस्वे निखिला गिरेः ॥ ५८ ॥

अथेत्यादि। अथ परिभ्रमणादनन्तरं क्लमेन परिश्रमेण अम ज०म०
दाः गतहर्षाः महोऽनुपसर्ग इत्यप् अतएव निःक्राणाः निःशब्दाः
क्लणोवीणायाञ्चेत्यपोविकल्पेन घञ् वीणादिविषयमेतत् क्लणेर्नि
पूर्वादनुपसर्गादीणादिविषयाश्च विकल्पेनाप्रत्यय इत्युक्तं एक
स्मिन् गिरेर्नितस्वे सेदुः निषब्दाः निखिलाः समस्तावानराः क्षीण
पणाइव अर्थरहितानराइव पण्यन्त इति पणाः व्यवहाराय
कृते पणे व्यवस्थाप्यन्ते नित्यं पणः परिमाणे इत्यप् ॥ ५८ ॥

अथेत्यादि। भ्रमणानन्तरं ते निखिलाः सर्वे वानराः कस्य भ०
चिद्गिरेर्नितस्वे सेदुर्निषब्दाः कीदृशाः क्लमेन परिश्रमेण निःक्राणा
निःशब्दाः अमदाहर्षरहिताः क्षीणपणानवृधनाइव निःक्राणो
घञन्तः क्लणः शब्दमात्रे घञलौ संप्रादेरपि वीणाध्वनौ तु संप्रा
देरेवेति धरः स्वमते अभिधानं नियामकमित्युक्तेः सएव नियमः
क्लमपणमदाश्रयन्ताः पण्यन्ते व्यवहियतेऽनेनेति पणः पणोव

राट्मात्रे स्थाय्यस्यै कार्पापणे यद्दे । क्रय्यत्राकटिकाधूतव्यवहारे
भृताधनइति विश्वः ॥ ५८ ॥

ततः ससम्पदास्तत्र निरैक्षन्त पतत्तिष्ठः । गुहा
द्वारेण निर्यातः समजेन पशूनिव ॥ ५९ ॥

ज.भ० ततइत्यादि । ततो विश्रामानन्तरं ते तत्र तस्मिन् पर्वते पत
त्तिष्ठः पक्षिणो निरैक्षन्त ईक्षितवन्तः ईक्षेर्लङि रूपं कीदृशान्
गुहाद्वारेण निर्यातः निर्गच्छतः निष्पूर्य्याद्यातेः श्रचन्तस्य शसि
रूपं ससम्पदाः सहर्षाः प्रमदसम्पदाविति निपातितं समजेन वृन्दे
न पशूनिव निर्यातः समुदोरजपशुखित्यप् ॥ ५९ ॥

भ० ततइत्यादि । उपवेशनान्तरं ते ससम्पदाः सहर्षाः सन्तस्तत्र
पर्वते गुहाद्वारेण निर्यातो निर्गच्छतः पतत्तिष्ठः पक्षिणो निरै
क्षन्त दृष्टवन्तः समजेन समूहेन निर्गच्छतः पशूनिव तददतिष्ठू
स्त्वानित्यर्थः समदसमजावल्लभौ व्यजोरे इत्यादौ अल्लभवर्ज्य
नाल्लभेर्थाद्देशः संप्राभ्यां मदोद्धर्षे समुद्गामजः पशुसंहारेण
घोररुतिरिति परेषां विशेषस्तत्र निःपूर्य्यादीर्क्षेर्षां यातेः श्रचः
॥ ५९ ॥

वीनामुपसरं दृष्ट्वा तेऽन्योन्योपहृवागुहं । प्रावि
शन्नाहवप्रज्ञाआहवमुपलिखवः ॥ ६० ॥

ज.भ० वीनामित्यादि । वीनां पक्षिणामुपसरं नैरन्यर्थेण निर्गमनं दृष्ट्वा
उपसरइव उपसरनैरन्यर्थमात्रेणोपलक्षितत्वात् उपसरोहि

स्त्रीगवीषु पुंगवानामभिगमनमुच्यते सच नैरन्तर्येण भवति प्र
जनेसर्त्तेरित्यप् वानराअन्योन्योपहवाः परस्परमाङ्गानं येषां
आगच्छतागच्छत प्रविशामदति कः संप्रसारणमित्यप् संप्रसा
रणञ्च गुहां प्राविशन् प्रविष्टवन्तआहवप्रज्ञाः युद्धप्रज्ञाः आह्व
यते युद्धाय स्पृहतेऽचेत्याङि युद्धइत्यप् संप्रसारणञ्च आह्वाव
मुपलिप्तवः उदकाधारमुपलभुमिह्वः निपाणमाहावदति घञि
संप्रसारणं निपात्यते वृद्धिरस्येव अण्प्रत्यये लट् वृद्धिः ॥ ६० ॥

वीनामित्यादि । वीनां पक्षिणामुपसरं उपर्यधोगमनं दृष्ट्वा म०
ते वानरागुहां प्राविशन् कीदृशाः अन्योन्यस्य उपहवआङ्गानं
येषां ते तथा आहवे युद्धे प्रज्ञाः पण्डिताः अतएव गुहाप्रवेष्टे
निर्भयत्वं आह्वावमुदकाधारमुपलभुमिह्वः उपसरोऽलन्तः
अभिधानात् उपर्यधोगमनार्थः उपसरो हि स्त्रीगवीषु पुङ्गवा
नामभिगमनमुच्यते सचोपर्यधोभावेन भवतीत्युपमानादिह
उपसरश्चरेण उपर्यधोगमित्यमुच्यतइति केचित् गर्भयहणा
र्योपसरणे सर्त्तेरणिति परस्मै च तस्मै उपसरोगर्भार्थं याम्य
धर्माचरणं तच्च वहिर्निःसरतां पक्षिणां सम्भवत्येव ऊलिहोमेऽ
दने इत्यस्मादलघञौ उपसर्गेणान्यार्थता परेषां मते क्तेजोरूपं
अभ्युपनिविष्ठाक्तेजोऽल्लक्ष्येति तथा आङोयुद्धेक्तेजोऽल्लक्ष्ये
ति आङोनिपाते ऊक्षेति तेषां सूत्रचयं ॥ ६० ॥

कुर्वन्तोहवमाप्तानां पिपासावधकाङ्क्षिणः । दारं
तमोघनप्रस्थं गुहायाः प्राविशन् कृतं ॥ ६१ ॥

ज० म० कुर्वन्त्यादि । गुहां प्रविश्य तस्याः दारमपरं प्राविशन् आप्ता
नां स्निग्धानां हवमाकानं कुर्वन्तः भावेऽनुपसर्गस्येत्यप् संप्रसा
रणं च पिपासा पातुमिच्छा तस्यावधोऽपनयनं हनसुबध इत्यप्
बधादेशश्च तं काङ्क्षितुं शीलं येषामिति काचिमाचिकांश्चाया
इत्यस्यात्सुष्यजातौ णिनिः इदितोनुम् साधुकारिणि वा कीदृशं
दारं तमोचनप्रख्यं तमोचनः मूर्तिः काठिन्यं तेन सदृशं मूर्तौ
घनइति हनोरणप्रत्ययो घनादेशश्च निपात्यते मूर्तिमत्तमइव
दारमित्यर्थः ॥ ६१ ॥

भ० कुर्वन्त्यादि । ते आप्तानां स्निग्धानां हवमाकानं कुर्वन्तो गुहा
याद्वारं द्रुतं प्राविशन् कीदृशाः पिपासायास्तृष्णायावधं हननं
काङ्क्षन्तीति यद्वादित्वात् णिन् तादृशे आभीक्ष्ये वा णिञ्चिति प
रः स्वमतेऽपि तदर्थता प्राप्यते यतो णिन्विधायकसूत्रे अर्थविशे
षोक्तः किन्तु ठवेकतीत्यादौ भव्यर्थार्थणिञ्चित्युक्तं तेनाभिधाना
दर्थविशेषेऽपि णिन् स्यादिति ज्ञापितं दारं कीदृशं तमोचनप्रख्यं
तमसां घनेन काठिन्येन प्रख्यं सदृशं मूर्तिः काठिन्यमुच्यते तद्
पचारात् मूर्तिमत्तयाइवेत्यर्थः मेघप्रख्यं तमश्च प्राविशन्निति
केचित् हवमिति ऊलिहोमे इत्यस्यालनस्य रूपं धातूनामनेका
र्थत्वात् आकानार्थता ङेओऽल्ङ्ङश्च भावे नटूपसर्गादिपरः हनो
रलि हनबधटोक्त्वलीति बधादेशः काठिन्यादौ हनोरल् घना
देशश्चेति परः स्वमते निपातः ॥ ६१ ॥

तस्मिन्मन्त्रार्थे पश्यन् प्रधाणे सौधसद्वनः । लौहो
द्रुनघनस्कन्धासितापघनां स्त्रियं ॥ ६२ ॥

तस्मिन्नित्यादि । दारमतिक्रम्य यः सावकाशप्रदेशः सोऽन्तर्घष ज०म०
इत्युच्यते तथा ह्यन्तर्हन्यते क्रोडीभवत्यस्मिन्निति अनुगतार्थत्वं
अन्तर्घषोद्देशइत्यन्तःपूर्वाद्भूतेरपघनादेशः घणादेशोवा ये ण
कारं पठन्ति यत्तु संज्ञीभूतोवाह्नीकेषु देशविशेषइत्युक्तं तत्संज्ञा
शब्दमाश्रित्य तस्मिन्नन्तरे यत्सौधस्य धवलशृङ्गं तस्य प्रघाणे
एकदेशे प्रघणः प्रघाणश्चेति निपातितं स्त्रियं ललितापघनां
ललिताङ्गीमपश्यन् अपघनोऽङ्गमिति निपातनं लोहोद्हनघन
स्कंधाः यस्मिन् स्थापयित्वा काष्ठादीनि संस्क्रियन्ते सउद्हनः
आधानं तद्वत् घनः स्कन्धोयेषामिति उद्हनोऽत्याधानमिति
निपातनं ॥ ६२ ॥

तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन् गुहाभन्तरे अन्तर्घषे दारसमीप म०
सावकाशप्रदेशे यत् सौधस्य धवलशृङ्गं तस्य प्रघाणे दारप्रकोष्ठा
भ्यां वह्निःप्रदेशे ललितापघनां मनोहरभरोरां स्त्रियं तेऽपश्यन्
कीदृशाः लोहोद्हनघनस्कन्धाः यस्मिन् स्थापयित्वा काष्ठादिकं
हन्यते सउद्हनः लोहस्य सउद्हनस्तदुद्हनोनिविडः स्कन्धोयेषां
ते तथा लोहवदुद्हनः काष्ठविशेषइत्यन्ते परमते अन्तर्हन्यते
यस्मिन्नित्यन्तर्घषोऽभन्तरदेशेऽप्युच्यते अन्तरोद्हनोरसि देशे
घनादेशः विभावया णत्वं समते मूर्द्धन्यान्तले घणोऽस्ति रूपं
दन्त्यान्तले तु हनोर्निपातः परमते प्रकटं हन्यते गम्यते ऽस्मि
न्निति प्रघाणः प्राङ्मुहदारवापिच्छके हन्तेर्घञसौ घनादेशस्य
पूर्वपदस्याभिनिप्तात् संज्ञार्था णत्वं समते घणोघञि रूपं प्रघा
णप्रघणालिन्दावहिर्दारप्रकोष्ठकेइत्यमरः परमते ऊर्द्धं हन्यते
यस्मिन् सउद्हनः उदः प्रतिकाष्ठके हनोरञ् घणादेशस्य समते

निपातः निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ठे काष्ठं सउद्गमदत्यमरकोषे काष्ठ
इत्युपलक्षणं घनः पूर्ववत् परमतेऽपहन्यतेऽनेनेत्यपघनो देहः
अपादङ्गेहनोरल् घनादेशश्च स्वमते निपातः वस्तुतः अन्तर्धणा
इयोक्तृणाः व्युत्पत्तिस्तु यथा कथञ्चिदेव ॥ ६२ ॥

सा स्तम्बपदन्यासान् विघनेन्दुसमद्युतिः । परि
घोरुभुजानाद् हसन्ती स्वागतं कपीन् ॥ ६३ ॥

अ० भ० सास्तमित्यादि । सा स्त्री हसन्ती कपीन् स्वागतं वचनान्नाह
कीदृशी विघनेन्दुसमद्युतिः विहन्यते अभिभूयते अन्या द्युतिर्येन
सविघनः करणेपोविदुस्त्वित्यप् घनादेशश्च सचेन्दुस्येति सः तत्समा
द्युतिर्यस्याः स्तम्बोहन्यते येन पादन्यासेन सस्तम्बः दणकाष्ठादिः
स्तम्बकचइति करणे कः गमहनेत्युपधासोपः तादृशः पादन्यासो
येषां कपीनामिति परिहन्यते येन परौघइत्यप् घादेशश्च परि
घो अर्गलः तदनुकारिणोविपुलावाहवोयेषामिति ॥ ६३ ॥

भ० सेत्यादि । सा हसन्ती स्वागतमिति कपीनाह कीदृशान् स्तम्ब
पदन्यासान् स्तम्बोहन्यते दणकाष्ठादिकमुपमर्हते येन तादृशः
पदन्यासोयेषां तान् हनचरगृहगिति कर्त्तरि विहितष्टक् छन्दोः
कभावदति अन्यत्र दृश्यते चेऽपि न क्षतिः हनगमित्युक्तोपे हनो
क्लोन्नः स्तम्बश्चस्तम्बघनः स्तम्बोयेन निहन्यते स्तम्बो गुच्छसृणादि
न इत्यमरः परिघवदुरवो विपुलामुजायेषां परिघोऽस्त्रविशेषः
परमते परिहन्यतेऽनेनेति हनोर्ज्ञानस्य रूपं दृढब्रह्मोऽयं सा
कीदृशी विघनेन्दुसमद्युतिः विगतोघनोमेघोवक्ष्यात् तादृशस्य
परत्कासीनस्य चन्द्रस्यैव दीप्तिर्यस्याः परमते हनोरल् मेघे
घनादेशश्च स्वमते निपातः ॥ ६३ ॥

पिप्रायाद्रिगुहोपघ्नानुद्वान् संघसमागतान् । फलै
नानारसैश्चित्रैः खादुशीतैश्च वारिभिः ॥ ६४ ॥

पिप्रेत्यादि । तान्विविधैः फलैर्वारिभिश्च पिप्राय तर्पितवती ज०म०
अद्रिगुहोपघ्नान् अद्रिगुहैव उपघ्नआअयोयेषां कपीनां उपघ्नआ
अयदत्यप् उपधालोपश्च निपात्यते संघसमागतान् समूहेनाग
तान् उद्वान् प्रशस्तान् संघोद्वागणप्रशंसयोरिति समुदोदपपदयो
हन्तेरपि ढिलोपश्च निपात्यते ॥ ६४ ॥

पिप्रेत्यादि ॥ सा फलैर्वारिभिश्च तान् पिप्राय तर्पितवती कीदृ म०
शान् अद्रिगुहा उपघ्न आअयोयेषां तान् उपादाअये हन्तेरल्
घ्नश्चेति परः स्वमते हनचरगृगित्यस्य कृद्धोः कभावदत्यन्यत्र
प्रवृत्तिः अभिधानादाअयार्थता स्यादुपघ्नोऽनिकाअयदत्यमरः
उद्वान् प्रशस्तान् परमते ऊर्द्धं हन्यते ज्ञायतइति उदः प्रशस्ते
हनतेरल् घादेशश्च स्वमते हनजनादित्यस्य कृद्धोः कभावदत्य
न्यत्र प्रवृत्तं रमादित्वात् घणोऽऽः संघेन समूहेनागतान् संहननं
संहन्यते वास्मिन्निति समोहनतेरल् समूहे घादेशश्चेति परः स्व
मते उद्ववत् फलैः कीदृशैः नानारसैः नानाविधरसयुक्तैः चित्रै
रहृतैः वारिभिः कीदृशैः खादुशीतैः मधुरशीतसैः ॥ ६४ ॥

निघानिघतरुच्छन्ने तस्मिंस्ते लब्धिमैः फलैः । तृप्ता
स्तां भ्राजयुमतीं पप्रच्छुः कस्य पूरियं ॥ ६५ ॥

निघेत्यादि । तस्मिन्प्रघणे निघानिघैर्निमित्तानिमित्तैस्तदभिः ज०म०
हन्ते निघानिमित्तमिति निपूर्वाङ्गहन्तेरपि ढिलोपे निपात्यते समा

रोहपरिणादाभ्यां निमित्तमित्युच्यते ते कपयः लब्धिमैर्लाभनि
र्वृत्तैः क्षितः क्षिः फलैस्तृप्ताः सन्तस्तां स्त्रियं भ्राजयुमतीं शोभावतीं
पप्रकुं पृष्टवन्तः कस्येयं पूरिति द्वितोऽयुच्यतदन्तान्मतुप् ॥ ६५ ॥

भ० निधेत्यदि । तस्मिन् सौधसद्गनः प्रघाणे ते वानरास्तां पप्रक्षुः
तस्मिन् कीदृशे निधानि धैर्देर्ध्विस्ताराभ्यां तुल्यातुल्यैस्तरभिर्वृत्तै
श्चक्रे आवृते परमते निःशेषेण हन्यन्ते ज्ञायन्ते इति नेस्तुल्यारो
हपरिणाहे हन्तेर्लोघादेशश्च स्वमते घणोरूपं विष्वक्स्वमेनिध
दुत्यमरः ते कीदृशाः लब्धिमैर्लाभेन निर्वृत्तैः फलैस्तृप्ताः लभन्तौ
ङ्घप्राप्तौ क्षितस्तप्ते चिमक् ढभात्तथोर्धः तां कीदृशीं भ्राजयु
मतीं शोभावतीं तुभ्राजृन्दीप्तौ द्वितोऽयुर्भावे किं पप्रकुरित्याह
कस्येयं पूरिति अयिमश्लोकेनाप्यन्वयः ॥ ६५ ॥

रक्षणं करोषि कस्मात्त्वं यत्नेनाख्यायतां शुभे ।
स्वप्ने निधिवदाभाति तव सन्दर्शनं हि नः ॥ ६६ ॥

ज० म० रक्षणमित्यादि । हे शुभे कस्मादा रक्षणं रक्षां करोषि एत
द्यत्नेनादरेण नोऽस्माकमाख्यायतां उभयत्रापि यजयाचेति नङ्
यस्मात्स्वप्ने निधिवत् निधिरिव तव सन्दर्शनमाभाति नोऽस्माकम
तिदुर्लभत्वात् स्वप्न इति स्वप्नो न निधिरिति उपसर्गेषोः किः
॥ ६६ ॥

रक्षणमित्यादि । हे शुभे कस्मादा त्वं रक्षणं रक्षां करोषि अर्थात्
पूर्याः एतत् यत्नेनादरेणाख्यायतां कथ्यतां हि यस्मात् स्वप्ने
निधिरिव तव सन्दर्शनं अतिदुर्लभत्वाच्चोऽस्माकमाभाति अतः
पूर्वमननुभूतत्वात् एवं पृच्छाम इति भावः स्वपररक्षयतेत्या

दिना सर्व्वत्र नङ् रक्षेण्यं निधिरिति किङ्कोऽन्तर्गैरिति किः
उखेचीत्यालोपः ॥६६॥

ततो जलधिगम्भीरान् वानरान् प्रत्युवाच सा । इयं
सू. सृष्टिर्विश्वकर्माणाः ॥ ६७ ॥

तत इत्यादि । ततस्तस्मादनन्तरं सा प्रत्युवाच जलं धीयते ज० म०
अस्तिन्निति अधिकरणेचेति किः जलधिः समुद्रः तद्वद्गम्भीरान्
लोभ्यत्वात् इयं पूः दानवराजस्य विश्वकर्माणः सृष्टिः सृज्यत इति
सृष्टिः कर्माणि स्त्रियां क्तिन् । इतः स्त्रीलिङ्गमधिकृत्योच्यते ॥ ६७ ॥

तत इत्यादि । तदनन्तरं सा वानरान् प्रत्युवाच कीदृशान् भ० ..
जलधिवत् गम्भीरान् अलोभ्यान् जलानि धीयन्तेऽनेति ठाड्डे
इति किः किं प्रत्युवाचेत्याह दानवराजस्य इयं पूः विश्वकर्माणः
सृष्टिः पूर्वं कस्य पूरिति स्वामिनः कर्त्तुं च प्रअदत्युभयमुक्तं सृज्य
त इति क्तिः क्तस्य घे इति कर्माणि स्त्रियां क्तिः । इतः स्त्रील्लङ्घि
कारः ॥ ६७ ॥

निहतस्य स्थितिं भिन्दन् दानवीऽसौ बलदिषा ।
दुहिता मेरुसावर्णे रक्षं नाम्ना स्वयम्प्रभा ॥ ६८ ॥

निहेत्यादि । असौ दानवराजः स्थितिं मर्यादां भिन्दन् ज० म०
स्वाभापापचोभाव इति क्तिन् बलदिषा इन्द्रेण निहतः यस्य
चाहं दुहिता सपिता नाम्ना मेरुसावर्णिः अहञ्च नाम्ना स्वयंप्र
भेति ॥ ६८ ॥

निहेत्यादि । बलदिषा इन्द्रेण असा दानवराजो निहतः भ०

यतः स्थितिं मर्यादां भिन्दन् त्यजन् अहं मेरुसार्वर्षिनामोदु
हिता कन्या नाम्ना च स्वयंप्रभा पितुरात्मनश्च प्रसिद्धनामोत्की
र्त्तनेन दानववधानन्तरमिन्द्रेणाहमिह नियुक्तेति किम्वदन्ती
सूचिता तिष्ठतेः क्तिः दोषोमास्यामिति ङिः मर्यादाधारणा
स्थितिरित्यमरः स्वयंप्रभेति स्वयं प्रभाति शोभतइति आतो
ऽन्तःअद्वैरिति ङः स्वयमात्मना प्रभा यस्याइति वा ॥ ६८ ॥

जूतिमिच्छथ चेत्तूर्णकीर्त्तिं वा पातुमात्मनः । करो
मि वोवहिर्यूतीन् पिधध्वं पाणिभिर्दृशः ॥ ६९ ॥

ज०म० जूतिमित्यादि । यदि तूर्णं शीघ्रं जूतिं गमनमिच्छथ कीर्त्तिं वा
आत्मनः पातुं रचितुं वः युष्मान् वहिर्यूतीन् वहिर्भूतान् जूति
यूतीत्यादिना निपातितः तत्र यौतेर्जवतेश्च क्तिन् दीर्घत्वञ्च निपा
त्यने कीर्त्तिरपि कृतसंशब्देन स्वार्थिकोपि च उपधायाश्चेतीत्वं
तस्मात् क्तिन् अतः पाणिभिः दृशोदृष्टीः पिधध्वं क्वादयध्वं अपि
पूर्वाद्वाजोलोटि दिव्वचनेदधस्तथोऽयेति अभ्यासस्य भष्भावे
आभ्यस्तथारित्याकारलोपे झलांजशझशीति धातोर्द्विकारे वष्टि
भागुरिरित्युपसर्गाकारलोपे च रूपं ॥ ६९ ॥

भ० जूतिमित्यादि । यूयं चेत् यदि तूर्णं शीघ्रं जूतिं गमनमिच्छथ
प्रमुकार्थं कृत्वा आत्मनश्च कीर्त्तिं पातुं रचितुमिच्छथ तदा
पाणिभिर्दृशैर्दृशश्चक्षुषि पिधध्वं आच्छादयत ततोऽहं वायुष्मान्
वहिर्यूतीन् वहिर्देवे यूतिर्मिश्रणं येषां तादृशान् वहिर्गतानि
त्यर्थः जुगत्यां युलमिश्रणे सातिहेतीति जूतियूती भावत्वात्
निपात्येते कृतसंशब्दे कित्वाचुरादिः कीर्त्त्येते चेति कर्मणि क्तिः

कीर्त्तकतइति कीर्त्तादेशः अर्क्षोपः अपिपूर्वात् धाञोगीधं भा
दीरेदिः खेर्दलं श्रीङ्गोरित्यालोपः सभान्तयेति खेर्दस्य धत्वं सप्
ससोरिति मूलधातोर्दलं वातोऽवायोरिति पञ्चे अपेरतोऽनुक्
॥ ६८ ॥

ब्रज्यावती निरुद्धाक्षान् विद्येवानुष्ठितक्रियान् ।
निरचिक्रमदिच्छातोवानरांश्चक्रमावतः ॥ ७० ॥

ब्रज्येत्यादि । सा ब्रज्यावती प्रशस्तगमनवती ब्रजयजोर्भावे ज०भ०
क्यप् प्रशंसायां मतुप् वानरान्निरुद्धाक्षान् निरचिक्रमत् निष्का
सितवती क्रमेष्ट्यन्तस्य लुङि सन्वल्गुनीति सन्वद्भावात् सन्वत
इतोत्वं दीर्घोऽलोऽरिति न दीर्घत्वं संयोगपरस्य गुरुत्वात् अनु
ष्ठितक्रियानाचरिततदुपदिष्टव्यापारान् कृञः प्रचेति शः सार्व
धातुकेयक् रिङ्गदेशश्च चङ्क्रमावतः कुटिलगतिमतः अःप्रत्य
यादित्यकारः इहातइति वानराणामिहायाः इहेति निपा
तितं इषेः शण्प्रयः कृभावश्च निपात्यते विद्यासंज्ञायाम्भिति क्यप्
यथा विद्या अनुष्ठितक्रियान् कृतपुरश्चरणान् पुरुषानिहातोऽभी
ष्टं सम्पादयति तद्वत्तेति ॥ ७० ॥

ब्रज्येत्यादि । सा ब्रज्यावती प्रशस्तगतिमती वानरानिच्छातो भ०
निरचिक्रमत् निष्क्रामयामास यथा विद्या तत्तज्ज्ञानं इच्छातः
अनुष्ठितक्रियान् विहितध्यानधारणादीन् संसारान्निष्क्रामयति
तद्वत् वानरानपि अनुष्ठितक्रियान् आचरिततदुपदिष्टव्यापा
रान् यतोन्निरुद्धाक्षान् आच्छादितदृशः सकथ्यक्षः पः स्वाङ्ग
इति षः पञ्चे जितेक्रियान् अक्षश्चन्द्रश्चिवचनः चक्रमावतः

अन्धकारे कुटिलगतियुक्तान् पक्षे तीर्थादिचक्रमणकारिणः व्रज
 गतौ श्रीव्रजयजविदेत्यादिना कथं ततोऽस्यर्थं प्रशंसायां वतुः
 विदज्ञाने पूर्ववत् कथं क्रियत इति क्रिया कुःशस्येति शः च्छद्रिः
 शुद्धोरितीयः क्रमेऽर्ज्यनात् जिमिद्रुसुदत्यङ् खेःसन्वत् ख्यस्येत्
 खःखेररिति गुरुत्वात् दीर्घः इषुदच्छायां तुल्येत्यादिना निपा
 तः क्रमेऽर्ज्यनात् प्रस्थादः यङो लुक् ततो वतुः ॥ ७० ॥

निष्क्रम्य शिचया तस्यास्वपावन्तो रसातलात् । ज्ञा
 त्वा मासमतिक्रान्तं व्यथामवललम्बिरे ॥ ७१ ॥

ज०म० निष्क्रमेत्यादि । तस्याः शिचया उपदेशेन गुरोस्वहलदत्यकारः
 तस्माद्रसातलान्निष्क्रम्य निर्गम्य त्रपावन्तः स्त्रिया उपदेशेन
 निष्क्रान्तावयमिति त्रपेति षिद्धिदादिभ्योऽङ् मासमतिक्रान्तं
 ज्ञात्वा बहिर्निर्गताः सन्तः व्यथां भयं भिदादित्वादङ् अवल
 लम्बिरे वयं मासावधिना प्रेषिताः स च मासो विनैव कार्य्येणाति
 क्रान्त इति स्वामिनो भयं ॥ ७१ ॥

भ० निष्क्रमेत्यादि । तस्याः स्वयम्भवायाः शिचया उपदेशेन रसात
 लात् निष्क्रम्य स्वयं निष्क्रमाश्रया त्रपावन्तो लज्जायुक्ताः सन्तः
 राज्ञा अवधित्वेन निश्चितं मासं अतिक्रान्तं ज्ञात्वा ते व्यथां राज्ञः
 सकाशाद्भयं अवललम्बिरे प्रापुः शिचेः सेमकात्सरोरिति अत्र
 त्ययः त्रपूषङ्लज्जायां षित्वात् भोषिचिन्तिपूजीत्यादिना ङः
 व्यथषमङ्दुःखेचालेभये घटादित्वात् पूर्वेष ङः यद्यपि कवि
 कल्पद्रुमे घटादेः सानुबन्धत्वं दृश्यते तथापि पूर्वार्थक्रमदर्श

मात् मुग्धबोधस्य कविकल्पद्रुमात् प्राक् कृतत्वेन भीषिचिन्ती
त्यादौ आलर्घटादेरित्यस्य न वैयर्थ्यं राजामिति पाठे तेनैव
भिदादित्वात् रुः ॥ ७१ ॥

चिन्तावन्तः कथाञ्चक्रुरपधाभेदभीरवः । अकृत्वा
नृपतेः कार्यं पूजां लप्स्यामहे कथं ॥ ७२ ॥

चिन्तेत्यादि । उपधानमुपधा परीक्षा आतस्रोपसर्गद्वयत्वं ज०भ०
तत्परिग्रहेहि भृत्यः कार्येषु नियुज्यते तदकरणादुपधाया
भेदोऽभावः तस्माद्भीरवः चिन्तावन्त इति कर्त्तव्यतामूढाः कथां
चक्रुः कृतवक्त्रः कीदृशमित्याह अकृत्वा नृपतेः कार्यं पूजां लप्स्या
महे कथमिति नैवेत्यर्थः चिन्तादयः चिन्तिपूजीत्यादिना अरु
न्ताः ॥ ७२ ॥

चिन्तेत्यादि । नृपतेः कार्यं अकृत्वा कथं वयं पूजां लप्स्यामहे भ०
अपि तु अज्ञाताएव भविष्याम इति कथां ते चक्रुः कीदृशाः
उपधाभेदभीरवः राज्ञा धर्मादिभिर्भृत्यानां या परीक्षा क्रिय
ते सोपधा तस्माभेदः कार्यासामर्थ्येन भङ्गः तद्भीरवः अतएव
चिन्तावन्तः चिन्तिकथिपूजिभ्योभीषिचिन्तीत्यादिना रुः उप
पूर्वात् धाञ्चातोऽन्तः अद्वैरिति रुः उपधाधर्माद्यैर्यत्परीक्षण
मित्यमरः ॥ ७२ ॥

प्रायोपासनया शान्तिं मन्वानोवाचिसम्भवः । युक्त्वा
योगं स्थितः शैले विवृण्वंश्चित्तवेदनां ॥ ७३ ॥

ज०म० प्रायद्वत्यादि । उपासनेति स्यासन्नन्योयुच् प्रायेण उपवासे
 नोपासना अन्नघनेनासनमित्यर्थः तथा शान्तिं कल्याणं मन्वानो
 ऽवगच्छन् उपायान्तराभावात् वालिसम्भवोऽङ्गदः योगश्चित्त
 वृत्तिनिरोधः तं युक्ता संबध्य ग्रैले स्थितः चित्तवेदनां चित्तपीडां
 विवृण्वन् घट्टिविदिवन्दिभ्योपुम्वक्तव्यदति युच् ॥ ७३ ॥

भ० प्रायद्वत्यादि । वालिसम्भवोऽङ्गदोयोगं चित्तवृत्तिनिरोधं
 युक्ता आत्मना सह संबध्य ग्रैले स्थितः किं कुर्वन् प्रायेण उप
 वासेन उपासनया स्थित्या तस्य सेवया वा तदाचरणरूपया
 शान्तिं कल्याणं मरणं वा मन्वानः मन्यमानः प्रायश्चान्नघने
 मृत्यौ तुल्यवाङ्मयोरपि । शान्तिः शमेऽपि कल्याणे इति च
 विद्यः जिलासङ्घोपवेष्टे उपपूर्वोऽयं सेवायामपि औषिअन्धिय
 न्धीत्यादिना अन्नः चित्तवेदनां मनःपीडां विवृण्वन् प्रकाशयन्
 विदेः पूर्वेषु अन्नः ॥ ७३ ॥

प्रस्कान्दिकामिव प्राप्नोध्यात्वा ब्रूते स्र जाम्बवान् ।
 धिक् शालभञ्जिकाप्रस्थान् विषयान् कल्पनारुचीन्
 ॥ ७४ ॥

ज०म० प्रस्कृत्यादि । तथा का क्रिया कर्त्तव्येत्यन्यैः पृष्टः सन् जाम्ब
 वान् ध्यात्वा विचिन्त्य ब्रूते स्र प्रस्कान्दिकामिव रोगविशेषमिव
 प्राप्नोयात् उल्सादाभावात् रोगाख्यायंषुल्लङ्घनं शालभञ्जि
 का क्रीडाविशेषः संज्ञायामिति खलु नित्यं क्रीडेत्यादिना सः
 तद्व्याख्याविषयरूपादयः अतितुङ्गत्वात् अतस्तान् धिक् किन्तु
 कल्पनारुचीन् कल्पनीयान् ॥ ७४ ॥

प्रस्कृत्यादि । तया किं कार्यमित्यन्यैः पृष्टो जामवान् चक्षप
तिर्थात्वा व्रूते स्म उक्तवान् प्रस्कन्दिकां चक्षरोगं प्राप्तद्वय उक्त्वा
हाभावात् स्कन्दिरशेषणेत्यां नामान्येति केति रोगार्थे एकः भ०
स्त्रीत्वमभिधानात् काथनाशीरिति अतद्वत् किं व्रूते स्म इत्याह
विषयान् रूपादीन् धिक् यतः शास्त्रमञ्जिका नागरक्रीडाविशेष
स्तत्तुल्यान् भञ्जोद्योमोटने प्रस्कन्दिकावत् संज्ञायां एकः तुल्यत्व
माह कल्पनया विकल्पवशेन पक्षे स्वयं रचनया रुचिरभिलाषो
यत्र तान् एतेन सर्वेषां काव्यनिकलमिति वेदान्तमतं दर्शितं
उपेक्ष्यन्तात् जीविष्यन्तीति अनः छपः क्लृपः ॥ ७४ ॥

यां कारिं राजपुत्रोऽयमनुतिष्ठति तां क्रियां । अह
मप्यनुतिष्ठामि सोऽप्युक्त्वैवमुपाविशत् ॥ ७५ ॥

यामित्यादि । अयं राजपुत्रोऽङ्गदोषाङ्कारिं क्रियामनुतिष्ठ ज०म०
ति तां क्रियां अहमप्यनुतिष्ठामि विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिच्छे
ति करोतेरिञ् पक्षे हजः प्रचेति शः सोऽप्येवमुक्त्वा उपाविशत्
अनश्ननेन स्थितः ॥ ७५ ॥

यांकेत्यादि । विषयाणां काव्यनिकलेन जीवनं विफलमिति भ०
यां कारिं क्रियां अयं राजपुत्रोऽङ्गदोऽनुतिष्ठति करोति अह
मपि तां क्रियां प्रायोपासनां अनुतिष्ठामि इत्युक्त्वा सोऽपि जाम
वान् उपाविशत् अनश्नने स्थितः हजः प्रश्नाख्याने निरिति निः
॥ ७५ ॥

उवाच मारुतिर्वृद्धे संन्यासिन्यत्र वानरान् । अहं
पर्यायसंप्राप्तां कुर्वे प्रायोपवेशिकां ॥ ७६ ॥

ज०म० उवाचेत्यादि । मारुतिर्ज्ञानरानुवाच वृद्धे जाम्बवति संन्यासिनि
अनश्ननवति अहमप्यत्र शैले पर्यायेण परिपाद्या सम्प्राप्तां प्रायो
पवेशिकां अनश्ननं कुर्वे पर्यायाहत्यादिना खलु ॥ ७६ ॥

भ० उवाचेत्यादि । मारुतिर्हनूमान् वानरान् उवाच किमुवाचे
त्याह अत्र जाम्बवति वृद्धे संन्यासिनि त्यक्ताहारे सति अहमपि
पर्यायेण क्रमेण प्राप्तां प्रायेण उपवासेन उपवेशिकां स्थितिं कुर्वे
प्रायः स्याद्भोजनत्यागः सन्न्यासोऽनश्ननं स्मृतमिति हलायुधः उ
पपूर्वादिभेः पर्यायेण क इति परः स्वमते स्वभावेत्यादौ स्थण्णक
इत्यनेन स्त्रियां भावे णकः स्यादिति ज्ञापितं ॥ ७६ ॥

अभावे भवतां योऽस्मिन् जीवेत्तस्यास्त्वजीवनिः ।
इत्युक्त्वा सर्व्वएवास्थुर्व्वधा योगासनानि ते ॥ ७७ ॥

ज०म० अभावइत्यादि । अभावे विनाशे भवतां योऽस्मिन् लोके जीवेत्
तस्यास्त्वजीवनिः धिग्जीवितं आक्रोशे नश्यतिः एवमुक्त्वा सर्व्वएव
अस्थुः स्थिताः तिष्ठतेर्गातिस्थेति सिचोस्तुक् बद्धा योगासनानि
विरचय्य पद्मासनानि ॥ ७७ ॥

भ० अभावइत्यादि । भवतामभावे विनाशेऽस्मिन् लोके योजीवेत्
तस्याजीवनिर्भरणं धिग्जीवनं वास्तु नञोन्याक्रोशेस्तीति अग्निः
इत्युक्त्वा सर्व्वएव ते वानरायोगासनानि पद्मासनानि बद्धा
अस्थुः स्थिताः तिष्ठतेर्गां भूस्थेति सेर्लुक् अनडस् उल्लेखीत्या
लोपः ॥ ७७ ॥

अक्लेश्यमसिनाग्न्यन्तं कबन्धबधमभ्यधुः । धिक्नः
प्रपतनं घोरं क्लेदान्तत्वमनाथवत् ॥ ७८ ॥

अक्लेश्यादि । इतः स्त्रीलिङ्गभावं निवर्त्य छदुदाह्रियते । ज० म०
कबन्धबधं योजनवाहोर्वधमभ्यधुः अभिहितवन्तः अभिपूर्वोधा
अभिधाने वृत्तं कीदृशं अक्लेश्यं प्रयासरहितं कस्मात् असिना
सुखमरणात् तच्चाग्न्यन्तं अन्ते तस्याग्निरभूत् अस्माकं धिक्
प्रपतनं विनाशं दुःखेन घोरत्वात् क्लेदान्तत्वं अन्ते पूतीभावन्त
द्यचास्ति अर्गआदित्वादच् अनाथवत् अनाथानामिव अक्लेश्य
प्रपतनशब्दो भावसाधनौ छत्यत्पुटोवज्जलमिति ॥ ७८ ॥

स्त्रीलिङ्गछदधिकारं निवर्त्य छदुच्यते । अक्लेश्यमित्यादि भ०
ते कबन्धस्य योजनवाहोर्वधं मरणं अभ्यधुः उक्तवन्तः अभिपूर्वं
धाञ्ज्यां रूपं अस्थुरितिवत् कीदृशं असिना अक्लेश्यं क्लेशजनकं
खड्गेन शीघ्रहननात् नातिदुःखदमित्यर्थः अग्न्यन्तं दाहेन अग्निर
नोऽवसानं यच्च अतएव परकाशेऽपि न दुःखदमिति भावः अना
थवत् नाथरहितानामिव नोऽस्माकं प्रपतनं मरणं धिक् इत्यप्य
भ्यधुरिति सम्बन्धः यतोघोरं उपवासदुःखवाज्जलात् क्लेदान्तत्वं
दाहाभावात् क्लेदएवान्ते यस्य तस्य भावः क्लेदान्तत्वं तद्विद्यते
ऽस्येति अर्गआदित्वादः क्लेदस्यान्तत्वं यचेति वा क्लेदमन्त
भूतं त्वचति संवृणोतीति गमादित्वाद्भुः इति वा अस्माकं प्रप
तनं क्लेदान्तत्वस्येत्युभयं धिक् घोरत्वादिह परच चेति केचित् न
क्लिआतीत्यक्लेश्यः चक्षुषाशेरिति ठभावविहितोऽप्यण् छद्वोः क
भावइत्युक्तेरच कर्त्तरि स्यात् यदा क्लेशं क्लेशः भावेऽप्यण् न वि

द्यते स्तोत्रं यवेति विग्रहः प्रपतनमिति भावे घञस्तनटोऽघे इत्य
नट् ॥ ७८ ॥

ततोमन्दगतः पक्षी तेषां प्रायोपवेशनं । अशनीय
मिवाशंसुर्माहानायादशोभनः ॥ ७९ ॥

ज०म० ततइत्यादि । ततोऽभिहितानन्तरं महान् पक्षी सन्पातिनामा
जटायुभ्राता आयात् आगतः मन्दगतोमन्दगमनः नपुंसके भावे
क्तः आहिताग्नित्वात्परनिपातः तेषां यत्प्रायोपवेशनं तदशनीय
मिव भोजनीयमिव कृत्य ल्युटोवङ्समिति कृत्यः आशंसुः आशंस
नशीलः अशोभनः शोभारहितः दावाग्निना सुष्टुशरीरत्वात् ल्युङ्
ति भावे ल्युट् कर्माणि च येनेत्येतत्परिहृत्योदाहृतत्वात् ॥ ७९ ॥

भ० ततइत्यादि । तदनन्तरं महान् पक्षी सन्पातिनामा तत्रा
यात् आगतः यातेर्घ्या रूपं कीदृशः मन्दगतः मन्दं गतं गमने
यस्य गमेर्भावे क्तः येषां वानराणां यत्प्रायोपवेशनं तत् अशनीय
मिव स्त्रभक्ष्यमिव दग्निजनकत्वात् आशंसुः आशंसनशीलः भावे
ऽनट् अनीयसं कृद्धोः कभावइत्युक्तेः करणे वानीयः तदा
अशनीयं भोजनसाधनं अशोभनः शोभारहितः सूर्यतेजसा
दग्धपक्षत्वात् नन्दादित्वात्कर्त्तरि अनः न विद्यते शोभनं यस्ये
ति वा भावेऽनट् ॥ ७९ ॥

देवप्रश्नतुण्डाय तं विलोक्याशुभाकरं । पापगो
चरमात्मानमशोचन् वानरामुक्कः ॥ ८० ॥

देहेत्यादि । वृक्ष्यते येन तुण्डायेण करणाधिकरणयोऽयेति ज०म०
करणे स्युट् देहस्य व्रश्चनमिति कथोगात्पृष्ठी देहव्रश्चनं तुण्डा
यं यस्य तं विलोक्य वानराः अशुभाकरं पापस्योत्पत्तिस्थानं
आकरदवाकरः पुंषि संज्ञायाम् घः तत्र हि करणाधिकरणयो
रिति वर्तते एवं उत्तरत्रापि चात्मानं पापगोचरं पापविषयं
पापविषये पतितावयमिति मुञ्जरगोचन् गोचितवन्तः गोचर
सञ्चरेत्यधिकरणेऽभिपातितः ॥ ८० ॥

देहेत्यादि । तं पक्षिणं विलोक्य वानराः पापगोचरं पाप भ०
विषयमात्मानं मुञ्जर्वा रं वारं अगोचन् पापविषयोमदात्मेति
सर्व्वे ऊचुरित्यर्थः कीदृशं पक्षिणं देहव्रश्चनतुण्डायं वृक्ष्यति अने
नेति व्रश्चनं करणेऽनट् देहस्य व्रश्चनं तुण्डायं यस्य तं यदा देहं
वृक्ष्यति हिनत्तीति देहव्रश्चनं कभावेऽमी इति वचनात्कर्त्तरि
अनट् नन्त्यादिलादा अमः अशुभाकरं अशुभस्य पापस्य आक
रमुत्पत्तिस्थानं आकुर्व्वन्त्यस्मिन्निति संज्ञायामल् गावश्चरन्त्य
स्मिन्निति गोचरोऽलन्तः स्वभावात् प्रत्यासन्नवाची ॥ ८० ॥

जटायुः पुण्यकृत्यक्षीदण्डकारण्यसञ्चरः । कृत्वा
राघवकार्य्यं यः स्वराकूटोऽग्निसंस्कृतः ॥ ८१ ॥

जटेत्यादि । कृत्वा राघवकार्य्यं अग्निसंस्कृतः अग्निना कृत ज०म०
संस्कारः स्वः स्वर्गमाकूटः जटायुः पुण्यकृत्यसञ्चरत्यस्मिन्निति
सञ्चरः पूर्व्ववत्निपातितः दण्डकारण्यं सञ्चरोऽवस्थानं यस्येति
॥ ८१ ॥

भ० जटेत्यादि । जटायुः पक्षी पुण्यकृत् पुण्यं कृतवान् आसुमिति
 क्षिप् स्वस्यतन् कीदृशः दण्डकारणं सञ्चरः स्थानं यस्य सतथा
 सञ्चरत्यस्मिन्नित्याधारेऽल् योराधवकार्यं सीताहरणविज्ञाप
 नादिकं कृत्वा अग्निना संस्क्रुतः कृतसंस्कारः सन् स्वः स्वर्गमारुढः
 गत्यर्थाडेत्यादिना रुहेः कर्त्तरि क्तः होढः ढभादिति धः द्युभि
 रिति ढः ओर्ग्रीति ढलुक् दीर्घश्च ॥ ८१ ॥

नरकस्यावतारोऽयं प्रत्यक्षोऽस्माकमागतः । अचे
 द्यायदिद्यान्यायादनेनात्स्यामहे वयं ॥ ८२ ॥

ज०म० नरेत्यादि । अवतीर्यते येन कर्मणेति अवेस्तृस्त्रोर्घञ् सएवायं
 नरकस्यावतारः प्रत्यक्षोऽस्माकमागतः यद्यस्मादयमचेष्टाः
 निश्चलाः अनेन पक्षिणा अन्यायादयुक्त्वा नीयते अनेनेति निपूर्वा
 दिणः अध्यायन्यायेति निपातनात् घञ् अत्स्यामहे भक्षयिष्यामहे
 कर्मणि लृट् ॥ ८२ ॥

भ० नरेत्यादि । नरकमवतरति येनाधर्मेण सएव प्रत्यक्षद्वन्त्रि
 ययाज्ञोऽयं पक्षिरूपोऽस्माकमागतः रूपकालङ्कारोवा पक्षि
 विशेषणं वा अवपूर्वात्तरतेः करणे घञ् नरकस्येति कर्मणि षष्ठी
 यद्यस्मात् इह प्रदेशे अनेन पक्षिणा अन्यायादनौचित्याद्यु
 क्त्वा वा वयमत्स्यामहे भक्षणीयाः यतोऽचेष्टाश्चेष्टारहिताः
 नीयतेऽनेनेति न्यायः निपूर्वादिणः करणे घञ् अदः कर्मणि ती
 ॥ ८२ ॥

हृदयोदङ्गसंस्थानं कृतान्तानायसन्निभं । शरीरा
खनतुण्डायं प्राप्यामुं शर्म दुर्लभं ॥ ८३ ॥

हृदेत्यादि । अमुं पक्षिणं प्राप्य कीदृशं हृदयोदङ्गसंस्थानं ज० म०
उदङ्घ्रते आकृष्यते अनेनेति उत्पूर्वाद्घृतेरुदङ्घेदं कदति
घञ् निपात्यते हृदयस्योदङ्गः संदंशः तत्संस्थानं तत्सदृशं कृता
न्तानायसन्निभं यमजालतुल्यं तत्प्रविष्टस्य दुःखेन निर्गमत्वात्
जालमानायदति नयतेराङ्पूर्वात्करणे घञ् निपात्यते आख
न्यते येन तुण्डाग्रेण खनोघच् शरीरस्याखनं तादृक् तुण्डायं
यस्येति प्राप्य शर्म सुखं दुर्लभं कङ्कलभ्यं ईषदित्यादिना खल्
अत्र करणाधिकरणयोश्चेति निवृत्तं तयोरेव कृत्यत्तखलरथा
दति योज्यं उपसर्गात् खलघञोरिति प्राप्तस्य नुमः नसुदुर्भ्या
मिति प्रतिषेधः ॥ ८३ ॥

हृदेत्यादि । अमुं पक्षिणं प्राप्य अस्माकं शर्म सुखं दुर्लभं दुः भ०
खेन लभ्यतदिति ईषद्दुःखोरिति खल् अमुं कीदृशं हृदयोदङ्गसं
स्थानं हृदयमुदङ्घ्रते ऊर्द्धमाकृष्यते येन तादृशं संस्थानमाकृति
र्यस्य तं ऊर्द्धहृदयाकृतिमित्यर्थः हृदयोदङ्गकाकृतिमिति वा
उत्पूर्वाद्घृतेः करणे घञ् चजाः कगाविति कलं गत्यर्थस्याङ्घ्रतेः
क्षेमकलाभावात् अङ्गधातोरूपमित्यन्ये कृतान्तानायसन्निभं यम
जालसदृशं जाले प्रविष्टस्य दुःखेन निर्गमदति भावः आनीयते
ऽनेनेति आनाथोजालं करणे घञ् आनाथः पुंसि जालं स्यादित्य
मरः शरीराखनतुण्डायं आखन्यते यमनादिदार्ढ्यते येन त
दाखनं करणेऽल् शरीरस्याखनं तुण्डायं यस्य तं आखरेति
पाठे खनोउउरेति उरः ॥ ८३ ॥

ईषदाव्यङ्करोऽप्येष न परचाशुभक्रियः । अस्मान्
त्तुमितोऽभ्येति परिग्लानो वुभुक्षया ॥ ८४ ॥

ज० म० ईषदित्यादि । यएष अस्मान्तुमितः प्रदेशादभ्येति आगच्छति
सपरच परलोके ईषदाव्यङ्करोऽपि अनाद्यैरीषदाव्योऽपि न
कृतः अशुभेन कर्मणेत्यर्थात् कर्तृकर्मणोश्च भूतजोरिति च्यर्थे
कर्मापपदात्करोतिः खल् यतः परिग्लानोवुभुक्षया योहि
कर्माणःशुभेन ईषदाव्यङ्करोऽपि न कृतः सकथं न वुभुक्षया
पोद्धतेपरिग्लायतीति कर्त्तरि वज्रलवचनात् ल्युट् निष्ठान्तोवा
संयोगादेरित्यादिना निष्ठानत्वं अशुभक्रियः सत्वद्रोहाभिर
तत्वात् ॥ ८४ ॥

भ० ईषदित्यादि । एषपक्षी वुभुक्षया परिग्लानः सन् अत्तुं भक्ष
यितुं इह प्रदेशे अभ्येति अभिमुख्येनागच्छति इतदिति पाठे
स्वस्थानादित्यर्थः न एष परच परलोके ईषदाव्यङ्करोऽपि भवि
ष्यति अनाद्योऽयमीषदाव्योऽपि न करिष्यते केनचित्कर्मणेत्यर्थः
किम्वा यस्मात् परलोके ईषदाव्योऽपि न कृतः शुभकर्मणार्थात्
तेनायं वुभुक्षया ग्लानः परलोके शुभकर्मणा यद्याव्यः कृतः स्यात्
तदा वुभुक्षया न पीडितः स्यादित्यर्थः ईषदुःखोरिति खल् खित्क
रणेन कर्तृकर्मणोर्व्यवधानमपि प्राप्तं तच्च ईषदाव्यभावमित्युदाह
रणेन स्पष्टीकृतं करोतेरिहाभूतप्रादुर्भावार्थत्वात् च्यर्थो लभ्यते
परे तु सुदुरीषज्ञः कर्तृकर्मभ्यामभूततद्भावे भूतजःखलभावक
र्मणोरित्याहुः अशुभक्रियः अशुभकर्मा परद्रोहितात् परि
ग्लानइति कभावेऽमीति कर्त्तर्यनट् किम्वा गत्यर्थादित्यादिना

कर्त्तरि तः सुखाद्योदित्यादिना नलं इत्येवमशेषं वानरा
मुञ्जरित्यन्वयः ॥ ८४ ॥

संप्राप्य वानरान् पक्षी जगाद मधुरं वचः । के
यूयं दुरुपस्थाने मनसाप्यद्रिमूर्द्धनि ॥ ८५ ॥

इति छन्दधिकारः ।

संप्रेत्यादि । वानरान् संप्राप्य पक्षी जगाद गदितवान् के यूयं ज०म०
अद्रिमूर्द्धनि पर्वतशिरसि दुरुपस्थाने दुःखेनोपस्थातुं शक्ये मन
सापि किं पुनः शरीरेण आतोयुश्च तथापि ईषदादर्थोऽनुवर्त्तन्ते
कर्त्तृकर्मणोरिति न स्वर्यते । इति छन्दधिकारः ॥ ८५ ॥

संप्राप्येत्यादि । वानरान् संप्राप्य पक्षी मधुरं वचोजगाद म०
किन्नादित्याह के यूयमद्रिमूर्द्धनि पर्वतशिखरे स्थिताः मनसापि
दुरुपस्थाने दुःखेनैवोपस्थातुं शक्ये किं पुनः शरीरेण आतोऽनोऽ
दरिद्रइति अनः । इति छन्दधिकारः ॥ ८५ ॥

आत्मनः परिदेवध्वे कुर्वन्तो रामसंकथां । समानो
दर्थमस्माकं जटायुश्च सुयादरात् ॥ ८६ ॥

इतः प्रकीर्णकस्योक्तानाह । आत्मेत्यादि आत्मनः परिदेवध्वे ज०म०
शेषं तेष्टदेष्टदेवनइति भौवादिकः अस्मि नसंयोगादमन्नादि
त्यस्योपोन भवति जटायुश्च समानोदर्थं आतरमस्माकं समा
नोदरे प्रथितइति यत् आदरात्मकं प्रकृतिं कुरुष्व जटायुः

पुण्यदित्यादिना रामसत्कथाञ्च कुर्वन्तः अतः के यूयमिति । ८६ ॥

भ० अथ प्रकीर्णकाः । आत्मेत्यादि । यूयं आत्मनः परिदेवध्वे विलपथ देवृङ् देवने रामस्य संकथां कुर्वन्तोऽस्माकं समानो हर्ष्य सद्देवरं जटायुञ्च आदरेण सुथ जटायुः पुण्यदित्यादि ना तत्सुतिं कुरुथ अतः के यूयमिति पूर्वोणान्वयः सम्बन्धः समा नोदरे श्रयितइत्यर्थे ढधेकादिति यः रूपनामेति विकल्पविधा नात् न समानस्य सादेशः ॥ ८६ ॥

शङ्काधवित्रवचनं प्रत्यूचुर्वानराः खगं । वयं शत्रु लवित्रेषोर्दूतारामस्य भूपतेः ॥ ८७ ॥

ज० म० शंकेत्यादि । धुनोत्यपनयत्यनेनेति धवित्रं अर्त्तिलूधूइत्या दिना करणे इत्रः किमयं करिष्यतीति शङ्काया धवित्रं वचनं यस्य तं खगं वानराः प्रत्यूचुः शत्रुलवित्रादृषवोवाणायस्य राम स्य भूपतेस्तस्य वयं दूताः पूर्ववद्विचं कृत्वा सः ॥ ८७ ॥

भ० शङ्केत्यादि । वानराः खगं प्रत्यूचुः कीदृशं किमयं खगः करिष्यति इत्येवंरूपायाः शङ्कायाधवित्रं अपनयनकारकं वचनं यस्य तादृशं किमित्याह वयं रामस्य भूपतेर्दूताः कीदृशस्य शत्रूणां लवित्राश्चेदकरणानि दृषवोयस्य धूञ्गिकम्पे लूञ्गि हिदिआभ्यां लूधूखनेति करणे इत्रः ॥ ८७ ॥

केनापि दौष्कुलेयेन कुल्यां माहाकुलीं प्रियां ।
हतां माहाकुलीनस्य तस्य लिप्तामहे वयं ॥ ८८ ॥

केनेत्यादि । तस्य रामस्य प्रियां केनापि दौष्कुलेयेन हतां ज०म०
दुष्कुलस्यापत्यमिति दुष्कुलादुज्ज् कुल्यां कुले साध्वीं तत्र साधु
रिति यत् माहाकुलीं माहाकुलीनस्येति महाकुलस्यापत्यमिति
महाकुलादज्ज्जाविति अज्ज्जा लिप्तामहे वयं लभुमिहा
महे ॥ ८८ ॥

केनेत्यादि । तस्य रामस्य प्रियां वयं निष्तामहे लभुमि भ०
च्छामः लभेः सनिमिमोत्यादिना इस् खिलोपश्च स्यादेरिति
सोलोपः झप्झशोरिति पत्वं प्रियां कीदृशीं केनापि दौष्कुलेयेन
दुष्कुलोत्पन्नेन हतां दुष्कुलशब्दात् अत्यादित्वात् ण्येयः निष्प
तन्त्यदतिवत् मूर्द्धन्यः कुल्यां कुले साध्वीं ढघेकादिति यः माहा
कुलीं महाकुलात् जनकात् जातां वाङ्माद्यतदिति शिवादित्वात्
ण्यः तस्य कीदृशस्य महाकुलीनस्य महाकुलोत्पन्नस्य परमते
महाकुलादपत्यार्थे णीनः ततः शिवादित्वात् ण्यः किम्वा महा
कुलाद्दृशर ग्याज्जातइत्यर्थे ढघेकादिति णीनः ॥ ८८ ॥

त्रिंशत्तममहर्थातं मत्वा प्रत्यागमावधिं । अह्ना
तार्थाविषीदन्तः परलोकमुपास्यहे ॥ ८९ ॥

त्रिंशदित्यादि । त्रिंशतः पूरणं विंशत्यादिभ्यदिति तमद् त्रिंश ज०म०
त्तमं यदहः तत्प्रत्यागमावधिं प्रत्यागमनस्यावधिं यातं अतीतं
मत्वा अह्नतार्थाअनिष्पादितप्रयोजनाविषीदन्तोविषादं गह्वरी
वयं परलोकमुपास्यहे प्रायोपवेशनेन प्रियामहे ॥ ८९ ॥

भ० चित्रद्वित्यादि । राज्ञा अस्माकं प्रत्यागमनस्यावधित्वेन नि-
श्चितं चित्रतः पूरणं दिनं यातं गतं मत्वा वयं अह्नतार्थाअनिष्या-
दितस्त्वप्रयोजनाः सन्तः विषीदनोविषादं कुर्वन्तः प्रायोपवेश-
नया परलोकां उपास्महे गन्तुमिच्छामः चित्रच्छब्दात् विंशत्या-
देवेति तमट् ॥ ८८ ॥

त्रियामहे न गच्छामः कौशल्यायनिवत्सभां । उप-
सन्ध्यामपश्यन्तः कौमारीं पततां वर ॥ ८९ ॥

एते प्रकीर्णकाः ।

ज०भ० द्वियेत्यादि । हे पततां पक्षिणां वर त्रियामहे न गच्छामः
कौमारीं अह्नतपूर्वदारपतिं सन्भवतो कौभारादपूर्ववचनरति-
बाधुः कौशल्यायनिवत्सभां कौशल्यायाअपत्यं कौशल्यायनी-
रामः कौशल्याकार्मार्थ्याभ्यांवेति फिन् फल्यायनादेशः तस्य
वत्सभां इष्टां उपसन्धां प्रपन्तां पौरदुपधादिति यत् उपात्तग्रंथा-
यामिति यत्प्रत्यये नुम् अपश्यन्तोऽनुपसन्भमानाः । एते प्रकी-
र्णकाः ॥ ८९ ॥

भ० द्वियेत्यादि । हे पततां वर पक्षिणां श्रेष्ठ वयं त्रियामहे न तु
गच्छामः अर्थात् प्रभुपार्श्वं यतः कौशल्यायनिवत्सभां रामप्रियां
अपश्यन्तः कौशल्यायाअपत्यमिति नडादित्वात् ण्यायनः ततः
स्वार्थेणः कीदृशीं उपसन्धां सुत्यां पुत्रकथयेति यः उपात्तसुता-
विति नुष् कौमारीं जितकार्त्तिकेयभार्या अतिरूपवतीमित्यर्थः
कुमारस्य कार्त्तिकेयस्य पत्नी कुमारी, पत्न्यामपासकानादिति
इप् स्तन्धोमन्दमतिर्विवाहविमुखोधनो कुमारव्रतमिति काव्य

निकं नतु प्रकृतं देवसेना नामेन्द्रकन्या कार्तिकेयस्य पत्नी प्रसिद्धा
तथाहि व्रतकनोरूपवती देवसेनेति वै सुता । सा महेन्द्रेण रत्यर्थं
भार्य्यार्थेनोपपादितेति स्कन्दपुराणीयं वचनममरकोषटीकायां •
मधुमाधवेन धृतं अथोपयन्ता सदृशेन युक्तां स्कन्देन साक्षादिव
देवसेनामिति कालिदासः कुमारीं जयतीति ठधेकादिति णः
णिच्चेत्रिः ययोलोपः पित्तादीप् किम्वा कौ पृथिव्यां मारीं माया
लक्ष्म्यारोर्गतिर्यस्यां लक्ष्मीरूपामित्यर्थः एतेनादरातिशयउक्तः
मा लक्ष्मीश्च प्रकीर्तिता धने रा रोगतिः ख्याता रोदने च प्रकी
र्तिता इति चैकाक्षरकोषः वज्रप्रेयसी इत्युदाहरता द्यूतः क
इत्यस्य व्यभिचारोदर्शितः तेनात्र काभावः किम्वा कुमारएव
कौमारः स्वार्थे णः कौमारस्य भार्य्यां रामस्य प्रथमपत्नीमि
त्यर्थः एतेनाप्यादरातिशयउक्तः अन्ये तु कुमारात् प्रथमपत्न्यां
णइत्याहुः स्वमतेऽपि प्रथमपत्नीत्वमर्थाद्भव्यते तथाहि कुमार
शब्देन अतदारपरिग्रहउच्यते तदूढालेन प्रथमपत्नीत्वं । एते
प्रकीर्णकाः ॥ ८० ॥

जगाद् वानरान् पक्षी नाध्यगीद्वं ध्रुवं स्मृतीः । यूयं
सङ्कुटितुं यस्मात् कालेऽस्मिन्नध्यवस्यथ ॥ ८१ ॥

इतः क्लृप्तिशेषमधिकृत्याह जगेत्यादि । ध्रुवं अवयवं स्मृतिं ज० १७ ।
स्मृतिश्राव्यं नाध्यगीद्वं नाधीतवन्नदति पक्षी वानरान् जगाद्
विभाषालुङ्खलोरिति विभाषागाढादेशः गाङ्कुटादिभ्य

इति सिचोङ्कितं घुमास्येतीत्वं धिचेति सिचोसोप' इक्षःपीड
मिति मूर्द्धन्यः यस्माद्ययमस्मिन् काले संकुटितुं अवसातुमध्य

• वस्यथ अभिप्रायं कुरुथ कुटादित्वात् ङित्वं ॥ ८१ ॥

भ० अथ किदतिदेशाधिकारः । पाणिनिमते कुटादिसूत्रसमूहैः
कानुबन्धत्वातिदेशात् स्वमते त्वगुणाधिकारः । जगेत्यादि ।
सपत्नी वानरान् जगाद किमित्याह घ्रुवं निश्चितं उत्प्रेक्षे वा
यूयं स्मृतीर्धर्मसंहितानाध्यगीद्वं नाधीतवन्तः इक्ष्वाध्वं गीरुष्टी
योर्व्वेति गीरादेशः घ्रत्वान्न णुः धेसलोपोवेति सेर्लुक् टीठी
ढीधोढीति धस्य ङः यस्मादस्मिन् काले संकुटितुं मर्त्तुं यूयं अथ
वस्यथ इक्ष्वाथ कुटश्चिकौटिल्ये प्रभुकार्थं त्यक्त्वा मरणमेवात्र
कौटिल्यं धातोरनेकार्थत्वाद्वा कुटांणुव्रीज्जितीति नियमादगुणत्वं
अध्यवपूर्व्वस्य षोयनाग्रे इत्यस्य यन्योत्त्रमादोति श्रीकारलोपः
॥ ८१ ॥

नायमुदिजितुं कालः स्वामिकार्याङ्गवाटशं । इत
भार्य्ये च्युते राज्याद्रामे पर्य्यत्सुके भृशं ॥ ८२ ॥

ज०म० अयमेवावसितुं काल इति चेदाह नायमित्यादि । भवाटशं य
अदिधानां स्वामिकार्यादुदिजितुं नायं कालः विजइति ङित्वं
किमिति न भवतीति चेदाह राज्याच्च्युते भ्रष्टे रामे निर्वासित
त्वात् तत्रापि इतभार्य्ये भृशमत्यर्थं पर्य्यत्सुके सीतायां ॥ ८२ ॥

नायमित्यादि । भवादृशां युगदिधानां सत्पुरुषाणां स्वामि भ०
कार्यात् उद्दिजितुं चलितुं नायं कालः समयः कुत इत्याह राश्या
चुते भ्रष्टे रामे तत्रापि हतभार्य्ये भृशमत्यर्थं पर्य्युत्सुके च सति तु
भार्य्या युगदचनेन शातुमित्यर्थात् विजेर्णुर्निमीत्यगुणत्वं ॥ ८२ ॥

यत्नं प्रोर्णुवितुं त्वर्णं दिशं कुरुत दक्षिणां । प्रोर्णु
वित्रीं दिवस्तत्र पुरीं द्रक्ष्यथ काञ्चनीं ॥ ८३ ॥

यत्नमित्यादि । दक्षिणां दिशं प्रोर्णुवितुं आह्लादयितुं तुमुन् ज० म०
त्वर्णं शीघ्रं यत्नं कुरुत तस्यान्दिशि पुरीं द्रक्ष्यथ काञ्चनीं प्राणि
रजतादिभ्योऽञ् प्रोर्णुवित्रीं अभिव्यापिनीं तच्च रूपं दिवआका
शस्य कर्मणि षष्ठी विभाषोर्णोरिति ङित्त्वपक्षे उवङ् अङित्त्वपक्षे
च गुणः कुरुतेति सार्वधातुकमपिदिति ङित्वे विकरणस्य गुणेन
भवति तस्य चार्द्धधातुकत्वात् अङित्वे धातोर्गुणः अतउत् सार्व
धातुकमपिदिति ङित्वे विकरणस्य गुणेन भवति ॥ ८३ ॥

यत्नमित्यादि । दक्षिणां दिशं प्रोर्णुवितुं आह्लादयितुं त्वर्णं भ०
शीघ्रमेव यूयं कुरुत तत्र दिशि काञ्चनीं स्वर्णनिर्मितां पुरीं द्रक्ष्य
थ कीदृशीं दिवआकाशस्य प्रोर्णुवित्रीं अभिव्यापिकां कर्मणि
षष्ठी ङिदिस्वोर्णोरिति ङित्वादगुणत्वे अङ्धोरित्युक् पक्षे गुणः
काञ्चनस्य विकारइत्यर्थे विकारसंघेति णः वङ्गोऽङ्कजङ्गसदिति
दृग्नेष्टकारस्य रः ॥ ८३ ॥

लङ्कां नाम्ना गिरेर्मूर्ध्नि राक्षसेन्द्रेण पालितां । नि
र्जित्य शक्रमानीताददृशुर्था सुरस्त्रियः ॥८४॥

ज०भ० लङ्कामित्यादि । याम्पुरीं नाम्ना लङ्कां सुरस्त्रियोददृशुः
दृष्टवत्यः असंयोगास्तद्विक्रित्य कित्त्वं तां यातेति वक्ष्यमाणेन
सम्बन्धः गिरेः सुवेलस्य मूर्ध्नि स्थितां राक्षसेन्द्रेण पालितामिति
दुर्गमलमाख्यातं शक्रं निर्जित्य सुरस्त्रियमानीतादिति च राव
णस्य माहात्म्यं ॥ ८४ ॥

भ० लङ्कामित्यादि । यां पुरीं नाम्ना लङ्कां सुरस्त्रियोददृशुः तां
द्रक्ष्यथेति पूर्वेषु सम्बन्धः कित्ठीडीपमिति कित्त्वादगुणत्वं गिरेः
सुवेलस्य मूर्ध्नि स्थितां आशेषाधारसम्बन्धात् स्थितामिति लभ्यते
राक्षसेन्द्रेण रावणेन पालितां रक्षितां सुरस्त्रियः कीदृशः शक्र
मिन्द्रं निर्जित्यानीताः राक्षसेन्द्रेण इत्यनुषञ्जनीयं एतेन तस्य
वीर्यमपि आपितं ॥ ८४ ॥

वभूव याधिशैलेन्द्रं मृदित्वेवेन्द्रगोचरं । कुपित्वा
जगतां सारं सैका शङ्के हता भुवि ॥ ८५ ॥

ज०भ० वभूवेत्यादि । अधिशैलेन्द्रं शैलेन्द्रस्य सुमेरोरुपरि सप्तमर्थे
ऽव्ययीभावः इन्द्रगोचरमिन्द्रनिलयममरावत्याख्यं मृदित्वेव
तिरस्कृत्येव वभूव इन्विभवतिभ्यां चेति कित्त्वं जगतां सारं कु
पित्वा निष्कुप्य सैकां भुवि हता निर्मितेत्यहं शङ्के तां यात मृदि
त्वाकुपित्वेति गङ्गाशेडिति कित्त्वप्रतिषेधे प्राप्ते मृडमृदेत्यादि
ना कित्त्वं ॥ ८५ ॥

वभूवेत्यादि । या पुरी त्रैलोक्यस्य सुमेरोरुपरि इन्द्रस्य भ०
गोचरं विषयं अमरावत्याख्यं मृदित्वा अभिभूय वभूव अधिग्रे
ल्लेहं सुरालयं वा सप्तमर्थेऽव्ययीभावः अहमेवं शङ्के तर्कयामि
जगतां सारमुत्कृष्टभागं कुषित्वा आह्वय्य सैवैका भुवि कृता
निर्मिता विश्वकर्माणेत्यर्थात् सेमचुधकुषित्यादौ चुधादिवर्जनात्
क्वित्वं ॥ ८५ ॥

अमृडित्वा सहस्राक्षं क्षिणित्वा कौशले निजे । उदि
त्वालच्चिरं यत्नात् सैका धात्रा विनिर्मिता ॥ ८६ ॥

अमृडित्यादि । सहस्राक्षमिन्द्रममृडित्वा असुखिनं कृत्वा निजेः ज०भ०
आत्मीयेः कौशलैः चिरं क्षिणित्वा प्रयत्नं कृत्वा उदित्वा अभिधा
यात्म्यार्थाप्तमेवं करिष्यामीति यत्नात् महता प्रयासेन सैका
धात्रा विनिर्मिता पूर्ववत्क्वित्वं ॥ ८६ ॥

अमृडित्यादि । सहस्राक्षं इन्द्रं अमृडित्वा असुखिनं कृत्वा भ०
निजे आत्मीये कौशले नैपुण्ये चिरं क्षिणित्वा क्षोभमनुभूय अक्षं
पर्याप्तमेवमेवं करिष्यामीत्युदित्वा कथयित्वा चिरकालेन यत्नात्
सैका धात्रा निर्मिता इत्यपि अहं शङ्क इत्यनेनावयः मृदुगत्र
सौदे वभोरस्येतीम् क्षिण्युञ्चोपतापे पूक्षिण्युदित इति वेम् क्षिण्यु
गमोविरोधे इत्यस्य तु वेमूदित्यादिना वदैवाचि सर्वत्र सेम
चुधेत्यादिवर्जनात् क्वित्वं वदैर्यजादित्वाग्निः कुब्रस्य भावः
कर्म वेति विकारसंघेति ण्यः ॥ ८६ ॥

मुषित्वा धनदं पापोयां गृहीत्वावसद्विषन् । तां
रुदित्वेव शक्रेण यात लङ्कामुपेक्षितां ॥ ६७ ॥

मुषित्वेत्यादि । मुषित्वा धनदमैश्वर्यं तस्मात्पुंरं पुष्पकस्य
विमानमपहृतं पापः पापाचरणात् यां गृहीत्वा अवसत् उषितः
द्विषन् शत्रुः शक्रेण रुदित्वेवोपेक्षितामवधोरितां रुदविदेति
किञ्च तत्र चकारेणत्वेत्यनुवर्त्तते ॥ ६७ ॥

भ० मुषित्वादि । धनदं कुवेरं मुषित्वा वञ्चित्वा ततएव यां लङ्कां
गृहीत्वा पापः कुत्सिताचारोद्विषन् शत्रूरावणोऽवसत् तां यूयं
यात गच्छत कीदृशीं शक्रेण इन्द्रेण रुदित्वा क्रन्दित्वेव उपेक्षितां
त्यक्तां न तु पारयित्वेति भावः मुषगलुटने लघिररुदरोदे व्यु
ङ्गेवोद्दसादेरित्यादिना कित्वादगुणत्वं ग्रहेः सेमचुधेत्यादिना
कित्वात् ग्रहस्वपाद्योरिति जिः ग्रहेरिमाधेदति दीर्घत्वं ॥ ६७ ॥

विदित्वा शक्तिमात्मीयां रावणं विजिघृक्षवः ।
उक्तं पिपृच्छिषूणां वोमासभूत सुपुष्पवः ॥ ६८ ॥

ज०म० विदित्वादि । आत्मीयां शक्तिं सामर्थ्यं विदित्वा पूर्ववत्किञ्च
रावणं विजिघृक्षवः विगृहीतुमिच्छवः सुपुष्पवः शयितुमिच्छवो
मासभूत न प्रमत्ताभवन्तेत्यर्थः रावणस्य बलीयस्त्वादिदमुक्तं
मया वीरुणाकम्पिष्विषूणां प्रष्टुमिच्छूनां अत्र रुदविदेति वनः
कित्त्वे वनसारणं प्रहेः किरस्य पञ्चभ्यदतीडागमः ॥ ६८ ॥

विदितेत्यादि । आत्मीयां शक्तिं सामर्थ्यं विदित्वा ज्ञात्वा रावणं ज०म०
विजिघ्रन्वो विरौधयितुमिच्छन्वः सन्तोयुं च सुषुप्तवः शयितुमि
च्छन्वो मास्मभूतं सलस्यं असावधानाश्च न भवतेत्यर्थः रावणस्य
मायावित्तादलवत्त्वाच्च एतत्सर्वं पिष्टद्विषूषां प्रष्टुमिच्छतां वोयु
ष्माकं कृते मया उक्तं एतेनाष्टभाषणेऽनौचित्यं परिहृतं समन्त्र
विवक्षया षष्ठी विदज्ञाने व्युडोऽवदति किञ्च यद्दुपादाने सन्
नेमुगुह्यद्दति अनिम् यद्दुस्वपप्रच्छांजिरिति जिः पुनानि
मीत्यगुणत्वं होढः स्वभान्त्येति घत्वं षडोः कदति कः किञ्चादि
ति षः सन्भिचेति उः प्रच्छेः सनि स्मिक्तपूकित्यादिना इम्
॥ ८८ ॥

नाविविदिषुमभ्येति सम्यद्रुद्विषुं नरं । किं मुमुषि
षुवद्यात् द्विषोनापचिकीर्षया ॥ ८९ ॥

नावीत्यादि । वेदितुं ज्ञातुमिच्छुर्येन भवति तं नरमविविदिषुं ज०म०
रुद्विषुं रोदितुमेषणस्वभावं सम्यदिभूतिर्नाभ्येति नागच्छतीति
वोमयोक्तमिति योज्यं किञ्च यात न गच्छत मुमुषिषुवत् चौरवदि
त्यर्थः पूर्ववत्किञ्च द्विषः शत्रोरपचिकीर्षया अपकर्तुमिच्छया
इकोऽस्तीति किञ्चे गुणो न भवतीति अज्ज्ञानगमांसनीति दीर्घः
अतर्द्द्वीतेः ॥ ८९ ॥

नावीत्यादि । सम्यत् सम्यक्तरविविदिषुं वेदितुं ज्ञातुमिच्छुं भ०
रुद्विषुं अनथ्यवसायात् रोदनेच्छुं नरं पुरुषं न अभ्येति न

अभिगच्छति तेन ज्ञापनार्थं प्रव्रवीमि वदति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः
 द्विषः शचोरपचिकीर्षया अयकारेच्छया मुमुषिषुवत् चौरवत्
 यूयं किं न यात तदैव सीतादर्शनसम्भवात् व्युङ्गेऽवदत्यादिना
 विदरदमुषः सनः कित्वादगुणत्वं ह्यत्रः सनि घौऽज्झनिष्क्रमा
 मिति दीर्घः पुनर्नानिमोत्यगुणत्वे च्छदिरणाविति इर् व्यनच्त्
 यीति दीर्घः संस्थाददिति अः ॥ ८८ ॥

वुभुत्सवोद्भुतं सीतां भुत्सीद्धं प्रव्रवीमि चः । मा च
 भङ्गं मृषोक्तं नः कृषीद्धं स्वामिने हितं ॥ १०० ॥

ज०म० वुभुत्सेत्यादि । वुभुत्सवोच्चातुमिहवः यदि सीतां बुधेस्सुमन्ता
 ह्यस्मान्नाचेति कित्त्वं एकाचदिति भङ्गभावः तदा द्रुतं तां भुत्सीद्धं
 जानीतेति वायुस्मान् प्रव्रीमि लिङ्सिचाविति कित्त्वं मृषोक्तं मिथ्या
 त्तं नोऽस्माकं माच भुङ्गं न जानीत अपितु सत्यं झलोझलीति
 सिचोलोपः झलांजश्झसि कित्त्वं पूर्ववत् अतोयूयं स्वामिने
 रामाय हितं कृषीद्धं कुरुत उच्येति कित्त्वं इणः षीध्वमिति मूर्द्धन्यः
 ॥ १०० ॥

भ० वुभुदित्यादि । सीतां वुभुत्सवोवोद्भुमिच्छवोयूयं द्रुतं ग्रीष्म
 मेव भुत्सीद्धं जानीत इति वायुस्मान् अहं प्रकष्टं प्रवीमि अस्माक
 मुक्तं वचनं मृषा मिथ्या मास्म भुङ्गं न जानीत अपितु सत्यमेव
 अस्मादएकत्वे वा वङ्गत्वमभिधानात् स्वामिनोरामस्य हितं कृषीद्धं
 कुरुत समर्थैनेत्यादिना षडो स्वामिने इति पाठे ब्रह्मार्थवच
 निति चतुर्थी बुधौकवेदने सनि पुनर्नानिमोत्यगुणत्वं झभान्त

स्येति भवं अन्यच्च व्याः सीधं इगुडुर्मढोति कित्वाद्गुणत्वं अपर
च मायोगेऽमोऽभावः स्रस्त्रादिति सेलोपः कञोऽव्याःसीधं पूर्व
वत् कित्त्वं टीठीढीधोढिति धस्य ढत्वं ॥ १०० ॥

समगध्वं पुरःशचीर्मादयध्वं रघूत्तमं । नोपायध्वं
भयं सीतां नोपायंस्त दशाननः ॥ १०१ ॥

समेत्यादि । इदमहमाशंसे यदुत शचीः रावणस्य पुरः अगतः ज०म०
समगध्वं सङ्गताभवत आशंसायां भूतवच्चेति लुङ् समोगमृ
द्धीति तङ् वागमदिति सिचः कित्त्वे अनुदात्तेत्यनुनासिकलोपः
इस्त्रादङ्गादिति सिचोऽलोपः मोदयध्वं रघूत्तमं हर्षयत तत्का
र्थ्यकरणात् मा च भयमुपायध्वं सूचयत भयं माकार्हेत्यर्थः
आडोयमहनइति तङ् यमोगन्धनइति सिचः कित्त्वे अनुनासिक
लोपः शन्धनं सूचनं अन्यथा युष्मासु गन्धितभयेषु नियतमसौ
दशानः सीतामुपायंस्त स्त्रीकृतवान् स्यात् तस्य दुर्दत्तत्वात्
आशंसायां भूतवच्चेति अनिष्टाशंसायां लुङ् उपास्यमःस्त्रीकरण
इति तङ् स्त्रीकरणञ्चात्र विवाहनमुक्तं विभाषोपयमइति
अकित्त्वपक्षे रूपं ॥ १०१ ॥

समेत्यादि । इदमहमाशंसे यत् शचीरावणस्य पुरोऽगतो भ०
यूयं समगध्वं सङ्गताभवत अभिधानादाशंसायां टी आशंसायां
भूतसामान्यविहितास्येति परः समोगमृद्धेति मं इगुडुर्मढीत्या
दिना येःकित्त्वात् वनतनाद्यनिमामिति मलोपः स्रस्त्रादिति
सिचोऽलोपः रघूत्तमं रामं यूयं मोदयध्वं हर्षयत तत्कार्थ्यकरणात्

भयं न उपायध्वं न सूचयत न कुर्वन्नेत्यर्थः यमःसूचनइति सेः
 किञ्चात् मलोपः आत्मनेपदाधिकारमध्ये यमःसूचनइत्यस्य
 - करणदेव सूचनार्थे यमआत्मनेपदं किञ्चा उपयमोविवाह
 इत्यनेन मं तत्र विवाहः स्त्रीकारः उपायमः स्त्रीकरणइति पर
 सूत्रं यमःसूचनेवातृदाहे इत्यत्रापि उदाहः स्त्रीकारः स्त्रीकरणे
 वेति परसूत्रं स्त्रीकारार्थेन परिणयोऽपि गम्यते तदा भयं न
 उपायध्वं न स्त्रीकुरुत दशाननः सीतां न उपायंस्त विवाहेन न
 स्त्रीकृतवान् न स्त्रीकरोतु वा अत्राप्याशंसायां टी वातृदाहइति
 किञ्चाभावपक्षे मलोपाभावः इत्येवं जगाद वानरान् पचीत्य
 भयः ॥ १०१ ॥

ततः प्रास्थिषताद्रीन् महेन्द्रं वानराद्रुतं । सर्वे
 किलकिलायन्तो धैर्यञ्चाधिषताधिकं ॥ १०२ ॥

ज०म० ततइत्यादि । ततः सप्तातिवचनानन्तरं सर्वे वानरामहेन्द्रं
 पर्वतं प्रास्थिषत प्रस्थितवन्तः धैर्यञ्चाधिकमाधिषत आहितवन्त
 आत्मनि तिष्ठतेर्द्धातेषु स्थाधारिचेति किलमिलञ्च तिष्ठतेः
 समवप्रविभ्यःस्यइति तङ् किलकिलायन्तः किलकिलाध्वनिं
 कुर्वन्नाः अव्यक्तानुकरणेत्यादिना डाच् तदन्तात् लोहितादि
 डाज्भ्यःक्यप् वाक्यपइति परस्मैपदं ॥ १०२ ॥

भ० ततइत्यादि । सप्तातिवचनानन्तरं सर्वे वानरा महेन्द्रं पर्वतं
 प्रास्थिषत प्रस्थितवन्तः द्रुतं शीघ्रं मुञ्जरिति पाठे किलकिलायन्त
 इत्यनेन सम्बन्धः प्रपूर्व्यान्तिष्ठतेः प्रतिज्ञानिर्णयेत्यादिना मं स्था

दीर्घिरिति किरगुणत्वञ्च मान्ताऽदनतद्वत्यत् अधिकं धैर्यञ्च
आत्मनि आधिपत आहितवन्तः धाजोऽजिन्म्यनेत्यादिना मं
अन्यत् पूर्ववत् कीदृशाः किलकिलायन्तः किलकिलाशब्दं कुर्व
न्तः नैकाचोव्यक्तानुकरणादिति डाच् दित्वञ्च डाज्जोहितादेरिति
ञ्चः पञ्च ॥ १०२ ॥

निकुञ्जे तस्य वर्त्तित्वा रम्ये प्रखेदिताः परं । मणि
रत्नाधिग्रथितं प्रत्युदैचन्त तोयधिं ॥ १०३ ॥

निकुञ्जइत्यादि । तस्य पर्वतस्य निकुञ्जे लतादिपिहितस्थाने ज०म०
वर्त्तित्वा स्थित्वा नक्काशेडिति कित्त्वप्रतिषेधः परं प्रखेदिताः
उच्चैरव्यक्तशब्दकुर्वीणाः निष्ठाश्रीकृति कित्त्वप्रतिषेधः तोयधि
प्रत्युदैचन्त दृष्टवन्तः लङ्कित रूपं कीदृशं मणिरत्नाधिग्रथितं
तोऽधिकरणेचेति त्तः पूर्ववत्कित्त्वप्रतिषेधः कीदृशं मणिरत्नाधि
ग्रथितं मण्यर्धद्रुममिति स्त्रीरत्नादावपि रत्नशब्दस्य दृष्टत्वात्
एकपदव्यभिचारे विशेषणविशेष्यभावः तस्याधिग्रथितमवस्थान
मित्यर्थः ॥ १०३ ॥

निकुञ्जइत्यादि । तस्य पर्वतस्य निकुञ्जे लतादिपिहितस्थाने म०
रम्यत्वात् वर्त्तित्वा स्थित्वा परमतिग्रथेन प्रखेदिता अव्यक्तशब्दं
कर्त्तुमारम्भावात् नरास्तोयधिं समुद्रं प्रत्युदैचन्त दृष्टवन्तः की
दृशं मणिरत्नाधिग्रथितं मणिरत्नैर्मणिश्रेष्ठैरधिग्रथितं अधिष्ठितं
कर्षकियेत्यादिना अधिपूर्वश्रीकृत्वाधारस्य कर्षत्वात् कर्षणि
त्तः आधारेत्तदिति केचित् आजिच्छिदकूजने घेचादिठेत्तदिति

कर्त्तरि कः भावादिडेवेति पचे इम् उभयच पूषीधृषेत्यादिना
गुणः वर्त्तितेत्यत्र सेमचुधेत्यादिना कित्त्वनिषेधात् गुणः ॥ १०३ ॥

अमर्षितमिव घ्नन्तं तटाद्रीं सलिलोर्म्भिः । अत्रिया
समग्रं द्युतितं मदेनेव प्रलोठितं ॥ १०४ ॥

ज०म० अमेत्यादि । सलिलोर्म्भिः कल्लोलैः तटाद्रीन् तटस्थान्
पर्वतान् घ्नन्तं प्रत्युदैचन्त अमर्षितमिव मृषेक्षितिचायामिति
कित्त्वप्रतिषेधः पश्चात् नञ्सः अत्रिया हेतुभूतया समग्रं संपूर्णं
द्युतितमिति कर्त्तरि निष्ठा यदि वा अत्रिया कर्त्तृभूतया द्युतितं
शोभितं अचेत्यध्याहृत्य तमैचन्तेति योज्यं एवञ्च कृत्वा उदुप
धादित्यादिना भावे निष्ठायां विकल्पेन कित्त्वप्रतिषेधात् कित्त्वमु
दाहृतं मदेनेव मत्ततयेव अत्रिया हेतुभूतया प्रलोठितं घूर्णितु
मारब्धं आदिकर्माणि निष्ठायामकित्त्वमुदाहृतं ॥ १०४ ॥

भ० अमेत्यादि । तोयधिं प्रत्युदैचन्तेत्यत्रान्वयः सलिलोर्म्भिभि
र्जलवेगैस्तटाद्रीन् तटसम्बन्धिनः पर्वतान् घ्नन्तं अमर्षितमिव
कुड्ममिव पूषीधृषेत्यादिना क्षमार्थमृयोगुणः पश्चान्नञ्समासः
उर्भिः स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां प्रकाशे वेगभङ्गयोरिति मेदिनी वीचिवा
चित्तेऽत्र सलिलपदं स्वरूपकथनार्थं अत्रिया हेतुभूतया समग्रं
सम्पूर्णं यथा स्थातया द्युतितं शोभमानं गत्यर्थाडेति कर्त्तरि कः
दीपितुमारब्धं वा तदा भावादिडेवोदुकोऽम्बतइति पचे गुणा
भावः मदेन मत्ततयेव प्रलोठितं घूर्णितुमारब्धं सदाचञ्चल
त्वात् आदिठेकः पूर्वपक्षे पचे गुणः ॥ १०४ ॥

पूतं शीतैर्नभस्त्रिर्गन्धित्वेव स्थितं रुचः । गुम्फित्वेव
निरस्यन्तं तरङ्गान् सर्वतोमुज्जः ॥ १०५ ॥

पूतमित्यादि । नभस्त्रिर्गन्धयुभिः शीतैः पूतं पवित्रीकृतं पूज्यं ज०म०
स्येति विकल्पेनेद् अतएव पक्षे पूज्यः क्लानिष्ठयोः कित्त्वप्रतिषेधाऽत्र
न भवति तत्र सेडित्यनुवर्तते रुचोदीप्तीर्गन्धित्वेव संदर्भ्येव स्थितं
नोपधात्पदान्तादेति कित्त्वप्रतिषेधपक्षे रूपं सर्वतस्तरङ्गान्
गुम्फित्वेव निरस्यन्तं क्षिप्यन्तं नोपधादिति विकल्पेन कित्त्वप्रति
षेधः यचेत्यध्याहृत्य तमैचन्तेति योज्यं ॥ १०५ ॥

पूतमित्यादि । शीतैः शीतलैर्नभस्त्रिर्गन्धयुभिः पूतं पवित्री क०
कृतं तोयधिं प्रत्युदैचन्तेत्यनेन सम्बन्धः पूज्यश्रवमेति द्रव्योऽभाव
पक्षे पूशीधृषेत्यादौ समग्रदृष्ट्यान् गुणः नभःशब्दाभ्योऽङ्गमस्यपादतु
रिति वतुः नदंतसाविति पदत्वनिषेधात् सौर्वि. फट्त्वस्य पदान्त
विषयत्वात् विसर्गाभावः रुचोदीप्तीर्गन्धित्वेव स्थितं सर्वत्र दीप्ति
मत्वात् उत्प्रेक्ष्यं गन्धकिगसन्दर्भे यफानुङ्गदिति विकल्पेनाकि
त्वात् नलोपाभावः सर्वत्र तरङ्गान् गुम्फित्वेव मुज्जः पुनःपुनर्निर
स्यन्तं क्षिप्यन्तं गुम्फश्रयन्ते पूर्व्वेण पक्षे कित्वात् हसुङ्गस्योपदिति
नलोपः ॥ १०५ ॥

वञ्चित्वाप्यम्बरं दूरं स्वस्तिंस्तिष्ठन्तमात्मनि । तृषि
त्वेवानिर्गं स्वादु पिवन्तं सरितां पयः ॥ १०६ ॥

अ० म० वञ्चीत्यादि । स्थित्यनतिक्रमादम्बरं दूरवञ्चित्वातिक्रम्य
वञ्चिलुञ्चीति कित्त्वप्रतिषेधः तस्मिन्नात्मनि स्वरूपे तिष्ठन्तं अच
मञ्जव्यप्रशानिति नकारस्य रत्नं पूर्वस्य त्वनुनासिकादेशः ढषि
त्वेव ढषितइव भूत्वा ढषिमृषीत्यादिना प्रतिषेधः तत्सलिलस्या
स्वादुत्वात्सरितामयः स्वादु पिवन्तं अनिशमजलं ॥ १०६ ॥

भ० वञ्चित्वेत्यादि । पुनः कीदृशं तोयधिं अम्बरमाकाशं वञ्चि
त्वापि अतिक्रम्यापि स्वस्मिन् स्वकीये आत्मनि स्वरूपे तिष्ठन्तं
मर्यादानतिक्रमात् पृथ्व्याउच्चोऽपि भूत्वा तां नातिक्रामतीति
भावः वञ्चुगत्यां ढषमृषकृषेत्यादिना विकल्पेनाकित्वात् नञो
पाभावः ढषित्वेव अनिशं सततं स्वादु मधुरं सरितां पयोनदीनां
जलं पिवन्तं स्वजलस्य चारत्वात् जिह्वापिपासायां पूर्वेषु
कित्वादगुणत्वं ॥ १०६ ॥

द्युतिंवा शशिना नक्तं रश्मिभिः परिवर्द्धितं । मेरो
र्ज्जुमिवभोगमुच्चैर्दिद्योतिषुं मुहुः ॥ १०७ ॥

भ० द्युतीत्यादि । शशिना नक्तं रात्रौ द्युतिंवा दीप्तिमता भूत्वा
रश्मिभिः परिवर्द्धितं वर्द्धितं नीतं सन्तं तोयधिं मेरोराभोगमवृत्तं
ज्जुमिव मुहुश्चैर्दिद्योतिषुं वर्द्धितुमिहमित्यर्थः अनेकार्थत्वाद्वा
द्वानां द्युतिंवा दिद्योतिषुमिति रत्नोद्युपधादिति कित्वाकित्वे
तच्च द्युकाशेपधादिकारोपधाच्च रत्नत्वाद्भूलादेर्धातोः परौ
क्लास्येनौ वा न कितौ भवतइति सूचार्थः ॥ १०७ ॥

द्युतिलेत्यादि । पुनः कीदृशं तोयधिं शशिना नक्तं रात्रौ भ०
द्युतिवा दोषिमता सता रश्मिभिः परिवर्द्धितं दृष्ट्विनीतं द्युतलब्धं
दीप्तौ व्युत्पेक्षोद्भादेरिति वा कित्वाद्गुणाभावः मेरोराभोगं
परिपूर्णतां जेतुमिव ततश्चैरधिकं मुहुः पुनःपुनः दिद्योतिषुं
द्योतनमिच्छन्तं उच्चैर्भूत्वा द्युतिमिच्छन्तं वा धातोरनेकार्थतया
उच्चैरुर्द्धं वर्द्धितुमिच्छन्तमिति केचित् द्युतेः सन्ति द्युत्स्नायो
रिति खेर्जिः पूर्वेष पक्षे कित्वाभावात् गुणः ॥ १०७ ॥

विलोक्य सलिलोच्चयानधिसमुद्रमभ्रंलिङ्गान् भ्रम
न्मकरभीषणं समधिगम्य चाधः पयः । गमागमसहं
द्रुतं कपिवृषाः परिप्रेषयन् गजेन्द्रगुरुविक्रमं तरुम्
गोत्तमं मारुतिं ॥ १०८ ॥

इति भट्टिकाव्येऽधिकारकाण्डे द्वितीयः काव्यस्य
सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

विलोकोत्थादि । कपिवृषाः कपिमुख्यामारुतिं हनूमन्तं द्रुतं ज०म०
परिप्रेषयन् व्यसर्जयन् परिप्रपूर्वादिषुगतावित्यस्मात् हेतुमण्य
न्तात् लङ्किरूपं किं कृत्वेत्याह विलोक्य सलिलोच्चयान् सलिलो
र्मीन् ऊर्द्धंक्षीयतइत्येवञ्च अधिसमुद्रं समुद्रस्योपरि अभ्रंलि
ङ्गान् दूरमुद्भितान् अधश्च पयः समधिगम्य ज्ञात्वा कीदृशं भ्रम
द्भिर्नकरैर्भीषणं भयानकं भीषयतीति नन्वादित्वात्पुनः गमागम
सहं गमनागमनयोग्यं मारुतिं गजेन्द्रस्यैव गुरुर्विक्रमोच्यस्य

तरुमृगेषु वानरेषूत्तममिति सप्तमीति योगविभागात् । इति
छित्वातिदेशाधिकारः ॥ १०८ ॥

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलायामधिकारकाण्डे द्विती-
यः परिच्छेदः काव्यस्य सीतान्वेषणः सप्तमः सर्गः ॥

भ० विलांकोत्यादि अधिसमुद्रं समुद्रस्योपरि सलिलोच्चयान्
तरङ्गान् अभ्रंलिहान् अत्युच्छितान् विलोक्य अधस्तं पयोजलं
भ्रमद्भिरितस्तोगच्छद्भिर्भकरैर्जलजन्तुविशेषैर्भीषणं भयानकं
समधिगम्य ज्ञात्वा भयात् स्वयं गन्तुमशक्ताः कपिवृषाः कपि
श्रेष्ठामारुतिं हनूमन्तं द्रुतं परिप्रैषयन् व्यसर्ज्ययन् परिप्रपूर्वा
दिषगतावित्यस्मात् प्रेरणे त्र्यन्तात् घो मारुतिं कीदृशं गमने
चागमने च समर्थं गजेन्द्रस्यैव ऐरावतस्यैव गुरुर्विक्रमोयस्य तं
अतएव तरुमृगेषु वानरेषु उत्तमं श्रेष्ठं ऊर्द्धं चीयत इत्यल-
ल उच्चयः अधिसमुद्रमिति सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः अभ्रंलिहानिति
तृभृदृद्वीत्यादिना अभिधानादसंज्ञायामपि स्वः गुणाभावोऽ-
प्यभिधानात् भीषणमिति नन्वादित्वादनः कभावेऽमी इत्यनेन
वा अनट् । इति किदतिदेशाधिकारः ॥ १०८ ॥

इति सदैवहरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गमल्लीकात्मजश्रीभर-
तसेनविरचितायां मुग्धबोधिन्यां भट्टिटीकायां अधिकारकाण्डे
सप्तमः सर्गः ॥

अगाधत ततोव्योम हनूमानुरुविक्रमः । अत्यशे-
रत तदेगं न सुपर्णार्कमारुताः ॥ १ ।

आत्मनेपदमधिष्ठत्याह । अगाधतति ततोविसर्जनानन्तरं ज०म०
 हनूमान् समुद्रलङ्घनाय व्योमाकाशमगाधत प्रस्थितवान् गाधृ
 प्रतिष्ठालिप्सोरित्यस्मात्तद्ध अनुदात्तङितइति अनुदात्तेत्वादा
 त्मनेपदं उरुविग्रहः कामरूपित्वात् तदानीमुत्पादितविपुलकायः
 तस्य चोत्पत्तौवेगं गरुडादित्यपवनाः नात्यशेरत नातिश्रयित
 वन्तः कित्वात्तद्ध ग्रीडोरद् ग्रीडः सार्वधातुके गुणः ॥ १ ॥

आत्मनेपदाधिकारः स च स्वमते माधिकारः । अगेत्यादि भ०
 ततः प्रेषणानन्तरं हनूमान् समुद्रलङ्घनाय व्योम आकाशमगा
 धत प्रस्थितवान् गाधृत्प्रोप्रतिष्ठालिप्सयोः कित्वात्तद्धःपमे
 इति मं अगाधतेति पाठे ङागाह्विलोडे इत्यस्मात् धी उरुवि
 ग्रहः कामरूपित्वात्तदानीमुत्पादितमहाशरीरः सुपर्णाकमा
 र्तागरुडसूर्यवायवोऽपि तस्य हनूमतोवेगं न अत्यशेरत नाति
 श्रयितः चक्रमुः ग्रीडःलज्जिस्त्रे लानुबन्धत्वादादादिकः ङानुबन्धान्
 ग्रीडोरेरिति गुणः मान्त्तोरमिति रम् मान्त्तोऽदगतइति अत्
 शोभनानि पर्णानि पचायस्य हिरण्यत्वात् ससुपर्णः ॥ १ ॥

अभायत यथार्केण सुप्रातेन शरन्मुखे । गम्यमानं
 न तेनासीदगतं क्रामता पुरः ॥ २ ॥

अभेत्यादि । यथा अर्केण सुप्रातेन सुप्रभातेन नीहाराद्य ज०म०
 भावात् शोभनं प्रातरनेनेति सुप्रातः सुप्तेति समासान्निपातनं

शरन्मुखे शरदारम्भे अभायत दीप्यते स्म भावकर्म्मणोरिति भावे
तद्ध तदन्तेनाभायत पुरोऽयतो यदर्केण गम्यमानमवष्टभ्यमानं
वर्त्तत्यर्थात् कर्म्मणात्मनेपदं तेन हनूमता कामता गच्छता श्रिति
क्रम इति दीर्घत्वं नागतमासीत् अपितु सर्व्वमेव गतमिति ॥ २ ॥

भ० अभेत्यादि । शरन्मुखे शरदारम्भे सुप्रातेन सुप्रभातेनार्केण
यथा अभायत दीप्यते स्म तथा तेन हनूमता अभायतेति सम्बन्धः
भातेर्भावे ध्यामं शोभनं प्रातरस्येति सोऽश्वः प्रातर्भ्याडदति परः
स्वमते प्रातरेव प्रातं स्वार्थेणः व्यटेलोपदति टिलोपः तेन समासः
पुरोऽयतोऽर्केण गम्यमानं वर्त्तत्यर्थात् कामता गच्छता तेन हनू
मता अगतं नासीत् किन्तु गतमेव तेजसा वेगेन च हनूमतः स्वर्थ्य
साम्यमुक्तं गमेः कर्म्मणि शानः ॥ २ ॥

वियति व्यत्यतन्वातां मूर्त्तिं हरिपयोनिधी । व्यत्यै
ताञ्चोत्तमं मार्गमर्केन्द्रेन्दुनिषेवितं ॥ ३ ॥

ज० म० वियेत्यादि । हरिपयोनिधी हनूमत्समुद्रौ मूर्त्तिं खदेहौ
वियत्याकाशे व्यत्यतन्वातां व्यतिविस्तारितवनौ तनोतेर्लङ् कर्त्त
रि कर्म्मयतीहारदत्यात्मनेपदं उत्तमञ्च मार्गं अर्केन्द्रेन्दुनिषेवि
तं व्यत्यैतां व्यतिगतवनौ इणः परस्य लङ् कर्म्मयतीहारदत्या
त्मनेपदं प्रातं नगतिहिंसार्थेभ्यदति गत्यर्थत्वात् प्रतिषिद्धं
तेन तस्य सामादेशः तत्र हरेर्गच्छतः पुरतोयस्मिन्वियत्यदशे स्व
मूर्त्तिं विस्तारितुमवसरोभविता तत्र पयोनिधिरुर्ध्वभिः स्वमूर्त्तिं
वितस्तार पयोनिधेश्च वेत्तातटङ्गच्छतोयत्र स्वमूर्त्तिं वितस्तार

तथा पथोनिधेर्यन्मार्गं गन्तुमवसरोभविता हरिरुत्पत्य तं मा
र्गं गन्तुमैकत् यच्च हरेर्मार्गं गन्तुमवसरोभविता तं मार्गं पथो
निधिरभ्रंलिहैर्हर्किभिरेकत् यच्च यत्क्रियावसरे क्रियां करोति
सतच्च तत्क्रियाकारीत्युपचर्यते यथा देवदत्तसाध्यां क्रियां यज्ञ
दत्तः कुर्वन् तत्कारोत्युच्यते ततश्चेतरेणेत रसम्बन्धिन्याः क्रि
यायाः करणात् अन्यतरसम्बन्धिन्याश्चेतरकरणात्सम्भवति
कर्मव्यतीहारः ॥ ३ ॥

विवतीत्यादि । हरिपथोनिधी हनूमत्समुद्रौ विद्यत्याकाशे भ०
मूर्त्ती स्वदेहौ व्यत्यतन्मातां अन्योन्यं विस्तारितवन्तौ तन
दुर्ज्विल्लुप्तौ व्यतीहारे गतिहिंसेत्यादिना मं सूख्येन्द्रचन्द्रनिषेवितं
अतएव उत्तमं मार्गं आकाशं तौ व्यत्येतां परस्परं जग्मतुः व्य
तीहारे गतिहिंसाशब्दार्थहसान्येति गत्यर्थादिवर्ज्यत्वात् न व्यती
हारे मं इणोष्ठां रूपं ॥ ३ ॥

व्यतिजिग्ये समुद्रोऽपि न धैर्य्यन्तस्य गच्छतः । अग
च्छच्चास्य न गतं प्रचण्डोऽपि प्रभञ्जनः ॥ ४ ॥

व्यतीत्यादि । तस्य हरेर्गच्छतः स्वदेहस्याल्पतां कर्तुं योऽवसरो ज०म
भावी तच्च समुद्रो नातिशयधैर्य्यं कृतवान् तेन तस्य धैर्य्यं न जितं
तदानीं तस्योद्धतकलोलत्वात् अपिशब्दाच्च हनूमानपि समुद्रस्य
शान्तत्वं कर्तुं योऽवसरोभावी तच्च नातिशयधैर्य्यं कृतवान् तेन
तस्य धैर्य्यं वा न जितं तदानीं तस्य विपुलकायत्वात् तदेवं हनू
मतः समुद्रो हनूमानपि समुद्रस्य धैर्य्यं न व्यतिजिग्ये नाभिवभूव

इकवचनस्य प्रत्येकाभिसम्बन्धात् कर्मव्यतीक्षारे पूर्ववदात्मनेपदं
 शेषेतिटोर्जेरिति कुलं तस्य हनूमतो गतं गमनं प्रचण्डोऽपि महान्
 प्रभञ्जनो वायुर्न व्यत्यगच्छत् न प्राप्तवान् ॥ ४ ॥

भ० व्यतीत्यादि । गच्छतस्तस्य हनूमतो धैर्यं समुद्रोऽपि न व्यति
 जिग्ये नाभिभूतवान् निर्भयत्वात् अपिशब्दात् सोऽपि समुद्रस्य
 धैर्यं न व्यतिजिग्ये उद्देगात् कोभेऽपि मर्यादास्तङ्गनात् एकवच
 नेऽपि उभयोर्बभूवपेक्षित्वाद् व्यतीक्षारः जेर्गिः सन्धोरिति ग्यादे
 शः प्रचण्डोऽपि प्रभञ्जनो वायुरस्य हनूमतो गतं गमनं न अग
 च्छत् न प्राप्तवान् तस्यातिवेगत्वात् अस्थेति स्यभावकैति भावकतेन
 योगे कर्त्तरि षष्ठी ॥ ४ ॥

व्यतिघ्नतीं पथिघ्नन्तं राक्षसीं पवनात्मजः । जघा
 नाविश्य वदनं निर्यान् भित्तोदरं द्रुतं ॥ ५ ॥

च० भ० तस्यातिजवेन गच्छतः पथि राक्षसीं संप्राप्ता तामसौ व्यापादि
 तवानित्याह व्यतीत्यादि हनिष्याम्येनमिति राक्षस्यायोबधकर
 णावसरः तत्र घ्नन् यः कश्चित्प्राप्तः तस्मैनां हनिष्यामोति योबधक
 रणावसरः तत्र घ्नतीन्मदेवमितरेतरक्रियाकरणेन व्यतिघ्नतीं
 राक्षसीं नगतीत्यादिना हिंसार्थत्वादात्मनेपदप्रतिषेधः तां पव
 नात्मजो हनूमान् जघान कथं वदनमाविश्य उदरभित्ता द्रुतं
 निर्यान् निर्गच्छन् यातेः प्रतरि रूपं ॥ ५ ॥

व्यतीत्यादि । पवनात्मजो हनुमान् गच्छन्नेव पथि संप्राप्तां रा म०
संसीं जघान किं कुर्वन् द्रुतं वदनं प्रविश्य उदरं भित्त्वा विदार्थ्य
निर्यान् निर्गच्छन् यातेः शटः कीदृशीं व्रत्तं जगं व्यतिव्रतीं अन्यो
न्यं व्रतीं हिंसार्थवर्जनात् व्यतीहारेऽपि न मं ॥ ५ ॥

अन्योन्यं स व्यतियुतः शब्दान् शब्दैस्तु भीषणान् ।
उदन्वाश्चानिलोद्धूतो म्रियमाणा च राक्षसी ॥ ६ ॥

अन्योन्यमित्यादि । अन्योन्यमित्यन्योन्येत्यर्थः कर्माव्यती ज० म०
हारे सर्वनामोद्दे भवतोऽसमासवच्च वज्रसं यदा नासमासवत्
तदा पूर्वपदस्योत्तरपदस्य च प्रथमैकवचने स्त्रीनपुंसकयोराम
भावइति वक्तव्यं अन्योन्यस्य सम्बन्धिभिः शब्दैः उदन्वद्राक्षस्यौ श
ब्दान् भीषणानात्म्यायान् व्यतियुतः स मिश्रितवन्तौ पुमिश्रणइ
त्यस्मात्तु स्मइति भूतेस्तद् इतरेतरेत्यादिना कर्माव्यतीहार
आत्मनेपदप्रतिषेधः तत्रोदन्वतः शब्दकरणाद्योभीषणशब्दमि
श्रणावसरोभावी तच्च राक्षसी म्रियमाणा शब्दान् भीषणानुदन्
वृद्ध्युयाव राक्षसाः शब्दकरणाद्योभीषणशब्दमिश्रणावसरो
भावी तत्रोदन्वाननिलोद्धूतः शब्दान् भीषणान् राक्षसीशब्दैर्यु
याव ॥ ६ ॥

अन्योन्यमित्यादि । तदानीं हनुमदेनेनानिलोद्धूतउदन्वान् म०
समुद्रः म्रियमाणा राक्षसी उभावेतौ शब्दैर्भीषणान् शब्दान् अ
न्योन्यं व्यतियुतः स मिश्रितवन्तौ युलमिश्रणे कीर्त्तनातीतइति
की अन्योन्यार्थे इत्युक्ते व्यतीहारेऽपि न अन्योन्यार्थइति शेष

कात् व्यतीहारेऽन्योन्यादयोमनीषादित्वाग्निपातिताः उदकस्य
वती सौकीपचारादुदनादेशः उदन्ग्रन्थोऽप्यस्ति उक्तं हि पदं
दयः पृथग्ग्रन्थादत्येके इति ॥ ६ ॥

न्यविचत महाग्राहसङ्कुलं मकरालयं । सैका ब
हूनां कुर्व्याणा नक्राणामाश्रितम्भवं ॥ ७ ॥

ज०म० न्यवीत्यादि । महद्भिर्ग्राहैः सङ्कुलं मकरालयं समुद्रं न्यविचत
प्रविष्टवती नेर्विशदत्यात्मनेपदंशलद्गुपधादनिटः क्यः बहूनां
नक्राणामेकापि सती स्थाश्रितम्भवं सुष्ठु तन्नि कुर्व्याणा आश्रितेभुव
इति भावे खच् ॥ ७ ॥

भ० न्यवीत्यादि । राक्षसी एकापि सती बहूनां नक्राणां कुम्भी
राणां आश्रितम्भवं सुष्ठु तत्तनां महाशरीरत्वात् कुर्व्याणा मक
रालयं समुद्रं न्यविचत प्रविष्टवती विपराजीत्यादिना निपूर्ववि
शतेर्ध्वं हशघोऽनिमिजुद्धरति सक् कीदृशं महद्भिर्ग्राहैर्जलजन्तु
भिः संकुलं व्याप्तं आहूपूर्वोऽन्नातिसृष्ट्यर्थः भावधेनाश्रिताहुव
इति खः ॥ ७ ॥

छतेनोपकृतं वायोः परिक्रीणानमुत्थितं । पित्रा
संरक्षितं शक्रात्ममैनाकाद्रिमैक्षत ॥ ८ ॥

ज०म० छतेत्यादि । सहस्रान् समुद्रादुत्थितं मैनाकाद्रिमैक्षत वायो
रूपकतमुपकारकतेन प्रत्युपकारेण परिक्रीणानं परिक्रयं विचि

अन्तं परिवर्त्तयन् क्रियद्वयकर्त्तृभिर्पाथविषय आत्मैषदं पित्रा
वायुना रक्षितं शक्नात् तेन हि पच्येदकास्ते महता वेगेन समुद्रं
मोत्वा रक्षित इति श्रूयते ॥ ८ ॥

कृते इत्यादि । सहनूगान् समुद्रादुत्थितं मैत्राकनामानमद्रिं भ०
ऐक्षत दृष्टवान् ईक्षद्भने डानुबन्धानं कीदृशं शक्नात् पच्ये
दोद्यतात् पित्रा वायुना मरक्षितं अतएव वायोऽपकृतं उपकारं
कृतेन प्रत्युपकारेण परिक्रीणानं परिवर्त्तयन्तं विपराशीति परि
पूर्वक्रीजोमं शानः ॥ ८ ॥

खं पराजयमानोऽसावुन्नत्या पवनात्मजं । जगा
दाद्रिर्विजेषीष्ठामयि विश्रम्य वैरिणं ॥ ९ ॥

खमित्यादि । असावद्रिः उन्नत्या उन्नततपा खम्पराजय ज०म०
मानोऽभिभवन् पवनात्मजं जगाद मयि विश्रम्य खित्वा वैरिणं
शत्रुं विजेषीष्ठाः तमभिभूयाः आश्रिषि लिङ् उभयत्रापि विप
राभ्यां जेरिति तङ् ॥ ९ ॥

खमित्यादि । असौ अद्रिः पवनात्मजं जगाद कीदृशः सन् भ०
उन्नत्या उन्नततया खमाकाशं पराजयमानः अभिभवन् विपरा
शीति मं किं जगादेत्याह मयि विश्रम्य विश्रामं कृत्वा वैरिणं विजे
षीष्ठाः अभिभूयाः आश्रिषि पूर्ववत् ॥ ९ ॥

फलान्यादत्त्वं चित्राणि परिक्रीडस्व सानुषु । साधु
संक्रोडमानानि पश्य वृन्दानि पक्षिणां ॥ १० ॥

ज०भ० फलानीत्यादि । चित्राणि नामाविधानि फलानि आदत्स्व
 गृहाण आङोदोनास्यविहरण इत्यात्मनेपदं सानुषु ममैकदेशेषु
 परिक्रीडस्व विहर पक्षिणाञ्च वृन्दानि साधु शोभनं अनुक्रीड
 मानानि विहरन्ति सन्ति पश्य उभयत्र क्रीडानुसम्परिभ्यश्चेति
 तङ् ॥ १० ॥

भ० फलेत्यादि । चित्राणि अहुतानि फलानि त्वमादत्स्व गृहाण
 आदाजोऽस्त्वप्रसारेदिति मं आमन्त्रणे गी आङ्गोरित्यालोपः
 मम सानुषु एकदेशेषु परिक्रीडस्व विहर पर्यन्तवाक्यः क्रीडइति
 मं पक्षिणां वृन्दानि पश्य कीदृशानि साधु शोभनं अनुक्रीडमाना
 नि विहरन्ति पूर्ववत् ॥ १० ॥

चणं भद्रावतिष्ठस्व ततः प्रस्थास्यसे पुनः । न
 तत्संस्थास्यते कार्यं दक्षेणोरीकृतं त्वया ॥ ११ ॥

ज०भ० चणमित्यादि । हे भद्र कल्याण चणमवतिष्ठस्व ततः पश्चात्प्र
 स्थास्यसे यास्यसि यच्च कार्यं करणीयं दक्षेणानलक्षणेन त्वया
 ऊरीकृतमङ्गीकृतं न च संस्थास्यते अपितु निष्पत्स्यतएवेत्यर्थः
 सर्वत्र समवप्रविभ्यस्तःइति तङ् ॥ ११ ॥

भ० चणमित्यादि । हे भद्र कल्याणयुक्त त्वं चणं अवतिष्ठस्व ततः
 पुनः प्रस्थास्यसे यास्यसि दक्षेण अनलक्षणेन त्वया ऊरीकृतं अङ्गी
 कृतं कार्यं न च संस्थास्यते न नाशं गमिष्यति सन्नत्स्यतएवेति
 भावः प्रतिज्ञानिर्णयेत्यादिना अवसंपूर्णमिति तर्कः ॥ ११ ॥

त्वयि नस्तिष्ठते प्रीतिस्तुभ्यं तिष्ठामहे वयं । उत्तिष्ठ
मानं मित्रार्थे कस्त्वां न वज्र मन्यते ॥ १२ ॥

त्वयीत्यादि । त्वयि विषये अस्माकं प्रीतिरस्ति तेन संशये ज० म०
अस्माभिरन्यो निर्णेता नान्वेषणीयः किन्तु नोऽस्माकं प्रीतिरेव
निर्णयं पश्यन्ती त्वयि तिष्ठते प्रकाशनस्येयाख्ययोश्चेत्यात्मनेपदं
विवादपदनिर्णेता ख्येय उच्यते तुभ्यन्तिष्ठामहे वयमिति त्वयि
विषये अस्माकं चेतोवर्त्तत इति स्वाभिप्रायं तुभ्यं तिष्ठामहे स्वाभि
प्रायं निवेदयाम इत्यर्थः अत्र प्रकाशनञ्च स्वाभिप्रायकथनं स्था
घञ्जुः स्थापनां स्वीकृत्यमान इति सम्प्रदानसंज्ञायां चतुर्थी कस्मा
देवं मां स्थापयति चेदाह उत्तिष्ठमानं यतमानं उदोऽनूर्द्ध्वं
कर्माणीत्यात्मनेपदं कस्त्वां न वज्रमन्यते न स्थापते ॥ १२ ॥

त्वयीत्यादि । त्वयि नोऽस्माकं प्रीतिस्तिष्ठते निश्चयेनास्ति तदि भ०
षयेऽस्माकं प्रीतिरस्ति न वेति सन्देहे अस्माभिरन्यो निर्णेता नान्वे
षणीयः कन्वस्माकं प्रीतिरेव त्वां निर्णेतारं करोतीति निर्णया
र्थोऽत्र स्थाधातुः त्वमस्मादाप्तेन वेत्यत्र त्वद्विषये प्रीतिर्निर्णयं करो
तीत्यन्ये वयं तुभ्यं तिष्ठामहे स्त्रित्वा स्वाभिप्रायं प्रकाशयामः प्रका
शार्थोऽत्र स्थाधातुः यस्यैदित्येत्यादिना सम्प्रदानत्वं प्रतिज्ञानिर्णये
त्यादिना मं अत्र प्रकाशः स्वाभिप्रायकथनं कथं महां स्थापये
इत्याह मित्रार्थे रामार्थे उत्तिष्ठमानं यतमानं त्वां कोन वज्र
मन्यते न स्थापते अपि तु सर्व एव उदोऽनूर्द्ध्वं हे इति मं ॥ १२ ॥

ये ह्यर्थमुपतिष्ठन्ते मन्त्रैः सन्ध्यात्रयं द्विजाः । रक्षो
भस्तापितास्तोऽपि सिद्धिं ध्यायन्ति तेऽधुना ॥ १३ ॥

ज०म० यद्व्यादि । ये दिजामन्तैः करणभूतैः सूर्यमुपतिष्ठन्ते
प्रत्युपासते उपासन्तकरणद्व्यात्मनेपदं सन्ध्यात्रयं त्रिसन्ध्यां
अत्यन्तशोभे द्वितीया तेऽपि रजोभिस्त्रापिताः उपद्रुताः अधुना
ते सिद्धिं ध्यायन्ति किंपुनरहं यत्ते पितुः सुहृत् तदेव दर्शयज्ञाह
॥ १३ ॥

भ० यद्व्यादि । ये दिजाग्राह्याणामन्तैः करणभूतैः सन्ध्यात्रयं
व्याप्य सूर्यमुपतिष्ठन्ते उपासते मन्त्रेषोपादिति मं तेऽपि दिशर
जोभिस्त्रापिता उपद्रुताः सन्तः अधुना ददानीं तव सिद्धिं ध्यायन्ति
चिन्तयन्ति अहन्तु तव पितुः सुहृत् सुतरां तथेति भावः यदा
दिजानुकूलत्वादपि त्वं स्नायस्व इति भावः सन्ध्यात्रयमिति सदा
ध्वादीति द्वितीया ॥ १३ ॥

अव्ययमुपतिष्ठस्व वीर वायोराहं सुहृत् । रवि
वितपतेऽत्यर्थमाश्वस्य मयि गम्यतां ॥ १४ ॥

ज०म० अथेत्यादि । हे वीर अव्ययमनाकुलं मय्युपतिष्ठस्व सन्निहि
तोभव अकर्षकाच्चेत्यात्मनेपदं यतोवायोऽसौ पितुरहं सुहृत्
रविरत्यर्थं वितपते दीप्यते उद्दिभ्यामित्यात्मनेपदं तत्राकर्ष
कादिति वर्त्तते तस्मादाश्वस्य विश्रम्य गम्यतां ॥ १४ ॥

भ० अथेत्यादि । हे वीर अव्ययमनाकुलं यथा स्यात्तथा त्वमुप
तिष्ठस्व सन्निहितोभव अढादिति मं यतोऽहं वायोऽसौ पितुः
सुहृन्निव विभ्राभौचित्यं दर्शयति रविरत्यर्थं वितपते दीप्यते
व्युत्तपदति मं अढत्वान् अतएव मयि आश्वस्य प्राणनिर्दति प्राण
त्वया गम्यतां ॥ १४ ॥

तीव्रमुत्तपमानोऽयमशक्यः सोढुमातपः । आग्नान्
इव सन्दीप्तैरलातैः सर्वतोमुज्जः ॥ १५ ॥

तीव्रेत्यादि । तीव्रं सुष्ठु उत्तपमानोदीप्यमानआतपः सोढु ज०म
मशक्यः पूर्वदात्मनेपदं अलातैः उल्लुकेः सन्दीप्तैः सर्वत
आग्नान् इव ताडयन्निव आडेयमहनइत्यविवक्षितकर्षकला
दात्मनेपदं गमहनेत्युपधास्तेः पः होहन्तेरिति कुत्वं ॥ १५ ॥

तीव्रेत्यादि । पुनर्विग्रामौचित्यमाह तीव्रमुत्तपमानोदीप्य म०
मानोऽयमातपः सोढुं न शक्यः पूर्ववत् सन्दीप्तैरलातैरङ्गारै
मुज्ज्वलारं वारं सर्वतआग्नान् इव ताडयन्निव अःत्माङ्गुठादङ्गा
चाहनयमदति मं अविवक्षितकर्षकत्वात् अङ्गारोऽलातमुल्लुकमि
त्यमरः अलातैरिति पाठे स्वार्थे णः विद्यादलातमालानमिति
द्विरूपकोषः ॥ १५ ॥

संगृणुष्व कपे मत्कैः सङ्गच्छस्व वनैः शूभैः । समा
रन्त ममाभीष्टाः सङ्ख्यास्त्यक्तुपागते ॥ १६ ॥

संगृणुष्वेत्यादि । हे कपे संगृणुष्व आकर्षय समोगमृहीत्यादि ज०म
विवक्षितकर्षकत्वादात्मनेपदं शूभैः शोभमानैः इगुपधलक्षणः
कः वनैर्मत्कैः मत्स्वामिकैः अहं स्वामी येषामिति स एषां ग्रामणी
रिति कः प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मदादेशः सङ्गच्छस्व सङ्गतो
भव पूर्ववदात्मनेपदं समारन्त ममाभीष्टादिति ममाभिप्रेताये

सङ्कल्पाभिप्रायाः कदा नु मे सुहृत्तया वा कसिदेत्यति यस्या
हमुपयोगी स्यामिति ते समारन्त आगताः तद्युपागते सति अर्त्तं
लुङि पूर्ववदात्मनेपदं सति शास्त्रतिभ्य इत्यङि ऋट् शोर्ङि गुणः
आङ्गादीनाम् भाषाविषयस्य प्रयोगः ॥ १६ ॥

भ० समित्यादि । हे कपे संश्लेष्य आकर्ण्य मत्कैर्मत्सामिकैः
शुभैः शोभमानैर्निर्भयत्वेन कल्याणयुक्तैर्भावैः सह सङ्गृह्य स्व सङ्ग
तोभव अहं स्वामी येषामिति विकारसंघेत्यादिना कः समे मानी
त्यर्थे वा तयि उपागते सति ममाभीष्टावाञ्छिताः सङ्कल्पाभि
प्रायाः सुहृद्भ्रूनादिरूपाः समारन्त सङ्गतवन्तः ऋगतौ सर्वत्र
समोगम्य हृदंत्यादिना मं श्रोः श्रुर्धे इति श्रुः जिह्व वत्सखेत्यादिना
अर्त्तं ङः ह्रस्वोर्णुरिति गुणः ॥ १६ ॥

के न संविद्रते वायोर्मैनाकाद्रिर्यथा सखा । यत्ना
दुपाकृये प्रीतः संकयस्व विवक्षितं ॥ १७ ॥

ज० म० नचैवमिथा वायुर्मे सुहृदित्याह केनेत्यादि । वायोर्मैनाकाद्रिर्य
था सखेति के न संविद्रते न जानन्ति वेत्तेः पूर्ववदात्मनेपदं वेत्तेर्वि
भाषेति ऋट् तस्मात्प्रीतः सन् अहं यत्नादुपाकृये भवन्तमाह्वयामि
ततः संकयस्व कथय विवक्षितमभिप्रेतं निबभुविव्भोहृदत्यकचं
भिप्राये लट् लोटोरात्मनेपदं ततोऽकर्ककादिति निवृत्तं सामा
न्वेन विधानं ॥ १७ ॥

भ० केनेत्यादि । मत्पितुः सखा त्वमसीति किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह
मैनाकाद्रिर्व्याधिर्यथा सखा तथा के जनान् संविद्रते न जानन्ति

अपि तु सर्व्वेव समोगच्छेति मं अविवक्षितकर्म्मत्वात् मानो
रमिति रम् अतएवाहं ग्रीतः सन् यत्नादुपाङ्गये तामाङ्गयामि
त्वमपि विवक्षितं वक्तुमिष्टं संकल्प संकथय इति जमादादिरिति
सम्बन्धः निसंब्युपङ्गदति मं ॥ १७ ॥

द्यामिवाङ्गयमानन्तमवोचद्भूधरं कपिः । उषकुर्व्वं
न्तमत्यर्थं प्रकुर्व्वाणोऽनुजीविवत् ॥ १८ ॥

द्यामित्यादि । द्यामिवाकाशमिवाङ्गयमानं महत्तया स्रद्धं ज०म०
मानं स्रद्धाद्यामाङ्गदत्त्यात्मनेपदं अत्यर्थमुपकुर्व्वन्तं आतिथ्येन
तमीदृशं भूधरमवोचत् कपिः प्रकुर्व्वाणः सेवमानोऽनुजीविवत्
भृत्यवत् गन्धनेत्यादिना सेवने तर्ज्जु ॥ १८ ॥

द्यामित्यादि । कपिर्हन्ूमान् तं भूधरं मैनाकं पश्यंतं अवोचत्
उक्तवान् कीदृशं द्यामाकाशमाङ्गयमानमिव महत्त्वेन स्रद्धंमा
नमिव स्रद्धाद्यामाङ्गदति मं अत्यर्थमुपकुर्व्वाणमुपकारीयतं
कीदृशः कपिः अनुजीविवत् भृत्यवत् प्रकुर्व्वाणः सेवमानः सूत्र
नावशेषेणेत्यादिना सेवायां मं ॥ १८ ॥

कुलभार्या प्रकुर्व्वाणमहं द्रष्टुं दशाननं । यामि
त्तरावान् शैलेन्द्र मा कस्यचिदुपस्तथाः ॥ १९ ॥

कुलेत्यादि । अहं दशाननं द्रष्टुं यामि कुलभार्या प्रकुर्व्वाणं ज०म०
कुलनारीमभिगृह्णन् तस्यां सहसा प्रवर्त्तमानमित्यर्थः साह

इत्तरावान्तरायुक्तः अतः त्रैलोक्ये मा कस्यचिद्वनपा
नादिकस्य उपप्लव्याः अतिशयवन्तमाकार्थीरित्यर्थः माङ्गल्युक्तं
प्रतियत्ने तद्धृतनादिभ्यस्तथास्येति विचोक्तं उपपत्तिरित्यत्र
इति सुट् कस्यचिदिति कृञः प्रतियत्नइति कर्मणि षष्ठी ॥ १८ ॥

भ० कुलेत्यादि । किमवेचदित्याह हे त्रैलोक्ये अहं त्वरायुक्तः
सेन् दशाननं द्रष्टुं यामि कीदृशं कुलभार्या कुलपालिकां प्रकु
र्व्वाणं साहस्येनाभिगच्छन्तं तस्यां साहसात्प्रवर्त्तमानमित्यर्थः
सूचनावच्छेपणेत्यादिना साहसे मं कुलस्त्री कुलपालिकेत्यमरः
अतएव कस्यचित् मा उपप्लव्याः कस्यापि दृश्यस्य भोज्यस्य
पेयस्य वा मदर्थे प्रतियत्नं न कुरु पूर्वेण प्रतियत्ने मं सतीगुणा
न्तराधानं प्रतियत्नः उत्कर्षसमीक्षा प्रतियत्नमिति केचित् सम्यगे
समुपादिति सुम् सप्तस्वाङ्गसीति सेलौपः कस्यचिदिति समार्थे
नेत्यादिना कर्मणि षष्ठी एधोदकस्योपस्कुरुतदत्युदाहरता
प्रतियत्ने कृञः कर्मणि न द्वितीया इति सूचितं गुणोत्कर्षे कृञः
कर्मणि षष्ठीति परः ॥ १८ ॥

योऽपचक्रे वनात्सीतामधिचक्रे न यं हरिः । विकु
र्व्वाणः स्वरानद्य बलं तस्य निहन्माह ॥ २० ॥

१०म० योऽपेत्यादि । यः सीतामपचक्रे अभिवभूव अवच्छेपणे तद्धवना
दिति वनमुपगम्य लज्जोपे कर्मणि पञ्चमी यं हरिरिन्द्रोनाधि
चक्रे न प्रसेहे अधेः प्रसहनइति तद्धृतस्य बलं दशाननस्य सामर्थ्यं

कीदृशं स्वरान् विकुर्वाणं विविधान् स्वरान् कुर्वाणं वेःशब्दकर्म
 षडिति तङ् तस्य दशाननस्य बलं निहन्मि ॥ २० ॥

यद्वत्यादि । योवनात् सीतामपचक्रे प्रतिभूतवान् सूचना भ०
 वच्चेपणेत्यादिना अवच्चेपणे मं सूचनेममिति केचित् तदापकारं
 प्रयुज्य हिंसां सूचयतोत्यर्थः वनादिति हेतौ पञ्चमी वनं प्रा
 येति यवर्थे वा हरिरिन्द्रोऽयं नाधिचक्रे नाभिभूतवान् अधेः
 शक्ताविति मं शक्तिरभिभवः तस्य दशाननस्य बलं शक्तिमहमद्य
 निहन्मि कीदृशः स्वरान् विविधान् कुर्वाणः द्वितीयान्तपाठे
 यमित्यस्य विशेषणं शब्दढाढादेरिति मं ॥ २० ॥

विकुर्वे नगरे तस्य पापस्याय रघुद्विषः । विनेष्ये वा
 प्रियान् प्राणानुदानेऽथवा यशः ॥ २१ ॥

विकुर्वे इत्यादि । तस्य रघुद्विषोरामशत्रोः पापस्य नगरे ज०
 पुर्यां अहमद्य विकुर्वे विविधं चेष्टे अकर्षकाच्चेति तङ् तत्र विकु
 र्वाणोयदि वा प्रियानपि प्राणान् स्वाभ्यर्थे विनेष्ये अपनेय्यामि
 संमाननेत्यादिना व्यये तङ् यतोधर्मादिषु विनियोगोव्ययः यशो
 वा उदानेऽथैकैर्नैय्यामि तस्यापकारकरणात् अत्रोत्सङ्गने तङ्
 उत्सङ्गनमुच्चेपणं ॥ २१ ॥

विकुर्वे इत्यादि । तस्य पापाचारस्य रघूणां रामादीनां भ०
 रघोरावणस्य नगरे लङ्कायां अहमद्य विकुर्वे विविधं चेष्टे
 शब्दढाढादेरिति अकर्षकत्वात् तत्र च विकुर्वाणोऽहं प्रिया

नपि प्राणान् वा विनेष्ये स्वाम्यर्थे त्यज्यामि ज्ञानार्थोत्प्रेषदत्या
दिना व्ययार्थं मं व्ययोधर्मादिषु विनियोगः अथवा यत्र उदानेव
जङ्गमेत्यामि पूर्वेष्वप्येव मं ॥ २१ ॥

विनेष्ये क्रोधमथवा क्रममाणोऽरिसंसदि । इत्यु
क्त्वा खे पराक्रांस्त तूर्णं स्रनुर्नभस्ततः ॥ २२ ॥

ज०म० विनदत्यादि । यदि वा क्रोधमात्मनो विनेष्ये अपनेष्यामि कर्तृ
स्येचेति तङ् कर्तृस्यस्य क्रोधकर्कषोऽशरीरत्वात् अत्र व्ययान् सम्भ
वतीति अरिसंसदि प्रचुसभायां क्रममाणः अप्रतिबन्धेन प्रवर्त्त
मानः वृत्तिसर्गेत्यादिना वृत्तौ तङ् वृत्तिरप्रतिबन्धः इत्येव
मुक्त्वा स्रनुर्नभस्ततः वायोस्तनयः खे तूर्णं पराक्रांस्त ग्रीष्ममुत्सेहे
उपपराभ्यामित्यनेन सर्गे तङ् सर्ग उत्साहः ॥ २२ ॥

भ० विनेष्यदत्यादि । अथवा क्रोधं विनेष्ये अपनेष्यामि प्रचुहन
नात् घस्त्रामूर्त्तंठादिति मं अमूर्त्तमशरीरं कर्तृस्यादुक्तकर्कषका
दिपूर्वनीजआत्मनेपदमिति विद्यासागरः स्वमतेऽपि शब्दढाढा
देरित्यतोमण्डकमुत्था वेरित्यनुवर्त्तते इति वाच्यं क्रोधं विन
यतइत्युदाहरणदर्शनात् अन्ये तु विपूर्वत्वं न वदन्ति तत्र बाधु
विगणय्य नयन्ति पौरुषं विहितक्रोधजयाजिगीषवदत्यादिदर्श
नात् किं कुर्वन् अरिसंसदि प्रचुसभायां क्रममाणः अप्रतिबन्धेन
चेष्टमानः वृत्त्युत्साहेत्यादिना मं वृत्तिरप्रतिबन्धः इत्येवमुक्त्वा
नभस्ततोवायोः स्रनुः पुनोऽनुमान् खे आकाशे तूर्णं ग्रीष्मं परा

क्रंस्त उत्साहं चकार पूर्व्वोत्साहे मं आस्मान्नरूपोऽचोत्साहः
स्वक्रमोऽमे इति नेम् ॥ २२ ॥

परीक्षितमुपाक्रंस्त राक्षसी तस्य विक्रमं । दिवमा
क्रममाणेव केतुताराभयप्रदा ॥ २३ ॥

परीत्यादि । तस्य हनूमतोविक्रमं शैथ्यं परीक्षितुं राक्षसी ज०म०
उपाक्रंस्त उत्साहे पूर्व्ववत्तद् दिवमाक्रममाणेव यथा केतुः स्वर्भानुः
तारा नभस्तुङ्गहति भयङ्करा आकुलङ्गमनइति तद् तच्च हि
ज्योतिरुद्गमनइत्युक्तं केतुतारायाश्च ज्योतिःस्वभावत्वात् ॥ २३ ॥

परीत्यादि । तस्य हनूमतोविक्रमं शैथ्यं परीक्षितुं राक्षसी भ०
उपाक्रंस्त उत्साहते स्म पूर्व्ववत्तं दिवमाकाशमाक्रममाणा उद्गम
पूर्व्वकं प्राप्नुवती केतुस्वभावा तारेव भयप्रदा भयं प्रददातीति
हनजनादिति उः आङ्गोभोद्गमइति मं आक्रामति धूमः समि
त्यत्र उद्गमोन विवक्ष्यते किन्तु व्याप्तिमात्रं ॥ २३ ॥

जले विक्रममाणाया हनूमान् शतयोजनं । आस्यं
प्रविश्य निरगादणूभूयाप्रचेतितः ॥ २४ ॥

जलइत्यादि । विक्रममाण्याः पद्भ्यां विचरन्त्याः वेपादवि ज०म०
हरणइति तद् जलयहणात् गतिविशेषन्दर्शयति आस्यं शतयोज
नं शतं योजनानि यस्य प्रमाणतः तदणूभूय सूक्ष्मीभूय प्रविश्य

निरगात् निर्गत उदरं विदार्येत्यर्थात् अप्रचेतितः अविज्ञातः
॥ २४ ॥

भ० जलइत्यादि । जले विक्रममाणायाः पद्मां विहरन्त्याराच
स्याः शतयोजनमासं प्रविश्य हनुमान् अप्रभूय सूक्ष्मीभूय अप्र
चेतितस्तथा अपरिज्ञातः सन् निरगात् निर्गतः कर्णपथेनेत्य
र्थात् उदरं भित्तेत्यन्ये तत्तु रामायणविरुद्धं शतं योजनानि
प्रमाणतोयस्येति विग्रहः वेःपद्मिरिति संपद्मिरिति वज्रत्वनिर्देशेन
पादमात्रस्य करणत्वे वेःक्रमोममिति बोध्यं न तु साधु विक्रमते
वाजीत्युदाहरणदर्शनात् वज्रपादकरणत्वं वाच्यं वेःपद्मामिति
कातन्त्रसूत्रे दित्वमुपलक्षणं तेन तन्मते साधु विक्रमते वाजोत्या
दिसिद्धं ॥ २४ ॥

द्रष्टुं प्रक्रममाणोऽसौ सीतामभोनिधेस्तटं । उपा
क्रंस्ताकुलं घोरैः क्रममाणैर्निशाचरैः ॥ २५ ॥

ज० म० द्रष्टुमित्यादि । असौ हनुमान् सीतां द्रष्टुं प्रक्रममाणः आरभ
माणः आदिकर्म यथा भोक्तुं प्रक्रमतेदति उदधेस्तटमुपाक्रंस्त
गन्तुं प्रारब्धवानित्यर्थः ततश्च प्रोपयोरादिकर्मणि समानार्थत्वात्
प्रोपाभ्यांसमार्थाभ्यामिति तद्ध घोरैः रौद्रैः निशाचरैराकुलं
व्याप्तं तटं क्रममाणैः दतस्ततो गच्छद्भिः अनुपसर्गादेति तद्ध ॥ २५ ॥

भ० द्रष्टुमित्यादि । असौ हनुमान् निर्गतः सन् सीतां द्रष्टुं प्रक्रम
माण आरभमाण उदधेस्तटमुपाक्रंस्त गन्तुमारभते स यद्यपि

भोक्तुमुपक्रमते इत्यादावारम्भमात्रमुपक्रमे रर्थस्तथापीह गमना
रम्भोवाच्यः साचणिकत्वात् द्रष्टुमित्यस्यानुषङ्गेन अभोनिधेस्त
टमुपाक्रंस्तेति वा प्रोपादारम्भेदति मं धोरैर्भयानकैर्निशाचरै
राकुलं व्याप्तं क्रममाणैरितस्ततो गच्छद्भिः वागेरिति मं ॥ २५ ॥

आत्मानमपजानानः शशमात्रोऽनयद्दिनं । ज्ञा
स्ये रात्राविति प्राज्ञः प्रत्यक्षास्त क्रियापटुः ॥ २६ ॥

आत्मेत्यादि । मा कश्चिद्रात्रोदिति तथाविधमात्मानं शरी ज०म
रमवजानानः अपङ्गुवानः अपङ्गवेक्षदति तद् योहि शशमात्रो
भूत्वा स्थितः तेन कथमात्मा लोके नापलपितः स्यात् अनयद्दि
नं अगमयद्दिवसं ज्ञास्ये रात्राविति प्रत्यक्षास्त प्रतिज्ञातवानि
त्यर्थः सम्यतिभ्यामनाथानइत्यात्मनेपदं लुङोभवति आत्मान
ञ्चोत्कण्ठनं ज्ञास्येइत्यकर्मकाचेत्यकर्मकक्रियावचनत्वादात्मने
पदं प्राज्ञः क्रियापटुरिति बुद्धिकौशलं कर्मकौशलञ्च दर्शयति
॥ २६ ॥

आत्मानमित्यादि । असौ शशमात्रः शशपरिमाणोभूत्वा भ०
दिनमनयत् गमयामास दप्नमात्रदयषट्मानेदति मात्रट् कथं
तथाविधस्याल्पकायत्वमित्याह आत्मानमपजानानः अपङ्गुवानः
निङ्गवेक्षदति मं रात्रावहं ज्ञास्येदति प्रत्यक्षास्त प्रतिज्ञातवान्
संप्रतेरस्मृताविति मं ज्ञास्येदति अडादिति मं अविवक्षितकर्म
त्वात् जिञ्ज्यन्तेत्यादिना वा प्राज्ञः क्रियापटुरिति पदद्वयेन
बुद्धिकौशलं क्रियाकौशलञ्च दर्शितं ॥ २६ ॥

संजानानान् परिहरन् रावणानुचरान् वहन् ।
लङ्कां समाविशद्रात्रौ वदमानोऽरिदुर्गमां ॥ २७ ॥

ज०म० सञ्ज्ञेत्यादि । रावणस्यार्थेषु कार्येषु ये चरन्तीति चरेष्टः तान्
वहन् सञ्जानानान् चेतयतः परिहरन् अनाधानि तङ् रात्रौ
लङ्कां समाविशत् प्रविष्टवान् अरिदुर्गमां राक्षसदुर्गमां वदमा
नोभासमानः भासनोपसम्भाषेत्यादिना आत्मनेपदं ॥ २७ ॥

भ० समित्यादि । असौ हनुमान् रात्रौ लङ्कायां समाविशत्
प्रविष्टवान् कीदृशः वदमानः शोभमानोवदन् शोभोपलक्षितं
शोभाहेतुकं वा यथा स्यात्तथा कथयन् वा ज्ञानयत्नप्रलोभेवद
दति मं ज्ञानपदेन ज्ञानपूर्वकत्वात् शोभाप्युच्यतदिति कात त
टीकायां व्याख्यातत्वात् प्रकाशनादौ वददति क्रमदीश्वरसूत्र
दर्शनाच्च शोभा च वदत्यर्थस्य लक्षणभावेन हेतुभावेन वा विशे
षणं न तु तन्मात्रं वाच्यमिति न्यासः वहन् रावणस्यानुचरान्
सेवकान् परिहरन् कीदृशान् संजानानान् चेतयमानान् संप्रतेर
स्मृताविति मं कीदृशीं लङ्कां अरिदुर्गमां शत्रुभिर्दुष्प्रापां ॥ २७ ॥

कश्चिन्नोपावदिष्टासौ केनचिद्वददिष्ट न । शृण्वन्
संप्रवदमानाद्रावणस्य गुणान् जनात् ॥ २८ ॥

ज०म० कश्चिदित्यादि । असौ प्रविष्टः सन् न कश्चिदुपावदिष्ट उपसा
न्वितवान् उपसम्भाषायां तङ् केनचिद्वददिष्ट न न भाषितवान्
विमतौ तङ् विमतिर्नानामतिः संशयस्य आकर्षयन् जनात् प्रवद

मानात् रावणस्य सम्बन्धिनोगुणान् सम्भूय भाषमाणान् व्यक्त
वाचामित्यात्मनेपदं जनानां व्यक्तवाक्यं ॥ २८ ॥

किञ्चिदित्यादि । असौ हनुमान् प्रविष्टः सन् न किञ्चिदुपा म०
वदिष्टं न किञ्चित्प्रलोभनवाक्यं भाषते स्म शान्तब्रह्मेत्यादिना
प्रलोभे मं केनचित् सह न व्यवदिष्टं मामामतिपूर्वकं विचित्रं न
भाषते स्म विमतिपूर्वकं विचित्रकथनमत्र वदत्यर्थः विमतिव्यक्त
सहोक्तोरिति विमतौ मं संप्रवदमानात् सम्भूय व्यक्तं भाषमाणात्
जनात् रावणस्य गुणान् शृण्वन् पूर्वेषु व्यक्तसहोक्तौ मं ॥ २८ ॥

जल्पितोक्तुष्टसङ्गीतप्रनृत्तस्मितवल्लितैः । घोष
स्यान्ववदिष्टेव लङ्का पूतक्रतोः पुरः ॥ २९ ॥

जल्पीत्यादि । पूतक्रतोरिन्द्रस्य या पूः तस्याश्रमरावत्याः ज०
सम्बन्धिनो घोषस्यान्ववदिष्टेव लङ्का अनुशब्दः सादृश्ये सदृशं
वादं कृतवती तैर्जल्पितादिभिः उभयत्रापि जल्पितादिघोषस्य
तुल्यत्वात् लङ्केति तत्स्थोजनउच्यते तेन व्यक्तवाम्निषयत्वात्
अनोरकर्षकादिति तद् तत्र व्यक्तवाचामिति अनुवर्तते न समुच्चा
रणइति ॥ २९ ॥

जल्पितइत्यादि । लङ्का जल्पितादिभिः पूतक्रतोरिन्द्रस्य पुरो म०
ऽमरावत्याघोषस्य शब्दस्य अन्ववदिष्टेव सदृशभाषणं कृतवतीव
उभयत्रापि जल्पितादिघोषणानां तुल्यत्वात् अनुशब्दः सदृशभा
षणद्योतकः तद्गतजनानां भाषणेन तद्भाषणमुपेक्ष्यते अनोरका
दिति मं अनुपूर्वादकर्षकाददेशतौ व्यक्तवाचामात्मनेपदमिति

केचित् तन्मते लङ्काशब्देन लक्षणया लङ्कास्थितजनउच्यते व्यक्त
वाचामिति तु वोपदेवेन नाङ्गीकृतं अनोरकर्मकइति कातन्त्रस्य
चेऽपि व्यक्तवाचामित्यस्य सम्बन्धोनाङ्गीकृतः जल्पितं व्यक्तभाषणं
उक्तुष्टमाङ्गानं सङ्गीतं सग्यक् गानं प्रनृत्तं मर्त्तनशब्दः स्मितं हा
स्यशब्दः वल्गितं मत्तवचनं ॥ २८ ॥

ऐदिप्रवदमानैस्तां संयुक्तां ब्रह्मराक्षसैः । तथाव
गिरमाणैश्च पिशाचैर्मामशोणितं ॥ ३० ॥

म०ज० ऐदित्यादि । तां ब्रह्मराक्षसैः संयुक्तां हनूमानैत् जगाम इषो
लङ्कित रूपं विप्रवदमानैः परस्परविरुद्धार्थाभिधायिभिः विप्र
स्वापात्मके व्यक्तवाचां समुच्चारणे विभाषाविप्रस्वापइति तङ्
तथा पिशाचैर्मामशोणितमवगिरमाणैः भक्षयद्भिः संयुक्तां गिर
तेरभ्यवहारार्थत्वादवाङ्मूढइति तङ् मांशशोणितमिति जातिर
प्राणिनामित्येकवङ्गावः ॥ ३० ॥

भ० ऐदित्यादि । हनूमान् तां लङ्कां ऐत् गतवान् इषोधां रूपं
कीदृशीं ब्रह्मस्वरूपैस्तात्मन्भिर्भिर्व्या राक्षसैः संयुक्तां कीदृशैः
विप्रवदमानैः सम्भूय विरुद्धप्रस्तापिभिः एकोयादृक् वदति अप
रस्तादृक् न वदति वितण्डां कुर्वद्भिरित्यर्थः तद्योगेवेति मं तद्यो
गइति तयोः पूर्वोक्तयोः विमतियुक्तसहोक्त्यर्थो गे युगपत्प्रवृत्तौ
विमतिरिह विरुद्धप्रस्तापमात्रं तथा पिशाचैः संयुक्तां कीदृशैर्मां
शशोणितस्यावगिरमाणैर्भक्षयद्भिः अवाङ्गिरतेरिति मं मांश

शोणितमिति समाहारद्वन्द्वः पिशितमश्नातीति पिशाचोमणीषा
दिस्त्वात्तव्यवान् ॥ ३० ॥

यथास्वं सङ्गिरन्ते स्म गोष्ठीषु स्वामिनोगुणान् ।
पानशौण्डाः पथः क्षीवावृन्दैरुदचरन्त च ॥ ३१ ॥

यथेत्यादि । ब्रह्मराक्षसाः पिशाचाश्च यथास्वमात्मीयस्य स्वा ज'म०
मिनोगुणान् गोष्ठीषु गोष्ठीमध्ये सङ्गिरन्ते स्म अभ्युपगतवन्तः समः
प्रतिज्ञानद्विति तङ् पानशौण्डाः पानासक्ताः क्षीवामत्ताः सन्तः
पथोमार्गानुदचरन्त उत्क्रम्य गच्छन्ति स्म उदस्यरः सकर्मका
दिति तङ् वृन्दैरिति सम्भूयेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

यथेत्यादि । ब्रह्मराक्षसाः पिशाचाश्च यथास्वं स्वीयस्य स्वामि भ०
नोगुणान् गोष्ठीषु गोष्ठीमध्ये सङ्गिरन्ते स्म अभ्युपगतवन्तः समः
प्रतिज्ञायामिति मं पाने शौण्डाश्चाशक्ताः अतएव क्षीवाः मत्ताः
सन्तः वृन्दैः सम्भूय पथोमार्गान् उदचरन्त उत्क्रम्य जगुः उच्च
रः सन्तदिति मं ॥ ३१ ॥

यानैः समचरन्तान्ये कुञ्जराश्चरथादिभिः । संप्रा
यच्छन्त वन्दीभिरन्ये पुष्पफलं गृभं ॥ ३२ ॥

यानैरित्यादि ॥ अन्ये यानैः कुञ्जरादिभिः समचरन्त सञ्च ज०म०
रन्ते स्म समसृतीयायुक्तादिति तङ् अन्ये वन्दीभिरानीताभिः
सम्पदाने द्वतीया अग्निष्टव्यवहारद्वतीयाचतुर्थ्यर्थे भवतीति वच

नादन्दीभवत्यर्थः पुष्पफलं शोभनं सन्नायकत्वं ददति सा दान
यसाचेष्टतुर्थ्यर्थ इति तर्ह् पुष्पफलमिति जातेरेकवद्भावः ॥ ३१ ॥

भ० यानैरित्यादि । अन्ये कुञ्जरादिभिर्यानैः समचरन्त सञ्चर
न्ते सा समस्येति मं अन्ये शुभं शोभनं पुष्पं फलञ्च वन्दीभिः दृढ
हतस्त्रीभिः संप्रायच्छन्त संप्रददुः सन्दानोभेऽधर्मो नित्यमिति संप्र
दाने तृतीया वन्दीभिः सह विहरणेच्छया ताभ्योददुरित्यधर्मः
दानः साचेच्छ्यर्थे इति मं सेत्यनेन समस्येत्यस्मात् श्री आह्वयते
॥ ३२ ॥

कोपात्काश्चित्प्रियैः प्रत्तमुपायंसत नासवं । प्रेम
जिज्ञासमानाभ्यस्ताभ्योऽश्रयत कामिनः ॥ ३३ ॥

ज० म० कोपादित्यादि । काश्चित् स्त्रियः कोपात् अन्यस्त्रीगमनजनि
तात् आसवं मद्यविशेषं नोपायंसत न स्त्रीकृतवत्यः विभावोपयम
इत्यकिलपक्षे रूपं उपायमः स्त्रीकरण इति तद् पाणियहणपूर्व
स्य स्त्रीकरणस्य तत्र स्थितत्वादौपचारिकमत्र स्त्रीकरणं द्रष्टव्यं
समुदाङ्भ्यायमोग्रन्थ इति वा तद् उदाङ्पूर्वस्य यमआदाना
र्थत्वात् अवसरप्राप्तन्तु सूत्रदयमुदाहृतं स्यात् प्रियैः प्रत्तन्दत्तं
अचउपसर्गात्तः प्रेम जिज्ञासमानाभ्यः किमस्मासु प्रेमास्ति वा न
वेति कृतकोपप्रकाशेन आतुमिच्छन्तीभ्यः आसुसुहृद्भांसन इति
तर्ह् ताभ्योयोषिद्भाः कामिनः अश्रयत न मे लदन्या प्रियास्तीति
तदीयशरीरस्यार्धनेन प्रपद्यन्तुः प्रपाउपलब्धने इत्यात्मने

पदं वाचा उपलब्धनं शरीरस्पर्शनं स्नायुजित्यादिना संप्रदानं
संज्ञायां चतुर्थी तासां ज्ञापयितुमिच्छमाणात् ॥ ३३ ॥

कोपादित्यादि । काश्चित् स्त्रियः कोपात् सपत्नीसङ्गजनितात् भ०
प्रियैः प्रत्नं प्रदत्तमासवं मद्यविशेषं नोपायंसत न स्त्रीकृतवत्यः
उपयमोविवाहइति मं विवाहः स्त्रीकारः उपायमः स्त्रीकरणे
इति क्रमदीश्वरसूत्रदर्शनात् यमः सूचनेवात्तदाहइति सेः कित्वा
भावपक्षे मलोपाभावः अत्राप्युदाहः स्त्रीकारः स्त्रीकरणेवेति
परसूत्रदर्शनात् उपयमोविवाहइत्यत्र विवाहः पाणिग्रहणमे
वेति चेत् जिन्ज्यन्तपिवेत्यादौ अग्रन्थोत्समायमइति फलवत्क
र्त्तरि उपाङ्गपूर्व्याभं प्रत्नमिति ग्यचसवेति दाञ्जः क्ते तादेशः अ
न्यासु प्रियस्य स्नेहोऽस्ति न वेति सन्दिग्ध कृतकोपेन प्रेम ज्ञातुमि
च्छन्तीभ्यस्ताभ्यः स्त्रीभ्यः कामिनोऽग्रस्यत न मेऽन्या प्रियास्तीति
ज्ञापनार्थं श्रपथं चक्रुः श्रपथाशीर्गत्यनुकारे श्रपेति मं मिथ्या निरा
सार्थं ज्ञापनमिह श्रपथः वाचा शरीरस्पर्शनमिति पाणिनीयाः
यस्मैदित्येत्यादिना संप्रदानत्वं सृष्टवन्ननुज्ञेति ज्ञोमं ॥ ३३ ॥

प्रादिदृक्षत नोनृत्यं नाश्रुश्रूषत गायनान् । रामं
सुसूर्पमाणोऽसौ कपिर्विरहदुष्वितं ॥ ३४ ॥

प्रादीत्यादि । असौ कपिर्लङ्कायां नोनृत्यं प्रादिदृक्षत गाय ज०ग०
नान् गायकान् गच्छकन् युच नाश्रुश्रूषत न श्रोतुमिष्टवान् किमि
ति रामं विरहदुःखितं सुसूर्पमाणः स्मर्तुमिहन् सनन्तेभ्यः पूर्व
वदात्मनेपदं अज्ज्ञानगमांसनीति दीर्घत्वं उदोऽप्यपूर्वस्येत्युत्वं
॥ ३४ ॥

भ० प्रादीत्यादि । असौ कपिलङ्गायां नृत्यं नटनं न प्रादिदृश्यत न
 द्रष्टुमिच्छति स गायनान् नाशुश्रूषत न श्रोतुमिच्छति स तद्गी-
 तश्रवणेन गायनश्रवणमुपचर्यते यतोऽसौ विरहेण दुःखित
 रामः सुसूक्ष्माणः स्मर्तुमिच्छन् सर्वत्र स्मृद्दशननुज्ञेत्यादिना
 सगि मं णुर्नानिमीत्यगुणत्वं दृशः शङ्काजिति षड् षडोःकःसे
 श्रुस्मृधात्वोर्धोऽञ्जनिङ्गमामिति दीर्घः स्मरतेर्च्चेदिरणावुरि-
 त्युर् गायतेर्गोणनट्यकाविति णनट् ॥ ३४ ॥

अनुजिज्ञासते वाय लङ्कादर्शनमिन्दुना । तमो
 पक्षविमुक्तांशुपूर्वस्यां दिश्युदैयत ॥ ३५ ॥

ज० म० अन्वित्यादि । अथैतस्मिन्प्रस्तावे इन्दुना चन्द्रेण उदैयत उदि-
 तं दृषोभावे लङ्घि रूपं पूर्वस्यां दिशि पूर्णेनेति दर्शयति दृश्यते
 यत् दर्शनं रूपं लङ्कायारूपमनुजिज्ञासतेव पूर्वेण प्राप्तस्यात्मने
 पदस्य नानोर्ध्व इति प्रतिषेधः तमोपहास्तमोविध्वंसमानाः विमु-
 क्ताः प्रेरिता अंशवोयस्मिन् उदयदति ॥ ३५ ॥

म० अन्वित्यादि । अथानन्तरमिन्दुना पूर्वस्यां दिशि उदैयत
 उदितं दृषोभावे धी पूर्वस्यां दिशीत्युपादानेन इन्दोः पूर्णत्वं
 सूचितं कृष्णपक्षः सूचितोवा किङ्कर्षता लङ्कायाश्च दर्शनं हनूम-
 तेत्यर्थात् तदनुज्ञातुमनुमन्तुमिच्छतेव चन्द्रोदये सत्येव हनू-
 मता लङ्का द्रष्टव्येति तत्र तदनुमतिरुत्प्रेक्ष्यते अन्ये तु दृश्यत इति
 दर्शनं रूपं लङ्कायारूपं ज्ञातुमिच्छतेवेत्याह स्मृद्दशननुज्ञेत्यत्र

अमुवर्जनाच्च मं तमोपहाअन्धकारविध्वंसकाविमुक्ताः प्रेरिता
अश्रवोयचेत्युदयक्रियाविशेषणं यद्यपि परमते ज्ञानस्य पूर्वनिपा
तो दृश्यते तथापि विमुक्तशब्दस्यात्र न पूर्वनिपातोगमकत्वात् अत
एव दैक्यं सोऽन्वयेसतीत्युक्तं केचित्तु हन्तेर्भावेकिप् तमोपहन
नाय विमुक्ताश्रवोयचेत्याहुः ॥ ३५ ॥

आशुश्रूषन् समैथित्यावार्त्ता हर्म्येषु रक्षसां । शीय
मानान्धकारेषु समचारीदशङ्कितः ॥ ३६ ॥

आश्रित्यादि । सकपिर्मेथित्याः सीतायावार्त्तामाशुश्रूषन् श्रोतु च०म०
मिच्छन्प्रत्याङ्भ्यां श्रुतद्वयात्मनेपदप्रतिषेधः रक्षसां हर्म्येषु
गृहेषु समचारीत् सङ्क्रान्तवान् अतोऽज्ञानस्थेति वृद्धिः शीयमा
नान्धकारेषु अपगच्छन्मस्तु बहुशतने शदेःश्रितइति तङ् पात्रे
ति शीयादेशः अशङ्कितः शङ्कारहितः ॥ ३६ ॥

आश्रित्यादि । हनूमान् मैथिल्यावार्त्तामाश्रोतुमिच्छन् भ०
रक्षसां हर्म्येषु सौधगृहेषु समचारीत् संचरति य इतोयायोगा
भावात्समस्थेति न मं व्रजवदेति त्रिः स्मृदृशननुज्ञेत्यादावाङ्
वर्जनाच्च मं कीदृशेषु शीयमानाअपगच्छन्तोऽन्धकारायेभ्यः
शदोऽपि ममिति मं अशङ्कितः निर्भयः कर्त्तरि क्तः अकर्षकत्वात्
भावेक्तोवा शङ्काजाताऽस्थेति इतोऽस्य जातइति इतोवा ॥ ३६ ॥

शतसाहस्रमारक्षं मध्यगं रक्षसां कपिः । ददर्श
यं कृतान्तोऽपि म्रियेतासाद्य भीषणं ॥ ३७ ॥

ज०म० श्रुतेत्यादि । मध्यमं मध्यप्रकोष्ठगतं आरचं गोपकं व्रतसाहस्रं रक्षसां लक्षमात्रं ददर्श विलोकितवान् व्रतसहस्रं परिमाणमस्येति प्राप्नोतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्वयहणमलुकीति वचनात् व्रतमानविंशतिकेत्यादिना अणि संख्यायाः संवत्सरेत्युत्तरपददृष्टिः भीषणं भयानकं आसाद्य प्राप्य कृतान्तोऽपि यमोऽपि विद्येत प्राणान् सन्त्यजेत् म्रियते लुङ्लिङोऽयेति तङ् तत्र हि श्रुत इत्यनुवर्तते ॥ ३७ ॥

भ० श्रुतेत्यादि । कपिर्माध्यमं मध्यप्रकोष्ठगतं रक्षसामारचं ददर्श व्रतसाहस्रं व्रतसहस्रं परिमाणमस्येति विकारसंघेत्यादिना तदस्य परिमाणमित्यर्थे णः सुपञ्चालादिनादुत्तरपदे दृष्टिः यं भीषणं भयङ्करं आसाद्य प्राप्य कृतान्तोऽपि विद्येत प्राणान् त्यजति किमु तान्यः विधिनिमग्नयेत्यादिना सम्भावनायां स्त्री मृकृष्टीभ्येममिति मं ॥ ३८ ॥

अध्यासिसिषमाणेऽथ वियन्मध्यं निशाकरे । कासाञ्चक्रे पुरी सौधैरतीवोक्तासिभिः सितैः ॥ ३८ ॥

ज०म० अथेत्यादि । अथ निशाकरे चन्द्रमसि वियन्मध्ये अध्यासितुम् रोदुमिच्छति सति पूर्ववत्सन इत्यात्मनेपदं आसौरेनुदात्तेत्वमात्मनेपदनिमित्तं तेनैव सनन्तादपि भवति अत्र सनि इटि कृते अजादेर्दन्तीयस्येति दिव्यचनं पुरी लङ्का कासाञ्चक्रे बोभते सा सौधैः सौधानां ज्योत्स्नयाचोक्तास्यमानत्वात् आसाद्यचवदिति तङ् ॥ ३८ ॥

अधेत्यादि । अद्यानन्तरं निशाकरे चन्द्रे आकाशस्य मध्य भ०
मध्यासितुमारोदुमिच्छति सति पुरो लङ्का सौधैर्गृहविशेषैः
काशाञ्चक्रे शुशुभे काश्टङ्कुशब्दइत्यस्थानेकार्थत्वात् दोष्यर्थता
काश्टङ्दीप्तौ दन्थान्तोऽस्तीति विद्यासागरः केचित्तु काशाञ्च
कदति तालव्यशकारवान् पाठः काश्टङ्कुतावित्यस्य रूपं वदन्ति
॥ ३८ ॥

इन्दुचषकसंक्रान्तमुपायुक्तं यथामृतं । प्रयु
ञ्ज्ञानः प्रियावाचः समाजानुरतोजनः ॥ ३९ ॥

इन्दुमित्यादि । एवं शोभितायां लङ्कायां समाजानुरतः ज०म०
पानगोष्ठीरतोजनः चषकसंक्रान्तं मद्यभाजने प्रतिविम्बेन संक्रा
न्तमिन्दुमुपायुक्तं उपभुक्तवान् प्रतिविम्बावह्निन्नस्य मद्यस्योप
लक्ष्यमाणत्वादेवमुक्तं यथाऽमृतं अमृतमिव प्रियाअनुकूला
वाचः प्रयुञ्ज्ञानः अभिदधानः प्रोपाभ्यामिति तद् ॥ ३९ ॥

इन्दुमित्यादि । एवं शोभितायां लङ्कायां समाजानुरतः भ०
पानगोष्ठीरतोजनश्चषकसंक्रान्तं मद्यपात्रे प्रतिविम्बेन सङ्गतं
चन्द्रमुपायुक्तं दर्शनादक्रियाव्याप्यं चकार चन्द्रस्योपयोगोद
र्शनादिरूपएव जयमङ्गलायान्तु चन्द्रमुपायुक्तं वुभुजे चन्द्र
शब्देन तत्प्रतिविम्बावह्निन्नमद्यभागस्य लक्षितत्वात् यथामृतमि
वेत्युक्तं किं कुर्वन् यथामृतं तदत् प्रियावाचः प्रयुञ्ज्ञानः पीयता
मित्याद्यनुकूलवाचोऽभिदधानः युजिरउद्गच्छति मं महाका
व्योचितं मधुपानवर्णनमिदं ॥ ३९ ॥

संक्षुण्णवानद्वोत्कण्ठामुपाभुङ्क्त सुरामलं । ज्यो-
त्स्नायां विगलन्मानस्तरुणोरक्षसां गणः ॥ ४० ॥

ज०म० संक्षुण्णवानद्वत्यादि । रक्षसां तरुणोगणः उत्कण्ठां प्रियासु संक्ष-
रणं संक्षुण्णवानद्व समुत्तेजयन्निव समः क्षुवदति तङ् ज्योत्स्ना-
यां सुरां अलमत्यर्थं उपभुङ्क्त अभ्याहतवान् भुजो नवनदति तङ्
विगलन्मानः ॥ ४० ॥

भ० संक्षुण्णवानद्वत्यादि । तरुणोद्युवा रक्षसां गण उत्कण्ठां प्रियाभि-
लाषं संक्षुण्णवानद्व समुत्तेजयन्निव ज्योत्स्नायां सुरां मदिरां
अलमत्यर्थं उपभुङ्क्त भक्षितवान् सुरापानादेव विगलन्मानः
अपगतमानः संक्षोः मुजोऽग्नेरिति मं उत्कण्ठोक्ताऽनवाप्तौ
योऽभिलाषस्तदवाप्तयेदति ॥ ४० ॥

मध्वपाययत स्वच्छं सोत्पलं दयितान्तिके । आत्मानं
सुरताभोगविश्रम्भोत्पादनं मुहुः ॥ ४१ ॥

ज०म० मध्वेत्यादि । कीदृशं मधु स्रवत्वात् सोत्पलतया सुरभित्वात्
शोभनं जातं यतः स्वयमात्मानं मुहुः रपाययत पायितवत् शेरणा-
विति तङ् दयितान्तिके दक्षितस्य समीपे सुरताभोगः सुरतवि-
मर्दः तत्र विस्मयः तस्योत्पादनं जनकं उत्पादयतीति कृत्यस्युटो
वज्जलमिति कर्त्तरि ल्युट् ॥ ४१ ॥

भ० मध्वेत्यादि । रक्षसां गणोदयितान्तिके रमणीसमीपे आ-
त्मानं मधु मुहुर्भारं वारं अपाययत जिन्वन्त्यन्तपिवेति मं यदा

मध्येव कर्तृभूतमात्मानं अपाययत् निसृष्टमपि रक्षोगणं सुरा
पानमकारयत् मधुगुणादेव पानात् जेठेऽजौवेदति मं अजौ म
धुनः कर्मत्वात् मधु कीदृशं खड्गं निर्मलं सौत्यलं प्रियाकर्णोत्पल
प्रतिविम्बात् सौरभाय प्रक्षिप्तोत्पलं वा सुरताभोगे सुरतविमर्दे
विश्रम्भस्य विश्वासस्य उत्पादनं जनकं कभावेऽमोति कर्त्तरि अनट्
भावेऽनटि रूपकालङ्कारोवा नन्दादित्वाद्वाऽनः उत्पादनचम
मिति पाठस्तु सुगम एव ॥ ४१ ॥

अभीषयन्त ये शक्रं राक्षसारणपण्डिताः । अवि
स्त्रापयमानस्तान् कपिराटीङ्गुहाङ्गुचं ॥ ४२ ॥

अभीत्यादि । एवं रक्षस्य यथायथं चेष्टमानेषु ये राक्षसा ज०म०
रणपण्डिताः संयामविज्ञाः शक्रमभीषयन्त भीषितवन्तः भीरुभ्या
हेतुभयइति तङ् भियोहेतुभये पुक् भयपक्षमपलक्षणं तेन
स्त्रायतेरपि भवति तानसौ कपिरविस्त्रापयमानः विस्त्रायमकार
यन् । त्यं स्त्रायतेरित्यालं गृहाङ्गुहमाटीत् गतवान् लुब्धिरूपं
॥ ४२ ॥

अभीषयन्तेत्यादि । रणे पण्डिताः कुशलाये राक्षसाः श म०
पुन्र अभीषयन्त चाषितवन्तः तान् अविस्त्रापयमानः विस्त्रिता
स्त्र कारयन् मधुपानाद्यासक्ततया तैरविज्ञातइति भावः असौ
कपिर्युद्धात् एकस्मात् गृहमपरमाटीत् जगाम भीर्भीषवेति
जौ मं भीषादेशस्य अत्र चाङ्गुर्थइत्यनुवर्त्तते अत्र ध्वयोभयं

तत्तु राक्षसकर्मतएव सिद्धः सिम्भोर्धाङ्ग्येमञ्चेति जौ इकार
स्थालं मञ्च अटेश्यामिः ॥ ४२ ॥

सीतां दिदृक्षुः प्रच्छन्नः सोऽगर्हयत राक्षसान् । अ
वञ्चयत मायाश्च स्वमायाभिर्नरदिषां ॥ ४३ ॥

म० सीतामित्यादि । सकपिः सीतां दिदृक्षुः सीतान्द्रष्टुमिच्छुः प्रच्छन्नः
राक्षसान् गर्हयत व्यामोहयत् स्वमायाभिश्च नरदिषां मायाश्च
अवञ्चयत अतिसंहतवान् वृधिवञ्चेतः प्रलभ्यते इति तड् ॥ ४३ ॥

भ० सीतामित्यादि । सीतां दिदृक्षुर्द्रष्टुमिच्छुः प्रच्छन्नो गुप्तः सकपिः
राक्षसान् अगर्हयत व्यामोहयत् स्वमायाभिर्नरदिषां राक्ष
सानां मायाश्च अवञ्चयत वृथा चकार प्रतारोवञ्चिगर्ह्येति मं
प्रतारोविषम्वान्नमिथ्यास्थानमिति केचित् ॥ ४३ ॥

अपलापयमानस्य शत्रून् तस्याभवन्मतिः । मिथ्या
कारयते चारैर्घोषणां राक्षसाधिपः ॥ ४४ ॥

म० अपेत्यादि । तस्य कपेः शत्रून् राक्षसान् अपलापयमानस्य
न्यकुर्वन्तः विभाषालीयतेरित्याले लिख्यः संमानेत्यादिना शालिनी
करणेन्यग्भावेन आत्मनेपदं मतिरभवत् कीदृशीत्याह मिथ्या
कारयत इति अर्थं राक्षसाधिपतिश्चारैर्दण्डवाहकैः यां घोषणां
पुनः पुनः कारयति जायते जायतेति तां मिथ्या कारयते येना

हमविज्ञातएव प्रविष्टः मित्योपपदात्कुञ्जोऽभ्यासइति तङ् अ
भ्यासस्य पुनःपुनःकरणं ॥ ४४ ॥

अपेत्यादि । शत्रून् राक्षसान् अपलापयमानस्य वक्ष्यमानस्य भ०
तस्य कपेरित्यं मतिरभवत् मिथ्यारिति लियोङ्ग पूजाभिभवे च
लापेरिति चकारात् प्रतारे मं कीदृशी मतिरित्याह राक्षसाधि
पोरावणश्चारैर्घोषणां मिथ्या कारयते जाग्रत जाग्रतेत्युच्चैर्घुष्टं
मिथैव चारैः कारयति तां कर्तुं चरान् पुनःपुनः प्रयुक्ते निष्कल
मेव येनाहमविज्ञातएव भ्रमामि मिथ्याकारेऽभ्यासइति मं
अभ्यासः पौनःपुन्यं चरएव चारः स्वार्थे णः ॥ ४४ ॥

गूहमानः स्वमाहात्म्यमटित्वा मन्त्रिसंसदः । नृभ्यो
ऽपवादमानस्य रावणस्य गृहं ययौ ॥ ४५ ॥

गूहेत्यादि । स्वमाहात्म्यं स्वपराक्रमं गूहमानः आवृण्वन् ज०म०
ऊदुपधायागोहदत्युत्वं स्वरितजितइति तङ् अटित्वा मन्त्रि
संसदः शुक्सारणादिगृहाणि गत्वा रावणस्य गृहं ययौ कीदृ
शस्य नृभ्योऽपवादमानस्य कुप्यतः असूयतोवा अपादइति तङ्
नृभ्यइति क्रुधद्गृहेति सम्यदानसंज्ञायां चतुर्थी ॥ ४५ ॥

गूहेत्यादि । असौ स्वमाहात्म्यं स्वपराक्रमं गूहमानः संवृ भ०
खन् मन्त्रिणां संसदोऽगृहाणि अटित्वा गत्वा रावणस्य गृहं ययौ
कीदृशस्य नृभ्योऽपवादमानस्य असूयतः जिन्व्यन्तपिवेत्यादिना
अपवादेर्मं यस्मैदिसेत्यादिना असूयार्थे न संप्रदानत्वं गूहमान

संहृतौ उभयपदी णुर्धूदति गुणः गुहाणोरुत्थोकारस्य
ऊर्ध्वं ॥ ४५ ॥

दिशोद्योतयमानाभिर्दिव्यनारीभिराकुलं । श्रिय
मायच्छमानाभिस्तत्तमाभिरनुत्तमां ॥ ४६ ॥

ज०म० कीदृशं गृहमित्याह । दिशदित्यादि द्योतयमानाभिः भासय
मानाभिः णिचस्येति तद्ध् दिव्यनारीभिः उत्तमाभिः प्रधाननायि
काः । अकुलं व्याप्तं श्रियमनुत्तमामतिशयवतीं श्रयच्छमानाभिः
स्त्रीकुर्व्याणाभिः समुदाङ्म्यदति तद्ध् ॥ ४६ ॥

भ० दिशदित्यादि । कीदृशं गृहं यथै दिव्यनारीभिर्दिवि भवाभिः
स्त्रीभिराकुलं व्याप्तं कीदृशीभिः दिशोद्योतयमानाभिः भासयमा
नाभिः ज्योत्स्नाः दुभयपदं उत्तमाभिः श्रेष्ठाभिः अनुत्तमां श्रित्य
त्कृष्टां श्रियं श्रयच्छमानाभिः स्त्रीकुर्व्याणाभिः जिन्वन्तीत्यादिना
आङ्पूर्व्यमोमं न विद्यते उत्तमं यस्यादति विग्रहः उत्तमेऽनु
त्तमं विद्यादिति द्विरूपकोषः ॥ ४६ ॥

नित्यमुद्यच्छमानाभिः सरसभोगकर्मासु । जाना
नाभिरलं लीलाकिलकिञ्चितविभ्रमान् ॥ ४७ ॥

ज०म० नित्येत्यादि । सरसभोगकर्मासु कामोपभोगक्रियासु नित्य
मुद्यच्छमानाभिः पूर्व्ववत्तद्ध् लीलाः स्त्रीणां शृङ्गारचेष्टाविशेषाः

तथाचोक्तं लीलाः सलीलाः किलकिञ्चितानि विव्येकमायायित
विभ्रमाणि । विचित्रमाकुटमिदेषितानि योज्यानि तज्ज्ञैः सुकुमार
नृत्यइति लक्षणैषां नृत्यशास्त्रे ॥ ४७ ॥

नित्यमित्यादि । कोटश्रीभिः सुरतसमोगकर्षसु कामोप भ०
भोगक्रियासु नित्यमुद्यद्मानाभिः उद्यमं कुर्वन्तीभिः जिन्ज्यन्ते
त्यादिना उत्पूर्व्यमोमं लीलाकिलकिञ्चितविभ्रमान् शृङ्गार
चेष्टाविशेषान् अलमत्यर्थं जानानाभिः पूर्ववत् अगिज्ञोमं प्रिया
नुकरणे लोलावेशभाषाविचेष्टितैः क्रोधाश्रुहर्षभीत्यादेः सङ्करः
किलकिञ्चितं विभ्रमस्वरया काले भूषास्थानविपर्ययः ईदृशो
भिर्दिव्यनारीभिराकुलं गृहं यथाविति समन्धः ॥ ४७ ॥

स्वं कर्म कारयन्नास्ते निश्चिन्नोयाज्ञषध्वजः । स्वार्थं
कारयमाणाभिर्यूनोमदविमोहितान् ॥ ४८ ॥

खड्गेत्यादि । स्वमात्मीयं मोहनादिकर्म दिव्यनारीः कार ज०म०
यः अनुष्ठापयन् एषस्रषध्वजः कामदेवः निश्चिन्नआस्ते ताभिरा
कुलमिति योज्यं हृक्कारन्यतरस्यामिति दिक्कर्षकता यूनः स्वार्थं
स्वप्रयोजनं मेथुनाख्यङ्कारयमाणाभिः आकुलं तान् हनूमानिति
वक्ष्यमाणेन समन्धः कीदृशान्मदविमोहितान् मधुपानमद
परवशान् ताभिः ॥ ४८ ॥

खमित्यादि । या दिव्यनारीः स्वं कर्म मोहनादि कारयन् भ०
स्रषध्वजः कामोनिश्चिन्नोभिराकुलः सन्नास्ते यासां कामएवास्ति

न चिन्ता तदिरोधिनी ताभिराकुलं गृहं यथौ घोऽजौजेरित्या
दिना प्रयोज्यस्य कर्त्तृत्वं मदेन विमोहितान् यूनस्तद्वृणान् स्वार्थं
स्वप्रयोजनं कारयमाणाभिः ज्यन्तसोभयपदितात् शब्दज्ञानौ
दर्शितौ ॥ ४८ ॥

कान्तिं स्वां वहमानाभिर्यजन्तीभिः स्वविग्रहान् ।
नेत्रैरिव पिवन्तीभिः पश्यतां चित्तसंहतीः ॥ ४९ ॥

ज०म० कोट्टशाभिरित्याह कान्तिमित्यादि । स्वाङ्गान्तिं शोभां वहमा
नाभिः यजन्तीभिः स्वविग्रहान् ददतीभिः कामिभ्यः तत्र स्वङ्गस्यै
ति णिचक्षेत्यस्य विषयः कान्तिं स्वां स्वविग्रहानिति स्वरितेतदस्य
स्य विषयः विभाषोपपदेनप्रतीयमानइति विभाषाआत्मनेपदं
इत्यात्मनेपदाधिकारः शेषभूतत्वात्परस्मैपदविधानमाह नेत्रै
रिति पश्यतां चित्तसंहतीः चित्तसन्दोहान् पिवन्तीभिरिव गृह
न्तीभिरिव शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदं ॥ ४९ ॥

भ० कान्तिमित्यादि । स्वां कान्तिं वहमानाभिः धारयन्तीभिः
वहोऽपापणे जिन्ज्यन्तपिवेति फलवत्कर्त्तरि मं मन्मथेनार्पिता
काया सैवकान्तिरिति स्मृता । स्वविग्रहान् स्वदेहान् यजन्तीभिः
कामिभ्योऽदतीभिः यजैजौदेवार्चादानसङ्गतिद्वितौ जिन्ज्यन्ते
त्यादौ जिद्धातोः फलवत्कर्त्तर्यात्मनेपदस्यानित्यत्वं नित्यत्वे हि
नवशःपमेइत्यनेन जिद्धातोर्भयपदकथनमनर्थकं स्वात् फल
वत्कर्त्तृनियमितात्मनेपदादन्यत्र परस्मैपदस्य गम्यमानत्वात्

टीक्ष्णमिति निष्पन्नमन्यत्र किं परस्मैपदं न गम्यते तेनात्र यत्रेः
फलवत्कर्त्तर्यपि परस्मैपदं फलवत्कर्त्तरि आत्मनेपदमेव अन्य
त्रोभयपदमिति नवशःपमेजितइत्यस्य साफल्यमिति चेत् कचिद
पवादविषयेऽप्युत्तरीऽभिनिविशतइति न्यायात् नवशःपमेजितइ
त्यनेनोभयपदित्वं विद्यासागरस्तु फलवत्त्वाविवक्षायां पदं संख्या
त्यपश्चात्स्वशब्दादिसम्बन्धात् वाक्ये क्रियाफलस्य कर्त्तृत्वो गम्य
तइत्याह अपरे तु कर्त्तृभिप्रायेऽपि क्रियाफलं विभाषोपपदं न
प्रतीयमानइति सूत्रेण पक्षे आत्मनेपदाभावमाहुः । इत्यात्मने
पदाधिकारः अथ परस्मैपदमुच्यते । पश्यतां जनानां चित्तचक्षु
हान् नेत्रेरिव पिबन्तोभिः स्त्रीभिराकुलं गृहं ययावित्यन्वयः
पापाने नवशःपमे इति पं शब्दः ॥ ४८ ॥

तादृनूमान् पराकुर्वन्नगमत् पुष्पकं प्रति । विमानं
मन्दरस्याद्रेरनुकुर्वदिवश्रियं ॥ ५० ॥

तादृत्यादि । तादृष्यनारीः पराकुर्वन्नपक्षिपन् अगमत्पु ज.म.
पुष्पकमितिः पुष्पकविमानं प्रति येन पुष्पकविमानेन जगाम कीदृ
शं मन्दरस्याद्रेः श्रियमनुकुर्वदिव अनुपराभ्यां कृजः कर्त्तृभिप्राये
चात्मनेपदस्य प्राप्तत्वात् ॥ ५० ॥

तादृत्यादि । हनूमान् तादृष्यनारीः पराकुर्वन् विक्षिपन् पु म.
पुष्पकनामानं विमानं प्रति लक्ष्मीकृत्य अगमत् कीदृशं मन्दरमा
त्रोऽद्रेः श्रियमनुकुर्वदिव स्वश्रिया सहश्रीकुर्वदिव कृजोञ्जित्वाद्
भयपदप्राप्ते चेपपरेति पं तादृष्यत्र तान् इति पठित्वा यान् यूनः

स्वार्थकारयमाणाभिराकुलं गृहं यथौ तान् पराकुर्वन्निति
हतीयस्योकेनाश्वयोजयमङ्गलायामुक्तः व्योमयानं विमानोऽस्त्री
त्यमरः ॥ ५० ॥

तस्मिन् कैलाससङ्काशं शिरःशृङ्गं भुजद्रुमं । अभि
क्षिपन्तमैक्षिष्ट रावणं पर्वतश्रियं ॥ ५१ ॥

ज०म० तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन् विमाने रावणमैक्षिष्ट कैलाससङ्काशं
कैलासतुल्यं शिरःशृङ्गं शिरांसि शृङ्गाणीव यस्य भुजद्रुमं भुजा
द्रुमादव यस्य तं पर्वतस्य श्रियोऽभिक्षिपन्तं अभिभवन्तं अभिप्र
त्यतिभ्यःक्षिपदति परस्त्रोपदं तस्य स्वरितेत्वात् कर्त्तृभिप्रायआत्म
नेपदं प्राप्तं ॥ ५१ ॥

भ० तस्मिन्नित्यादि । हनुमान् तस्मिन् विमाने रावणमैक्षिष्ट दृष्ट
वान् कीदृशं कैलाससङ्काशं कैलासतुल्यं तुल्यतां दर्शयति शिरां
सि शृङ्गाणीव यस्य भुजाश्च द्रुमादव यस्य तादृशं अन्येषां पर्व
तानां श्रियं अभिक्षिपन्तं अभिभवन्तं घेपमित्यादौ प्रत्यभ्यतिक्षि
पेति मं कैलासेति कैलिःप्रयोजनमस्येति विकारसंधेत्यादिना ण्यो
कैलः आस्यतेऽस्मिन्नित्यासः पश्चात् कर्मधारयः कैलीनां समूहः
कैलं पूर्ववर्णः तस्यासदति वा ॥ ५१ ॥

प्रवहन्तं सदामोदं सुप्तं परिजनान्वितं । मघोने
परिमृध्यन्तमारमन्तं परंस्मरे ॥ ५२ ॥

प्रवत्यादि । सदा मोदं कस्तूरिकादिपरिमलप्रवहन्तं प्राद्व ज०म०
हति परस्मैपदं स्वरितेत्वात् सुप्तं ग्रथने संविष्टं परिजनान्वितं
पारिपार्श्विकाधिष्ठितं मघोने इन्द्राय परिमृष्यन्तं असूयन्तं
परेर्भूषति परस्मैपदं मृषेः स्वरितेत्वात् क्रुधद्भुति सम्प्रदान
संज्ञायां चतुर्थी स्मरे कामे परमत्यर्थं आरमन्तं सन्ति कुर्वाणं
व्याङ्परिभ्योरमदति परस्मैपदं रमेरनुदात्तेत्वात् ॥ ५२ ॥

प्रवहन्मित्यादि । क्रीडन्तं रावणं सन्तमुत्कृष्टं आमोदं कस्तूरिकादिपरिमलं सदा सर्वदा वा आमोदं प्रवहन्तं घेपमित्यादौ म०
प्रवहेति पं सुप्तं ग्रथानं परिजनैः पारिपार्श्विकैरन्वितं मघोने
इन्द्राय परिमृष्यन्तं असूयन्तं घेपमित्यादौ परिमृषेति पं यस्मै
दित्तेत्यादिना संप्रदानलं स्मरे कामे परमत्यर्थं आरमन्तं क्रीड
न्तं घेपमित्यादौ व्यापरिरमदति पं ॥ ५२ ॥

व्यरमत् प्रधानाद्यस्मात्परिचस्तः सहस्रदृक् । क्षणं
पर्यरमत्तस्य दर्शनात्यवनात्मजः ॥ ५३ ॥

व्यरेत्यादि । यस्माद्रावणात्सहस्रदृगिन्द्रः परिचस्तः भीचा ज०म०
र्धानामित्यपादाने पञ्चमी प्रधानात् युद्धात् व्यरमत् उपरतव्या
पारोऽभूत् व्याङ्परिभ्योरमदति परस्मैपदं जुगुप्साविरामप्रमा
दार्थानामपादानि पञ्चमी तस्य दर्शनात्माहतात्मजः इन्मूमान्
क्षणं पर्यरमत् तुष्टिमानभवदित्यर्थः साधु रावणेति पूर्ववत्तुः
परस्मैपदं ॥ ५३ ॥

भ० व्यरमदित्यादि । सहस्रद्विगिन्नायस्मात् रावणात् परिच
 स्तोभीतः सन् प्रधानात् युद्धात् व्यरमत् उपरतोऽभूत् यतोऽप
 येत्यादिना भीतिरामयोरपादानं पूर्ववत्पुं सहस्रद्विगिति पदोप
 न्यायोयुक्तः परिव्रजस्तस्य सर्वत्र प्रेरितनेत्रत्वात् तस्य दर्शनात् मा
 रुतात्मजो हनूमान् क्षणं पर्य्यरमत् तुष्टोऽभवत् पूर्ववत्पुं ॥ ५३ ॥

उपारंसीच्च संपश्यन् वानरस्तं चिकीर्षितात् । रम्यं
 मेरुमिवाधूतकाननं यस्य नोर्भिभिः ॥ ५४ ॥

अ० म० उपेत्यादि । तं रावणं पश्यन् वानरः चिकीर्षितात्कर्तुमि
 ष्टात् सीताश्वेषणादुपारंसीत् निवृत्तः उपार्च्येत्यधिकृत्य विभाषा
 कर्मकादिति शङ्कः परस्मीपदं तस्य मेरोरिव रम्यत्वात् यदाह मे
 रुमिव यस्य नोर्भिभिः वातसमूहैः आधूतकाननं प्रचलितवनं मेरुं
 तथा यस्मितकल्लोलैः आधूतानि शिरांस्थाननानि च यस्येति ॥ ५४ ॥

भ० उपेत्यादि । वानरस्तं रावणं संपश्यन् चिकीर्षितात् कर्तुमि
 ष्टात् सीताश्वेषणादपि उपारंसीत् निवृत्तः घपमित्यादां वादूप
 रमदति पक्षे पं यमरमेति इमं मनो मेरुवत् रम्यं यस्य नोर्भिभि
 र्निःश्वसवेगैराधूतानि ईषत्कम्पितानि काननानि गृह्णाणि येन
 कानि शिरांसि आननानि च यस्येति वा मेरुपक्षे यस्य नोर्भिभि
 र्वायुवेगैराधूतानि काननानि वनानि यत्र उर्भिस्तारुके पीडायां
 वेगे सङ्घप्रकाशयोः । काननं विपिने गेहे परमेष्ठिमुखेऽपि चेति
 विश्वः कं शिरीऽम्बुनोरित्यमरः ॥ ५४ ॥

दृष्ट्वा दयितया साकरहीभूतं दशाननं । नात्र
सीतेत्युपारंस्त दुर्मनावायुसम्भवः ॥ ५५ ॥

दृष्टेत्यादि । रहीभूतम्विजनस्थं दशाननं अरुर्मनश्चुरि ज०म०
त्यादिना चै सलोपः दयितया साकं दृष्ट्वा नात्र सीतेति कृत्वा
उपारंस्त विमनानिवर्त्तते ए विभाषाकर्म्मकादिति तद् वायु
सम्भवो हनूमान् ॥ ५५ ॥

दृष्टेत्यादि । दयितया साकं सह रहीभूतं विजनदेशस्थं भ०
दशाननं दृष्ट्वा अत्र सीता नास्तीति ज्ञात्वा दुर्मनादुःखितचित्तो
वायुसम्भवो हनूमान् उपारंस्त निवर्त्तते स्म तस्माद्देशादित्यर्थात्
पूर्ववत् पक्षे मं अरुहसि रुहसि भवन्तमिति मनश्चुरित्यादिना
सलोपः ॥ ५५ ॥

ततः प्राकारमारोहत् क्षपाटानविवोधयन् । ना
योधयत्समर्थोऽपि सीतादर्शनलालसः ॥ ५६ ॥

तत इत्यादि । तत उत्तरकालं प्राकारमारोहत् आरूढ ज०म०
वान् क्षपाटान् राक्षसान् अविवोधयन् अचेतयन् णिचञ्चेत्या
त्मनेपदे प्राप्ते बुधयुधेत्यादिना वा लटः परस्मैपदं बुधेरणौ
सकर्मकस्य चित्तवत्कर्तृकत्वात् हनूमतश्चित्तवत्त्वात् तत्र सकर्म
काये तेषामन्वितवत्कर्तृत्वार्थमुपादानमित्युक्तं ताद्यायोधयत्
समर्थोऽपि न संयामितवान् यतः सीतादर्शनलालसः अज्ञावकर्म्म

कादित्यनेन उभयत्रापि लिङः परस्मैपदं युधेरेकस्याचित्तव
त्कर्तृकत्वात् ॥ ५६ ॥

भ० ततइत्यादि । ततोऽनन्तरं हनुमान् प्राकारमारोहत् आरुढ
वान् किङ्कर्त्तुं चपाटान् राक्षसान् अविवोधयन् अचेतयन् सम
र्थोऽप्यसौ तान् न्योधयत्यतः सीतायादर्शने साक्षसोमहाभिज्ञा
योऽस्य अन्नादुभयपदे प्राप्ते कन्यासार्थेऽदित्यादिना पं ॥ ५६ ॥

अध्यासीद्राघवस्याहं नाशयेयं कथं शुचः । वैदेह्या
जनयेयं वा कथमानन्दमुत्तमं ॥ ५७ ॥

ज०मं अथेत्यादि । राघवस्याहं कथं केन प्रकारेण शुचं शोकं नाश
येयं कथं वा वैदेह्याः सीतायाश्चानन्दं जनयेयमिति हनुमान्
अधासीत् चिन्तितवान् धैचिन्तायामित्यस्य लुङि रूपं नञिजन्यो
रकर्त्तृकत्वात् अणवित्यनेन लिङः परस्मैपदं नवुधेत्यादिना
अनिजृषित्यादिना जनेर्मित्संज्ञायां वृत्तत्वं ॥ ५७ ॥

भ० अथेत्यादि । अहं राघवस्य शुचः शोकान् केन प्रकारेण
नाशयेयं कथं वा वैदेह्याः सीतायाश्चानन्दमनन्दं जनयेयं इति
हनुमान् अध्यासीत् चिन्तितवान् धैचिन्तायां एचोऽशित्या यम
रमेति इमंमनो अन्तर्गजनाभ्यां कन्यासार्थेऽदित्यादिना पं जने
र्घटादिजनीति वृत्तः ॥ ५७ ॥

इद्धा राघवकान्तान्तां द्रावयिष्यामि राक्षसान् ।
तस्याहि दर्शनात्पूर्वं विक्रमः कार्यनाशकत्वं ॥ ५८ ॥

दृष्टेत्यादि । इयमस्याविति राघवस्य कान्तां दृष्ट्वा द्रावयिष्यामि ज०म०
राघवान् पलाययिष्यामि अत्र अणावित्यनेन नबुधेत्यादिना
तस्याकर्षकस्य चिन्तवत्कर्तृकत्वात् हि यस्मात् तस्याः सीतायादर्भं
नात्पूर्वं विक्रमः कार्यस्य सीतादर्शनरूपस्य नाशकत् ॥ ५८ ॥

दृष्टेत्यादि । तां राघवस्य कान्तां सीतां दृष्ट्वा अहं राघव भ०
वान् द्रावयिष्यामि पलायनपरान् करिष्यामीति पूर्ववत्पं हि य
स्मात् तस्य राघवस्य कान्तायादर्शनात् पूर्वकालं विक्रमः कार्यस्य
सीतादर्शनस्य नाशमभावं करिष्यति इत्थं चिन्तयन्निति वक्ष्यमा
णश्लोकेनाश्वयः ॥ ५८ ॥

चिन्तयन्नित्यमुत्तुङ्गैः प्रावयन्तीं दिवं वनैः । अशो
कवनिकामारादपश्यत् स्तवकाचितां ॥ ५९ ॥

चिन्तेत्यादि । इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण चिन्तयन्मारात्समीपे ज०म०
अशोकवनिकामपश्यत् उत्तुङ्गैरुच्चैर्बनैर्दिवमाकाशं प्रावयन्तीं
व्याप्नुवानां बुधबुधेत्यादिना तिप् प्रवतेरकर्षकस्यान्वितवत्त्वात्
स्तवकाचितां अशोकपुष्पस्तवकैः कृतां ॥ ५९ ॥

चिन्तेत्यादि । इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण चिन्तयन् आरात् समीपे भ०
अशोकवनिकां अपश्यत् कीदृशीं उत्तुङ्गैरुच्चैर्बनैर्दिवमाकाशं प्राव
यन्तीं व्याप्नुवतीं पूर्ववत्पं नगैरिति पाठे नगैरुच्चैरित्यर्थः स्तवकैः
पुष्पगुच्छकैराचितां व्याप्तां ॥ ५९ ॥

तां प्राविशत्कपिव्याघ्रस्तरूनचलयन् शनैः । अत्रा
सयन्वनेशयान् सुप्तान् शाखासु पक्षिणः ॥ ६० ॥

ज०म० ताम्रेत्यादि । ताम्रशोकवनिकां कपिव्याघ्रः कपिर्ध्याघ्र इव शनै
र्मन्दं प्राविशत् तरूनचलयन् अकम्पयन् चलेरकर्षकत्वाच्चित्तव
त्कर्तृकादणावित्यनेन चलटः परस्मैपदं न निगरेथेत्यादिना तद्वि
तत्र मर्कटकार्थं अपि चित्तवत्कर्तृकार्थं चेत्युक्तं वनशयान् पक्षिणः
शाखासु सुप्तान् अत्रासयन् अणावित्यनेन परस्मैपदं वने भ्रंरत
इति अधिकरणे भेदेरित्यप्यशयवासवासिधित्यादिना सप्त
विभागाश्लुक् ॥ ६० ॥

भ० ताम्रेत्यादि । कपिव्याघ्रः कपिर्ध्याघ्र इत्युक्तं ताम्रशोकवनिकां
शनैर्मन्दं प्राविशत् किङ्कुर्वन् तरून् अचलयन् अकम्पयन् पूर्ववत्
पंघटादिलात् ह्रस्वः वनशयान् वनचरान् शाखासु सुप्तान्
पक्षिणोऽत्रासयन् कम्पान्नाथेभित्यादिना अजिप्राणिघाटादिति
पं वनेभ्ये इति पचादिलादन् अनिधनात् सप्तम्याश्लुक् असमा
सेऽपि न क्षतिः अकालवाचिनः शयवासवासिधु इति सप्तम्याश्लु
निति परः एओमुद्धाश्रवणमिनिश्रविलह इति वचनात्नेदत्थ
स्य लघुत्वं गुरुत्वे जिह्वाकष्टं वनशयानिति केचित् पठन्ति अकाल
वाचिन इत्यादि परस्मैपदानित्यत्वेन विभक्तिसोपात् ॥ ६० ॥

अवाद्वायुः शनैर्यस्यां लतां नर्तयमानवत् । नाया
सयन्त संवस्ताच्छतवोऽन्यान्यसम्पदः ॥ ६१ ॥

अवादित्यादि । यस्यामशोकवनिकायां वायुर्वातः शनैर्नन्द ज०म०
मवात् वाति स्म तामाटेति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः सतां नर्त्तयमान
वत् नृत्तमिव कारयन् नृतिश्चलने वर्त्तते ततश्च निगरणेत्यादिना
परस्मैपदं प्राप्तं नपादमीत्यादिना प्रतिषिद्धं चतवोऽन्योन्यं सम्प
दं परस्परस्य विभूतिं नायासयन्त नोपपीडयन्ति स्म सम्बन्धा
रावणात् आङ्पूर्वाद्यसेः चित्तवत्कर्तृकत्वात् अणावित्यादिना
परस्मैपदं प्राप्तं नपादमीत्यादिना प्रतिषिद्धं ॥ ६१ ॥

अवादित्यादि । यस्यामशोकवनिकायां वायुः शाखाभङ्गभ भ०
यात् शनैर्नन्दं अवात् वाति स्म तां प्राविशदिति पूर्व्वेण तामाटेति
वक्ष्यमाणेन वा सम्बन्धः सतां नर्त्तयमान इव जिन्त्यन्तेत्यनेन
फलवत्कर्त्तरि मं फलवत्कर्तृत्वाभावे तु नृतेः कम्पार्थत्वात् परस्मै
पदं स्यादिति पुरुषोक्तमः यत्र रावणात् संचक्षाभीता चतवो
वसन्तादयः परस्परसमृद्धीर्न आयासयन्त न पीडयन्ति स्म
अजि प्राणिघाटाच्चेति ये प्राप्ते पूर्व्ववन्तः ॥ ६१ ॥

ज्योत्स्नामृतं शशी यस्याम्बापीर्व्विकसितोत्पलाः ।
अपांययत सम्पूर्णः सदा दशमुखाश्रया ॥ ६२ ॥

ज्योत्स्नेत्यादि । यस्यां रावणाश्रया शशी सदा संपूर्णः सन् ज०म०
ज्योत्स्नामृतं वापीरपाययत पायितवान् निगरणार्थत्वात्तिपि
प्राप्ते नपादमीत्यादिना प्रतिषिद्धे चिच्चच्चेति तद् ॥ ६२ ॥

ज्योत्स्नेत्यादि । यस्यां रावणाश्रया सदा सम्पूर्णः शशी भ०

ज्योत्स्नारूपममृतं वापीर्गृहदीर्घिका अपाययत पायितवान् अस्मा
 र्यत्वात् पे प्राप्ते पूर्व्ववत्त्वं शाब्दासाङ्गेत्यादिना यन् अतएव विक
 सितानि उत्पलानि यासु तास्तथा ज्योतिरस्याश्रसीति ज्योत्स्ना
 निपातनात् ॥ ६२ ॥

प्रादमयन्त पुष्पेषुं यस्यां वन्द्यः समाहृताः । परि
 मोहयमाणाभीराक्षसीभिः समावृताः ॥ ६३ ॥

॥०म० प्रादेत्यादि । यस्यां वन्द्यः समीहृताः समानीताः पुष्पेषुं काम
 आदमयन्त शमितवत्यः तन्मतस्याचरणात् कीदृश्यः परिमोह
 यमाणाभिः व्यामोहयन्तीभिः राक्षसीभिः परिवृताः दमिपरिमु
 ह्योः अणावित्यादिना प्राप्तस्य परस्मैपदस्य नपादमीत्यादिना
 प्रतिषेधे णिचञ्चेत्यात्मनेपदं ॥ ६३ ॥

भ० प्रादेत्यादि । यस्यामशोकवनिकायां समाहृताश्रानीताएकच
 कृतावा वन्द्योद्दृष्टताः स्त्रियः पुष्पेषुं कामं प्रादमयन्त प्रशमि
 तवत्यः अतिदुःखात् यतः परिमोहयमाणाभिर्व्यामोहयन्तीभी
 राक्षसीभिः समावृताः परिवृताः दमुपरिमुहोरजि प्राणिधाठा
 चेति पे प्राप्ते पूर्व्ववत्त्वं ॥ ६३ ॥

यस्यां वासयते सीतां केवलं स रिपुः सारात् । न
 त्वरोचयतात्मानं चतुरोवृद्धिमानपि ॥ ६४ ॥

यस्यामित्यादि । रिपुर्द्वाननः सारात्कामाद्भेतोः केवलं नि ज०म०
 ष्फलं यस्यां सीतां वासयते स वासितवान् न त्वरोचयत् आत्मा
 नं नैवात्मानमुपरोचितवान् चतुरोऽपि योषिदाराधनकुशलो
 ऽपि वृद्धिमानपि सम्पन्नोऽपि रोचिवास्योरणावित्यादिना प्राप्त
 स्थापि च परस्मैपदस्य नपादमोतिप्रतिषेधे णिचञ्चेति तद् ॥ ६४ ॥

यस्यामित्यादि । यस्यामशोकवनिकायां रिपुर्द्वाननः सारात् म०
 कामात् केवलं सीतां वासयते स वासतिं कारयति स नतु आत्मा
 नं तस्यैव अरोचयत् रोचितवान् चतुरोऽपि योषिदाराधनकुशलो
 ऽपि बुद्धिमानपि सारशास्त्रज्ञानवानपि वसरुचोरजि प्राणिघा
 ताच्चेति ये प्राप्ते पूर्ववन्मं ॥ ६४ ॥

मन्दायमानगमनोहरितायत्तहं कपिः । द्रुमैः
 शकशकायङ्गिर्भास्तेनाट सर्वतः ॥ ६५ ॥

मन्देत्यादि । कपिः सर्वतः सर्वत्र तामाट विजहार यत्तदो ज०म०
 निर्दिष्टसम्बन्धामिति गम्यते मन्दायमानगमनः मन्दीभवद्गम
 नः कीदृशीं हरितायत्तहं शब्दलोभवद्गतां अप्राणिजातेष्वेत्यूङ्
 द्रुमैरुपलक्षितां कीदृशैः शकशकायङ्गिः शकस्यभावैः शकीभवङ्गिः
 केन भास्तेन अत्रामन्दं मन्दं भवति अहरिताहरिताभवन्तीति
 लोहितादितात्क्यप् अशकाः शकाभवन्तीति वाक्ये अव्यक्ता
 नुकरणादिति डाच् तस्मिन्विषयभूते डाचिवङ्गलं दे भवतः

नित्यमाचेडिते डाचेति पररूपत्वं डाजन्तात् शकशकाशब्दा
त्काष्वाक्यर्दति परस्मैपदं आत्मनेपदञ्च ॥ ६५ ॥

म० मन्देत्यादि । कपिः सर्वतः सर्वत्र तामशोकवनिकामाट
वभ्राम कीदृशः मन्दायमानगमनः अमन्दं मन्दं भवति मन्दा
यमानं तादृशं गमनमस्येति वियद्दः भृशादेश्चार्थे इति श्रुः
ङित्त्वान्नं तां कीदृशीं हरितायत्तत्वं हरिदर्शीभवद्दृचां अहरि
ताहरिताभवन्नि हरितायन्तस्मादृशास्तरवोयत्र डाज्जोहितादे
रिति चार्थे श्रुः पचे पञ्च मारुतेन वायुना शकशकायङ्गिः शक
शकदिति शब्दं कुर्वङ्गिः द्रुमैरुपलब्धितां द्रुमैः करणभूतैराटेति
वा शकदित्यनुकरणशब्दात् नैकाचोऽव्यक्तानुकरणादिति डाच्
दित्वञ्च तलोपोऽतदिति प्रकृतेर्देश्च तलोपः अशकशकाः शकशका
भवन्तीति डाज्जोहितादेरिति चार्थे श्रुः पचे पञ्च शकदित्यस्य
शब्दवाचकस्यापि लक्षणया तदिति वृत्ते वृत्तिः ॥ ६५ ॥

अस्यन्दन्निन्दुमणयोव्यरुचन् कुमुदाकराः । अलो
ठिषत वातेन प्रकीर्णास्तवकोच्चयाः ॥ ६६ ॥

ज० म० असेत्यादि । चन्द्रोदयादिन्दुमणयः अस्यन्दन् स्यन्दन्ते स्य
तामाटेति योज्यं व्यरुचन् कुमुदाकराः विराजितवन्तः स्तवको
च्चयाः गुच्छराशयः वातेन प्रकीर्णाः इतस्ततोविचित्राः सन्तः
अलोठिषत लुठन्तेऽस्य सर्वत्र युज्जोलुङ्गोति विभाषा परस्मैपदं
द्युतादयश्च ऋपूपर्यन्ताः ॥ ६६ ॥

अखेत्यादि । इन्दुमणयश्चन्द्रकान्ताश्चन्द्रन् सवन्ति स चन्द्र भ०
रग्निभिरित्यर्थात् यस्यां तामाटेति सख्योवोध्यः यस्यां कुमु
दानामाकराउत्पत्तिस्थानानि व्यहचन् विरेजुः यस्यां सवको
चयाः पुष्पगुच्छसमूहावातेन प्रकीर्णादतस्ततोविचित्राः सन्तः
अलोठिषत लुलुठुः सन्दुङ्गुमुतौ रचुङ्गुप्रीतिप्रकाशयोः स्रसु
ठङ्गवादिवत् एषां छित्त्वादात्मनेपदे सिद्धे ग्रासुलिद्युत्पुषादे
रिति द्युतादिजात् टी पेङ्गविधानं तेनैव पं अतएव द्युतादेभ्यामु
भयपदित्वं गम्यते परे तु लुङि द्युतादेरिति सूत्रेण विकल्पेनात्म
नेपदमाङ्गः छे सन्देर्नलोपाभावोवाङ्गस्यात् देवीदासचक्रवर्ती
तु ग्रासुलिद्युदित्यादौ ग्लुषुनैवेष्टिसिद्धौ ग्लुषुपादानेन छे क
चित् नलोपाभावोच्चापितइत्याह केचित्तु कश्चिदात्मनेपदिनो
ऽपि परस्मैपदित्वं स्यादिति ज्ञापनाय ध्यां रूपं दर्शितमित्याङ्गः
अलोठिषतेति मान्त्तोऽदनतइत्यतादेशः ॥ ६६ ॥

सीतान्तिकेविवृत्सक्तं वर्त्यसिद्धिं श्रवङ्गमं । पत
त्रिणः शुभामन्द्रमानुवानास्वजिह्वदन् ॥ ६७ ॥

सीतेत्यादि । सीतासमीपे विवृत्सक्तं वर्त्तितुमिहन्तं श्रवङ्गमं ज०भ०
वर्त्यसिद्धिं वर्त्यन्ती भविष्यन्ती सिद्धिः सीतादर्शनलक्षणा यस्य
वृद्धः ससनोरिति विभाषातिप् तं पक्षिणः शुभाः प्रशस्ताञ्जि
ह्वदन् सुखयन्ति स णिचि लुङि चङि रूपं कीदृशाः मङ्गगभीरं

मधुरमानुवानाः वाञ्छमानाः आङ्गिनुष्टयोदपञ्चस्थानमिति तद्
णुस्तुतावित्यादादिकस्य परस्मैपदित्वात् ॥ ६७ ॥

भ० सीतेत्यादि । शुभाश्रनुकूलाः पतन्तिष्ठः पक्षिणः श्रवणं
हनुमन्तं अजिह्वदन् आनन्दधामासुः ह्लादीकमोदने औ स्वां
रूपं किं कुर्वन्तः मन्दं गभीरं आनुवानाः उत्कण्ठापूर्वकं शब्दं
कुर्वन्ताः आरुपूर्वनौतिरुत्कण्ठायां शब्दे वर्तन्ते विपराजी
त्यादिना भं कीदृशं सीतासमीपे विवृत्यन्तं वर्त्तितुमिच्छन्तं
वर्त्यन्ती भविष्यन्ती सिद्धिः सीतादर्शनरूपा यस्य तं शुभशब्देन
भाविनीं सिद्धिमनुमाय कपेरानन्द इति ध्वनिः वृद्धानेम्पेस्यस
मोर्वात्ममेदति इमन्निषेधः अतएव पं तेन वृतादेः ससमो
भयपदित्वं गम्यते ॥ ६७ ॥

वर्त्तिष्यमाणमात्मानं सीता पत्युरिवान्तिके । उद
पश्यत्तदा तथ्यैर्निमित्तैरिष्टदर्शनैः ॥ ६८ ॥

ज०म० वर्त्तीत्यादि । सीतापि तदा तस्मिन् काले पत्यूरामस्यान्तिके
आत्मानं वर्त्तिष्यमाणमिव उदपश्यत् उप्रेक्षते स वृद्धानेः ससमो
रिति विभाषावचनात्तद् निमित्तश्चक्षुःस्यन्दनादिभिः तथैरवि
सम्बादिभिः दृष्टदर्शनैः दृष्टार्थप्रकाशकैः दर्शनमिति कृत्यल्युटो
वज्जलमिति कर्त्तरि ल्युट् ॥ ६८ ॥

भ० वर्त्तीत्यादि । तदा तस्मिन् काले सीतापि पत्यूरामस्या
न्तिके वर्त्तिष्यमाणमिवात्मानं निमित्तैश्चक्षुःस्यन्दनादिभिर्द

भट्टिकाव्यं ।

पश्यत उत्प्रेक्षितवती तथैरविसम्मादिभिः दृष्टः प्रियोदृश्यते चैः
करणेऽनट् दृष्टं दर्शयन्तीति कर्त्तरि वा दृष्टस्य दर्शनं चेभ्यदिति
वा वृतादेः पे स्यसनोरिन्निषेधः मे तु इम् भवत्येव इवार्थोऽत्र
सादृश्यं सम्भावना वा ॥ ६८ ॥

निरवर्त्यन्न चेदार्त्ता सीतायावितथैव नः । अक
ल्प्यदुद्यतिः सर्वा हनूमानित्यचिन्तयत् ॥ ६९ ॥

आत्मनेपदाधिकारः ॥

निरेत्यादि । चेदिति यद्यर्थे यदि सीतायावार्त्ता न निरव ज०म०
र्त्यन् निर्वृतिं नायास्यत् तदा वृथैव निष्कलैव नोऽस्माकमुद्यतिः
सर्वा अयमुद्यमः समुद्रलङ्घनादिकः अकल्प्यत् अभविष्यत् इत्ये
वं हनूमानचिन्तयत् क्रियातिपत्तौ खड्गं तत्र निरवर्त्यदिति
वृद्धः स्यसनोरिति विभाषापरस्मैपदं अकल्प्यदिति लुटि चकृ
पदति चकारात् स्यसनोरपि भवति विभाषापरस्मैपदं उद्यति
रिति यमेः स्त्रियां क्तिन् अनुदात्तेत्यादिना अनुनासिकलोपद
त्यात्मनेपदपरस्मैपदाधिकारः ॥ ६९ ॥

निरेत्यादि । चेद्यदि सीतायावार्त्ता न निरवर्त्यन् न निष्क भ०
त्यते तदास्माकं सर्वा समुद्रलङ्घनादिरूपा उद्यतिरुद्यमो वित
थैव निष्कलैव अकल्प्यत् अभविष्यत इति हनूमान् अचिन्तयत्
वृतादेः पूर्ववदुभयपदं अनिम् च यथा रूपं निष्पूर्वाद्यतिर्निष्पत्य

र्थः कृपूषकृत्तृचकल्पने कृपकृपोऽक्षपादाविति कृपादेशः यमेःक्ता
वनतनायनिमामिति मलोपः । इति परस्मैपराधिकारः ॥ ६६ ॥

वृक्षादृक्षं परिक्रामन्नावणादिभ्यतीं भृशं । शत्रो
स्त्वाणमपश्यन्तीमदृश्यो जनकात्मजां ॥ ७० ॥

ज०म० इतः प्रभृतिकारकमधिकृत्याह । वृक्षादित्यादि । तां जनका
त्मजां सीतां सकपिकुञ्जरोऽपश्यदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः वृक्षात्
वृक्षं परिक्रामन् गच्छन् भ्रुवमपायेऽपादानमित्यपादानसंज्ञायां
पञ्चमी रावणादिभ्यतीं भृशं चस्यन्तीं अत्यर्थं शत्रोरावणाद्रक्षाम
पश्यन्तीं यतोभयन्ततः कुतोरचेति भीचार्यानामित्यपादान
संज्ञा अदृश्यः प्रहसोभूत्वा च्छदुपधेत्यादिना क्यप् ॥ ७० ॥

भ० अथ कारकाधिकारः । वृक्षादित्यादि तां जनकात्मजां कपि
कुञ्जरोऽपश्यदिति तृतीयश्लोकेनान्वयः किं कुर्वन् अदृश्योभूत्वा
वृक्षादेकस्मादपरं वृक्षं परिक्रामन् गच्छन् तां कीदृशीं रावणा
दिभ्यतीं चस्यन्तीं शत्रोरावणात् चाणं रक्षणं अपश्यन्तीं यतोऽपा
येत्यादिना सर्वत्रापादानत्वं अपायः संक्षेपः अपाययोगे यच्छ
ब्दोऽवधिवचनः यतोभीर्भयमित्यत्र यच्छब्दोभयहेतुवचनः तेन
भयार्थयोगे भयहेतोः रपादानत्वं चाणं रक्षणं तच्च भीतस्य तेना
चापि यच्छब्दोभयहेतुवचनः तेन चाणार्थयोगेऽपि भयहेतो
रपादानत्वं दृभृजुषेत्यादिना च्छदुक्त्वात् द्विजेः क्यप् ॥ ७० ॥

तां पराजयमानां सप्रीतेरक्ष्यां दशाननात् ।
अन्तर्दधानां रक्षोभ्यो मलिनां ध्याममूर्द्धजां ॥ ७१ ॥

तामित्यादि । प्रीतेः रावणसम्बन्धिन्याः पराजयमानां विमु ख०म०
स्त्रीभवन्तीं पराजेरषोढदत्तपादानलं अषोढोऽर्थः प्रीतिः र
क्ष्यान्दशाननात् रावणविषये स्वयं निवार्यप्रसरां वारणार्था
नामोपितदत्तपादानलं प्रवृत्तिविघातलक्षणया रक्षणक्रियया
आत्मसम्बन्धिन्या दशाननस्य व्याप्तुमभिप्रेतत्वात् अन्तर्दधानां
रक्षोभ्यः मा मां रक्षांसि द्राक्षुरिति ततश्चान्तर्द्धा येनादर्शनमित्य
पादानसंज्ञा अन्तर्द्धिनिमित्तं हि रक्षोभिरात्मनोदर्शनस्थानी
पितत्वात् मलिनां बरीरेण चानमूर्द्धजां मलिनकेत्रां बहुवेष्टी
त्वात् ॥ ७१ ॥

तामित्यादि । तां कीदृशीं प्रीतेरावणसम्बन्धिन्यादित्य भ०
र्यात् पराजयमानां प्रीतिमसहमानामित्यर्थः यतोऽपाचेत्यादौ
पराजयोऽसहनं पराजयपदनिर्देशेन परापूर्यजेरसहनविष
यीभूतो गम्यते पराजेरषोढे इति पाणिनिस्तददर्शनात् पराजेः
षोढुः शक्यमिति क्रमदीश्वरस्तददर्शनाच्च अशक्या निवर्त्तनं वा
पराजयः रावणप्रीतेः सकाशात् अशक्या निवर्त्तमानामित्यर्थः
यद्यपि प्रीतिं बुद्ध्या प्राप्य ततो निवर्त्तत इति बुद्धिकृतापाय एवा
पादानलं घटते तथापि पराजयेति कृतं प्रपञ्चार्यं दशाननात्
रक्ष्यां रक्षणीयां चाणार्थेऽपादानलं रक्ष्यां निवारणीयां वा
तदा वारणार्थेऽपादानलं रक्षोभ्योऽन्तर्दधानां राक्षसकर्तृकद

र्शनाभावेऽप्यव्यवहितोभवन्तीं अन्तर्द्धावपादानत्वं अन्तर्द्धिव्यं
 वधानं तच्च यदीयदर्शनाभावेऽप्यव्यवहितोभवन्तीं रक्षांसि
 विलोकोति वा यवर्थे पञ्चमी मलिनां शरीरेण ध्याममूर्द्धजां म
 लिनकेशां वेणीवन्धात् मलशब्दात् फलादित्यात् गोहणमेधे
 त्यादिना दनः ॥ ७१ ॥

रामादधीतसन्देशोवायोर्जातच्युतस्मितां । प्रभ
 वन्तीमिवादित्यादौ पश्यत्कपिकुञ्जरः ॥ ७२ ॥

ज०म० रामादित्यादि । सत्कृत्य अधीतसन्देशोवायोर्जातच्युतसन्देशः कपिकु
 ञ्जरः आख्यातोपयोगद्वयपादानसंज्ञा रामस्याख्यातत्वात् साव
 धानतया सन्देशग्रहणात् नियमपूर्वकविद्यावत्सन्देशग्रहणं वायो
 र्जातइति जनिकर्तुरित्यपादानसंज्ञा अन्यर्थस्य जन्मनः कर्त्ता
 इमूमान् तस्य वायुः प्रकृतिः कारणं च्युतस्मितं शोकाक्रान्तत्वात्
 प्रभवन्तीमिवादित्यात् भुवःप्रभवइत्यनेन भवत्यर्थस्य सीतायाः
 कर्तृभूतायाः प्रथमत उपलभ्यमानत्वात् अतः प्रभवआदित्यः
 तस्यास्तेजस्वितात् ॥ ७२ ॥

भ० रामादित्यादि । च्युतं स्मितं यस्याः शोकाक्रान्तत्वात् तां
 आदित्यात् प्रभवन्तीमिव उत्पन्नामिव प्रथमत उपलभ्यमानां वा
 एतेन तेजोऽतिशयोक्तिः यतोऽपायेत्यादिना यतोभूरित्यपा
 दानत्वं भूइत्युक्तिः उत्पत्तितुल्यत्वलक्षणया प्रथमोपलभ्यमान
 स बुद्धिसंक्षेपपूर्वकस्यापायस्य सत्त्वात् यतोऽपायइत्यपादानत्वं

वा यत्र प्रकाशमं प्रभवद्व्याधारस्थापादानत्वमिति श्रीपतिः भुव
 आद्योपलभ्यस्थानमित्यपादानसंज्ञार्थं कमदीश्वरसूत्रं ईदृशीं
 तां कपिकुञ्जरः कपिमेष्टो हनूमान् अपश्यदित्यन्वयः सकीदृशः
 रामादधीतसन्देशः गृहीतवाचिकः यतश्चादानमित्यपादानत्वं
 वायोर्जातः यतोभूरित्यपादानत्वं ॥ ७२ ॥

रोचमानः कुडृष्टिभ्योरक्षोभ्यः प्रत्तवान् श्रियं ।
 स्नाघमानः परस्त्रीभ्यस्तत्रागाद्राक्षसाधिपः ॥ ७३ ॥

रोचेत्यादि । तत्र तस्यामशोकवनिकायां राक्षसाधिपो रा ज० म०
 वणः आगात् आगतः रोचमानः कुडृष्टिभ्यः त्यक्तधर्मत्वात्
 ये कुडृष्टयः कुबुद्धयः तान् स्वविषये स्पृहावतः कारयन्त्यर्थः
 ह्यर्थानां प्रीयमाण इति सम्प्रदानसंज्ञायां चतुर्थी हचेरभिज्ञा
 षस्य तत्रावस्थानात् कुडृष्टयः प्रीयमाणाः रक्षोभ्यः श्रियं विभू
 तिं प्रत्तवान् कर्मणा यमभिप्रेतीति सम्प्रदानं ददाति क्रियया
 राक्षसानामभिप्रीयमाणत्वात् स्नाघमानः परस्त्रीभ्यः युष्मदिष
 येऽस्माकं स्नाघेति परकलत्राणि ज्ञापयितुमेषयन् स्नाघमुडित्या
 दिना सम्प्रदानत्वं स्नाघया वज्रमानेन ज्ञापयितुमिच्छमाणत्वा
 त्तासां ॥ ७३ ॥

कुलकं । रोचेत्यादि । तत्र तस्यामशोकवनिकायां राक्षसाधिपो भ०
 रावणो आगात् आगतः कीदृशः कुडृष्टिभ्यो रोचमानः ये कुडृष्टयः
 कुबुद्धयः त्यक्तधर्मत्वात् तेभ्यो रोचमानस्तेषां प्रीतिमुत्पादयन्

यस्यैदित्येत्यादिना यस्यैरुचिरिति संप्रदानत्वं रुचिरमिच्छाधात्या
 दनं तेन रुच्यर्थस्य कर्त्ता यस्य प्रीतिमुत्पादयति तस्य संप्रदा-
 नत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः रक्षोभ्यः त्रियं प्रप्तवान् कृतसम्पत्ति-
 दानः ग्यक्षवेति दाञ्जसादेशः यस्यैदित्येति संप्रदानत्वं पर-
 स्त्रीभ्यः स्नाघमानः तासां स्नाघया तासोवयन् स्नकीयस्नाघां ता-
 स्नापयन् वा तास्नात्स्नाघां कथयन् वा यस्यैस्नाघार्थइति सम्प्र-
 दानत्वं यस्यैस्नाघार्थइति स्नाघार्थेन योस्त्रीस्यमानस्तस्य सम्प्र-
 दानत्वमित्यर्थः ॥ ७३ ॥

अग्रप्र निष्पुवानोऽसौ सीतायै स्मरमोहितः । धारय-
 न्निव चैतस्यै वस्त्रनि प्रत्यपद्यत ॥ ७४ ॥

१०म० अग्रेत्यादि । सीतायै निष्पुवानः कौर्यादिकं न मेऽस्तीति
 सीतां स्नापयितुमेषयन्नित्यर्थः तस्यै सीतायै अग्रपथं प्रपथं सीतां
 स्नापयितुमेषदित्यर्थः किमित्येवमाह स्मरमोहितः अत्र प्रपथा
 पङ्क्तिजिहया सीतामा स्नापयितुमित्यमाणत्वात् पूर्ववत्सम्प्रदान-
 संज्ञा किञ्चास्यै सीतायै स्नामिमीभूतायै वस्त्रनि द्रव्याणि प्रत्यप-
 द्यत अङ्गीकृतवान् धारयन्निव गृह्णीतवित्तइव अत्र धारेइत्त-
 मर्णइति सीतायाः कयाचिदुत्तमर्णया तुल्यत्वात् ॥ ७४ ॥

अ० अग्रप्रेत्यादि । असौ रावणः स्मरेण मोहितः सन् सीतायै
 अग्रप्र प्रपथं मिथ्यानिरसनं तां स्नापयितुमिच्छति स स्नपय-
 पूर्वकं वा किञ्चित् स्नापयितुमिष्टवान् प्रपथाशीर्गत्यनुकारइति

अपथे मं तस्यै निज्जुवानः कपटापङ्गवेन सीतां स्वाभिप्रायं ज्ञाप
यितुमिच्छन् किञ्च एतस्यै सीतायै वसूनि धारयन्निव तत्सम्बन्धी
नि धमानि आत्मानि स्थापयन्निव गृहीतवित्तोऽधमर्णदव तस्यै
वसूनि प्रत्यपद्यत दातुमङ्गीकृतवान् यस्मैदित्येत्यादिना सर्वत्र
सम्प्रदानत्वं अपङ्गुधालययोगे यच्छब्दोऽप्यस्यमानवचनः धार्य
ययोगे यच्छब्दउत्तमर्णवचनः ॥ ७४ ॥

तस्यै स्पृहयमाणोऽमौ वज्रप्रियमभाषत । सानुनी
तिश्च सीतायै नाक्रुध्यन्नाप्यसूयत ॥ ७५ ॥

तस्यैत्यादि । असौ राजसाधिपः स्पृहयमाणः सीतामाप्नुमि ज०म०
कन् वज्र प्रियमभाषत वक्ष्यमाणं स्पृहेरीक्षितइति स्पृहयतेः
स्वार्थिकण्ठस्तस्य प्रयोगे सीतायाईष्यमानत्वात् सानुनीतिश्च सानु
नयः सीतायै नाक्रुध्यत्तां प्रति कोपं न कृतवान् नाप्यसूयत
दोषाविष्करणलक्षणमसूयां न कृतवान् क्रुध्यतिसूयत्योर्द्वादि
कथेद्दात्तेत्तद्धि तोलद्धिप्रयोगे क्रुधद्गृहेत्यादिना सम्प्रदानं
॥ ७५ ॥

तस्यैत्यादि । असौ राजावशो वज्रप्रियं वक्ष्यमाणं अभाषत म०
तस्यै सीतायै स्पृहयमाणः स्पृहां कुर्वन् यस्मैदित्येत्यादिना सम्प्र
दानत्वं स्पृह्यर्थे यच्छब्दईषितवचनः सानुनीतिः सानुनयः सन्
सीतायै मा क्रुध्यत् न कोपं कृतवान् नापि असूयत दोषाविष्क
रणं नापि कृतवान् सूयोद्धृतावित्यस्यानेकार्थत्वात् ददं रूपं

द्यां कण्ठादावस्रधातोर्घीटोथीव्यमित्यस्य कचिद्भभिच्चारादमो
ऽभावइति केचित् मायस्रयतेति केचित् पठन्ति पूर्ववत् सम्यदा
बलं ॥ ७५ ॥

संकुध्यसि मृषा किन्त्वं दिदृक्षुं मां मृगेक्षणे । ईक्षि
तव्यं परस्त्रीभ्यः स्वधर्मो रक्षसामयं ॥ ७६ ॥

ज०म० संक्षिप्त्यादि । किं त्वं शुभाशुभे दिदृक्षुं द्रष्टुमिदं मां हे मृगे
क्षणे संकुध्यसि क्रुध्यद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्मेति कर्मसंज्ञा क्रुधेरुपस
गण युक्तत्वात् कुतस्ते परिज्ञानं यत्परस्त्रीषु शुभाशुभं निरूप
यसि अन्यत्र दुष्टाश्रयत्वात् अथ कथं मृषा संकुध्यामीति चेदा
ह ईक्षितव्यं परस्त्रीभ्यः का शुभा न शुभेति यदीक्षितव्यमी
क्षणीयं तदयं स्वधर्मो रक्षसां राधोक्ष्यैर्यस्यविप्रश्नइति सम्यदा
नसंज्ञा यतः स्त्रीविषये विविधस्य प्रश्नस्य क्रियमाणत्वात् ॥ ७६ ॥

भ० संक्षिप्त्यादि । किं प्रियमभाषतेत्याह हे मृगेक्षणे त्वं शुभा न
वेति द्रष्टुमिच्छन्तं मां किं मृषा त्वं संकुध्यसि क्रुधद्रुहोरुपसर्गे सम्य
दानस्य कर्मत्वमिति केचित् स्वमते स्वभावादिमौ सोपसर्गौ सक
र्मकाविति दुर्गवाक्यमादृतं क्रियाव्याप्यस्य कर्मत्वात् परस्त्रीदर्शने
युक्तएव क्रोधः कथं मृषेति चेदाह परस्त्रीभ्यर्क्षितव्यं विविध
प्रश्नपूर्वकं तद्दर्शनं तासां शुभाशुभनिरूपणं वा कर्त्तव्यमित्ययं
रक्षसां स्वधर्मः यस्मैदिक्षेत्यादिना ईक्षार्थयोगे सम्यदान्तं

ईश्वरच विविधप्रभूपूर्वकदर्शनार्थः शुभाशुभपर्यालोचनार्था
वा ॥ ७६ ॥

शृण्वद्भ्यः प्रतिशृण्वन्ति मध्यमा भीरु नोत्तमाः ।
गृणद्भ्योऽनुगृणन्त्यन्ये कृतार्थानैव मदिधाः ॥ ७७ ॥

शृण्वदित्यादि । अनेनात्मना प्रभावं दर्शयति शृण्वद्भ्यः ज०म०
प्रार्थयमानेभ्यः स्वामिन्निदं क्रियतामिति मध्यमाः प्रभवः प्रति
शृण्वन्ति अमित्युपगच्छन्ति हे भीरु नोत्तमामादृशाः ते हि
स्वातन्त्र्यात्स्वयमेव हितमतिपद्यन्त इति भावः प्रत्याङ्भ्यांश्रुवः
पूर्वस्यकर्त्तेति सम्प्रदानसंज्ञा पूर्वस्थाः प्रार्थनक्रियायाः प्रार्थ
यितुः कर्तृत्वात् अन्ये प्रभवोऽकृतार्थाः अलभ्यस्वभावाः गृणद्भ्यः
अनुग्राह्यस्य भृत्यस्य कस्यचिन्न स्तुतिं कुर्वद्भ्योमन्त्रिभ्यः अनुगृण
न्ति तान् प्रोत्साहयन्ति अनुगृणीत अनुगृणीतेति ममानुगतोभव
तीति नैव मदिधा अनुगृणन्ति कृतार्थत्वात् गृणद्भ्योऽदत्यस्य प्रयो
गे अनुप्रतिगृण्येति सम्प्रदानसंज्ञा गृणातेः स्तुतिक्रियापेक्षया
कर्तृत्वात् ॥ ७७ ॥

शृण्वदित्यादि । इदानीमात्मोत्कर्षः कथ्यते हे भीरु शृण्वद्भ्यः भ०
प्रार्थयमानेभ्यः स्वामिन्निदं क्रियतामित्युपदेष्टृभ्यो मध्यमा एव
प्रभवः प्रतिशृण्वन्ति तैः प्रयुक्ताः सन्तस्तथा कर्त्तव्यमित्युपगच्छ
न्ति न तु मदिधामादृशा उत्तमाः ते हि स्वातन्त्र्यात्स्वयमेव
हिताहितं जानन्तीति भावः अन्ये तु अकृतार्थाः प्रभवो गृणद्भ्यः

स्तुतिं कुर्वन्त्येव अनुगृह्णन्ति तैः प्रयुक्ताधनादिकं दातुमभ्युपग
 ष्णन्ति स्वप्रसिद्धये सावकेभ्यो यच्छन्तीत्यर्थः न त्वेवं भदिधाः
 स्वतः प्रसिद्धत्वेन परस्तुत्यनपेक्षत्वात् यस्मैदित्येत्यादिना उभ
 यत्र सम्यदानत्वं अत्र आप्रतिश्रुप्रत्यनुगर्थयोगे यच्छब्दो गम्य
 पूर्वाक्रियाकर्तव्यवचनदति तु रामं वदन्तं प्रोत्साहयामासेत्यर्थ इ
 त्यनेन सूचितं अत्र हि प्रार्थनमेव पूर्वक्रिया गम्या तस्याः कर्त्ता इष्ट
 एव च्छब्दः एवं स्तुतिकरणमेव पूर्वक्रिया गम्या तस्याः कर्त्ता गृ
 ष्य च्छब्दः ॥ ७७ ॥

इच्छेन्नेन दीव्यन्ती विषयान् भुवनेश्वरं । सम्भो
 गाय परिक्रीतः कर्त्तास्मि तव नाप्रियं ॥ ७८ ॥

ज० म० इच्छेत्यादि । ईदृशं पूजितं भुवनेश्वरं त्रिलोकविजयिनमि
 दं अङ्गीकुरु आत्मानमुद्दिश्य स्नेहेन प्रेम्णा साधकतमकरणमिति
 करणसंज्ञा दीव्यन्ती क्रीडन्ती विषयान् शब्दादिभिरित्यर्थः
 दिवःकर्त्तव्येति करणसंज्ञापवादात्कर्त्तव्यसंज्ञा सम्भोगाय परि
 क्रीतः त्वदिवयभोगेन परिक्रीत इत्यर्थः परिक्रमणे सम्यदानमिति
 सम्यदानत्वं तव नाप्रियं कर्त्तास्मि न करिष्यामि ॥ ७८ ॥

भ० इच्छेत्यादि ॥ ॥ भुवनानामेश्वरं मां त्वं स्नेहेन प्रेम्णा इच्छ
 अङ्गीकुरु साधनहेत्विति करणत्वं किं कुर्वन्ती विषयान् दीव्यन्ती
 विषयैः सक्चन्दनादिभिः क्रीडन्ती दिवोर्धेवेति पक्षे करणे
 द्वितीया सम्भोगाय सम्भोगेन परिक्रीतानियतकालं त्वया सेवायै

स्त्रीकृतोऽहं तवाग्रिंयं अहं न कर्त्तास्मि न करिष्यामि परिक्रियोधे
वेति पक्षे करणे चतुर्थी ॥ ७८ ॥

आस्त्व साकं मया सौधे मा धिष्ठा निर्जनं वनं ।
मा धिवात्सीर्भुवं शय्यामधिग्रेख सरोत्सुका ॥ ७९ ॥

आस्त्वेत्यादि । मया साकं साङ्गं सौधे धवलगृहे आस्त्व तिष्ठ ज०म०
आसेलौटि रूपं आधारोऽधिकरणमित्यधिकरणसंज्ञायां सप्तमी
मा धिष्ठा निर्जनं वनं अधिग्रीड्स्थासां कर्मैत्यधिकरणे कर्मसंज्ञा
लुङि रूपं मा धिवात्सीः भुवं भूमौ मा शयिष्ठाः माङि लुङि
रूपं उपान्वधाङ्वसदति अधिकरणे कर्मसंज्ञा किन्तु शय्याम
धिग्रेख ग्रीडेलौटि रूपं अधिग्रीडिति कर्मसंज्ञा सरोत्सुका
कामार्थिनो ॥ ७८ ॥

आस्त्वेत्यादि । मया साकं सह सौधे धवलगृहे आस्त्व तिष्ठ जि म०
लासङ् उपवेगे आमन्त्रणे प्रार्थने वा गो कालभावाधारमित्या
स्तेषां गतत्वं निर्जनं वनं त्वं मा धिष्ठाः निर्जने वने न तिष्ठ कर्म
क्रियेत्यादिना अधिपूर्वस्य आधारस्य कर्मत्वं भूत्येति सेलुक्
गीकः सुसुभेत्यादिना षत्वं भुवं मा धिवात्सीः भूमौ मा शयिष्ठाः
पूर्ववदधिवसेराधारस्य कर्मत्वं सत्स्वरदति तः सरोत्सुका
कामासक्ता सती त्वं शय्यां अधिग्रेख पूर्ववदधिग्रीडआधारस्य
कर्मत्वं ॥ ७९ ॥

अभिन्यविद्ययास्त्वं मे यथैवाव्याहता मनः । तवाप्य
ध्यावसन्तं मां मारौत्सीर्हृदयं तथा ॥ ८० ॥

ज०म० अभोत्यादि । यथैव तमव्याहता अनिवारिता सती मे मम
मनः अभिन्यविद्ययाः अभिनिविष्टासि लुङि रूपं नेर्विब्रूदति तङ्
अभिनिविशस्तेत्यधिकरणे मनसः कर्मसंज्ञा तथा तमपि तद्ब्रूद
यमव्यावसन्तं मां मारौत्सीः मा निवारय रुधेर्लुङि रूपं उपान्व
येति हृदयस्य कर्मसंज्ञा ॥ ८० ॥

भ० अभोत्यादि ॥ यथैव येनैव प्रकारेण तमव्याहता मया
अनिवारिता सती मम मनोऽभिन्यविद्ययाः अभिनिविष्टासि शौ
विश्वप्रवेष्टे विपरजीति मं दृशषोऽनिमिजुङ इति सक् अभिन्यवि
द्याइति पाठे घी पूर्ववदाधारस्य कर्मत्वं तथा तेनैव प्रकारेण
तव हृदयमव्यावसन्तं मां तमपि मारौत्सीः न निवारय मां
इदिलुर्विति भावः रुधिरौजिधञ् आदृतौ टी पूर्ववदधिवसे
राधारस्य कर्मत्वं ॥ ८० ॥

मावमंस्थानमस्यन्तमकार्यज्ञे जगत्पतिं । संहृष्टे
मयि काकुत्स्थमधन्यं कामयेत का ॥ ८१ ॥

ज०म० मावेत्यादि । हे अकार्यज्ञे अविशेषज्ञे मां जगत्पतिं नमस्तन्तं
मावमंस्थाः लुङि रूपं कर्तुंरीक्षिततममिति कर्मसंज्ञा अवमान
क्रिया कर्तृधन्विन्या जगत्पतेराभुमिष्टत्वात् सन्दृष्टे मयि

काकुत्स्थमधन्यं मन्दभाग्यं का कामयेत का इहेत् नैवेत्यर्थः तथा युक्तं चानीक्षितमिति कर्मसंज्ञा येनैव प्रकारेण कर्तुं रोषिततमं क्रियया युक्तं तेनैवेक्षितादन्यस्य रामस्य प्रयुज्यमानत्वात् ॥ ८० ॥

मावेत्यादि । हे अकार्यज्ञे ऽविशेषज्ञे नमस्त्वं प्राप्तुं जगत्पतिं मां त्वं मावमंस्थाः नावजानीहि जगन्ममस्योऽप्यहं त्वं नमस्यामीति नावज्ञा युक्तेति भावः कर्मक्रियति कर्मत्वं कर्मक्रियेत्यत्र कर्मक्रियाव्याप्यं तच्च चतुर्विधं प्राप्यनिर्वर्त्यविकार्यानीक्षितमेवादात् इदं प्राप्यं कर्म प्राप्तुमिष्टत्वात् तच्च पूर्वमवमननक्रियया जगत्पतिर्याप्यते पश्चान्नज्योगेन वहिरङ्गेन न तस्मिन्निवृत्तिः नमः करोतीति नमस्तपोवरिवदति कथं मयि संदृष्टे सति अधन्यं मन्दभाग्यं काकुत्स्थं रामं का कामयेत् इहेत् इदमनीक्षितं कर्म ॥ ८१ ॥

यः पयोदोग्धि पाषाणं सरामाहूतिमाप्नुयात् । रावणं गमय प्रीतिं बोधयन्तं हिताहितं ॥ ८२ ॥

यःपेत्यादि । यथा पाषाणात् पयोन सम्भवति तथा रामा ज०म० दपि विभूतिरिति नैराशं दर्शयति पयसः पूर्वेष्वेव कर्मसंज्ञा पाषाणस्याकथितञ्चेत्यनेन रावणं गमय प्रीतिं भवत्या सह प्रीतिं गच्छन्तं गमय प्रीतिं स्वयमेव हिताहितं भवतीं बुध्यमानां बोधयन्तं गतिबुद्धीत्यादिना कर्मसंज्ञा गतिबुद्धोरप्यन्तावस्थायां तयोः कर्तृत्वात् ॥ ८२ ॥

भ० चइत्यादि । यः पाषाणं पयोदोग्धि पाषाणेन हेतुना पयोनिः
 सारयति सएव रामाङ्गूतिं प्राप्नुयात् सम्भावनायां स्त्री यथा
 पाषाणात् पयोन सम्भवति तथा रामादपि भूतिरिति भावः या
 आर्येत्यादिना दुहेदिकर्मकत्वं पाषाणमिति कर्महेतोः कर्मत्वं
 पयदति निर्व्वर्त्य कर्म तस्मात् रावणं मां प्रीतिं गमय प्रापय
 हितश्चाहितश्च बाधयन्तं भवतीमित्युत्तरश्लोकस्त्वमिहानुषज्यते
 घोऽजैजेरिति गतिज्ञानार्थयोः प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वं ॥ ८२ ॥

प्रीतोऽहं भोजयिष्यामि भवतीं भुवनत्रयं । किं
 विलापयसेऽत्यर्थं पार्श्वे शायय रावणं ॥ ८३ ॥

ज०म० प्रीतइत्यादि । अहं प्रीतः सन् भुवनत्रयं तत्समुत्थं भोज्यं भोक्तुं
 योग्याम्भवतीं भोजयिष्यामि प्रत्यवसानार्थत्वात्कर्म्मसंज्ञा प्रत्यव
 सानमभ्यवहारः अकर्म्मभिप्राये णिचस्येत्यात्मनेपदं न भवति वि
 लपन्तं विविधं भाषमाणं किं विलापयसेऽत्यर्थं नाहं त्वामिह
 मोति भुवाणा अत्र शब्दकर्म्मकत्वात् कर्मसंज्ञा कर्म्मभिप्राये णिच
 स्येत्यात्मनेपदं तस्मादिदं प्रार्थये पार्श्वे रावणं शायय अत्राकर्म्म
 कत्वात्कर्म्मसंज्ञा ॥ ८३ ॥

भ० प्रीतइत्यादि । अहं प्रीतः सन् भवतीं त्वां भुवनत्रयं भोजयि
 ष्यामि भुवनत्रयसत्त्वन्धिसुखोपभोगो भुवनत्रयभोगेन लक्ष्यते पूर्व्व
 वदशनार्थस्य प्रयोज्यकर्म्मः कर्मत्वं किं रावणं मां अत्यर्थं विलाप

यस्यै विविधं भाषयसि शब्दार्थत्वात् प्रयोज्यस्य कर्मत्वं तस्मादिदं
प्रार्थये मां पार्थे शायय स्वापय प्रार्थनायां गी शीङ्गोऽकर्म
कत्वात् प्रयोज्यस्य कर्मत्वं ॥ ८३ ॥

आज्ञां कारय रक्षोभिर्मां प्रियाण्युपहारय । कः
शक्रेण कृतं नेच्छेदधिमूर्द्धानमञ्जलिं ॥ ८४ ॥
इति कारकाधिकारः ॥

आज्ञामित्यादि । रक्षांसि त्वदाज्ञां कुर्वन्त्येव कारय प्रियाणि ज०म०
च त्वत्सम्बन्धीनि मामुपहरन्तमुपहारय उत्पादय ह्यकारय
नरस्थामिति कर्मसंज्ञा शक्रेण कृतं विरचितं अञ्जलिमधिमूर्द्धानं
अधिगतः प्राप्तो मूर्द्धा येनेति कोनेच्छेत् स्वतन्त्रश्च इति कर्त्तृसंज्ञा
शक्रेण प्रणतोऽहमित्यर्थः प्रयोज्यकर्त्ता नोदाहृतोऽप्यन्तावस्थाया
मुदाहृतत्वात् । इति कारकाधिकारः ॥ ८४ ॥

आज्ञामित्यादि । रक्षोभिराज्ञां कारय तान्याज्ञाकरणाय भ०
प्रेरय मां प्रियाणि अभिलषणीयानि उपहारय प्रियाण्युपहर्त्तुं
मानेतुं मां प्रेरय ह्यहमाभिवादिह्यस्तुवेति प्रयोज्यस्य विकल्पेन
कर्मत्वं कर्मत्वाभावपक्षे साधनहेलित्यादिना कर्त्तरि तृतीया का
जनः शक्रेण कृतं विरचितं अधिमूर्द्धानमञ्जलिं न दृच्छेत् अपि तु
सर्व्वएवेच्छति इन्द्रेणाहं प्रणतः त्वामपि मत्प्रियामसौ नम
स्करिष्यतीति भावः मूर्द्धानमधिगतः प्राप्तः अधिमूर्द्धा अधिगतो
मूर्द्धा येनेति वा अथ स्वतन्त्रकर्त्तोदाहृतः औप्रयोज्यकर्त्ता

दर्शितएव स्वर्थेत्यादिना उक्तकर्त्तरि प्रथमा कर्त्ता क्रियामुख्यः
प्रयोजकश्च । इति कारकाधिकारः ॥ ८४ ॥

वचनं रक्षसां पत्न्युरनुक्रुद्धा पतिप्रिया । पापानुव
सितं सीता रावणं प्राब्रवीद्वचः ॥ ८५ ॥

ज०म० ईतः प्रभृति कर्मप्रवचनीयमधिकृत्याह । वचनमित्यादि रक्ष
सां पत्न्युरावणस्य वचनमनुलक्ष्यीकृत्य अनुर्लक्षणइति कर्मप्रवच
नीयसंज्ञायां द्वितीया क्रुद्धा सती सीता पतिप्रिया पतिः प्रियोय
स्याइति रावणं प्राब्रवीद्वचोवक्ष्यमाणं पापानुवसितं पापेन
संयुक्तं द्वितीयार्थइत्यनेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां द्वितीया पाप
मन्ववसितइति द्वितीयेति योगविभागात्सः सुप्तुपेति वा ॥ ८५ ॥

भ० अथ कर्मप्रवचनीयाधिकारः सच स्वमते धिक्ममयेत्यादि
सूचसमूहनिर्दिष्टविभक्त्याधिकारः । वचनमित्यादि पतिः प्रियो
यस्याः सा सीता रक्षसां पत्न्युरावणस्य वचनमनुलक्ष्यीकृत्य
तेन हेतुना वा क्रुद्धा सती रावणं वचोवक्ष्यमाणं प्राब्रवीत् राव
णं कीदृशं पापानुवसितं पापमनु पापेन सह वसितं सम्बद्धमिति
द्वितीयासमासः धिन्गज्बन्धे अवपूर्व्यात् क्तः वातोवायोरिति
अवस्त्रास्त्रापः धिक्ममयेत्यादिना अनुयोगे द्वितीया वीप्सेत्यम्भा
वचिक्केऽभिस्तेषुभागेपरिप्रती । अनुस्तेषु सहाय्ये च हीनेऽनूपै
मताविहेति वीप्सादिसम्बन्धं द्वितीया वक्ति अभ्यादयोद्योतका
अनुरच चिह्नार्थे सहाय्ये च चिह्नं लक्षणं हेतावप्यनुयोगे द्विती
येति केचित् ॥ ८५ ॥

न भवाननुरामश्चेदुपशूरेषु वा ततः । अपवाह्य
च्छलादीरौ किमर्थं मामिहाहरः ॥ ८६ ॥

नेत्यादि । यदि भवाननुरामं रामान्न हीन इत्यर्थः हीन ज० म०
इत्यनेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञा अनुशब्दस्य स्वहीनार्थद्योतकः हीन
स्योत्कृष्टापेक्षः उपशूरेषु वा शूरेभ्यो वा यद्यधिको भवान् उपो
धिक्के चेति चकाराद्धीने उपशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यस्या
दधिकमित्यनेन सप्तमी उपशब्दस्याधिकद्योतनात् किमर्थं कनक
मृगच्छलेन वीरौ रामलक्ष्मणौ अपवाह्य अन्यतोनीत्वा मामिहा
हरः लङ्कामानीतवान् ॥ ८६ ॥

नेत्यादि । किं प्रात्रवीदित्याह । चेद्यदि भवान् अनुरामं रा भ०
मात् हीनो न भवेत् यदि वा उपशूरेषु शूरेभ्यो यद्यधिको भवान्
तदा किमर्थं किं निमित्तं कनकमृगच्छलेन वीरौ रामलक्ष्मणौ
अपवाह्य अन्यतोनीत्वा त्वं मामिहाहरः लङ्कायामानीतवानसि
समर्थोहि जित्वैवानयति हजोघी पूर्ववदनुयोगे द्वितीया अनुर
च पीनार्थे अधिकेशार्थोपाधिभ्यामिति अधिकार्थोपयोगे सप्तमी
॥ ८६ ॥

उपशूरं न ते वृत्तं कथं रात्रिञ्चराधम । यत्संप्रत्य
पलोकेभ्योलङ्कायां वसतिर्भयात् ॥ ८७ ॥

उपेत्यादि । हे रात्रिञ्चराधम कथं ते वृत्तं चरितं नोप ज० म०
शूरं शूरेभ्यो न हीनं उपोधिक्के चेति चकाराद्धीने उपशब्दस्य कर्म

प्रवचनीयसंज्ञा यद्यस्मात्सम्यक्त्यधुना भयात्तद्वाचां जलपर्वत
दुर्गायां वसतिः वसेरति वसिर्वर्तिभ्यश्चेत्यौणादिकः अपलोकेभ्यो
लोकान् वर्जयित्वा अपपरोवर्जनइति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां
पञ्चम्यपाङ्परिरिति पञ्चमी ॥ ८७ ॥

भ० उपेत्यादि । हे रात्रिश्चराधम कथं ते तव दृप्तं चरितं नोप
शूरं शूरेभ्यो न हीनं शूरशब्दोऽत्र लक्षणया शूरदृप्तवाची
धिकसमयेत्यादिना द्वितीया उपोऽत्र हीनार्थे यत् यस्मात् सम्य
ति भयाद्वेतोरपलोकेभ्योलोकान् वर्जयित्वा लक्षायां जलपर्व
तदुर्गायां तव वसतिर्निवासः अन्यारभेत्यादिना अपयोगे
पञ्चमी अपख्यागार्थे आख्याप्तिषोषोख्यागेऽन्यौ प्रतिदाननि
धौप्रतीति अन्यौ पर्यपौ ॥ ८७ ॥

आरामदर्शनात्पाप विद्योतस्वस्त्रियः प्रति । सदृत्ता
ननुदुर्वृत्तः परिस्त्रीं जातमन्मथः ॥ ८८ ॥

न०म० आरेत्यादि । हे पाप आरामदर्शनात् रामदर्शनं यावत्
आरुमर्यादावचने पूर्ववत्पञ्चमी स्त्रियः प्रति योषितोलक्ष्मी
इत्य विद्योतस्व शोभस्व लक्षणेत्यंभूतेति कर्मप्रवचनीयत्वं परि
स्त्रीर्जातमन्मथः अत्र वीक्षायां कर्मप्रवचनीयत्वं ॥ ८८ ॥

भ० आरामेत्यादि । हे पाप दुराचार आरामदर्शनात् रामद
र्शनं यावत् स्त्रियः प्रति लक्ष्मीइत्य विद्योतस्व शोभस्व पूर्ववत्
शोभार्थाङ्गयोगे पञ्चमी धिक्समयेत्यादिना चिह्नार्थप्रतियोगे

द्वितीया त्वं कीदृशः सदृशान् सदाचारान् च नु दुर्वृत्तः दुस्वरि-
चः सदाचारेषु कथञ्चित् प्रकारं द्रोहादिकमापन्नो दुर्वृत्तो भव-
सीत्यर्थः पूर्ववदित्यन्वावार्थानुयोगे द्वितीया इत्यन्वावः कस्य
चित्प्रकारस्थापत्तिः स्त्रीः परि संशीकृत्य स्त्रीषु कथञ्चित्प्रकारं
विहारित्वादिकमापन्नो वा जातकामः पूर्ववच्चिह्नार्थे इत्यन्वावा-
र्थे वा परियोगे द्वितीया वीष्णायां परिशब्दस्य कर्णप्रवचनी-
यत्नमिति अयमङ्गुला न युक्ता वीष्णायां द्वित्वं लोकोक्तः सिद्ध-
मिति टीकायामुक्तत्वात् कथित् समुच्चयमिदं विशेषणद्वयं ह-
स्यते ॥ ८८ ॥

अभिद्योतिष्यते रामो भवन्तमचिरादिह । उद्गूर्ण-
वाणः संग्रामे योनारायणतः प्रति ॥ ८९ ॥

अभीत्यादि । भवन्तमभि भवन्तं लक्ष्मीकृत्य अभिरुभा न इति ज० म०
कर्णप्रवचनीयत्वं अचिरादिह लक्ष्म्यां रामोद्योतिष्यते असङ्गते
जाभविष्यति य उद्गूर्णवाणः उद्यतवाणः संग्रामे नारायणतः प्रति
तेन तुल्यः प्रतिनिधिः प्रति प्रतिनिधीति प्रतिनिधौ कर्णप्रवचनी-
यत्वं प्रतिः प्रतिनिधि प्रतिदाने च यस्यादिति पञ्चमी प्रतियोगे
पञ्चम्यास्तुतिः मुख्यबहुवचः प्रतिनिधिः ॥ ८९ ॥

अभीत्यादि । भवन्तमभि लक्ष्मीकृत्य रामोऽचिरादिह म०
लक्ष्म्यां योतिष्यते असङ्गते जाभविष्यतीत्यर्थः पूर्ववत् चिह्नार्था-
भियोगे द्वितीया योरामः संग्रामे उद्गूर्णवाण उद्यतकाणः यन्

नारायणतः प्रति तेन तुल्यः अन्यारम्भेत्यादिना प्रतिनिधयर्थ
प्रतियोगे पञ्चमी प्रसक्तेरिति पञ्चम्यास्तस् ॥ ८६ ॥

कुतोऽधियास्यसि क्रूर निहतस्तेन पत्रिभिः । न
सूक्तं भवतात्युग्रमतिरामं मदोद्धत ॥ ८७ ॥

ज० म० कुतइत्यादि । हे क्रूर तेन रामेण उद्गर्णवाणेन पत्रिभिः शरैः
निहतः सन् कुतोऽधियास्यसि केन प्रकारेण निःसरिष्यसि अधि
परीअनर्थकाविति अर्धेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा धात्वर्थव्यतिरेकेणा
र्थन्यानभिधानादनर्थकत्वं संज्ञा च गत्युपसर्गसंज्ञावाधनार्था तेन
तिङ्गिः कोटात्तवतीति निघाताभावोद्गृह्यः पञ्चमी च प्रश्नाख्या
नधारित्युपसंख्यानान् भवति किमिति हनिष्यतीति चेत् यतो
भवता न सूक्तं प्रशस्तमुक्तं सुः पूजयामिति कर्मप्रवचनीयत्वं
गतिरनन्तरदति स्वरभावः अत्युग्रमतिरौघ अतिरामं राम
मधिक्षिप्य काकुत्स्थमधन्यमिति अतिरतिक्रमणेचेति कर्मप्रवच
नीयत्वं चकारात्पूजायाश्च तच्चचायुक्तमिति प्रयोगः हे मदोद्धत
॥ ८७ ॥

भ० कुतइत्यादि । हे क्रूर तेन रामेण संयामे पत्रिभिः शरैर्निहतः
सन् कुतस्त्वं अधियास्यसि सर्वतोभावेन कस्मात् निःसरिष्यसि हे
मदोद्धत अतिरामं राममतिक्रम्य अवक्षिप्य अत्युग्रं अतिरौघं
भवता न सूक्तं न शोभनमुक्तं रामाक्षेपकं तव पूर्ववचनं मिथ्येवेति
भावः धिक्क्षमयेत्यादिना अतियोगे द्वितीया ॥ ८७ ॥

परिशेषं न नामापि स्थापयिष्यति ते विभुः । अपि
स्थाणुं जयेद्रामो भवतोग्रहणं कियत् ॥ ८१ ॥

परीत्यादि । रामोविभुः प्रभुः तेपरिशेषं नामापि संज्ञा ज०३
मपि न स्थापयिष्यति किमु देहं अपिः पदार्थेत्यादिना पदार्थे
कर्मप्रवचनीयसंज्ञा पदस्य देहस्याप्रयुज्यमानस्यार्थे अपिशब्देन
र्तते अपि स्थाणुं जयेद्रामोयमाराध्याधिपत्यं प्राप्तवानसि तमपि
स्थाणुं महादेवं जेतुं सम्भाव्यते भवतोग्रहणं कियत् वस्त्वेव न भव
ति अत्र संभावनायां कर्मप्रवचनीयत्वं सम्भावने लिङ् उप
सर्गवाधनत्वात्संज्ञायाउपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं न भवति
॥ ८१ ॥

परीत्यादि । सप्रभूरामस्ते तव परिशेषं नामापि संज्ञामपि न भ०
स्थापयिष्यति किं पुनः शरीरं अत्रापिशब्देन देहस्य समुचयात्
अत्रार्चायां स्वती नातिक्रमेऽतिः पर्यधी गतौ । अपिः पदार्थं
सम्भाव्यगर्हानुज्ञासमुच्चये इत्यनेनोपसर्गत्वाभावः तेन व्यस्यग्यनु
कारत्यादिना न समासः धातुपूर्वत्वनियमाभावः गोकःसुसुभे
त्यादिना न षत्वञ्च परैस्त्वेतदर्थं कर्मप्रवचनीयसंज्ञा कृता कुत
स्वस्त्वेवं सामर्थ्यमित्याह रामः स्थाणुमपि जयेत् यमाराध्य तमा
धिपत्यं प्राप्तवान् तमपि स्थाणुं महादेवं सजयेदिति सम्भाव्यते
अपिशब्दः सम्भावनायाद्योक्तः तच्चैव स्त्रीतेन रामेण बलाद्भवतो
ग्रहणं कियत् अस्यायाससाध्यमेव पूर्ववत्षत्वनिषेधः ॥ ८१ ॥

अपिस्तुह्यपिसेधासांस्तथ्यमुक्तं नराग्रन । अपि
सिञ्चेः कृशानौ त्वं दर्पं मय्यपि योऽभिकः ॥ ६२ ॥

ज०म० अपीत्यादि । हे नराग्रन मया तथ्यमुक्तं यस्मानपि न स्थापयि
ज्यतीति अस्मानपि स्तुहि साधूक्तमिति प्रशंस सेह्यपिचेति अपिति
कित्वाद्रुषाभावः अपिविध निगृहाण यथेहं तथा क्रियतां मया
तु सत्यमेवोक्तमिति भावः अचानुपवर्गे कामचारानुज्ञाने कर्म
प्रवचनीयसंज्ञा किञ्च कृशानावग्नौ दर्पं अपिसिञ्चेः चरेत्त्वं अत्र
गर्हाणां लिङ्गि रूपं योऽयं मय्यपि मद्विषयेऽपि अभिकः काम
भ० विता अनुकाभिकेत्यादिना निपातितः उपवर्गसंज्ञाबाधनार्थं
लात् सौतिसेधिविधां पत्वं न भवति ॥ ६२ ॥

अपीत्यादि । हे नराग्रन परिशेषं न नामापि स्थापयि
ज्यतीति तथ्यं सत्यमेव मयोक्तं तमस्मान् अपिस्तुहि साधूक्तमिति
प्रशंस अपिविध निगृहाण यथा तवेष्टा तथैव क्रियतां मया तु
सत्यमेवोक्तमिति भावः अचापिब्रह्मः समुच्चयेऽनुज्ञायां वा पूर्व
वत्पत्ननिषेधः दृग्जलसुतौ विधून्निवेशाखौ सौ रूपं त्वं कृशानौ
वज्रावेव दर्पं अपिसिञ्चेः मुञ्च अचापिब्रह्मेन गर्हाणां पूर्ववत् पत्न
निषेधः यद्यपि आत्मपिभां सदासेपे इति काशंसामान्ने गर्हाणां
की विचिता तथापि पदसंस्कारात् विधौ खौ अघतः स्थात् अत्र
दर्पब्रह्मेन दर्पजनकलाङ्गेतञ्ज्यते यस्मां मय्यपि मद्विषये अभि
कः कामुकः ॥ ६२ ॥

अधिरामे पराक्रान्तमधिकर्त्ता स ते चयं । इत्युक्त्वा
मैथिली तूष्णीमासाञ्चमे दशाननं ॥ ८३ ॥

अधीत्यादि । पराक्रान्तस्य शौर्यस्य रामदर्शितेत्यस्मिन्ने ज०म०
अधिरामे पराक्रान्तं नपुंसके भावे क्तः अधिरीश्वर इति स्वस्वामि
सम्बन्धे अथेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यस्मादधिकमित्यादिना सप्त
मी यस्यैवं सरामस्ये चयमधिकर्त्ता करिष्यति अत्र कर्मण्येव
द्वितीया न कर्मप्रवचनीययुक्त इति विभाषाकृतीति या संज्ञा
तस्या नत्पुपसर्गसंज्ञाबाधनार्थत्वात् संज्ञापक्षे तिङि सोदाप्तव
तीति निघाताभावो द्रष्टव्य इति एवमुक्त्वा दशाननं मैथिली तूष्णी
मासाञ्चके तूष्णीं स्थितवती । इति कर्मप्रवचनीयाधिकारः
॥ ८३ ॥

अधीत्यादि । रामः पराक्रमस्य स्वामीत्यर्थे अधिरामे अधिकै म०
शार्थोपाधिभ्यामिति सप्तमी पराक्रान्तमिति भावे क्तः अधिरामे
पराक्रान्तं यथा भवति तथा सरामस्ये तव चयं अधिकर्त्ता
आश्रयं करिष्यति स्वकीयपराक्रमेण चयं करिष्यतीत्यर्थः इति
दशाननमुक्त्वा मैथिली तूष्णीं मौनेन आसाञ्चके स्थितवती
र्विजादीत्याम् । इति कर्मप्रवचनीयाधिकारः ॥ ८३ ॥

ततः खड्गं समुद्यम्य रावणः क्रूरविग्रहः । वैदेहीम
न्तरा क्रुद्धः क्षणमूचे विनिश्चसन् ॥ ८४ ॥

ज०म० इतः प्रभृत्यनभिहितइत्यधिकृत्य विभक्तिविधानमाह । तत
इत्यादि ततः सीतावचनादुत्तरकालं रावणः खड्गं समुद्यम्य
उत्तिष्ठ्य कर्माणि द्वितीया क्रूरविग्रहः दुःप्रेक्ष्यत्वात् वैदेहीम
न्तरा क्रुद्धः वैदेह्यामध्ये कुपितः अन्तरान्तरेण युक्तइति षष्ठ्यप
वादाद्वितीया अन्तराशब्दो मध्यमाधेयप्रधानमाचष्टे आधेय
स्यात्र क्रुद्धोरावणः क्षणमूचे उक्तवान् उक्तिक्रियया क्षणस्य
कालस्य साकल्येन सम्बन्धात् कालाध्वनोरिति द्वितीया विनिश्च
यन् क्रोधात् ॥ ६४ ॥

भ० अथानभिहिताधिकारः । अथानभिहितइत्यधिकृत्य पाणिनि
ना या द्वितीयादिविभक्तयोविहितास्ताः कथ्यन्ते स्वमतेऽनभि
हिताधिकाराभावेऽपि उक्ते कर्मादौ प्रथमा स्यात् पारिशेष्यादन
भिहितइत्यवगम्यते । ततइत्यादि सीतावचनानन्तरं रावणः
क्रूरविग्रहोरोषात् दुःप्रेक्ष्यशरीरः सन् खड्गमुद्यम्य उत्तिष्ठ्य क्षणं
विनिश्चयन् ऊचे क्रुद्धः वैदेहीमन्तरा सीतायामध्ये क्रुद्धः मध्य
भागं हेतुमुद्यतइत्यर्थः किम्वा रावणपरिजनश्चेत्यत्राध्याहार्यं
वैदेहीं रावणः परिजनश्चान्तरा क्रुद्धः वैदेह्यारावणपरिजनस्य
चान्तरामध्ये कुपितः सन्नित्यर्थः खड्गमिति कर्माणि द्वितीया अन्त
राशब्दोमथार्थः तद्योगे धिक्समयेत्यादिना द्वितीया क्षणमिति
सदाध्यादिव्याप्ताविति द्वितीया विनिश्चासक्रियया वचनेन वा
तस्मात्तिसंयोगसम्बन्धात् ॥ ६४ ॥

चिरेणानुगुणं प्रोक्ता प्रतिपत्तिपराशुखी । न मासे
प्रतिपत्तासे माञ्चेन्मर्त्तासि मैथिलि ॥ ६५ ॥

चिरेत्यादि । हे मैथिलि चिरेणापि कालेनानुगुणमनुकूलं ज०म०
मया प्रोक्तापि सती प्रतिपत्तिपराङ्मुखी उक्तस्यार्थस्यानुष्ठानं
प्रतिपत्तिः तस्यांपराङ्मुखी इदानीं यदि त्वं मासे त्रिंशद्दिवस
लक्षणे मां न प्रतिपत्तासे नाङ्गीकरिष्यसि तदा मर्त्तासि मरि
ष्यसि उभयमपि लुटि रूपं तच्च चिरेण प्रोक्तेत्यपवर्गे द्वितीया विव
क्षितार्थप्रकाशनं फलं तस्य प्राप्तौ तत्क्रियापरिसमाप्तिरपवर्गइति
मां मासेन प्रतिपत्तासइति सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्यइति स
प्तमी कर्मकर्त्ताः कारकयोर्मध्यत्वात् मासस्य ॥ ६५ ॥

चिरेणेत्यादि । हे मैथिलि चिरेण कालेन मयानुगुणं अनु भ०
कूलं प्रोक्तापि तस्योक्तस्य प्रतिपत्तिरनुमतिस्ततः पराङ्मुखी त्वम
धुना चेद्यदि मासे त्रिंशद्दिनपरिमिते काले मां न प्रतिपत्तासे
नाङ्गीकरिष्यसि तदा मर्त्तासि मरिष्यसि खड्गप्रहारेणेत्यर्थात्
मासइति व्याप्त्यविवक्षया न द्वितीया सत्यामपि व्याप्तौ निर्धारे
अधिकेन क्रियान्तःकालाध्वनोश्च पोषेति सप्तमी आद्यैकां वचन
क्रिया अपरा च प्रतिपत्तिक्रिया तन्मध्ये मासः कालस्तेन तद्वि
षयः मासे अनतिक्रान्ते सतीत्यध्याहृत्य पदं साध्विति औपतिः
प्रतिपूर्वपदोऽनृङ्गश्च द्यां रूपं ॥ ६५ ॥

प्रायुङ्क्त राक्षसीभीमा मन्दिराय प्रतिव्रजन् । भया
नि दत्त सीतायै सर्व्वायूयं कृते मम ॥ ६६ ॥

प्रायुङ्क्तेत्यादि । रावणोराक्षसीभीमाभयानकाः प्रायुङ्क्त ज०म०
समादिष्टवान् लङि रूपं मन्दिराय प्रतिव्रजन् गृहाय, प्रतिव्रजन्

गत्यर्थकर्मणीत्यादिना तु चतुर्थी कर्मप्रवचनीयाधिकारएव
दर्शितत्वात् किमादिशदित्याह सर्वायूय सीतायै भयानि दत्त
लोष्टि रूपं चतुर्थीसम्प्रदाने संपूज्यादृत्य प्रकर्षेण दीयतइति
सम्प्रदानं मम कृते मदन्यद्वनिमित्तं ॥ ६६ ॥

भ० प्रायुक्तेत्यादि । रावणोमन्दिराय प्रतिव्रजन् गृहं प्रति ग
च्छन् भीमाभयानकाराचसीः प्रायुक्ता समादिष्टवान् गत्यर्थ
मन्यतेइति कर्मणिचतुर्थी किमादिशदित्याह सर्वायूयं मम
कृते मनिमित्तं मत्कार्याय वा सीतायै भयानि दत्तं प्रवच्छत
संप्रदाने चतुर्थी यद्यपि स्वस्वतन्त्रसंपूर्वेत्यादिसंशयं दानं भय
स्य न सम्भवति आरोपणार्थएव ददातिसंशयपि दिक्षाशब्दस्य
विवक्षामात्रवचनत्वात् साधुत्वं कृतेऽशब्देऽनिमित्तार्थोऽव्ययः किपि
तादर्थ्ये वा चतुर्थी ॥ ६६ ॥

गते तस्मिन् समाजमुर्भयाय प्रति मैथिली । राक्ष
सो रावणप्रीत्यै क्रूरञ्चोचुरलं मुहुः ॥ ६७ ॥

ज०भ० गतइत्यादि । तस्मिन् रावणे गते सति राक्षसः समाजमुः
सम्भूय गताः समोगमृहीत्यादिना आत्मनेपदं न भवति आह्व
यवहितत्वात् मैथिलीं प्रति लक्ष्मीकृत्य भयाय सीतायै मर्षं दातुं
क्रियार्थोपपदस्य कर्मणिस्त्वानिगदति चतुर्थी ददातिः क्रियार्थो
पपदस्य स्वानिगः प्रयुज्यमानस्य मर्षं कर्म क्रिया चात्र समाजमः

तत्रोपपदं क्रियार्थमिति क्रूरश्च भयानकं मुहुः प्रतिक्षणं अक्षं
पर्याप्तमूचुः उक्तवत्यः रावणप्रीत्यै रावणस्यैवं प्रीतिः स्यादिति
तुमर्थाच्चभाववचनादिति चतुर्थी क्रियायां क्रियार्थायामिति तु
मुना समानार्थत्वात् भाववचना सेत्यनेन विहितस्य क्तिनः क्रियार्थं
उपपदं क्रूराभिधानं ॥ ६७ ॥

गतेइत्यादि । तस्मिन् रावणे गते सति मैथिलीं प्रति लक्ष्मीं भ०
कृत्य भयाय सीतायै भयं दातुं राक्षस्यः समाजगमः आङ्गव्यव
धानात् समोगमृच्छेति न मं भयायेति नित्यं कर्मणि तुमोऽप्र
योगिनइति चतुर्थर्थं परस्मै च स्रमते तादर्थ्येव मैथिलीमिति
धिक्रमयेत्यादिना प्रतियोगे द्वितीया अथ रावणप्रीत्यै क्रूरं
कठोरं अक्षं अत्यर्थं मुहुर्वारं वारं ऊचुः क्रूरमिति क्रियाविशेषे
षणे द्वितीया ॥ ६७ ॥

रावणाय नमः कुर्याः स्यात्सीते स्वस्ति ते ध्रुवं । अन्य
था प्रातराशाय कुर्याम त्वामक्षं वयं ॥ ६८ ॥

रावेत्यादि । हे सीते रावणाय नमः कुर्या रावणं नमस्कुरु ज०म०
एवञ्च सति ते तुभ्यं स्वस्ति कक्षाणं ध्रुवं स्यात् युष्मद्वन्द्वस्य चतुर्थे
कवचनान्त्यस्ते आदेशः नमस्कृत्येति पाठान्तरं तत्र नमस्कृत्वा
स्थितायै तुभ्यमित्यथा इत्यथ योज्यं अन्यथा ह्यसमानकर्तृकत्वात्
क्लाप्रत्ययेन घटते नमस्कृत्येति पाठान्तरं साक्षात्प्रभृतिषु नम

अस्य विकल्पेन गतिसंज्ञा गत्यभावपक्षे नित्यं गतिवशात्
भावेऽप्यवादेशः नमस्युरसोर्गतोरिति विसर्जनीयस्य सकारादे
ब्रह्म न सम्भवतीति अन्यथेति यदि न नमस्कुर्याः तदा असम्भवा
तराशाच प्रातर्भोजनाय त्वं कुर्याम वयमित्यूचुः नित्यं कृत इति
सलोपः रावणाद्येत्यादिषु नमःस्वस्तीत्यादिना चतुर्थी ॥ ६८ ॥

भ० रावणाद्येत्यादि । किमूचुरित्याह हे सीते त्वं रावणाय नमः
प्रणामं कुर्याः तेनैव भुवं ते तुभ्यं स्वस्ति कुशलं स्यात् ब्रह्मार्थवश
डित्यादिना नमःस्वस्तिद्योगे चतुर्थी नमःब्रह्मोऽयं यदा वाच
क एव तदा तद्योगे चतुर्थीति बोध्यं नारायणं नमस्कृत्येत्यादिषु
नमःब्रह्मोद्योतकः कृजेव प्रणामं वक्ति तेन तद्योगे न चतुर्थी किन्तु
द्वितीया नमस्कुर्यादिति सकारवत्पाठे हस्तेपाशावित्यादिना
शाचादादित्वात्पक्षे समासः सेतुकखपफेवेति पक्षे विसर्गस्य स
कारः नमस्कृत्येति पाठे स्थितायादत्यध्याहार्यं विष्णुं नत्वा सौ
तोत्युदाहरणेन एककर्मकधातुद्वययोगे पूर्वकालकाचाशा
पितत्वात् अन्यथा यदि रावणं न प्रणमसि तदा प्रातराशाच प्रा
तर्भोजनायात्वं समर्थं त्वं वयं कुर्याम प्रातर्भोज्यामदत्यर्थः
असंशब्दः ब्रह्मार्थस्तेन तद्योगे चतुर्थी ॥ ६८ ॥

तृणाय मत्वा ताः सर्व्वावदन्तीस्त्रिजटावदत् ।
आत्मानं हत दुर्वृत्ताः स्वमांसैः कुरुताशनं ॥ ६९ ॥

ज०म० दृष्टेत्यादि । अद्यानन्तरं राक्षसीर्वदन्तीः त्रिजटा रावण
स्वसा अवदत् उक्तवती दृणाय मत्वा दृणमिव सङ्गृह्य मन्व

कर्माणादरदति चतुर्थी तच्च कुस्मितग्रहणं कर्त्तव्यमित्युक्तं दृष्ट
ना भूत् दृष्टं मत्वेति किमवदत् आत्मानं हत मारयत दुर्भृताः
दुराचाराः स्वमांसैः कुरुताश्चनमिति करणे द्वितीया ॥ ६६ ॥

दृष्टायेत्यादि । इति वदन्तीत्याः सर्व्वाराक्षसोत्सृष्टाश्च मत्वा भ०
दृष्टवन्मत्वा त्रिजटानाम् राक्षसो वक्ष्यमाणमवदत् गत्यर्थमन्यथ
इति अवज्ञाबोधकदृष्टात् कर्माणि चतुर्थी राक्षसीशब्देनावज्ञा
बोधकः तेन तच्छब्दात् कर्माणि न चतुर्थी किन्तु द्वितीया किमव
ददित्याह च दुर्भृतादुराचारायूयं आत्मानं हत मारयत स्व
कीयेर्मांसैरन्नं भोजनं कुरुत यतः सीताभोजनोद्यताः करणे
द्वितीया वनतमाद्यनिमामिति हन्तेर्नलोपः ॥ ६६ ॥

अथ सीता मया दृष्टा सूर्य्यं चन्द्रमसा सह । स्वप्ने
सृष्टन्ती मध्येन तनुः श्यामा सुलोचना ॥ १०० ॥

किमर्थमेव माहेत्याह अद्येत्यादि । स्वप्ने मया अथ सीता दृष्टा ज० म०
कर्त्तरि द्वितीया सूर्य्यं सृष्टन्ती चन्द्रमसा सह सहयोगे द्वितीया
सूर्य्याचन्द्रमसाविति रामलक्ष्मणाविति भावः मध्येन तनुः तन्वी
इत्यंभूतलक्षणे द्वितीया वीतोगुणवचनादिति ङीष्भावपक्षे रूपं
श्यामा वर्णेन सुलोचना शोभननेत्रा ॥ १०० ॥

अद्येत्यादि । अथ स्वप्ने मया सीता दृष्टा कर्त्तरि द्वितीया की भ०
दृष्टी चन्द्रमसा सह सूर्य्यं सृष्टन्ती एतादृशः स्वप्नः साक्षाद्व्यलक्षणे
मिति केचित् सूर्य्याचन्द्रमसाविव रामलक्ष्मणावित्याशय इति

जयमङ्गला सहचारणेति सहयोगे तृतीया मध्येन तनूः तन्वी भेद
के तृतीया श्यामा प्रीति सुखोष्णसर्वाङ्गी योक्ते या सुखप्रीतला ।
तप्तकाञ्चनवर्णाभा सा स्त्री श्यामेति कथ्यते । श्यामवर्णेनेत्यन्ये सुलो
चना शोभननेचा ॥ १०० ॥

तास्तया तर्जिताः सर्वामुखैर्भीमायथागतं । ययुः
सुषुप्तवस्तुष्यं भीमैर्वचनकर्माभिः ॥ १०१ ॥

ज०म० तादृत्यादि । ताराक्षस्तया त्रिजटया तर्जिताभर्षिताः
सुषुप्तवः स्वप्ननिष्ठवस्तुष्यं शयनीयं ययुर्गताः यथागतं यतोयत
स्तत्यादुत्थायागताः यथासादृश्यदति वीषायामव्ययीभावः मुखै
र्भीमारौद्राः मुखानां विकृतत्वात् येनाङ्गविकारदति तृतीया
भीमैर्वचनकर्माभिः उपलक्षिताः इत्यंभूते तृतीया ॥ १०१ ॥

भ० तादृत्यादि । ताः सर्वाराक्षः तथा त्रिजटया तर्जिताभ
र्षिताः सत्यः सुषुप्तवः शयितुमिच्छवस्तुष्यं ययुः यथागतं यस्मा
यस्मात् उत्थायागतास्तत्र तत्रैव वीषायामव्ययीभावः मुखैर्भी
माः मुखविकारोपलक्षिताः भेदके तृतीया येनाङ्गेनाङ्गिनोविकृ
तिर्लक्ष्यते तस्मादिति परः भीमैर्वचनकर्माभिर्पलक्षिताः विभे
षणे तृतीया तत्त्वं शय्यादृष्टदारेष्वित्यमरः ॥ १०१ ॥

गतासु तासु मैथिल्याः संजानानोऽनिलात्मजः ।
आयातेन दशास्यस्य संस्थितोऽन्तर्हितस्त्रिरं ॥ १०२ ॥

गतेत्यादि । तासु राक्षसीषु गतासु अनिलात्मजो हनुमान् राम ज०म०
संकथां प्राप्तावीदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः मैथिल्या संजानानः
इयं सेत्यवगच्छन् संज्ञोन्यतरस्यामिति कर्षणि तृतीया मम्यति
भ्यामिति तद् दशास्यस्यायातेनागमनेन हेतुना चिरमन्तर्हिता
मिलीनः स्थितः हेताविति तृतीया ॥ १०२ ॥

गतास्वित्यादि । तासु राक्षसीषु गतासु सतीषु अनिलात्मजो भ०
हनुमान् रामसङ्ख्यां प्राप्तावीत् प्रावर्त्तयदिति वक्ष्यमाणश्लोके
नान्वयः कीदृशः मैथिल्या संजानानः सेवेयमित्यवगच्छन् संज्ञो
स्मृताविति कर्षणि तृतीया मम्यतेरस्मृताविति सं दशास्यस्या
यातेनागमनेन हेतुना अन्तर्हिताविलीनः सन् चिरं संस्थितः
हेतौ तृतीया ल्यमावक्तेति दशास्यात् कर्त्तरि षष्ठी सम्बन्धविवच
या वा ॥ १०२ ॥

ऋणादद्वैद्वैवोन्मुक्तो वियोगेन क्रतुद्विषः । हेतो
र्बोधस्य मैथिल्याः प्राप्तावीद्रामसंकथां ॥ १०३ ॥

ऋणादित्यादि । ऋणाद्धेतोर्बद्धवोन्मुक्तोयथा स्थानान्तरं ज०म०
गतवान् अकर्तृऋणइति पञ्चमी ऋणस्याकर्तृहेतुत्वात् ऋणेन
बन्धितइवेति नोक्तं अप्रयोजकं कर्तृत्वादृणस्य उन्मुक्तः क्रतुद्विषो
रावणस्य वियोगेन विक्षेपेण विभाषागुणेऽस्त्वियामिति पक्षे तृती
योदाहृता न पञ्चमी वियोगस्य गुणपदार्थत्वात् किमिति संकथां
प्राप्तावीदित्याह हेतोर्बोधस्य मैथिल्याः एषरामदूतइति मैथि

स्त्रावोभोऽवगमः स्यात् षष्ठीहेतुप्रयोगदति बोधशब्दस्य षष्ठी
प्राप्तावीदिति सुसुधुभः परस्मैपदेष्वितोऽट् नेटीति हलन्तलक्ष
णायावृद्धेः प्रतिषेधः नेगन्तलक्षणायाः ॥ १०३ ॥

भ० च्छणादित्यादि । हनूमान् कीदृशः क्रतुदिषोरावणस्य विधो
गेन विशेषेण हेतुना उक्तः स्वच्छन्दः यथा च्छणाद्धेतोर्बद्धः
सन् उक्तः स्थानान्तरं गतस्तद्वत् हेतौ पञ्चमी तृतीया च दर्शि
ता किमर्थं रामसङ्ख्यां प्राप्तावीदित्याह एषरामदूतदति मैथि
स्यायोबोधस्तस्य हेतोस्तदर्थं प्रयोजनमपि हेतुरुच्यते तदुद्देशेन
कार्योत्पत्तेः व्यादयोऽर्थार्थैककरोरिति षष्ठी सुसुधुभः सेरिन्मिदती
म् प्रजवदेति त्रिः ॥ १०३ ॥

तं दृष्ट्वाचिन्तयत्सीता हेतोः कस्यैषरावणः । अव
रुह्य तरोरारादैति वानरविग्रहः ॥ १०४ ॥

ज०म० तमित्यादि । तं हनूमन्तं रामं सुवन्तं दृष्ट्वा सीता अचिन्तयत्
कस्य हेतोः रावणोवानरविग्रहः सन् अति आयाति आङ्पूर्व
स्त्रेणोरूपं सर्व्वनाम्नसृतीयाचेति षष्ठी किंशब्दस्य सर्व्वनामत्वात्
आरात् अन्तिके तरोरिति अन्यारादित्याराह्वययोगे पञ्चमी
अवरुह्यावतीर्य्येति अवरोहणापेक्षयेत्यपादाने पञ्चमी अपेक्षा
यायौगपद्याभावादुपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्व्वसीयसी आरा
द्योगे न वर्त्तते ॥ १०४ ॥

तमित्यादि । तं रामं सुवन्तं हनुमन्तं दृष्ट्वा सीताचिन्तयत् भ०
 किं चिन्तितवतीत्याह कस्य हेतोः किमर्थं रावणोऽयं वानरमूर्तिः
 मन् अवहृक्ष्य वृक्षान्तरादर्यात् तरोरारात् तदाश्रितवृक्षस्य
 समीपे ऐति आगच्छति आङ्पूर्वद्वयगतौ कस्य हेतोरिति व्या
 दयोऽर्थार्थैकतोः श्रेणुसर्वाइति षष्ठी तरोरित्यावृत्त्या उभयत्र
 सम्बन्धादेकत्रापादाने पञ्चमी अपरत्र अन्यारभ्येत्यादिना द्वय
 मेवोदाहृतं अपादानपञ्चम्याः कारकाधिकारे दर्शितत्वान्तरो
 रित्यस्यावरोक्ष्यत्यनेन सम्बन्धेन विवक्षितः आरादित्यनेनैव सम्ब
 न्धइति केचित् उपपदविभक्तोः कारकविभक्तिर्गरीयसीत्यपादान
 एव पञ्चमीति केचित् ॥ १०४ ॥

पूर्वस्मादन्यवद्भाति भावाद्वाशरथिं सुवन् । ऋते
 क्रौर्यात्समायातोमां विश्वासयितुं नु किं ॥ १०५ ॥

पूर्वत्वादि । पूर्वस्माद्वावणादन्यवद्भाति ज्ञायते अन्येन तुल्यं ज०म०
 वक्तुं तदिति कृत्वा अन्यशब्दयोगे पञ्चमी यतोभावात्स्नेहाद्वाश
 रथिं सुवन् किन्तु क्रौर्यादृते क्रौर्यं वर्जयित्वा ऋतेष्वन्वयेने पञ्च
 मी माविश्यासयितुं सन्भावयितुं किमागतइत्यचिन्तयत् ॥ १०५ ॥

पूर्वस्मादित्यादि । अयं पूर्वस्माद्वावणादन्यदव भाति प्रका भ०
 ऋते अन्यारभ्येति पञ्चमी कुतइत्याह भावादभिप्रायाद्धेतोर्दाश
 रथिं सुवन् हेतौ पञ्चमी क्रौर्यात् ऋते रामविषये क्रूरतां विना
 मां विश्वासयितुं किन्तु समायातः नु वितर्के ऋतेयोगे पूर्वत्र

त्यञ्चमी भावः स्वभावेऽभिप्राये चेष्टासत्तात्मजन्मसु । क्रिया
खीलापदार्थेषु दृढजन्तुविभूतिष्विति विश्वः ॥ १०५ ॥

इतरोरावणादेषराघवानुचरोयदि । सफलानि
निमित्तानि प्राक्प्रभातात्ततोमम ॥ १०६ ॥

ज०म० इतद्वत्यादि । यदि रावणादितरः प्रतियोगी राघवानुचरः
राघवार्थकारी इतरयोगे पञ्चमी ततोमम सफलानि स्वप्रलक्ष
णानि दर्शनादीनि निमित्तानि प्राक्प्रभातात् आदित्योदया
त्पूर्वस्मिन् काले अन्यस्य हि प्रभातादुत्तरकालं सफलानि उत्त
रपदयोगे पञ्चमी ॥ १०६ ॥

भ० इतरद्वत्यादि । एषयदि रावणादितरोऽन्यः राघवानुचरः
रामप्रयोजनकारी भवेत् मम प्राक्प्रभातात् सूर्योदयात्पूर्व
काले यानि शुभस्य निमित्तानि स्वप्रदर्शनादीनि तानि मम सफ
लानि स्युः इतरशब्दोऽन्यार्थः तद्योगे दिक्शब्दयोगे च पञ्चमी
दिक्शब्दादिदेशकालेक्षात्तस्य लुक्च ॥ १०६ ॥

उत्तराहि वसवामः समुद्राद्रक्षसां पुरं । अथै
क्षवणतोयस्य स्थितां दक्षिणतः कथं ॥ १०७ ॥

ज०म० उत्तरेत्यादि । रामदूतोऽयमिति न सम्भाव्यते यतः समुद्रा
दुत्तरा या दिक् तस्मादुत्तराहि वसन् रामः आदिषद्दूरो

उत्तराद्येति तत्रादिप्रत्ययान्तेन उत्तरादिप्रत्ययेन योगे समुद्रा
दिति पञ्चमी लवणतोयस्य लवणसमुद्रस्य दक्षिणतोदक्षिणस्यां
दिशि स्थितां रक्षसां पुरीं लङ्कां कथमवैत् ज्ञातवान् दक्षि
णत इति दक्षिणोत्तराभ्यामतस्तुत् तदन्तेन योगे षष्ठीतस्यर्थप्रत्य
येनेति षष्ठी ॥ १०७ ॥

उत्तरेत्यादि । अथ रामदूतोऽयं न सम्भाव्यते यतदतः समुद्रादुत्तरस्यांदिशि वसन् रामो लवणतोयस्य समुद्रस्य दक्षिणस्यां
दिशि स्थितां रक्षसां पुरं लङ्कां कथमवैत् ज्ञातवान् दक्षिणोत्त
रादाहीति सप्तम्याश्चाहि अन्या रभ्येति दिक्शब्दयोगे पञ्चमी
तत्कृतेरिति सप्तम्यास्तस् तद्योगे समर्थेनेत्यादिना षष्ठी ॥ १०७ ॥ भ०

दण्डकान्दक्षिणेनाहं सरितोऽङ्गीन् वनानि च ।
अतिक्रम्याम्बुधिञ्चैव पुंसामगममाहता ॥ १०८ ॥

दण्डेत्यादि । दण्डकानामदूरे या दक्षिणा दिक् तस्यामिति एनवत्तरस्यामिति सप्तम्यन्तादेनप्रत्ययः तदन्तेन योगे एन
षादित्येति द्वितीया दक्षिणेन दण्डकानां दक्षिणस्यां दिशि
सरितोऽङ्गीन्वनानि च अम्बुधिं अतिक्रम्य पुंसामगममगम्यं यद्
वृद्धनिधिगमयेत्यप् अहमाहता आनीता तत्कथमवैदित्यपि
भायत् ॥ १०८ ॥ ज० म०

दण्डकानित्यादि । दण्डकायाश्चदूरे दक्षिणस्यां दिशि स्थितानि सरितोऽङ्गीन् वनानि च अम्बुधिञ्चातिक्रम्य पुंसामगममगमि
भ०

ज्ञातं यथा स्थातथाहमाहता पुंसामगम्यं द्वेष्टं प्रापिता वा न
 विद्यते गमोऽज्ञानं यत्र तत्कथमवैदिति सम्बन्धः वैमोऽपीति सप्त
 स्याएनः तद्योगे धिक्स्वमयेत्यादिना द्वितीया एमोऽप्यस्यम्यादिति
 परस्परसात् कृतद्वितसमासानामभिधानं नियामकमित्युक्तेर
 दूरार्थमपि बोध्यं दण्डकाशब्दोवनेऽपि स्त्रीलिङ्गः नित्यवज्जवच
 नान्तः पुंलिङ्गइत्यन्ये तस्मते दण्डकानिति पाठः ॥ १०८ ॥

पृथङ्गमस्तस्य षण्डादैनतेयेन वाविना । गन्तुमुत्स
 हते नेह कश्चित्किमुत वानरः ॥ १०९ ॥

ज.म० पृथगित्यादि । गमस्ततो वातात् षण्डात् पृथक् वायुं त्यक्त्वा
 वैमतेयेन वा विना गच्छं वा वर्जयित्वा पृथग्विनेत्यादिना द्वितीया
 पञ्चम्या इह अज्ञायां कश्चित् गन्तुं नोत्सहति किमुत वानरः
 ॥ १०९ ॥

भ० पृथगित्यादि । षण्डाङ्गमस्ततोवातात् पृथगन्तः वैमतेयेन
 गच्छेन वान्यः कश्चिदिह गन्तुं न उत्सहते किं पुनर्वानरः इत्येवम
 चिन्तयदिति सम्बन्धः पृथक्शब्दोऽन्यार्थस्तेन तद्योगे विना योगे
 च अन्यः रभेत्यादिना पञ्चमी गमस्ततो वैमतेयश्च वर्जयित्वा
 त्यर्थ इति केचित् किमुतेत्यन्वयं पुनरर्थे ॥ १०९ ॥

इति चिन्तावतीं कृष्णात्समासाद्य कपिदिपः । मुक्तां
 लोकेन रघोभिः प्रोच्येऽहं रामकिङ्करः ॥ ११० ॥

इतीत्यादि । एवमुक्तेन प्रकारेण चिन्तावर्ती कपिदिपोहन् ज०म०
मान् कृष्णमासाद्य कथमप्युपगत्य अहं रामकिङ्करः रामप्रे
षणकर इति प्रोचि मुक्तां श्लोकेनाल्येन रक्षोभिः कर्तृभिः करणे
न च श्लोकात्येत्यादिना तृतीयापञ्चम्या कृष्णश्लोकयोरसत्त्वचन
योः करणत्वात् ॥ ११० ॥

इतीत्यादि । कपिदिपः कपिश्रेष्ठोहनुमान् तां श्लोकां कृष्णत्वं भ०
चिरकालान्वेषणेन समासाद्य प्राप्य अहं रामस्य किङ्करः परिचा
रक इति प्रोचे वदति सा कीदृशी एवमुक्तप्रकारेण चिन्तायुक्तां
रक्षोभिः श्लोकेनाल्येन मुक्तां त्यक्तां करणे कतिपयश्लोकात्कृष्ण
दसत्त्व इति सूत्रेण विभाषया पञ्चमीमाह परः स्वमते कृष्णादि
ति हेतौ पञ्चमो श्लोकनेति करणे तृतीया ॥ ११० ॥

विप्रकृष्टं महेन्द्रस्य न दूरं विन्ध्यपर्वतात् । नान
भ्यासे समुद्रस्य तव मात्स्यवति प्रियः ॥ १११ ॥

अदि त्वं रामकिङ्करः कासावित्याह विप्रेत्यादि । मात्स्यवति ज०म०
पर्वते तव प्रियोरामः महेन्द्रस्य पर्वतस्य विप्रकृष्टं दूरं विन्ध्य
पर्वताच्च न दूरं दूरान्तिकार्थैः पृच्छन्त्यतरस्यामिति षष्ठीपञ्चम्या
महेन्द्रपर्वतविन्ध्ययोर्दूरविप्रकृष्टयोस्तु दूरान्तिकार्थेभ्योद्वितीया
चेति द्वितीया नानभ्यासे न दूरे समुद्रस्य दूरान्तिकार्थैरिति
षष्ठी मात्स्यवति षष्ठ्याधिकरणेचेति षष्ठमो चकारादूरान्तिका
र्थेभ्यश्च षष्ठ्याभावेनेत्यनेनानभ्यास इति षष्ठमी ॥ १११ ॥

विप्रेत्यादि । यदि त्वं रामकिङ्करसाक्षः काशावित्यनन्दमु
 ष्यते तव प्रियेः मास्यवति पर्वते वर्तते महेन्द्रस्य पर्वतविशेष
 स्य न विप्रकृष्टं न दूरं विन्ध्यमास्यः पर्वतात् न दूरं समुद्रस्य ना
 नभ्यासे न दूरे वारादर्थैरिति विन्ध्यपर्वतशब्दात् पक्षे पञ्चमी
 तदप्रवृत्तिपक्षे समन्धे षष्ठ्येव आरादर्थैरिति दूरान्तिकार्थैः
 दूरान्तिकार्थादसत्त्वेऽमृताहसिर्द्धिरेति परः स्वमते विप्रकृष्टा
 दयोदेशार्थस्य विवक्षिताः स्थितिक्रियात्वार्थास्तभ्यतएव तेनासी
 त्यध्याहारात् देशाध्यकाखभाववाढैरिति पाक्षिककर्तृत्वं कर्त्त
 र्त्वाभावपक्षे सप्तमी ॥ १११ ॥

असंप्राप्ते दशमीवे प्रविष्टोऽहमिदं वनं । तस्मिन्
 प्रतिगते द्रष्टुं त्वामुपाक्रंस्यचेतितः ॥ ११२ ॥

अ० म० असमित्यादि । दशवदने असंप्राप्ते अप्रविष्टे अहमचेतितः
 सन् इदं वनमशोकवनिकाख्यं प्रविष्ट इति तस्मिन् प्रतिगते त्वां द्रष्टुं
 मुपाक्रंसि समुत्सहे स्य यस्य च भावेनेति सप्तमी कपेः प्रवेशोपक
 मधाः रावणसंप्राप्तिप्रतिगमनक्रियाभ्यां लक्ष्यमाश्रयात् उपाक्रं
 सीति उपपराभ्यामित्यनेन वृत्त्यादिपुसर्गउत्साहे क्रमैस्तद्ध उक्त
 मयुरुषैकवचनं दृष्ट्वा स्त्रीकनोरनात्मनेपदनिमित्त इति सिद्ध्यद्
 न भवति ॥ ११२ ॥

भ० असमित्यादि । रावणे असंप्राप्ते अनायासे सति अहमचेतितो
 ऽज्ञातः सन्निदं वनं प्रविष्टः प्रवेशस्य गतिविशेषत्वात् गत्यर्थोढेति
 कर्त्तरि क्तः तस्मिन् प्रतिगते सति त्वां द्रष्टुं साक्षात्कर्त्तुं च

उपाकंसि उद्यतोऽस्मि प्रोपादारभ्य इति मं न्यासिः उपाकंसि उत्सा
हं कृतवानस्मोति वार्थः दृष्टुं साहतायन इति मं कालभाषाधा
रमिति उभयत्र भावे सप्तमी ॥ ११२ ॥

तस्मिन् वदति दृष्टोऽपि नाकार्षं देवि विक्रमं । अ-
विनाशाय कार्यस्य विचिन्वानः परापरं ॥ ११३ ॥

अद्यादावेव प्रविष्टोऽसि तर्हि किमिति स्वकर्त्तुं न दर्शितवानसौ ज० म०
त्याह । तस्मिन्नित्यादि हे देवि तस्मिन् वदति दृष्टोऽपि विक्रमं नाका
र्षं तं तथा वदन्तमनादृत्य विक्रमं नाकार्षमित्यर्थः पृष्टीचानादृष्ट
इति अकारात्सप्तमी किमर्थं कार्यस्य सन्देशकथनादेरविना
शाय विचिन्वानः परापरं पौर्वापर्यं निरूपयन् कर्त्तुं अभिप्रायेतुं
॥ ११३ ॥

तस्मिन्नित्यादि । हे देवि तस्मिन् रावणे वदति वदन्तं तं भ०
अनादृत्य दृष्टोऽप्यहं विक्रमं नाकार्षं न कृतवान् स्वामीश्वराधि
पती धादिना अनादरे सप्तमी तस्मिन् वदति सतीति भावे
सप्तमीति विद्यासागरः कुत इत्याह यतोऽहं कार्यस्य सन्देशकथ
नस्य अविनाशाय अविघाताय परापरं विचिन्वानः परं यद्भव
त्यति विरोधादि अपरञ्च यद्भूतं सन्देशकथनार्थमागमनादि
तत्सर्वं विचारयन् उत्तरे सति कथं न पूर्वस्य बाध इति चिन्ता
यन् ॥ ११३ ॥

वानरेषु कपिः स्वामी नरेष्वधिपतेः सखा । जातो रा
मस्य सुग्रीवस्ततो दूतोऽहमागतः ॥ ११४ ॥

ज०म० कथं वानरस्त्वं तस्य किंकर इत्याह । वानरेत्यादि वानरेषु
स्वामी यः कपिः सुग्रीवः स नरेष्वधिपतेरामस्य सखा जातः स्वामी
श्वरेत्यादिना षष्ठीसप्तम्योर्विधानात् सप्तम्युदाहृता ततोऽहं दूत
आगतः ॥ ११४ ॥

भ० वानरेष्वित्यादि । रामस्यानुचरो वानरः कथमित्याह वान
राणां कपिः सुग्रीवो नराणामधिपतेरामस्य सखा जातः ततोऽहं
दूत आगतः स्वामीश्वराधिपतीति सप्तमी ॥ ११४ ॥

ईश्वरस्य निशाटानां विलोक्य निखिलां पुरीं । कुश
लोऽन्वेषणस्याहमायुक्तो दूतकर्म्मणि ॥ ११५ ॥

ज०म० आगत्य च लङ्कां प्रविश्य दहायात इत्याह । ईश्वेत्यादि निशा
टानां राक्षसानामीश्वरस्य दशाननस्य अत्र षष्ठ्युदाहृता पुरीं
निखिलां निःशेषां विलोक्य किं तत्र वर्त्तत इति प्राप्त इति वक्ष्यमा
णेन सम्बन्धः कुशलोऽन्वेषणस्याहं सीतायाश्चन्वेषणस्य निपुणः आ
युक्तो दूतकर्म्मणि दूतकर्म्मणि दूतक्रियायां व्यापृतः आयुक्तकुश
साभ्यामिति षष्ठीसप्तम्यौ ॥ ११५ ॥

भ० ईश्वरस्येत्यादि । निशाटानां राक्षसानां ईश्वरस्य रावणस्य
निखिलां समस्तां पुरीं विलोक्य अहं प्राप्त इत्यपिमस्योकिनाम्बयः

कीदृशः अन्वेषणस्य कुशलः सीतान्वेषणनिपुणः दूतकर्माणि आयु
क्तः तत्परः स्वामीश्वराधिपतीत्यादिना षडोषप्तम्यौ ॥ ११५ ॥

दर्शनीयतमाः पश्यन् स्त्रीषु दिव्यास्त्रपि स्त्रियः । प्राप्नो
व्यालतमान् व्यस्यन् भुजङ्गेभ्योऽपि राक्षसान् ॥ ११६ ॥

दर्शेत्यादि । तत्र दिव्यास्त्रपि स्त्रीषु मध्ये दर्शनीयतमाः स्त्रियः ज०म०
पश्यन् यतश्च निर्द्वारणमिति षप्तमो दर्शनीयतमत्वेन गुणेन पृथ
क्करणात् भुजङ्गेभ्योऽपि व्यालतमान् हिंस्रान् राक्षसान् व्यस्यन्
अपक्षिपन् पञ्चमीविभक्त इति पञ्चमी भुजङ्गेभ्यो राक्षसानां विभा
गात् प्राप्नोदेव्याः पादमूलमित्यर्थात् ॥ ११६ ॥

दर्शेत्यादि । दिव्यास्त्रपि स्त्रीषु मध्ये दर्शनीयतमाः स्त्रियः पश्यन् भ०
भुजङ्गेभ्योऽपि व्यालतमान् अतिहिंस्रान् राक्षसान् व्यस्यन् अत्र
क्षिपन् अहं प्राप्नोदेव्याः स्नानमित्यर्थात् गम्यते स्त्रीष्वित्यत्र दर्श
नीयतमत्वेन गुणेन समुदायादेकदेशस्य निर्द्वारणात् स्वामीश्व
राधिपतीत्यादिना निर्द्वारे षप्तमो भुजङ्गेभ्य इत्यत्र पञ्चमीत्यति
रेके इति सूत्रेण पञ्चमीमाह परः व्यतिरेकोद्दीनाधिकभाव इति
परः स्वमते निर्द्वारेऽधिकेनेत्यादिना निर्द्वारे पञ्चमी केनचिदु
त्वेन समानधर्मिभ्यो यत्पृथक्करणं स निर्द्वारः भुजङ्गराक्षसयोस्तु
सधर्मित्वं व्यालत्वेन वासवता अपि कश्चित् पञ्चमीत्यनेन निर्द्वार
रे पञ्चमीमाह ॥ ११६ ॥

भवत्यामुत्तुकोरामः प्रसितः सङ्गमेन ते । मघासु
 छतनिर्व्यापः पितृभ्यामां व्यसर्जयत् ॥ ११७ ॥

ज०म० किमवस्योरामइत्याह भवेत्यादि । मघायां त्वधि उत्तुकः उन्न
 नाः रामः तव सङ्गमेन प्रसितः प्रसक्तः प्रसितोत्तुकाभ्यां द्वितीया
 चेति चकारात्सप्तमो मघाभिर्युक्तः कालः तत्समीपे चन्द्रमसोवर्त्त
 मानत्वात् नक्षत्रेण युक्तः कालइत्यण् तस्य लुवविशेषइति लुप्
 तस्मिन्काले पितृभ्यः छतनिर्व्यापः दत्तदानः मां व्यसर्जयत् नक्ष
 त्रेण लुपोति सप्तमो तत्रापि लुपि युक्तवद्वाक्तिवचनइति स्त्रीलिङ्ग
 वज्रवचने भवतः व्यसर्जयदिति विशब्दात्प्रातिपदिकेत्यादिना
 प्रातिपदिकमात्रे प्रथमा ॥ ११७ ॥

भ० भवत्यामित्यादि । रामोमां व्यसर्जयत् प्राश्यापयत् कीदृशः
 सन् भवत्यां त्वधि उत्तुकः उन्ननाः तव सङ्गमेन प्रसितः प्रसक्तः
 प्रसितोत्तुकाभ्यां द्वितीयासप्तम्याविति परः स्वमते विषयविवक्षया
 सप्तमो करणत्वविशेषया द्वितीया मघासु मघानक्षत्रयुक्तकाले
 पितृभ्यः छतनिर्व्यापः दत्तदानः काले सप्तमी मघाशब्दस्य तयुक्त
 कालवाचिसं कालवाचिनेनक्षत्रादित्युक्तेरेव गम्यते लोकोपया
 रात् कालेऽपि स्त्रीलिङ्गत्वं वज्रवचनात्तत्त्व परे तु मघानक्षत्रे
 षेन्दुयुक्तेन युक्तः कालइत्यर्थे टण्त्तन्लुक्च प्रकृतिवक्तिवचने
 इति स्त्रीत्वं वज्रवचनत्वाद्वाङ् ॥ ११७ ॥

अयं मैथिल्यभिज्ञानं काकुत्स्थस्याङ्गुरीयकः । भव
 त्याः स्मरतात्यर्थमर्पितः सादरंमम ॥ ११८ ॥

सन्देहनिवृत्त्यर्थं चाभिज्ञानं दर्शयन्नाह अयमित्यादि । काकु ज०म०
 तस्यस्य यमकुलीयकोऽभिज्ञानं चिह्नमयमभिज्ञानमिति लिङ्गा
 धिके प्रातिपदिकमात्रे प्रथमा मैथिलीति सम्बोधनाधिके सम्बोध
 नेवेति सामन्तितं समुद्दिष्टाचैव द्रष्टव्यं काकुत्स्थस्येति षष्ठीशेष
 इति षष्ठी भवत्याश्रयार्थं स्मरता मम सादरमर्पितं अधीनर्षेत्या
 दिना स्मरणार्थं कर्मणः शेषविवक्षायां षष्ठी ॥ ११८ ॥

अयमित्यादि । सन्देहनिरासार्थमाह हे मैथिलि अयं काकु म०
 तस्यस्य रामस्य अकुलीयकआभरणविशेषोऽभिज्ञानं चिह्नं स
 र्थसमुद्भूतार्थइति लिङ्गार्थे सम्बोधने च प्रथमा काकुत्स्थस्येति
 सम्बन्धे षष्ठी अत्यर्थं भवतीं स्मरता रामेण सादरं यथा स्नात
 या मम समर्पितः भवत्याइति समर्पणेनेत्यादिकर्मणि षष्ठी अन्ये
 तु कर्मणोवा दद्यादेः सृष्ट्यर्थस्येत्यादिविशेषणैः कर्मणि षष्ठी
 मुक्ताकर्मणादिविशेषेऽस्यविवक्षिते कर्मणोऽस्यमन्त्रविवक्षायां षष्ठी
 वेत्यनेनान्वयापि षष्ठीं स्वीकुर्वन्ति निश्चितस्यविषयादव्ययापि
 दृष्टत्वात् मनेत्याधारे सम्बन्धविषया अकुलो भवति तिष्ठतीति
 ठकेकादिति ईयः तदव्यस्य काचलिङ्गत्वात् असङ्गारग्रहस्य
 गम्यमानत्वात् पुंस्त्वमुदाहृतं अकुलीयकमूर्तिकेत्यमरेण सामा
 न्यत्वात्पुंसकं प्रयुक्तं ॥ ११८ ॥

रामस्य दयमानोऽसावर्धेति तव लक्ष्मणः । उपा
 स्मृतांतां राजेन्द्राणागमस्तेह मा चसीः ॥ ११९ ॥

ज०म० रामेत्यादि । अथा लक्ष्मणोरामस्य दयमानिरामं रक्षन्
 शूचं मा कार्हीरिति दयतेः कर्मणि षष्ठी तवाध्येति त्वां स्मरति
 अधीगर्थे षष्ठी आश्वासनार्थमाह मा चक्षीः उद्देगं मा कार्हीः
 चक्षेरीदित्वाभिष्टायामिदप्रतिषेधात् सिचइट् भवति यतोरा
 जेन्द्रौ रामलक्ष्मणौ दहागमस्यागमनस्य भावे अप् उपाकृषातां
 प्रतियत्नं कृतवन्तौ आगमनस्य निश्चितत्वात् तस्यैव सुधीवसख्ये
 न गुणाधानात् तेन कृतः प्रतियत्न इति कर्मणि षष्ठी प्रतियत्ने
 लुङ् तङ् सुट् ॥ ११६ ॥

अ० रामेत्यादि । अथौ लक्ष्मणोरामस्य दयमानः प्रोक्तापनोद
 नेन रामं प्रतिपासयन् तव अध्येति त्वां स्मरति पूर्ववत्कर्मणि
 षष्ठी आश्वासनार्थमाह राजेन्द्रौ चत्रियजेष्टौ तौ दहागमस्य उपा
 कृषातां आगमनमुपकृतवन्तौ अतोमा चक्षीः भयं न कुरु सूच
 नावक्षेपणेत्यादिना प्रतियत्ने मं सम्यरेः सुमुपादित्यादिना सुम्
 सतो गुणान्तराधानं प्रतियत्नः निश्चितत्वात् सतएव गमनस्य
 सुधीवसख्येन गुणान्तरस्योत्कर्षस्थाधानात् पूर्ववत्कर्मणि षष्ठी
 कृजः प्रतियत्ने कर्मणि षष्ठीति परः चक्षीउद्देगे टी ॥ ११६ ॥

रावणस्येह रोक्ष्यन्ति कपयोभीमविक्रमाः । धृत्या
 नायस्य वैदेहि मन्योरुक्मासयात्मनः ॥ ११७ ॥

ज०म० रावेत्यादि । इह लक्ष्मणा कपयोभीमविक्रमाः अश्वत्थवरा
 क्रमाः रावणस्य रोक्ष्यन्ति वरीगं रावणं करिष्यन्ति भीमविक्रमा

इति गुणप्रधानो निर्देशः ततश्च विक्रमे रजः भावकर्तृकत्वात् रजा
र्शानां भाववचनानामञ्जर इति षष्ठी अतो वैदेहि धृत्या नायस्य
आग्रसस्य धृतिं लभस्वेत्यर्थः आग्निविनाश इति कर्मणि षष्ठी आग्नि
विनाश इत्युपसंख्यानान्नङ् मन्योरुज्जासयात्मानः मन्युं नाशय
जसुहिंसायां ताडने च चौरादिकस्य हिंसार्थत्वात्तेन जासिनि
प्रहृषेति कर्मणि षष्ठी ॥ १२० ॥

रावणस्येत्यादि । इह लङ्कायां कपयो भीमपराक्रमाः सन्तो रा म०
वणस्य रोक्ष्यन्ति रावणं पीडयिष्यन्ति रजोभङ्गे तो कर्मणि षष्ठी
अन्ये तु रजार्थस्य भावकर्तृत्वे इति सूत्रेण कर्मणि षष्ठ्या उदाह
रणार्थं कपयसस्तन्मन्त्रिनो भीमाविक्रमाश्च इह रावणस्य रोक्ष्य
न्तीत्यन्वयं कुर्वन्ति हे वैदेहि धृत्या नायस्य धृतिर्भूयादित्यात्म
न्याग्निषं कुरु धृतिं लभस्वेति भावः कर्मणि षष्ठी आग्निविनाश इति
षष्ठ्यर्थं परसूत्रं प्रपद्याग्निरित्यादिना मं आत्मानो मन्योरुज्जा
सय आत्मानः शोकं नाशय जसकवधे कर्मणि षष्ठी जासिनि प्र
हृजनाटिकाद्यपिषां हिंसायामिति षष्ठ्यर्थं परसूत्रं ॥ १२० ॥

राक्षसानां मयि गते रामः प्रणिहनिष्यति । प्राण्य
नामपणिष्टासौ रावणस्त्वामिहानयन् ॥ १२१ ॥

राक्षेत्यादि । मयि गते रामो राक्षसानां प्रणिहनिष्यति राक्ष ज० म०
सान् मारयिष्यति पूर्ववत्कर्मणि षष्ठी निप्रहण इति सङ्गतविद्यु
हीतविपर्यसगृहणमित्युक्तं नेर्गदेत्यादिना षत्वं किञ्च प्राणाना

मपण्डितमिति अथ रावणस्त्रामिहानयन् प्राणानपण्डितं विक्री-
तवान् व्यवहृज्जपणोऽसमर्थयोरिति षष्ठी प्राणानामपणाधिष्ठेति
पाठान्तरं तदयुक्तं सुत्यर्थस्य पण्येति च ग्रहणात् गुपूधूपेत्यादिना
आद्यप्रत्ययान् भवति ॥ १२१ ॥

भ० राक्षसानामित्यादि । मयि गते षति रामोराक्षसानां प्रणि-
हन्व्यति राक्षसान् मारयिष्यति प्राणसौषडिति नैर्णत्यं कर्मणि
षष्ठी असौ रावणस्त्रामिह सङ्गायामानयन् प्राणानामपण्डितं
प्राणान् विक्रीतवान् व्यवहृज्जपणेर्व्यवहारे इति षष्ठ्यर्थं परस्मै च
तत्र व्यवहारे इति कथविक्रयलक्षणे द्यूतक्रियायाच्चेति व्याख्यातं
पण्यव्यवहृतौस्तौ वारे इत्यनेन कमश्चत इत्यादिसूत्रविहिता
जिह्वायुक्तायाविभाषिताः तेन पक्षे नाद्यप्रत्ययः अपण्डितेति
चिन्तमिति विद्याविनोदस्य प्रसूतितं व्यवस्थितवाधिकादाया
दयोऽसार्वधातुके वा भवन्तीति पक्षे नाद्यप्रत्यय इति विद्यासाग-
रेणोक्तत्वात् स्वमतं युक्तमेव ॥ १२१ ॥

अदेवीदन्धुभोगानां प्रादेवीदात्मसम्पदं । शतक-
त्वस्तवैकस्याः सारत्यङ्गोरघूत्तमः ॥ १२२ ॥

ज०म० अदेवीदित्यादि । न केवलं प्राणानपण्डितं बन्धुभोगानामदेवीत्-
वन्धुभोगान्निर्क्रीतवान् दिवसदृश्येति षष्ठी दिवोव्यवहारार्थं
त्वात् प्रादेवीदात्मसम्पदं विक्रीतवान् विभावोपसर्ग इति पक्षे दि-
तीया प्रश्नश्चैव युक्तत्वात् रामानुरागं पुनर्दृष्टव्यत्वाद् रघूत्तम

स्मरति अधोगर्हेति षष्ठी अङ्गद्वयि एकस्मिन् षष्ठी कृत्वोऽर्थप्रयोगकालोऽधिकरणद्वयि षष्ठी ॥ १२२ ॥

अदेवोदित्यादि । न केवलं प्राणानामपश्चिष्टासौ रावणो भ०
बन्धून् भोगांश्च अदेवोत् क्रीतवान् त्यक्तवानिति यावत् कर्मणि
षष्ठी आत्मसम्यग्दमपि प्रादेवोत् विक्रीतवान् कर्मणि द्वितीया परे
तु व्यवहारे सौपसर्गस्य दिवः कर्मणि वा षष्ठी नित्यन्वनपसर्गस्य
त्याजः अथ संचिष्य पुनरपि रामानुरागं दर्शयति अङ्गः शतशतलो
दिवसे शतं वारान् राम एकस्यास्त्व एकां तां स्मरति चकृत्वस्
वारेद्वि शतशब्दात् चकृत्वस् तद्योगे स्वामीश्वराधिपतीत्या
दौ सुजयैरिति अहन् शब्दात् षष्ठी तवेति कर्मणि षष्ठी ॥ १२२ ॥

तवोपशायिका यावद्राक्षस्य शेतयन्ति न । प्रतिसं
दिश्यतां तावद्भर्तुः शार्ङ्गस्य मैथिलि ॥ १२३ ॥

एवं तामाश्वास्य सन्देशेन द्वापयितुमाह तवेत्यादि । हे मैथिलि ज० म०
तवोपशायिका परिपात्या शयनं याभीराक्षसीभिः सहेत्यर्थात्
पर्यायार्हणोत्पत्तिषु प्लुच यावन्न चेतयन्ति न प्रतिबुध्यन्ते ताव
त्प्रतिसन्दिश्यतां प्रतिसन्देशोदीयतां शार्ङ्गस्य भर्तुः शार्ङ्गं धनुर्धा
रयतो रामस्य तव शार्ङ्गस्येति यथाक्रमं कर्तृकर्मणोः कृतीति
षष्ठी ॥ १२३ ॥

तवेत्यादि । हे मैथिलि तवोपशायिका पर्यायशयनं याभीरा भ०
क्षसीभिः सहेत्यर्थात् पर्यायप्राप्त्या तास्य राक्षसीयावन्न चेत

यन्ति न प्रतिबुध्यन्ते तावत् शार्ङ्गस्य भर्तुर्धनुर्धारायतो रामस्य कृत
 प्रतिसन्दिश्यतां प्रतिसन्देहोदीयतां इत्येव हनूमान् प्रोचे इति
 पूर्वेषु सम्बन्धः उपपूर्वश्रीङ् पर्यायत्रयनवाचकः अस्युपकेति
 ज्ञापकात् भावे शकः स्त्रीत्वञ्च ढधेकतीत्यादिना तवेत्यत्र कर्त्तरि
 षष्ठी शार्ङ्गस्येत्यत्र कर्मणि तव उप समीपे शायिकाः शया
 नाः राक्षसः कर्त्तरि षकइति केचित् चित्कथञ्चाने चुर्भोजिः
 ॥ १२३ ॥

पुरः प्रवेशमाश्रय्य बुद्ध्या शाखामृगेण सा । चूडाम
 णिमभिज्ञानं ददौ रामस्य सम्मतं ॥ १२४ ॥

ज०म० पुरइत्यादि । शाखामृगेण मर्कटेन पुरोत्तङ्गायाः कुःप्रवेशा
 यायाः प्रवेशः तमाश्रय्यमहुतं बुद्ध्या सा सीता चूडामणिमभिज्ञा
 नं ददौ सर्वमुक्तमस्य सम्भाव्यतइति उभयप्राप्तौ कर्मणीति षष्ठी
 प्रवेशइत्युभयप्राप्तौ छति लङ्गाहनूमतोः कर्मकर्तृत्वात् रामस्य
 सम्मतं प्रियं मतिबुद्धीत्यादिना वर्त्तमाने निष्ठा नलोकेति षष्ठी
 प्रतिषेधे प्राप्ते कस्य च वर्त्तमानइति षष्ठी ॥ १२४ ॥

भ० पुरइत्यादि । शाखामृगेण वानरेण पुरोत्तङ्गायाः प्रवेश
 माश्रय्य बुद्ध्या मत्वा सा सीता चूडामणिमभिज्ञानं शिरोरत्नं
 स्वीकृत्यचिह्नं ददौ रामस्य सम्मतं रामेण मन्यमानं ज्ञायमानं
 सदा स्मरणात् शार्ङ्गस्येति वर्त्तमाने ऋः तद्योगे कामुकचङ्कार्यं
 ऋइति कर्त्तरि षष्ठी प्रपूर्वविशेषञ् तद्योगे ढधेकतीति पुरइत्य

च कर्मणि षष्ठी कश्चिदपवादविषयेऽप्युत्तर्गोऽभिनिविशत इति न्या-
यात् प्राखामृगेणेत्यत्र ढघेकतीत्यनेन षष्ठीविषयेऽपि साधनहे-
त्वित्यादिना कर्त्तरि द्वितीया इति केचित् वस्तुतस्तु यच्चैककर्मयोगे
कर्त्तरि कर्मणि च षष्ठ्याविषयः स्यात् तत्र ढघेकतीत्यादिना कर्म-
णि नित्यं षष्ठी स्वभावत्वेत्यादौ सठइत्यनेन तु कर्त्तरि विभाषया
षष्ठी सटेषष्ठी योग्यकर्मवत् कृतिप्रयुज्यमाने इत्यर्थः यत्तु कर्दं
कर्मप्राप्तौ कर्मण एवैककृतीति षष्ठ्यर्थं क्रमदोश्वरस्य सूत्रं तत्तु
प्राथिकं अनात्कृद्भिर्वैत्यपरे इति तेनैव पश्चादुक्तं ब्रह्मानामनुशा-
सनमाचार्येणाचार्यस्येत्याद्युदाहरन्ति प्राञ्चः ॥ १२४ ॥

रामस्य शयितं भुक्तं जल्पितं हसितं स्थितं । प्रक्रान्तं
च मुहुः पृष्ट्वा हनूमन् व्यसर्जयत् ॥ १२५ ॥

रामेत्यादि । रामस्य अभिज्ञानं इत्या शयितादिकं मुहुः ज०म०
पृष्ट्वा हनूमन् व्यसर्जयत् प्रेषितवती तस्य शयितं शयनस्थानं किं भू-
मौ ज्ञेते अन्यत्रेति वा भुक्तं भोजनस्थानं किं पृष्टे मुहुः मुनिजनपृष्टे
वेति जल्पितं मन्त्रस्थानं किं रक्षसि मन्त्रयते प्रकाशे वेति हसितं
हसनस्थानं किं शृङ्गारवस्तुनि हसति वीरवस्तुनि वेति स्थितं
निवासस्थानं किं गुहायां तिष्ठत्युत तरतले वेति प्रक्रान्तं प्रचक्रम-
णस्थानं अनुनादिकेत्यादिना दीर्घः किं अङ्गमे क्रम्यते अन्यत्र वेति
एषां भौत्यगतिप्रत्यवसानार्थत्वात् लोभिकरेणेवेति ततः तस्य
प्रयोगे अधिकरणवाचिनस्वेति षष्ठी ॥ १२५ ॥

भ० रामस्येत्यादि । अभिज्ञानं दत्त्वा रामस्य प्रथितादि मुञ्जव्यारं
 वारं पृष्ट्वा सीता हनुमन्तं व्यसर्ज्य चत् प्रेषितवती प्रथितं प्रथ
 नस्थानं भूमिः प्रथ्या वेति भुक्तं भोजनस्थानं स्वगृहं मुनिगृहं वेति
 जल्पितं मन्त्रणास्थानं रक्षः प्रकाशितं वा हसितं हास्यस्थानं वृक्षा
 रवस्तु वीरवस्तु वा स्थितं वासस्थानं तरुतलं गृहादिकं वा प्रका
 न्तं चक्रमणस्थानं अङ्गुष्ठं वनं वा सर्वत्र भौत्यगत्यदनार्थादिति
 आधारे क्तः तद्योगे कामुकसङ्गार्थक्तेदिति कर्त्तरि षष्ठी यदि भा
 वे क्तः तदा व्यभावक्तेति षष्ठी सम्बन्धविवक्षया वा ॥ १२५ ॥

असौ दधदभिज्ञानं चिकीर्षुः कर्म दारुणं । गामु
 कोऽप्यन्तिकं भर्तुर्मनसाचिन्तयत्क्षणं ॥ १२६ ॥

ज० म० असावित्यादि । असौ हनुमान् दधत् धारयन्नभिज्ञानं
 चिह्नं कर्तृकर्माणोः कृतीति षष्ठ्यां प्राप्तायां नलोकेति सप्रयोगे
 प्रतिषेधः स्रद्धाति शाननादयोऽवृत्तीताः दारुणमग्नौ कवनिका
 भङ्गादिकं कर्म चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुः उकारप्रसेपात् षष्ठ्याः प्रति
 सेधः भर्तुः स्वामिनः अन्तिकं समीपं नामुकोऽपि गमनशीलोऽपि
 सकप्रयोगे प्रतिषेधः मनसा चर्चं चिन्तितवान् वक्ष्यमाणं कर्म
 ॥ १२६ ॥

भ० असावित्यादि । असौ हनुमान् अभिज्ञानं चिह्नं दधत् धार
 यन् दारुणं कर्म चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुः भर्तुरामस्य अन्तिकं समीपं
 गामुकीनमनशीलोऽपि चर्चं मनसाचिन्तयत् वक्ष्यमाणमिति
 धाज्यं ढधेकृतीति सूत्रे यादिवर्जनात् कर्माणि षष्ठी ॥ १२६ ॥

कृत्वा कर्म यथादिष्टं पूर्वकार्याविरोधि यः । करो
त्यभ्यधिकं कृत्यं तमाहुर्दूतमुत्तमं ॥ १२७ ॥

कृत्वेत्यादि । यो दूतो यथादिष्टं कर्म कार्यं कृत्वा अत्र कृत्वेत्यस्य ज० म
यप्रयोगे प्रतिषेधः ततश्चत्तरकाशं पूर्वकर्माविरोधि पूर्वकृतस्य
कार्यस्य यदविरोधि तदधिकं करोति तमुत्तमं दूतमाहुर्विदु
र्नीतिविदइति शेषः मया च यथादिष्टं सीतान्वेषणं कृतमिति
भावः ॥ १२७ ॥

कृत्वेत्यादि । यो दूतो यथादिष्टमाज्ञानतिक्रमेण कार्यं कृत्वा भ०
पूर्वकार्याविरोधि अधिकं कार्यान्तरं करोति तमुत्तमं दूतमा
हुर्नीतिविदइति शेषः तस्मात् सीतान्वेषणमादिष्टं कर्म कृत्वा
अधिकमपि करिष्यामीत्यग्निसौके वक्ष्यति कृत्वेति व्यवर्जनात्
न तद्योगे षष्ठी ॥ १२७ ॥

वैदेहीं दृष्टवान् कर्म कृतवान्यैरपि दुष्करं । यशो
वास्यामुपादाता वार्त्तामाख्यायकः प्रभोः ॥ १२८ ॥

तदेव च दर्शयन्नाह वैदेदित्यादि । अहमद्य तावद्वैदेहीं दृष्ट ज० म०
वान्निष्ठाप्रयोगे प्रतिषेधः अन्यदपि कार्यमतिदुष्करं कृत्वा खल
प्रयोगे प्रतिषेधः ततो यत्र उपादाता आत्मसात्कर्त्ता इदमिति
दुष्करं तेन कृतमिति दृष्टव्यस्य प्रयोगे प्रतिषेधः वार्त्तामाख्याय

कः प्रभोर्वार्त्तामाख्याता स्मातिभविष्यदधिकारान्तुमणुलौकिया
यामिति ण्वुल् अकेर्नोर्भविष्यदाधर्मन्तयोरिति प्रतिषेधः ॥ १२८ ॥

भ० वेदेहीमित्यादि । वेदेहीं दृष्टवानहं अन्यैरिति दुष्करं कस्य
वक्ष्यमाणं वनभङ्गादि कृत्वा यत्र उपादाता उपादानशीलः सन्
प्रभोः समीपे वार्त्तामाख्यायकः आख्यातुं यास्यामि क्वतुखल
र्थशीलार्थतृणां योगे षष्ठीनिषेधोदर्शितः आख्यायक इति अस्थ
णकेत्युक्तेस्तृणकौघे इति विधानादन्यत्रापि णकोभवतीति ज्ञापि
तं तेनात्र तुमर्थे णकोबोध्यः किंवा तृणकौघे इत्यनेनैव णकः
तत्र कालस्याविशेषात् सर्वस्मिन् काले तौ भवत इति प्राप्तं अत्र
तु भविष्यत्कालोविवक्षितः आख्यायकः आख्यासन्नित्यर्थः कचि
दपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽपि प्रवर्त्तत इति न्यायात् षष्ठीविषयेऽपि
द्वितीया परे तु क्रियार्थार्थाङ्गविष्यतीति सूत्रेण णकं णकस्तुम
र्थे प्राय इति सूत्रेण षष्ठीनिषेधश्चाहुः प्रायोपहृष्टात् कचित् षष्ठी
मपि ॥ १२८ ॥

राक्षसेन्द्रस्य संरक्ष्यं मया लव्यमिदं वनं । इति सं
चिन्त्य सदृशं नन्दनस्याभनक् कपिः ॥ १२९ ॥

१०म० राक्षेत्यादि । इदं वनमग्नोकवनिकाख्यं राक्षसेन्द्रस्य सं
रक्ष्यं रक्षार्हं अर्हेत्यर्थः सदृशोऽर्थत् तन्मया लव्यं लवनीयं कृत्या
नां कर्त्तरिवेति षष्ठी तृतीये कर्त्तरि भवतः इत्येवं सञ्चिन्त्य कपिं
नन्दनस्य वनस्य सदृशं तुल्यं तुल्यार्थेति पक्षे षष्ठी अभनक्

भगवान् भञ्जेर्लङि लाल्लोप इति ललोपे हल्ङादि लोपे जश्च
चर्त्ते च रूपं ॥ १२६ ॥

राक्षसादि । इदं वनं राक्षसेन्द्रस्य संरक्ष्यं सम्यक् रक्षार्हं भ०
मया लब्धं हेदनीयं इति सञ्चिन्त्य मन्दनस्य इन्द्रवनस्य सदृशं
तदनं कपिर्हनुमान् अभनक् भगवान् भञ्जेर्था रक्षादित्वात्
अण् ल्यभावोक्तेति ल्ययोगे कर्त्तरि विभाषया षष्ठी समर्थेनेति
समर्थेन षष्ठी ॥ १२६ ॥

राघवाभ्यां शिवं दूतस्तयोरहमिति ब्रुवन् । हितो
भनञ्मि रामस्य कः किं ब्रूतेऽत्र राक्षसः ॥ १२७ ॥

राक्षसादि । राघवाभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां शिवं भद्रमस्तु तयो ज० भ०
हनुमान् दूतो हितो रामस्य भनञ्मीदं वनं एवञ्च क्रियमाणे को भ
वतां मध्ये राक्षसः किं ब्रूते इत्येवं ब्रुवन् वभञ्ज पवनात्मा जो
रिपुवनमिति । वक्ष्यमाणेन समन्तः राघवाभ्यां शिवं हितो राम
स्येति चतुर्थी चाग्रिष्येत्यादिना षष्ठी चतुर्थी । इति विभक्त्यधि
कारः ॥ १२७ ॥

राघवाभ्यामित्यादि । हे राक्षसा राघवाभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां भ०
शिवं भूयादिति शेषः शक्तार्थवषडित्यादिना हितार्थत्वात् शिव
शब्दयोगे चतुर्थी तत्र हि शक्त इत्यनेन शक्तार्थानां असंप्रभु
ग्राह्यपर्थ्यात्तसमर्थ्यादीनां यद्वर्ण्यं अर्थशब्दः प्रयोजनवाची तेषां प्र
योजनार्थानां यद्वर्ण्यं हितमित्यनेन हितार्थानां भद्रशोभनशिव

दीनां कक्षाण्यर्थायपठितानां श्रवणेषु साध्यादीनां ग्रहणं
 हितार्थत्वेन स्वस्तिशब्दे गृहीतेऽपि स्वस्तिशब्दग्रहणं समर्थत्वेन
 त्यादिना हितार्थत्वेन प्राप्तवज्याश्रमवृत्त्यर्थं अतएव स्वस्तिवर्ज्यं
 कुशलार्थैरिति विभाषया चतुर्थ्यर्थं परस्मै च एवं सुखार्थानां मुग्धी
 त्यादीनां ग्रहणं अतएव सचाय साधुः चनिय इत्युदाहृतं रामस्य
 हितः सन् इदं वनं भनञ्जि समर्थेनेति सम्मन्ने हितयोगे च पठ्यी
 एवं क्रियमाषे अत्र कर्षणि कोराचसः किं ब्रूते इति भुवन्
 पवनात्मजो रिपुवनं बभञ्जेत्ययिमस्त्रोकेनाश्रयः ॥ १२० ॥

विलुलितपुष्परेणुकपिशं प्रशान्तकलिकापलाशकुसु
 मं कुसुमनिपातविचित्रवसुधं सशब्दनिपतद्भुमोत्क
 शकुनं । शकुननिनादनादितककुब्जिलोलविपलाय
 मानहरिणं हरिणविलोचनाधिवसतिं वभञ्ज पवना
 त्मजोरिपुवनं ॥ १२१ ॥

॥ इति मट्टिकाव्येऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

ज०म०

विलित्यादि । कीदृशं वभञ्ज विलुलितानां पुष्पाणां रेणुभिः
 कपिशं पिङ्गं प्रशान्ताश्रवसत्ताः कलिकाः पलाशानि यत्राणि
 कुसुमानि च यत्र कुसुमानां निपातेन विचित्रा वसुधा यत्र सश
 ब्देर्निपतद्भिर्भुमैरुत्काड्यमानसः शकुनाश्च शकुनानां पलाश
 मानानां निनादेन नादिताः सञ्जातनादाः ककुभोदिभ्यो यत्र
 विलोलाव्याकुलाविपलायमानाहरिणायच हरिणस्येव लोचने

यस्याः सीतायाः तस्याश्रयवसतिं निवासं । इत्यनभिहिता
धिकारः ॥ १११ ॥

इति भट्टिकावटीकायां अयमङ्गलायां अधिकारकाण्डे
तृतीयः परिच्छेदः काव्यस्याशोकवनिताभङ्गीनामाष्टमः सर्गः ॥

विलुलितेत्यादि । पवनात्मजोरिपुवनं वभञ्च कीदृशं विलु भ०
लितानां विघटितानां पुष्पाणां रेणुभिः कपिशं पिङ्गलं प्रशान्तानि
श्रवसन्नानि कलिकाः पत्राणि पुष्पाणि च यत्र कुसुमानां निपा
तेन विचित्रा वसुधा यत्र सशब्दैः सशब्दं वा निपतद्भिर्दुर्मेरुकाः
स्थानान्तरं गन्तुमुन्मत्तसः शकुनाः पक्षिणो यत्र शकुनानां पला
यमानानां निनादेन नादिताः संजातनादाः शब्दायमाना कृता वा
ककुभेदिशो यत्र विलोलाव्याकुलाः सन्तो विपलायमाना हरि
णायत्र हरिणस्यैव विलोचने यस्याः सीतायास्तदधिवसतिं तन्नि
वासस्थानं ॥ १११ ॥

इति सदैवहरिहरस्थानवंशसम्भवगौराङ्गमङ्गीकात्मजश्रीभ
रतसेनकृतायां मुग्धबोधिन्यां भट्टिकाव्यामधिकारकाण्डेऽष्ट
मः सर्गः ॥

अथ प्रकीर्णकाः ।

द्रुमङ्गध्वनिसंविघ्नाः कुवत्यक्षिकुलाकुलाः । अका
र्षुः क्षणदाचर्योरावणस्य निवेदनं ॥ १ ॥

चञ्चलमरे प्रकीर्णकसौकानाह द्रुमङ्गेत्यादि । क्षणदाचर्यो ज०म०
निष्ठाचर्यः चरेष्टः रावणस्य निवेदनमकार्षुः क्षतवत्यः वक्ष्यमा

यप्रकारेण द्रुमकुधनिसन्निधाः प्रासाभङ्गशब्देन सन्तस्ताः श्रो
विजीभयचलनयोः श्रोदित्येति निष्ठानतं नुवत्पचिकुसाः कूज
ङ्गिः पचिकुसेः यस्तमानसाः नुशब्दे तौदादिकस्तस्य उवकादेशः
॥ १ ॥

भ० द्रुमङ्गेत्यादि । सीतासन्निधित्वाः क्षणदासुर्योराचस्योरावणस्य
निवेदनं वक्ष्यमाणं अकार्षुः कृतवत्यः कृजष्टी अनुस्मिदेरित्युस्
कीदृश्यः द्रूणां वृक्षाणां भङ्गशब्दैः संचस्ताः विजङ्गीशोभीकमे श्रो
दित्वात् तस्य नः कुवङ्गिः शब्दायमानैः पचिणां कुलेः समूहैरा
कुसायस्तचित्ताः कुङ्कुशब्देकुलचेत्यादादिकात् शब्दः कुशब्दे
भौवादिकइति जयमङ्गलायां प्रमादस्तस्यात्मनेपदित्वात् अपो
गुणित्वाच्च कूजत्पचिकुसाकुसाइति कश्चित् पाठः ॥ १ ॥

यदतासीच्छनैर्भानुर्यत्रावासीन्नितं मरुत् ।
यदाप्यानं हिमोक्षेण भनत्तुपवनं कपिः ॥ २ ॥

ज०म० यदित्यादि । यदनं भानुः जनैर्मन्दमतासीत्तपति स हलन्त
लक्षणा वृद्धिः मरुत् मितं स्लोकमवासीत् वाति स हिमोक्षेण
शिशिररश्मिना आप्यानं वृद्धिं नीतं प्यायतेर्लोपोबोर्बलीति
बलोपः श्रोदित्वाश्रितं तदुपवनं कपिर्भिनक्ति चूर्णयतीति निवेद
नमकार्षुः ॥ २ ॥

भ० यदित्यादि । निवेदनमाह यदुपवनं भानुः जनैर्मन्दं अता
सीत्तपति स ब्रजवदेति त्रिः अनिमत्वात् यत्रापवने वायुर्भित

मत्स्यं अवासीत् वाति स यमरमेति इमं स नौ च दुपवनं हिमोखेण
चन्द्रेण आप्यानं दृढं श्रोण्यायोद्धृद्धौ कर्त्तरि क्तः खोलोपदति
यलोपः किरणोसमयूखांशुगभसिघृणिघृणयइत्यमरः तदुप
वनं कपिर्भनक्ति इति निवेदनमकार्षुरिति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ २ ॥

ततोऽग्नीतिसहस्राणि किङ्कराणां समादिशत् ।
इन्द्रजित्सूर्विनाशाय मारुतेः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ३ ॥

ततइत्यादि । निवेदनाज्जरमिन्द्रजित्सूः रावणः इन्द्रजितं ज०म०
सूतइति सत्सुदिषेत्यादिनानुपसर्गे क्तिप् मारुतेर्हनूमतोविनाशाय
अग्नीतिसहस्राणि समादिशत् समादिष्टवान् किंकराणां किं कुर्वन्ति
दिवाविभेत्यादिना टच् क्रोधमूर्च्छितः क्रोधोद्धतः मूर्च्छः समु
द्राये वर्त्तमानत्वात् ॥ ३ ॥

ततइत्यादि । ततोऽनन्तरमिन्द्रजित्सूरावणः क्रोधेन मूर्च्छितः भ०
संजातमूर्च्छः सन् मारुतेर्हनूमतोविनाशाय किङ्कराणां अग्नीति
सहस्राणि समादिशत् आज्ञापयत् इन्द्रजितं सूते इति क्तिप् ॥ ३ ॥

शक्त्यृष्टिपरिघप्रासगदामुङ्गरपाणयः । व्यश्रुवाना
दिशः प्रापुर्वनं दृष्टिविषोपमाः ॥ ४ ॥

अज्ञोत्यादि । ते किङ्करावनं प्रापुः प्राप्तवन्तः शक्त्वादयः प्रह ज०म०
रणविघ्नेषाः पाणौ येषामिति प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ

भवतः चक्षुषामाः दिशोऽप्यनुवन्तः अश्रून्वाप्नोतौ वादिकः दृष्टि
विषोपमाः भुजङ्गवत् दृश्यैव विनाशयन्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

म० शक्तीत्यादि । शक्तादयः पाणौ येषां ते किङ्करा वनं प्रापुः
दिशोऽप्यनुवन्तः अश्रून्वाप्नोति संहृत्योः दृष्टिविधैः सर्प
विशेषैरुपमायेषां दृष्टिर्दर्शनं विषोपमा विषमिव येषामिति वा
॥ ४ ॥

दध्वान मेघवल्लीममादाय परिधं कपिः । नेदुर्दीप्ता
युधास्तेऽपि तडित्वन्त इवाम्बुदाः ॥ ५ ॥

ज० म० दध्नेत्यादि । कपिर्भीमं परिधं भयानकमर्गलमादाय मेघ
वद्दध्वान ध्वनति स्म तेऽपि किङ्कराः तडित्वन्त इवाम्बुदाः नेदुः
नदन्ति स्म किङ्कराणां कृष्णत्वात् मेघैः सादृश्यं आयुधानाञ्च
तडितेति ॥ ५ ॥

भ० दध्वानेत्यादि । कपिर्हनुमान् भीमं भयानकं परिधं लौह
वन्मुद्गरमादाय गृहीत्वा मेघ इव दध्वान ध्वनशब्दे तेऽपि दीप्त
प्रहरणाराक्षसास्तडित्युक्तामेघा इव नेदुः शब्दितवन्तः ॥ ५ ॥

कपिनाभोधिधीरेण समगंसत राक्षसाः । वर्षा
खड्गततोयौघाः समुद्रेणैव सिन्धवः ॥ ६ ॥

ज० म० कपीत्यादि । कपिना अभोधिधीरेण शोभत्वात् राक्षसाः
समगंसत सङ्गताः समोगमीत्यादिना तद् खड्ग् यथा सिन्धो
नद्यः खड्गततोयौघाः उद्विक्तजलपूराः समुद्रेण सङ्गच्छन्ते ॥ ६ ॥

कपिनेत्यादि । ते राक्षसाः समुद्रवङ्गीरेण कपिना समगं भ०
सत मिलितावभूवुः समोगमृच्छेति मं मान्तोऽदनतद्व्यतादेशः
यथा वर्षास्रद्धतजलपूराः सिन्धुमोनद्यः समुद्रेण सङ्गताभवन्ति
॥ ६ ॥

लाङ्गूलमुद्धतं धुम्बन्नुदहन् परिधं गुरुं । तस्यै तौर
णमारुह्य पूर्व न प्रजहार सः ॥ ७ ॥

॥ एते प्रकीर्णकाः ॥

लाङ्गूलेत्यादि । सहनूमान् लाङ्गूलं पुष्टमुद्धतं उत्तिष्ठन् ज०मः
धुम्बन् धूञ्कम्पनइति स्त्रादौ पठितः परिधं गुरुं उदहन् तौर
णमारुह्य तस्यै न तु पूर्वं प्रजहार प्रहतवान् शूराणां पश्चात्
प्रहारितान् ॥ ७ ॥

एते प्रकीर्णकाः ।

लाङ्गूलेत्यादि । सहनूमान् तौरणं वहिर्दारमारुह्य उद्धत भ०
मुत्तिष्ठन् लाङ्गूलं धुम्बन् कम्पयन् गुरुं परिधं उदहन् धारयन्
तस्यै पूर्वं न प्रजहार शूराणां पश्चात्प्रहारितान् ॥ ७ ॥

एतेप्रकीर्णकाः ।

॥ सिचि वृक्षधिकारमाह ॥

अक्षारिषुः शराभ्रांसि तस्मिन्पक्षःपयोधराः । न
हालीन चात्राजीत्रासं कपिमहीधरः ॥ ८ ॥

ज०म० इतःपरं सिचि वृद्धिमधिकात्याह अचेत्यादि । तस्मिन्ने रचः
 पयोधराः रचांसि पयोधरादव शरान्भांसि शरान् अभांसी
 व अचारिषुः चरितवन्तः चरतिरकर्मकः चरेत् चुतजवृत्तिरि
 त्यादिप्रयोगेषु दृश्यते इह तु सकर्मकोविवक्षितः कपिर्महीधर
 इव न चाङ्गालीत् न चलितवान् इयोरप्यतोहलादेर्लघोरिति
 विकल्पे प्राप्ते अतोलात्तस्येति सिचि वृद्धिः नाब्राजीत् चासं भय
 च न जगाम महीधरतुल्यत्वात् नेटोति प्रतिषेधस्यातोहलादेर्ल
 घोरिति विकल्पिते वदब्रजेत्यादिना वृद्धिः ॥ ८ ॥

भ० अथ सिचि वृद्धाधिकारः स्वमते सिच् सिः । अचेत्यादि ।
 तस्मिन् कपौ रचांसि पयोधरादव शरान्भांसीव अचारिषुः
 चित्रवन्तः किन्तु कपिर्महीधरइव न च, अङ्गालीत् नैव चलित
 वान् न च चासमब्राजीत् प्राप्तवान् चर्ज्यसञ्चलने कलञ्जल
 चाले ब्रजगतौ सर्वत्र व्यांसिः ब्रजवदेति त्रिः ॥ ८ ॥

अवादीत्तिष्ठतेत्युच्चैः प्रादेवीत्यरिषं कपिः । तथा
 यथा रणे प्राणान् वङ्गनामग्रहीद्विषां ॥ ९ ॥

ज०म० अवेत्यादि । ततउत्तरकालं कपिस्तिष्ठत मा पलायध्वमिति
 उच्चैस्त्वामवादीत् पूर्ववद्वृद्धिः तथा तेन प्रकारेण परिषं परिषेण
 प्रादेवीत् विजिगीषते स्म दिवःकर्मचेति परिषस्य कर्मसंज्ञा दिवे
 नेटोति वृद्धिप्रतिषेधः यथा वङ्गनां द्विषां वृषूणां प्राणान्नयहीत्
 निगृहीतवान् अतोहलादेरिति विकल्पे प्राप्ते कृयन्तव्यमसुइति
 प्रतिषेधः ॥ ९ ॥

अवादीदित्यादि । अतः परं सूत्रं तिष्ठत मा पलायध्वमि भ०
त्युच्चैर्महता ध्वनिना कपिरवादीत् उक्तवान् पूर्ववदृष्टिः परिधेण
तथा तेन प्रकारेण प्रादेवीत् क्रीडति स्र जेतुमैच्छदा दिव्यजिगी
षेच्छापण्डितौ क्रीडागत्योः टी णुर्घूङ् इति णुः दिवो धेवेति करणे
द्वितीया यथा रणे वह्मनां शत्रूणां प्राणान् अयहीत् अपहतवान्
हसादेः सेम इति हान्तवर्जनात् त्रिः ॥ ८ ॥

ब्रणैरवमिषूरक्तं देहैः प्रौर्णाविषुर्भुवं । दिशः प्रौर्ण
विषुश्चान्ये यातुधाना भवद्भियः ॥ १० ॥

ब्रणैरित्यादि । यातुधानाराक्षसाव्रणैः प्रहारमार्गैः रक्तं शो ज० म०
णितमवमिषुः वमन्ति स्र ह्यन्तेति दृष्टिप्रतिषेधः देहैर्भुवं प्रौर्णा
विषुः क्वादितवन्तः अन्ये यातुधानाः भवद्भियः भवन्तीभीर्भयमिति
भयात्पलायमानाः दिशः प्रौर्णविषुः क्वादितवन्तः ऊर्णोतेर्विभा
षेति विकल्पः ऊर्णोर्विभाषोर्णैरित्यङित्वपक्षे द्रष्टव्यः ङित्वे गुण
दृष्टिप्रतिषेधात् ॥ १० ॥

ब्रणैरित्यादि । यातुधानाव्रणैः प्रहारमार्गैरक्तं अवमिषुः भ०
वमन्ति स्र पूर्ववत्तान्तवर्जनात् त्रिः देहैर्भुवं प्रौर्णाविषुः आच्छा
दितवन्तः भवन्ती विद्यमाना भीर्भयं येषां तेऽन्ये यातुधानादिशः
प्रौर्णविषुः पलायन्ते स्तेत्यर्थः ऊर्णुसमाकादने शूत्रत्रिष्यामिति
दृष्टिरावादेव ॥ १० ॥

अक्काण्डिषु च्युतोत्साहाभिन्नदेहाः प्रियासवः । कपे
रचासिषुर्नादान्मुगाः सिंहध्वनेरिव ॥ ११ ॥

॥ इति सिचि वृद्धाधिकारः ॥

ज०म० अरेत्यदि । च्युतोत्साहाः निरुत्साहाः अरारिषुः मृताः स्म
इति शब्दितवन्तः यतः प्रियासवः प्रियप्राणाः कपेः सम्बन्धिनो
नादादत्रासिषुः चक्षाः उभयत्रापि नेटीति प्रतिषिद्धोऽतो हृष्टा
देरिति विकल्पः । इति सिचि वृद्धाधिकारः ॥ ११ ॥

भ० अकेत्यादि । प्रियासवः प्राणायेषां ते यातुधानाभिन्नदेहा
विदोर्षशरीराभूत्वा निरुत्साहानिस्पृहाः सन्तः अक्काण्डिषुः मृताः
स्म इति शब्दितवन्तः कणशब्दे हृष्टादेः सेम इति पक्षे त्रिः कपे
नादात् अचासिषुः चक्षाः पूर्ववत्पक्षे त्रिः यथा सिंहस्य ध्वनेर्मृगा
स्त्वस्मिन् । इति सिचि वृद्धाधिकारः ॥ ११ ॥

मायानामीश्वरास्तेऽपि शस्त्रहस्तारथैः कपिं । प्रत्या
ववृतिरे हन्तुं हन्तव्यामारुतेः पुनः ॥ १२ ॥

ज०म० इतद्वत्प्रतिषेधमधिकृत्याह मायेत्यादि । अद्यानन्तर
राक्षसाद्ये दिग्भोगताः ते कपिं हन्तुं पुनः प्रत्याववृतिरे प्रति
निवृत्ताः मायानामीश्वराः प्रभवः स्त्रीति वरश्च नेद्विशिष्टतीति
नेट् आर्द्धधातुकेत्यादिना प्राप्तत्वात् रथैस्तत्र गताः सन्तः शस्त्र
हृष्टाः शस्त्राणि हस्तेषु येषामिति हनिकुर्वीत्यादिना रमेरौणा

दिकः क्यन् रथाः अमिचमीत्यादिना वषेरौणादिस्त्वन् हसिष्ठ
म्वस्तेत्यादिना हसेस्त्वन् तयोस्तिष्ठुचेत्यादिना इट्प्रतिषेधः हन्त
व्या मारुतेरिति हन्मतोवधार्थः ह्यत्यानां कर्त्तरिरेति षष्ठी एका
च इत्यादिना इट्प्रतिषेधः हन्तेर्नमान्तेष्वनिट्त्वात् ॥ १२ ॥

इत इट्प्रतिषेधाधिकारः मायानामित्यादि । अधानन्तरं भ०
ये दिशः प्रार्थयिषुः ते कपिं हन्तुं रथैः पुनः प्रत्याववृत्तिरे प्रत्या
गताः प्रतिनिवृत्ता हनसौ गतौ बधे वषेरस्येनौ दित इति औदि
इर्जनादनिम् कीदृशास्ते मायानामीश्वराः प्रभवः यायायभास
कस इति वरः हवचतेरिति नेम् ग्रस्त्वं हस्ते येषां ते तथा ग्रस्यते
हन्यतेऽनेनेति ग्रस्त्वं ग्रसवधे चासुसिति चः पूर्ववक्षेम् मारुतेर्हन्
मतो हन्तव्याः हन्तुं ग्रह्याः स्वभावेति पञ्चे कर्त्तरि षष्ठी ॥ १२ ॥

तांश्चेतव्यान् चित्तौ श्रित्वा वानरस्तोरणं युतान् ।
जघानाधूय परिधं विजिघृक्षून् समागतान् ॥ १३ ॥

तांश्चेतेत्यादि । समुदिता एकस्यामेव वेशायां मया हन्तव्या ज०मः
इति वानरस्तोरणमाश्रितवान् स्तोरणं श्रित्वा तान् राक्षसान्
विजिघृक्षून् विवृहीतुमिच्छून् युतान् समुदितान् समागतान् ठौकि
तान् चित्तौ पृथिव्यां चेतव्यान् पुञ्जीकर्त्तव्यान् जघान हतवान् परि
जमाधूय परिध्नास्य तच्च चेतव्यानिति एकाच इतीट्प्रतिषेधः
क्षिताविति क्षिप्नौ च संज्ञायामिति क्षिप् तितुचेत्यादिना इट्
प्रतिषेधः श्रित्वा युतानिति श्लुकः क्षितीट्प्रतिषेधः विजिघृक्षूनि

सनियहगुहोऽयेति तत्र हृदविदेति सनः क्लृप्तं यद्विज्येति संप्रसारणं ठत्वकत्वपत्वानि ॥ १३ ॥ •

भ० तामित्यादि । तोरणं श्रित्वा परिषमवधूय परिभ्राम्य वानरस्तान् राक्षसान् जघान कीदृशान् चितौ चेतयान् पुञ्जीकर्त्तव्यान् युतान् एकीभूतान् विजिघृक्षून् वियहं कर्त्तुमिच्छून् समागतान् मिलितान् चित्रस्तव्यः नेमेकाजादित्यादिना इमनिषेधः वृद्धिञ्जूर्णोरिति त्रियुभ्यां नेम् नेमुगुहयहदति यहेः सनि नेम् गमेरोदित्वाच्चेम् ॥ १३ ॥

संजुघुक्षवआयूषि ततः प्रतिरूक्षवः । रावणान्तिकमाजग्मुर्हतशेषानिशाचराः ॥ १४ ॥

ज० भ० संजित्यादि । ततउत्तरकालं ये हतशेषानिशाचराः ते संजुघुक्षवआयूषि जीवितानि गोहितुमिच्छवः गुहेः पूर्ववत्प्रतिषेधः रावणान्तिकमाजग्मुः आगताः प्रतिरूक्षवः वक्ष्यमाणमर्थं कथयितुमिच्छवः अत्रापि पूर्ववत्प्रतिषेधः तत्र चकारेणोगन्तानां सनि समुचितत्वात् ॥ १४ ॥

भ० समित्यादि । ततोऽनन्तरं हतशेषानिशाचरारावणस्य समीपमासेदुः समाजग्मुः कीदृशाः आयूषि जीवितानि गोपायितुमिच्छवः गुह्यसंबद्धतौ सन् नेमुगुहयहदति नेम् प्रतिरूक्षवः वक्ष्यमाणं कथयितुमिच्छवः रक्षध्वनौ पूर्ववच्चेम् ॥ १४ ॥

एकीनं वहवः शूराः साविष्काराः प्रमत्तवत् । वैमुख्यञ्चक्षमेत्युच्चैरुचुर्दृशमुखान्तिके ॥ १५ ॥

एकेनेत्यादि । वयं बहवः शूराः साविष्काराः साहंकाराश्चपि ज०म०
 चनः एकेनापि कपिना हेतुभूतेन वैमुख्यं चकम पराङ्मुखत्वम
 नुष्ठितवन्तः प्रमत्तवत् मद्यपानमत्तादव एवञ्च चित्तव्याचेपा
 दुत्तमपुंषे लिटि कृते कस्यइत्यादिना इदमप्रतिषेधोनियमित
 इति एवं दशमुखान्तिके उच्येरुचुः ॥ १५ ॥

एकेनेत्यादि । एकेन कपिना हेतुना बहवोऽपि समर्थाश्चपि प्र भ०
 मत्तादव साहङ्काराश्चपि वैमुख्यं विमुखतां चकम विमुखाभवा
 मः स्मेत्यर्थात् इति ते हतशेषानिशाचरावणस्य समीपे ऊचुः
 नेमसुमिति नेम् परमते अस्मदि वाच्ये चित्तविचेपार्थे टी तदर्थ
 सूचनाय प्रमत्तवदित्युक्तं मद्यपानां हि चित्तविचेपः सम्भवत्येव
 स्वमते सर्वत्र टी दुर्निवारा ॥ १५ ॥

मांसेपभोगसंशूनानुद्दिग्धांस्तानवेत्य सः । उद्धृत
 नयनोमित्रान्मन्त्रिणः स्वान् व्यसर्जयत् ॥ १६ ॥

मांसेत्यादि । सदशमुखस्तानुद्दिग्धान् भीतानवेत्य ज्ञात्वा स्वा ज०म०
 मात्मीयान् मन्त्रिणोव्यसर्जयत् प्राहिणोत् कीदृशांस्तान् मांसेप
 भोगसंशूनान् मांसेपभोगेन स्खलवर्धणः उभयत्रापि श्रद्धितो
 निष्ठायामितीदमप्रतिषेधः तच्च श्रुतिर्यथादित्वात्संप्रसारणं हल
 इति संप्रसारणस्य दीर्घः द्वयोरप्योदित्वा निष्ठानत्वं उद्धृतनय
 नारोषात् निष्क्रान्ततारकः यस्यविभाषेतीदमप्रतिषेधः कृते
 इदित्वात् मित्रान् सिग्धान् मन्त्रिणः आदितश्चेतीदमप्रतिषेधः
 रदाभ्यामिति निष्ठानत्वं ॥ १६ ॥

भ० मांसेत्यादि । तान् राक्षसान् उदिग्रान् चक्षान् अवेत्य ज्ञा
त्वा सरावणोमन्निषोव्यसर्जयत् कीदृशान् मांसोपभोगेन संभू-
तान् खूलान् मित्रान् खिग्धान् सकीदृशः उदृत्तनयनः उद्गुणित
नेत्रः क्रोधवशात् द्वायोऽशीर्गतिदृष्टोः नेमजोऽशीदिति नेम् यथा
दिक्वात् ग्रहस्वपाद्योरिति जिः जिघोऽन्यः सुखाद्योदिति आदि
त्वात् कस्य नः विजडोऽशोभीकन्ये ईदित्वात् पूर्ववन्नेम् दृढकुर्व
वर्त्तने पूक्षिमुदितइत्यनेन वेमत्वात् पूर्ववन्नेम् इक्ष्मिद्यास्तु मिदं
जिडचरति चकारात् खेहने आदितइति नेम् ॥ १६ ॥

प्रमेदिताः सपुत्रास्ते सुखान्तावाढविक्रभाः । अस्मि
ष्टनादानिरगुः फाण्डचित्रास्त्वपाणयः ॥ १७ ॥

अ०भ० प्रमेदित्यादि । ते मन्त्रिणः सपुत्राः पुत्रैः सह निरगुः निर्गताः
इणो गालुङ्कि प्रमेदिताः खिग्धीभवितुमारब्धाः आदिकर्मणि
निष्ठा ततो विभाषाभावादिकर्मणोरिति प्रतिषेधः इदप्ये निष्ठा
शोड्त्वादिना कित्प्रतिषेधात् गुणः सुखान्ताः स्वामिनि कस्या
णमनसः वाढविक्रमाः भृशपराक्रमाः अस्मिष्टनादाः विष्यष्टवाचः
मन्त्रिणां वाग्विलात् फाण्डचित्रास्त्वपाणयः यदष्टतपिष्टं कषायं
उदकसम्यक्मात्रादिभक्तं रसं ईषदुष्णं तदप्यप्रयाससाध्यत्वात्
अनायाससाध्यं फाण्डमित्युच्यते तेन चित्राणि रञ्जितानि अस्मा
णि पाणौ येषामिति स्वान्तादयः सुभेत्यादिना निपातिताः ॥ १७ ॥

भ० प्रमेदित्यादि । ते मन्त्रिणः सपुत्राः पुत्रैः सह निरगुर्निर्गतव-
न्तः इणक्यां रूपं कीदृशाः प्रमेदिताः वद्विर्गमनसमये भार्यादीन्

प्रति स्नेहं कर्तुमारभ्यन्तः राजप्रसादात् स्निग्धाभवितुमारम्भा
विविधोपभोगेन प्रीताभवितुमारम्भावा भावादिदेवेति पचे इम्
सुखान्ताः शोभनमनसः वाढविक्रमाः भृशपराक्रमाः अश्लिष्ट
नादाः तिस्रष्टवाचः मन्त्रिणां वाग्मितात् फाण्डचित्रास्त्रपाण
यः फाण्डेन कषायभेदेन चित्राणि अस्त्राणि पाणौ येषां ते तथा
बुभ्रवाढेत्यादिना स्वनवाहस्येच्छकिष्णां खान्तवाढस्त्रिष्टफाण्डा
निपातिताः पुनातीति पुनः प्रादेःस्वद्वयस्य योगविभागेन ह्रस्व
त्वान्न गुणः ह्रस्वचर्तेरिति नेम् ॥ १७ ॥

तान् दृष्ट्वातिदृढान्धृष्टान् प्राप्तान् परिवृढाज्ञया ।
कष्टं विनर्दतः क्रूरान् शस्त्रघुष्टकरान् कपिः ॥ १८ ॥

तानित्यादि । तान् दृष्ट्वा कपिः आर्हिर्ददिति वक्ष्यमाणेन सन् ज०म०
भ्यः किंभूतान् धृष्टान् धृष्टोतीति धृष्टः धृषीषसीवैयात्यदतीट् प्रति
षेधः अतिदृढान् वल्लवतः दृढसूत्रवल्लयोरिति निपातनं परि
वृढाज्ञया परिवृढस्य प्रभोराज्ञया प्राप्तान् प्रभौ परिवृढइति
निपातनं कष्टं विनर्दतः कृष्टं ध्वनतः गभीररवश्च कृष्टगहनयोः
कषदतीट्प्रतिषेधः क्रूरान् हिंस्रान् शस्त्रघुष्टकरान् घुषिरविशब्द
नदतीट्प्रतिषेधः ॥ १८ ॥

तानित्यादि । कपिर्धनूमान् तान् राक्षसान् दृष्ट्वा द्रुत आर्हि म०
ददित्यपिमञ्जोकेनाश्वयः कीदृशान् अतिदृढान् वल्लवत्तरान्
धृष्टान् प्रगल्भान् परिवृढस्य प्रभोराज्ञया प्राप्तान् कष्टं कृष्टं श्री

चदुःखदं विनर्दतः शब्दायमानान् क्रूरान् हिंस्रान् शस्त्रैर्बुधो घो-
षणां प्राप्तः सततधारणाद्बुधोवा करोयेषां तान् पूर्ववत् दृष्ट-
वृष्टदृष्टकषघुषांते निपातः ॥ १८ ॥

अव्यर्णगिरिकूटाभानभ्यर्णानार्हिदत् द्रुतं । वृत्तश-
स्त्रान्महारभानदान्तांस्त्रिदशैरपि ॥ १९ ॥ युग्मकं ॥

०म० अव्यदत्त्यादि । अव्यर्णोऽपीडितः अर्हेः संनिविभ्यदतीट्प्रति-
षेधः गिरिकूटाभान् महागिरिसदृशप्रमाणान् अभ्यर्णानविदू-
रान् अभेद्याविदूर्यदतीट्प्रतिषेधः द्रुतमार्हिदत् हिंसितवान्
अर्हेः स्तार्थिकष्यन्तस्त्र लुङि रूपं वृत्तशस्त्रोऽधीतशस्त्रविद्यः षेरथ-
यने वृत्तमिति दृढभावोऽपिलुक् निपात्यते महारभान् अमल्पव्या-
पारान् त्रिदशैरप्यदान्तान् अशमितान् वादान्तेत्यादिना दृढ-
भावोऽपिलुक् निपात्यते ॥ १९ ॥

भ० अव्यर्णदत्त्यादि । गिरिकूटाभान् पर्वतशृङ्गसदृशान् अभ्यर्णान्
समीपगतान् वृत्तशस्त्रान् अधीतशस्त्रविद्यान् महारभान् द्रुत-
व्यूहत्वात् त्रिदशैर्देवैरपि अदान्तान् अशमितान् कपिः कीदृशः
अव्यर्णः अपीडितः अर्हेः ते नेम्सन्निव्यर्हति नेम् शुभवाढेत्या-
दिना सामीप्ये अभिपूर्वादर्देऽर्ज्यन्तवृत्तोरध्वघने च निपातितः
ज्यन्तदमेर्दान्तशान्तेत्यादिना निपातः ॥ १९ ॥

दमितारिः प्रशान्तोर्जाभादापूरितदिष्णुखः । ज
घान रूषितोरुष्टांस्तरितसूर्षमागतान् ॥ २० ॥

दमीत्यादि । ये तु प्रशान्तौजसः प्रमितवल्गाः सन्तोरुष्टाः ज०म०
दूर्षमागताः तान् कपिर्जघान व्यापादितवान् प्रतापाहाम्यन्तो
ऽरुष्टोदमितायैव दमितारिः प्रशान्तं शत्रूषामोजोयेन सप्र
शान्तौजाः नादापूरितदिष्णुखः तस्य रुष्टत्वात् रूषितः क्रुद्धः
त्वरितः ससम्भ्रमः अत्र दमितप्रशमितपूरिताः प्लान्ताः वादान्ते
त्यादिना विकल्पितैः रुष्टरूषितत्वरिताः ह्यमलरेत्यादिना
॥ २० ॥

दमीत्यादि । कपिसूर्षं शीघ्रं आगतान् राक्षसान् त्वरितः भ०
सन् जघान कीदृशः दमिताउपशमिताश्रयः शत्रवोयेन स
तथा नादैरापूरितं दिष्णुखं येन रूषितः क्रुद्धः कीदृशान् प्रशा
न्तोर्व्यान् उपशमितवल्गान् रुष्टान् क्रुद्धान् अन्यन्नमैः तदम्लो
पोष्पेरिति जिलोपः अन्यदमेर्दाज्ञशान्तेत्यादिना निपातः रुष
त्वरिभ्यां तस्य वारुषामित्यादिना विभाषितदम् त्वरेरनिम्पचे
श्रिवावमवेत्यादिना ऊट् ॥ २० ॥

तेषां निहन्यमानानां संघुष्टैः कर्णभेदिभिः । अभू
दभ्यमितत्रासमास्त्रान्ताशेषदिग्जगत् ॥ २१ ॥

तेषामित्यादि । तेषां रक्षसां निहन्यमानानां संघुष्टैः शब्दैः कर्ण
भेदिभिः बाधिर्यकरैः अभ्यमितत्रासं अभिगतत्रासं जगदभूत

आस्त्राणाः अग्नेवादिभ्यश्चिन् जगति सङ्गुष्टाभ्यमितास्त्राणाः
रुच्यमन्तरेति विकल्पितेऽः ॥ २१ ॥

भ० तेषामित्यादि । हनूमता निहन्त्यमानानां तेषां राक्षसानां
सङ्घुष्टैः शब्दैः जगत् भुवनं अभ्यमित्वाशं प्राप्तभयं अभूत् कीदृशैः
कर्णभेदिभिः श्रोत्रविदारिभिः कीदृशं अस्त्राणां आश्रयिता अग्ने
वादिभ्यश्च तत्तथा संपूर्णेषु अम् आरूप्यस्त्राणां वास्त्रामि
त्यादिना कृतवत्त्वोर्वेमत्वं ॥ २१ ॥

भयसङ्घट्टरोमाणस्तस्तेऽपचितदिषः । क्षणेन क्षीण
विक्रान्ताः कपिनानेषत चयं ॥ २२ ॥

इतीदृप्रतिषेधाधिकारः ॥

ज०भ० भयमित्यादि । ततस्ते राक्षसाः कपिना क्षणेन चयं विनाशमने
षत नीताः कर्णणि सुङ् भयसङ्घट्टरोमाणः भयोद्गतरोमाश्चाः
हृषेर्लोमस्थिति विभाषितेऽपचितदिषः अपचितानां पूजिता
नां क्षीणां शब्दः अपचितश्चेति निपातः क्षीणविक्रान्ताः क्षीणं वि
क्रान्तं पराक्रमोपेयां चियोदीर्घादिति निष्ठातकारश्च नः ॥ २२ ॥

भ० भयेत्यादि । ततोऽनन्तरं कपिना ते राक्षसाः क्षणेन चयं अने
षत प्रापिताः कर्णणि टी सुर्बुद्धति णुः मानोऽदनतइत्यदादेशः
न्यादिज्यन्ताडगत्यर्था इति मुख्यकर्णोक्तं कीदृशाः भयेन सङ्घट्टानि
छद्मतानि रोमाणि येषां वास्त्रामहृषेति वेम् अपचितानां पूजि
तानां मुन्यादीनां दिषः शब्दः नेमेकाजिति नेम् क्षीणं विक्रान्तं

पराक्रमोयेवां चेः पूर्ववत्तेम् चेर्घोडे इति दीर्घत्वे सूत्राद्योदित्यादि
ना तस्य नः क्रमुगतावित्यस्य पक्षिशुदितइत्यनेन वेम्लात् नेम्
कीञ्चीदिति नेम् जमुङ्गस्यखाविति र्घः । इतीट्प्रतिषेधाधिकारः
॥ २२ ॥

इत्वा रक्षांसि खवितुमकमीमासतिः पुनः । अशोक
वनिकामेव निगृहीतारिशासनः ॥ २३ ॥

इतः प्रभृतीट्मधिकृत्याह इत्येत्यादि । रक्षांसि इत्वा मारु ज०म०
तिरशोकवनिकामेव पुनर्खवितुं हेतुं आर्द्धधातुकस्येड् शक्योत्
गतवान् सुक्रमोरनानेपदनिमित्तइतीट् निगृहीतारिशासनः ध्व
सारिखवस्यः यद्यैखिटि दीर्घइसीटोदीर्घत्वं ॥ २३ ॥

अथेडधिकारः । इत्येत्यादि । रक्षांसि इत्वा निगृहीतरावणा भ०
शोमारुतिर्हनुमान् पुनरप्यशोकवनिकामेव खवितुं हेतुं अक्र
मीत् जगाम लूजगिह्दि वसोरखेतीम् क्रमेही सुक्रमोऽमइति
इम् मानववर्जनात् इषादेः सेमइति न त्रिः यहेरिमोर्घत्वं ॥ २३ ॥

आवरीतुमिवाकाशं वरितुं वीनिवोत्थितं । वनं प्रभ
ञ्जनसुतोनादयिष्ट विनाशयन् ॥ २४ ॥

आवेत्यादि । प्रभञ्जनसुतोहनुमान् वनमशोकवनिकाख्यं ज०म०
विनाशयन् नादयिष्टइयां न कृतवान् लुङ्गि रूपं आकाशमा
वरीतुमिव अवष्टभमिवोत्थितं वनं वीन् पक्षिणोवरितुं प्रार्थयितु

मिवोत्थितं आगच्छत नान्यच्च घात इहैव फलवृद्धिं प्राप्स्यथेति
आवरीतुं वरितुमिति वृत्तोवेति विकल्पेनेटोदीर्घत्वं ॥ २४ ॥

भ० आवेत्यादि । प्रभञ्जनसुतोद्गन्मान् वनं विनाशयन् न अद-
धिष्ट इयां न कृतवान् कीदृशं आकाशं आवरीतुं आकाशयितु-
मिव वोन् पक्षिणो वरितुं प्रार्थयितुमिव उत्थितं अत्युच्चत्वात्
उच्चलोत्प्रेक्षा नेमेकाजित्यादौ वृवर्जनादिम् वृत्तोवेमोर्घइति
वादीर्घः ॥ २४ ॥

वरिषीष्ट शिवं क्षिप्यन् मैथिल्याः कल्पशास्त्रिनः ।
प्रावारिषुरिव क्षौणीं क्षिप्तावृक्षाः समन्ततः ॥ २५ ॥

ज०भ० वरीत्यादि । ये कल्पशास्त्रिनः कल्पवृक्षाः स्वर्गादादायारी
पितास्तानुन्मूल्य यथास्थानं क्षिप्यन् मैथिल्याः शिवं कक्षाणं वरि-
षीष्ट प्रार्थितवान् मैथिल्याभद्रमस्त्रित्याशंसावचने लिङ् नलिङी-
ति दीर्घप्रतिषेधः अन्ये च वृक्षास्तेन समन्ततः क्षिप्ताः सन्तः क्षौणीं
पृथ्वीं प्रावारिषुरिवाकाशदितवन्त इव तेषामनाकाशदितत्वादिवार्थः
षिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति वृद्धिः ॥ २५ ॥

भ० वरीत्यादि । इन्मान् मैथिल्याः शिवं मङ्गलं वरिषीष्ट प्रार्थि-
तवान् आग्निषि णी स्याद्यद्दुहुरिति पक्षे इम् अठोडोपसेरिति ने-
मोदीर्घः किङ्कुर्वन् ये कल्पवृक्षाः स्वर्गादानीयाशोकवनिकायामा-
रोपितास्तानुन्मूल्य यथास्थानं क्षिप्यन्नुपेरयन् शिवब्रह्मस्य
हितार्थत्वात् समर्थैनेत्यादिना मैथिल्यादृत्य च वृष्टौ अन्ये वृक्षाः

समन्ततस्तेन क्षिताः क्षोणिं भूमिं प्रावारिपुरिव आच्छादितव
नद्वय व्याअनि रूपं पूर्ववन्नेमोर्धः ॥ २५ ॥

संववूर्षुः स्वमाकृतमाज्ञां विवरिषुं द्रुतं । अवरिष्टा
क्षमक्षम्यं कपिं हन्तुं दशाननः ॥ २६ ॥

सम्बुद्ध्यादि । रामदूतेन कपिना कर्षेदृशं कृतमिति स्वमा ज०म०
कृतमभिप्रायं सम्बवूर्षुः संवरीतुमिच्छुः दशाननोद्भूतमाज्ञां विव
रिषुः प्रकटितुमिच्छुः अक्षं क्षसुतमवरिष्टं प्रार्थितवान् कर्षभिप्रा
ये तद्ध किमर्थं कपिं हन्तुं हनिष्यामीति अक्षम्यं चन्तुमशक्यं पोर
दुपधादिति यत् सम्बवूर्षुः विवरिषुरिति उगन्तत्वात् सनि यद्
गुह्येति, चकारेणोदप्रतिषेधे प्राप्ते इट् सनिवेति विभाषेत्
तत्रानिट्पक्षे इकोऽस्तीति कित्त्वे उदोऽप्यपूर्वस्येत्युत्पत्तेः गुण
एव ॥ २६ ॥

समित्यादि । अथ दशाननोद्भूतं कपिं हन्तुं अक्षनामानं कुमारं भ०
अवरिष्टं प्रार्थितवान् पक्षे इमोर्धाभावः कीदृशं अक्षम्यं न क्षमार्हं
कीदृशः कपिमात्रेण रामदूतेनैव कृतमिति स्वमाकृतं स्वकीयमा
श्रयं संववूर्षुः संवरीतुमिच्छुः आज्ञां विवरिषुः हे अक्षगच्छा
गच्छ कपिर्हन्यतामित्याज्ञां विवरीतुं प्रकटयितुमिच्छुः आद्युद्दु
रिति दृजः सनोवेम् अनिम्यसे धौऽअनिक्लमामिति दीर्घत्वे धुर्ना
निमिसनीत्युत्पत्त्यात् अदिरषावित्यु ॥ २६ ॥

जचे संवरिषीष्ठास्त्वं गच्छ शत्रोः पराक्रमं । ध्वषी
ष्ठायुधि मायाभिः स्वरिता शत्रुसंमुखं ॥ २७ ॥

ज०म० जचेदत्यादि । किमित्याह त्वं गच्छ शत्रोः पराक्रमं संवरिषी
ष्ठाः संकादय आश्रिषि सिद्धिषिचोरात्मनेपदेऽस्त्विति वृजोविभा
षेद् उच्येतीद् पचे न कित्वं ध्वषीष्ठाः युधि मायाभिः कर्तृ
भूताभिः त्वं कुटिलीकृषीष्ठाः ध्वृक्कर्त्तुने ऊर्द्धाकौटिल्ये तस्य चोदा
त्तत्वात् आश्रिषि कर्त्तृषि सिञ्ज स्तस्यसंयोगादेरिति विभाषेद्
अनिट्पचे उच्येति कित्वं स्वरिता उपतापयिता शत्रुसंमुखं
शत्रोरपतः अतोद्भूतं स्वरिषीष्ठा इति वक्ष्यमाणेन चोर्ध्वं सृज्यो
पतापयोरित्यस्य स्वरति स्मृतिस्मृयेत्यादिना विभाषेद् सिद्धिषि
चोरिति ज्ञानुवर्त्तते ॥ २७ ॥

म० जचेदत्यादि । विवरणमाह दृष्टान्नजचे किमित्याह हे शत्रु
त्वं गच्छ गत्वा शत्रोः कपेः पराक्रमं संवरिषीष्ठाः आच्छादय
आश्रिषि टी पूर्ववत् पचे इम् त्वं युधि संधामे मायाभिः कर्त्तृभिः
ध्वषीष्ठाः कुटिलीकृषीष्ठाः ध्वृक्कौटिल्ये कर्त्तृषि टी स्थावृद्धुरिति
पचे इमोऽभावे इगुर्मुर्मङ्गीत्यनिमदति कित्वाद्य गुणः त्वं कीदृशः
शत्रुसंमुखं यथा स्थापयिता स्वरिता शत्रोरपत उपतापयितेत्यर्थः
कित्वा शत्रुसंमुखं शत्रूणां प्रधानं स्वरिता उपतापयनीयः मुख
माद्ये प्रधानेचेत्यमरः सृज्योपतापयोः वैमूर्धित्त्वेति पचे
इम् ॥ २७ ॥

द्रुतं संस्वरिषीष्ठास्त्वं निर्दयः प्रधनोत्तमे । समाया
नामगात् सोता कपेर्विधवितुं युतिं ॥ २८ ॥

द्रुतमित्यादि । संस्तरिषीष्टाः उपतापय निर्भयस्तन् आश्रयि ज०म०
लिङ् समोगमृहीत्यात्मनेपदं अच च्छतश्चेतीट् प्रधनोत्तमे संसा
मवरे एवमुक्तः सन् समाधानां सोता जनकः कपेर्युतिन्तेजोवि
धवितुमपनेतुमगात् गतः सोता धवितुमिति स्तरतीत्यादिसूत्रेण
विभाषेत् ॥ २८ ॥

द्रुतमित्यादि । त्वं प्रधनोत्तमे महायुद्धे निर्भयः सन् द्रुतं सं म०
स्तरिषीष्टाः उपतापय अत्रुमित्यर्थात् समोगमृच्छेति मं एव
मुक्तः सोऽचः कपेर्युतिं तेजोविधवितुं अपनेतुं अगात् गतः की
दृशः माधानां सोता जनकः सूधुजां पूर्ववत् पक्षे इमं ॥ २८ ॥

विगाढारं वनस्यासौ शत्रूणां गाहिता कपिः । अर्चं
रधितुमारंभे रद्धा लङ्कानिवासिनां ॥ २९ ॥

विगेत्यादि । असौ कपिः वनस्य विगाढा अवलोडयिता अरं श्री ज०म०
त्रं शत्रूणां गाहिता विनाशयिता कर्माणि षष्ठी ऊदित्वादिभाषेत्
स्तरतीत्यादिना अर्चं रधितुं हिंसितुमारंभे प्रवृत्तः लङ्कानिवा
सिनां रक्षसां रद्धा हिंसिता रधादिभ्यश्चेति विभाषेत् ॥ २९ ॥

विगेत्यादि । असौ हनुमान् अर्चं रधितुं हिंसितुं आरंभे म०
प्रवृत्तः कीदृशः अरं श्रीं वनस्य विगाढा विलोडयिता शत्रूणां
गाहिता नाशयिता लङ्कानिवासिनां रद्धा हन्ता गाहविलोडे
इत्यस्य ऊदित्वात् रधहतौ इत्यस्य च रधादिनात् पूर्ववदिभा
षया इमं ॥ २९ ॥

निष्कोषितव्यान्निष्कोष्ठं प्राणान् दशमुखात्मजात् ।
आदाय परिधं तस्यौ वनान्निष्कुषितद्रुमः ॥ ३० ॥

ज०म० निष्कइत्यादि । दशमुखात्मजादद्यात् प्राणान्निष्कोषितव्यान्
अपनेतव्यान् अपनयार्हान् निष्कोष्ठं अपनेयामीति परिधमा
दायतस्यौ निरःकुषइति विभाषेद् निष्कुषितद्रुमः वनादपनीत
वृक्षः इष्टिष्टायामीतीद् ॥ ३० ॥

भ० निष्कइत्यादि । दशमुखात्मजात् अद्यात् निष्कोषितव्यान्
आकर्षणयोग्यान् प्राणान् निष्कोष्ठं अपहर्तुं परिधं आदाय
वृक्षीत्या कपिः तस्यौ कीदृशः वनात् निष्कुषिता आहृष्टाद्रुमावृक्षा
येन पूर्ववत् निःपूर्वकुशोवेम् नेमूजीश्वोदिदेमइति तेनेम् निषेध
स्तत्र निष्कुषवर्ज्यमात् ॥ ३० ॥

एष्टारमेषिता संख्ये सोढारं संहिता भृशं । रेष्टारं
रेषितुं व्यास्यद्रोष्टाक्षः शस्त्रसंहतीः ॥ ३१ ॥

ज०म० एष्टेत्यादि । कपिं युद्धसौष्टारं एषिता एषणशीलोऽक्षः तादो
स्ये त्वद् नलोकेति षष्ठीप्रतिषेधः सोढारं ग्रहरणस्य संहितारं
संहिता भृशं सहनशीलः रेष्टारं हिंसकं रेषितुं हिंसितुं रोष्टा
रोषणशीलः शस्त्रसंहतीर्यास्यत् क्षिप्रवान् लक्ष्मि रूपं सर्वत्र तीक्ष्ण
वहेत्यादिनां वेद् ॥ ३१ ॥

एष्ट्यादि । अक्षः संख्ये युद्धे रेष्टारं हिंसकं हनूमन्तं रेषितुं म०
हिंसितुं ब्रह्मसमूहान् व्यास्यत् चिन्नवान् अस्युदर्ये षी कीदृशं
एष्टारं दृष्ट्वाशीलं युद्धस्येत्यर्थात् सोढारं सहनशीलं भृशमत्यर्थं
सोऽपि एषिता एषणशीलः सहिता सहनशीलः रोष्टा रोषण
शीलः द्रुष्ट्वाच्छे सहजदृग्गमौ रिषवधे दृषजिष चकारात्
वधे वेम्सहेत्यादिना वेम् ॥ ३१ ॥

शस्त्रैर्दिदेविषुं संख्ये दुद्युषुः परिघं कपिः । अर्द्धिधिषु
र्यशःकीर्त्तिमीर्त्तुं वृक्षैरताडयत् ॥ ३२ ॥

शस्त्रैरित्यादि । कपिः अर्द्धिधिषुः यशोवर्द्धितुमिच्छुः परिघं दुद्यु म०
षुः परिघेण क्रीडितुमिच्छुः अक्षं वृक्षैरताडयत् हतवान् कीदृशं
शस्त्रैर्दिदेविषुं क्रीडितुमिच्छुं कीर्त्तिमीर्त्तुं वर्द्धितुमिच्छुं दिवेरिवनास्य
अधुवृद्धावित्यस्य च सनीवन्तर्द्धेत्यादिना विभाषितेत् तत्र दिवे
रिडभावपक्षे होः शूट् अधेराप्छपृधामीदित्त्वं अभ्यासलो
पक्ष ॥ ३२ ॥

शस्त्रैरित्यादि । कपिः संख्ये युद्धे वृक्षैरचमताडयत् अक्षं म०
कीदृशं शस्त्रैर्दिदेविषुं क्रीडितुमिच्छन्तं ईर्त्तुं वर्द्धयितुमिच्छुं कपिः
कीदृशः परिघेण दुद्युषुः क्रीडितुमिच्छुः दिवोधेवेति करणे द्विती
या यशोऽर्द्धिधिषुः वर्द्धयितुमिच्छुः दिव्यकीडादौ भस्त्रजिह्व
यूषुभरेत्यादिना इवनात्वात् सनीवेम् इमीऽभावपक्षे होः शूटा
वित्यादिना ऊट् अधुवृद्धौ पूर्व्येण सनीवेम् नाजनादेरादिर्दि

रित्यकारस्य स्यादौनवङ्गोऽचेदिति रेफस्य च न द्वित्वं अनिमपस्य
अपर्धापामीर्य्येति ईर खिलोपस्य अन्तर्भूतज्यायेऽच बोध्यः
॥ ३२ ॥

भूयस्तं धिषुमाज्ञय राजपुत्रं दिदम्भिषुः । अचंस्त
तः समूर्च्छवान् संशिश्रीषुरभूद्धजं ॥ ३२ ॥

ज० म० भूयदत्यादि । तं राजपुत्रं अचं धिषुं दम्भितुं वञ्चयितुमिदं
भूयः पुनरपि दिदम्भिषुः वञ्चयितुमिच्छुः आह्वयागच्छेत्तदहन् इत
वान् ततः सोऽचः मूर्च्छवान् मूर्च्छायुक्तः ध्वजमात्मीयं संशिश्रीषुः
सञ्चयितुमिच्छुः अभूत् भूतः अच दम्भेः अयतेस्य सनीवन्तर्द्धेतीट्
अच अयतेरनिट्पक्षे अजहन्नगमांसनीति दीर्घः द्वितीयस्य च
दम्भइच्च अभ्यासलोपः दम्भेर्हल् ग्रहणस्य जातिपरत्वात्सिद्धमि
ति कित्त्वे अनुनासिकलोपः एकाचोवञ्चइति भष् खरिचेति चत्वं
॥ ३३ ॥

भ० भूयदत्यादि । कपिसमचं आह्वय आगच्छ युद्धे इत्युक्त्वा
भूयः पुनरपि अहन् हन्तेर्घी कीदृशं धीषुं दम्भं कर्तुमिच्छुं सच
दिदम्भिषुः दम्भं कर्तुमिच्छुः ततः प्रहारानन्तरं सोऽचोध्वजं
संशिश्रीषुः आञ्चयितुमिच्छुः सन् मूर्च्छवान् मूर्च्छितोऽभूत् अस्त्र
श्रीत्यादिना दम्भेः अयतेस्य सनीवेम् दम्भेरनिमपक्षे दम्भोवावि
ति अचर्द्धत्वं खिलोपस्य अन्कारनिर्देशात् नस्य लोपः प्रभाक्त
येति दस्य धः अयतेर्घोऽजहन्निक्रमामिति दीर्घः ॥ ३४ ॥

आश्वस्याक्षः क्षणासोकान् विभ्रक्षुरिव तेजसा ।
रूपा विमज्जिषुप्रस्थं कपिं बाणैरवाकिरत् ॥ ३४ ॥

आश्वेत्यादि । क्षणात् क्षणमात्रेणाश्वस्य संज्ञा लब्धा लोकां ज०म०
जनान् तेजसा क्रोधात्त्येन विभ्रक्षुरिव अथ सकपिं बाणैरवाकिरत्
संज्ञादितवान् कीदृशं विमज्जिषुप्रस्थं अग्नितुल्यं विमज्जिषुः
विभ्रक्षुरिति समीवन्तर्द्धेत्यादिना विभाषेत् तच्चानिट्पक्षे स्त्री
रिति सलोपः प्रश्नेति षः इट्पक्षे सकारस्य जश्चलं सुत्वञ्च ॥ ३४ ॥

आश्वस्येत्यादि । ततोऽक्षः क्षणात् आश्वस्य चेतनां प्राप्य भ०
बाणैः कपिमवाकिरत् आह्लादितवान् कीदृशः तेजसा लोकां
विभ्रक्षुरिव क्रोधलक्षणाच्च तेजः रूपा क्रोधेन विमज्जिषुप्रस्थं
अग्नितुल्यं भस्त्रज्जोति भस्त्रजेः समि वेम् ॥ ३४ ॥

संयुयूषुं दिशोवाणैरक्षं यियविषुर्द्रुमैः । कपिर्माया
मिवाकार्षीर्दृश्यन् विक्रमं रणे ॥ ३५ ॥

समित्यादि । बाणैर्दिशः संयुयूषुं मिश्रयितुमिदं अक्षं कपिः ज०म०
द्रुमैर्चिंयविषुः योतुमिदुर्मायामिवेन्द्रजातमिवाकार्षीत् कृतवान्
रणे विक्रमं दर्शयन् योतेः सन् समीवन्तर्द्धेति विभाषेत् ओःपु
यष्यपरदतीर्णं अज्ज्ञानगमांसनीति दीर्घः ॥ ३५ ॥

समित्यादि । कपोरणे विक्रमं दर्शयन् मायामिव अकार्षीत् भ०
इन्द्रजातमिव दर्शितवानित्यर्थः कीदृशः द्रुमैरक्षं यियविषुः मिश्र

यितुमिच्छुः अचं कीदृशं वाणैर्दंश दिशः संयुधूषुं मित्रयितुमिच्छुं
भस्जन्तीति वेम् ॥ ३५ ॥

वानरं प्रोर्णुनविषुः शस्त्रैरक्षोविद्विद्युते । तं प्रोर्णुनू
षुरूपलैः सवृक्षैरावभौ कपिः ॥ ३६ ॥

ज०भ० वानेत्यादि । वानरं प्रोर्णनविषुः आदयितुमिकुरक्षः विदि
द्युते विद्योतते स्र द्युतिस्त्रायोरिति संप्रसारणं कपिरपि तमचं
उपलैर्वृक्षसहितैः प्रोर्णनूषुः सम्बरीतुमिकुरावभौ भाति स्र ऊर्णो
तैः पूर्ववदिभाषेद् इदप्ये गुणः अन्यत्र अज्ज्ञनेति दीर्घः उभ
यत्र मन्त्रादिति रेफोन दिदृश्यते ॥ ३६ ॥

भ० वानरमित्यादि । अक्षः शस्त्रैर्वानरं प्रोर्णनविषुः आह्लादयि
तुमिच्छुः सन् विद्विद्युते दीप्तः द्युतस्त्रायोः खेर्जिः कपिरपि वृक्षस
हितैरुपलैः पाषाणैस्तमचं प्रोर्णनूषुः आह्लादयितुमिच्छुः सन् वभौ
दीप्यते स्र ऊर्णलज्ज् आह्लादने भस्जन्तीत्यादिना वेम् ॥ ३६ ॥

स्वां जिज्ञापयिषू शक्तिं बुभूषू नु जगन्ति किं । शस्त्रै
रित्यक्षपातां तौ पश्यतां बुद्धिमादवे ॥ ३७ ॥

ज०भ० स्वाञ्जीत्यादि । तौ कपिराक्षसौ किं स्वां शक्तिं जिज्ञापयिषू बोध
यितुमिच्छू इव बुभूषू पिजगन्ति किं नु चैलोकां ब्रह्मणो भर्तुं पूरयि
तुमिच्छू इत्येवं बुद्धिमादवे पश्यतां प्रेक्षकाणां अक्षपातां कृतवन्तौ

जिज्ञासयिषू बुभूषू इति विभाषेत् तच्च भृञ्भरणइति भौवादि
कस्य ग्रहणं सनीवन्तर्हेति सूत्रे भरेति श्रुत्या निर्देशात् ॥ ३७ ॥

स्नामित्यादि । तौ कपिराक्षसौ पश्यतां जनानां आहवे युद्धे भ०
इति बुद्धिमत्कृपातां चक्रतुः कीदृशीं बुद्धिमित्याह किञ्च किमु
एतौ स्नां श्रुतिं ज्ञापयितुमिच्छू जगन्ति त्रिभुवनानि शस्त्रैर्बुभूषू
पूरयितुमिच्छू अपिभूभ्यां भस्त्रजन्तीत्यादिना सनीवेम् भूर्भौ
वादिकः सूत्रे भरेति निर्देशात् ॥ ३७ ॥

मायाभिः सुचिरं क्लिष्टा राक्षसोऽक्तिश्रितक्रियं । सं
प्राप्य वानरं भूमौ पपात परिघाहतः ॥ ३८ ॥

मायेत्यादि । राक्षसोमायाभिः सुचिरं क्लिष्टा क्लेशं कृत्वा ज०म०
वानरं अक्षिप्रितक्रियमनभिभूतव्यापारं सम्प्राप्य परिघाहते
भूमौ पपात क्लिष्टः क्लानिष्ठयोरिति विभाषेत् ॥ ३८ ॥

मायाभिरित्यादि । राक्षसोऽक्षोमायाभिः सुचिरं क्लिष्टा क्लेशं भ०
प्राप्य अक्षिप्रितक्रियं अनभिभूतव्यापारं वानरं सम्प्राप्य परिघे
पाहतः सन् भूमौ पपात क्लिष्टेः पूक्षिश्रुदितइति क्लाशेवेम् पूक्षि
श्रवमजपेति क्लृप्तवलोवेम् ॥ ३७ ॥

पवितोऽनुगुणैर्वातैः शीतैः पूत्वा पयोनिधौ । वभ
ज्जाध्यषितं भूयः क्षुधित्वा पचिभिर्ब्वनं ॥ ३९ ॥

पवीत्यादि । कपिरपि पयोनिधौ पूत्वा खात्वा अनुगुणैरनु ज०म०
ब्रूचैः शीतैर्वातैः पवितः पवित्रीकृतः पूरुच्येति विभाषेत् भूयः

पुनर्वनं वभञ्ज कीदृशं पत्रिभिः पक्षिभिः क्षुधिता क्षुधितैर्भूत्वा
अधुषितं कृततिवासं वसतिक्षुधारितीट् ॥ ३६ ॥

भ० पवितइत्यादि । कपिः क्षुधिता क्षुधितोभूत्वा पयोनिधौ पूत्वा
स्नात्वा फलादिकं भुक्त्वा चेत्यर्थात् श्रोतस्त्रैरनुगुणैर्वातैः पवितस्य
कश्चनः सन् भूयः पुनरपि तदनं वभञ्ज भगवान् कीदृशं पत्रिभिः
पक्षिभिरधुषितं अधिष्ठितं क्षणं भङ्गाभावात् पूजः पूजिश्रवमेति क
तवत्तोर्वेम् पूजोधृषेत्यादिना णुः पूजिश्रुदितइति क्ताचोवेम् वसेः
क्षुधेश्च क्षुधवसपूजार्थाच्च इतीम् ॥ ३६ ॥

उच्चैरञ्चितलाङ्गूलः शिरोऽञ्चित्वेव संवहन् । दध
द्विलुभितं वातैः केशरं वक्त्रिपिङ्गलं ॥ ४० ॥

ज० म० उच्चैरित्यादि । उच्चैरूर्ध्वं अञ्चितं पूजितं लाङ्गूलं पुच्छं यस्य
शोभनविन्यासेन स्थितत्वात् शिरोऽञ्चित्वेव संवहन् अनसत्वात्
पूजयित्वेव शिरोविभ्राणः अञ्जेः पूजायामिति विभाषेट् वक्त्रिपि
ङ्गलश्च केशरं सटां दधत् विभ्रत् वातैर्विलुभितं आकुलितं
लुभोविमोहनइतीट् विमोहनमाकुलीकरणं ॥ ४० ॥

भ० उच्चैरित्यादि । कपिः कीदृशः उच्चैरञ्चितलाङ्गूलः ऊर्ध्वं
अञ्चितं पूजितं लाङ्गूलं पुच्छं यस्य स तथा शिरोऽञ्चित्वेव अन
सत्वात् पूजयित्वेव संवहन् विभ्राणः वातैर्विलुभितं चक्षुःशोभितं
वक्त्रवत्पिङ्गलं केशरं दधत् धारयन् ईदृशो वनं वभञ्जेति पूर्वेषां
न्ययः क्षुधवसपूजार्थाज्ञागार्थार्थलुभइति इम् नेदित्पूजार्थाञ्चो
रिति नलोपाभावः ॥ ४० ॥

अरिविव जवेनान्ये निपेतुस्तस्य प्राखिनः । प्रसित्वा
विवशानन्यान् वृक्षिनापातयत्तद्वन् ॥ ४१ ॥

अरोत्वादि । तस्य कपेर्जवेन वेगेन अन्ये प्राखिनः अरिविव ज०म०
जीर्णद्व भूत्वा निपेतुः अन्येस्तद्वन् वक्षेन प्रसित्वा हित्वा विव
शान् सप्तपञ्चवानपातयत् पातितवान् वृक्षोः शीतीट् ॥ ४१ ॥
अरिविवेत्यादि । अन्ये प्राखिनः तस्य कपेर्जवेन वेगेन अरिविव म०
जीर्णद्व भूत्वा निपेतुः निपतितवन्तः अन्यान् विवशान् अनाय
तान् तद्वन् वक्षेन प्रसित्वा हित्वा कपिरपातयत् पातयामास
वृक्षोऽनजिरिति इम् जिनिषेधश्च ॥ ४१ ॥

दमित्वाप्यरिसंघातानन्यान् कपिकेशरी । वनं
चचार कर्त्तव्यमत्यन्त्रिव निरद्वयः ॥ ४२ ॥

दमीत्यादि । कपिकेशरी वनमूमान् अरिषङ्गातान् दमित्वा ज०म०
उपवृत्तं नीत्वा अत्रान्या अपरिग्रामोभूत्वा वनं चचार उदितो
वेति विकल्पेनेद निरद्वयः निरवयवः कर्त्तव्यम् हेत्यन् चर्ष
किल्लान्मुक्तमद्वयं वेषिषीत्यादिना त्रिभाषेड् ॥ ४२ ॥

अरिविवेत्यादि । कपिकेशरी वनमूमान् वृक्षवृक्षान् दमित्वा म०
वृक्षवृक्षान् चचारान् अपरिग्रामोभूत्वा वनं कर्त्तव्यम् हेत्यन्
अरिविव तन्निर्गम्यद्व निरद्वयानिरवयवः वन् कपिर

वत्सल इत्यद्वयमेव अनुभूयमानं योऽपि रतिमान् पुनिरुच्यते
इति चेत् कतोऽप्यदिदि नृत्तमृत्योः सन्धिर्वाक्यमिति चेत् ॥ ४२ ॥

पारं जिगमिषच् सोऽयं पुनरावर्त्यतां दिवा । मत्त
दिरदवद्रेमे वने लङ्कानिवासिनां ॥ ४३ ॥

च०म० पारमित्यादि । अथ सकपिर्दिवा पारं जिगमिषन् गन्तुमि
हन् गमेरिट्परस्मैपदेषु पुनरावर्त्यतां प्रतीपेभविष्यतां नृत्त
इतीट्प्रतिषेधः दृष्टः स्वसनोरिति परस्मैपदं लङ्कानिवासिनां वने
मत्तदिरदवद्रेमे वने क्रीडितवान् ॥ ४३ ॥

म० पारमित्यादि । अथानन्तरं सहनूमान् पुनरावर्त्यतां प्रत्या
गमिष्यतां लङ्कानिवासिनां दिवा ब्रह्मणा पारमन्तं गन्तुं शक्नु
वन् वने मत्तहस्तीय रेमे क्रीडति सा नमोऽमेव इति मन्त्रतेरिम्
दृष्टोनेन्पेदति दृतेर्नेम् अतएव पं ॥ ४३ ॥

यद्यकल्प्यदर्भिप्रायोयोहुं रक्षःपतेः स्वयं । तमप्य
कार्त्तमद्याहं वदन्मित्रचरत्कपिः ॥ ४४ ॥

च०म० यद्येत्यादि । रक्षःपतेः रावणस्य स्वयं योऽहं यद्यभिप्रायो
ऽकल्प्यत् समपत्त्यत् तावच्चक्रुपरति चकारत् चकारत् नैट्
तदा तमप्यहमकार्त्तं उत्साहयामि अहमधीति इव वदन् कपि

वचनचरत् वचनोत्थादिना विभावित् कलहसदमस्यमिति च
विश्वनिमित्तमिति इह हेतुहेतुमद्भाष्ये लिङ्गानिमित्तम् ॥ ४४ ॥

यद्येत्यादि । यदि रघुःपतेरावणस्य स्वयं योद्धुमभिप्रायो न
ऽकलहसत् कल्प्यते तमप्यथाहमकस्य चक्रेत्य इति वदन् कपि
रचरत् चरति सा कपुञ्जवचकल्पने पूर्ववत् इत्यादिनात् स्वस्य
नेम् कतीप्रपहिदि नृत्कदिति वेम् ॥ ४४ ॥

इते तस्मिन् प्रियं श्रुत्वा कलप्ता प्रीतिं परां प्रभुः ।
तोषोऽद्यैव च सीतायाः परञ्चेतसि कलप्यति ॥ ४५ ॥

इतद्व्यादि । इते तस्मिन् रघुःपतौ प्रियं श्रुत्वा प्रभुः रामः न
परां प्रीतिं कलप्ता जनयिता अचान्तर्भावितोऽर्थः धातोरकर्ण
कलात् सीतायाश्चाद्यैव चेतसि तोषः परोमहान् कलप्यति संप
त्यते ताविसकुपदतीट्प्रतिषेधः सुटिचकुपदति परसौपदं ॥ ४५ ॥

इतद्व्यादि । तस्मिन् रावणे इते सति प्रियं श्रुत्वा प्रभुरामः
परां प्रीतिं कलप्ता प्राप्यति नेम्पेद्यादिति तेनैव पं किञ्च अद्यैव च
अप्यनेव च सीतायाश्चेतसि परसौषः कलप्यति भविष्यति पूर्ववत्
इत्यादिनात् स्वस्यनेम् इति वदन् कपिरचरदिति पूर्वेषां चः
॥ ४५ ॥

इत्येव च तोषोऽप्येव यद्भजितमन्त्रिकात् । न
नस्तरेव भुङ्गागजिन्द्रः प्रधानव्यटन् ॥ ४६ ॥

ज०म० आह्वयेत्यादि । अथ रावणः इन्द्रजितमाह्वय्य अन्तिके समीपे ।
किमवाचदित्याह वने मत्तइव यथा गजेन्द्रो मत्तः क्रुद्धो वने पयसं
टन् दिषामन्तं गतवान् तथैव त्वं प्रधनेषु संयामेव्यटन् दिषा
मन्तं यथाचेति वक्ष्यमाणश्लोकेनान्वयः ॥ ४६ ॥

अ० आह्वयेत्यादि । अथानन्तरं अन्तिके समीपे इन्द्रजितमा
ह्वय्य रावणोऽवाचत् उक्तवान् किमवाचदित्याह त्वं क्रुद्धः सस्
प्रधनेषु युद्धेषु अटन् परिभ्रमन् वने मत्तो गजेन्द्रइव दिषामन्तं
यथाचेत्यग्निसंश्लोकेनान्वयः मदोमिथ्यमिहर्वे नेमूढीश्रीदिति ईदि
त्वाग्नेम् सुखाद्योदित्यादौ मदवर्जनात् तस्य नः क्रुधुयौकोपे
योदित्वाग्नेम् ॥ ४६ ॥

यथाय त्वं दिषामन्तं भूयोयातासि चासक्तः । अथ
वयं जेतुं त्वं देवान् मायाः सस्यर्थं संप्रति ॥ ४७ ॥

ज०म० यथेत्यादि । न केवलं यथाय भूयः पुनरपि यातासि चास्यसि
यातिः तादिनियमात्प्राप्तयेदः अचसास्त्वत्पुनितो नित्यमिति
प्रतिषेधः तस्य हि तासौ नित्यमनिदत्तं अजन्ताधातवोऽनुदा
त्तइति वचनात् देवान् जेतुं त्वमसक्तः वज्रधा अथव अतोपि
उपदेष्टे त्वतइति यस्मिन् प्रतिषेधः अकेसासौ नित्यानिदत्तं अकि
सुक्तात्तइति वचनात् मायास्य कूटयुद्धानि युध्यति युद्धे सस्यर्थं
अतिवर्धयि अतोभारदाजस्मिन् प्रतिषेधः ॥ ४७ ॥

अथ विज्ञादि । अथ कृतं वारं वारं दिशामनं यथाय प्राप्तवा भ०
 नवि सृजद्भ्रजिति नेमत्वं भूयः पुनरपि यास्यसि च यास्यसि च
 नेमेकाजिति नेमत्वं देवान् जेतुं ब्रह्मव्य मनोभूतोऽसि सृजद्भ्र
 जिति नेम् संयति युद्धे मायावह्नीः सस्यर्थं स्मृतवानसि नेमृतस्वप
 इति नेम् ॥ ४७ ॥

त्वं ससर्जिय शस्त्राणि दद्रुष्ठारिंश्च दुःसहान् । शस्त्रै
रादिय शस्त्राणि त्वमेव महतामपि ॥ ४८ ॥

तं सेत्यादि । अस्मापि तं समर्जय चित्तवानसि अरींश्च दुःख ज० म०
 हान् युध्यतः दृष्ट्वा दृष्टवानसि न पलायितोऽसि विभावाद्यजि
 दृष्टोरिति यत्ति विभाषेत् अनिट्पचे सृजिदृष्टोर्भाष्यमूकिति षत्
 दुत्वे महतामपि मध्ये तमेव अस्मापि परकीयानि अस्त्रैः खैरा
 दिभ्य जगद्वानसि दृढत्यर्तिव्ययतीनामित्यदेरिट् ॥ ४८ ॥

तन्मित्रादि । त्वं प्रस्तापि च संसर्ज्यथ चिन्नवानसि सृजह भ०
 भेति वेम् दुःसहानरीन् दद्रठ दृष्टवानसि पूर्ववदेमत्वात् पचेऽ
 निम् प्रज्ञाजिति षर् वर्त्रेकिदिति चतोरः स्वकीयैः प्रसूः तमे
 मदितीयः महतामिन्द्रादोनामपि प्रस्तापि आदिथ भञ्जित
 सानसि सृजहमेत्यादौ अदवर्जनात्तेम्समित्यादिना नियमात्
 मित्रमिन् ॥ ४८ ॥

तत् त्वं हनिष्यन् दुर्वृद्धिं कपिं ब्रजममाश्रया । माना
प्रतिपन्नसिन्धवाः प्रस्तावीर्त्ता न विक्रमं ॥ ४९ ॥

ज०म० सत्तमित्यादि । स तमेवविधः कपि दुर्मुष्टिं चपेक्षमाह्वयिष्य
 धिति मदाश्रया ब्रज सङ्गोसङ्गदतीद् वसिकाजिति स्रजपथं मा
 दाश्रयं फलादेवस्य हन्तेविषयत्वात् राक्षसी भाषां मा गच्छति
 मा न व्यक्तीकुद अपितु व्यक्तीकुर्वित्यर्थः अञ्जीःविधीतीद् विक्रमं
 न मा प्रस्तावीः मा न प्रादुरभूद्य सुसुधुभ्यदतीद् ॥ ४६ ॥

म० सत्तमित्यादि । सएवंविधः प्रसिद्धस्य दुष्टमतिं कपि हनि
 खन् विनाशयिष्यन् ममाश्रया ब्रज गच्छ ससङ्गदतीद् इम्
 राक्षससम्बन्धिनीर्मायामा न अञ्जीः व्यक्तीकरिष्यसि अपि त्ववश्य
 मेव अग्न्यूधजिव्यक्तिगतिवचणे ऊदित्वादेमत्वे अञ्जःचेरिमिति
 नित्यमिम् विक्रमं मा न प्रस्तावीः न न प्रसृतं करिष्यसि अपि त्वव
 श्यमेव सुसुधोः चेरितीम् ब्रजवदेति त्रिः मायोगे इमोऽभावः
 माटीवेति सदा टी च ॥ ४६ ॥

मा न साधीर्गहास्ताणि मा न धाधीररिं रणे । वा
 नरं मा न संयसीर्ब्रज त्वर्णमशङ्कितः ॥ ५० ॥

ज०म० मानेत्यादि । रणे मरुत्तस्यापि मा न साधीः मा न प्रसुहि मा
 न मुञ्चेत्यर्थः दुप्रसवैश्वर्ययोरित्यस्य रूपं करीष्य मा न धाधीः
 मा न कम्पय अपि तु भीषयस्तेत्यर्थः पूर्ववदिद्वानरं मा न संय
 सीः मा न बधीः यमरमेत्यादिना सगिटौ समुदाहृत्योपमइति
 तत्कृत् न भवति तत्राकर्षकादिति वसन्ते यतएव तस्मादशङ्कित
 स्वरं ब्रज ॥ ५० ॥

अनेत्यादि । अथास्यापि मा न वाचीर्न न सन्धास्यपि अपि तु म०
 कन्धागं करिष्येव एवे अरिं कर्तुं मा न स्यात् । न कन्धास्यपि
 अपि अत्रत्यमेव वागर् मा न संघंसीः बद्धं न न करिष्यपि अपि त्व
 वक्ष्यमेव तस्यात्तं निर्भयः संत्तूर्यं ग्रीवं व्रज गच्छ पुम्नसन्धाकोद
 पोडामन्ये धुञ्जन्मन्ये आभ्यां सुसुधोः शेरितीम् यमौषपरतौ
 संपूर्वोक्त्यर्थः यमरमेति इत्यनौ जिन्म्यन्तेत्यादौ अयन्यो
 त्थमायमदति न सं कर्तुः फलवत्त्वाभावात् इति रावणोऽवोच
 दिति पूर्व्वेण सम्बन्धः ॥ ५० ॥

अनंसीच्चरणौ तस्य मन्दिरादिभ्रजिद्रजन् । गते
 तस्मिन्नुपारंसीत् संरम्भाद्रक्षसां पतिः ॥ ५१ ॥

अनमित्यादि । एवमुक्तद्वन्द्वजित् मन्दिरात् व्रजन् गमिष्यन् म०
 वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवदिति छट् तस्य पितुश्चरणौ वनंसीत्
 मत्तवान् पूर्व्ववत्सगिटी गते तस्मिन् रक्षसां पतिः रावणः संरम्भात्
 क्रोधात् उपारंसीत् निवृत्तवान् पूर्व्ववत्सगिटी रमेहपाचेति तिप्
 ॥ ५१ ॥

अनंसीदित्यादि । एवमुक्तद्वन्द्वजित् मन्दिरात् व्रजन् गच्छन् म०
 तस्य रावणस्य चरणौ अनंसीत् प्रथनाम तस्मिन्निजिति गते
 सति रक्षसां पतिरावणः संरम्भात् क्रोधात् उपारंसीत् निवृत्तः
 यमरमेति इत्यनौ ॥ ५१ ॥

भिद्योमन्थानोवानरं जितं । संसि
 सविषमाणोऽगामाय व्यञ्जिजिषुर्दिषः ॥ ५२ ॥

व०भ० इन्द्रादि । वागरं जितं मन्मानोऽवनहनं प्रतोविक्रमाभिन्नः
 जगत् गतवान् दिवः प्रचोः संसिद्धिषमाणः उपहसितुमिह
 पूर्ववत्सनदति तद्मायां व्यञ्जिजिषुः व्यक्तीकर्तुमिहः सिपूठर
 अत्रासनीतोऽत् तत्रास्तेर्नद्रादति नकारो नदिह स्यते ॥ ५२ ॥

भ० इन्द्रजिदित्यादि । इन्द्रजित् स्वविक्रमाभिन्नः अतएव वागरं
 जितमभिभूतं मन्मानो जानन् दिवः प्रचोः संसिद्धिषमाणः
 उपहसितुमिहः सन् मायां व्यञ्जिजिषुर्व्यक्तीकर्तुमिहः सन्
 अगात् गतः सिङ्गपूठित्यादिना सिङ्गोऽन्यस्य सनदम् दिव
 इति सम्बन्धे षष्ठी ॥ ५२ ॥

जगत्पिपविषुर्वायुः कल्पान्तद्वय दुर्द्धरः । लोकाना
 शिशिषोस्तुल्यः कृतान्तस्य विपर्यये ॥ ५३ ॥

ज०भ० जगत्यादि । कल्पान्ते युगान्ते वायुरिव दुर्द्धरः जगत्पिपविषुः
 पवितुमुत्प्रेषुमिहः विपर्यये दिनात्रकाले लोकानां शिशिषोः भक्ष
 यितुमिहो कृतान्तस्य तुल्योऽगादिति पूर्वेषु सम्बन्धः पूर्ववदिति
 ॥ ५३ ॥

भ० जगदित्यादि । कोट्यत्रः जगत् भुवनं पिपविषुः पवितुमुत्प्रे
 षुमिहः कल्पान्ते वायुरिव दुर्द्धरः धर्तुमत्रक्य विपर्यये जगतां
 विनात्रकाले लोकान् आशिशिषोः व्याप्नुमात्मसात्कर्तुमिहोः
 कृतान्तस्य यत्तस्य तुल्यः ईदृशइन्द्रजिदगादिति पूर्वेष्वाम्ययः

पुच्छोऽथैव शङ्खपात्रिचक्रयोः आभां वनः शिखपुच्छादिना
रम्भाश्रितिवोर्भक्षितुमिहोरिति केचित् तस्मिन् वाधु सने चङ्क
दत्तुदनुबन्धनिर्देशात् ॥ ५६ ॥

वने चिकरिषोर्वृक्षान् बलं जिगरिषुः कपेः । सस
दिचित्रशस्त्रौघः संग्रामोमूर्तिमानिव ॥ ५७ ॥

वनइत्यादि । वने वृक्षांश्चिकरिषोः विचेष्टुमिहोः कपेर्वलं म०
सामर्थ्यं जिगरिषुः अपनेतुमिहोः ह्योत्पन्नत्वात् सनि यद्गुहो
स्येति प्रतिषेधे प्राप्ते इच्छानिवेति विकल्पे किरस्यपञ्चभ्यदतीद् किर
तेरिटो दीर्घत्वं नेकन्तीति न दीर्घः ससन् शोभमानोविविधोवज्र
प्रकारः शस्त्राणामायुधानामोघः समूहोयस्य समूर्तिमान् शरी
री संग्रामइव इन्द्रजिदगादिति पूर्वेषामन्यइत्यर्थः ॥ ५८ ॥

वनेइत्यादि । पुनः कीदृशः वने वृक्षान् चिकरिषोर्विचेष्टु म०
मिहोः कपेर्वलं सामर्थ्यं जिगरिषुर्भक्षितुं नाशयितुमिहोः स
सन् दीप्यमानोविचित्रो नानाविधः शस्त्रसमूहोयस्य मूर्त्तः संग्राम
इव इन्द्रजिदगादिति पूर्वेषां सम्बन्धः कृशविशेषे गृहनिगराद्ये
आभां वनः पूर्ववदिम् ॥ ५९ ॥

रोदिति सैव चायाति तस्मिन् पक्षिगणः शृचा ।
मुक्ताकण्डं वृक्षान् वृक्षान् बन्धून् बन्धोरिवागमे ॥ ५५ ॥

ज०म० रोदित्यादि । तस्मिन्निन्द्रजिति आयात्यागच्छति सति पश्चिमः
 हतान् वृक्षान् कपिनाशितान् शूचा शोकेन मुक्तकण्ठं सञ्चर्य
 नामयहं रोदिति स्त्रिव रुदितवान्निव नामयहणपूर्व्या रोदन
 क्रियया व्याप्यमानत्वात् वृक्षाणां कर्मसंज्ञा रुदादिभ्य इतीट् बभूव
 बन्धोरिव यथा बन्धोरागमने कश्चित् बभूव रोदिति ॥ ५५ ॥

म० रोदितोत्यादि । तस्मिन्निन्द्रजिति आयाति आगच्छति सति
 पश्चिमः शूचा शोकेन मुक्तकण्ठं सञ्चर्य यथा स्यात्तथा हतान्
 हनूमता विनाशितान् वृक्षान् रोदिति स्त्रिव क्रन्दति स्त्रिव यथा
 बन्धोरागमे लोको हतान् बभूव रोदिति सञ्चर्य रोदनक्रियायां
 रुदिः सकर्मकः रुद्रो यो हसस्येतीम् हनसौ गतौ बधे औदित्वा
 चेम् ॥ ५५ ॥

आश्वसीदिव चायाति तदेगपवनाहतं । विचित्रस्त
 वकोद्भासि वनं लुलितपक्षवं ॥ ५६ ॥

ज०म० आश्वेत्यादि । तस्मिन्नायाति वनं तदेगपवनाहतं सत् आश्व
 सीदिव सञ्जीवितमिव शक्ति रूपं यतो विचित्रस्तवकोद्भासि लुलि
 तपक्षवश्च जातं पूर्ववदिट् ॥ ५६ ॥

म० आश्वसीदित्यादि । तस्मिन्नायाति सति वनञ्च आश्वसीदिव
 सञ्जीवितमिव सञ्जीवप्राप्ते यो रुदायसीति ईम् कीदृशं तस्मै
 हनूमतो वेगवायुना आहतं आश्वसतामाह विचित्रस्तवको
 द्भासि वनं यदादित्येम् लुलितं मनोहरं पक्षवं यथा
 तथा ॥ ५६ ॥

न प्राणिषि दुराचार मायानामोश्रिषे न च । नेडिषे
यदि काकुत्स्थं तमूचे वानरोवचः ॥ ५७ ॥

इतीडधिकारः ॥

नप्रेत्यादि । वानरसमागच्छन्मिदं वचनमूचे हे दुराचार ज०म०
न प्राणिषि न जीवसि अन्नचेत्यस्य रूपं पूर्व्ववदिट् अनितेरिति
फलं नच मायानामोश्रिषे नेशिता भवसि ईशः सदति इट् अर्धी
गर्धति कर्मणि षष्ठी यदि काकुत्स्थं नेडिषे न सौषि ईडजनोर्ध्वे
चेति चुकारात्सेचेतीट् । इतीडधिकारः ॥ ५७ ॥

नप्रेत्यादि । वानरोहनुमान् तमिन्द्रजितं वचज्जचे किं वच भ०
इत्यादि हे दुराचार त्वं काकुत्स्थं यदि नेडिषे न सौषि तदा न
प्राणिषि न जीवसि न च मायानामोश्रिषे मायानामोश्रयो न भवि
ष्यसि माया यथेष्टं न च विनियोक्ष्यसे इति वा कर्मणि षष्ठी धात्व्
नामनेकार्थत्वात् विनियोगार्थता वर्त्तमानसामीप्येऽपि वर्त्तमान
वदिवञ्छतइति न्यायात् सर्व्वत्र की अननुप्राणने रङ्गोऽयइति इम्
ईडसकसुतो आभ्यां सध्वोरसेमिति इम् । इतीडधिकारः ॥ ५७ ॥

ससैन्यश्चादयन् संख्ये प्रावर्त्तिष्ट तमिन्द्रजित् ।
शरः खरप्रेर्मायाभिः शतशः सर्व्वतोमज्जः ॥ ५८ ॥

इदानीं विसर्जनीयस्य वदत्यधिश्रुत्याह । सचेत्यादि । न०म०
; तं वानरं सर्व्वतः शरैः चुरप्रेः भक्तैः

[उः चर्षं मायाभिः प्रतप्तोऽनेकधा संख्ये प्रावर्त्तिष्ट
प्रवृत्तः सुखं रूपं तच्च सवैत्यम्हादयन् इति विसर्जनीयस्य सदति
सत्त्वं हकारे परे सुत्वं श्रैः चुरप्रैरिति सत्तापवादः शर्परोखरि
विसर्जनीयस्य विसर्जनीयः विसर्जनीयस्य विकारनिवृत्त्यर्थः माया
भिः प्रतप्तः सर्व्वतदति वाशरोति विकल्पः विसर्जनीयः सक्ता
रोवा ॥ ५८ ॥

अ० अतः परं विसर्जनीयसत्ताधिकारः । सकारपदमादेशमा
चोपलक्षणं स्वमते विसम्यधिकारः । सवैत्यद्वयादि । इन्द्रजित्
सवैत्यः सैन्यैः सह श्रैः चुरप्रैश्च सर्व्वतोमुद्धर्त्तारं वारं तं वानरं
हादयन् संख्ये युद्धे मायाभिः प्रतप्तः प्रतप्तं प्रतप्तं वारान् प्रावर्त्तिष्ट
प्रवृत्तः सवैत्यम्हादयन्नित्यत्र वेः सोऽब्रसन्नोद्धते इति विसर्गस्य
चः सुसुभिरिति तात्पर्यत्वं श्रैः चुरप्रैरित्यत्र कखपफयोर्मुन्या
वित्यस्य न विषयः अब्रसन्न इत्यस्यानुवर्त्तनात् विभक्तियत्ययेन
अब्रसन्नयोरिति कखपफयोर्विशेषणात् परे तु अपपरयोः स्यामि
च न स्यादिति जिह्वामूलीयनिषेधं यस्परयोर्न स्यादित्यनेन अप
भ्यानीयनिषेधश्चाहुः चुरप्रैर्मायाभिरित्यत्र रिचोऽवेदिति विसर्ग
स्य रेफः यद्यपि रवेदिति कृते दृष्टविद्धिः स्यात्तथापि रच इति
कृतस्य साफस्यमाह देवीदासचक्रवर्त्ती यथा कश्चिदपवादविषये
ऽप्युसर्गोऽपि प्रवर्त्तत इति न्यायात् अभौ भगोऽबो भोऽवे सुविद्या
दिभ्यश्चिबिभ्योऽभ्यान् हानिरासः तेन हि ।

नेत्यादिबिद्धं मायाभिः प्रतप्त इत्यत्र च विसर्गवित्य
तोमुद्धर्त्तारं प्रतोऽप्युत्तरित्यस्य विषयः ॥ ५८ ॥

वानरः कुक्षग्रैलाभः प्रसङ्गायुधश्रीकरं । रक्षसा
भान् यशस्काभ्यस्तमस्कल्पानदुद्रुवत् ॥ ५६ ॥

वानेत्यादि । वानरः कुक्षग्रैलाभः संग्रामे स्त्रिरत्नात् आयुधं ज० म०
श्रीकरमिव नैरन्तर्येण पतनात् प्रसङ्गाभिभूय कुःपौः कःपौ
चेति जिह्वामूलोद्योपधानीद्यौ रक्षसाभान् कुक्षितराक्षसान्
पाथेपात्रप् स्वार्थिकाश्रयि प्रकृतितोषिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते यत्र
स्काभ्यन् आत्मनो यशदहन् अत्र तकारे परतोमङ्गल्यप्रशामिति
नुत्वं विसर्जनीयसकारौ च पूर्वस्थानुनामिकः तमस्कल्पान् ईव
दसमाप्ततमसः कुःघोरपवादः सोपहादाविति सकारः तत्र
पात्रकल्पकाम्येष्ट्विति परिगणनं अदुद्रुवत् ढौकते स्य क्षिप्रतीत्या
दिना चरु ॥ ५६ ॥

वानरद्वयादि । वानरः कुक्षपर्यन्ततुल्यः क्षेपेरक्षितत्वात् म०
आयुधं श्रीकरमिव नैरन्तर्येण पतनात् प्रसङ्गं सोऽत्र रक्षसा
भान् कुक्षितराक्षसि अदुद्रुवत् ढौकते स्य द्रावितवानित्यर्थः इग
नौ टौ जिम्रिभुद्रुकमदति अरु कीदृशः यशस्काभ्यन् आत्मनो
यशदहतीति सैःकाम्यकस्त्रेष्टायामिति काम्यक् ततः ब्रह्मः
कीदृशान् तमस्कल्पान् अन्यकारतुल्यान् त्यादेऽद्येनेदति कल्पः
कुक्षितानि रक्षांसि रक्षसाभान् पात्रः कुक्षायामिति पात्रः पुंस्त्व
मभिधानात् राजानमिच्छति राजीयतीत्यादिषु लुप्तेषु प्रोधावि
स्तरेषु विद्वद्भिर्न नलोपार्थं नलोपकण्ठेति कृतं आपयति कुतमि
विद्वद्भिर्विरामाश्रितकार्यसाधित्वमिति तेन रक्षसाभान्दिषु

विसर्गोभावात् किन्वा रक्षसाद्वाद्योमन्त्रीवादिनात्पिङ्गाः शिवाः
 सप्तमेवेत्यस्य योगविभागात् वाग्रब्दस्य व्यवसायादिनात्
 पात्रकात्मकत्वेषु विसर्गस्य नित्यं सकारः ॥ ५६ ॥

धनुस्याश्रभृतः संख्ये ज्योतिस्त्वल्पोरुकेश्वरः। दुधाव
 निर्नमस्कारान् राक्षसेन्द्रपुरस्कृतान् ॥ ६० ॥

ज० म० धनुरित्यादि । धनुष्याश्रभृतः कुक्षितधनुर्धरान् राक्षसान्
 ज्योतिस्त्वल्पोरुकेश्वरः अग्नितुल्यवृहत्सटोवानरः इणः वदति
 पात्रादिवेव विसर्जनीयस्य घलं दुधाव कल्पितवान् यस्मान्निर्न
 मस्कारान् अप्रक्षामान् राक्षसेन्द्रेणैन्द्रजिता पुरस्कृतान् अयतः
 स्थापितान् नमस्युरसोर्गत्योरिति विसर्जनीयस्य सकारः इक्षु
 क्तस्य तु विसर्जनीयस्य स एवाधिक्रियते तच्च नमः शब्दस्य साक्षा
 त्प्रभृतिषु पाठात् पुरः शब्दस्य पुरोऽव्ययमिति गतिसंज्ञा ॥ ६० ॥

म० धनुरित्यादि । वानरः संख्ये युद्धे तान् राक्षसान् दुधाव कल्पि
 तवान् धनुर्जकम्पे ठी कीदृशान् धनुष्याश्रभृतः निन्दितधनुर्ध
 रान् पूर्ववत्पात्रः निर्नमस्कारान् नमस्कारवर्जितान् अप्रक्षामा
 नित्यर्थः राक्षसेन्द्रपुरस्कृतान् इन्द्रजिताऽयतः स्थापितान् कीदृशः
 ज्योतिस्त्वल्पोरुकेश्वरः अग्नितुल्यवर्षविपुलसटः पूर्ववत् सकारः
 सर्वत्र पूर्ववत् विसर्गोभावः वेः सकारोवा तस्येसात्परस्य सकारः
 घलमभिनिव्यतन्वदत्यत्र व्याख्यातं ॥ ६० ॥

स्वामिनो निष्कृतं गन्तुमाचिच्छ्रुतबलः कपिः । रराज
समरे शत्रून् घ्नन् दुष्कृतवहिष्कृतः ॥ ६१ ॥

स्वामीत्यादि । स्वामिनः सुग्रीवस्य निष्कृतमानुष्यं गन्तुं ज० म०
शत्रून् घ्नन् विनाशयन् कपिः समरे रराज आविष्कृतबलः प्रकटि-
तसामर्थ्यः दुष्कृतवहिष्कृतः दुष्कृतं पापं वहिःकृतमनेनेति वाहि-
ताम्यादिषु द्रष्टव्यं सर्वत्र इउदुपधस्य चेत्यनेनाप्रत्ययविकर्ष-
नीयस्य सत्वं ॥ ६१ ॥

स्वामीत्यादि । कपिः समरे संग्रामे शत्रून् घ्नन् विनाशयन् भ०
रराज दीप्यते स कीदृशः स्वामिनः सुग्रीवस्य निष्कृतमानुष्यं
गन्तुं आविष्कृतं प्रकाशितं बलं सामर्थ्यं येन तादृशः दुष्कृतेन
पापेन वहिष्कृतस्त्वक्तः निष्पापइत्यर्थः दुष्कृतं वहिष्कृतं येने-
ति वा पूर्वनिपातस्यानियमात् कश्चित् कान्तस्य परनिपातः आहि-
ताम्यादेर्भेति परः दुर्जिराविर्वहिःप्रादुस्यतुरांशः कस्यप्येदिति
परस्य च दर्शनात् निष्कृतादिषु सेतुकस्यप्येवेत्यस्य वाग्न्यस्य
स्यवसावाचित्वात् नित्यं सकारो बोध्यः विकल्पेऽपि न शक्तिः दुःखं
दुष्कृतं चेति द्विरुपदर्शनात् मूर्धन्यपत्वं पूर्ववत् ॥ ६१ ॥

चतुष्काष्ठं शिपन् वृक्षान् तिरस्कुर्वन् वलीयणे । तिर-
स्कुतदिगाभोगोददृशे वज्रभा भ्रमन् ॥ ६२ ॥

ज०म०

चतुरित्यादि । चतस्रः काष्ठादिक्लेयस्मिन् चेषणइति क्रिया
विशेषणं पूर्ववत् पलं चतसृषु दिक्षु दृष्टान् रणे भ्रमन् एकोऽपि
वज्रधा ददृशे दृष्टः कपिः क्षिपन्निति तौदादिकः अरोस्तिरस्कुर्वन्
अभिभवन् तिरष्कृतदिगाभोगः अपनीतदिग्विस्तारः तिरसोन्यत
रस्यामिति पक्षे पलं ॥ ६२ ॥

भ०

चतुरित्यादि । स एकः कपोरणे भ्रमन् वज्रधा ददृशे जने
रित्यर्थात् किङ्कुर्वन् चतुष्काष्ठं दृष्टान् क्षिपन् चतस्रः काष्ठादिश्च
आधारत्वेन, यस्मिन् चेषणे क्रियाविशेषणमिदं चतसृषु दिक्षु
दृष्टान् क्षिपन्नित्यर्थः अरोन् शत्रून् तिरस्कुर्वन् अभिभवन् तिर
ष्कृतदिगाभोगः आच्छादितदिग्विस्तारः पूर्ववदिभाषया विष
र्गस्य सकारः ॥ ६२ ॥

द्विष्कुर्वतां चतुष्कुर्वन्नभिघातं नगैर्दिषां । वहिष्क
रिष्यन् संग्रामाद्रिपून् ज्वलनपिङ्गलः ॥ ६३ ॥

ज०म०

द्विष्कुर्वत्यादि । असौ कपिराटोदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः
कीदृशः द्विष्कुर्वतां द्वौ वारावभिघातं कुर्वतां दिषां चतुष्कुर्वन्
चतुरोवारान्नगैर्दृष्टैरभिघातं कुर्वन् द्विस्त्रिचतुरिति हलोऽर्थ
इति विषर्जनीयस्य वा पलं अरोन् संग्रामाद्विष्करिष्यन् अपने
व्यामीति दसुषोः सामर्थ्यइति विषर्जनीस्य पलं पक्षे सामर्थ्यं चाप
हृषेणानैकार्थीभावः वहिष्करिष्यन्निति द्वयोः परस्परव्यपेक्षमात्रं
॥ ६३ ॥

दिरित्यादि । असौ कपिराटोदित्यपिमञ्जोकीनाम्नयः किङ्कुर्वन् भ०
 दौ वारौ अभिघातं कुर्वतां दिषां नगैः पर्वतैश्चतुरोवारान् अभि
 घातं कुर्वन् दिस्त्रिस्तुःश्लोऽर्थे इति सूत्रेण विभाषया कस्का
 दित्वाद्वपदयमिति परः स्वमते हस्तीपाणावित्यादिना साक्षा
 दादित्वात् वा समासः । समासे सेतुकखेति रूपद्वयं निर्व्विरोधं
 एवमसमासेऽपि कखपफेवेत्यस्य योगविभागः कार्य्यः समासपक्षे
 षत्वं व्याख्यातमेव असमासेऽपि किलादित्यस्य योगविभागात्
 षत्वं मनीषादित्वाद्वा मंयामात् अरीन् शत्रून् वहिष्कारिष्यन्
 पूर्व्ववत् वेःसः षत्वञ्च ज्वलनवत् वज्रिवत् पिङ्गलः ॥ ६३ ॥

ज्योतिष्कुर्व्वन्निवैकोऽसावाटीत् संख्ये परार्द्धवत् ।
 तमनायुष्करं प्राप शक्रशत्रुर्द्धनुष्करः ॥ ६४ ॥

ज्योतिरित्यादि । एकोऽपि ज्वलनपिङ्गलः ज्योतिष्कुर्व्वन्निव ज०भ०
 अग्निं दीपयन्निव पूर्व्ववत्पक्षे विसर्जनीयस्य षः परार्द्धवत् दिव्य
 इव परार्द्धौद्युलोकः ब्रह्माण्डसम्बन्धिनजर्ध्वभागस्योत्कृष्टत्वात्
 तत्र भवदिति परावराधमेति यत् संख्ये संयामे आटीत् परि
 चक्राम इटइटीति सिषोःलोपः तं वानरमनायुष्करं प्राणाय
 मारिषं शक्रशत्रुरिन्द्रजित् प्राप प्राप्तवान् धनुष्करः धनुः करे
 षस्येति नित्यं समासेत्यादिना षत्वं ॥ ६४ ॥

ज्योतिरित्यादि । एकोऽसौ कपिः संख्ये परार्द्धवत् अत्युत्कृष्टं भ०
 वृत्संख्याविशेषावच्छिन्नवत् ज्योतिष्कुर्व्वन् आटीत् परिचक्राम

पराङ्मवत् दिव्यवदिति जयमङ्गला तं कपिं शक्रशत्रुरिन्द्रजित्
 प्राप कीदृशं न आयुः करोतीत्यनायुष्करं कीदृशः धनुः करे यस्य
 स तथा पूर्ववदेः सः षत्वञ्च इ सुसन्तयोः कश्चपफयोर्नित्यमिति परः
 ॥ ६४ ॥

अस्यन्नरुष्करान् वाणान् ज्योतिष्करसमद्युतिः ।
 यशस्करोयशस्कामं कपिं वाणैरताडयत् ॥ ६५ ॥

ज० म० अस्यन्नित्यादि । वाणानरुष्करान् व्रणजनकान् दिवाविभेत्या
 दिना टः अस्यन् चिपन् ज्योतिष्करसमद्युतिः ज्योतिष्करणशीलः
 आदित्यः कञोहेलित्यादिना टः तेन तुल्यद्वयार्थः पूर्ववत् षत्वं
 यशस्करोयशोजननशीलः इन्द्रजिद्यशस्कामं यशसि कामोऽस्येति
 तं कपिं वाणैरवाकिरत् अताडयत् अतः एकमोत्यादिना न व्यय
 विसर्जनीयस्य सत्वं ॥ ६५ ॥

भ० अस्यन्नित्यादि । इन्द्रजिदरुष्करान् व्रणजनकान् वाणान्
 अस्यन् चिपन् वाणैः कपिमताडयत् ज्योतिष्करस्य सूर्यस्य समा
 द्युतिर्यस्य यशस्करोयशोजननशीलः कीदृशं कपि यशस्कामं य
 शसि कामोयस्य सर्वत्र पूर्ववदेः स इत्तात्पलञ्च अरुर्ज्योतिर्यशस्य
 करोतीति स्रकुष्टः ॥ ६५ ॥

चकाराधस्यदं नासौ चरन् वियति मारुतिः । मर्मा
 विद्धिस्तमस्काण्डैर्विध्यमानोऽप्यनेकधा ॥ ६६ ॥
 इति सत्वाधिकारः ।

चकारेत्यादि । असौ माहतिर्वियति चरन् अधस्यदं पृथिव्यां ज०म०
पदं न चकार अधस्यदमिति मयूरव्यंसकादित्यासः कस्कादिषु
चेति षत्वं मर्माणि विध्यन्तीति क्तिप् नहि वृत्तीत्यादिना पूर्वपदस्य
दीर्घत्वं । इति षत्वसत्वाधिकारः ॥ ६६ ॥

चकारेत्यादि । असौ माहतिर्हनुमान् वियति आकाशे भ०
चरन् मर्माणि विध्यद्भिः कालायसघटितत्वात् तमसुत्थैः काण्डैः
शरैरनेकधाविध्यमानस्तास्यमानोऽपि अधस्यदं पृथिव्यां पदं न
चकार पूर्ववदेः सः अधःशिरसोःपदे तमससु काण्डे नित्यं विष
गंस्य सकारइति परः । इति विसर्जनीयसत्वाधिकारः ॥ ६६ ॥

पुरुहन्तद्विषो धूर्षु युक्तानस्य वाजिनः । आयूंषि
त्वचु निर्भिद्य प्राभञ्जनिरमोचयत् ॥ ६७ ॥

इतः प्रभृति अपदान्तस्य मूर्द्धन्यइत्यधिकृत्याह । पुरुहन्तेत्यादि । ज०म०
पुरुहन्तद्विषइन्द्रजितः सम्बन्धिनोयानस्य रथस्य धूर्षु युक्तान्
वाजिनः त्वचु चर्मसु निर्भिद्य प्राभञ्जनिरमोचयत् आयूंषि जीवितानि
अमोचयत् त्याजितवान् धूर्षु त्वच्छिति आदेशप्रत्यययोरिति षः
प्रत्ययसकारत्वात् तत्र हि इण्कोरिति वर्तते परेण च णकारेण
प्रत्याहारः आयूंषीति नुम्विसर्जनीयेत्यादिना सहैः साट्सः इति
हन्द्वाविषयत्वात्साट्वाइतं ततः हन्द्वापि सहइति स्त्रिप्रत्ययस्य
विधानात् एवञ्च वृत्तनाषाड्विषइति पाठान्तरमयुक्तं ॥ ६७ ॥

अथ मूर्द्धन्यसत्वाधिकारः । पुरुहन्तेत्यादि । प्रभञ्जनस्यापत्यं भ०
हनुमान् पुरुहन्तद्विषः शक्रशत्रोर्मघनादस्य यानस्य रथस्य धूर्षु

भारेषु युक्तान् वाजिनोऽश्वान् तस्य चर्मसु निर्भिद्य आर्यंषि भ्रमो
 चयत् त्याजयामास घोऽजौञेरिति सूत्रे उपसर्जनोभूतार्थाच्चपि
 शब्दार्थादयोऽप्युच्यन्ते इतितु प्राप्त्यर्थयोर्निवहोः प्रतिषेधेन ज्ञापि
 तं तेन वाजिनां प्रयोज्यानां कर्मत्वं अत्र हि मुचिर्मुक्तिपूर्विकायां
 गतौ वर्तते अतएवामोचयत् मोचनेन भवान्तरमगमयदित्यर्थः
 क्लिप्तादित्यादिना धूर्जित्यत्र रेफात् आर्यंषीत्यत्र नुविव्यवधानेऽपि
 तस्त्रित्यत्र ककारात् सस्य षत्वं पुरुहतेत्यत्र घृतनाषाडिति
 कचित्पाठः ॥ ६७ ॥

सुषुपुस्ते यदा भूमौ रावणिः सारथिं तदा । आह
 म्रमन्यानशिषत् प्रेषितत्रासकर्कशः ॥ ६८ ॥

जन्म० सुखित्यादि । ते यदा भूमौ सुषुपुः निपेतुः 'आदेशसकार
 त्वात्पूर्ववत् षत्वं तदा रावणिरन्यानश्वानाहर्तुमानेतुं सारथि
 मशिषत् आदिष्टवान् सर्तिशास्तीत्यङ् श्रासद्दुङ् हलोरिति
 इकारः श्रासिवसीति षत्वं प्रेषितत्रासः प्रेषिताद्रामादुपगत
 भयः कर्कशश्च रौद्रः प्रेषितइति यजादित्वात्प्रसारणं षत्वं
 पूर्ववत् ॥ ६८ ॥

अ० सुषुपुरित्यादि । ते वाजिनोयदा भूमौ सुषुपुः निषेदुः झिञ्च
 पौत्रये भाद्यादिष्णइति मूर्द्धन्यस्य दन्त्यत्वं ततः क्लिप्तादिति सस्य
 कृतत्वात् षत्वं तदा तस्मिन् काले रावणस्यापत्यमिन्द्रजित् अन्या
 नश्वानाहर्तुं सारथिं अशिषत् आदिष्टवान् कीदृशः प्रेषितोऽपग

तस्माद्योच्येति वज्रग्रीहिः सचासौ कर्कशश्चेति पञ्चात्कर्षधारयः
 प्रेषितचासिन कर्कशोवा शास्तेः शास्त्रजिह्वुदिति कः शास्त्रजिति
 इत् वसेः सुधवसेति तस्य इम् ग्रहसपाद्योरिति जिः किञ्चादि
 त्यादौ शास्त्रवसेति षत्वं ॥ ६८ ॥

प्रतुष्टुषुः पुनर्युद्धमासिषञ्जयिषुर्भयं । आतस्थौ
 रथमात्मीयानुत्सिसाहयिषन्निव ॥ ६९ ॥

प्रतित्यादि । अश्वाशनीतादिति पुनरपि युद्धं प्रतुष्टुषुः प्रसौ ज०म०
 तुमारभुमिकुः सन् अज्ज्ञानगमांसनीति दीर्घः सनाशंसभिचउः
 नसोकोति षष्ठोप्रतिषेधः रथमातस्थौ आरुढवान् भयमासिषञ्ज
 यिषुः संक्षेपयितुमिकुः हनूमता तत्र सौतेः सनि षत्वंभूते सञ्जिष
 सौतिष्योरिति अभ्यासादुत्तरस्य षत्वं आत्मीयान् भृत्यानुत्सि
 साहयिषन्निव उत्साहयितुमिच्छन्निव युध्यध्वमिति सौतीत्यादिना
 षत्वे प्राप्ते सःस्त्रिदित्यादिना षकारस्य षत्वं ॥ ६९ ॥

प्रतुष्टुषुरित्यादि । इन्द्रजित् पुनः सञ्जीभूतं रथमातस्थौ भ०
 आश्रितवान् कीदृशः युद्धं प्रतुष्टुषुः प्रसौतुमारभुमिच्छुः भयं
 आसिषञ्जयिषुः हनूमतोभयमासञ्जयितुं संक्षेपयितुं इच्छुः आत्मी
 यान् अनुचरान् उत्सिसाहयिषन्निव उत्साहयितुमिच्छन्निव
 जिह्वोःखेरित्यादिना षत्वंभूते सनि खेः षत्वं तच्चैव सहवर्जनात्
 उत्सिसाहयिषन्नित्यत्र न षत्वं ॥ ६९ ॥

बलान्यभिषिषिचन्तं तरुभिः कपिवारिदं । विजिगीषुः
पुनश्चक्रे व्यूहं दुर्जयमिन्द्रजित् ॥ ७० ॥

ज०म० बलेत्यादि । कपिवारिदं कपिं वारिदमिव बलान्यभिषि
षिचन्तं तरुभिः अभिषेक्तुं ह्लादयितुमिच्छन्तं स्यादित्यभ्यासेत्या
दिना तु सकारस्याभ्याससकारस्य च षत्वं तमेवंविधं कपिं
विजिगीषुर्विजेतुमिच्छुः इन्द्रजित् सन्लिटोर्जेरिति कुलं पुनर्व्यूहं
बलसन्निवेशं दुर्जयास्यं चक्रे हस्यत्यादिसैनिकानां मण्डलस्थित्या
विरच्यते ॥ ७० ॥

भ० बलानीत्यादि । तरुभिर्वलानि अभिषिषिचन्तं ह्लादयितुमि
च्छन्तं अतएव कपिं वारिदमिव जेतुमिच्छुरिन्द्रजित् पुनर्व्यूहं
बलविन्यासं चक्रे दुर्जयं जेतुमशक्यं व्यूहस्य कपेर्व्यूहं विज्ञेयं अभि
पूर्वसिचः सनः षत्वे जिह्वोः खेरिति नियमेन किलादित्यादिना
गीकदति इत्यादिना च प्राप्तं षत्वं वाध्यते प्रकृतेर्वाधितत्वात् गो
कदत्यादिना खेःसकारस्यापि न षत्वमिति केचित् जिह्वोः खेरि
त्यनेन खिनिमित्तं षत्वं वाध्यते तेन प्रकृतेः सस्य न षत्वं खेसु गीक
इत्यादिना षत्वं भवत्येवेति केचित् वस्तुतस्तु षत्वभूते सनि
खिनिमित्तस्यैव षस्य निषेधः नतु गिनिमित्तस्य तेनोभयत्र गीक
इति षत्वं ॥ ७० ॥

अभिषिक्तः कपिं क्रोधादभ्यपिञ्चन्निवात्मनः । संप्र
हारसमुद्भूतैरतैः कोष्णैरुत्थुतैः ॥ ७१ ॥

अभीत्यादि । राक्षसाः क्रोधादात्मनोऽभियन्ताः अन्नं ज०म०
नयन्तः षोऽन्तकर्मणीत्यस्य शतरि श्रोतःश्वनीत्याकारलोपः उप
सर्गादिति षत्वं सम्यहारसम्भूतैः रक्तैः कोष्ठीरीषदुष्णैः अरुक्षुतैः
व्रणान्निर्गतैः कपिमभ्यपिञ्चन्निव अभिषिक्तवन्त इव छडि रूपं
प्राक्क्षितादद्वावायेऽपीति षत्वं ॥ ७१ ॥

अभीत्यादि । राक्षसाः क्रोधादात्मनोऽभियन्तोऽन्नं नयन्तः भ०
सम्यक् प्रहारजातैः ईषदुष्णैर्ब्रणक्षुतैः रक्तैः कपिं अभ्यपिञ्चन्निव
अभिषिक्तवन्त इव षोचनाशे शतः अभिषोषिचोर्गीकः सुसुभषो
इत्यादिना षत्वं ॥ ७१ ॥

संग्रामे तानधिष्ठास्यन्निषद्य पुरतोरणं । अविषी
दन्नवष्टब्धान् व्यष्टम्भान्नरविष्वणान् ॥ ७२ ॥

संग्रामइत्यादि । ये प्राणिनः अभिषिञ्चन्ति तान्नरविष्वणान् ज०म०
राक्षसान् संग्रामे अधिष्ठास्यन् अस्त्रतन्त्रीकरिष्यन् कपिः उपसर्गा
दिति षत्वं पुरतोरणं पुरद्वारं व्यष्टभात् आश्रितवान् निषद्य
तत्रैव पुरतोरणे स्थित्वा प्राणिनोमाप्रविचुरिति अविषीदन्
विषादमगच्छन् निषद्य विषीदन्निति सदिरप्रतेरिति षत्वं अवष्ट
ब्धान् अविदूरान् अवाचालम्बनाविदूर्ययोरिति षत्वं व्यष्टभा
दिति अद्वावायेवेक्षभोरिति षत्वं सुसुसुम्भुइत्यादिना आप्रत्ययः
सशब्दायामभ्यवहारक्रियायां स्वनतिर्वर्त्तते नराणां विष्वणादिति
सः नरान् सशब्दमभ्यवहरन्नाइत्यर्थः वेक्षन्तोसमोजनइति षत्वं
॥ ७२ ॥

भ० संयामदत्यादि । हनूमान् संयामे निषद्य स्त्रिता अविधी
 दन् विषयो न भवन् तान् राक्षसान् अधिष्ठास्यन् अभिभविष्यन्
 पुरतोरणं पुरीवहिर्दारं व्यष्टभात् आक्रान्तवान् पुरतोरण
 मधिष्ठास्यन् तान् व्यष्टभादिति वा कीदृशान् अवष्टभान् निकट
 स्थान् ऊर्जितान् वा नरविष्वणान् मनुष्यं भुञ्जानान् अधिस्थानि
 विषदविस्मयान्नाथविस्वनां गीकदत्यादिना षत्वं अवष्टभानिति
 गीकदत्यादौ अवस्वनेत्यस्य योगविभागार्थात् कचिदस्मार्थादन्य
 चापि षत्वं मनीषादित्वादा अवात्स्वभेदौर्जित्याश्रयनिकटभो
 जनेष्विति परः ॥ ७२ ॥

विषह्य राक्षसाः क्रुद्धाः शस्त्रजालमवाकिरन् । यन्न
 व्यसहतेन्द्रोऽपि कपिः पर्य्यषद्विष्ट तत् ॥ ७३ ॥

ज०म० विषेत्यादि । विषह्य सोढ्वा कपिचेष्टितमित्यर्थात् सात्यदाथो
 रिति प्रतिषेधे प्राप्ते परिनिविभ्यदति षत्वं राक्षसाः क्रुद्धाः शस्त्र
 जालमवाकिरन् विक्षिप्तवन्तः लङ्ङि रूपं यच्च शस्त्रजालमिन्द्रो
 ऽपि न व्यसहते न सोढवाप्सः लङ्ङि रूपं तत्कपिः पर्य्यषद्विष्ट
 लुङ्ङि रूपं सहेःसिवादीनामित्यादिना विभाषा षत्वं ॥ ७३ ॥

भ० विषह्येत्यादि । राक्षसाविषह्य सोढ्वा हनूमतः प्रहारमित्य
 र्थात् क्रुद्धाः सक्तः शस्त्रजालं शस्त्रसमूहं नैरन्तर्येण सर्वतोविषे
 षात् जालमिव अवाकिरन् विक्षिप्तवन्तः आं रूपं यत्शस्त्रजालं

इन्द्रोऽपि न व्यसहत न विसोढवान् कपिसत्त्वं ब्रह्मजातं पर्यस
 द्रिष्ट परिषोढवान् न्यां रूपं विषत्वेत्यत्र गीकदत्त्यादिना षत्वं
 व्यसहतेत्यत्र पर्यसद्रिष्टेत्यत्र च निविपरिसन्नेत्यादिना पाचिक
 षत्वं ॥ ७३ ॥

विध्यन्दमानरुधिरोरक्तविस्सन्दपाटलान् । विष्क
 न्मृन् परिधेणाहन्नविस्कन्ता कपिर्दिषः ॥ ७४ ॥

विष्येत्यादि । विध्यन्दमानरुधिरः चरद्रक्तः कपिः परिधेया ज०म०
 हन् ताडितवान् दिवः शत्रून् रक्तविस्सन्दपाटलान् रक्तसुतिलो
 हितान् अनुपर्यभिनिविभ्यः स्यन्दतेरिति विभाषा षत्वं रक्तस्या
 प्राणित्वात् विष्कन्मृन् विविधं स्कन्तुं गन्तुं शीलमेषामिति हन् अवि
 स्कन्ता कपिः अगमनशीलः स्यामशील इत्यर्थः वेः स्कन्देरनिष्ठा
 षामिति विभाषा षत्वं ॥ ७४ ॥

विष्येत्यादि । कपिर्दिषः शत्रून् परिधेय अहन् ताडितवान् भ०
 कीदृशः विध्यन्दमानरुधिरः चरद्रक्तः अविस्कन्ता अविचक्षण
 शीलः कीदृशान् रक्तविस्सन्दपाटलान् रक्तसुतिलोहितान्
 विष्कन्मृन् विविधगतिशीलान् स्यन्दन्नुसृतौ स्कन्दिरौशोषणे
 गत्या अनयोः सस्यविस्कन्तानिर्भविस्वित्यादिना षत्वे षत्वं स्यन्देः
 कर्तृ रक्तं तेनाप्राणिकर्तृकत्वं स्कन्देष्टुन् अप्रस्येयोरिति दस्य तः
 अवर्गात् स्वर्गस्य स्वर्गेलुमेति सूत्रेण षत्वे दशोपमाञ्जः परे
 ख्यते मनीषादितान्नाद्रूपमपि ॥ ७४ ॥

मेघनादः परिष्कन्दन् परिस्कन्दन्तमाश्रितं । अब
भादपरिस्कन्दं ब्रह्मपात्रेण विस्फुरन् ॥ ७५ ॥

ज०भ० मेघेत्यादि । मेघनाद इन्द्रजित् परिष्कन्दन् परितोभ्रमन्
परिस्कन्दन्परिभ्रमन्तमरिं कपिं ब्रह्मपात्रेण ब्रह्मणा दत्तेन
पात्रेणभीष्मवध्नात् बद्धवान् लङ्घि आप्रत्यये रूपं परे स्येति वा
षत्वं अपरिस्कन्दं अप्राच्यभरतत्वात् तेन परिस्कन्दः प्राच्यभरते
स्थिति निपातनं विस्फुरन् देषादुद्गन्धित्यर्थः स्फुरतिस्फुल्लित्यो
रिति विभाषाषत्वं ॥ ७५ ॥

भ० मेघेत्यादि । मेघनाद इन्द्रजित् परिष्कन्दन् परितोभ्रमन्
परिस्कन्दन्तं परितोभ्रमन्तमरिं हनूमन्तं ब्रह्मपात्रेण आशु
भीष्मं अपरिस्कन्दं निखलं यथा स्यात्तथा अवध्नात् बद्धवान् न
विद्यते परिस्कन्दखलनं यस्मादन्धनात् क्रियाविशेषणं अरेर्विशे
षणमिति केचित् विस्फुरन् कोपात् हर्षादा कम्पमानः परिस्कन्द
विस्फुरोः सस्य विस्फुल्लानिर्वेत्यादिना विभाषया षत्वं ॥ ७५ ॥

विस्फुल्लङ्घिर्गृहीतोऽसौ निष्कुलः पुरुषाग्रनैः । विष्क
म्भितुं समर्थोऽपि नाचलद्रुह्यगौरवात् ॥ ७६ ॥

ज०भ० विष्कुलेत्यादि । असौ कपिः पुरुषाग्रनैः राक्षसैः विस्फुल्लङ्घिः
हर्षाच्चलङ्घिर्गृहीतः निष्कुलः सतेजाः निष्कुलेति विभाषा षत्वं

विष्कभितुं व्यापारितुं समर्थोऽपि ब्रह्मगौरवात् नाचलत् न चलितः
माभून्नोद्योत्राद्वाः पात्र इति येष्कधातेरिति पलं ॥ ७६ ॥

विष्कुलेत्यादि । असौ कपिर्विष्कुलद्विर्हर्षाचलद्विः पुरुषां भ०
ब्रह्मैः राक्षसैः गृहीतोऽपि निष्कुलो निष्कमः विष्कभितुं व्यावर्त्तितुं
समर्थोऽपि ब्रह्मगौरवात् नाचलत् न चलितवान् विस्कभेत्या
दिना विष्कभः पलं नित्यं स्फुरस्फुलोस्तु विभाषितं ॥ ७६ ॥

क्षपीद्वं भर्तुरानन्दं मा न प्रोद्वं द्रुतं वियत् । वानरं
नेतुमित्युच्चैरिन्द्रजित् प्रावदत् स्वकान् ॥ ७७ ॥

क्षपीत्यादि । भर्तुः रावणस्य आनन्दं क्षपीद्वं कुरुध्वं लिङि ज० म०
रूपं अतोवानङ् द्रुतं नेतुं वियदाकाशं मा न प्रोद्वं मानोत्पतिष्ट
भाङि लुङ् दणः क्षीध्वमिति धकारस्य मूर्द्धन्यठकारः इत्येवमुच्चै
रिन्द्रजित् स्वकान् भृत्यान् प्रावदत् वदेर्लिङि रूपं ॥ ७७ ॥

क्षपीद्वमित्यादि । यूयं भर्तुरावणस्य आनन्दं क्षपीद्वं कुरुध्वं भ०
व्या रूपं इगुर्मुर्मठीति कित्त्वान्न गुणः टीठीठीधीठिच इति धस्य
ठलं किलादिति षः वानरं नेतुं द्रुतं यूयं वियदाकाशं मा न प्रोद्वं
न न गच्छत अपि तु प्रोद्वं प्रसुक्तचसर्पणे मायोगे टी सिः गुणः
धेयलोपेवेति पचे सिलोपः टीठीठीधीठिच इति धस्य ठलं इत्युक्तं
इन्द्रजित् स्वकान् आत्मीयान् उच्चैर्महता ध्वनिना प्रावदत्
प्रोक्तवान् ॥ ७७ ॥

नममकुलिषङ्गं त्वां भीरुष्ठानादिहागतं । खादि
व्यामदति प्रोचुर्नयनोमारुतिं द्विषः ॥ ७८ ॥

ज०भ० गतमित्यादि । अङ्गुलीनां सङ्गः अङ्गुलीषङ्गः तं गतं प्राप्तं हस्त
प्राप्तमित्यर्थः समामेऽङ्गुलेः सङ्ग इति षत्वं भीरोः कातरस्य यत्
स्थानं तस्माद्भीरुष्ठानादिहागतं भीरोस्थानमिति षत्वं खादिव्या
मदति प्रोचुः द्विषोराचसा मारुतिं नयनोनेत्यनः वर्त्तमानसा
मीषे भविष्यति लट् ॥ ७८ ॥

भ० गतमित्यादि । मारुतिं नयनोराचसा इति प्रोचुः उक्तवन्तः
किमित्याह त्वां वयं खादिव्यामः कीदृशं त्वां अङ्गुलेः सङ्गं गतं
प्राप्तं हस्तप्राप्तमित्यर्थः भीरोरामस्य स्थानादिह लङ्घयामा
मतं समामेऽङ्गुलेः सङ्गस्य भीरोस्थानस्य चेति षत्त्वमिति परः
स्मरते क्लृप्तादित्यस्य योगविभागात् शास्त्रवचनसमादाहेत्यत्र
चकारस्थानुक्तसमुच्चयार्थत्वादन्वेषामपीत्यर्थाद्वा मनीषादित्या
दा ॥ ७८ ॥

अग्निष्टोमादिसंक्षेपे ज्योतिष्टोमादिषु द्विजान् ।
योऽरक्षीत्तस्य दूतोऽयं मानुषस्येति चावदन् ॥ ७९ ॥

ज०भ० अग्नीत्यादि । अग्निष्टोमादिसंक्षेपे बहुष्वेपु ज्योतिष्टोमादिषु
योद्विजानरक्षीत् तस्य मानुषस्यार्थं दूत इति चावदन् नयनो
द्विषः अग्नेरुत्सोमयोमाः ज्योतिरायुषसोम इति षत्वं ॥

अग्निहोमादिषट्त्रयेषु अग्निहोमादिषु यज्ञेषु भ०
 योदिजाव् अरधीत् आदिशब्दादाजपेयादेर्वहणं आयुर्वीति
 रग्निभ्यःसोमस्येति षत्वमिति परः खमते मनीषादित्वात् तस्य
 मानुषस्यायं दूतइति च ते द्विषोऽवदन् ॥ ७८ ॥

नासां मातृष्वसंख्याश्च रावणस्य लुलाव यः । मातुः
 खसुश्च तनयान् खरादीन् विजघान यः ॥ ८० ॥

नासामित्यादि । रावणस्य या मातुः स्वसा भगिनी सा मातृ ज०म०
 स्वसा मातृपितृभ्यामिति षत्वं तस्याश्रपत्यं मातृष्वभेदी मातृष्व
 सुस्येतिठगन्तलोपो तस्यायोनासां लुलाव मातुःखसुश्च तनयान्
 खरादीन्विजघाव मातृपितृभ्यामन्यतरस्यामिति षत्वाभावपक्षे
 विभाषासहस्रपक्षोरिति षष्ठ्याश्रयलुक् ॥ ८० ॥

नासामित्यादि । योरावणस्य मातृष्वभेद्यामातृष्वसुर्दुहितुः भ०
 शूर्यषखायानासां लुलाव च्छिन्नवान् मातृखसुशब्दादित्यादि
 त्वात् श्येयः मनीषादित्वादन्तलोपः आदिषस्य षत्वञ्च मातृपि
 तृभ्यां खसुरिति परः योमातुः खसुश्च मातुर्भगिन्याश्च तनयान्
 पुत्रान् खरादीन् निजघान तस्य दूतोऽयमिति समन्वयः खसुर्व्या
 मातृपितृभ्यामिति विभाषया षत्वमिति परः खमते मनीषादि
 त्वात् ॥ ८० ॥

मातुःपुत्रि न संवासावस्य रक्षःसमागमे । तस्य
 सन्निवतुःपूतेरयं प्रक्षिभिरागतः ॥ ८१ ॥

ज०म०

प्रादुरित्यादि । यस्य रचः समागमे सन्नासाः भयानि न प्रादुः
 यन्ति न प्रादुर्भवन्ति उपसर्गप्रादुर्भामित्यादिना दुःशब्दादुक्त
 रस्यास्ति सकारस्य अक्षरस्योपदत्यस्योपे कृते षत्वं प्रादुःसका
 रस्य च ह्रस्वं तस्य चित्रियदुःपूतेः दुष्पुत्रस्याद्यं प्रणिधिरागत
 इति चावदन् नयन्तः सूयतइति सूतिः दुर्निदायामिति सूतेः
 सकारस्य सुविनिर्दुभ्यइति षत्वं ॥ ८१ ॥

म०

प्रादुरित्यादि । रचसां समागमे यस्य सन्नासान् प्रादुः
 यन्ति न प्रादुर्भवन्ति प्रादुर्गीकइति षत्वं तस्य चित्रियदुःपूतेः प्रणि
 धिश्चरोऽयमागतः विनिसुदुर्भ्यः सूतिसमसुपामिति षत्वमिति
 परः स्वमते मनीषादित्वात् ॥ ८१ ॥

दृष्ट्वा सुषुप्तं राजेन्द्रं पापोऽयं विषमाश्रयः । चार
 कर्मणि निष्णातः प्रविष्टः प्रमदावनं ॥ ८२ ॥

ज०म०

दृष्टेत्यादि । राजेन्द्रं रावणं दृष्ट्वा प्रमदावनं प्रविष्टः सुषुप्तं
 गाढनिद्रं वच्चादिना सम्यसारणं पापोऽयं विषमाश्रयः सुपीत्या
 दिना षत्वं चारकर्माणि निष्णातः कुशलः निनदीभ्यां स्नातेः कौश
 लइति षत्वं ॥ ८२ ॥

म०

दृष्टेत्यादि । अयं पापोदुराचरो राजेन्द्रं रावणं दृष्ट्वा प्रम
 दावनं प्रविष्टः कीदृशं राजेन्द्रं सुषुप्तं गाढनिद्रितं विस्वभानिर्वहिकं
 सुनिर्दुःखपदइति षत्वं कीदृशः विषमाश्रयः कुटिलचरदयः विषमे
 त्यच मनीषादित्वात् षत्वं चारकर्माणि निष्णातः कुशलः निनदी
 भ्यां स्नातेः कौशलइति षत्वमिति परः स्वमते मनीषादित्वात् ॥ ८२ ॥

कुलकं । सुप्रतिष्ठातसूत्राणां कपिष्ठलसमन्विषां ।
स्थितां वृत्ते द्विजातीनां रात्रौ वैद्यत मैथिलीं ॥ ८३ ॥

सुप्रेत्यादि । येषां द्विजातीनां सुप्रतिष्ठातानि ग्रन्थतोऽर्थं ज०म०
तस्य निश्चितानि सूत्राणि तेषां सुप्रतिष्ठातसूत्राणां सूत्रं प्रतिष्ठा
तमिति निपातनं कपिष्ठलसमन्विषां कपिष्ठलोनामद्विजर्षभो गोत्र
प्रवर्त्तकः कपिष्ठलोगोत्र इति साधुः तत्तुल्यतेजसां द्विजातीनां
वृत्ते चरिते स्थितां मैथिलीं ऐच्छत ॥ ८३ ॥

सुप्रेत्यादि । अथ रात्रौ द्विजातीनां वृत्ते स्थितां मैथिलीं भ०
ऐच्छत दृष्टवान् यथा रूपं कीदृशानां सुप्रतिष्ठातं ग्रन्थतोऽर्थतश्च
विशुद्धं गोभिलादिसूत्रं येषां मनीषादित्वात् सूत्रे प्रतिष्ठातस्य
फलं कपिष्ठलसमन्विषां कपिष्ठलाख्यस्य ऋषेः समा लिट् येषां म
नीषादित्वात् गोत्रे कपेः खलस्य सस्य फलं ॥ ८३ ॥

सर्व्वेन रीगुणैः प्रष्टां विष्टरस्थां गविष्ठिरां । शया
नां कुष्ठले तारां दिविष्ठामिव निर्मालां ॥ ८४ ॥

कीदृशीमित्याह सर्व्वेत्यादि । यावन्तो नारीगुणाः तैः प्रष्टां ज०म०
अथगामिनीं प्रष्टोयगामिनीति साधुः विष्टरस्थां मासनस्थां वृत्ता
सनयोर्विष्टर इति साधुः गविष्ठिरां वासिष्ठिरां गवियुधिभ्यामिति
फलं अस्मादेव वचनात् सप्तम्याञ्छुक् कुष्ठले शयानां कौ खले

भूतस्य शुद्धे विकृतिमत्यादिना षत्वं दिविष्ठां दिवि तिष्ठतीति सुपि
 खरति कः तत्पुरुषकतिवञ्जलमिति सप्तम्याश्रयः गगनस्थां
 तारामिव निर्धन्तां अस्मान्मेत्यादिना षत्वं ॥ ८४ ॥

भ० सर्वेत्यादि । मैथिलीं कीदृशीं सर्वजनादीगुणैः प्रष्टां यावन्तो
 नारीगुणास्तैरयगामिनो मनीषादित्वात् प्रात्स्थोऽयमे षत्वं विष्ट
 रस्थां आसनस्थां मनीषादित्वाद्वाचसनयोर्विष्टरदति रूपविद्धिः
 गविष्ठिरां वाचिष्ठिरां सप्तमीतत्पुरुषः अभिधानात् ऊर्लोपः
 मनीषादित्वात् गवियुधिभ्यांश्चिरस्य षत्वं कुष्ठले भूखले शयानां
 मनीषादित्वात् शमिपरिविकुम्भः स्थलस्य षत्वं दिविष्ठां तारा
 मिव निर्धन्तां दिवि तिष्ठतीति हनजनादिति ङः अभिधानात् सप्त
 म्याश्रयः स्त्रियामाप् मनीषादित्वात् षत्वं ॥ ८४ ॥

सुषाम्नीं सर्वतेजःसु तन्वीं ज्योतिष्टमीं शुभां । मिष्ट
 पन्तीमिवात्मानं ज्योतिःसात्कुर्वन्तीं वनं ॥ ८५ ॥

ज० म० सुषेत्यादि । शोभनं साम यस्यादिति विष्टञ्च अत्र उपधासोऽपि
 नोऽन्यतरस्यामिति ऊोप् सुषामादिषु चेति षत्वं सुहु प्रियमदा
 मित्यर्थः तन्वीं कृशां शुभां कल्याणीं सर्वतेजसु ज्योतिष्टमीं
 अतिशयेन ज्योतिष्मतीं ब्रह्माप्तादौ तद्धितदति षत्वं एवञ्च कालं
 मिष्टपन्तीमिवात्मानं सङ्गज्वलयन्तीमिवात्मानं निरक्षयतावना
 सेदनदति षत्वं वनं ज्योतिःसात्कुर्वन्तीं अज्योतिर्व्योतिः कुर्वन्तीं
 कात्स्न्येन दीपयन्तीमित्यर्थः कात्स्न्येन सातिप्रत्ययः तत्र नुनि

विमर्जनीयस्येत्यादिना प्राप्तस्य षत्वस्य सात्वदाद्योरिति प्रति
षेधः युगदित्यादिनोदाहृतं हान्दसत्वात् ॥ ८५ ॥

सुषाब्जीमित्यादि । पुनः कीदृशीं मैथिलीं सुषाब्जीं प्रियम्बदां भ०
शोभनं साम यस्यादिति नान्तत्वात् स्त्रियामीप् निःसुदुर्भ्यः सामसे
धसम्भीनामिति षत्वमिति परः स्वमते मनीषादित्वात् तन्वीं कृशां
गुणादोतदिति पचे ईप् सर्व्वज्योतिःसु मध्ये ज्योतिष्टमां प्रकृष्ट
प्रकाशरूपां लोकोर्धादिति षत्वं शुभां कल्याणयुक्तां आत्मानं
निष्टपन्तीमिव सकृत्तापयन्तीमिव हनूमद्दर्शनात् तापस्य नैर
न्तर्याभावात् निरस्तपौ सकृत्त्वेवनेदिति षत्वमिति परः स्वमतै मनी
षादित्वात् तापस्य सकृत्त्वेवनमत्र विवर्चितं वनं ज्योतिःसात्कु
र्व्वतीं कार्त्स्न्येन दीपयन्तीमित्यर्थः कार्त्स्न्यायत्त्योः सम्पद्यक्रादा
विति चसात् किलादित्यादौ सादृर्ज्जनात् न षत्वं ॥ ८५ ॥

मधुसाङ्गूतकिञ्जल्कपिञ्जरभ्रमराकुला । उल्ल
सत्कुसुमा पुण्यां हेमरत्नलतामिव ॥ ८६ ॥

मध्वित्यादि । मधुसाङ्गूतकिञ्जल्कं कार्त्स्न्येन मधुतामापन्नं ज०म०
यत्किञ्जल्कं पुष्पकेसरं तन्मधुसाङ्गूतकिञ्जल्कं आदेशप्रत्यययो
रिति प्राप्तस्य पूर्व्ववत्प्रतिषेधः तेन पिञ्जराः पिङ्गलाः ये भ्रमराः
नैराकुला उल्लसत्कुसुमा चलत्पुष्पां हेमरत्नलतामिव यथा
हेमरत्नमयीं कल्पतरुलतां पुण्यां पवित्रान्तादत्तामपीत्यर्थः ॥ ८६ ॥

भ० मधुसादित्यादि । पुनः कीदृशी हेमरत्नस्यतामिव कल्पत
 स्यतामिव पुष्पां पवित्रां उत्तमामित्यर्थः हेमरत्नस्यतां कीदृशीं
 कार्त्स्न्येन मधुतामापन्नेन किञ्चलकेन पुष्पकोशरेण पिङ्गला ये
 भ्रमराक्षैराकुलां व्याप्तां अत्रापि सादृश्यं नास्ति यत्नं उत्तमसत्कुसुमां
 राजत्पुष्पां ॥ ८६ ॥

विलोचनाम्बु मुञ्चन्ती कुर्वाणां परिसेसिचां । इद
 यस्येव श्लोकाग्निसन्तप्तस्योत्तमव्रतां ॥ ८७ ॥

ज०म० विलोचेत्यादि । विलोचनाम्बु असु मुञ्चन्ती विचिपन्ती इद
 यस्य श्लोकाग्निसन्तप्तस्य परिसेसिचां भृङ्गनिर्व्याणमिव कुर्वाणामैव
 तेति पूर्वेषु सम्बन्धः सिचेर्यङ्मात् स्त्रीलिङ्गे भावे अकारप्रत्ययः
 उपसर्गादित्यादिना अभ्यासव्यवाधेऽपि प्राप्तस्य वत्तस्य सिचोय
 कीति प्रतिषेधः उत्तमव्रतां पतिव्रतात्मात् ॥ ८७ ॥

भ० विलोचनेत्यादि । विलोचनाम्बु मुञ्चन्ती असु चिपन्ती श्लोक
 रूपाग्निसन्तप्तस्य इदयस्य परिसेसिचां पुनः पुनरतिव्रतेन वा
 सेचनं कुर्वाणामिव अग्निनिर्व्याणाय जलसेकः कियत इत्युत्पत्त्या
 सिचोयङ्मुकि संख्याददति अः स्त्रियामाप् श्लोक इत्यादौ अयङ्
 सिचेति यङ्स्वर्यनास्र वत्नं उत्तमव्रतां पतिव्रतात्मात् ईदृशीं
 मैथिलीमैसतेति सम्बन्धः ॥ ८७ ॥

इदं त्वामभनगृह्णान्दिषोऽग्नं परिसेधतः । परित
 स्तान् विचिचेप क्रुद्धः स्वयमिवानिलः ॥ ८८ ॥

इहेत्यादि । तां इहा वृत्तानभनक् चूर्णितवान् दिवः प्रचून् ज०म०
परिसेधतः आगच्छतः प्रन् हिंसन् पूर्ववत्प्राप्तस्य सेधतेर्गताविति
प्रतिषेधः परितस्तु समन्तादुदिचिषेप उन्मूलितवान् लिटः संयो
गादित्यादकित्ते गुणः क्रुद्धः स्वयमिव साक्षादिवानितः ॥ ८८ ॥

इहेत्यादि । अथ तां सीतां इहा वृत्तान् अभनक् भगवान् भ०
किदुर्बन् दिवः प्रचून् प्रन् हिंसन् कीदृशान् परिसेधतः सर्व्व
तो गच्छतः गीकइत्यादौ अगतिसेधेति गत्यर्थवर्ज्जनात् न षत्वं
अथ तान् वृत्तान् परितः समन्तात् प्रचिषेप क्षिप्तवान् क्रुद्धः सन्
स्वयं साक्षात् अनिशदव ॥ ८८ ॥

अप्रतिस्तब्धविक्रान्तमनिस्तब्धो महाहवे । विसोढ
वन्तमस्त्राणि व्यतस्तम्भद्वनध्वनिः ॥ ८९ ॥

अप्रेत्यादि । घनध्वनिर्मेघनादः अनिस्तब्धोऽनभिभूतः अप्र ज०म०
तिस्तब्धविक्रान्तं अनभिभूतविक्रमं कपि सन्नेरिति प्राप्तस्य षत्त्वस्य
प्रतिस्तब्धान्निस्तब्धोचेति प्रतिषेधनिपातनं अस्त्राणि महाहवे विसो
ढवन्तं सोढइति प्रतिषेधः व्यतस्तम्भत् निष्पादितवान् एवं नय
कोऽवदन्निति घोषं सन्नेर्यन्तस्य स्तम्भध्विबुधहास्यतीति षत्त्व
प्रतिषेधः ॥ ८९ ॥

अप्रेत्यादि । घनध्वनिर्मेघनादः अप्रतिस्तब्धविक्रान्तं अनभि भ०

मं हनुमन्तः स्तम्भान् निश्चसं कृतवान् कीदृशः अनि
स्तब्धः अनभिभूतः कीदृशः महाधुदे अस्त्राणि विसोढवन्तं यहेः

क्तवतुः वेमसहेति वेमलात् नेमडोऽशीदिति नेम् शेडः वसवशोऽ
 दोढीति ओलं गोकदत्यादौ अनोड्सहेति ओड्सर्वनाम्न षत्वं
 स्तम्भेः प्रेरणे जिः जिशीत्यङ् गोकदत्यादौ अनड्सम्भेति अड्स
 र्वनाम्न षत्वं प्रतिस्तम्भनस्तम्भयोः प्रतिनिशब्दौ उपसर्गप्रतिरू
 पकौ तेन गोकदत्यादिना न षत्वं प्रतिनिभ्यां स्तम्भस्येति षत्वमि
 वेधार्थपरसूत्रं ॥ ८६ ॥

ते विज्ञायाभिषोध्यन्तं रक्तैरचांसि सव्यथाः । अन्यै
 रप्यायतं मेवुर्वरत्राशृङ्गलादिभिः ॥ ८७ ॥

अ० म० ते इत्यादि । राक्षसाः ये मारुतिं नेष्यन्तः रक्तैः रचांसि
 विषोध्यन्तं अभिषेक्ष्यन्तं कपिं सुनोतेः स्वसनोरिति षत्वं यद्याह
 यमाणो न नीयेत अवश्यं राक्षसान् रक्तैः शोष्यतीति विज्ञाय
 सव्यथाः सभयाः सन्तः अन्यैरपि वरत्राशृङ्गलादिभिरायतं दीर्घं
 नेज्जः वप्नन्ति स्म एहवन्धन इत्यस्य लिटि रूपं ॥ ८७ ॥

म० ते इत्यादि । ते मारुतिं नयन्तो राक्षसा विज्ञाय हनूमत्प
 राक्रममित्यर्थात् सव्यथाः सभयाः सन्तः ब्रह्मास्त्रबन्धे सत्यपि
 अन्यैरपि वरत्राशृङ्गलादिभिरायतं दीर्घं कपिं मेवुः वप्नन्ति स्म
 मवनहे न होवन्धनं यां रूपं कीदृशं रक्तैः स्वगात्रसम्भवैरचांसि
 अभिषोध्यन्तं अभिषेक्ष्यन्तं गोकदत्यादौ अस्यान्तसुजेति स्था
 वर्जनात् षत्वं वरत्रा चर्चरज्जुः ॥ ८७ ॥

विषसादेन्द्रजिदुद्धा बन्धे बन्धान्तरक्रियां । दिव्य
बन्धेविषहते नापरं बन्धनं यतः ॥ ८१ ॥

इति षत्वाधिकारः ।

विषेत्यादि । बन्धे दिव्ये बन्धान्तरक्रियां बन्धनविशेषकरणं ज०म०
बुद्धा इन्द्रजित् विषसाद विषादमुपगतः निघतं दिव्यबन्धं मुक्त
वानिति यतोदिव्यबन्धोनापरं स्वयं बन्धनं विषहते अतोविषसा
देति योज्यं सदिसंज्योः परस्य लिटि षत्वप्रतिषेधः पूर्वस्य तु
सदिरप्रतेरिति भवत्येव विषहते इति न प्रतिषेधः तत्र सोढरूपस्य
ग्रहणात् । इति मूर्द्धन्याधिकारः ॥ ८१ ॥

विषेत्यादि । इन्द्रजित् बन्धे बन्धान्तरकरणं बुद्धा ज्ञात्वा भ०
विषसाद विषादं गतवान् गीकदत्यादिना षत्वे प्राप्ते सत्स्वन्तो
च्यांनाखेरिति प्रकृतेः षत्वनिषेधः खेस्तु षत्वमेव यतोयस्मात्
दिव्यबन्धोऽपरं बन्धनं न विषहते गीकदत्यादिना षत्वं । इति
षत्वाधिकारः ॥ ८१ ॥

मुष्णन्तमिव तेजांसि विस्तीर्णैरस्थलं पुरः । उपसे
दुर्दशग्रीवं गृहीत्वा राक्षसाः कपिं ॥ ८२ ॥

इतः प्रभृति षत्वमधिकृत्याह । मुष्णेत्यादि । राक्षसाः पुरः ज०म०
कपिमादाय दशग्रीवमासेदुः कौकितवन्तः न तु दर्शनगोचरं
गताः अप्रभातत्वात् कीदृशं तेजांसि मुष्णन्तं खण्डयन्तमिव विस्ती
र्णैरस्थलं विस्तृतवचसं तत्र रषाभ्यां गोणइति षत्वं ॥ ८२ ॥

भ० अथ यन्त्राधिकारः । मुष्णन्तमित्यादि । राक्षसाः कपिं शृङ्गीला
पुरोऽप्यतोदग्रपीवमुपवेदुः कीदृशं तेजांसि मुष्णन्तमिव चक्षु
यन्तमिव स्तनेजसाऽभिमवात् विसीर्षवच्चसं उभयत्र यन्त्रा
मेव इति शतं ॥ ६२ ॥

वज्रधाभिन्नमर्माणोभीमाः खरणसादयः । अथे
वणं वर्तमाने प्रतीच्यां चन्द्रमण्डले ॥ ६३ ॥

ज० म० वज्रित्यादि । वानरदिषोराक्षसाञ्जचुरिति वक्ष्यमाणेन समन्तः
कीदृशाः किमूचुरित्याह वज्रधा भिन्नमर्माण इति यानि कासा
न्तरे प्राणहराणि मर्माणि तानि वज्रधा भिन्नानि येषामिति वज्र
ग्रीहिः अटपवर्गसमुदायस्य व्यवधानादटकुघ्राडित्यादिना शतं
खरणसादयः खरस्येव नासिकायस्येति अज्नासिकाया इत्यच्
नसादेशस्य पूर्वपदात्संज्ञायामिति शतं खरणसादयोराक्षसाः
वनस्याये अथेवणं राजदन्तादिनात्परनिपातः वनं परगेति शतं
प्रतीच्यान्दिशि यद्वनस्तस्य वनस्याये उपरि वर्तमाने चन्द्रमण्डले
प्रभातचन्द्रायामित्यर्थः ॥ ६३ ॥

भ० वज्रधेत्यादि । वानरदिषोराक्षसादित्युचुरित्यपिमसोकेना
न्वयः कीदृशाः वज्रधा भिन्नानि मर्माणि जीवितस्थानानि येषां
तादृशाः पुरोऽदान्ते इत्यादिना अवकुपन्तरेपीति शतं भीमा
भयानकाः खरस्येव नसा नासिका येषां ते आदयो येषां ते तथा
पुर्यदित्यादौ मतहादित्यस्य योगविभागात् शतं नसादयः

रूपमिदं लपनं वदनं तुष्टमाननं नासिका नसेति रभसः नसा
 नासा च नासिकेति कोषान्तरं खरसुराभ्यां नासिकायानस्यसा
 विति परः किमूचुरित्याह चन्द्रमण्डले प्रतीच्यां पश्चिमायां दिशि
 वनस्थाये वर्त्तमाने सति अनेनोद्यानं निर्वणं वनभूतं कृतमिति
 परस्त्रोकेनामयः वनस्थाये अयेवणं तस्मिन् व्यपूर्वमिति अये
 शब्दस्य पूर्वनिपातः अयेवणमिति पाठे देशाध्यकास्तेति ठसंज्ञा
 अयेवणमित्यनुस्वारवत् पाठोऽच प्रमादकृतः सप्तम्यन्तादिति
 विद्याविनोदः अयेवणइति खरणस्यवत्त्वं अये मित्रकासारिका
 सिधकापुरगाकोटराभ्योवनस्य संज्ञायामिति परसूत्रे संज्ञाया
 मिति सम्भवपरमुक्तं तेनासंज्ञायामपि णत्वं स्यादिति बोध्यं अयेव
 णेवर्त्तमाने प्रतीच्यां चन्द्रमण्डलद्वयेन प्रातःसन्ध्या सूचिता
 ॥ ६३ ॥

निर्व्वणं कृतमुद्यानमनेनास्रवणादिभिः । देवदारु
 वनामिश्रैरित्युचूर्वानरदिषः ॥ ६४ ॥

निर्व्वेत्यादि । उद्यानं संनिवेशविशेषः निर्व्वणं वृक्षरहितं अनेन ज०म०
 कपिना कृतं आस्रवणादिभिर्हयस्रवितं उभयत्रापि प्रनिरज्येति
 णत्वं देवदारुवनामिश्रैरिति विभाषौषधीत्यादिना णत्वं न भवति
 वृक्षरत्नचरेभ्यइति वक्तव्यमिति वचनात् इत्येवमूचुः ॥ ६४ ॥

निर्व्वणमित्यादि । कीदृशमुद्यानं आस्रवणादिभिर्हयस्रवितं भ०
 कीदृशैः देवदारुवनामिश्रैः देवदारुवनयुक्तैः निर्व्वणस्रवणयोः

खरणसवसलं देवदारुवनेत्यत्र योगविभागस्य कश्चिदिषयात्
 णत्वं परमते आसन्नचपीयूचश्चरखदिरनिःप्रकार्यान्तरिक्षुभोव-
 नस्य णत्वं तथा ईरिकाभट्टिकातिमिरवर्ज्यं द्वित्यक्षवृत्तौषधिस-
 पुर्व्यावनस्य णत्वं देवदारुशब्दस्य चतुरचत्वाद्देवदारुवनाभिश्चै-
 रित्यत्र न णत्वं ॥ ६४ ॥

उपास्थिषत संप्रीताः पूर्वाङ्गे रोषवाहणं । राक्षसाः
 कपिमादाय पतिं रुधिरपायिणां ॥ ६५ ॥

ज०म० उपेत्यादि । ते राक्षसाः पतिमुपास्थिषत उपागताः दृष्टिपथं
 गता इत्यर्थः उपाद्देवपूजेत्यादिना सङ्गतिकरणे तङ् स्थाव्यो
 रिष सञ्जीताः दृष्टाः तेषामनुज्ञातप्रवेगत्वात् पूर्वाङ्गे प्रत्यूषसि
 अङ्गोदन्तादिति णत्वं रोषवाहणं कपिमादाय रोषस्यासनीकृतं
 वाहनमाहितादिति णत्वं रोषस्य तत्राधीयमानत्वात् पतिं रुधि-
 रपायिणां राक्षसानां पानं देशदति णत्वं ॥ ६५ ॥

भ० उपेत्यादि । राक्षसाः कपिमादाय संप्रीताः सन्तः पूर्वाङ्गे
 प्रत्यूषसि रुधिरपायिनां राक्षसानां पतिं रावणं उपास्थिषत
 उपगताः मैत्राध्वसङ्गाराधदति सङ्गे मं स्थादोर्ङिष्टीमे इति ङिः
 गुणाभावश्च मानोऽदनत इत्यत् कपिं कीदृशं रोषवाहणं आरूढ
 क्रोधं पूर्वाङ्ग इति प्राग्वज्जोषोऽतोऽङ्गस्येति णत्वं रोषवाहणमिति
 खरणसवसलं परमते वाह्यपुर्व्याहनस्य णत्वं रोषस्य वाह्यत्वात्

रुधिरपायिमिति रुधिरं रक्तं पिवन्तीति ग्रहादित्वात् णिन्
 प्रुषोऽहान्तद्व्यादौ नैकाचकोसुवेति पाक्षिकं णत्वं असृक्पाणा
 धिपं त्वर्णं कपिमादाय राक्षसादिति कश्चित्पाठः तदा असृक्
 प्रधानं पानं येषां तेषामधिपं असृजां पानं यच्च सोऽसृक्पाणो
 देशः तस्याधिपमिति वा असृगेव पानं पेयं येषामिति वा स्वरणस
 वणत्वं देशे पानस्य णत्वं नित्यं भावकरणयोः पानस्य वा णत्वं
 मिति परः ॥ ६५ ॥

सुरापाणपरिचीवं रिपुदर्पहरोदयं । परस्त्रीवा
 हिणं प्रापुः साविष्काराः सुरापिणः ॥ ६६ ॥

सुरेत्यादि । सुरापाणात्परिचीवं मत्तं रावणं वा भावकरणं ज०म०
 योरिति णत्वं रिपुदर्पहरउदयोद्विर्यस्य तं परस्त्रियं वाह
 यितुमुपभोक्तुं शीलं यस्य तं परस्त्रीवाहिणं प्रातिपदिकान्तरादिति
 णत्वाभावः पाक्षिकः प्रापुः सुष्ठु निकटीकृताः साविष्काराः साह
 च्छाराः सुरापिणः सुरापैर्युक्ताः सुरां पिवन्तीति गापोष्टकृते येषां
 सन्तीति मतर्थायः एकाजुत्तरपदेष्विति णत्वं उत्तरस्य प्राति
 पदिकान्तस्यैकाचत्वात् ॥ ६६ ॥

सुरेत्यादि । राक्षसारावणं प्रापुः कीदृशं सुरापाणेन परि म०
 चीवं मत्तं स्वरणसवणत्वं भावकरणयोः पानस्य वा णत्वं मिति परः
 रिपूणां दर्पहारकउदयोद्विर्यस्य तं परस्त्रियं बोधुं उपभोक्तुं शीलं
 यस्य तं प्रुषोऽहान्तद्व्यादिना नैकाचकोसुवेति पक्षे णत्वं परस्त्री

कामिणमिति पाठे तेनैव कवर्गवत्तात् नित्यं णत्वं कीदृशाः सावि
 ष्काराः साहङ्काराः सुरापिणः सुरापैर्युक्ताः सुरां पिवन्तीति
 सुरापाः हनजनादिति उः ततोऽस्यर्थे इन् पूर्ववदेकाच्चात्
 नित्यं णत्वं ॥ ६६ ॥

संहर्षयोगिणः पादौ प्रणेमुस्त्रिदशदिषः । प्रहिण्व
 न्नोह्नूमन्तं प्रमीणन्तं द्विषन्मतीः ॥ ६७ ॥

ज०म० संहेत्यादि । संहर्षयोगिणः स्रद्धायोगिनः कुमतिचेति णत्वं ते
 अन्योन्याभिभवेह्यया त्रिदशदिषोरावणस्य पादौ प्रणेमुः उप
 सर्गादसमासेऽपीति णत्वं ह्नूमन्तं प्रहिण्वन्तः द्वौकयन्तः द्विष
 न्मतीः अनुबुद्धीः प्रमीणन्तं अभिभवन्तं मीजहिंसायां क्रियादिकः
 ह्निमुनिनादिति णत्वं ॥ ६७ ॥

भ० समित्यादि । राक्षसास्त्रिदशदिषोरावणस्य पादौ प्रणेमुः
 प्रणतवन्तः प्राम्वन्नोणइत्यादिना नादिधातुत्वात् णत्वं संहर्षयो
 गिणः महाहर्षयुक्ताः पुण्ड्रइत्यादिना कवर्गवत्तात् नित्यं णत्वं
 ह्नूमन्तं प्रहिण्वन्तः प्रापयन्तः कीदृशं द्विषन्मतीः अनुबुद्धीः प्रमी
 णन्तं अभिभवन्तं प्राम्वन्नोणइति मीनाहिन्योर्णत्वं ॥ ६७ ॥

प्रवपाणि शीरो भूमौ वानरस्य वनच्छिदः । आस
 न्वयच्छिदः समितिं रक्षसां पतिः ॥ ६८ ॥

प्रवेत्यादि । अथ वानरस्य वनहिदः त्रिरोभूमौ प्रवपाणि ज०म०
हिसा पातयामि आनिलोडिति णत्वं वपिरच पातने वर्जते संकुडुः
रक्षसां पतिः स्वामी समितिं समूहं आमन्त्रयत भाषितवान् ॥ ६८ ॥

प्रवेत्यादि । रक्षसां पतीरावणः संकुडुः सन् समितिं सर्भां भ०
आमन्त्रयत उक्तवान् किन्तदित्याह अहं वनहिदो वानरस्य त्रिरो
भूमौ प्रवपाणि हिसा पातयामीत्यर्थः वपिरच प्रहरणे प्राप्त्वं
जोषइति आनिपोषत्वं ॥ ६८ ॥

प्रण्यगादीत् प्रणिघ्नन्तं घनः प्रणिनदन्निव । ततः
प्रणिहितः स्वार्थे राजसेन्द्रं विभीषणः ॥ ६९ ॥

प्रण्येत्यादि । तत उत्तरकाखं विभीषणो राजसेन्द्रं प्रणि ज०म०
घ्नन्तं हन्तुमारभमाणं प्रण्यगादीत् वक्तुं प्रवृत्तः घनइव प्रणिन
दन् गर्जन् स्वार्थे राजसेन्द्रस्य प्रणिहितोऽवहितमनाः सर्वत्र
नेर्गदेति णत्वं ॥ ६९ ॥

प्रण्येत्यादि । ततोऽनन्तरं हनूमन्तं प्रणिघ्नन्तं हन्तुमारभ भ०
माणं राजसेन्द्रं विभीषणो घनइव प्रणिनदन् गर्जन् प्रण्यगादीत्
वक्तुं प्रवृत्तः स्वार्थे रावणप्रयोजने प्रणिहितः सावधानः सर्वत्र
प्राप्त्वंजोषइति णत्वं ॥ ६९ ॥

प्रणिशाम्य दशग्रीव प्रणियातुमलं रूपं । प्रणिजा
नीचि हन्यन्ते दूतादोषे न सत्यपि ॥ १०० ॥

ज०म० प्रणीत्यादि । हे दशमीव प्रणिशाम्य दोषं त्यज क्षेपि
रूपं प्रमामष्टानामिति दोषः रूपं प्रणिघातुमर्हं न किञ्चित्पूर्वं
वस्तुत्वं प्रणिजानीहि अवगच्छ सत्यपि दोषं न हन्यन्ते दूतादिति
जानातेः शेषधातोर्दृष्टदेभावस्थायां अकस्माद्यपान्तत्वात् शेषे
विभाषेत्यादिना णत्वं ॥ १०० ॥

भ० प्रणीत्यादि । हे दशमीव प्रणिशाम्य ज्ञानोभव प्रमेय्या
रूपं यन्योशमादिमिददति दोषः हेर्लोपः रूपं क्रोधं प्रणिघातुं
आश्रयितुं अलं नार्हसि निषेधार्थोऽलं शब्दः उभयत्र प्राम्बलोप
इति णत्वं त्वं प्रणिजानीहि अवगच्छ पूर्ववदकस्माद्यपान्तान्तने
रिति पक्षे णत्वं दोषे सत्यपि दूता न हन्यन्ते नीतिश्चैरित्यर्थात्
॥ १०० ॥

प्राणयन्तमरिं प्रोचे राक्षसेन्द्रेविभीषणं । प्राणिणि
षुर्न पापोऽयं योऽभाङ्गीत्यमदावनं ॥ १०१ ॥

ज०म० प्राणेत्यादि । अरिं कपिं यः प्राणयति जीवयति तं प्राणयणां
विभीषणं अस्वप्राणने अनचेत्यस्य रूपं अनितेरिति णत्वं प्रोचे राक्ष
सेन्द्रः न प्राणिष्विषुः न जीवितुमिहुरयं पापः उभौ साभाषयेति
णत्वं द्वयोरेपि योऽभाङ्गीत् भगवान् प्रमदावनं हन्यन्तकक्षणा
दृष्टिः ॥ १०१ ॥

भ० प्राणेत्यादि । अरिं हनूमन्तं प्राणयन्तं जीवयन्तं विभीषणं
राक्षसेन्द्रः प्रोचे उक्तवान् अनितेर्न्यन्तस्य रूपं किमुक्तवानित्यादि

कथं पापौदुराचादौ न प्राप्तिषिषुर्न जीवितुमिच्छुः अग्निः सनि
रूपं प्राग्ब्रह्मदत्त्यादिना बालनेति विभाषया णत्वं योऽयं प्रम
दावनं अभाञ्जीत् भगवान् व्या रूपं ॥ १०१ ॥

प्राधानिषत रक्षांसि येनाप्तानि वनेमम । न ग्रहणः
कथं पापं वद पूर्वापकारिणं ॥ १०२ ॥

प्राघेत्यादि । मम आप्तानि अक्षप्रभृतीनि येन वने प्राधानिषत अ०म०
मारितानि कर्मणि लुङ् चिष्टदिट् होहन्तेरिति णत्वं तपर
परिक्षिप्ताकारपूर्वस्य नकारस्य हन्तेरत्पूर्वस्येति णत्वं न भवति
तं पूर्वापकारिणं पापं कथं न ग्रहणः न मारयामदति वद
कथय ज्ञोर्वेति णत्वं ॥ १०२ ॥

प्राघेत्यादि । येन ममाप्तानि रक्षांसि अक्षप्रभृतीनि रणे प्राधा अ०
निषत मारितानि कर्मणि टो हनयद्दृष्टश्च इति मिण् खेर्होघो
डितिचेनि घः हनोऽहोऽहोणन इत्यत्र प्रदत्युपलक्षणं हस्यान्यथा
ज्ञेयत्वाभावइति बोध्यं तेन णत्वेऽपि णत्वनिषेधः होघत्वे इति णत्व
निषेधार्थं परस्मै च तं पूर्वापकारिणं पापं कपि कथं वयं न ग्रहणः
इति त्वं वद प्राग्ब्रह्मदत्त्यादौ भवान्तहनइति पक्षे णत्वं पूर्वा
पकारिणमिति शुर्णदत्त्यादिना कवर्गवत्त्वात् नित्यं णत्वं ॥ १०२ ॥

वेक्षान्तर्दणनं कोपान्मम शत्रोः करिष्यतः । मा का
धीरन्तरयणं प्रयाणार्चमवेक्ष्यमुं ॥ १०३ ॥

१०म० वेष्टेत्यादि । श्रुचोर्वेष्टान्तः गृहमध्यएव हननं कौपात्मन
करिष्यतः अन्तरदेशइति नकारस्य णत्वं हननस्याभावरूप
स्यादेशत्वात् अन्तरयणमन्तरायणं विधातं मा कार्षीः अयन
श्चेति णत्वं प्रयाणार्हं दीर्घप्रस्थानार्हममुंमवेहि अवगच्छ ह्यत्यच
इति णत्वं अचउत्तरस्य नकारस्य छत्स्नत्वात् ॥ १०३ ॥

भ० वेष्टेत्यादि । वेष्टान्तगृहमध्ये श्रुचोर्हणनं करिष्यतोमम
अन्तरयणं विप्रं त्वं मा कार्षीः न कुह्ये विभीषण अमुं वानरं
प्रयाणार्हं दीर्घप्रस्थानार्हं मरणयोग्यं अवेहि जानीहि अन्तर्हण
नमिति प्राम्बलोपइति णत्वं अन्तरोऽदेशेहनइति णत्वमिति परः
अन्तरयणमिति खरणमवणत्वं अन्तरोऽदेशेऽयनस्येति णत्वमिति
परः प्रयाणार्हमिति नोऽचोऽन्तरदुर्गेरिति णत्वं ॥ १०३ ॥

प्रहीणजीवितं कुर्युर्ये न शत्रुमुपस्थितं । न्याय्याया
अपि ते सद्यस्याः कुर्वन्त्याशु प्रहापणं ॥ १०४ ॥

१०म० प्रहीत्यादि । शत्रुमुपस्थितं प्रहीणजीवितं ये न कुर्युः जहाते
रोदितस्येति निष्ठादेशनकारस्य पूर्ववत्त्वत्वं न्याय्याया अपि कुक्ष
क्रमादागताया अपि सद्यस्याः प्रहापणं त्याजनं कुर्वन्ति षेर्विभा
षेति णत्वं ॥ १०४ ॥

भ० प्रहीत्यादि । ये उपस्थितं शत्रुं प्रहीणजीवितं त्यक्तप्राणं न
कुर्युः श्रोत्राक्ष्वागैरामागैर्हागिति स्त्री श्रोदितात् कस्य नः

नोचोऽन्तरदुर्गेरिति णत्वं ते व्याख्यायान्यायप्रोक्ताया अपि लक्ष्याः
आशु प्रहापणं त्यागं कुर्वन्ति नोचोऽन्तरदुर्गेरित्यादिना
अप्यन्तात् पचे णत्वं ॥ १०४ ॥

कः कृत्वा रावणामर्षप्रकोपणमवद्यधीः । शक्तोज
गति शक्तोऽपि कर्त्तुमायुःप्रगोपणं ॥ १०५ ॥

कः कृत्वेत्यादि । अवद्यधीः योऽबुद्धिः रावणामर्षस्य प्रकोपणं ज०म०
मभिवृद्धिं कृत्वा आयुःप्रगोपणं कर्त्तुं शक्तोऽपि कः शक्तः हृदये
अपुधादिति णत्वं कुपगुपयोर्द्वलन्तयोरिगुपधत्वात् ॥ १०५ ॥

कद्वत्यादि । कोऽवद्यधीर्बुद्धिः शक्तोऽपि इन्द्रतुष्योऽपि रावण म०
सम्बन्धिको धस्य प्रकोपणमभिवृद्धिं कृत्वा आयुषः प्रगोपणं कर्त्तुं
शक्तः समर्थो भवति नोचोऽन्तरदुर्गेरित्यादिना कुपगुपोरिजु
कृत्वात् विभाषया णत्वं ॥ १०५ ॥

वन । तप्रेङ्गणः पापः फलानां परिणिसकः । प्रणि
क्षिप्यति नोभूयः प्रणिन्द्यास्मान्मधून्यथं ॥ १०६ ॥

वनेत्यादि । प्रेङ्गति गच्छतीति प्रपूर्वादिङ्ङिः कर्त्तरि लुट् ज०म०
वनान्तस्य वनसमीपस्य प्रेङ्गणः इजादेः समुद्र इति णत्वं फलानां
परिणिसकः भक्षयिता पितृपुत्रजनदत्यस्य रूपं अस्मान् प्रणिन्द्य
तिरस्मात् भूयः पुनरप्यथं मधूनि नोऽस्माकं प्रणिक्षिप्यति मोक्ष्यति
पितृपुत्रजनदत्यस्य रूपं वानिसनिचमिन्दामिति णत्वं ॥ १०६ ॥

भ० वनान्तेत्यादि । अयं पापोऽस्मान् प्रणिन्द्य निरस्त्य भूयः पुन
रपि मधूनि नः प्रणिच्छिद्यति न चुम्बिष्यति न भक्षयिष्यतीत्यर्थः
कीदृशः वनान्तप्रेङ्खणः वनमध्यगः इखिगतौ नन्दादिनादनः
नोचोऽन्तरदुर्गेरित्यादिना इजादीदित्वात् णत्वं फलानां परि
क्षिप्तकः चुम्बकः भक्षक इत्यर्थः प्राग्ब्रह्मोऽन्तरदुर्गेरित्यादिना
निंसनिचमिन्दां विभाषया णत्वं ॥ १०६ ॥

हरेः प्रगमनं नास्ति न प्रभानं हिमद्रुहः । नातिप्रवे
पनं वायोर्माया गोपायिते वने ॥ १०७ ॥

भ० हरेरित्यादि । मया गोपायिते रचिते वने हरेरिन्द्रस्यापि
प्रगमनं सञ्चारो नास्ति हिमद्रुहः आदित्यस्य न प्रभानं न प्रक
र्षेण दीप्तिः वायोर्नातिप्रवेपनं मन्दगमनं तदनेन भग्नमित्यर्थात्
इत्यचरति प्राप्तस्य णत्वं नभाभूपूकमिगमीत्यादिना प्रतिषेधः
॥ १०७ ॥

भ० हरेरित्यादि । मया गोपायिते रचिते वने हरेरिन्द्रस्यापि
चन्द्रस्य वा प्रगमनं सञ्चारो नास्ति हिमद्रुहः सूर्यस्य प्रभानं
प्रकाष्टा दीप्तिर्नास्ति वायोरतिप्रवेपनं प्रचण्डगमनं नास्ति सर्वत्र
नोचोऽन्तरदुर्गेरित्यादौ स्थाभादिवर्जनाच्च णत्वं ॥ १०७ ॥

दुष्यानः पुनरेतेन कपिना मृङ्गसन्भृतः । प्रनष्टचिन्
येनाय्यः स्वादुः पुष्यासवोवने ॥ १०८ ॥

दुष्येत्यादि । पुनरेतेन प्रनष्टविनयेन कपिना पुष्पासवोदुष्यानः
दुःखेन पास्यत इति आतोयुष् पात्यदाम्नादिति णत्वस्य प्रतिषेधः
भृङ्गसम्भृतोभ्रमरसञ्चितः प्रनष्ट इति नशेः पान्तस्वेति प्रतिषेधः
अग्न्यः श्रेष्ठः ॥ १०८ ॥

दुष्यानेत्यादि । प्रनष्टविनयेन एतेन कपिना वने भृङ्गेण भ्रम
रेण सम्भृतः सञ्चितः श्रेष्ठः अग्न्यः स्वादुर्मिष्टः पुष्पासवः पुनर्दु
ष्यानः दुःखेन पास्यते मयाद्य ताडनात् मोक्षेऽन्तरदुर्गेरित्यादौ
दुर्वर्जनास्य णत्वं नशः क्ते शङ्काजिति षड् प्राप्त्वोण इत्यादिना
नशेः शान्तत्वाभावात् न णत्वं ॥ १०८ ॥

रोषभीममुखेनैवं क्षुब्धतोक्ते श्रवज्जमः । प्रोचे सानु
नयं वाक्यं रावणं स्वार्थसिद्धये ॥ १०९ ॥

इति णत्वाधिकारः ।

रोषेत्यादि । रोषभीममुखेन इति पदव्यवायेऽपि णत्वप्रति
षेधः भीममुख इत्यनेन निमित्तनिमित्तिनोर्व्यवधानात् क्षुधादि
पुचेति णत्वप्रतिषेधः एवमुक्ते सति श्रवज्जमः रावणं प्रोचे वक्तुं
प्रवृत्तः वाक्यं वक्ष्यमाणं सानुनयं अनुकूलं किमर्थं स्वार्थस्य
सिद्धये स्वार्थस्य सीताप्रत्यर्पणं । इति णत्वाधिकारः ॥ १०९ ॥

रोषेत्यादि । रोषेण भीमं दुष्प्रेक्ष्यं मुखं यस्य तेन क्षुधता कस्य
भीमवता रावणेन एवमुक्ते सति श्रवज्जमोऽनूमान् स्वार्थस्य सीता

मत्पर्यणरूपस्य सिद्धये मानुनयमनुकूलं वाक्यं रावणं ग्रीचे रोष
भीममुखेनेति पुष्पदत्यादौ अतद्वादिति अतद्वपदेन नकारवत्
पूर्ववर्त्तिनिमित्तवदेकमात्रपदं गृह्यते प्रथमदृष्टत्वात् न तु पूर्व
पूर्ववर्त्ति यावत् पदं तेनात्र कार्यकारणयोर्भीमपदव्यवधानात्
न एतत् अनाहपदव्यवायेऽपीति एतन्निषेधार्थं परस्त्रुचं सुभतेति
मनोषादित्वात् भयुक्तस्य नस्य एतन्निषेधः । इति एताधिकारः ।
॥ १०८ ॥

दूतमेकं कपिं बद्धमानीतं वेश्म पश्यतः । लोकत्रय
पतेः क्रोधः कथं तृणलघुस्तव ॥ ११० ॥

प्र०म० इतः प्रभृति प्रकीर्णकसौकानाह दूतमित्यादि । दूतं सन्दे
शस्य हारकं एकमद्वितीयं बद्धं अस्वतन्तीकृतं वेश्मानीतं पश्यत
इति सर्व्वमेतन्न रोषकारणं अतो लोकत्रयपतेस्तवायं तृणलघु
रसारः कथं कोपः ॥ ११० ॥

भ० अथ प्रकीर्णकाः । दूतमित्यादि । एकमद्वितीयं बद्धं वेश्म गृह्य
मानीतं कपिं दूतं सन्देहहारकं मां पश्यतो लोकत्रयपतेस्तव
कथं तृणवत् लघुरसारः क्रोधः ॥ ११० ॥

अग्न्यादितजनप्रहे विजिगीषापराङ्मुखे । कस्माद्वा
नीतिनिष्णस्य संरम्भस्तव तापसे ॥ १११ ॥

अग्न्येत्यादि । अग्न्याहितजनप्रकं आदिनाग्नौ जने प्रवणे वाहिः ज०म०
ताम्यादिषु पूर्वनिपातः तस्मिन् विजिगीषापराङ्मुखे त्यक्तरा
ज्यत्वात् तापसे रामे तपःसहस्राभ्यां विनिनी अपचेत्यण् निष्णस्य
तव नीतौ पदुप्रज्ञस्य कस्माद्धेतोः संरम्भः रोषः ॥ १११ ॥

अग्न्येत्यादि । कस्मादा तव तापसे रामे संरम्भः क्रोधः कीदृशे भ०
अग्न्याहितजनप्रकं याज्ञिकजनेषु नसे अग्निराहितोद्येन सोऽ
ग्न्याहितः तान्तस्य पूर्वनिपातश्चात्सर्गिकः अत्र तु आहितादि
रग्न्यादेरिति सूत्रेण तान्तस्य विकल्पेन परनिपातइति परः
स्वमते पूर्वनिपातपरनिपातयोरन्वयबोधेन कर्तव्यत्वं नियमा
भावात् तथात्वे विवक्षाधीनत्वादुभयपदं सिद्धमेव विजिगीषा
पराङ्मुखे विजेतुमिच्छा विजिगीषा तत्र पराङ्मुखे विगतस्पृहे
कीदृशस्य नीतिनिष्णस्य नीतौ पण्डितस्य ॥ १११ ॥

न सर्व्वरात्रकल्याण्यस्त्रियोवा रत्नभूमयः । यं विनि
र्जित्य १. भ्यन्ते कः कुर्यात्तेन विग्रहं ॥ ११२ ॥

नसेत्यादि । यं विनिर्जित्य सर्व्वरात्रं कल्याण्यः त्रियोन सभ्यन्ते ज०म०
सर्व्वस्य तारात्रयस्येति पूर्व्वकालेति सः अहःसर्व्वेत्यादिना अच्
सर्व्वरात्रं कल्याण्यइति सः न रत्नभूमयः रत्नाकराः रत्नानि
भूमयस्येति सः कः तेन सह विग्रहं कुर्यात् सन्धिरिव युक्तः ॥ ११२ ॥

भ० ॥ वसेत्त्यादि । यं विनिर्जित्य सर्वराजान् व्याप्य कक्षास्थः सुखदाः
स्त्रिवोरत्नानि भूमयस्य न लभ्यन्ते तेन सह विग्रहं कः पुरुषः
कुर्यात् सर्वस्य ताराचयश्चेति सर्वराजाः ततः सदाध्यादित्या
प्ताविति द्वितीयाविधानात् द्वितीयातत्पुरुषः सर्वैकदेशसंख्या
तेति षः तदन्तरात्रिंशद्वत्स पुंस्त्रिङ्गत्वं पूर्वरात्रदत्युदाहरणेन
स्थापितं ॥ ११२ ॥

सङ्गच्छ रामसुग्रीवौ भुवनस्य समृद्धये । रत्नपूर्णा
विवान्नोधी हिमवान् पूर्वपश्चिमौ ॥ ११३ ॥

ज०म० तदेव दर्शयन्नाह सङ्केत्यादि । यथा रत्नपूर्णावन्नोनिधी पूर्वं
पश्चिमौ भुवनस्य समृद्धये हिमवान् सङ्गतवान् तथा त्वमपि राम
सुग्रीवौ भुवनस्य समृद्धये सङ्गृह्य सङ्गतिं कुरु सकर्मकत्वात्समोग
मिति तद्ध न भवति ॥ ११३ ॥

भ० सङ्केत्यादि । भुवनस्य वृद्धये त्वं रामसुग्रीवौ संगच्छ सकर्म
कत्वात् समोगमृच्छेति न मं हिमवान् हिमालयः पर्वतः रत्नैः
पूर्णौ पूर्वपश्चिमौ समुद्रौ यथा सङ्गतवान् ॥ ११३ ॥

सुहृदौ रामसुग्रीवौ किङ्कराः कपियूथपाः । परदार
रार्पणेनैव लभ्यन्ते मुञ्च मैथिलीं ॥ ११४ ॥

ज०म० तच्च सङ्गतं परदारार्पणेनैवेति दर्शयन्नाह सुहृदित्यादि ।
रामसुग्रीवौ सुहृदौ लभ्येते सुहृद्द्वन्द्वौ मित्राभिरिति निपा

तर्गं तत्प्रतिज्ञाभात् किङ्कराद्यभ्यन्ते किं कुर्वन्तीति दिवाविभेति
टः कपियूथपाः नीलप्रभृतयः तस्मान्मुञ्च मैथिलीमिति ॥ ११४ ॥

सुहृदित्यादि । रामसुग्रीवौ सुहृदौ तया लभ्येते एवं सति भ०
कपियूथपानीलादयः किङ्कराद्यभ्यन्ते परस्त्रीसमर्पणेनैव नतु
स्वकीयकिञ्चिद्द्रव्यप्रदानेन तस्मान्मैथिलीं मुञ्च त्यज ॥ ११४ ॥

धर्मं प्रत्यर्पयन् सीतामर्थं रामेण मित्रतां । कामं
विश्वासवासेन सीतां दत्वाप्नुहि त्रयं ॥ ११५ ॥

किञ्च सीताप्रत्यर्पणात्पुण्यार्थप्राप्तिरिति दर्शयन्नाह धर्मं ज० म०
मित्यादि । सीतां प्रत्यर्पयन् धर्मं अधर्मविरतेः अर्थं रामेण
मित्रतां सर्वस्वाभानामर्थसम्यग्मित्रलाभस्य महत्त्वात् विश्वास
वासेन रामविश्वासपूर्वकेणावस्थानेन कामं अतः सीतां दत्वा
आप्नुहि लभस्व त्रयं त्रिवर्गे त्रयोऽवयवाश्रयेति द्वित्रिभ्यां
तथस्याः वा ॥ ११५ ॥

धर्ममित्यादि । सीताप्रर्पणेन त्रिवर्गप्राप्तिं दर्शयति सीतां दत्वा भ०
त्रयं त्रिवर्गं आप्नुहि लभस्व यथा सीतां प्रत्यर्पयन् धर्मं प्राप्स्यसि
परस्त्रीहरणाभावात् रामेण सह मित्रतामर्थं प्राप्स्यसि विश्वास
वासेन कामं प्राप्स्यसि त्रयोऽवयवाश्रयेति द्वित्रिभ्याम् ॥ ११५ ॥

विराधताडकावालिकबन्धखरदूषणैः । न च न
आपितीयाद्वह्नीचेनापि ते रिपुः ॥ ११६ ॥

ज०भ० रिपुदेवासु किन्तेन मित्रोक्ततेन नवाद्यौ शक्नोऽपकर्तुमिति चेदाह विराधेत्यादि । यादृगसौ रिपुः तादृग्विराधादिभिः न च न ज्ञापितः तव अपि तु ज्ञापित एवेत्यर्थः तस्मात्तेन सह मैत्री युक्ता न विग्रहदति भावः यादृगिति त्यदादिषु दृशदति किन् आसर्व्वनाम् ॥ ११६ ॥

भ० विराधेत्यादि । शत्रुरपि रामः किं कर्तुं शक्नोतीत्यत आह तव रिपुर्यादृक् विराधाद्यैर्मात्रीचेन च न न ज्ञापितः अपितु ज्ञापित एव ॥ ११६ ॥

खरादिनिधनञ्चैव मा मंस्था वैरकारणं । आत्मानं रक्षितुं यस्मात् कृतं तन्न जिगीषया ॥ ११७ ॥

ज०भ० खरादीन् व्यापादयता तेनैव वैरकारणमाचरितं न मयेति चेदाह खरेत्यादि । खरादिनिधनञ्चापि वैरकारणं मा मंस्थाः मा ज्ञासीः शुद्धि रूपं यस्मादात्मानं संरक्षितुं तत् खरादिनिधनं कृतं न तु जिगीषया विजितुमिच्छया ॥ ११७ ॥

भ० खरादीत्यादि । खरप्रभृतिविनाशमपि विरोधवोजं त्वमा मंस्थाः मा ज्ञासीः व्या रूपं यस्मात् आत्मानं रक्षितुं तत् कृतं न तु जेतुमिच्छया ॥ ११७ ॥

ततः क्रोधानिलापातकम्पास्याभोजसंहतिः । मद्या द्रुदद्वयं कपिमाहस्य रावणः ॥ ११८ ॥

ततइत्यादि । ततः कपिवाक्यानन्तरं क्रोधाऽनिलद्वयतस्या ज०म०
पातेन संक्षेपेण कस्या कम्पनशीला आस्याभोजानां मुखपद्मानां
संहतिर्यस्य सएवं महाहृदद्वयं चुभन् चलन् देवादित्याश्चरन्
॥ ११८ ॥

ततइत्यादि । कपिवचनानन्तरं रावणोमहाहृदद्वयं चुभन् म०
सञ्चलन् कपिमाहस्य उक्तवान् कीस्मेनातीतेदति की पञ्चतिण्पञ्च
णव्वाहयेति ब्रूजस्तिपो णप् आह्लादेशश्च कीदृशः क्रोधाऽनिल
द्वयं तस्यापातेनागमनेन संक्षेपेण कस्या कम्पनशीला मुख
पद्मानां संहतिर्यस्य स तथा अतएव हृदतुल्यता ॥ ११८ ॥

हतराक्षसयोधस्य विरुग्मोद्यानशाखिनः । दूतो
ऽस्मीति ब्रुवाणस्य किं दूतसदृशं तव ॥ ११९ ॥

हतेत्यादि । हताः राक्षसयोधाः अक्षप्रभृतयोधेन विरुग्मो
भयाः अक्षे दितश्चेति निष्ठानतं हत्यानशाखिनोयेन तस्यैवमिधस्य
तव दूतोऽस्मीति ब्रुवाणस्य किं दूतसदृशं सन्देशमात्रस्य प्राप
काहि दूताइति भावः ॥ ११९ ॥

हतेत्यादि । हे वानर अहं दूतोऽस्मीति ब्रुवाणस्य तव किं कर्म म०
दूतसदृशं न किमपि दूताहि सन्देशप्रापकाभवन्ति तव कीदृशस्य
हताराक्षसयोधोयेन विरुग्मोद्यानवृक्षायेन स तस्य ॥ ११९ ॥

पङ्गुवालेस्त्रियेनिघ्नन् कबन्धखरताडकाः । तपस्वी
यदि काकुत्स्थः कीदृक् कथय पातकी ॥ १२० ॥

च०म० अग्न्याहितजनप्रह्ने तापसे कस्मात्संरम्भस्तथाह पङ्गुवाले
त्यादि । पङ्गुमङ्गविकलं कबन्धं वालं खरं स्त्रियं ताडकां निघ्नन्
व्यापादयन् यदि तपस्वी काकुत्स्थः कीदृक् पातकीति कथय इदं
किमोरीश्वरी ॥ १२० ॥

भ० पङ्गुवालेत्यादि । कस्मात् संरम्भस्तथाह तापसे इत्यस्योत्तरमाह
पङ्गु कबन्धं वालं खरं स्त्रियं ताडकाश्च निघ्नन् रामो यदि तपस्वी
तदा पातकी कीदृगिति त्वंकथय ॥ १२० ॥

अभिमानफलं जानन्नहत्त्वं कथमुक्तवान् । रत्ना
दिलाभशून्यत्वान्निष्फलं रामविग्रहं ॥ १२१ ॥

च०म० यदुक्तं यं विनिर्जित्य स्त्रियोरन्नभूमयश्च न सन्धन्तइत्याह
अभीत्यादि । अभिमानः फलं यस्य महत्तस्य तज्जानन् रत्नादि
लाभशून्यं रामविग्रहं कथं निष्फलमुक्तवानपि विग्रहे सति
अभिमानफलं महत्त्वं स्यात् ॥ १२१ ॥

भ० अभीत्यादि । न सर्व्वरात्रकक्षाण्यइत्यादि यदुक्तं तदुत्तर
मिदं अभिमानमेव फलं यस्य तन्महत्त्वं जानन् त्वं कथं रामवि
ग्रहं रत्नादिलाभशून्यत्वात् निष्फलं उक्तवान् अभिमानस्य फलं
कथय ॥ १२१ ॥

परस्त्रीभोगहरणं धर्मैव नराग्निना । मुखमस्ती
त्यभाषिष्ठाः का मे साशङ्कता त्वयि ॥ १२२ ॥

परेत्यादि । सीतां प्रत्यर्पयन् धर्ममाप्नुहीत्येतदप्ययुक्तमित्याह ज०म०
परस्त्रीणां हरणं परेषां भोगहरणञ्च इयमपि नराग्निनां धर्म
एव आचारएव अतोमुखमस्तीत्यभाषिष्ठाः अभिहितवानसीति
सीतां प्रत्यर्पयन् धर्ममाप्नुहीति खुडि रूपं भयात्प्रत्यर्पयसि
चेदाह का मे साशङ्कता त्वयिति त्रैलोक्यविजयित्वात् त्वयिति हनू
मञ्जुपदेनेन रामं सूचयति ॥ १२२ ॥

परेत्यादि । धर्मं प्रत्यर्पयन् सीतामित्यादि यदुक्तं तदप्ययुक्त म०
मित्याह परेषां स्त्रीणां भोगानाञ्च यद्हरणं तदेव नराग्निनां
राक्षसानां धर्म आचारः अतएव मुखमस्ति इति हेतोः सीतां
प्रत्यर्पयन् धर्ममित्यादि अभाषिष्ठाः उक्तवानसि त्वां रूपं भयात्
सीतां प्रत्यर्पयिष्यति चेदाह का मे मम त्वयि साशङ्कता भय
वक्ता त्रैलोक्यविजयित्वात् त्वयिति रामव्यपदेनेन हनूमनोति
॥ १२२ ॥

ब्रूहि दूरविभिन्नानामृद्धिशीलक्रियान्वयैः । हनूमन्
कीदृशं सख्यं नरवानररक्षसां ॥ १२३ ॥

ब्रूहि रामसुग्रीवावित्येतदपि न घटत इत्याह । ब्रूहीत्यादि ज०म०
ब्रूया विभूत्या शीलेन स्वभावेन क्रियया अनुष्ठानेन अन्वयेन
हनुमन् दूरविभिन्नानां नरादीनां कीदृशं सख्यमिति हनूमन्
सखेन ब्रूहि ॥ १२३ ॥

भ० ब्रूहीत्यादि । संगच्छ रामसुग्रीवविति चतुर्त्तं तदप्युक्त
मित्याह हे हनूमन् तमेव ब्रूहि नरवानरराक्षसानां सख्यं
कीदृशं कीदृशानां चक्ष्णा सम्यक्त्या ग्रीक्षेन स्वभाविन क्रियया
अनुष्ठानेन अव्ययेन कुलेन चातिविभिन्नानां ॥ १२३ ॥

एकोद्वाभ्यां विरोधस्तु जिताभ्यामविवक्षितः । हत
शस्त्रेण मूढोऽयं तेनापि तव कः क्षयः ॥ १२४ ॥

ज०भ० विराधादिभिर्ज्ञापितोऽपि यादृगरिरित्यत्रोत्तरमाह एक
इत्यादि । एकेनापि विराधेन प्रथमं दावपि जितौ ताभ्यां पश्चा
द्धतः तत्रापि न प्रकाशं अपि तु क्लेन यतोऽसौ मूढोऽल्पबुद्धिः
तथाप्यविवक्षितः शैथिल्यं प्रतीतः तेनापि हतेन तव विस्मयोजातः
॥ १२४ ॥

भ० एकइत्यादि । विराधादिभिर्न च न ज्ञापितोयादृगित्यसौ
उत्तरमिदं एकेनापि विराधेन दावपि जिताविति जिताभ्यां द्वाभ्यां
पश्चात् क्लेन विराधोऽपि हतः यतोऽसौ मूढः अल्पबुद्धिः एको
ऽद्वितीयः अविवक्षितः अप्रसिद्धः शैथिल्येण प्रथितोवा तेनापि हतेन
तव केविस्मयोजातः ॥ १२४ ॥

मन्त्रियोगाच्च मारीचः पलायनपरायणः । युयु
त्सारक्षितोरामं ममारापहरन् बने ॥ १२५ ॥

मन्त्रीत्यादि । मारीचस्तु यतो राममपहरन् ममार मन्त्रियोगा ज० म०
दादेशात् पलायनपरायणः अपसर्पणनिष्ठः सन् पलायनपरा
यण इति परस्व नामरूपत्वादनपसर्गत्वान्न सत्त्वं युयुत्सारहितः
योद्धुमिच्छारहितः मन्त्रियोगादिति प्रत्ययान्तरपदयोश्चेति
अस्मादोमदादेशः ॥ १२५ ॥

मदित्यादि । मारीचेन च ज्ञापित इत्यस्योत्तरमाह मारी भ०
चस्तु मन्त्रिदेशतः पलायनतत्परः सन् वने रामं अपहरन् योद्धु
मिच्छया रहितो ममार तेन तव कोविस्त्वय इति भावः ॥ १२५ ॥

निजघानान्यसंसक्तं सत्यं रामोलतामृगं । त्वमेव
ब्रूहि सच्चिन्त्य युक्तं तन्महतां यदि ॥ १२६ ॥

निजघानेत्यादि । रामोलतामृगं वानरं वालिनं निजघानेति ज० म०
सत्यमेतत् किन्तु अन्यसंसक्तं सुग्रीवेण सह युध्यमानं हतवान्
तच्च त्वमेव सच्चिन्त्य निश्चित्य ब्रूहि युक्तं तन्महतां यदि ॥ १२६ ॥

निजेत्यादि । वालिवधोऽप्ययुक्त इत्याह लतामृगं वालिनं भ०
रामो निजघान कीदृशं अन्यसंसक्तं सुग्रीवेण सह युध्यमानं सत्यं
साधु सत्यं तथ्यं वा निजघानेत्यनेन ब्रूहीत्यनेन वा सम्बन्धः हे हनू
मन् त्वमेव सच्चिन्त्य ब्रूहि तद्यदि महतां युक्तं ॥ २६ ॥

पुंसा भक्ष्येण बन्धूनामात्मानं रक्षितुं बधः । क्षमि
यते दशास्त्रेण कृत्येयं तव दुर्मतिः ॥ १२७ ॥

ज०म० पुंसेत्यादि । आत्मानं रक्षितुं पुंसा भक्ष्येण भक्षणादेष सतां
बन्धूनां खरदूषणादीनां बधोदशास्त्रेण समिष्यते सहिष्यते कर्त्तव्यं
कामवेयं तव दुर्मतिर्दुष्टबुद्धिः कश्चाददयथात्म्यम् अमेहकत
सिचेभ्यदति परिगणनात् ॥ १२७ ॥

भ० पुंसेत्यादि । आत्मानं गोपितुं यस्मादिति यदुक्तं तस्योत्तर
मिदं भक्ष्यार्हेण पुंसा रामेण आत्मानं रक्षितुं बन्धूनां खरदूषणा
दीनां बधोमारणं दशास्त्रेण समिष्यते सहिष्यते इत्थं तव दुर्मतिः
दुर्बुद्धिः कत्या कामवा कुच जातेत्यर्थः त्यत्राद्यचिरेत्यादिना त्यः
॥ १२७ ॥

कपिर्जगाद् दूतोऽहमुपायं तव दर्शने । द्रुमराक्ष
सविध्वंसमकार्षं बुद्धिपूर्वकं ॥ १२८ ॥

ज०म० ददानीं कपिर्दर्शनोक्तं दूषयन्नाह कपिरित्यादि । तव
दर्शने अन्यउपायोनास्तीति बुद्धिपूर्वकं बुद्ध्या निरूप्य द्रुमभङ्गं
राक्षसविनाशश्च उपायमकार्षं कृतवानस्मीति कपिर्जगाद्
अन्यथा दूतोऽहमागतइति मदावलिप्तः कोमां गणयेत् अतः
सदृशमेव मया कृतमिति ॥ १२८ ॥

भ० कपिरित्यादि । ददानीं रावणेन कमेण दूषयन् कपिराह
तत्र प्रथमं किं कृतसदृशं तवेत्यस्योत्तरमाह कपिर्जगाद् किना
दित्याह दूतोऽहं तव दर्शने द्रुमाणां राक्षसानाञ्च विनाशरूप

मुपायं अकार्षं हतवानसि बुद्धिपूर्वकं बुद्ध्या निरूप्य अन्यथा दूते
ऽद्यमागतइति कोमां गणयेत् अतः सदृशमेव हतमिति ॥ १२८ ॥

त्वत्कानिर्जङ्गमं

ग्रीव कथं ब्रूषे तानवध्यान्महीपतेः ॥ १२९ ॥

आचीत्यादि । हे दशमूर्द्धन् ये त्वत्काः तद्गामणीकाः कवन्धाः ॥ अ० म०
दयः स एषां यामणीरिति कन् आत्रिकूटं त्रिकूटपर्वतमभि
वाप्य जगत् निर्जङ्गमं निर्जन्तुकमकार्षुः तान् महीपतेः रामस्य
कथमवध्यान् ब्रूषे अग्निष्टनियहोहि महीपतेर्धर्मः जङ्गमइति
ममेर्यङ्गं लुगन्तस्यापि रूपं ॥ १२९ ॥

आचीत्यादि । पङ्गुवास्तस्त्रियद्वत्यादि यदुक्तं तदुत्तरमाह ॥ अ०
ये त्वत्कास्तत्सेवकाः कवन्धादयस्त्रिकूटपर्वतमभिवाप्य जगत्
निर्जङ्गमं निर्जन्तुकं अकार्षुः हतवन्तः हतवन्त्यामनिरूपं तान्
सेवन्तइति ठधेकादिति कः तमेव मुखोद्येषामिति वा तवामी
इति वा विकारसंघेत्यादिना कः युष्मदस्मदोक्ताहावित्यादिना
एकत्वे तदादेशः हे दशग्रीव तान् महीपतेराज्ञो रामस्यावध्यान्
कथं ब्रूषे अग्निष्टनियहोहि महीपतेर्धर्मः ॥ १२९ ॥

अभिमानपक्षं प्रोक्तं यत्त्ववा रामविग्रहे । विनेष्टु
स्ति ततश्च कुञ्जान्यसुररक्षसा ॥ १३० ॥

१० म०

अभीत्यादि । मा भूद्रामविग्रहे रत्नादिलाभः अभिमानफलं
महत्त्वमस्तीति यत्तया प्रोक्तं तेन निमित्तेन शतशोऽनेकशः असुर
रक्षसां कुलानि विनेष्टुः विनष्टानि ॥ १३० ॥

१० म०

अभीत्यादि । मा भूद्रामविग्रहे रत्नादिलाभोऽभिमानफलं
महत्त्वमस्तीति यत्तया प्रोक्तं तेन हेतुना शतशः शतं शतं असु
राणां रक्षसाञ्च कुलानि विनेष्टुर्विनष्टानि ॥ १३० ॥

यत्स्वधर्ममधर्मत्वं दुर्वलं प्रत्यपद्यथाः । रिपौ
रामे च निःशङ्कोनैतत्क्षेमङ्करश्चिरं ॥ १३१ ॥

१० म०

यत्स्वेत्यादि । यदधर्मं परस्त्रीभोगहरणं दुर्वलं असारं
अश्रेयसां आवाहकत्वात् स्वधर्ममात्मीयमाचारं त्वं प्रत्यपद्यथाः
प्रतिपन्नवानसि स्वधर्मएव नराग्निनामिति लङि श्यनि रूपं
यच्च रिपौ रामे निःशङ्कः निर्भयः विहरसि का मे साशङ्कता
त्वथीति तदेतदुभयमपि न चिरं क्षेमङ्करं कल्याणकरं क्षेमप्रिय
मद्रोप्तेति खच् ॥ १३१ ॥

१० म०

यदित्यादि । परस्त्रीभोगहरणं यत्स्वधर्ममात्मीयमाचारं
धर्मरहितं दुर्वलमसारं प्रत्यपद्यथाः प्रतिपन्नवानसि यच्च रामे
रिपौ त्वं निःशङ्कः निर्भयः का मे साशङ्कता त्वथीत्युक्तवान् तदेत
दुभयं चिरं क्षेमङ्करं कल्याणदायकं न भविष्यति क्षेमप्रियमद्रो
त्कुर्वेति खः ॥ १३१ ॥

अश्वयादिविभिन्नानां यथा सख्यमनीषितं । नैषी
विरोधमप्येवं सार्द्धं पुरुषवानरैः ॥ १३२ ॥

अश्वेत्यादि । यथा नरादीनां अश्वयादिभिर्दूरविभिन्नत्वात् अ० म०
सख्यमनीषितं आप्तुमनिष्टं एवं पुरुषवानरैः सार्द्धं विग्रहमपि
नैषीः नेष्टवानसि ॥ १३२ ॥

अश्वयेत्यादि । ब्रूहि दूरविभिन्नानामित्यादि यदुक्तं तदुक्तं भ०
रमिदं अश्वयादिविभिन्नानां नरवानररक्षसां यथा सख्यमनी
षितं नेष्टं विरोधमप्येवं पुरुषवानरैः सह नैषीः न इच्छ
मायेमे टी ॥ १३२ ॥

विराधं तपसां विघ्नं जघान विजितो यदि । वरो
धनुर्मृतां रामः सकथं न विवक्षितः ॥ १३३ ॥

विरेत्यादि । तपसां विघ्नं विराधं विहन्यतेऽस्मिन्निति घञर्थे अ० म०
विधानमिति कः तादृक् क्लेनापि हन्तुं न दोषायेति दर्शयति
धनुर्मृतां वरः श्रेष्ठः सन् विजितोऽभिभूतोऽपि रामो यदि जघान
कथं न विवक्षितः यतो राममप्यसौ जितवान् ॥ १३३ ॥

विराधमित्यादि । एकोदाभ्यामिति यदुक्तं तदुत्तरमाह भ०
धनुर्धराणां श्रेष्ठोऽपि रामः आदौ विजितोऽभिभूतोऽपि सन्
रक्षात्तपसां विघ्नमन्तरायं विराधं यदि जघान तदा कथं न

विराधोन विवक्षितः न प्रसिद्धः अपि तु विवक्षितएव हराम
इत्यन्ये विद्वन्तेऽस्मिन्निति विघ्नः अभिधानादाधारे ढक् ॥ १२२ ॥

प्रणश्यन्नपि नाशक्रोदत्येतुं वाणगोचरं । त्वयै
वोक्तं मद्यामायोमारीचोरामहस्तिनः ॥ १२४ ॥

ज०म० प्रणेत्यादि । मारीचः प्रणश्यन्नपि पलायनपरोऽपि सन् महा
मायः कनकमृगरूपधारितात् रामहस्तिनः रामोहस्तीव तस्य
वाणगोचरं वाणपदवीं अत्येतुं अतिक्रमितुं नाशक्रोत् न शक्तवा
निति त्वयैवोक्तं ममारेत्यभिदधता न मया यदि शक्रोति अति
क्रमितुं न ममार ॥ १२४ ॥

भ० प्रणश्यन्नित्यादि । मन्त्रियोगाच्च मारीचइत्यादि यदुक्तं
तदुत्तरमाह महती माया यस्य समारीचः प्रणश्यन्नपि पलाय
मानोऽपि रामहस्तिनोवाणगोचरं वाणपदवीं अत्येतुं अतिक्रमितुं
न अशक्रोत् न शक्रोऽभूत् इति तु त्वयैवोक्तं रामोहस्तीव वलव
त्तात् एतेन रामस्य धन्विश्रेष्ठत्वमस्येवेति सूचितं ॥ १२४ ॥

अन्यासक्तस्य यदीर्यं न त्वं सारसि वासिनः । मूर्च्छा
वासमतः सन्ध्यां भुवं तदाङ्गपीडितः ॥ १२५ ॥

अन्येत्यादि । सन्ध्यादेवतां नमनो अन्यासक्तस्य वासिनो यदीर्यं
यामर्थं तत् भुवमवस्थं तं न सारसि न चित्तचसि कुतः वाङ्गपीडितः

सन् मूर्खावान्जातः अतएव न स्मरसि येनैवमुक्तवानसि ॥ १३५ ॥

अन्येत्यादि । निजघानान्यसंसक्तमित्यादि यदुक्तं तदुत्तरं भ०
माह अन्यासक्तस्य वासिनोयदीर्यं तत्त्वं भुवं न स्मरसि कीदृ
शस्त्वं सन्ध्यां नमतोबन्द्मानस्य तस्य वाङ्मयीकितः सन् मूर्खा
वान् एतेन वासिबधेऽपि महत्त्वमस्तीति सूचितं ॥ १३५ ॥

असदन्धुबधोपपन्नं विमुञ्च बलिविग्रहं । सीतामर्पय
न गत्वा कोषदण्डात्मभूमिभिः ॥ १३६ ॥

निजघानान्यसंसक्तमिति उपसंहरन्नाह असदित्यादि । यतो ज० म०
बलवद्भोऽपि बलीयान् रामः तस्मादलिना रामेण सह विग्रहं
मुञ्च त्यज कीदृशं बन्धुबधोपपन्नं प्रथमतो ज्ञातिविनाशेन विदित
मित्यर्थः उपपन्नयत इत्युपपन्ना इगुपधेति कः बन्धुबधस्योपपन्नेति
सः उपपन्नोपक्रममिति नपुंसकलिङ्गता तत्सामानाधिकरण्याद
सदिति नपुंसकलिङ्गता नन्तये प्रणामार्हे कोषदण्डात्मभूतिभिः
सह सीतामर्पय ॥ १३६ ॥

असदित्यादि । तस्मात् बलिना रामेण सह विग्रहं विरोधं भ०
विमुञ्च त्यज कीदृशं असतां बन्धूनां बधस्य उपपन्नं प्रथमतो ज्ञा
तिबधेनावेदितमित्यर्थः उपपन्नयते यत इत्युपपन्नात इति कः
परमते उपपन्नोपक्रमयोरादिकथने क्लीबत्वं तस्मिन् असतां बन्धूनां
बधस्य उपपन्ना प्रथमतो ज्ञानं यस्यादिति वङ्गभीतिः एतेन राम

वसु बन्धुबधोन भविष्यतीति यत् शानमासीत् वसिष्ठिपदेन
तदभावदति सूचितं तस्मात् नमस्ये प्रणम्ये रामे कोषादिभिः
सीतां समर्पय ॥ १३६ ॥

स्फुटपरुषमसङ्गमित्यमुच्चैः सदसि मरुत्तनयेन
भाष्यमाणः । परिजनमभितोविलोक्य दाहं दशव
दनः प्रदिदेश वानरस्य ॥ १३७ ॥

इति प्रकीर्णकाः ॥

इति भट्टिकाव्येऽशोकवनप्रभञ्जनं नाम नवमः
सर्गः ॥ ८ ॥

अ० म० स्फुटेत्यादि । इत्थं स्फुटपरुषं उक्तप्रकारेण स्फुटं स्पष्टं
परुषं कृत्वा अतएवासङ्गं सोढुमशक्यं उच्चैर्महता ध्वनिना सदसि
सभायां मरुत्तनयेन भाष्यमाणोऽभिहितः इत्थमित्यनेन वस्तुनः
परिषमापितत्वात् तेन वर्त्तमानसामीप्यदिति सट् परिजनम
भितः उभयपार्श्वे स्थितान् भृत्यान्विलोक्य वानरस्य दाहं प्रदि
देश आदिष्टवान् ॥ १३७ ॥

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलायामधिकारकाख्ये चतुर्थः
परिच्छेदः । काव्यस्य माहृतिषंयमोनाम नवमः सर्गः ॥ ८ ॥

अ० म० स्फुटेत्यादि । इत्थमुक्तप्रकारेण स्फुटं स्पष्टं परुषं कृत्वा
अतएवासङ्गं उच्चैर्महता ध्वनिना सदसि सभायां मरुत्तनयेन

चनूमाता भाष्यमाण्डतः सन् अभितुभयपार्श्वे परिजनं
विकीर्ण दशवदनोरावणोवागरस्य दाहं प्रदिदेश आदिष्टवान्
॥ ७१३ ॥ इति प्रकीर्णकाः ॥

इति सदैवहरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गमल्लीकात्मजश्री भरत म०
सेनविरचितायां भट्टिटीकायां मुग्धबोधिन्यां नवमः सर्गः ॥ ६ ॥

समाप्तमधिकारकाण्डं ॥

अथ सवल्कदुकूलकुथादिभिः परिगतोच्चलदुद्धत
वालधिः । उदपतद्विवमाकुललोचनैर्नृरिपुभिः सभयै
रभिवीक्षितः ॥ अनुप्रासवत् ॥ १ ॥

शब्दलक्षणमुक्तमपि लक्षयन् काव्यलक्षणार्थं प्रसन्नकाण्डमु ज०म०
अथ काव्यस्यात्र प्रसन्नत्वात् प्रथमश्चेदं लक्षणं यत्प्रसन्नतानाम
अविद्वदङ्गनावालप्रतीतार्थं प्रसन्नवदिति शब्दलक्षणं पुनः प्रकीर्णं
मेव द्रष्टव्यं तत्रास्मिन् काण्डे चत्वारः परिवेष्टाः अलङ्कार
माधुर्यप्रदर्शनदोषाः भाषासमावेशश्चेति तत्रालङ्कारोदिविधः
शब्दालङ्कारोऽर्थालङ्कारश्चेति तत्र पूर्वोदिविधः अनुप्रासोऽयम
कश्चेति उभयं दर्शयन्नाह । अथेति । अथ दाहादेशानन्तरं स
वानरोविद्यदाकाशमुदपतत् उत्पतितवान् वल्कं अङ्गुलं शूलक
चलकोल्कारिति निपातनं आदिशब्दादन्यैरपि मुञ्चादिभिः परि
गतः परिवेष्टितः अलङ्कुतजर्झीकृतोवालधिः पुङ्गवस्य सः
नृरिपुभिः राक्षसैः सभयैराकुललोचनैरभिवीक्षितः किमयमनु
शास्यतीति अनुप्रासवदिति अनुप्रासोऽयस्मिन्विद्यतइति तस्य च
लक्षणं वल्कपुष्पवर्णविन्यासमनुप्रासं प्रसन्नतइति ॥ १ ॥

भ० अथ प्रकीर्णकशब्दलक्षणमुक्तं काव्यं लघुदन् प्रसन्नकाय
 मारभते काव्यस्यात्र प्रसन्नत्वात् प्रसादः शब्दार्थशोर्गुणविशेषः
 तत्रास्मिन् काण्डे चत्वारः परिच्छेदाः असङ्कारस्य माधुर्या
 दिगुणस्य भाविकस्य भाषासमावेशस्य च दर्शनात् काव्यशो
 भावैककोऽसङ्कारः सच द्विविधः शब्दालङ्कारोऽर्थालङ्कारश्च
 तत्र पूर्वोद्विविधः अनुप्रासोऽयमकश्च तत्र प्रथममनुप्रासशब्दा
 लङ्कारं प्रदर्शयति । अथेत्यादि । दाहादेशानकारं सवानरो
 वियदाकाशं उदपतत् उद्गतवान् कीदृशः बल्कैस्तद्विशेषतः
 भिर्दुकूलैः चामैः कुथैश्चिकम्बलैः आदिशब्दात् कुशादिभिश्च
 परिगतो वेष्टितः ज्वलन् उद्गतजर्झीकृतो बालधिः पुङ्गवस्य सः
 तथा नृरिपुभिः राक्षसैरभिवीक्षितः अभिमुख्येन भाक्षितः कीदृशैः
 किमयं करिष्यतीति सभयैस्त्रासयुक्तैः अतएव आकुललोचनैः
 आकुलानि दत्तस्ततः परिचिन्तानि शोचनानि येषां बल्कं
 बल्कलमस्त्रियामित्यमरः कार्पासं वादरं ग्रीकं दुकूलाद्यञ्च
 बल्कलमित्यमरमाला कुयपदस्थाने कुत्रपदं केचित्पठन्ति बाल
 हस्तस्य बालधिरित्यमरः द्रुतविलम्बितनामवृत्तमिदं तल्लक्षणं
 यथा द्रुतविलम्बितमाह नभौभराविति । अनुप्रासवदिति अनु
 प्रासो विद्यतेऽस्मिन्निति मोक्षमङ्गपादतुरिति वतुः वर्षानुवृत्ति
 अनुप्रासः तथाच वर्षानामनुवृत्तिर्या नातिदूरान्तरवृत्तिः ।
 अनुप्रासः सतेनैव सनाथा काव्यपद्धतिरिति । बह्वपवर्षविन्यास
 मनुप्रासः प्रसन्नतदिति च अनुप्रासोद्विविधउद्गटानुप्रासश्चैका

मुप्रासश्च अनेकस्य वर्षस्य सहस्रादृष्टं हेकानुप्रासः स एवो
त्कृष्टत्वादिह प्रदर्शितः ॥ १ ॥

रणपण्डितोऽग्न्यविवुधारिपुरे कलहं स राममहितः
कृतवान् । ज्वलदग्निरावणगृहञ्च बलात्कलहं स
राममहितः कृतवान् ॥ युक्पादयमकं ॥ २ ॥

यमकस्यापि लक्षणं तुल्यश्रुतीनां भिन्नानामभिधेयैः परस्परं । ज० म०
वर्णानां यः पुनर्वादो यमकन्तन्निरूप्यत इति तदनेकविधं दर्शय
आह । रणेति । स कपिः वियदुत्पतितो राममहितो रामपूजितः
रणपण्डितो युद्धकुशलः अग्न्यविवुधारिपुरे अग्न्यो विबुधः इन्द्रः
तस्य योरिपुर्द्विगाननस्तस्य पुरे लङ्कायां कलहं कृतवान् कलहं
शान् रमयतीति कलहं सरामं रमेर्ष्यन्तात्कर्षण् तादृशं राव
णगृहं बलाद्द्वार्यमाणोऽपि ज्वलदग्निं दीप्यमानपावकं कृतवान्
कृतं विधत्ते यस्येति कृतापेक्षीत्यर्थः । अहितः शत्रुः युक्पादय
मकमिति युजोर्दितीयचतुर्थयोः पादयोर्यमितत्वात् ॥ २ ॥

अथ यमकान्युच्यन्ते तल्लक्षणं यथा तुल्यश्रुतीनां भिन्नानाम
भिधेयैः परस्परं । वर्णानां यः पुनर्वादो यमकं तन्निरूप्यत इति
अस्य भेदावहवः काव्यप्रकाशादौ दर्शिताः केचनान्ये दर्शिताः
तत्र प्रथमं युक्पादयमकं दर्शयति रणेत्यादि । अथ स अग्न्यस्य
विवुधस्य इन्द्रस्य योरिः युद्धद्विगाननः तस्य पुरे लङ्कायां स

कपिः कलहं युद्धं कृतवान् रावणस्य गृहं ज्वलदग्निं दीप्यमानं
 यावत्कं बलादार्यमाणोऽपि कृतवान् चकार रावणयुद्धं कीदृशं
 कलहं सरामं कलहं सेन कादम्बेन राममभिरामं कलहं सान्
 रमते रमयतीति अन्तर्भूतव्यर्थाद्रमेः ङात्पण्डिति षष्वा कल
 हं सरामनोऽचेत्याधारे घञ्वा यद्वा बलेन रूपेण अतोऽतन्मयो
 गच्छन्त्यः कलहं सरामाराजपत्न्योयत्र युद्धे तत्तथा स कीदृशः
 रणपण्डितः युद्धकुशलः राममहितः रामेण महितः पूजितः
 महपूजे शार्चेकार्थेत्यादिना वर्त्तमानविहितः क्षोभृतकस्य बाधक
 इति केचित् वस्तुतस्तु भूते कर्मणि क्तः व्यनुबन्धादिभ्यो वर्त्तमान
 क्तेनातोतक्तस्य बाधेन प्रमाणमिति कातन्मटीकाकृताप्युक्तं
 अहितः ब्रचुरर्थाद्राक्षसानां अस्य विष्णोरामरूपस्य हितइतिवा
 कृतवान् कृती कार्यज्ञः हिंसावान् वा बलं गन्धरसे रूपेस्त्वा
 मनि सौख्यसैन्ययोरिति रमसः कलहंसस्तु कादम्बे राजहंसे
 नृपोत्तमेइति कृतं युगेऽपि हिंसायां पर्याप्ते विहिते कुल्लेइति
 विश्वः युक्पादयमकमिति युजोर्द्वितीयचतुर्थयोः पादयोर्धम
 क्तित्वात् तथाच द्वितीये च चतुर्थे च यमकं यच्च दृश्यते ।
 युक्पादयमकं तत्तु विज्ञेयं कविपुङ्गवैरिति ॥ २ ॥

निखिलाभवन्न सहसा सहसा ज्वलनेन पूः प्रभ
 वता भवता । वनिताजनेन वियता वियतात्रिपुरापदं
 नममिता गमिता ॥ पादान्तयमकं ॥ ३ ॥

निखीत्यादि । ज्वलनेनाग्निना प्रभवता दृष्टिगृहता भवता ज०म०
समुत्पद्यमानेन सहसा तत्क्षणं पूः पुरी निखिन्ना सर्वा न सहसा
अभवत् क्षानन्दा न जाता हासस्यानन्दकार्यत्वात् एवमुक्तं खन
इषोर्वेत्यपि रूपं वनिताजनेन विद्यता नभसा विद्यता भयादि
तस्ततो गृहता त्रिपुरापदगमिता प्रापिता पूः त्रिपुरेऽपि दृष्ट
मानेषु भयादितस्ततो जनो गतः नगन्तिकूटपर्वतमिता सती ।
पादान्तयमकमिति पादान्तेषु यमितत्वात् ॥ ३ ॥

निखिलेत्यादि । ज्वलनेनाग्निना सहसा तत्क्षणं निखिन्ना भ०
सकक्षा पूर्वोक्ता सहसा हास्यसहिता नाभवत् किन्तु समोकाभवत्
हासस्यानन्दकार्यत्वात् ज्वलनेन कीदृशेन प्रभवता दृष्टिं गृहता
भवता उत्पद्यमानेन पूः कीदृशी वनिताजनेन त्रिपुरापदं
त्रिपुरसम्बन्धिनीमापदं विपत्तिं गमिता प्रापिता स्त्रीजनेन
कीदृशेन विद्यता गगनपथेन विद्यता गृहता भयात् पलायमा
नेन यथा हरशराग्निना संदह्यमानेषु त्रिपुरेषु भयादनिता
इतस्ततो गच्छन्ति तथाचापीति भावः ज्वलनेन त्रिपुरापदं
गमिता वनिता जनेनोपलक्षितेति केचित् पुनः कीदृशी नगं त्रिकू
टपर्वतं इता प्राप्ता नगेन मिता परिक्षिप्तेति वा हसेरलि हसः
विपूर्वादिषुः शब्दः बोलईलवदित्यस्यादा ईलकान्तिगतिव्याप्ति
क्षेपप्रजनसादनेदति प्रमिताचरानाम् वृत्तं तत्क्षणं यथा
प्रमिताचरा यजसवैः कथितेति पादान्तयमकमिति पादचतुष्ट
यान्ते यमकितत्वात् ॥ ३ ॥

सरसां सरसां परिमुच्य तनुं पततां पततां ककुभो
वज्रशः। सकलैः सकलैः परितः करणैरुदितैरुदितै
रिव खं निचितं ॥ ४ ॥ पादादियमकं।

ज. म. सरसामित्यादि। सरसां तोयाश्रयानां तनुं शरीरं सरसां
षाद्रां परिमुच्य चासात्पक्वा पततां पचिषां वज्रशः वज्रान्वा
रान् ककुभोदिशः पततां गच्छतां उदितैः शब्दितैः वदेर्यमादि
त्वात्समसारणं सकलैः समस्तैः सकलैः माधुर्यवद्भिः कलशब्दस्य
गुणमात्रवृत्तित्वात् तदति वर्तते ततश्च सहशब्देन समासो
भवति करणैः कारुण्यजनकैः रुदितैरिव क्रन्दितैरिव परितः
समन्तात् समाकाशं विततं व्याप्तं। पादादियमकमिति पादा
नामादौ यमितत्वात् ॥ ४ ॥

भ. सरसामित्यादि। सरसां जलाश्रयानां सरसां आर्द्रां सिग्धां
तनुं शरीरं गलाश्रयमध्यं परिमुच्य भयात् त्यक्त्वा वज्रशोवज्रान्
वारान् ककुभोदिशः पततां गच्छतां पततां पचिषां उदितैः
शब्दितैः समाकाशं परितः सर्वतोनिचितं व्याप्तं रुदितैरिव क्रन्दि
तैरिव सकलैः समूर्धैः सकलैरव्यक्तमधुरैः कलशब्दोऽव धर्म
वचनः किम्वा सर्वैरुदितैर्बचनैरव्यक्तमधुरध्वनियुक्तैरित्यर्थः
वाक्यसमुदायस्यावयवयोगात् करणैः कारुण्यजनकैः केचिन्तुः
सरसां सम्बन्धिनां पततां सरसां तनुं परिमुच्य भयात् प
थेत्याहुः वदेः तौ ग्रहस्यपाद्योरिति निः ताडकनामद्वयं

तद्वचनं यथा वद तोटकमभिसकारयुतं । पादादियमकमिति
चतुर्थी पादानामादौ यमकितत्वात् ॥ ४ ॥

न च काञ्चन काञ्चनसद्गतिं न कपिः शिखिना
शिखिना समयौत् । न च न द्रवता द्रवता परितो
हिमहानकृता न कृता कचन ॥ पादमध्ययमकं ॥ ५ ॥

नचेत्यादि । काञ्चनसद्गतिं सौवर्ण्यगृहसंहतिं काञ्चन काञ्चि ज०म०
दपि शिखिना अग्निना शिखिना ज्वालावता न कपिर्न च समयौत्
न च न मिश्रितवान् अपि तु संश्लेषं नीतवान् यौतैर्लङ्घि उतो
वृद्धिर्लुकि हलीति वृद्धिः क च कचिन्नाम हिमहानकृता हिम
हानस्य हिमापचयस्य कर्त्ता शिखिना जहातेर्भावे ल्युट् न च न
द्रवता न च न विसर्पता अपि तु द्रतस्ततो गच्छता द्रवता द्रवभावः
परितः । न कृता किन्तु कृतैव काञ्चनसद्गतिरेतित्यर्थात् । पाद
मध्ययमकमिति पादानां मध्ये यमितत्वात् ॥ ५ ॥

नचेत्यादि । कपिर्हनुमान् काञ्चन काञ्चनसद्गतिं सौवर्ण्यगृह भ०
संहतिं शिखिना अतिशयितशिखायुक्तेन जाज्वल्यमानेन शिखिना
वह्निना न समयौत् इति न अवश्यमेव समयौत् मिश्रितवान् यत्न
मिश्रणेऽपि द्रव्यतोऽदेर्गिरिति त्रिः अभिधानात् विभक्त्य
किमसिद्धमाविश्येते हिमहानकृता वह्निना परितः सर्वतो
न द्रवता अपि तु गच्छता सता कचन कुत्रापि काञ्चनसद्ग

ईदृशता द्रवत्वं न कृता अपि तु कृतैव द्रुगता शब्द द्रवस्य भाव
इति तः हिमस्य क्षानं नाशं करोतीति क्षिप् क्षानमिति जहातेर
नटि रूपं । पादमध्ययमकमिति चतुर्णां पादानां मध्ये यमकित
त्वात् ॥ ५ ॥

अवसितं हसितं प्रसितं मुदा विलसितं ह्रसितं स्मर
भासितं । न समदाः प्रमदा हतसम्मदाः पुरहितं
विहितं न समीहितं ॥ चक्रवालयमकं ॥ ६ ॥

ज०म० अवेत्यादि । हसितं यत्प्रसितं सन्ततप्रवृत्तं नित्यप्रमुदितत्वा
त्तत्रत्यजनस्य तदग्निसङ्गमादवसितं अपगतं षोऽन्तकर्षणीत्यस्य
द्यतिस्थतीतीत्यं मुदा हर्षेण वदिलसितं शृङ्गारनिचेष्टितं लसितं
सिष्टमनुबद्धमिति यावत् स्मरभासितं मन्मथदीपितं ह्रसितं अल्पी
कृतं प्रमदाश्च स्त्रियः न समदाः सदृशा न जाताः हतसंमदाः
ध्वस्तहर्षाः प्रमदसंमदौ हर्षदति निपातनं यच्च पुरहितं पुरानु
कूलं समीहितं कर्तुरोषितं तन्न विहितं नानुष्ठितमित्यर्थः । चक्र
वालयमकमिति मण्डलाकारेण यमितत्वात् तथाहि इथो
ईथोः पदयोरन्यवर्णानां नेमिवदवस्थितत्वात् मध्यस्ववर्षस्या
विसदृशस्य नेमिवदिति । तथा चास्य सञ्चयं पदानामवसाने तु
वाक्ये स्यान्मुख्यवर्णता । प्रतिपादं भवेद्यच्च चक्रवालयं तदुच्यते इति
॥ ६ ॥

अवेत्यादि । मुदा हर्षेण यद्वसितं हास्यं प्रसितं अत्यन्तं म०
 प्रवृत्तमासीत् तदवसितं विनष्टं तच्चत्यलोकानामप्रमुदितत्वात्
 पोषणाग्रे अकर्णकत्वात् गत्यर्थादेत्यादिना कर्त्तरि क्तः दोषो
 मास्थामिति डिः प्रसितमिति विन्गञ्त्वन्धे इत्यस्य रूपं किञ्च
 मुदा यत् विलसितं विलासः शृङ्गारचेष्टितं स्मरेण कामेन
 भासितं उद्धीपितं लसितं संक्षिप्तमासीत् तदप्यवसितमिति सम्बन्धः
 लषस्त्रिषिक्रीडे व्रसितमिति पाठे विलसितमल्योभूतं प्रमदाद्य
 स्त्रियोन समदाः न सदपाः यतोहतसम्पदानवृद्धर्षाजाताः
 घञलनटइति मदेरल् यच्च पुरहितं नगरानुकूलं समीहितं
 कर्त्तुमिष्टं तन्न विहितं नानुष्ठितं । चक्रवालयमकमिति मण्डला
 कारेण यमकितत्वान्तथाहि सर्वेषां पादानां अन्यवर्णानां सह
 जतया नेमिवद्वस्थितत्वात् मथ्यस्ववर्णस्य च विसदृशस्य नाभि
 वदवस्थितत्वात् । मण्डलाकारतालक्षणं यथा पादानामवसाने
 तु सर्वे । तुल्यरूपता । प्रतिपादं भवेद्यत्र चक्रवालं तदुच्यते
 इति ॥ ६ ॥

समिद्धशरणा दीप्ता देहे लङ्का मतेश्वरा । समिद्ध
 शरणादीप्ता देहे लङ्कामतेश्वरा ॥ समुद्रयमकं ॥ ७ ॥

समिद्धेत्यादि । देहे अभ्यन्तरभागे समिद्धशरणा उज्जलवृक्षा ज०म०
 ततएव दीप्ता शोभावती लङ्का पुरी मतेश्वरा ज्ञातमहादेवा
 तन्नाम्नदेवस्य नामापि न वृक्षते समिधोदधति ज्ञतवन्तोवेति

समिद्धाश्च वयः पूर्वसादातोऽनुपसर्गे करति कः द्वितीयसादन्ये
 अपि दृश्यत इति उः अपिशब्दस्य सव्यापाधिव्यभिचारार्थत्वात्
 धात्वन्तरादपि भवति झपोऽन्यतरस्यामिति पूर्वसवर्णः तान्
 शृण्वन्ति हिंसन्तीति कृत्यलुटोवज्जलमिति कर्त्तरि लुट् समि
 द्भ्रशरणाराचसाक्षान् दानमानाभ्यामादीपयति प्रोत्साहय
 तीति क्तिप् समिद्भ्रशरणादीप् तेन रावणेन ताव्यते पात्यत इति
 तावतेः कर्मणि कारके विवक्षिते संपदादिदर्शनात् क्तिप् वेरष्ट
 त्तस्येति लोपात्पूर्व्व लोपोऽर्थोऽर्थस्येति लोपः समिद्भ्रशरणादीप्ता
 रावणस्य पालनीया समिद्भ्रशरणादीप्ता लङ्का देहे दग्धा अल
 ङ्कामोऽस्येत्यलङ्कामः तद्भावः अलङ्कामता तस्यामलङ्कामतायां
 पर्याप्तेकायां ईश्वरा लङ्का सर्व्वेकासम्पादनात् । समुद्रयमक
 मिति समुद्राकारेण यमितत्वात् पादद्वयोरर्द्धद्वययोश्च संपुट
 वत्सादृश्यात् ॥ ७ ॥

भ० समिद्धेत्यादि । लङ्का देहे दग्धा अर्थात् हनूमता कर्मणि ङी
 कीदृशी देहे अभ्यन्तरभागे समिद्भ्रशरणा उज्ज्वलवृष्टा शरणं
 वृष्टरश्मिचोरित्यमरः अतएव दीप्ता शोभावती मतेश्वरा मते
 ज्ञात ईश्वरो महादेवो यस्यां तत्रान्यदेवस्य नामापि न ज्ञायते
 इति भावः मतः पूजित इति वा पुनः कीदृशी समिद्भ्रशरणादीप्ता
 समिधा दधातीति आदत्तत्वात् हनजनादिति उः किम्वा समिधो
 जुहोतीति तेनैव गमादित्वात् उः समिद्धो मुनिः तं शृण्वन्ति हिंस
 न्तीति समिद्भ्रशरणाराचसाः शृण्वन्ति हिंसने कभावेमी इति कर्त्त

अथ नटनद्यादित्वादा तान् मानदानाभ्यामादीपयतीति कर्त्तरि
 किप् समिद्धशरणादीप् रावणः तेन ताय्यते पात्यते इति कर्मणि
 किप् तायुडपालनसन्तत्योः योर्लोपोद्वयइति यलोपः समि
 द्धशरणादीपोरावणस्य पालनीयेत्यर्थः किम्वा समिद्धानां दीप्ति
 मतां देवादीनां शरणेन हिंसनेन अदीपं दीप्यभावं तायते पाल
 यति सन्तनुते वेति भावे किप् दीपमं दीविति भावे किप् पश्चान्नञ्
 समासः अलङ्कामतेश्वरा अलङ्कामतायां यथेष्टेकायां ईश्वरा
 सर्वेकायाः सम्पादयित्रीत्यर्थः अलमत्यर्थः कामोऽस्य अलङ्कामः
 तस्य भावोऽलङ्कामता तस्यामीश्वरेति सप्तमीसमासः वरप्रत्य
 यान्तादीश्वरशब्दात् स्त्रियामत आवित्याप् भवत्येव श्रीणादिक
 वरदप्रत्ययान्तात्तु ईप् प्रत्ययइति बोध्यं श्रीपतिस्वरसात् नदा
 दावीश्वरशब्दं विभावया पठन्त्यन्ये श्रीणादिरयमित्यपरे यदा
 लङ्काभिः कुलटाभिर्मतः पूजितईश्वरोयत्र यदा अलमत्यर्थं
 कामत ईषन्मतईश्वरोयत्र कोरीषदर्थेइति कुब्दस्य कादेशः
 लङ्कारचःपुरी शाखा उमकिनो कुलटासु चेति विश्वः । समुद्रया
 कमिति द्वयोर्द्वयोः समुटाकारेण यमकितत्वात् तथा
 इदमद्वयः अर्द्धं पुनरावृत्तं जनयति यमकं समुद्रकं नामेति
 अर्द्धाभासः समुद्रः स्यादिति दण्डो ॥ ७ ॥

पिशिताग्निनामनुदिशं स्फुटतां स्फुटतां जगार
 परिविकलता । कलता जनेन वज्रधाचरितं चरित
 महत्त्वरचितं महता ॥ काञ्चीयमकं ॥ ८ ॥

ज०म० पिशिताग्निनामित्यादि। पिशिताग्निना मांसाग्निना राक्षसा
 नामनुदिशन्दिशिदिशि अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यदिति टश्
 स्फुटतां पलायमानानां परिविक्रलता स्फुटतां स्पृष्टतां जगाम
 जनेन चेतरेण क्लृप्ता चलता महता शौर्यादिगुणयुक्तेनापि
 सता चरितं चेष्टितं वज्रधा वज्रप्रकारं तन्महत्त्वरहितं महता
 विकलमाचरितं अनुष्ठितं भयात्। काञ्चीयमकमिति रसनाका
 रेण यमितत्वात् तथाच पादस्थान्ते परस्यादौ च सदृशो विन्यासः
 ॥ ८ ॥

भ० पिशितेत्यादि। पिशिताग्निनां राक्षसानां परिविक्रलता
 व्याकुलता स्फुटतां स्पृष्टतां जगाम किङ्कर्षतां अनुदिशं दिशि
 दिशि स्फुटतां पलायनेन विकाशं गच्छतां स्फुटशिविकाशे अनु
 शब्देन वीषायामव्ययीभावे शरदिपाठयदिति अ प्रत्ययः महता
 शौर्यादिगुणयुक्तेनाप्यपरेण जनेन क्लृप्ता चलता महत्त्वरहितं
 माहात्म्यविवर्जितं चरितं चेष्टितं वज्रधा वज्रप्रकारैराचरितं कृतं
 भयात् क्लृप्तकलचाले। काञ्चीयमकमिति रसनाकारेण यमकित
 तात् तथाच एकस्थान्तेऽपरस्यादौ सदृशं दृश्यते चेदि। तत्काञ्ची
 यमकं नाम ब्राह्मणं कविपुङ्गवैरिति एतदेव दण्डिना सन्दृष्ट
 मकमुक्तं तथाहि सन्दृष्टयमकस्थानमन्तादीपादयोर्द्वयोरिति
 ॥ ८ ॥

न मजानगजादयितादयिताविगतं विगतं ललितं
 ललितं प्रमदा प्रमदामहता महतामरुतं मरुतं
 ॥ यमकावली ॥ ८ ॥

नगजेत्यादि ॥ गजाहस्तिनः नगजाः पर्वतजाताः अतएव नगमः
 दयितादृष्टा न दयिताः न रक्षिताः दयतिरत्र रक्षणार्थः विगतं
 वीमां यक्षिणाङ्गतं गमनमपि विगतं नष्टं ललितं यदीक्षितं
 वस्तु तल्ललितं पीडितं प्रमदा योषित् प्रमदा प्रगतामदोयस्या
 इति प्रमदा हर्षशून्येत्यर्थः आमहता रोगपीडितेव आमोरोग
 इवशब्दलोपोऽत्र द्रष्टव्यः अमेन पीडिता पलायनहता वा
 अमोगत्यादिषु महतां शूराणां अरणं अविद्यमानयुद्धं मरणं
 विनाशनं समयात् सम्प्राप्तं यातेर्लङ्घि रूपं समयात् कालेन ।
 यमकावलीति यमकमाला ॥ ६ ॥

नगेत्यादि । गजाहस्तिनो न दयितान रक्षिताः जिदयङ् नगमः
 यक्षणेगतौ बधेदानेऽवने कीदृशाः नगजाः पर्वतजाः तेनोत्कृष्टा
 अतएव दयितादृष्टाः परञ्च विगतं वीमां यक्षिणां गतं गमनं
 विगतं विनष्टं अग्निदग्धपक्ष्मात् ललितमीक्षितं वस्तु हारभेदोवा
 ललितं चलितं भयाकुलजनसंसर्गादन्यत्र गतमित्यर्थः ललितं
 हारभेदेष्ट्यादीक्षिते चलितेऽपि चेति विश्वः प्रमदा नारी अप्रमदा
 प्रमदरक्षिता हर्षशून्या इत्यर्थः प्रगतमदा वा आमहता रोगपी
 डितेव इवशब्दार्थोऽत्र गम्यते अमक्रोगे घञ् यदा अमेन गम
 नेन हता पीडिता यदा अमेन दाहेन हाहाकारशब्देन वल्लिश
 ब्देन वा हता व्याकुला अमगतौ शब्दे महतां शूराणां अरणं
 युद्धरहितं मरणं समयात् कालवशात् समयात् सम्प्राप्तं यातेर्षी
 यदा महतां जनानां अह खेदेऽहुते निश्चये वा तां प्रमदां समया
 समीपे समयात् कालेन युद्धरहितं मरणं आत् आगतं यतिषां

तत्त्वगमनेदत्यस्मात् आङ्पूर्वात् क्तिप् स्त्रियं हित्वा घतो न
गच्छन्तीत्यर्थः । यमकावलीति यमकमाला तथाहि पदेषु यम
सर्वेषु सादृश्यं दृश्यते यदि । यमकावलिरुद्दिष्टा सिद्धा यमक
कोविदैरिति ॥ ६ ॥

न वानरैः परिक्रान्तां महद्भिर्भीमविक्रमैः । न वा
नरैः परिक्रान्तां ददाह नगरीं कपिः ॥ अयुग्मपाद
यमकं ॥ १० ॥

ज० म० नवेत्यादि । वानरैरन्यैर्महद्भिर्महाप्राणैर्भीमविक्रमैः असह्य
शैर्यैः प्रक्रादिभिः न पराक्रान्तां नावष्टुतां नगरीं लङ्कां नरैर्म
नुय्यैर्न च पराक्रान्तां विष्टुहीतां कपिर्हनुमान् ददाह दग्धवान् ।
अयुक्पादयमकमिति । प्रथमतृतीययोर्यमितत्वात् ॥ १० ॥

भ० नवेत्यादि । कपिर्हनुमान् नगरीं ददाह दग्धवान् नगरीं
कीदृशीं वानरैर्व्यालिसुग्रीवादिभिर्न पराक्रान्तां न गतां सर्वैर्भ
नुय्यैः कार्तवीर्यादिभिर्न पराक्रान्तां न विष्टुहीतां किम्वा अनरै
र्मानुष्यभिर्जैर्देवयक्षादिभिरपि न वा पराक्रान्तां न च विष्टुहीतां
कीदृशैर्महद्भिर्महाप्राणैर्भीमविक्रमैर्भीमशैर्यैः शिवतुल्यपरा
क्रमैर्वा । अयुक्पादयमकमिति । अयुजोः प्रथमतृतीययोर्यम
कितत्वात् ॥ १० ॥

द्रुतं द्रुतं वेङ्गिसमागतं गतं महीमहीनद्युतिरो
चितं चितं । समं समन्तादपगोपुरं पुरं परैः परैरप्य
निराकृतं कृतं ॥ पादाद्यन्तयमकं ॥ ११ ॥

द्रुतमित्यादि । अतुपुरं चितं दीवर्षष्टयसंख्या व्याप्तं तदङ्गि ज० म०
 समामृतं अग्निसंयुक्तं द्रुतं विलोमं द्रुतं प्रवाहेष प्रहृतं द्रुतं शीघ्रं
 अहीनया उत्कृष्टया द्युत्या तेजसा रोचितं भाषितं महीकृतं
 प्राप्तं अपगोपुरं अपगतपुरद्वारं अतएव समन्तात्सर्वतः समं
 तुल्यं कृतं परैः शत्रुभिः परैरपि उत्कृष्टैरपि शक्रादिभिरनिरा-
 कृतं अनभिभूतं सत् । पादाद्यन्तयमकमिति पादस्यादावन्ते च
 यमितत्वात् ॥ ११ ॥

द्रुतमित्यादि । पुरं लङ्कां समन्तात् सर्वतः समंभूमितुल्यं कृतं म-
 उच्चानां द्रुतत्वात् कीदृशं द्रुतं शीघ्रं द्रुतं द्रवीभूतं यतोवङ्गिसमा-
 गतं अग्निसंयुक्तं महीं भूमिं गतं प्रवाहेष प्राप्तं अहीनद्युतिरोचितं
 अहीनया उत्कृष्टया द्युत्या दीप्या रोचितं शोभितं अहीनद्युतिना
 रावणेन रोचितं अभिलषितमिति केचित् चितं स्वर्णं गृहादिभि-
 र्याप्तं अतएव चङ्गियोगे द्रवलमुक्तं अपगोपुरं अपगतपुरद्वारं
 परैरुत्कृष्टैरपि परैः शत्रुभिरिन्द्रादिभिरनिराकृतं अनभिभूतं
 द्रुतं शी । विलोमे च विद्राणे चाभिधेयवदिति विश्वः । पादाद्यन्तय-
 मकमिति पादस्यादावन्ते च यमकितत्वात् ॥ ११ ॥

नश्यन्ति ददर्श वृन्दानि कपीन्द्रः । हारीण्यवलानां
 हारीण्यवलानां ॥ मिथुनयमकं ॥ १२ ॥

नश्यत्यादि । अवलानां स्त्रीणां अवलानां अविद्यमानरश्मि ज० म०
 काणां वृन्दानि वनूहान् हारीणि हारवन्ति हारीणि अश्वत्थं

हरन्ति आवश्यके णिनिः चेतसद्व्यर्थात् नश्यन्ति पलायमानानि
सन्ति कपीन्द्रोददर्श । मिथुनचमकमिति पादद्वयस्य चक्रवाक
मिथुनवदवस्थितत्वात् ॥ ११ ॥

भ० नश्यन्तीत्यादि । कपीन्द्रोदनुमान् अवलानां स्त्रीणां वृन्दानि
समूहान् ददर्श दृष्टवान् कीदृशानि नश्यन्ति नाशं प्राप्नुवन्ति
पलायमानानि वा हारीणि हारयुक्तानि हारीणि मनोहारीणि
यद्वादित्वात् णिन् अवश्यं हरन्तीति आवश्यके णिन्निति परः
कीदृशानां अवलानां अविद्यमानरक्षकाणां अतिरुशानां वा ।
तनुमध्याह्नदः लक्षणं यथा त्वौचेत्तनुमध्या । मिथुनचमकमिति
पादद्वयस्य चक्रवाकयुगलवत् स्थितत्वात् ॥ १२ ॥

नारीणामपनुनुदुर्न देहखेदान्नारीणामलसलिला
हिरण्यवाप्यः । नारीणामनलपरीतपत्रपुष्पान्नारीणा
मभवदुपेत्य शर्म वृक्षान् ॥ वृन्तयमकं ॥ १३ ॥

ज० म० नारीत्यादि । अरीणां सम्बन्धिनीहिरण्यवाप्यः सुवर्णघटिता
वाप्यः नारीणां स्त्रीणां अग्नितापादेहखेदान्नापनुनुदुः नापनीत
वत्यः कुतः आरीणामलसलिलाः रीङ् स्ववर्णद्वयस्मादाङ्पूर्वा
त्स्वादयश्रोदितइति निष्ठा नलं आरीणङ्गतममलं सलिलं चासु
हिरण्यवापीष्विति वृक्षाद्येपेत्य गत्वा तासां शर्म सुखं नाभवत्
न जातं अनलपरीतपत्रपुष्पत्वादृक्षाणां आरीणां नारीणामिति
योगः सम्बन्धिनीनामित्यर्थः अरीणामिमा इति तर्ह्येदमित्यर्थः

तदन्तात् दिग्बाणजित्यादिना कीप् अत्र वृत्तानुपेत्य स्थिताना
मित्यथाहर्त्तव्यं अन्यथा समानकर्तृकत्वात् पूर्वकाखे क्लाम
त्ययो न स्यात् । वृत्तयमकमिति प्रतिपदं पुष्पफलस्यैव मूलेऽव
स्थितत्वात् ॥ १३ ॥

नारीणामित्यादि । हिरण्यवाप्यः सुवर्णखलनिर्मितदीर्घिकाना भ-
रीणां स्त्रीणां देहखेदान् अग्निसन्तापजनितान् न अपनुनुदुः नाप
नीतवत्यः हिरण्यवाप्यः कीदृश्यः आरीणामलसलिलाः आरीणं
द्रुतं अमलं निर्मलं सलिलं स्वर्णजलं यासु अग्नितेजसा स्वर्णघटि
ततीरस्य द्रुतत्वात् स्वर्णजलं तत्र जातमित्यर्थः आरीड्यचरणे
आङ्पूर्वात्कः सुल्वाद्योदिति नः किम्वा शुष्कत्वादारीणं ईष
द्रुतं जलं यासु रीगिवधेगतौ गत्यर्थत्वात् कर्त्तरि क्तः ज्ञादित्वात्
क्तस्य नः एतच्च आरीणां अरिसम्बन्धिनीनां तासां नारीणां
वृत्तान् उपेत्य समीपे गत्वा स्थितानां शर्मं सुखं नाभवत् न जातं
स्थितानामित्यथाहारात् समानकर्तृकता वृत्तान् कीदृशान् अन
लपरी पत्रपुष्पान् अनलेनाग्निना परीतं व्याप्तं पत्रञ्च पुष्पञ्च
येषां तान् अतएव न शर्मं नारीणां कीदृशीनां नारीणां आपो
नारादति प्रोक्तास्तत्र भवानां ततोवा आगतानां वरुणलोकादा
नीतानामित्यर्थः आरीणामिति अरिशब्दात् तस्येमादिति णः
शर्मं नाभवदित्यत्र पूर्वतो न अनुषज्यते केचित्तु अरीणां शत्रूणां
हिरण्यवाप्यदिति पूर्वत्र योजयन्ति नारीणां जलभवानामिति
न व्याचक्षते तस्मिन्ने पराद्धेऽपि नञ् विद्यते कचित्तु पुष्पान्नारीणा
मिति ननु प्रसङ्गो भवत् पाठोदृश्यते तत्र पूर्वोक्तव्याख्यायां न नञ्

मुपप्लव्य विद्यमानत्वात् केचित्तु आहपूर्वादर्शरीषादिकद्वय-
 त्वयः आ समन्तात् रीषां गच्छन्तीनामित्याहुः । प्रहर्षिणीकन्दः
 लक्षणं यथा व्याघ्राभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयमिति । वृन्तयमक-
 मिति प्रतिपादं पुष्पफलस्यैव मूले वृन्तवदवस्थितत्वात् तथाहि
 पादादौ सदृशं यस्य प्रतिपादं प्रदृश्यते । तद्वृन्तयमकं नाम
 कथ्यते कविपुङ्गवैरिति ॥ ११ ॥

अथ लुलितपतत्रिमालं रुद्रासनवाणकेशरतमालं ।
 सवनं विविक्तमालं सीतां द्रष्टुं जगामालं ॥ पुष्प-
 यमकं ॥ १४ ॥

ज०म० अथेत्यादि । दाहानन्तरं लुलितानां चलितानां पतत्रिणां
 पक्षिणां माला संहतिर्यस्मिन् तदनमशोकवनिफाख्यं सकपि-
 र्जगाम रुद्राः भग्नाः असनादयोयस्मिन्वने तत्रासनः पीतवालः
 वाणः यन्त्रिका केशरीनागकेशरोदेववल्लभोवा विविक्ताः शुचयो
 मालाः सज्जोयस्मिन् तद्विविक्तमालं सीतां द्रष्टुं अलं पर्याप्तौ सीतां
 द्रक्षामीति जगाम । पुष्पयमकमिति प्रतिपादं वृन्तादुपरि
 पुष्पमिवावस्थितत्वात् ॥ १४ ॥

ग० अथेत्यादि । अथ दाहानन्तरं सहनूमान् अलं पर्याप्तं
 सीतां द्रष्टुं वनं अशोकवनिकां जगाम वनं कीदृशं लुलितपत-
 त्रिमालं चलिता पतत्रिणां पक्षिणां माला संहतिर्यस्य

अथपि बभूवः प्राप्ते धानुस्वारस्य गुरुममनुविष्टं तथापि तथा या
 दान्तमोऽपि वेति वचनात्तस्य सधुत्वात् प्रथमपादे दादशमात्रा
 भवन्ति किन्तु भवति नेह विषमेजदत्यार्यायां प्राधिकं द्वतीयः
 गणस्याच मध्यगुरुत्वात् सप्तगणादीहनाजोनलक्ष्णटपेऽजो
 विषम इत्यत्र मञ्जः प्रशंसापरत्वमिति टीकाकृतोक्तं आपचमती
 यपञ्चसस्योद्गाणेन होदगुरुमजखा गुब्बिनीए गुणवहिश्रागहो
 देसिग्रन्थासेह इत्यनेन अप्राशस्त्योक्तत्वात् नतु विषमस्यजगणे
 लक्षणावहिर्भूता गाथा भवन्तीति वस्तुतः पचिमात्ममिति पाठः
 मध्ये तकारपाठोलेखकप्रमादात् रुग्नाभग्राश्रयनादयोयच
 वने असनः पीतसालः वाणोसिण्हीविशेषः केशरं हिङ्गुलिप्रोक्तं
 केशरोनागकेशरे सिंहहाटायां किञ्जलकपुन्नागवकुलेष्वपीति
 विषयः तमासः स्वनामख्यातः विविक्ताः पृथग्भूतामासाः सजः
 पङ्क्तयोयच तत्तथा विविक्तः स्यादसम्पृक्ते विविक्तः शुभपूतयोः ।
 चारवद्भिर्जिते धीरैर्विविक्तं रहसि स्मृतमिति विषयः । पुष्पयमक
 मिति . तिपादान्ते वृत्तोपरि पुष्पवत्स्थितत्वात् ॥ १४ ॥

घनगिरीन्द्रविलङ्घनशालिना वनगता वनजद्युति
 लोचना । जनमता ददृशे जनकात्मजा तरुमृगेण
 तरुस्थलशायिनी । पादादिमध्ययमकं ॥ १५ ॥

घनेत्यादि । तरुमृगेण कपिना जनकात्मजा ददृशे दृष्टा ज०म०
 जनतः निरन्तराः ये गिरीन्द्राः मेघसदृशावा तेषां यत्तद्वनं अति

क्रमशः तेन शालिना युक्तेन कपिना वनगता काननस्था वनजद्यु-
तिलोचना पद्मस्येव कान्तिर्यथोर्लोचनयोः ते तथाविधे लोचने
यस्याः नक्तोडादिवक्चदति ऊप् प्रतिषेधः जनमता जनेना
वबुद्धा पतिव्रतेश्चमिति मनुश्रवबोधनइत्यस्य भूते निष्ठायां रूपं
नलोकेति षष्ठीप्रतिषेधः कर्त्तरि तृतीया तस्याञ्च कर्तृकरणइति
समासः वर्त्तमाने तु मतिबुद्धीत्यादिना क्तप्रत्ययः कस्य च वर्त्तमान
इति षष्ठी तस्याञ्च क्तेन च पूजयामिति समासप्रतिषेधः स्यात्
तरुस्थलशायिनी तरुमूले यत्स्थलं तत्रैव शयाना सत्यपि शयने
तेन व्रतइति णिनिः । आदिमध्ययमकमिति पादानामादौ मध्ये
च घननवननतरुशब्दानां यमितत्वात् ॥ १५ ॥

भ० घनेत्यादि । तेन तरुमृगेण कपिना तरुस्थलशायिनी जन
कात्मजा ददृशे कर्मणि रूपं तेन कीदृशेन घनगिरीन्द्रविलङ्घन
शालिना घनानिविडाये गिरीन्द्राः पर्वतास्तेषां विलङ्घनं विद्य
तेऽस्येति अस्यर्थे शालिन्प्रत्ययोबोध्यइति शाब्दिकाः यदा तेषां
विलङ्घनेन शङ्कितुं शोभितुं शीलं यस्य शाडृस्त्राघायां णिनिः
उल्लयोरलयोऽस्येति लत्वं कीदृशी वनगता अशोकवनिकास्थिता
पुनः कीदृशी वनजद्युतिलोचना वने जले जायतेइति गमादित्वात्
उः वनजं पद्मं कैरवं वा तस्येव द्युतिर्यथोऽस्मादृशे लोचने यस्याः
सा वनं सलिलकाननइत्यमरः पुनः कीदृशी जनेन मता ज्ञाता
पतिव्रतात्वेन पूजिता वा नतु जनानामिति षष्ठी तथाचोक्तं कार
कषष्ठी न समस्यते इति न्यायात् ज्ञानेच्छापूजिति क्तः तद्योगे
प्राप्तापि न स्यात् अथास्यानित्यता च दृश्यतइति न्यायान्ति

यदा वर्त्तमाने क्रीणातीतकस्य बाधक इति अतीति वा कस्यच
चकारात् मनुबोधने धातूनामनेकार्यत्वात् पूजार्थेऽप्यस्य प्रयोगः ।
आदिमध्ययमकमिति प्रतिपादमादिमध्ययोस्तुल्यत्वात् ॥ १५ ॥

कान्ता सहमाना दुःखं च्युतभूषा । रामस्य वियुक्ता
कान्ता सहमाना ॥ विपथयमकं ॥ १६ ॥

कान्तेत्यादि । कान्ता कमनीया सहमाना वेदयमाना दुःखं ज०म०
वियोगजं च्युतभूषणा रामस्य कान्ता प्रिया वियुक्ता वियोगिनी
सहमाना सहमानेन वर्त्तत इति वेषसर्जनस्येति सभावविकल्पः
ददृश इति सम्बन्धः । विपथयमकमिति पादद्वयातिक्रमाद्विपथेन
विमार्गेण यमितत्वात् ॥ १६ ॥

कान्तेत्यादि । जनकात्मजा सीता कीदृशी ददृशे कान्ता भ०
कमनीया दुःखं वियोगजं सहमाना तत्रोद्देशं न करोतीत्यर्थः
च्युतभूषा अपगतभूषणा रामस्य कान्ता प्रिया वियुक्ता वियो
गिनी सहमाना मानेन वित्तसमुन्नत्या पूजया वा सहिता । विप
थयमकमिति पादद्वयातिक्रमाद्विपथेन विमार्गेण यमकितत्वात्
तनुमथाच्छब्दः ॥ १६ ॥

मितमबुद्धदुदारं तां हनूमान्मुदारं रघुवृषभसकाशं
यामि देविप्रकाशं । तव विदितविषादोदृष्टकृत्स्ना
मिषादः श्रियमनिशमवन्तं पर्वतं माल्यवन्तं ॥ मध्यान्त
यमकं ॥ १७ ॥

अ० म०

मितमित्यादि । मितं अस्याचरं अर्थावगाहं नीतीनां हनू
मान् मुदा हर्षेण युक्तः अवदत् कथितवान् किमित्याह अरं
श्रीघं हे देवि रघुवृषभसकाग्रं रामसमीपं माख्यवन्तं पर्वतं प्रकाशं
प्रकटं यामि तव विदितविषादो ज्ञातावसादः दृष्टकृत्स्नामिषादः
वीक्षिताशेषनिशाचरः आमिषं मांसमदन्तीति कर्षण्यण् वासरूपो
ऽस्त्रियामिति वचनात् अदोनन्नदति विट्प्रत्ययेनापोविकल्पेन
वाधनात् अयं शोभां अनिश्चमवन्तं रत्नन्तं पर्वतं । मध्यान्तय
मकमिति पादस्य मध्ये अन्ते च यमितत्वात् ॥ १७ ॥

भ०

मितमित्यादि । हनूमान् मुदा हर्षेण मितमस्याचरमुदारं
गभीरार्थं तां अवदत् किमित्याह हे देवि अरं श्रीघं रघुवृष
भस्य रघुश्रेष्ठस्य सकाग्रं समीपं माख्यवन्तं पर्वतं प्रकाशं यथास्या
त्तथा यामि तव विदितो ज्ञातो विषादोऽयेन विषादस्य नित्यभाषे
क्षत्वात् समासः दृष्टः कृत्स्नः सकल आमिषादोराचसोऽयेन च
तथा अनिश्चं सततं अयं शोभामवन्तं रत्नन्तं माख्यवन्तं नाम
पर्वतं । मध्यान्तयमकमिति मध्यान्तपादयोर्मितत्वात् । माखि
नीवृत्तं ॥ १७ ॥

तन्मतात्मको

उदपतद्वियदप्रगमः परैरुचिरमुन्नतिमत्पृथुसत्त्ववत्प्रतिवि
वत् । रुचिरमुन्नतिमत्पृथुसत्त्ववत्प्रतिवि
पदं दिषां ॥ गर्भयमकं ॥ १८ ॥

उदपतदित्यादि । विषदाकाग्रमुदपतत् उत्पपात परः ज०म०
 श्रुभिरप्रगमः अनभिभवनीयः गमेः यद्दृष्टनिश्चिनमस्येति
 कर्मण्यप कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्र विभावोपसर्गदति मण्डूकमुत्या
 सोपसर्गस्य प्रयोगे विभाषाषष्ठी रुचितं शोभितं
 वियन्निर्गलत्वात् अथवा अप्रगमोऽन्येषामित्यर्थात् परैरुत्कृष्टै
 रन्तरीक्षचारिभिः रुचितं दीपितं उन्नतिमत् उद्गाययुक्तं
 पृथुसत्त्ववद्भिः प्राणिभिर्युक्तं किं कृत्वा उदपतदित्याह वपुः शरीरं
 प्रतिविधाय कृत्वा रुचितान् तुष्टान्मोदयतीति रुचितमुत्पद्यते
 ऽचान्तर्भूतः द्विषां शत्रूणां भयदं नतिमत् तदानीं देवेषु कृत
 शिरःप्रणामत्वात् अथवा रुचितमेवाभीष्टमेव वपुः उन्नतिमत्
 विभूतिमत् पृथुसत्त्ववत् विस्तीर्णसत्त्ववत् सत्त्वगुणयुक्तं वा । गर्भय
 मकमिति द्वयोः पादयोर्मध्ये पादद्वयस्य यमितत्वात् ॥१८॥

उदपतदित्यादि । कपिर्विषदाकाग्रमुदपतत् उत्पपात म०
 कीदृशः परैः श्रुभिरप्रगमोऽनभिभवनीयः न प्रगम्यतेऽसा
 अप्रगमः यदा परैः सह नास्ति प्रकृष्टं गमनं यस्येत्यर्थः अतिशी
 र्गमितात् कीदृशं वियत् परैरुत्कृष्टैरन्तरीक्षगामिभिः रुचिरं
 नुमन्तीति कीदृशं उन्नतिमत् उद्गाययुक्तं पृथुसत्त्ववत् महाप्रा
 यत्नं उन्नतिमदिति सत्त्वविशेषणं वा किं कृत्वा उदपतदित्याह
 यामि देवि भयदं वपुः शरीरं प्रतिविधाय कीदृशं वपुः रुचि
 रमुत्पद्यते ॥ १८ ॥ दृष्टान् मोदतेदति किप् नतिमत् तदानीं देवेषु
 कृतप्रणामत्वात् । गर्भयमकमिति मध्यपादद्वयस्य यमितत्वात्
 ॥१८॥

वभौ मरुत्वान् विहृतः समुद्रो वभौ मरुत्वान् विहृतः
समुद्रः । वभौ मरुत्वान् विहृतः समुद्रो वभौ मरुत्वान्
विहृतः समुद्रः ॥ सर्व्वयमकं ॥ १६ ॥

ज० म० वभावित्यादि । मरुत्वान् हनुमान् पिटलेन मरुदिद्यते अस्तीति
कृत्वा अपदति वत् विविधं कृतं वनभङ्गादि कर्म यैन विविधं बाह
नतीति विहृतः दगुपधलक्षः कः वृष्टादीनां कंदकदत्यर्थः
समुद्रो मुद्रयाभिज्ञानेन वृष्टामयिना सह वर्त्तत इति समुत्थितितो
ममसि तेजःपुच्छदव वभौ दीप्यते सा इत्ययं प्रथमः पादः । तस्मिन्
तथाभूते मरुत्वानिन्द्रः अनुजीवितया मरुतो देवांश्च सन्तीति
कृत्वा विहृतः रावणपरिभवात् विहृतदेवाधिपत्यः विहृतः स च
समुद्रः मुद्रया अपरसा सह वर्त्तमानः समुपख्यमादति
वृत्तान्तः वभौ वृष्टवान् कपिना तावदिदं कृतं रामः पुनः समुलं
कृत्यतीति अनेकार्थत्वाद्वाक्यानां भातिरच तुष्टौ वर्त्तते इत्ययं
द्वितीयः समुद्रो जलनिधिः मरुत्वान् हनुमदुत्पतनजनितवायुना
युक्तः अतएव विहृतोऽतिक्रान्तमर्यादः वभौ बभूव अच वभाप्रा
प्रयुक्त इत्ययं तृतीयः सलोकपासो मरुत्वान् मरुभूतोऽस्मीति
युक्तः मरुत्वान् पूर्व्ववस्तुप मरुत्वानिति व्याख्याने जलांश्च जेतु
इति जङ्गलात् मुद्रो हर्षसा दाता पुत्रा मे सुखिनां वाक्यतीति मुद्र
राति ददातीति आतोऽनुपसर्गे कः विहृतो मन्द गतिः वभौ वाति
सा अच गती प्रयुक्त इत्ययं चतुर्थः अन्वयाच्च धर्मैषु विभावित्

आनिष्ठाभिहितं न कुर्वतीति तेन दीप्त्यर्थेव धीश्वः । धर्मय
मकमिति अनुपूर्वमपि पादानां बहुवचसात् ॥ १६ ॥

वभावित्यादि । मरुदायुः पितृत्वेन वेमगनितत्वेन वा विद्यते म०
यस्य सहनूमान् वभौ इष्टुमै इत्यन्वयः कीदृशः विविधानि
कृतानि घनमङ्गलदादाहादीनि येन सः समुद्रः मुद्रया प्रत्यभि
ज्ञानेन चूडामणिना सञ्चिन्तः मुद्रा प्रत्ययकारिणीति कोषः इति
प्रथमपादार्थः तस्मिंस्तथाभूते सति मरुत्वानिष्क्रान्तौ तुतोऽप
धातूनामनेकार्थत्वात् भातिरत्र तोषे कीदृशः विद्यतः पराभवात्
विगता क्रिया जगत्परिपालनरूपा यस्य सः समुद्रः मुद्राया
भिरसुरोभिः सञ्चित इति द्वितीयपादार्थः समुद्रः सागरोऽपि
वभौ चुकोप धातूनामनेकार्थत्वाद्भातिरत्र कोपे पुनः पुनर्वान
दीप्त्य सङ्गतात् कीदृशः मरुत्वान् मरुतो देवा विद्यन्ते यस्य सः
मरुतो पवनान्मरावित्यमरः अतएव विद्यतः अतिक्रान्तमर्थ्यादः
वीन् पश्चिः कृण्वन्ति वेष्टते इति विद्यतः कृती धवेष्टे पूर्ववत् क्रः
अतिक्रान्तमर्थ्यादत्वात् इति तृतीयपादार्थः वाचकत्वेन मरुच्छ
ब्दे विद्यते ऽस्य मरुत्वान् वायुर्वभौ वाति स्म भातिरत्र गत्यर्थः केचि
न्नु मरुदायुर्वान् गह्वन् वभौ सन्धेरनित्यत्वात् न तस्य दत्तं यदुक्तं
सन्धिरकपदे नित्यो नित्यो धातूपसर्गयोः । सूत्रेऽपि तथा नित्यः
प्रेषाच्च त्रिभाषिता इत्याहुः स्वमते सन्धेरनित्यत्वं सवातोऽौरि
कस्य शोकरमेवैवेष्टिद्वौ चित्करणेन स्थापितमिति देवीदासच
क्रवर्तिनोक्तं कीदृशः विद्यतः सन्दर्गनित्यात् पुनश्चेदादन्यथाभूतः
समुद्रः समुत्सर्षोरोऽग्निर्यस्यात् वायो रग्निष्वस्यत्वात् किंवा

स इति विज्ञेयपदं स लोकपालत्वेन प्रसिद्धो वायुरित्यर्थः मुदं प्रीतिं
 गात्रसंसर्गात् राति ददातीति मुद्रः इत्ययं चतुर्थपादार्थः
 सर्व्वत्र भातेर्दीप्त्यर्थत्वमेव युक्तमिति केचित् नैकं पदं दिःप्रथोज्ञं
 प्रायेणैकार्थत्वेन तेनात्र भातिर्नानार्थत्वेन प्रयुक्तो न दोषावहः ।
 सर्व्वयमकमिति पादचतुष्टयस्य तुल्यरूपत्वात् कण्ठाभरणेन
 महायमकमिदमुक्तं तथाहि एकाकारचतुष्पादं महायमकमु
 च्यते इति ह्रस्वमते पङ्क्तिरिति नाम तदुक्तं अन्योन्यं पश्चिमयो
 रावृत्त्या पादयोर्भवति पुष्कः । सर्व्वैः मार्द्धं युगपत्प्रथमस्य जायते
 पङ्क्तिरिति ॥ १८ ॥

अभियाता वरं तुङ्गं भूभृतं रुचिरं पुरः । कर्कशं
 प्रथितं धाम ससत्त्वं पुष्करेक्ष्णं । अभियातावरं तुङ्गं
 भूभृतं रुचिरं पुरः । कर्कशं प्रथितं धाम ससत्त्वं पुष्करे
 क्ष्णं ॥ महायमकं ॥ २० ॥

ज०म०

अभियातेत्यादि । भूभृतं रामं वरं श्रेष्ठं तुङ्गं महाकुलीनता
 दिति सर्व्वेषामुपरि स्थितं गुणैरुचिरं सर्व्वाङ्गसुन्दरं पुरोऽयतो
 वक्षःस्थले कर्कशं लोमशं प्रथितं लोके प्रख्यातं धाम वृष्टं वर्षाभ्रम
 घर्षाणां ससत्त्वं पराक्रमयोगात् पुष्करेक्ष्णं पद्मलोचनं अभि
 याता अभिमुख्येन वास्यति हनुमान् लुटि रूपं अभियातेत्यादि
 भूभृतं पर्व्वतं यचाङ्गदादयः स्थिताः तमभिया अभिगता हनु

मता कुतः पुरोऽङ्गायाः सकाशात् पुष्करे आकाशे धाम तेजः
 चणं मुहूर्तं प्रथितं विस्तारितं अभियातीत्यन्वेभ्योऽपि दृश्यतदिति
 किप् द्वितीयैकवचने आतोधातोरित्याकारलोपे अभियेति रूपं
 कीदृशं अतावरं सातत्येनाततीति पचाद्यच् अतोवायुः आदित्यो
 वा आद्युषोतीत्यप् आवरः अतस्यावरं यतस्तुङ्गं उच्चैस्तरं रुचिरं
 तुष्टिदं रुचिं रातीति कर्कशं कठिनस्वभावं ससत्त्वं प्राणियुक्तं । महा
 यमकमिति श्लोकस्यैकस्य द्वितीयेन श्लोकेन यमितत्वात् ॥ २० ॥

अभीत्यादि । अर्थादत्र हनूमान् कर्त्ता भूभृतं राजानं रामं भ०
 अभियाता अभिगमिष्यति त्वां रूपं यदा भूभृतं अभियाता अभि
 मुख्येन गन्ता हनूमान् वभौ भाति स्मेति पूज्यणान्वयः कचिदप
 वादविषयेऽप्युत्सर्गोऽपि प्रवर्त्ततदिति कृद्योगेऽपि कर्मणि द्वितीया
 किम्वा श्रीलार्थत्वं विवक्षितं किम्वा अभियोगे द्वितीया भूभृतं
 कीदृशं वरं श्रीष्ठं तुङ्गं सर्वेषामुपरि स्थितं महाकुलीनत्वात्
 रुचिरं सर्वार्द्रमुन्दरं पुरोऽपि वचःस्थले कर्कशं महापुरुषत्वात्
 कठिनं धामशं वा प्रथितं लोकविख्यातं धाम गृहं गुणानामित्य
 र्थात् तेजःस्वरूपं वा ससत्त्वं सपराक्रमं सत्त्वगुणयुक्तं वा पुष्करे
 चणं पुष्करवत् पद्मवदीचणे लोचने यस्य तं किम्वा युद्धार्थं
 पुष्करं शरं ईक्षते पश्यतीति नन्दादित्वादनः । अभीत्यादि तेन
 हनूमता पुरोऽङ्गायाः सकाशात् यचाङ्गदादयः सन्ति तं भूभृतं
 यन्मतं अभि लक्ष्यीकृत्य याता गच्छता पुष्करे आकाशे धाम
 तेजः चणं मुहूर्तं प्रथितं विस्तारितं यातेति यातेः शब्दः भूभृतं
 कीदृशं वरं त्रिषतेऽपि वरं कर्मण्यन् देवादिभिरङ्गदादिभिर्वा

दुतमित्यर्थः किम्वा वरं श्रेष्ठं किम्वा भूभृतं अभि वक्ष्यीत्यर्थः वा
 गच्छता यातीति वाः कर्त्तरि क्तिप् धोरालोपोऽन्वयमिति
 टापरे आलोपः अतावरं अतति सातत्येन गच्छतीति अतीवाद्युः
 सूर्यादिव्या अतसातत्यगमने पचादित्वाद् अतृष्योतीत्यावरः
 अत्रापि पचादित्वाद् अतस्यावरमिति समासः पर्वतविशेषश्च
 यतस्तुङ्गमत्युच्चं किम्वा भूभृतं अता गच्छता अतनीति अत्
 कर्त्तरि क्तिप् अभिधा अवियमानभयेन हनूमद्विशेषश्च आवरं
 आतृष्योति अर्थात् सूर्यादीन् तुङ्गत्वादित्यावरं पूर्ववत् पुनः
 कीदृशं पर्वतं रुचिरं तुष्टिदं रुचिं राति ददाति हनजनादितिङः
 कर्कशं कठिनं पाषाणमयत्वात् सप्तत्वं प्राणिभिर्हिंसादिभिर्युतं
 पुष्करं पद्मे व्योम्नि पयः करिकराययोः । औषधक्षीपविह
 गतीर्यराजोरगान्तरे । पुष्करं त्वय्यवक्त्रे च काष्ठं खड्गफलेऽपि चेति
 विद्यः । महायमकमिति आद्यश्लोकस्य द्वितीयश्लोकेन यमकितत्वात्
 तथाच रुद्रटः अर्द्धं पुनरावृत्तं जनयति यमकं समुद्रकं नाम ।
 श्लोकसु महायमकमिति ॥ २० ॥

चित्रं चित्रमिवायातोपिचित्रं तस्य भूभृतं । हरयोन्ने
 गमासाद्य सन्तस्तामुमुज्जुर्मुज्जुः ॥ आद्यमयमकं ॥ २१ ॥

७०८० चित्रमित्यादि । भूधरं पर्वतं चित्रं गैरिकान्द्रिभिर्जानावर्षं
 अतएव चित्रमिवासेत्यमित्र आयातः आगच्छतस्तस्य हनूमतः
 वेगश्चवच्चित्रं अद्भुतमासाद्य प्राप्य हरयः कपयः चमकाः

यमयाः मुमुक्षुः मोहकृताः मुक्तः च संकाशन्तयमकमिति
श्लोकस्यादावन्ते च यमितत्वात् ॥ २१ ॥

चित्रमित्यादि । तस्य हनूमतश्चित्रमद्भुतं वेगं यमासाद्य प्राप्य भ०
हरयः कपयः सन्तस्ताः सन्तोमुज्ज्वारंवारं मुमुक्षुर्भोहमुपा
मताः तस्य कीदृशस्य भूभृतं पर्वतमादातः आगच्छतः यातेः
श्रद्धः कीदृशं भूभृतं विचित्रं गैरिकादिभिर्नागावर्षं अतएव चित्र
मिव आलेख्यमिव आद्यन्तयमकमिति श्लोकस्यादावन्ते च यमि
तत्वात् ॥ २१ ॥

गच्छन् सवारीण्यकिरत्ययोधेः कूलस्थितांस्तानि
तरुनधुन्वन् । पुष्पाक्षरांस्तोऽङ्गसुखानतन्वन्तान् किन्न
रामन्मथिनोऽध्यतिष्ठन् ॥ आदिदीपकं ॥ २२ ॥

अर्धालङ्कारस्तु दीपकरूपकादिभेदेनानेकप्रकारः तत्र वाक्या ज० म०
यैप्रकाशनाद्दीपकमुच्यते तदादिमध्यान्तभेदाच्चिविधमिति दर्श
यन्नाह ॥ गच्छित्यादि । सहनूमान् वेगेन गच्छन् ययोधे
वारीणि वेगजेन वायुना अकिरत् विचित्रवान् तानि वारीणि
अविचित्रानि कूलस्थितास्तारुनधुन्वन् कमितवन्ति धूङ्कमन्
रतिषोवादिः ते तरवः कम्पिताः पुष्पाक्षरान् पुष्पाणां प्रकरान्
आसीर्यन्मरति अदीरप् अङ्गसुखान् मृदुस्पर्शत्वात् कायस्य सुख
हेतुमतन्वन् विस्फुरितवन्तः तान् पुष्पाक्षरान् किन्नराः मन्मथिनः
मानसजः अध्यतिष्ठन् अध्याधितवन्तः अधिशीकृत्यादिनाधिक

रणस्य कर्मसंज्ञा आदिदीपकमिति क्रियापदस्यादौ श्रूयमाणत्वात् द्विविधं आदिदीपकं एकतिङ्गनेकतिङ्गसहितञ्च तच्च यत्पूर्वं तदेकमप्यनेकार्थप्रकाशकं यथाह भामहः मदोजनयति प्रतिमानन्दं मानभङ्गुरं यन्त्रियासङ्गमोत्कण्ठामसङ्गां मनसः शुचमिति यत्तु द्वितीयं तत्समस्तवाक्यार्थप्रकाशकं यथेदमेव तत्र ह्युत्तरेषां वाक्यार्थानामाद्येनैव दीपनात् तस्मिन्नसति शेषाणामस्फुटत्वात् पूर्वकं परित्यज्य द्वितीयस्य प्रदर्शनं यत् तत्प्रतीपदीपकं नाम चतुर्थमस्तीति दर्शनार्थं तद्यथा दृष्ट्यां क्षिप्ति भज चमां जहि मदं पापे रतिं मा रुधाः सत्यं ब्रूह्यनुयाहि साधु पदवीं सेवस्व विद्वज्जनान् । मान्यान्मानय विद्विषोऽप्यनुमय प्रस्थापय स्वान् गुणान् कीर्त्तिं पालय दुःखिते कुरु दयामेतत्सतां चेष्टितमिति शेषोऽयदत्र परस्परमसंबद्धमिति ॥ २२ ॥

भ०

अथ शब्दालङ्कारं प्रदर्श्य अर्थालङ्कारं दर्शयति सच वज्रप्रकारोरूपकदीपकादिभेदात् तत्रादौ दीपकं दर्शयति गच्छन्वित्यादि । सच्चनुमान् गच्छन् वेगजेन वायुना पयोधेर्वारोणि अकिरत्क्षत्रविशेषं तानि वारोणी विचित्रानि सन्ति कूक्षस्त्रितान् तरुन् अधुम्वन् अकम्पयन् धुञ्जनकम्पे ते तरवः कम्पिताः सन्तः पुष्पाणां माक्षरानि अतम्बन् तनदुञ्जविस्तारे अङ्गसुखान् शरीरे सुखजनकान् मृदुस्पर्शत्वात् तान् पुष्पाक्षरान् किन्नराः मन्मथिनः कामिनः सन्तः अथतिष्ठन् अध्ववात्सुः कर्मा क्रियेत्यादिना उच्च उल्ल आदिदीपकमिति गच्छन्वित्यादावुपादानात् तदेव सर्व्वं क्रियां

दीपयति अन्धासां तन्मूलत्वात् अकिरदिति यदादौ दत्तं तेनै
वाभ्यासानपि क्रियाणामुदीपनादिति केचित् तथाहि अकिरदिति
क्रियापदेन कीर्णानि वारीणि इति योजना एवं सर्व्वत्र ॥ २२ ॥

स गिरिं तरुषण्डमण्डितं समवाप्य त्वरया सता
मृगः । स्मितदर्शितकार्य्यनिश्चयः कपिसैन्यैर्मुदितैरम
ण्डयत् ॥ अन्तदीपकं ॥ २३ ॥

सगिरिमित्यादि । स सतामृगो हनुमान् प्रयोजककर्त्ता ज०म०
गिरिमङ्गदादिभिरध्यासितं तरुषण्डमण्डितं त्वरया वेगेन
समवाप्य कपिसैन्यैर्मुदितैर्दृष्टैः प्रयोज्यकर्त्तृभिः अमण्डयत् मण्डि
भूषायामिति भौवादिकः चौरादिके तु कपिसैन्यैः करणभूतै
रिति योज्यं मुदितत्वे कारणमाह स्मितदर्शितकार्य्यनिश्चयः इव
दूषितप्रकटोद्धतसीतोपलम्बिनिश्चयः । अन्तदीपकमिति अमण्ड
यदिति क्रियापदस्थान्ते निर्दिष्टत्वात् ॥ २३ ॥

सगिरिमित्यादि । स सतामृगः कपिर्हनुमान् प्रयोजककर्त्ता भ०
मङ्गदादिभिरध्यासितं गिरिं त्वरया वेगेन समवाप्य मुदितै
र्दृष्टैः कपिसैन्यैः प्रयोज्यैरमण्डयत् शोभयामास गिरिमिति काका
चिगोषकन्यायेन उभयत्र सम्बध्यते भौवादिकमण्डिधातोः प्रेरणे
भिः किम्वा स सतामृगः कर्त्ता त्वरया गिरिं समवाप्य कपिसैन्यैः
करणभूतैरमण्डयत् प्रेरिते स चौरादिकमण्डिधातोरूपं किमण्डि
यति गिरिः कीदृशं तरुषण्डमण्डितं भूषितं कपिसैन्यानां

सुनिश्चितं चेदुक्तं किमेव कितेन ईश्वराक्षेप इति नोक्तं किञ्च
 कार्यं चोक्तं ईश्वरकृपया निश्चयेन कञ्च यथादिश्याते कथं
 काश्चोपतावपीति विचः सुखरीश्वरः तत्त्वार्थं सदा चक्षु
 मोर्यदि यो जगद्युजोऽभरादौयदिसुन्दरीतदेति अत्र वाक्य
 भेदाभावेऽपि असंख्यदित्यन्तिमक्रियापदेन सम्पूर्णव्यापिका
 द्वाद्वादीपकं किञ्चा गिरिमवाय तं स्वयममच्छयत् अपि नैवे
 सामख्यदिति वाक्यभेदोऽत्र मन्वायः ॥ २२ ॥

गङ्गानिलतिग्मरश्मयः पततां यद्यपि सम्प्रताजये ।
 अचिरेण कृतार्थमागतं तममन्यन्त तथाप्यतीव ते ॥
 मध्यदीपकं ॥ २४ ॥

म० म० गङ्गेत्यादि । पततां गङ्गां मध्ये यद्यपि गङ्गादयोऽपि
 वेगविषये सञ्चताः अभिमताः तथापि तं हनुमन् अचिरेणैव
 काक्षेन कृतार्थं कृतकृत्यमागतं अतीव अविनंते कथयः अमन्यन्त
 मन्यतेर्षङ्गि रूपं । मध्यदीपकमिति क्रियापदस्य मध्ये निर्दिष्ट
 तात् ॥ २४ ॥

भ० गङ्गेत्यादि । गङ्गवायुसूर्यायद्यपि पततां गङ्गां मध्ये
 जवे वेगविषये लोकाश्च सञ्चता अभिमतास्तथापि ते कथयन्
 हनुमन् अतीव अजुवन् अमन्यन्त आतुराः सन्तोऽपि चतो
 अचिरेणैव काक्षेन कृतार्थं कृतकार्यमागतं । मध्यदीपकमिति

वा विषयपदं न भवेति निर्दिष्टं न
विषयमदत्तं न भवेति कारकपदं न भवेति नृपतामनीवित्यपि
दीपयतीति कारकदीपकमिदमित्याह ॥ २४ ॥

ब्रह्मकन्दरलीनशस्त्रसर्पः पुथुवचः स्यल्लकर्कशोद-
भिन्तिः । श्रुतशोणितवद्धधातुरागः शुशुभे वानर-
भूधरस्तदासौ ॥ रूपकं ॥ २५ ॥ अस्यैव भेदाश्रये
चत्वारः ॥

रूपकमनेकविधं दर्शयन्नाह । ब्रणेत्यादि । असौ वानरो ज० म०
भूधर इव वानरभूधरः उपमितमित्यादिना समासः तदा
तस्मिन्वानरमध्यगमनकाले कृतार्थः शुशुभे शोभते स ब्रह्मणि
शस्त्रकृतानि कन्दराणीव शस्त्राणि सर्पा इव शस्त्रसर्पाः ब्रह्मक-
न्दरेषु लीनाः शस्त्रसर्पा यस्य वचः स्यल्लं कर्कशोदभिन्तिरिव
वा पुथुरः । विस्तीर्णा यस्य सः शोणितं वद्धधातुराग इव सिद्धि-
गौरिकादिराग इव स श्रुतियस्य सर्वत्र उपमितमित्यादिना
समासः । रूपकमिति सावयवेन भूधरेणोपमानेन सावयव-
कपेक्षमेव तत्त्वभावतया ध्यारोपितत्वात् यद्योक्तं उपमा-
नेन तुल्यत्वमुपमेयस्य रूप्यते । गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकं नाम
निर्दिष्टुरिति ॥ २५ ॥

ब्रणेत्यादि । असौ वानररूपभूधरस्तदा वानरमध्यगमने
शुशुभे दीपयतीति कीदृशः ब्रह्मणि शस्त्रकृतस्य रूपानि

।षि तेषु स्त्रीणाः ब्रह्मस्वरूपाः सर्पावस्तु इषु विलीयं
 स्थलमेव कर्कशोदः कठिनोद्भिन्निर्यस्य शोधितमेव बहु
 धातुरागः स्निग्धैरिकादिरागश्रुतीयस्य रूपकमिति व्रणादीनां
 कन्दरादिभिरिह सादृश्यं न वाच्यं किन्तु अभेद एव विवक्षितः
 यच्च यद्यपि बाधितस्तथापि सादृश्यातिशयव्यञ्जनान्नथात्वं गम्यते
 यदुक्तं उपमेव तिरोभूतभेदा रूपकमिष्यत इति उपमानेन यत्तु
 व्युत्पन्नमेव रूप्यते । गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकस्यैव तद्विदुरिति
 च यदि व्रणादि कन्दरादीव वानरोद्भूधरद्वयेत्युपमानसमासे
 उच्यते तदेतदेव लुप्तोपमोदाहरणं बोद्धव्यं यदा उपमानस्य
 समासेऽपि रूपकत्वमिति मते उदाहरणमिदं तथा च सरस्वतीक
 ष्ठाभरणे यदोपमानशब्दानां गौणवृत्तिरुपाश्रया । उपमेये
 भवेद्वृत्तिस्तदा तद्रूपकं विदुरिति ॥ २५ ॥

चलपिङ्गलकेशरहिरण्यलताः स्फुटनेत्रपङ्क्तिमणि
 संहतयः । कलधौतसानवदवाय गिरेः कपयोवभुः
 पवनजागमने ॥ एतद्विशिष्टोपमायुक्तं रूपकं ॥ २६ ॥

ज०म०

चलेत्यादि । अथ पवनजागमने हनूमदागमने कपयो
 गिरेःस्यैव कलधौतसानवदवौवर्षैकदेशादव वभुः प्रोभन्ते
 स्य पिङ्गलकेशराणि पिङ्गलवटाः तानि हिरण्यलतादव स्रज
 र्णलतादव तादृशायेषां कपीनां नेत्रपङ्क्तयोमणिर्यस्यतथैव

स्ताः स्फुटा उज्ज्वलाद्येषामिति एतदपि रूपकमेव किन्तु कलधौ
तलेन सानूनां विशिष्टत्वादिशिष्टोपमायुक्तः कमलकं नाम ॥ २६ ॥

चलेत्यादि । अथानन्तरं कपयोऽङ्गदादयः पवनजस्य हनू भ०
मतप्रागमने वभुः शोभन्ते स्म तस्मैव गिरेः कलधौतसानवदव
स्वर्णसानवदव कलधौतं रूप्यहेसोरिति विश्वः कीदृशाः पिङ्गकेश
राणि कपिलशटाएव हिरण्यलतास्ताश्चलाश्चञ्चलाद्येषां नेत्र
पङ्कजएव मणिसंहतयक्षाः स्फुटा उज्ज्वलाद्येषां । इदमपि रूप
कमेव केशराणां सतालैर्न नेत्राणां मणिलेन च रूपणात् किन्तु
कलधौतसानूनां विशिष्टत्वादिशिष्टोपमायुक्तमिति ॥ २६ ॥

कपितोयनिधीन् अवङ्गमेन्दुर्मादयित्वा मधुरेण
दर्शनेन । वचनामृतदीधितोर्वितन्वन्नक्तानन्दपरी
तनेत्रवारोन् ॥ एतच्छेषार्थान्ववसितमवतंसकं ॥ २७ ॥

कपोत्यादि । अवङ्गमदन्दुरिव अवङ्गमेन्दुः कपयस्तोय च० भ०
निधयदव कपितोयनिधीन् मधुरेण सुखेन दर्शनेन मदयित्वा
हर्षयित्वा मदीहर्षस्तपनयोरिति घटादित्वाभिन्ने ब्रह्मत्वं वच
नानि अमृतमद्यदीधितयदव वचनामृतदीधितोर्वितन्वन्
विस्मारयन् लोकदृक्मानसस्माधकमाङ्गादकं वचनमुदाहर

॥ आनन्देन हर्षेण परीतं सञ्जातं नेत्रवारि येषां तानेव
निधानकृतं कृतवान् । एतद्रूपकं शेषार्थान्ववसितं रूपितादन्यौ

॥ आनन्दपरीतनेत्रवारोऽनिति च त्रैयः तेनान्ववसितं चक

मयान्तं नाम विस्मयकार्यं कथितमात्तदेवायैः कथितं
कथितमिति ॥ २७ ॥

३७० कपोत्यादि । इव कपोतानामेव इत्युः कपोतेषु समुद्रान् मधु
रेण प्रेमदर्शनैर्न मदयित्वा हर्षयित्वा वचनान्येव अमृतदीधितिः
सुधासम्पन्नश्चिरदयान् वितन्वन् सुदृष्टान्मन्त्रोपकमानां दैक
वचनमुदाहरन् आनन्देन हर्षेण परीतं संभारं नैववारि सेषा
नानेवविधान् अकृत कृतवान् मदीहर्षस्वपनयोः घटादित्वात्
प्रसक्तः एतच्छेयार्थान्वयवसितमवतंसकमिति एतद्रूपकं उक्तादन्यः
शेषः रूपकादन्यः इत्यर्थः रूपितार्थादन्यार्थानन्दपरीत
बुचवारीनकृत्येवंरूपः तेनावसितं युक्तं अवतंसं नाम विस्मय
कार्यं शोक्तत्वात् एतदेवायैः कथितं रूपकमिति ॥ २७ ॥

परिखेदितविन्ध्यवीरुधः परिपीतामलनिर्झराम्भसः ।
दुधुवर्माधुकाननं ततः कपिनागा मुदिताङ्गदाज्ञया ॥
अर्द्धरूपकं ॥ २८ ॥

३७० परिखेदितेत्यादि । ततश्चत्तरकाशं कपयोनागा इव इति
इव कपिनागाः मुदितस्याङ्गदसाज्ञया मधुकाननं सुपीव
म्रीडोद्यमानं दुधुवः कथितवन्तः मधून्युपभुज्य संभ्रममकुर्वन्ति
परिखेदिताः परिमुदिताः विन्ध्यवीरुधो विन्ध्यकाननम्
परिपीतममलनिर्झराभायैः । अर्द्धरूपकमिति पश्चिमायैः कथि
नागारति रूपितं ॥ २८ ॥

परीक्षादि । तत्रोऽप्यनरं कथयन् नानाप्रतिबोधितस्य म०
 इदं साकृदसाक्षया मधुकाननं सुपीवसोऽक्षमं सुधुः कनिष्ठ
 वनः मधुवनं भङ्गा भुक्तवन इत्यर्थः कीदृशाः परिच्छेदिता
 मद्भिन्नाविध्यप्रवर्तस्य वीरधोस्तताचैः ते तथा परिपीतं निर्मलं
 निर्धनं जलं येः नागाः काननं धुमन्मेवेति रूपममर्हं रूपकवि
 द्युक्तं कपिनागादित्युत्तराहं रूपितं ननु पूर्वाहं ॥ २८ ॥

विटपिन्धुगविषादध्वान्तनुद्धानरार्कः प्रियवचन
 मयूखैर्व्योधितार्थारविन्दः । उदयगिरिमिवाद्रिं संप्रमु
 ख्याभ्यगात् खं नृपहृदयगुहास्थं घ्नन् प्रमोहान्ध
 कारं ॥ एतदन्वर्थोपमायुक्तललाप्तकं ॥ २९ ॥

विटपीत्यादि । वानरार्कः वानरोऽर्क इव वानरार्कः उदयगि ज० म०
 रिमिवादि पर्वतं महेन्द्रं सममुख्य खमाकाशमभ्यगात् अभिगत
 वान् विटपिन्धुगणां योविषादभासीत् कथं सीतान्वेषणीयेति स
 ध्वान्तमिव तं नुदतीति किप् प्रियवचनानि मयूखा इव तैः कदप्य
 भूतैः व्योधितमर्थारविन्दं येन अर्थः सीतोपलब्धिः सीऽरविन्द
 मिव नृपहृदयं गुहेव तत्र तिष्ठतीति नृपहृदयगुहास्थं प्रमोहो
 विषादोऽन्धकार इव तं घ्नन् हनित्वान् वर्तमानसमीपत्वात्
 भविष्यति खट् । एतदिति रूपकं अन्वर्थोपमया युक्तं ललाप्त
 नाम यत उदेत्यसादित्युदयः अकर्तारि च कारके सप्त च साधो

गिरिस्थेत्यनुगतार्थता यथान्वर्थता नास्त्युपमायाः तदुपमा
युक्तमेव रूपकं द्रष्टव्यं ॥ २६ ॥

म० विटपीत्यादि । स वानररूपोऽर्कउदयाचलमिव अद्रिं महे
न्द्राद्रिं संग्रमुच्य खमाकाशं अभ्यगात् आभिमुख्येन गतवान्
कीदृशः विटपिमृगाणां वानराणां योविषादः सीतानुपलब्धि
जनितः स एव ध्वान्तमन्त्रकारस्तं नुदति अपसारयतीति क्षिप्
प्रियवचनरूपैर्मयूखैर्बोधितानि विकाशितानि अर्थरूपाणि सीतो
पलब्धिरूपाणि पद्मानि येन नृपस्य रामस्य हृदयरूपायां गुहायां
तिष्ठन्तं प्रमोहरूपमन्त्रकारं घ्नन् विनाशयिष्यन् वर्त्तमान
सामीप्ये वर्त्तमानत्वेपचारात् श्रुतः एतदपि रूपकं अन्वर्थोपमा
युक्तं सलामकं नाम तथाहि उदेत्यस्मादित्युदयः अपादानेऽस्मा
सचासौ गिरिस्थेति अनुगतार्थत्वमुदयगिरिशब्दस्य योगार्थस्या
न्ययात् उदयगिरिमित्युपमा दर्शिता विषादादीनां ध्वान्त
त्वादिना रूपणं ॥ २६ ॥

रघुतनयमगात्तपोवनस्थं विधृतजटाजिनवल्लकलं
चनूमान् । परमिव पुरुषं नरेण युक्तं समशमवेशस
माधिनानुजेन ॥ इवोपमा ॥ २७ ॥

च० म० उपमासङ्कारं दर्शयन्नाह । रघुतनयमित्यादि । चनूमान्
रघुतनयमगात् प्राप्तवान् तपः प्रधानं वस्त्रं तपोवनं तत्र स्थितं
विधृता जटा अजिनश्चर्म वल्लकलञ्च येन तं अनुजेन कभीचसा

धात्रा लक्षणेन समास्तुत्याः श्रमावेशाः समाधयश्च यस्य तेन
युक्तं परममुत्तमं पुरुषमिव पुरुषोत्तममिव नरेण युक्तं वदरिका
श्रमे नरनारायणयोस्तपश्चर्यायां स्थितत्वात् इवोपमेति इव
शब्देनोपमार्थस्य गम्यमानत्वात् । उपमायास्तत्त्वणं विरुद्धेनोपमा
नेन देशकालक्रियादिभिः । उपमेयस्य यत्साम्यं गुणमात्रेण सोप
मेति अत्र विरुद्धदेशकालक्रियागुणः पुरुषोत्तमउपमानं तेन
रामस्योपमेयस्य तपोवनस्थलेन विधृतजटाजिनवल्कललेन
नरानुकारिलक्षणेनानुगतत्वेन च गुणमात्रेण साम्यमुपमानं
॥ ३० ॥

रश्मित्यादि । हनूमान् रघुतनयं रामं अगात् प्राप्तवान् भ०
कीदृशं तपःप्रधानं वनं तपोवनं तत्र स्थितं विधृतं जटामृगचर्म
वल्कलञ्च येन समास्तुत्याः श्रमः शान्तिर्वैभोजटावल्कलादि
धारणं समाधिर्धानञ्च यस्य तादृशेन अनुजेन कनीयसा लक्षणेन
युक्तं नरेण मुनिना युक्तं परं पुरुषमिव नारायणमिव नरनारा
यणयोः द्रिकाश्रमे तपश्चर्यायां स्थितत्वात् । पुष्पितायाहृन्दः
लक्षणं यथा अयुजिनयुगरेफतोयकारोयुजितुनजौजरगाश्चपुष्पि
तायैति । इवोपमेति इव शब्देनोपमायागम्यमानत्वात् उपमाल
क्षणं यथा विरुद्धेनोपमानेन देशकालक्रियादिभिः उपमेयस्य
साम्यं अनुपमात्रेण सोपमेति अत्र विरुद्धदेशकालक्रियादिगुण
युक्तः पुरुषोत्तमउपमानं तेन रामस्य उपमेयस्य तपोवनस्थलेन
विधृतजटलेन लक्षणापानुसरत्वेन च गुणमात्रेण साम्यादुपमा इव

अथ यथामाद्योतकः तथा च दण्डी इव वदन् वदन्त्या श्रियाः
साङ्ख्यसूत्रकादिति ॥ १० ॥

करपुटनिहितं दधत् स रत्नं परिविरलाङ्गुलिनिर्ग
तात्पदीप्ति । तनुकपिलघनस्थितं यथेन्दुं नृपमनम
त्परिभुजजानुमूर्द्धा ॥ यथोपमा ॥ ११ ॥

यथेवमस्य उपमार्थसूचकस्तथान्योऽप्येति दर्शयन्नाह । करपुट
निहितमित्यादि । करपुटे करयुग्मे निहितं न्यस्तं रत्नं सीताचूडा
मणिं परिविरलाङ्गुलिभ्यो निर्गता अस्या दीप्तिधोयस्य तद्रत्नं
दधद्धारयन् स हनूमान् नृपं राममनमत् प्रणतवान् परिभुजे
अवतते जानुनी मूर्द्धा च यस्य हनूमतः यथेन्दुं इन्दुमिव तनुः
अर्द्धः कपिलस्य यो घनः मेघः तच्च स्थितमिन्दुमिव रत्नं । यथोप
मेति यथाशब्देनोपमार्थस्य गम्यमानत्वात् ॥ ११ ॥

भ०

करेत्यादि । परिभुजे कुटिलीकृते जानुनी मस्तकस्य यस्य
तथाभूतः सन् स हनूमान् नृपं रामं अनमत् प्रणतवान् कीदृशः
रत्नं सीताचूडामणिं दधत् धारयन् कीदृशं करपुटे निहितं
मणितं परितोविरलाभ्योऽङ्गुलिभ्यो निर्गता अस्या दीप्तिधोयस्य च
तथा अतएव तनुरस्यः कपिलो यो घनो मेघस्तच्च स्थितं इन्दुं
यथा येन कपिलः दधाति तथा रत्नं दधदिति समन्वयः । यथोप
मेति यथाशब्देनोपमार्थस्य गम्यमानत्वात् ।

रुचिरोन्नतरत्नगौरवः परिपूर्णमृतरश्मिमण्डलः ।
समदृश्यत जीविताश्रया सद्य रामेण वधूश्चिरोमणिः ॥
सहोपमा ॥ ३२ ॥

रुचिरइत्यादि । वधूश्चिरोमणिः सीतासूडामणिः उन्नतं ज०म०
महद्वन्नगौरवं महार्घ्यादिलक्षणं यस्य रुचिरोदीप्तिमांसासौ
उन्नतरत्नगौरवयेति सः परिपूर्णमृतरश्मिरेवमसोमण्डल
मिव मण्डलं यस्य सः रामेण समदृश्यत संहृष्टः कर्मणि लङ् जीवि
ताश्रया सद्य साङ्गं तद्दर्शनतो जीवितोऽस्मीति तदाश्रया सहसा
रुचिरा तुष्टिदा रुचिं राति ददातीति कृत्वा उन्नतरत्नगौरवा
दुन्नतं रत्नेष्विव गौरवं वज्रमानोयस्यामिति परिपूर्णमृतरश्मि
रणं रश्मिमण्डलं यस्यामिति सहोपमेति सहस्रब्देन जीविताश्रया
उपमाद्योतनात् ॥ ३२ ॥

रुचिरइत्यादि । रामेण वध्वाः सीतायाः शिरोमणिः समदृ ज०
श्यत संहृष्टः कर्मणि घी जीवितोऽस्मीति या प्रत्याशा तथा
सहस्रः सहस्रब्देऽत्र सादृश्यार्थः उभयसाधर्म्यमाह रुचिरोन्नत
रत्नगौरवः उन्नतं महद्वन्नगौरवं वज्रमूखलादिलक्षणं गुर
माख्यगुणविशेषोवा यस्य च तथा ततो रुचिरः शोभायुक्तस्यासा
दुन्नतरत्नगौरवयेति कर्मधारयः जीविताश्रयापि रुचिं तुष्टिं राति
ददातीति रुचिरा उन्नतरत्नेष्विव गौरवं वज्रमानोयस्यामिति
भावः परिपूर्णमृतरश्मिरेव मण्डलं वक्राकारत्वं यस्य

स तथा आत्रापचे परिपूर्णममृतमिव रश्मिमण्डलं यच्छा-
जीविताशायां सत्यां शरीरस्य तेजस्वित्वसम्भवात् परिपूर्णममृते-
नामरणेन रश्मिमण्डलं यस्यामिति केचित्। सद्योपमेति सह-
शब्देन जीविताशायादृशसूचनात् चूडामणिदर्शनेन तस्य जीवि-
ताशा जातेति व्यञ्ज्यार्थः ॥ ३२ ॥

अवसन्नरुचिं वनागतं तमनामृष्टरजोविधूषरं ।
समपश्यदपेतमैथिलिं दधतं गौरवमात्रमात्मवत् ॥
तद्वितोपमा ॥ ३३ ॥

ज०म० अवसन्नरुचिमित्यादि। तं त्रिरामणिं आत्मवदात्मानमिव
समपश्यद्रामः तेन तुल्यमिति वतिः अवसन्नरुचिं मन्दप्रभं वेशी
बन्धनमलिनत्वात् इतरत्र सशोकत्वात् वनागतं प्रशोकवनिक्का
ख्यादनादागतं इतरं त्रितुरादेशादनमागतं सुषुपेति सः
अनामृष्टं अनपनीतं यद्रजः तेन विधूषरं उभयमपि अपेत
मैथिलिं अपेता मैथिली येन यस्यादा दधतं गौरवमात्रं
गुह्यमेव न दीप्तादिकं इतरं माहात्म्यं दधतं। तद्वितोपमेति
तद्वितप्रत्ययेनोपमार्थस्याभिधानात्। तदत्र कल्पवादयोऽपि
तद्वितप्रत्यया द्रष्टव्याः ॥ ३३ ॥

भ० अवेत्यादि। रामस्य त्रिरामणिमात्मवदात्मानमिव सम-
पश्यत्संदृष्टवान् उभयसाधर्म्यमाह अवसन्नरुचिं मन्दप्रभं वेशी
बन्धेन मलिनत्वात् अमार्जनादा आत्मपचे सशोकत्वात् वना

अत्रोक्तविक्रमाः समागतं पचे पितुरादिभ्यात् वनमायातं अना
 नृष्टरजोविधूसरं अनामृष्टं अनपनीतं यद्रजोभूमौ ज्ञयनास्रं
 तेन विधूसरं पाण्डरं धूसरशब्देदन्यमध्यः महिषधूसरितः सरि
 तस्तट इति प्रयोगात् अपेतमैथिलिं अपेतां मैथिली यस्मात् वज्र
 प्रेक्षसीत्युदाहरणेन द्यूतः कदत्वस्य प्रायिकत्वसूचनाश्च कप्रत्ययः
 गवावादेरिति ह्रस्वः किम्वा मैथिल्याः सकाशादपेतं भृष्टं अपेतस्य
 पूर्वनिपातोऽभिधानात् राजदन्तादित्वादिति परः गौरव
 मात्रं केवलं गुह्यत्वाख्यगुणविशेषं दधतं धारयन्तं न दीपनादिः
 आत्मपचे माहात्म्यं तद्धितोपमेति तद्धितसंज्ञकेन चत्सास्यइति
 कृतवत्प्रत्ययेन सादृश्याभिधानात् एवं कल्पादयोऽपि सादृश्य
 सूचकाः स्वमते तद्धितस्य तसंज्ञा ॥ ३३ ॥

सामर्थ्यसम्पादितवाञ्छितार्थश्चिन्तामणिः स्यान्न
 कथं च नृमान् । सलक्ष्मणोभूमिपतिस्तदानीं शाखा
 नृगानीकपतिश्च मेने ॥ लुप्तोपमा ॥ ३४ ॥

सामर्थ्येत्यादि । सामर्थ्येन शक्त्वा सम्पादितोनिष्पादितोवाञ्छितार्थः ज० म०
 तोऽभिलषितोऽर्थोऽप्येन स नृमान् कथश्चिन्तामणिश्चिन्तामणि
 रिव न स्थात् इति तदानीं मेने ज्ञातवान् सलक्ष्मणः सह लक्ष्मणेन
 भूमिपतीरामः शाखानृगानीकपतिश्च सुग्रीवः । लुप्तोपमेति
 चिन्तामणिरित्यत्रेव शब्दार्थस्य गम्यमानत्वात् लुप्तोपमेति ॥ ३४ ॥

भ०

सामवेत्यादि । तदानीं तस्मिन्

वहितो भूमिपतीरामः शाखायुगानीकस्य कपिवैव्यस्य प्रतिः सुपी
 वस्य इति मेने ज्ञातवान् किमित्याह हनुमान् कथं चिन्तामणि
 रिव न स्नात् स्नादेव यतः सामर्थ्येन स्वप्रत्ना सम्पादितोवाञ्छिता
 र्थोद्येन सुप्तोपमेति इवशब्दस्य गन्धमानत्वादनुचारात् तथाच
 कच्छाभरणे लोपे सामान्यधर्माणां द्योतकस्य च चोपमा । प्रतीय
 माने वादृश्ये दयोर्लुपेति तां विदुरिति ॥ २४ ॥

युष्मानचेतन् चयवायुकल्पान् सीतास्फुलिङ्गं परि
 गृह्य जाल्मः । लङ्कावनं सिंहसमोऽधिपते मर्त्तुं दिषन्नि
 त्यवदहनुमान् ॥ समोपमा ॥ २५ ॥

ज०म०

युष्मानित्यादि । युष्मानामादीन् चयवायुकल्पान् प्रलयकाल
 महावायुसदृशान् अचेतन् अजानन् चित्तीवज्ञानरति भौवा
 दिकः दिषन् दशाननः जाल्मः मुखः सीतास्फुलिङ्गं सीतामणि
 कणमिव परिगृह्यादाय लङ्कां वनमिवाधिपते मर्त्तुं मरिच्छा
 मीति सिंहसम इत्यवदहनुमान् । समोपमेति समशब्देनोपमाया
 अभिधानात् अत्र निमसदृशादयोऽपि द्रष्टव्याः ॥ २५ ॥

भ०

युष्मानित्यादि । हनुमान् इति अवदत् किमित्याह सिंह
 समः सिंह इव जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी दिषन् प्रचुरावयः सीता
 स्फुलिङ्गमिवाग्निकणमिव परिगृह्य युष्मान् रामादीन् चयवायु

कस्यान् प्रसवकाससन्निवायुसहमान् अचेतन् अजानन् मर्तुं
प्राप्तान् त्यक्तुं सङ्गा वनमिव अधिगते अधिवसति सिद्धाऽप्युपला
दन्वमगणयित्वा वने वसतीति सादृश्यं । समोपमेति समब्रह्मेन
उपमाभिधानात् एवं निभसदृशादयोद्रष्टव्याः ॥ २५ ॥

अहत धनेश्वरस्य युधि यः समेतमायोधनं तमह
मितोविलोक्य विबुधैः कृतोत्तमायोधनं । विभवमदेन
निष्कृतद्वियातिमान्नसम्पन्नकं व्यथयति सत्यथादधि
गताय वेह सम्पन्नकं ॥ अर्थान्तरन्यासः ॥ २६ ॥

इदानीमलङ्कारान्तराख्याह अहतेत्यादि । योदिवन्मुधि ज०म०
संयामे समेतमायः समेता प्राप्ता माया येनेति तृतीयार्थे वज्र
घ्नीहिः मायाधीत्यर्थः धनेश्वरस्य धनदस्य धनमहत इतवान्
ब्रह्मादङ्गादिति सिञ्चेलोपः तं विबुधैर्देवैः सह कृतोत्तमायो
धनं कृतं हासंयामं निष्कृता अपलपिता घ्नीर्लज्जा येन विभव
मदेन तेन निष्कृतद्विया अतिमानं सुष्ठु सम्पन्नकं युक्तं येन
परस्त्रियमपहृत्यानीतवानसौ तं विलोक्य अहमितः प्राप्तः
विभवमदोलज्जां त्वाजयतीत्यमुमेवार्थं अनुसृत्यार्थान्तरमाह
अथवेति अथवा ब्रह्मे निपातसमुदायः यस्मादर्थे वर्तते यस्या
हिह लोके संपत् विभूतिरधिगता प्राप्ता सत्यथात् सन्मार्गात्
कं न व्यथयति सत्ययति व्यथिरह सत्यने वर्तते । अर्थान्तर
उक्तादर्थादन्यस्योपन्यासात् यथोक्तं । उपन्यसन

मर्षात् प्रज्ञात्मादपरस्य यत् । ज्ञेयः सोऽर्थात्तरन्यासः पूर्वार्था
गुणतो यदिति ॥ ३६ ॥

म०

अहमेत्यादि । योदिषन् अनुधनेश्वरस्य कुवेरस्य धनं अहत हत
वान् इगुर्मुढोऽस्त्रनिमिति किञ्चान्न गुणः स्रस्र्वादिति विलोपः
कीदृशः पुधि संयामे समेता प्राप्ता माया येन सम्बद्धा माया यचे
ति वा तं विलोक्य अहमित आगतः कीदृशं विबुधेर्देवैः सह हतो
त्तमायोधनं हतमहायुद्धं निष्कृतद्विया अपनीतलज्जेन विभव
मदेन ऐश्वर्यमत्ततया अतिमात्रमतिशयेन सम्यक्कं युक्तं विका
रसंज्ञेत्यादिना कुत्सायां कः परस्त्रियमपहृत्याप्यानयतीति निर्ल
ज्जत्वं विभवमदोलज्जां त्याजयतीति अर्थात्तरन्यासमाह अथवा
यस्मात् अधिगता प्राप्ता सम्यत् विभूतिरिह लोके कं जनं सत्य
यात् सदाचारात् न व्यथयति न चालयति अपि तु सर्वमेव
व्यथद्दुःखेचाले भये अत्र चलनार्थः अथवेत्यवयवं यस्मादर्थे ।
नन्दनं नाम हृन्दः लक्षणं यथा नजभजरैस्तुरेफसहितैः शिवै
र्हयैर्नन्दनमिति अत्र तृतीयपादे नवमाक्षरस्य प्रज्ञेवेति पितृस
सूत्रेण गुरुत्वविकल्पविधानात् लघुत्वं तथा च माघे प्राप्तनाभिद्वद
मज्जनमाश्रुइति यदा तोत्रप्रयत्नेन संयोगादेवगौरवं । न ह
न्दोभङ्गमयाऽऽसदा दोषाय सूरयइति कष्टाभरणं केचित्तु
संयामे गुरुत्वात् हन्दोभङ्गः स्यादिति शङ्कया निष्कृतद्वियेत्यत्र
निष्कृतमिधेति पाठं कल्पयन्ति अर्थात्तरन्यासइति ज्ञेयः सोऽर्था
त्तरन्यासोऽप्येत्यत् प्रस्तुत्य किञ्चन । तस्याधनसमर्थस्य न्यासा

मिन्नस्य वस्तुन इति उपन्यसन् समर्थस्य प्रकान्तादुपरस्य यत्
ज्ञयः सोऽर्थान्तरन्यासः पूर्वार्थानुगतोऽयथेत्यन्योऽपि ॥ ३६ ॥

चट्विमाचाक्षसोमूढश्चित्रं नासौ यदुद्धतः । कोवा
तुहेरनार्थ्याणां धर्म्ये वर्तमानि वर्त्तितुं ॥ आक्षेपः
॥ ३७ ॥

चट्विमानित्यादि । यदसावुद्धतोदुर्धतः न तच्चित्रमास्यर्थं ज०म०
यस्मादसौ चट्विमाचाक्षसश्च उभयथाविमूढइत्येतदुक्तमिति
प्रतिषेधयन्नाह कोवेति किमनेनोक्तेन यस्मादनार्थ्याणां तद्विधानां
धर्म्ये धर्मादनपेते वर्तमानि मार्गे वर्त्तितुं कोवा हेतुः किन्नाम कारणं
नैवेत्यर्थः । आक्षेपइति प्रतिषेधोनाम यथोक्तं प्रतिषेधइवेष्टस्य
योविशेषाभिधिस्यथा । आक्षेपइति तं सक्तः शंसन्नि द्विविधोऽयथेति
अत्र पूर्वोद्धेनोक्तोऽयदुद्धोऽर्थः तस्य कोवेत्यादिना विशेषप्रतिपादने
रूपा प्रतिषेधइति स च उक्तवक्ष्यमाणविषयभेदाद्विविधः अथ
मुक्तविषयः ॥ ३७ ॥

चट्विमानित्यादि । असौ रावणोऽयदुद्धतोदुर्धतोभवति म०
तच्च चित्रं नास्यर्थं यस्मादसौ चट्विमान् सम्यक्तियुक्तीराक्षसश्च
उभयथापि मूढोविचाररूपन्यएव एतदुक्तं प्रतिषेधयन्नाह कोवेति
अथवा किमनेनोक्तेन यस्मात् अनार्थ्याणां उद्धतानां तादृशानां
धर्म्ये धर्मादनपेते वर्तमानि सदाचारे वर्त्तितुं स्यातुं कोवा हेतुः
न कोऽपीत्यर्थः अतएवासावुद्धतः किमृद्धादिहेतुचिन्तयेति

भावः बाधश्चाद्येपद्योतकः आद्येपप्रतिषेधरति । निषेधोक्तु
 मिदस्य चोविशेषाभिधितया । वक्ष्यमाणोक्तविषयः च आद्येपो
 द्विधामतरति अयक्तुकाद्येपः पूर्वार्द्धेनोक्तोयददृष्टस्य कोविद्या
 दिना विशेषाभिधानेच्छया प्रतिषेधात् ॥३७॥

तस्याधिवासे तनुरुत्तुकासौ दृष्टा मया रामपतिः
 प्रमन्युः । कार्यस्य सारोऽयमुदीरितोवः प्रोक्तेन शेषेण
 किमुद्धतेन ॥ आद्येपएव ॥ ३८ ॥

ज०म० तस्येत्यादि । तस्य रावणस्याधिवासे लङ्कायां असौ रामपतिः
 सीता मया दृष्टा रामः पतिर्यस्यादिति विभाषा सपूर्वस्येति नका
 राभावपक्षे रूपं तनुः कृष्णाङ्गी वीतो गुणवचनादिति क्रीषोवि
 कल्पः उक्तुका सीत्कृष्णा प्रमन्युः प्रकटशोका अङ्गुतङ्गुत्तुङ्गन
 भवति तच्चाद्येपधादिति वर्तते अयङ्कार्यस्यासदायत्तस्य सारः
 शरीरं सीतादर्शनं उदीरितः कथितः वायुसम्भं प्रेषेद्योद्धतेन
 अशोकवनिकाभङ्गादिना किं प्रोक्तेन न किञ्चित्प्रयोजनं सएवेत्य
 वमयाद्येपएव किन्तु वक्ष्यमाणविषयः अत्र पूर्वार्द्धेनोक्तोयददृष्टो
 ऽर्थः तस्य विशेषाभिधितया प्रोक्तेनेत्यादिना प्रेषार्थप्रतिषेधः
 ॥ ३८ ॥

भ० तस्येत्यादि । तस्य रावणस्य अधिवासे लङ्कायां रामपतिः
 सीता मया दृष्टा रामः पतिर्यस्यादिति वङ्गप्रीतिः परमते वङ्ग
 प्रीतौ पत्युरिकारस्य नकाररूपप्रत्ययस्य विभावितः तेन राम

पत्नी रामपतिव्येति पदद्वयं स्वमते वञ्चनीया रामपतिरित्यादि
 भवत्येव रामपत्नीत्यादौ तु नारीपत्नीत्यादिना निपातितस्य
 पत्नीशब्दस्य पदद्वयं पत्नीशब्दोक्तोभार्यावाचकः तेन पत्नीशब्दायः
 कामेकपत्नीं प्रतदुःखनीलामित्यादौ कर्षधारणस्य नाशः
 कीदृशी तनुः कशाङ्गी गुणादोतइति पचे ईप्सुत्वयाभावः अस्तुका
 उत्कृष्टावती त्वयित्यर्थात् तत्सङ्गमभिलषमाणेत्यर्थः केचिदाहुः
 तनुषा शरीरेण्यस्तुका किंपुनर्यनसा तथाच स्यान्तनुसनुषा
 सार्द्धं धनुषा च धनुस्येति शब्दभेदः प्रमन्युः प्रहृष्टशोका अश्वं
 कार्यस्य मदिधेयस्य सारउत्कृष्टभागोवोयुष्मभ्यमुदीरितउक्तः
 अश्वेषणापरेण उद्धृतेन उच्चावचैन प्रोक्तेन किं न किञ्चित् प्रयो
 जनं सएवेति आशेषएव किन्तु वक्ष्यमाणविषयकरति भेदः
 पूर्वार्द्धेनोक्तस्य दृष्टार्थस्य विज्ञेयाभिधेय्या प्रोक्तेनेत्यादिना
 प्रेवार्थप्रतिषेधात् ॥ ३८ ॥

समन्तां शशिलेखयोपयायादवदाता प्रतनुः शयेष
 सीता । यदि नाम कलङ्कइन्दुलेखामतिवृत्तोत्तलघये
 न चापि भावी ॥ व्यतिरेकः ॥ ३९ ॥

समतामित्यादि । सीता अवदाता शुद्धा प्रतनुः प्रकर्षेण तन्वी ज.म.
 शयेष दौर्बल्येन एतावता तुल्यधर्मतादृशिलेखया तुल्यतां सम
 आमुपयायात् उपमयेत् यदि कलङ्कोनामापरीऽतिवृत्तोऽति
 प्राक्ताः इन्दुलेखां न लघयेत् न मूढयेत् तथा भावी प्राणासी

नास्त्यधिक्यमिति न चैवं न स्याच्चन्द्रसेखरा न समेति भावः अतिरेक इति अर्थं अतिरेकीनामा अन्यथः पूर्वार्द्धेनोपमानोपमेयचोरर्थोदर्शितः तस्य पश्चादर्थेन भेददर्शनात् । यद्योक्तं उपमानवतोऽर्थस्य यदिशेषनिदर्शनं । अतिरेकं तमिदमिति विज्ञेयत्वाद् नाद्ययेति ॥ ३६ ॥

भ० समतामित्यादि । सीता शशिलेखया चन्द्रकलया समतां तुल्यतां उपधायात् प्राप्त्यात् कीदृशी अवदाता शुद्धा चन्द्रसेखायवदाता शुद्धा चयेण दौर्बल्येन प्रतनुः अतिरुग्ना शशिलेखापि चयेण रोगविशेषेण प्रतनुः यदि नामातिवृत्तोऽतीतो भावी भविष्यस्य कलङ्कसामिन्दुलेखां न लघयेत् नातिशयेन न्यूनां कुर्यात् कलङ्कस्य भूतत्वाद्भावित्वाच्च सा चन्द्रसेखयापि न समेति भावः लघुशब्दात् सेः कृत्याख्यानेजिरिति जिः जीमंस्य ङिदिति ङित्वात् टेलोपः नामेत्यव्ययं प्रकाशसम्भावनाकोधाभ्युपगमकुत्सनेषु अतिरेक इति उपमानाद्यदन्यस्य अतिरेकः स एव स इति अन्यस्य उपमेयस्य अतिरेकआधिक्यं ॥ ३६ ॥

अपरीक्षितकारिणा गृहीतां त्वमनासेवितवृद्धपण्डितेन । अविवाधितनिष्ठुरेण साध्वीं दक्षितां चातुमलं घटस्य राजन् ॥ विभावना ॥ ४० ॥

ज० म० अपरीक्षितकारिणेत्यादि । अपरीक्षितकारिणा अविचारितकरणश्लेष्मैव अनासेवितवृद्धपण्डितेन अपर्यापासितमानद्व

यत्पक्षेन अविरोधितनिष्ठुरेणानपहृताऽपि क्रूरः सन् यः ब्रह्मः तेन
 वृहीतां साध्वीं पतिव्रतां दयितामिष्टां चाषाही जातुं रचितु
 मसं पर्याप्तं तं घटस्य यतस्य हे राजनित्यवदङ्गुमान् । विभाव
 नेति परीक्षा सेवा विरोधनश्चेति तिस्रः क्रियाः तासां यः प्रतिषेधः
 नञ्जा तेन अपरीक्षापूर्वकं यत्करणं तथा वृद्धसेवापूर्वकं यत्प
 ण्डितत्वं यच्चाविरोधपूर्वकं निष्ठुरत्वं तस्य क्रियाफलस्य विभावना
 त्रकाशनात् । यद्योक्तं क्रियायाः प्रतिषेधेन तत्फलस्य विभावनात् ।
 ज्ञेया विभावनैवासौ सान्वर्थं कथ्यते यथेति ॥ ४० ॥

अथेत्यादि । हे राजन् दयितां सीतां प्रियां जातुं रचितुं भ०
 तमलमत्यर्थं घटस्य चेष्टस्य यतः साध्वीं पतिव्रतां अपरीक्षित
 कारिणा अविचारितकरणशीलेन अनासेवितवृद्धपण्डितेन वृद्ध
 मनुपास्यैव पण्डितेन पण्डितस्यन्येन अविवाधितेनानपहृतेनापि
 सता निष्ठुरेण क्रूरेण रावणेनेत्यर्थाङ्गुहीतां इत्यवदङ्गुमानिति
 सम्बन्धः । विभावेनेति परीक्षावृद्धसेवाविवाधनैर्विनापि करणपा
 ण्डित्यनङ्गुर्थाणां तत्फलानां स्वाभाविकत्वेन प्रकाशनात् । तथाच
 क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावेनेति काव्यप्रकाशः । प्रसिद्ध
 हेतुव्यावृत्त्या यत्किञ्चित् कारणान्तरं । यच्च स्वाभाविकत्वं वा
 विभावं वा विभावेनेति दण्डो ॥ ४० ॥

स च विह्वलसत्त्वसङ्कुलः परिशुष्यन्नभवन्नाह इदः ।
 परितः परितापमूर्च्छितः पतितश्चासु निरभमीक्षितं
 ॥ ४१ ॥ समासेक्तिः ॥

ज०म० स चेत्यादि । स च रामोमहाद्भुतः महाद्भुतदम्भः सीतावि
रहात् विक्रमेनाकुलेन सत्त्वेन चेतसा संकुलोव्याप्तः परिशुष्यन्
शोकमुपगच्छन् परितः समन्तात् परितापमूर्हितः शोकयन्तापेन
मूर्ध्निान्वितोऽभवत् भूतः अनन्तरं चाम्नु जलं सीतावार्त्ताश्रवणमी
षितं अभिप्रेतं निरभ्रमाकस्मिकं पतितमित्येकोऽर्थः महाद्भुतः
परिशुष्यन् विक्रलैः सत्त्वैर्जन्तुभिर्कात्यादिभिः संकुलोव्याप्तः परितापमू
र्हितः परितापेन मूर्हितः अर्कतापान्वितोऽभवत् अस्म्यु च निरभ्रं
विना मेघेन पतितमिति द्वितीयः समासोक्तिः यथोक्तं । यथोक्तेर्ग
म्यतेऽन्योऽर्थस्तत्त्वमानविशेषणः । सा समासोक्तिरुदिता संक्षिप्ता
र्थाय यथेति एवञ्च कृत्वा अर्थं शेषाद्भिद्यते शेषे हि द्वयोरपि
श्रूयमाणत्वात् ॥ ४१ ॥

भ० स चेत्यादि । स च रामोमहाद्भुत इव अभवत् अथ निरभ्रं मेघं
विनापि आकस्मिकं दृष्टितं अभिलषितं सीतावार्त्ताश्रवणस्वरूप
मम्नु जलं पतितं प्राप्तं अभवच्च पतितञ्चेति चकारद्वयं तुल्यकाल
तादृचनार्थं कीदृशः विक्रलेन विरहव्याकुलेन सत्त्वेन चेतसा
संकुलोव्याप्तः परिशुष्यन् कार्श्यमुपगच्छन् परितः समन्तात् परि
तापेन शोकयन्तापेन मूर्हितः मोक्षं प्राप्तः महाद्भुतोऽपि परिशु
ष्यन् विक्रलैः सत्त्वैर्जन्तुभिर्कात्यादिभिः संकुलः परितापेन सुखी
तपेन मूर्ध्निोपदा भवति तदेष्टितमम्नु विना मेघेन पतितं । सत्त्वं
गुणे पित्रापादौ बले द्रव्यस्वभावयोः । आत्मनि व्यवसाये च चित्ते
प्राणिषु जन्तुष्विति विश्वः । समासोक्तिरिति साक्षात् महाद्भुतमा
त्रोपादानेऽपि तत्तुल्यविशेषणतया रामस्य गम्यमानत्वात् सर्वेपि

यान्यस्योक्तिरित्यर्थः । यदुक्तं यथोक्तेर्गम्यतेऽन्योऽर्थस्तस्मा
नविशेषणः । या समासोक्तिरदिता संशेपार्थतया तथेति । अन्य
आपि वस्तु किञ्चिदभिप्रेत्य तददन्यस्य वस्तुनः । उक्तिर्वचिप्ररूप
त्वात् समासोक्तिरिष्यते इति । अतएव संशेपाद्देहः तच्च इयोरपि
नृयमायत्नात् ॥ ४१ ॥

अथ लक्षणरूपतुल्यवेशं गमनादेशविनिर्गताय
हस्तं । कपयोऽनुययुः समेत्य रामं नतसुग्रीवगृ
हीतसादराज्ञं ॥ ४२ ॥ अतिशयोक्तिः ॥

अथेत्यादि । अथ वार्त्ताश्रवणानन्तरं कपयः समेत्य मिलित्वा ज०म०
राममनुययुः अनुगतवन्तः लक्षणेन तुल्यं रूपं वेशश्च यस्य रामस्य
गमनाय प्रयत्नाय आदेशः तदर्थं विनिर्गतौ अयहस्तौ यस्य
नतेन प्रणतेन सुग्रीवेण गृहीता प्रतिष्ठिता सादराज्ञा यस्य तं
रामं । अतिशयोक्तिरिति अतिशयाभिधानात् अत्र सुद्विपि नामा
सौ लक्षणे च तुल्यरूपवेशः स्यात् न तु प्रत्यक्षप्रमाणपरिहेश
इति लोकातिक्रान्तवचनमेतद्वचनं अवश्यञ्च कश्चिद्विशेषोऽस्ति
यथोक्तं निमित्ततोयच्च वचोलोकातिक्रान्तगोचरं । अन्यन्तेऽति
शयोक्तिं तामलङ्कारतया यथेति ॥ ४२ ॥

अथेत्यादि । सीतावार्त्ताश्रवणानन्तरं कपयः समेत्य मिलित्वा म०
रामं अनुययुः अनुगतवन्तः कीदृशं लक्षणेन तुल्यं रूपं वेशश्च
यस्य तं रामदुःखेन लक्षणेऽधिकं दुःखितः सीतावार्त्ताश्रवणश्च

रामादप्यधिकं दृष्टवति लक्ष्मणेन तुल्यतोक्ता । कपीनां गमनाय
 प्रस्थानाय आदेश आज्ञा तदर्थं विनिर्गतेऽप्यहसोद्यस्य तं हस्य
 शब्दस्यैकदेशवृत्तितया अयशब्देन कर्मधारयः अन्ये तु राजद
 नादौ पठन्ति प्रसूतेन सुपीवेण गृहीता सादराज्ञा यस्य तं ।
 अतिशयोक्तिरिति अतिशयार्थप्रतिपादनात् अत्र हि आज्ञान
 न्तरमेव कपीनामनुगमनेनैव भक्त्यतिशयत्वं लक्षणतुल्यताभि
 धानेन तद्गतहर्षशोकातिशयत्वञ्च तथाच विवक्षायाविशेषस्य
 लोकासीमातिवर्त्तिनी । असावतिशयोक्तिः स्यादलङ्कारोक्तमा
 च सा । सा तु प्रायोगुणानाञ्च क्रियाणाञ्चोपकल्प्यते । नहि
 द्रव्यस्य जातेर्जा भवत्यतिशयः कचिदिति ॥ ४२ ॥

कपिपृष्ठगतौ ततो नरेन्द्रौ कपयश्च ज्वलिताग्निपि
 ङ्गलाक्षाः । मुमुचुः प्रययुर्द्रुतं समीयुर्वसुधां व्योम मही
 धरं महेन्द्रं ॥ यथासंख्यं ॥ ४३ ॥

ज०म० कपिपृष्ठगतावित्यादि । ततोऽनन्तरं नरेन्द्रौ रामलक्ष्मणौ
 कपयश्च सर्व्वएते मुमुचुः वसुधां त्यक्तवन्तः प्रययुर्व्योम आकाशं
 महेन्द्रं महीधरं समीयुः गतवन्तः लिटः कित्त्वे गुणाभावाद्भातो
 रिचङ् नरेन्द्रौ किम्भूतौ कपिपृष्ठगतौ हनूमन्तमारुढौ यथासंख्य
 मिति मुमुचुरित्यादिनां क्रियाणां वसुधादीनाञ्च कर्मणामनु
 क्रमशो निर्देशात् । यथोक्तं भूयसामुपदिष्टानां क्रियाणामय
 कर्मणां । क्रमशो योऽनुनिर्देशो यथासंख्यं तदुच्यत इति ॥ ४३ ॥

कपीत्यादि । ततोऽमनरं कपिपृष्ठगतौ वानरपृष्ठसौ नरेभ्यो भ०
रामसङ्गणौ ज्वलदग्निवत् पिङ्गलवरीरोः कपयश्च वसुधां
पृथ्वीं मुमुक्षुः त्यक्तवन्तः व्योमाकाशं प्रययुः प्रचातवन्तः महे
न्द्राख्यं पर्वतं द्रुतं समीयुः सङ्गतवन्तः । यथासंख्यमिति क्रियाप
दानां कर्मपदानाञ्च क्रमेणान्वयात् यदुक्तं काव्यप्रकाशे यथा
संख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयदति अन्यत्राप्युक्तं भूयसामुप
दिष्टानामर्थानां समर्थर्षिणां । क्रमशो योऽर्थनिर्देशो यथासंख्यं
तदुच्यत इति ॥ ४३ ॥

स्थितमिव परिरक्षितुं समन्तादुदधिजलौघपरि
स्रवाद्भूरित्रीं । गगनतलवसुन्धरान्तराले जलनिधिवेग
सहस्रप्रसार्य देहं ॥ उत्प्रेक्षा ॥ ४४ ॥

स्थितमित्यादि । उदधिजलौघात्समन्तोद्यः परिरक्षो ज० म०
विनाशः तस्माद्भूरित्रीं परिरक्षितुमिव गगनतलवसुन्धरयो
रन्तराले देहं शरीरं जलनिधिवेगं सहत इति मूलविभुजादि
त्वात्कः प्रसार्य स्थितं महेन्द्रं समीयुः । उत्प्रेक्षेति यद्योक्तं अविवचि
तसामान्यात्किञ्चिदुपमया सह । अतदुपक्रियारोपादुत्प्रेक्षाति
व्यथामितेति अत्र महीधरसामान्यस्यापि विवक्षितत्वादविवक्षितं
सामान्यत्वं रक्षितुमिवेति किञ्चिदुपमया सह महेन्द्रगिरेरतदु
पमया रक्षयक्रियायोगः गगनतलं वसुन्धरां व्याप्य स्थितमित्यादि
व्याख्याता ॥ ४४ ॥

म० स्थितमित्यादि । कीदृशं महेन्द्र उदधिर्जलोत्थेन परिस्रवात्
विनाशान् समन्तादाश्रवनाद्वा धरित्रीं पृथिवीं परिरक्षितुमिह
समन्तात् चातुमिव गगनतलवसुन्धरयोराकाशपृथिव्योरन्त
राले मध्ये जलनिधिवेगसहं देहं प्रसार्य विस्तार्य स्थितं सहेः
पचादित्यादन् परिशुकोभावेऽल् परिस्रवामिति पाठे पचादि
त्यादन् चक्षुषां व्याकुलां वा परिस्रवश्चक्षुषः स्यादाकुलेऽपि
परिस्रवइति विश्वः । उत्प्रेचेति अन्यथावस्थितावृत्तिश्चेतनस्येत
रस्य वा । अन्यथोत्प्रेक्षते यच्च तामुत्प्रेक्षां विदुर्बुधाइति अत्र
स्वाभाविकाद्यावापृथिव्योरन्तराले स्थितिः पृथिवीरक्षणार्थतया
सम्भाव्यते अन्यस्ताह अविवक्षितसामान्यात् किञ्चिद्योपमया
सह । अतद्गुणक्रियायोगादुत्प्रेक्षातिशयान्वितेति तच्च महीधर
सामान्याविवक्षितत्वाद्वाविवक्षितसामान्यत्वं परिरक्षितुमिवेति
प्रयोगात् किञ्चिद्योपमया सह योगित्वं महेन्द्रगिरैरतद्गुणतया
रक्षणक्रियायोगः गगनतलवसुन्धरान्तरालं व्याप्य स्थितमित्य
तिशयान्वितत्वं इवब्रह्मेऽप्युत्प्रेक्षान्वयश्चकः ॥ ४४ ॥

विषधरनिलये निविष्टमूलं शिखरशतैः परिभृष्ट
देवलोकं । धनविपुलनितम्बपूरितां फलकुसुमाचित
वृक्षरस्यकुञ्जं ॥ वार्ता ॥ ४५ ॥

ज०म० विषधरनिलयइत्यङ्गि । विषधरनिलये पातली निविष्टमूलं
महेन्द्रं शिखरशतैः करणभूतैः परिभृष्टः संसृष्टो देवलोकोऽस्येन
घनैर्निरन्तरैर्विपुलैर्विशीर्षैर्नितम्बैर्मण्डलाभाभिः परिता व्याप्रा

आशादिशोयेन फलकुसुमान्वितैर्दृष्टैः रस्यं कुञ्जं गहनं यस्मिन्
वाच्येति तत्कार्यकथनात् सा द्विविधा विग्रहिता निर्विग्रहिता च तत्र
या पूर्वा सा स्वभावोक्तिरुचिता यथेयमेव तथाचोक्तं स्वभावोक्ति
रलङ्कार इति केचित्प्रचक्षते अर्थस्य तादवस्थस्य स्वभावोऽभि
हितोयथेति निर्विग्रहितावार्तानामालङ्कारः यथोक्तं गतोऽस्तमको
भातोऽनुर्यान्ति वासाय पक्षिणः । इत्येवमादिकं काव्यं वार्त्तामेतां
प्रचक्षत इति ॥ ४५ ॥

विषधरेत्यादि । पुनः कीदृशं महेन्द्रं विषधरनिजये पाताले भ०
निविष्टं मूलं यस्य तं शिखराणां शतैः करणभूतैः परिमृष्टः
स्पृष्टो देवलोकाः स्वर्गोयेन घनैर्निरन्तरालैर्विपुलैर्विशालैर्घनेन
मेघेन विपुलैर्वा नितम्बैर्ऋष्यभागैः पूरिता व्याप्ता आशादिशोयेन
फलेन पुष्पेण चाचितैर्यात्रैर्दृष्टैरस्यं कुञ्जं लतादिपिहितस्थलं
यत्र तं तथा । वाच्येति तत्कार्यकथनात् सा द्विविधा विग्रहिता
निर्विग्रहिता च तत्र पूर्वा स्वभावोक्तिरुच्यते यदुक्तं स्वभावोक्तिर
लङ्कार इति केचित्प्रचक्षते अर्थस्य तादवस्थस्य स्वभाव इति
कथ्यते इति निर्विग्रहिता तु सैव वार्त्तालङ्कारः यथोक्तं गतोऽय
मस्तमादित्योच्यन्ति वासाय पक्षिणः इत्येवमादिकं काव्यं वार्त्ता
मेतां प्रचक्षत इति प्रकृते तु स्वभावोक्तिरूपैव वार्त्ता बोध्या ॥ ४५ ॥

मधुकरविरुतैः प्रियाध्वनीनां सरसिरुचैर्दयितास्य
चास्यसदम्याः । स्फुटमनुहरमाणमादधानं पुरुषयतेः
सहसा परं प्रमोदं ॥ प्रेयः ॥ ४६ ॥

ज०म० मधुकरविरुतैरित्यादि । प्रियाध्वनीनां सीतासम्भिनां
 जल्पितानां मधुकरविरुतैः स्फुटं स्पष्टमनुहरमाणमनुकुर्वन्तः
 सादृश्यमित्यर्थात् दयितायाः सीतायाः यदासं हासयैतयो
 र्लक्ष्माः सरसिरुहैस्सादृश्यमनुहरमाणं सन्तं महेन्द्रं तत्र पद्मै
 राखलक्ष्माः कुमुदैर्हासलक्ष्माः अथवा हृत्यार्थैरिति षष्ठी
 अनुहरमाणशब्दस्य तुल्यार्थत्वात् सदृशीभवन्तमित्यर्थः पुरुषपते
 रामस्य सहसा तत्त्वणं आगतमात्रस्येत्यर्थः परमुत्कृष्टं प्रमोद
 मादधानं जनयन्तं समीयुः । प्रेयइति प्रियतमवस्त्रभिधानात्
 ॥ ४६ ॥

भ० मधुकरेत्यादि । पुनः कीदृशं महेन्द्रं मधुकराणां भमराणां
 विरुतैः शब्दैः प्रियायाः सीतायाजल्पितानां स्फुटं व्यक्तं अनुहर
 माणं सादृश्यं दर्शयन्तं धातोरनेकार्थत्वात् अनुहरमाणमनुकुर्व
 न्तमित्यन्वे सरसिरुहेः पद्मैर्दयितायाः सीतायाः आस्यस्य मुखस्य
 हास्यस्य च लक्ष्म्या अपि अनुहरमाणं पद्मविकांशस्वात्र हासंसा
 म्येन पद्मैस्तदनुहरणमुक्तं अन्ये तु सरसिरुहपदेन कुमुदमप्युच्यते
 तस्यापि सरःसम्भूतत्वात् तेन पद्मैराखलक्ष्म्याः कुमुदैर्हासलक्ष्म्याः
 स्यानुहरमाणमित्याहुः अतएव पुरुषपतेरामस्य सहसा तत्त्व
 णमागतमात्रस्यैव परमुत्कृष्टं प्रमोदमानन्दं दधानं कुर्वन्तं
 जनयन्तमित्यर्थः एतेन यात्रायां मङ्गलमपि सूचितं प्रेयइति
 प्रियतरवस्त्रभिधानात् ।

ग्रहमणिरसमं दिवोनितम्बं विपुलमनुत्तमलब्ध
कान्तियोगं । च्युतघनवसनं मनोभिरामं शिखरकरै
र्मदनादिव स्पृशन्तं ॥ ४७ ॥

यद्येत्यादि । दिवोनितम्बं मध्यभागं यद्वाः मणिरसनेव यस्य ज० म०
विपुलं विस्तीर्णं न विद्यते उत्तमोऽस्मादित्यनुत्तमं अतिशयवान्
लब्धः कान्त्या योगो येन च्युतघनोवसनमिव यस्मात् शिखरैः
करैरिव मदनादिव स्पृशन्तं महेन्द्रं । रसवदिति दिवोगिरेश्च
स्त्रीपुंसयोरिव शृङ्गाररसाभिधानात् तथा चोक्तं रसवद्भूषित
स्पृष्टं शृङ्गारादिरसं यथेति ॥ ४७ ॥

यद्येत्यादि । पुनः कोट्टशं महेन्द्रं शिखररूपकरैर्मदनात् भ०
कामाद्वेतोरिव दिवआकाशस्य नितम्बं मध्यभागं स्पृशन्तं
कीदृशं नितम्बं ग्रहमणिरसनं यद्वाः स्रज्ज्वालयोमणिनिर्मिता रसना
काञ्ची यच्च विपुलं विस्तीर्णं अनुत्तमलब्धकान्तियोगं न विद्यते
उत्तमोऽस्मात् लब्धः कान्तियोगीयेन यस्मात् कर्मधारयः च्युत
घनवसनं च्युतघनोमेधोवसनमिव यस्मात् एतेन प्रावृट्
काशोऽपि सूचितः अतएव मनोभिरामं चित्तानन्दकरं अत्र
दिवोनाधिकासाम्यं महेन्द्रस्य नायकसाम्यं व्यङ्ग्यं । रसवदिति
दिवोगिरेश्च स्त्रीपुंसयोरिव शृङ्गाररसाभिधानात् । तथा च
दृष्टी रसवद्भूषणमिति ॥ ४७ ॥

प्रचपलमगुरुभरासहिष्णुं जनमसमानमनूर्जितं
विवर्ज्य । कृतवसतिमिवार्णवोपकण्ठे स्थिरमतुलो
व्रतिमूढतुङ्गमेघं ॥ ऊर्जस्वी ॥ ४८ ॥

अ० म० प्रचपलमित्यादि । जनं लोकं प्रचपलं अस्थिरं अगुरुं लघुं
अतएव भरासहिष्णुं अनूर्जितं अनहङ्कारं विवर्ज्यैवासमानत्वात्
अर्णवस्य समुद्रस्योपकण्ठे समीपे कृतवसतिं कृतावस्थानं महेन्द्रं
समीयुः तदेवासमानत्वाद्दर्शयन्नाह स्थिरं अचलं अतुलोव्रतिं
असाधारणमहत्त्वमूढतुङ्गमेघं तद्भूतमहामेघं आश्रयणीयत्वात्
ऊर्जस्वीति साहङ्कारवस्त्वभिधानात् ॥ ४८ ॥

अ० प्रचपलमित्यादि । पुनः कीदृशं महेन्द्रं जनं लोकं विवर्ज्य
त्याक्त्वा विजनत्वात् अर्णवस्य समुद्रस्य उपकण्ठे समीपे आत्मसदृश
त्वात् कृता वसतिर्येन स्थिरमचलं अतुलोव्रतिं महोच्छ्रायं एतेन
गुरुत्वमूर्जितत्वञ्च सूचितं ऊढतुङ्गमेघं धृतसहामेघं भारसह
त्वात् जनवर्जने हेतुमाह प्रचपलेति कीदृशं जनं असमानं स्वस्या
सदृशं असमानत्वं दर्शयन्नाह प्रचपलं अस्थिरं अगुरुं लघुं अत
एव भारासहनशीलं अनूर्जितं दर्पशून्यं दुर्बलं वा जनस्यास
दृशत्वात् त्यागः स्वसदृशस्यार्णवस्य समीपे वासश्च युक्तः । ऊर्ज
स्वीति साहङ्कारवस्त्वभिधानात् यदुक्तं ऊर्जस्विच्छाहङ्कार
मिति ॥ ४८ ॥

स्फटिकमणिपृष्ठैः सरन्नदीपैः प्रतरुणकिशोरगीत
निखनैश्च । अमरपुरमतिं चुराज्जनानां दक्षतमकु
स्वमनस्यकल्पवृक्षं ॥ पर्यायोक्तं ॥ ४९ ॥

स्फटिकमणियुचैरित्यादि । स्फटिकमणियुचैः रत्नदीपयुक्तैः ज०म०
प्रतरुणाणां किंशराणां गीतनिखनैश्च हेतुभूतैः अमरपुरमतिं
स्वर्गबुद्धिं सुराङ्गनानां दधतं जनयन्तं अदुःखं न विद्यते दुःखम
स्मिन्निति सुखहेतुमित्यर्थः वज्रकल्पवृक्षं समीयुः । पर्यायोक्ति
रिति अमरपुरमतिं दधतमित्यनेन पर्यायेण वचनगत्या तदे
वामरपुरमिति प्रतिपादनात् तथाचोक्तं पर्यायोक्तं यदन्येन
प्रकारेणाभिधीयतइति ॥ ४८ ॥

स्फटिकेत्यादि । पुनः कीदृशं महेन्द्रं रत्नदीपसहितैः स्फटिक म०
मणीनां युचैः प्रकटतरुणानां किंपुरुषाणां गीतनादैश्च हेतुभिः
सुराङ्गनानां देवस्त्रीणां अमरपुरमतिं स्वर्गबुद्धिं दधतं जनयन्तं
अदुःखं नास्ति दुःखं यत्र सुखहेतुमित्यर्थः अनल्पा वहवः कल्प
वृक्षा यत्र तं एवंभूतं महेन्द्रं समीयुरित्यन्वयः । पर्यायोक्तमिति
अमरपुरमतिं दधतमिति पर्यायेण वचनभङ्गा तदेवामरपुर
मिति प्रतिपादनात् । यदुक्तं अर्थमिष्टमनाख्याय तस्यैवार्थस्य
सिद्धये । यत्प्रकारान्तराख्यानं पर्यायोक्तं तदुच्यतेइति अन्यत्रापि
पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयतइति काव्यप्रकाशेऽपि
पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन वस्तु यदिति ॥ ४९ ॥

॥ ७ ॥ कु ॥ अथ ददृशुर्ददीर्षधूमधूमां दिशमुद
न्निव्यवधिं समेतसीतां । सहरघुतनयाः श्रवणसेनाः
पुवनसुताङ्गुलिदर्शितामुदक्षाः ॥ समाहितं ॥ ५० ॥

ज० म० अथेत्यादि । अथ प्राप्त्यनन्तरं अवक्त्रसेनाः सहरघुतनयाः दिशं
ददृशुः उदधिव्यवधिं सजलधिव्यवधानां दक्षिणामित्यर्थः उप
सर्गेषोः किः उदीर्णेन महता धूमेन धूमामखट्वां समेतसीतां
सङ्गता सीतानयेति तृतीयार्थे वज्रग्रीहिः पवनसुतस्त्राङ्गुल्या
दर्शिता उदचाः ऊर्द्धीकृताचाः वज्रग्रीहौ सकथ्यक्षोरिति षच्
षिञ्चणोऽङीष् न भवति तस्यानित्यत्वात् तेन दंष्ट्रेत्युपपन्नं भवति
समाहितमिति अनन्यमनस्कतया दिशोऽवलोकनात् ॥ ५० ॥

भ० अथेत्यादि । महेन्द्रप्राप्त्यनन्तरं रघुतनयाभ्यां रामलक्ष्म
णाभ्यां सहिता वानरसेनाः उदचा उद्गतनेत्राः सत्यः समुद्रव्य
वधानां दक्षिणां दिशं ददृशुः कीदृशीं उदीर्णेन महता धूमेन
धूमां क्षणलोहितां ऋगिगत्यां क्ले रूपं समेता सङ्गता सीता यां
यच्च वा पवनसुतस्त्र हनूमतोऽङ्गुल्या दर्शितां निर्दिष्टां उदचा
इति उद्गतमूर्द्धीकृतमच्च चक्षुर्यासां इन्द्रियसामान्यवाचिनोऽप्यत्र
शब्दस्य विशेषपरत्वाच्चेववाचकत्वं किम्वा सकथ्यक्षः पः स्वाङ्ग इति
षप्रत्ययान्तस्य उदचशब्दस्य स्वस्वादौ पाठस्तेन नममसंस्थास्वस्व
जादेरिति ईप्प्रत्ययनिषेधः नदादिपाठस्यानित्यत्वादिति
कालापाः मात्रादित्वादिति वाच्यताः अवक्त्रसैन्या इति पठ
न्यन्ते । समाहितमिति दक्षिणदिगवलोकनं स्वतएव जायमानं
हनूमदङ्गुलिदर्शितत्वेन सुकरत्वात् समाहितं यदुक्तं समाभिः
सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगत इति अन्यथापि किञ्चिद्भार
भमाख्यस्य कार्यं दैववशात्पुनः । तत्साधनसमापत्तिर्ब्रह्मस
त्समाहितमिति जयमङ्गलायान्तु एकचित्ततया दिशोऽवलोक
नात् समाहितमित्युक्तं ॥ ५० ॥

जलनिधिमगममहेन्द्रकुञ्जात्प्रचयतिरोहिततिग्म
रश्मिभासः । सलिलसमुदयैर्महातरङ्गैर्भुवनभरक्षम
मप्यभिन्नवेत्तं ॥ उदारं ॥ ५१ ॥

जलनिधिमित्यादि । महेन्द्रकुञ्जात् जलनिधिमगमन् गतवत्यः ज० म०
स्ववक्त्रसेनाः स्रुदित्वाच्छेरङ् प्रचयेन उच्चतया तिरोहिता
स्तिग्मरश्मिभासोयेन निकुञ्जेन तस्मान्निकुञ्जात् सलिलसमुदयैर्म
हातरङ्गैर्महाभिभिः भुवनस्य भरणे क्षममपि शक्तमपि भुभरण
इति क्रैयादिकः तस्य चतोरपि रूपं अभिन्नवेत्तं अनतिक्रान्त
मर्यादं जलनिधिं उदारमिति उदात्तमित्यर्थः महानुभावता
प्रतिपादनात् यतोमहातरङ्गैर्जलसमूहैर्भुवनभरक्षममपि अभि
न्नवेत्तमिति द्विविधमुदारं महानुभावतया विविधरत्नयोगा
च्चेति इयं महानुभावता दर्शिता ॥ ५१ ॥

जलनिधिमित्यादि । सरघुतनयाः स्ववक्त्रसेनामहेन्द्रकुञ्जात् भ०
जलनिधिः गमन् औगमुगत्यां स्रुदित्वात् त्वां कः प्रचयेन समू
हेन तिरोहिताश्चाच्छादितास्तिग्मरश्मोः सूर्यस्य भासोदीप्तयो
श्चाभिस्ताः स्ववक्त्रसेनानां विशेषणं प्रचयेन उच्चतया तिरोहिता
स्तिग्मरश्मिभासोयेन तस्मादिति कुञ्जविशेषणं वा कीदृशं जल
निधिं महान्तसारङ्गाजर्मयोयेषु तैः सलिलसमुदयैर्जलसमूहै
र्भुवनस्य इयित्याभरणे पूरणे क्षमं शक्तमपि अभिन्नवेत्तममति
क्रान्तमर्यादं । उदात्तमिति महानुभावताप्रतिपादनात् महा

नुभावत्तन् महातरङ्गजलसमूहैर्भुवनभरच्चमत्पायभिरवेष्ट
त्वात् तथा चोक्तं आशयस्य विभूतेष्वपि यथा हत्तमनुत्तमं । उदात्तं
नाम तं प्राङ्मरलङ्कारं मणोविण्णदति उदारमिति पाठेऽप्ययमे
वार्थः द्विविधमिदं महानुभावत्वात् नानारत्नयोगित्वाच्च आद्य
मचोक्तं ॥ ५१ ॥

पृथुगुरुमणिशुक्तिगर्भभासा ग्लपितरसातलसंभृ
ताम्भकारं । उपहतरविरश्चिद्वृत्तिमुच्चैः प्रलघुपरि
श्रवमानवज्रजालैः ॥ उदारमेव ॥ ५२ ॥

१०म० द्वितीयमाह पृथ्वित्यादि । पृथवोमहान्तः गुरवस्तु न परि
क्षेप्याः मणयोमौक्तिका यासां शुक्तीनां तथाविधानां गर्भस्य भासा
दीप्या ग्लपितं चयितं रसातले संभृतमुपचितमम्भकारं येन तं
उच्चैरुपरि प्रलघूनामल्पानां परिश्रवमानानां वज्राणां यानि
जालानि समूहाः तैरुपहतरविरश्चिद्वृत्तयोद्यस्मिन् सः तं जल
निधिमगमन् यदञ्जं वारिणि तरति तत्प्रशस्तमित्युक्तं एतदेवाप
रेऽन्येन वाक्यार्थेनान्यथाविदुः । नानारत्नवियुक्तं यत्तत्किलोदा
रमुच्यते इति ॥ ५२ ॥

भ० द्वितीयं दर्शयति पृथ्वित्यादि । कोट्यं जलनिधिं पृथवोमहान्तो
गुरवोगुरुत्वाख्यगुणविशेषयुक्ताये मणयोमौक्तिकानि तेषां याः
शुक्तयः तासां गर्भभासा अन्तर्लीनदीप्या ग्लपितं चायितं रसा

तस्य पाताले सभृतमुपचितमन्धकारं येन तं मुक्तास्फोटः स्त्रियां
 इक्तिरित्यमरः उच्चैरपरि प्रलघूनां लघुतमानामतएव परि
 श्रवमानानां तरतां वज्राणां क्षीरकाणां जालैः समूहैरुपहृता
 रविरस्मिष्टतयोयेन यच्च वा तं यदञ्जं जले तरति तत्प्रशस्तं
 यदुक्तं रत्नपरीक्षायां गुरुणि सर्वरत्नानि वज्रमेकं परं लघु ।
 भिद्यन्तेऽन्यानि वज्रेण तन्न केनापि भिद्यतइति । उदात्तमेवेति
 विविधरत्नद्विभूतत्वात् यदुक्तं पूर्वत्राशयमाहात्म्यमत्राभ्युदय
 गौरवं । विवक्षितमिति व्यक्तमुदात्तं दयमप्यदइति अन्यत्रापि
 नानारत्नद्विभूतं यत्तच्चोदात्तं किलोच्यतइति ॥ ५२ ॥

समुपचितजलं विवर्द्धमानैरमलसरित्सलिलैर्विभा
 वरीषु । स्फुटमवगमयन्तमूढवारीन् शशधररत्न
 मयान्महेन्द्रसानून् ॥ उदारमेव ॥ ५३ ॥

समुपचितजलमित्यादि । विभावरीषु रात्रिषु विवर्द्धमानै ज० म०
 रमलैः सरित्सलिलैः समुपचितजलं उदाधिं स्फुटमवगमयन्तं
 बोधयन्तं किमित्याह महेन्द्रसानून् शशधररत्नमयान् चन्द्र
 कान्तस्वभावान् जडवारीन् धृतवारीन् अन्यथा कथं धीयते
 जलं यदि चन्द्रकान्तसानवोन स्युः उदारमेवेति रत्नयोगात्
 ॥ ५३ ॥

समुपेत्यादि । कीदृशं जलनिधिं विभावरीषु रात्रिषु विवर्द्धमानै म०
 रमलसरित्सलिलैः निर्मलनदीजलैः समुपचितजलं अतएव महे

असामान्यं ब्रह्मधररत्नमयान् प्रचुरचन्द्रकान्तमयान् नीलशङ्खपात्र
 वा अश्वमेधमयान् बोधयन्तं जलवारीन् धृतजलान् यदि तत्र चन्द्र
 कान्तमयाः सानवोन सुखदा कथमूढजलाः स्युः ततश्च कथं वा
 तस्मिन्नेपि नदीनां जलवृद्धिरिति तदनुमानमिति भावः । उदात्त
 मीवेति रत्नयोगात् उदात्तं वस्तुनः सम्यदिति कार्यप्रकाशः ॥ ५३ ॥

भुवनभरसहानलङ्घ्याध्वः पुरुषचिरत्नभृतो गुरु
 रुदेहान् । अमविधुरविलीनकूर्मानक्रान्दधतमुदूढ
 भुवोगिरीनर्हींश्च ॥ सिष्टं ॥ ५४ ॥

ज०म० भुवनभरसहानित्यादि । गिरीन् भुवनभरसहान् अर्हींश्च
 तादृशानेव दधतं जलनिधिमगमन् गिरीनलङ्घ्याध्वः अर्हींश्च
 नमिभवनीयतेजसः गिरीन् पुरुषचिरत्नभृतः अर्हींश्च महावचि
 रत्नभृतः गिरीन् गुरुदेहान् अर्हींश्च महाकायान् अमविधुराः
 अमपीडिताः निलीनाः कूर्मानक्रास्य येषु तान् गिरीनर्हींश्चो
 दूढभुवोधृतवसुधान् गिरीनर्हींश्च नद्वयप्रशामिति नुलं पूर्णं
 स्यान्नासिकः सिष्टमिति । उपमानेनोपमेयत्वस्य साधनात्
 तथा चोक्तं विशेषणेन सिष्टं । उपमानेन यत्तत्त्वमुपमेयस्य साधयति ।
 क्रियागुणाभ्यां नास्मा च सिष्टं तदभिधीयत इति अत्रोपमानभूतै
 रक्षिभिरुपमेयभूतानां गिरीणां तत्त्वस्य तादृश्यस्य भुवनभरादि
 तादृश्यक्रियया तद्वयेन च साधनेन गिरिभिरक्षिभिश्च नास्मा च
 शब्देन भुवने भरसहानित्यादिना साध्यमानमात् रूपकमपी
 दृश्यमेव किन्तु सिष्टस्य भेदेनोपमानोपमेयचोर्गुणपक्षयोगात्

रूपके पुनरेकस्यैवोपमेयपुरुषस्य व्याघ्रस्यमानं तथाचोक्तं सचरणं
रूपके ऽपोदं विद्यते काममच तः । दृष्टः प्रयोगोद्युगपदुपमानोप
मेययोरिति तदुक्तं । सचरणं सिद्धं स होत्सुपमा हेतुनिर्देशातिविधं
यथोक्तं शेषादेवार्थवचसोरस्य च क्रियते भिदा । तत्स होत्सुपमा
हेतुनिर्देशातिविधं यथेति तच्चेदं स होत्सुसिद्धमुक्तं गिरीनही
येति स होत्सा निर्देशात् ॥ ५४ ॥

भुवनेत्यादि । पुनः कीदृशं जलनिधिं गिरीन् पर्वतान् अहीन् भ०
सर्पाश्च दधतं पर्वतसर्पयोर्युगपद्विशेषणान्याह भुवनभरस
हान् जगतां भारस्य सहान् दृढत्वात् बलवत्त्वाच्च सहेः पचादि
त्वाद् अलङ्घ्यधातः अनभिगम्यस्थानान् अहिपक्षे अनभिभव
नीयतेजसः पुरुषश्चिरत्नभूतः प्रचुरदीप्तिमद्रत्नधारकान् रत्नो
त्पत्तिस्थानत्वात् फणारत्नयोगाच्च गुरुदेहान् अलघुमहाश
रीरान् अमविधुरविखीनकूर्मनक्रान् अमेण विधुराविकलाः
यन्तोविखीनाः संक्षिप्ताः कच्छपाः कुम्भीराश्च येषु उदूढभुवो
धृतभूमौ पर्वतोपरि बालुकासङ्घेन भूम्युत्पत्तेः भूमिधार
कस्य शेषमागस्य तत्र सत्त्वाच्च एवमेवभूतं जलनिधिमगममिति
यत्नः सिद्धमिति सिद्धमिष्टमनेकार्थमेकरूपाश्रितं वचः । तद
भिन्नपदं भिन्नपदप्रायमिति द्विधा तदिहाभिन्नपदं दर्शितं पद
भङ्गाभावात् तत्पुनस्त्रिविधं तथाचोक्तं शेषादेवार्थवचसोर्यस्य च
क्रियते भिदा । तत्स होत्सुपमा हेतुनिर्देशातिविधं यथेति । तदिदं
स होत्सुसिद्धमुक्तं गिरीनहीयेति स होत्सा निर्देशात् अथ
वचं क्रमेणैव उदाहरिष्यति ॥ ५४ ॥

प्रददृशुर्लुमुक्तशीकरौघान् विमलमणिद्युति
संभृतेन्द्रचापान् । जलमुचदव धीरमन्द्रघोषान्
क्षितिपरितापहतोमहातरङ्गान् ॥ श्लिष्टमेव ॥ ५५ ॥

ज०म०

प्रददृशुरित्यादि । महातरङ्गान् जलमुचदव मेघानिव प्रद-
दृशुः प्रदृष्टवत्यः उरवोमहान्नोमुक्ताः प्रकीर्णाः शीकरौघायेषु
अमलमणिद्युतयएव सन्तानि इन्द्रचापानि येषु धीरमन्द्र-
घोषान् मधुरगभीरध्वनीन् क्षितिपरितापहतः पृथिवीसन्ताप-
हारिणः इदमपि यथानिर्दिष्टविशेषणात् श्लिष्टं जलमुचदवेत्युप-
माननिर्देशात् ॥ ५५ ॥

भ०

प्रददृशुरित्यादि । सहरघुतनयाः स्रवङ्गसेनाजलमुच-
दव मेघानिव महातरङ्गान् ऊर्मीन् प्रददृशुः मेघतरङ्गयो-
र्धुगपद्विशेषणान्याह उर्विति उरवोमहान्नोमुक्ताः कीर्णाः शीक-
रौघायेषु तान् निर्मलरत्नदोषयएव ताभिः करणभृता-
भिर्वा संभृतानि इन्द्रचापानि यत्र तदुक्तं अकाले शक्रचापाना-
मुदयस्तु यतोभवेत् । असौ धन्यतरोन्नेयोवज्रमूखोमहामणि-
रिति मेघपक्षे अमलमणीनामिव द्युतिर्येषां तादृशानि उद्धृतेन्द्र-
चापानि यत्र धीरमन्द्रघोषान् मधुरगभीरध्वनीन् क्षितिपरिता-
पहतः पृथिवीसन्तापहारिणः । श्लिष्टमेवेति पूर्वोक्तलक्षणसत्त्वान्
किन्तु जलमुचदवेत्युपमानिर्देशादुपमाश्लिष्टमिदं ॥ ५५ ॥

विद्रुममणिकृतभूषामुक्ताफलनिकररञ्जितात्मानः ।
वभुरुदकनागरुग्नावेलातटशिखरिणोयत्र ॥ हेतु
स्त्रिष्टमेव ॥ ५६ ॥

विद्रुमेत्यादि । वेलातटशिखरिणोयचेति जलनिधौ वभुः ज०म०
शोभन्ते स्म ते समीयुरिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः वेलातटाः शिखरि
णश्चेति इन्द्रः शेषाणि विशेषणान्युभयत्र तुल्यानि इदमपि यथा
निर्दिष्टमेव किन्तु हेतुस्त्रिष्टं हेतुद्वारेण विशेषणानां निर्देशात्
विद्रुममणिकृतभूषत्वात् जलहस्तिभग्नत्वाच्च वभुरिति ॥ ५६ ॥

विद्रुमेत्यादि । यत्र जलनिधौ वेलातटशिखरिणोवभुः शोभन्ते भ०
स्म तमीयुरित्ययिमल्लोकेनावयः वेलातटाश्च शिखरिणश्चेति
इन्द्रः उभयं विशिनष्टि विद्रुमैः प्रवालैर्माणिसु कृता भूषा
येषु ते तथा मुक्तामणीनां उत्कृष्टमौक्तिकानां मुक्तानां मणीनाञ्च
वानिकरेण समूहेन रञ्जिता आत्मानोद्देशः प्रदेशायेषां उद्
कनागरुग्नाजलहस्तिभग्नाः स्त्रिष्टमेवेति पूर्वोक्तलक्षणसत्त्वात्
किन्तु हेतुस्त्रिष्टमिदं युगपदुभयविशेषणानां हेतुत्वेनैव निर्देशात्
प्रवालमणिकृततालङ्कारत्वात् मुक्तामणिदीप्तिरञ्जितरूपत्वात्
उद्कनागभग्नत्वाच्च वभुरित्यर्थः ॥ ५६ ॥

भृतनिखिलरसातलः सरत्नः शिखरिसमोर्न्मिति
रोहितान्तरीक्षः । कुतश्च परमार्थतो जलौघोजल
निधिमीयुरतः समेत्य मायां ॥ अपक्रुतिः ॥ ५७ ॥

ज० न० भूतनिखिलरसातलरथादि । एवंगुणविभिष्टौजलौघः कुत
 इह प्रदेशे परमार्थतः परमार्थेन विद्यते । किं तर्हि माया चतः
 पूरिताशेषपातालत्वात् सरजत्वात् त्रिखरधमैरुर्मिभिः पिष्टिता
 करीशलाच सराधवाः स्रवङ्गसेनाः समेत्य मायामिव जलधि
 मीयुः ज्ञातव्यः सर्वे गत्यर्थाज्ञानार्थादङ्कि मृज् भरणइति
 भौवादिकः अपङ्कतिरिति मायामित्यन्तर्गतोपमारूपतया निर्दे
 शात् विद्यमानार्थस्य चापङ्कवात् तथाचोक्तं अपङ्कतिरितिष्टा च
 किञ्चिदन्तर्गतोपमा । भूतार्थापङ्कवादेवा क्रियतेऽस्याभिदा यथेति
 ॥ ५७ ॥

भ० भूतेत्यादि । सहरघुतनथाः स्रवङ्गसेनाः समेत्य मिलित्वा
 जलनिधिं अतः कारणात् मायामिव ईयुर्ज्ञातव्यः सर्वेषां गत्य
 र्थानां ज्ञानार्थत्वात् किं कारणं तदाह इह प्रदेशे जलौघः कुतः
 परमार्थतस्तत्त्वेन विद्यते कीदृशः भूतनिखिलरसातलः पूरिता
 शेषपातालः रत्नैः संहितः पर्वततुल्यतरङ्गैराच्छादिताकाशः
 जलस्यैतादृशत्वासम्भवादियं खलुमाधेति भावः । अपङ्कतिरिति
 जलनिधिमुपमेयमसत्त्वं कृत्वा मायामिवेत्युपमानस्य सत्यतया
 व्यवस्थापितत्वात् तथाचोक्तं प्रकृतं यन्निविधान्यत् साध्यते सा च
 पङ्कतिरिति अन्यत्रापि अपङ्कतिरभीष्टा च किञ्चिदन्तर्गतोपमा ।
 भूतार्थापङ्कवात् ज्ञेया क्रियतेऽस्याभिदा यथेति ॥ ५७ ॥

अशिरक्षितमपि प्रभूतकान्तिं विबुधहतत्रियमप्य
 नष्टशोभं । मथितमपि सुरैर्दिवं जलौघैः समभिभव
 न्तमपि प्रभावं ॥ विशेषोक्तिः ॥ ५८ ॥

अग्निरहितमित्यादि । अग्निरहितमपि मुग्धचन्द्ररहितमपि ज०म०
प्रभूतकान्तिं पद्मरागादिरत्नावभासितत्वात् विबुधहृतश्रियमपि
अनष्टशोभं सर्व्वदा शोभास्पदत्वात् सुरैर्मथितमपि दिवमाकाशं
जलोच्चैः समभिभवन्तं अत्युज्जितत्वात् तदेवमविचित्रप्रभावं अख
ण्डिताभिमानमोयुः ज्ञातव्यः विशेषोक्तिरिति ग्रन्थादेरेकदे
शस्य विगमेऽपि प्रभूतकान्त्या गुणान्तरेण स्तुतिविशेषस्य प्रति
पादनात् यद्योक्तं एकदेशस्य विगमे या गुणान्तरसंस्तुतिः ।
विशेषप्रथनायासौ विशेषोक्तिर्मता यथेति ॥ ५८ ॥

अग्नीत्यादि । कीदृशं जलनिधिमोयुः अग्निरहितमपि चन्द्रेण म०
विरहितमपि प्रभूतकान्तिं प्रचुरदीप्तिं नानारत्नोपशोभितत्वात्
विबुधहृतश्रियमपि देवहृतलज्जीकमपि अनष्टशोभं सकलशो
भास्पदत्वात् सुरैर्मथितमपि जलोच्चैर्दिवमाकाशं सम्यगभिभवन्तं
अत्युज्जितत्वात् अतएव अविचित्रप्रभावं अखण्डितमहिमानं
विशेषोक्तिरिति चन्द्रादेरेकदेशस्य वैकल्येऽपि तत्कार्य्यप्रभूत
कान्त्यादिना गुणान्तरेण विशेषस्य प्रतिपादनात् तथाचोक्तं गुण
जातिक्रियादीनां यत्र वैकल्यदर्शनं । विशेषदर्शनायैव सा विशेषो
क्तिरिष्यते । अन्यत्रापि एकदेशस्य विगमे या गुणान्तरसंस्तुतिः ।
विशेषप्रथनायासौ विशेषोक्तिर्मता यथेति ॥ ५८ ॥

क्षितिकुलगिरिशेषदिग्गजेन्द्रान् सलिलगतामव
नावमुद्वहन्तं । धृतविधुरधरं महावराहं गिरिगुरु
पोचमपीहितैर्जयन्तं ॥ व्याजस्तुतिः ॥ ५९ ॥

ज०म० चितीत्यादि । चितिं पृथिवीं कुलपर्वतान् श्रेष्ठं नागराजं दिग्गजेन्द्रानैरावतादीन् सलिलसगतामिव नावमुद्दहन्तं जलनिधिं महावराहं धृतविधुरधरं धृता उद्धृता विधुरा विज्जला धरा मही येनेति गिरिगुरुपोत्रं गिरिवत् गुरु पोत्रं यस्य तमपोहितैश्चेष्टितैर्जयन्तं जलनिधिमीयुः । व्याजसुतिरिति चित्यादिधारणादधिकगुणस्य जलनिधेस्तोत्रव्यपदेशेन वराहेण तुल्यत्वात् तमपि महावराहं जयन्तमिति किञ्चिद्विधातुमिह्यानिन्दनात् तथाचोक्तं दूराधिकगुणस्तोत्रव्यपदेशेन तुल्यता । किञ्चिद्विधित्वया निन्दा व्याजसुतिरसौ यथेति ॥ ५६ ॥

भ० चितीत्यादि । जलनिधिमीयुरिति सम्बन्धः कीदृशं चितिं कुलपर्वतान् श्रेष्ठं नागराजं दिग्गजेन्द्रानैरावतादींश्च सलिलसगतां नौकामिव उद्दहन्तं दधन्तं अतएव महावराहमपि रूहितैश्चेष्टितैर्जयन्तं कीदृशं महावराहं धृतविधुरधरं धृता उद्धृता विधुरा प्रसूये व्याकुला धरा पृथिवी येन गिरिवत् गुरु महत् पोत्रं मुखं यस्य समुद्रपत्रे पोत्रं तरङ्गः व्याजसुतिरिति जलनिधेः कोमहिमा यः सदा चित्यादिभारं सेवकवत् वहतीत्यपोनिन्दां कृत्वा महावराहं जयन्तमिति प्रब्रंशनात् यदा भगवज्जयमथापाततो निन्दात्वेनोक्ता तस्यादृश्यप्रदर्शनेन सुतिरक्ता तथाचोक्तं यदि निन्दति वा सौति व्याजसुतिरसौ मता । दोषाभावा गुणाएव भजन्ते यत्र सन्निधिमिति अन्यैस्तु चित्यादि धार

तमपि महावराहमोहितैर्जयन्तमिति किञ्चिद्विधित्वया निन्द

ग्राह्याजसुतिरित्युक्तं तथाहि दूराधिकगुणसौच्यपदेन
तुल्यता । किञ्चिदिधिस्य निन्दा व्याजसुतिरसौ मतेति ॥ ५८ ॥

गिरिपरिगतचञ्चलापगान्तं जलनिवहं दधतं
मनोभिरामं । गलितमिव भुवोल्लोकाय रामं धरणि
धरस्तनशुक्लपट्टचीनं ॥ उपमारूपकं ॥ ६० ॥

गिरिपरीत्यादि । गिरिभिः परिगताः संस्पृष्टाः चञ्चला ज०म०
वल्लोलापगान्तानद्यन्तायस्मिन् जलनिवहे तं जलनिवहं
दधतं धारयन्तं समुद्रमीयुः कीदृशमिव जलनिवहं रामं भर्तारं
वल्लोक्य हृष्टाया इत्यर्थप्राप्तं ततश्च पूर्वकालेक्षा भुवः पृथिव्या
इव धरणिधरस्तनयोः शुक्लपट्टस्य चीनमिव गलितं उपमारूप
कमिति तथोक्तं उपमानस्य तद्भावमुपमेयस्य रूपयन् । योवदत्यु
पमाभेदमुपमारूपकं यथेति ॥ ६० ॥

गिरिपरीत्यादि । कीदृशं जलनिधिं जलस्य निवहं समूहं दधतं भ०
धारयन्तं कीदृशं जलनिवहं गिरिभिः परिगताः संस्पृष्टाश्चञ्चला
नद्यन्तानद्यवयवायत्र तं मनोभिरामं स्वपतिं वल्लोक्य हर्ष
वशात् जायारूपाया भुवः पृथिव्या धरणिधरस्य पर्वतस्य स्तन
रूपस्य गलितं सखीं शुक्लवर्णपटाञ्चलमिव उपमारूपकमिति
उपमावहितं रूपकमित्यर्थः । अत्र उपमानेन स्तनेन उपमेयस्य
कस्यचिद्दूरणीधरस्य स्तनत्वं रूपितं गलितं पट्टचीनमिवेत्युप
मापि निर्दिष्टा तथाचोक्तं उपमानेन तद्भावमुपमेयस्य रूपयन्

यद्वदत्युपमानं तदुपमारूपकं यथेति अन्वयायुक्तं रटं साध
न्यवैधर्म्यदर्शनामुख्यगौणयोः । उपमाव्यतिरेकाख्यं रूपकदि
तयं यथेति ॥ ६० ॥

अपरिमितमहाद्भुतैर्विचित्रच्युतमलिनः शुचिभि
र्महानलक्षैः । तरुमृगपतिलक्षणक्षितीन्द्रैः समधि
गतोजलधिः परं वभासे ॥ तुल्ययोगिता ॥ ६१ ॥

अ०स० अपरिमितमहाद्भुतैरित्यादि । तरुमृगपतिलक्षणक्षितीन्द्रैः
सुधीवलक्षणरामैः समधिगतः प्राप्नोऽजलधिः परं सुष्ठु वभासे
शोभते स कीदृशैः कीदृशदत्त्याह अपरिमितमहाद्भुतैर्विचित्रः
नानाद्भुतः शुचिभिर्विमलैः च्युतमलिनोनिर्मलोल्लङ्घ्यैरनभिभव
नीयैः महान् अनभिभवनीयः एवञ्च कृत्वा तेनापि ते समधिगताः
परमभाषिरदति तुल्ययोगितेति न्यूनानामपि तेषां सुधीवा
दीनां विशिष्टेन जलनिधिना महाद्भुतत्वादिगुणसाम्यविवक्षया
तुल्यस्य कार्यस्य भासनलक्षणस्यानुष्ठानेन तुल्ययोगात् तथा
चोक्तं । न्यूनस्यापि विशिष्टेन गुणसाम्यविवक्षया । तुल्यकार्यक्रिया
योगादित्युक्ता तुल्ययोगितेति ॥ ६१ ॥

अ० अपरिमितेत्यादि । तरुमृगाणां वानराणां पत्या सुधीवैश्च
लक्षणैश्च क्षितीन्द्रेण रामेण च समधिगतः प्राप्नोऽजलधिः परम
त्यर्थं वभासे शोभते स क्रमेण सुधीवादीनां समद्रव्यं च तुल्यमिति

विशेषणान्वाह अपरिमितमहास्यैर्विचित्रः आस्यथान्वितः
 च्युतमलिनः शुचिभिर्विमलैः महान् अनभिभवनीयः असङ्ख्यै
 रनभिभवनीयैः एवञ्च सति तुल्यरूपत्वात्तेन समधिगतास्तेऽपि
 वभासिरे इत्यर्थाद्भस्यते तुल्ययोगितेति उपमानानामपि सुग्री
 वादीनां विशिष्टेन जलधिना गुणसाम्यविवक्षया तुल्यकार्यस्य
 भासनलक्षणस्य योगात् तथाचोक्तं विवक्षितगुणोत्कर्षे यत्समी
 क्य कस्यचित् । कीर्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा स्मृता तुल्ययोगितेति
 अन्यत्राप्युक्तं न्यूनस्यापि विशिष्टेन गुणसाम्यविवक्षया । तुल्यकार्य
 क्रियायोगादित्युक्ता तुल्ययोगितेति ॥ ६१ ॥

न भवति महिमा विना विपत्तेरवगमयन्निव
 पश्यतः पयोधिः । अविरतमभवत् क्षणे क्षणेऽसौ
 शिखरिपृथुप्रथितप्रशान्तवीचिः ॥ निदर्शनं ॥ ६२ ॥

नभवतीत्यादि । महिमा महत्त्वं विना विपत्तेः विनाशविना न ज०म०
 भवति पृथग्भिनेत्यादिना पञ्चमी नास्त्येव तन्महत्त्वं यस्य विनाशो
 नास्त्येवभवगमयन् बोधयन्निव पयोधिस्ताम्यश्वतो रामादीन्
 अविरतमविकेदेन शिखरिवत् पृथक् प्रथिताः प्रशान्ताश्च वीच
 क्षोबस्य सएवं क्षणे क्षणे अभवत् भूतवान् निदर्शनेति प्रतिक्षणं
 वीचीनां पृथुलप्रशान्तत्वभवनक्रियैव महिमभवनस्य तदर्थस्य
 विपत्तिफलस्य उपादानात् न यथैव वतिशब्दानां प्रयोगात्
 तथाचोक्तं क्रियैव तदर्थस्य विशिष्टस्योपदर्शनात् । इष्टा निदर्शना
 नाम यथैव वतिभिर्विनेति ॥ ६२ ॥

अ० नभवतीत्यादि । विपत्तेर्विना विनाशं विना महिमा महत्त्वं न भवति अन्यारभ्येति विनाशो गे पञ्चमी नास्त्येव तन्महत्त्वं यस्य विपत्तिर्नास्तीति पश्यतो रामादीन् अवगमयन्निव बोधयन्निव असौ पयोधिरविरतं अविहेदेन क्षणे क्षणे शिखरिपृथुप्रथितप्रशान्तवी चिरभवत् पर्वतवत् पृथवोमहान्तः प्रथिताः प्रकाशिताः पश्चात् प्रशान्ताश्च वीचयस्तरङ्गायस्य स तथा महता विपत्तौ खेदेन कर्त्तव्य इति रामं इत्युपदिष्टमिति पश्यत इत्यस्य भावः । निदर्शनमिति प्रतिक्षणं वीचीनां पृथुलप्रशान्तिक्रियां दर्शयित्वा अन्यत्रापि महिम्नो विपत्तिफलस्योपादानात् तथाचोक्तं अर्थान्तरप्रवृत्तेन किञ्चित्तत्त्वदृष्टं फलं सदसत्त्वानिदर्शयेत् यदि स्यात्तन्निदर्शनमिति अन्यत्राप्युक्तं क्रियैव तदर्थस्य विशिष्टस्योपदर्शनात् । इष्टं निदर्शनं नाम यथेव वन्तिभिर्विनेति कार्यः शब्दो यथा घट इत्यादिवत् यथा शब्दादिभिर्विनेदं निदर्शनमिति ॥ ६२ ॥

मृदुभिरपि विभेद पुष्पवाणैर्जलशिशिरैरपि मारुतैर्ददाह । रघुतनयमनर्थपण्डितोऽसौ न च मदनः क्षतमातताननार्चिः ॥ विरोधः ॥ ६३ ॥

अ० म० मृदुभिरित्यादि । समुद्रोपकण्ठे रामस्य मदनावस्थामाह मदनोऽनर्थपण्डितः निष्प्रयोजनकुशलः पुष्पवाणैरपि मृदुभिः रघुतनयं विभेद न चासौ क्षतं खण्डनमाततानं जनितावान् जलशिशिरैर्मारुतैस्तमेव रघुतनयं ददाह न चासावर्चिर्ज्वालाभात

ताम विरोधइति पुष्पवाणानां यन्मार्दवं मरुताञ्च जलसंसर्गाच्च
 ष्छैत्यं तयोर्भेददाहलक्षणे क्रिये विरुद्धे तयो रभिधानात् तयोश्च
 क्रिययोर्वा विरोधिनी क्रिया क्षतार्चिषोरवतानालक्षणायाः
 कामोद्रेकप्रतिपादनाभिधानात् तथाचोक्तं गुणस्य च क्रिया यावा
 विरुद्धान्यक्रियाभिधा । याविशेषाभिधानाय विरोधन्तं विदुर्य
 चेति ॥ ६३ ॥

मृदुभिरित्यादि । समुद्रान्तिके सीतास्मरणात् रामस्य कामा भ०
 वस्त्रामाह मदनोमृदुभिरपि पुष्पवाणैरघुतनयं विभेद न
 चासौ तावतापि क्षतं खण्डनं आततान क्षतवान् सजलशीतलौ
 रपि मारुतैस्तं ददाह नचासावर्चिराततान अतएवासौ अनर्थं
 पण्डितः निष्प्रयोजने कर्मणि कुशलः विरोधइति पुष्पवाणानां
 यन्मार्दवं मारुतानाञ्च जलसंसर्गात् यच्छैत्यं तयोर्भेददाहलक्षणं
 क्रियादयं विरुद्धमभिहितं तयोश्च क्रिययोर्विरुद्धं क्षतार्चिषोरक
 रणं तेन कामोत्कर्षरूपोविशेषः प्रतिपादितः अयञ्च विरोधान
 वास्तवः भेददाहाभ्यां पीडामात्रस्य लक्षितत्वात् तथाचोक्तं विरु
 द्धानां पदार्थानां यत्र संसर्गदर्शनं । विशेषसाधनायैव सविरोधः
 स्मृतोयथेति । अन्यत्राप्युक्तं गुणस्य च क्रियायावा विरुद्धान्यक्रिया
 भिदा । या विशेषाभिधानाय विरोधं तं विदुर्यथेति ॥ ६३ ॥

अथ मलिनप्रभौ दिनान्ते जलधिसमीपगताव
 तीतलोकौ । अनुकृतिमितरेतरस्य मूर्त्योर्हि नकर
 राघवनन्दनावकाशौ ॥ उपमेयोपमा ॥ ६४ ॥

ज०भ० अथेत्यादि । यथोक्तवस्त्रनन्तरं मृदुमलिनप्रभा मृदुर
प्रचण्डा मलिना प्रभा ययोः तौ दिनकरराघवनन्दनौ रघोर
पत्यं राघवः दशरथस्तन्नन्दनो रामः दिनान्ते अन्योन्यस्य दिवा
करोरामस्य रामोऽपि दिवाकरस्येति मूर्त्योर्दृश्योरनुकृति
मिवानुकारमिव यथोक्तधर्मतुल्यतया अकार्थं कृतवन्तौ अतीत
लोकौ त्यक्तलोकौ उपमेयोपमेति तयोः पर्यायेण उपमानो
पमेयत्वात् तथाचोक्तं उपमानोपमेयत्वं यत्र पर्यायतो भवेत् ।
उपमेयोपमां धीराब्रुवते तां यथोदितामिति ॥ ६४ ॥

भ० अथेत्यादि । अनन्तरं दिनकरः सूर्यो राघवस्य दशरथस्य
नन्दनो रामो दिनसान्ते सन्ध्याकाले अन्योन्यस्य मूर्त्योः शरी
रयोरनुकृतिमनुकारं अकार्थं कृतवन्तौ तुल्यधर्मत्वात् सूर्यो
रामस्य मुर्तेरनुकृतिं रामोऽपि सूर्यस्य मुर्तेरनुकृतिं चकारे
त्यर्थः दयोस्तुल्यतां दर्शयति तौ कीदृशौ मृदुरप्रचण्डा मलिना
प्रभा ययोः सूर्यस्य दिनान्तवशात् रामस्य शोकाच्छादिशय
नाच्च समुद्रसमीपं गतौ त्यक्तलोकौ च । उपमेयोपमेति इतरेत
रशब्देन समानधर्मत्वात् पर्यायेणोपमानोपमेयत्वकथनात्
तथाचोक्तं उपमानोपमेयत्वं यत्र पर्यायतो भवेत् । उपमेयोपमां
धीराब्रुवते तां यथोदितामिति ॥ ६४ ॥

अपहरदिव सर्वतोविनोदान् दयितगतं दधदे
कधासमाधिं । घनरुचि ववृधे ततोऽन्धकारं सहरजु
नन्दनमन्मथोदयेन ॥ सद्योक्तिः ॥ ६५ ॥

अपहरदित्यादि । ततस्तत्तरकालं दिवसे ये विनोदाः ज०म०
चेतसः संस्थापकाः तान्मूर्ध्वतः सर्वान् सर्वेण वा प्रकारेण अद्या
दित्यान्तसिः अपहरदिव अपनयदिवान्धकारं दधितगतं प्रिया
गतञ्च समाधिं चित्तैकाग्रतां एकधा एकप्रकारं दधत् धारयत्
घनरुचिवज्जलहायं वृद्धे वर्द्धते स्म सहरघुनन्दनममयोद
येन तदानीं तस्य कामोदयोऽपि वृद्धे सहोक्तिरिति अन्धकार
ममयाश्रितयोर्वर्द्धनक्रिययोस्तुल्यकालयोः वृद्धदत्यनेन पदेन
कथनात् तथाचोक्तं तुल्यकालक्रिये यत्र वस्तुदयसमाश्रिते
वाक्येनैकेन कथ्येते सहोक्तिः सा मता यथेति ॥ ६५ ॥

अपहरदित्यादि । ततोदिनान्नादुत्तरकालं अन्धकारं रघु भ०
मन्दनस्य रामस्य कामोदयेन सह वृद्धे तदानीमन्धकारो
रामस्य कामोदयोऽपि प्रवृद्धदत्यर्थः उभयविशेषणमाह सर्व
तोविनोदान् अपहरदिव दिवसे ये विनोदाश्चित्तप्रसादकाः
तान् सर्वान् सर्वप्रकारेण वा अपनयदिव पक्षे विभक्ति
व्यत्ययः दधितगतं समाधिं चित्तैकाग्रतां एकधा एकप्रकारं
दधत् जनयत् घनरुचिमेघवत्श्यामं निविडहायं वा कामोदय
पक्षे दधिताविषये निविडा अद्भुता यस्मात् दधितगतमित्यत्र प्रम
दवनमित्यादिवत् ह्रस्वः वस्तुतस्तु दधितशब्देन सामान्यविवक्षया
भार्यापुण्यते अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्नमित्यमरः । सहोक्ति
रिति अन्धकारकामोदयाश्रितयोर्वर्द्धनक्रिययोस्तुल्यकालयोर्ध्व
वृद्धे दत्यनेनाभिधानात् । तथाचोक्तं तुल्यकालक्रिये यत्र वस्तु
दयसमाश्रिते । पदेनैकेन कथ्येते सहोक्तिः सा मता यथेति ॥ ६५ ॥

अधिजलधि तमः क्षिपन् हिमांशुः परिदृष्टोऽथ
दृष्टां कृतावकाशः । विदधदिव जगत्पुनः प्रलीनं
भवति महान् हि परार्थएव सर्व्वः ॥ परिवृत्तिः ॥ ६६ ॥

ज० म० अधिजलधीत्यादि । अथ हिमांशुरन्धकारवर्द्धनामन्तरं
अधिजलधि जलधेरपरि विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः तमः क्षिपन्
अपनयन् परिदृष्टो दृष्टः दृष्टां चक्षुषां कृतावकाशः दत्तप्रसरः
जगत्पुनः प्रलीनं तिरोभूतं पुनर्विदधदिव सृजन्निव कस्मात्तेनैवं
कृतमित्याह यस्माद्यो महान् समर्ब्बः परार्थएव परप्रयोजन
एव भवति परिवृत्तिरिति दृष्टां कृतावकाश इत्यनेन विशिष्टस्य
वस्तुनश्चादानात् तमः क्षिपन्नित्यनेनास्य वस्तुनः अपोहात्
भवतीत्यादिना अर्थान्तरन्यासात् तथाचोक्तं विशिष्टस्य यदादानं
अन्यापोहेन वस्तुनः । अर्थान्तरन्यासवती परिवृत्तिरसौ यथेति
॥ ६६ ॥

भ० अधीत्यादि । अथान्धकारवृद्धानन्तरं हिमांशुश्चन्द्रोजनैः
परिदृष्टो दृष्टः कीदृशः अधिजलधि समुद्रे तमोऽन्धकारं क्षिपन्
नाशयन् अधिजलधीति सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः दृष्टां चक्षुषां कृता
वकाशः दत्तावसरः प्रलीनं तिरोभूतं जगत् पुनर्विदधदिव
सृजन्निव कुतस्तेनैवं कृतमित्याह यस्मात् सर्व्वएव महान् जनः
परार्थएव परप्रयोजनएव भवति परिवृत्तिरिति दृष्टां कृता
वकाश इत्यनेन विशिष्टस्य वस्तुनश्चादानात् तमः क्षिपन् इत्यनेन
च कस्माच्चिद्वस्तुनोऽपोहात् भवति इत्यादिना अर्थान्तरन्यासात्

तथाचोक्तं विशिष्टस्य यदादानमन्यापीहेन वस्तुनः । अर्थान्तर
न्यासवती परिवृत्तिरसौ यथेति विश्वासागरस्तु तमःसम्बन्धिन
मवकाशं नेचेष्वाधाय तत्सम्बन्धिनः चेपणस्य तमसि विधानात्
परिवृत्तिरित्यमित्याह तथाचोक्तं अर्थानां योविनिमयः परि
वृत्तिस्तु सा यथेति ॥ ६६ ॥

अग्निरयमसौ कुतोनिरग्ने शितशरवर्षमसत्त
दप्यशार्ङ्गं । इति मदनवशोभुजः शशाङ्के रघुतनयो न
च निश्चिकाय चन्द्रं ॥ ससन्देहः ॥ ६७ ॥

अग्निरित्यादि । असौ यश्चन्द्रः किमयमग्ननिर्वज्रं असौ ज०म०
कुतोनिरग्ने नभसि कुतः यतोऽसौ मेघादुत्पद्यत इति उत निशि
तानां शराणां वर्षं तदप्यशार्ङ्गमविद्यमानधनुः असङ्गविद्य
मानमित्ययं मदनवशः कामाभिभूतोभुजः क्षणं शशाङ्कं शशा
ङ्कविषये रघुतनयोऽभूदित्यर्थात् द्रष्टव्यं न च चन्द्रं निश्चिकाय
निश्चिनोति सा विभाषाचेरिति कुतः ससन्देह इति अग्निशर
वर्षाभ्यां उपमेयस्य चन्द्रस्य तत्त्वं अग्निशरवर्षमिति प्रयोक्तुरभि
धानात् कुतोनिरग्ने तदप्यशार्ङ्गमिति पुनरुपमानोपमेययोर्भेदा
भिधानात् न निश्चिकाय चन्द्रमिति स्तुत्यर्थं सन्देहवचोभिधा
नाच्च तथाचोक्तं उपमानोपमेयस्य तत्त्वञ्च वदतः पुनः । ससन्दे
हवचः स्तुत्यै ससन्देहं विदुर्यथेति ॥ ६७ ॥

अ० अन्ननिरित्यादि । रघुतनयो रामः कामवन्नः सन् चन्द्रं न
 च निश्चिकाय न निर्णीतवान् किन्तु मुक्तः क्षणं इत्येवं अन्नदे
 वितर्कितवान् किमित्याह अयमन्ननिर्वञ्चः असावन्ननिर्मिरन्ने
 नभसि कुतः यतोमेघादेवाग्निरुत्पद्यते किमिदं निम्नितानां
 शराणां वर्षं तदपि कुतः यतस्तदशार्द्धं अविद्यमानधनुरभूत्
 धनुषा विना न भवतीत्यर्थः अशाङ्क इति पाठे इत्येवं मदनवन्न
 सन्नविषयेऽभूत् न च चन्द्रं निश्चिकायेति योज्यं । ससन्देह
 इति उपमेयस्य चन्द्रस्य उपमानाग्निरश्वरवर्षरूपत्वमभिधाय
 कुत इत्यादिना पुनरुपमानोपमेययोर्भेदाभिधानात् तावतापि
 न च निश्चिकाय चन्द्रमिति ससन्देहवचोभिधानाच्च तथा चोक्तं
 उपमानेन यत्तत्त्वं भेदश्च वदतः पुनः । ससन्देहवचःस्तुत्यै सस
 न्देहं विदुर्बुधा इति ॥ ६० ॥

कुमुदवनचयेषु कीर्णरश्मिः क्षतनिर्मिरेषु च दिग्म
 धूमुखेषु । वियति च विललास तददिन्दुर्विलसति
 चन्द्रमसौ न यददन्यः ॥ अनन्वयः ॥ ६८ ॥

अ० अ० कुमुदवनचयेष्वित्यादि । कुमुदवनायां चयेषु समूहेषु दिग्मधू
 मुखेषु वियति च क्षतनिर्मिरेषु खण्डिततमसु क्षतक्षेपु विकीर्ण
 रश्मिः क्षिप्तमयूखः विललास तददिन्दुः शोभते स चन्द्रमसः
 सन्नश्नात् अन्योपदयथा न विलसति तथा विललास इदमुक्तं
 भवति इन्दुर्विललास चन्द्र इवेति अनन्वय इति तर्कहृत्

साम्यस्याविवक्षातश्चन्द्रस्योपमानोपमेयत्वात् तथाचोक्तं यत्र तेनैव
तस्य सादुपमानोपमेयता । सादृश्यस्याविवक्षातस्त्वमित्याहुरनन्व
यमिति ॥ ६८ ॥

कुमुदेत्यादि । इन्दुसददिन्दुवत् विललास प्रोमते स चन्द्रा भ०
इत्यः कोऽपि यद्वत् इन्दुवत् विलसति इन्दुः कीदृशः कुमुदवना
नां चयेषु समूहेषु दिग्बधूनां मुखेषु वियति आकाशे च चततिमि
रेषु खण्डितान्धकारेषु कीर्णरश्मिः प्रसारितकिरणः केचित्तु
इन्दुसदत्तया विललास यद्वत् यथा चन्द्रमसोऽन्योन विल
सतीत्याह । एवं सति चन्द्रस्योपमानत्वमुपमेयत्वञ्च न स्यात् ।
अन्ये तु इन्दुर्यथा विललास तथा तदन्योन विलसतीत्यर्थे चन्द्र
स्योपमानत्वञ्चोक्तं सादित्याह । अनन्वयइति चन्द्रस्योपमानोप
मेयत्वकथनेनान्यस्य तत्सदृशस्य निरासात् तथाचोक्तं इदृटे
सासादनन्वयास्या यच्चैकं वस्तुन्यदसदृशमिति । स्वस्य स्वयमेव
भवेदुपमानस्योपमेयञ्च ॥ ६८ ॥

शरणमिव गतं तमोनि कुञ्जे विटपिनिराकृतचन्द्र
रश्म्यरातौ । पृथुविषमशिलान्नराजसंस्थं सजलघन
पुति भीतवत्ससाह ॥ उत्प्रेषाययवः ॥ ६९ ॥

शरणमित्यादि । पृथुविषमशिलानां चान्यन्नराजानि च०म०
तेषु संस्थं सनिष्ठमानं सत्तमः नि कुञ्जे गहने विटपिभिर्निरा
कृतचन्द्रस्य रश्म्यएवारातमोयसाजिकुञ्जात् तस्मिन्ससाह

विलीनं शरणमिव यथा कश्चित् भीतोदुर्गे विलीयते सजलस्य
घनस्यैव द्युतिर्यस्य तमसः उत्प्रेक्षावयवइति भीतवत्ससादेति
उपमाश्लेषलक्षणस्य स्निष्टस्यार्थेन योगात् शरणमिव गतमि
त्युत्प्रेक्षायोगात् विटपिनिराकृतचन्द्ररश्मिराताविति रूपकार्येन
योगात् तथाचोक्तं स्निष्टस्यार्थेन संयुक्तः किञ्चिच्चात्प्रेक्षयान्वितः ।
रूपकार्येन च पुनरुत्प्रेक्षावयवोच्यते । विटपितिराकृतचन्द्र
रश्मियोगइति पाठान्तरं तत्र रूपकार्योनास्तीति असंपूर्णलक्ष
णता ॥ ६६ ॥

भ० शरणमित्यादि । सजलस्य मेघस्य इव द्युतिर्यस्य तत् तमोऽन्ध
कारं पृथुविषमशिलायामन्तराले स्थितं सत् निकुञ्जे शरणं गत
मिव शरणापन्नमिव ससाद विलीनं भीतवत् यथा कश्चिद्भीतो
दुर्गवनान्तरे विलीयते निकुञ्जे कीदृशे विटपिभिर्दृष्टैर्निराकृता
चन्द्ररश्मिरूपाभरातयस्तमःप्रचवोयस्मात् उत्प्रेक्षावयवइति
भीतवत्ससादेत्युपमाश्लेषरूपस्निष्टस्यार्थेन योगात् शरणमिव
गतमित्युत्प्रेक्षायायोगात् विटपिनिराकृतचन्द्ररश्मिराताविति
रूपकार्येन योगाच्च तथाचोक्तं स्निष्टस्यार्थेन संयुक्तः किञ्चिच्चा
त्प्रेक्षयान्वितः । रूपकार्येन च पुनरुत्प्रेक्षावयवोच्यते चन्द्र
रश्मियोगइति पाठे रूपकार्योनास्तीत्यसम्पूर्णलक्षणता ॥ ६६ ॥

अथ नयनमनोद्धरोऽभिरामं स्मरद्वयं चित्तभवो
ऽप्यवामशीलः । रघुसुतमनुजोजगाद वाचं सजल
घनस्तनयिन्नुतुल्यघोषः ॥ संहृष्टिः ॥ ७० ॥

अथेत्यादि । अथ चन्द्रदर्शनानन्तरं रघुसुतं राममभिरामं ज०म०
 कामाभिभूतत्वादाभिमुखेन रम्यतइति अनुजः कनीषात् भ्राता
 वाचं वक्ष्यमाणं जगाद गदितवान् नयनमनोहरः प्रेक्षणीय
 इत्यर्थः इति तुल्ययोगिता न्यूनस्य लक्षणस्याधिकेन रामेण सदा
 भिरमणीयगुणसाम्यविवक्षया अभिरमणतुल्यक्रियायोगात् स्मर
 इव चित्तभवेऽपि तस्य चेतसि सदा भवतीति स्मिष्टं तथाप्यवाम
 शीलोऽप्रतिकूलइति विरोधः स्मरस्तु वामशीलः सजलघन
 स्तनयिष्णुना शब्देन तुल्योघोषोयस्य संसृष्टिरिति वक्त्रलङ्कार
 योगात् तथाचोक्तं पराभिभूता संसृष्टिर्वक्त्रलङ्कारयोगतः ।
 रचिता रत्नमालेन सा चैवं कथ्यते यथा ॥ ७० ॥

अथेत्यादि । चन्द्रेदयदर्शनानन्तरं रघुसुतं रामं अभिरामं भ०
 सुन्दरं अनुजोल्लासोवाचं वक्ष्यमाणं जगाद कीदृशः स्मरइव
 कामइव नयनमनोहरः तदुभयानन्दकः चित्तभवः रामस्य
 चित्ते विद्यमानः अवामशीलः अनुकूलस्वभावः चित्तवोहि
 कामोऽवामशीलोभवति तत्पथप्रवर्त्तकत्वात् अयन्तु न तथेत्या
 पाततोविरोधसूचनायापिशब्दः सजलनिविडमेघतुल्यशब्दः । सं
 सृष्टिरिति नानालङ्कारसंसर्गात् तथाहि स्मरइवेत्युपमा नयन
 मनोहरइति तुल्ययोगिता चित्तभवइति शेषः अवामशील
 इति विरोधः सजलघनेत्यादिना पुनरुपमा । तथाचोक्तं संसृ
 ष्टिरिति विज्ञेया नानालङ्कारसङ्करइति ॥ ७० ॥

पतिवधपरिलुप्तलोलाकेशीर्नयनजलापहताञ्जनौ
 छरागाः । कुरु रिपुवनिता जहीहि शोकं क च शरणं
 जगतां भवान् क मोहः ॥ आशीः ॥ ७१ ॥

ज०म० पतीत्यादि । पतिवधेन परिलुप्ताभ्रष्टालोलाः केशायासां
 रिपुवनिताणां नयनजलेनाश्रुणा अपहतमञ्जनमोहरागस्य
 यासान्ताः मन्दोदरीप्रभृतीः कुरु शोकं जहीहीत्याशंसे किं क
 भवान् जगतां शरणमाश्रयः क च मोहइति आशीरिति दृष्ट्या
 शंसनात् तथाचोक्तं आशीरिति च केषाञ्चिदलङ्कारतया मता ।
 सौहृदस्य विरोधोक्तौ प्रयोगोऽस्यास्य तद्यथेति ॥ ७१ ॥

भ० पतीत्यादि । किं जगादेत्याह रिपोरावणस्य वनिताः स्त्रियः
 पतिवधात् परिलुप्ताभ्रष्टालोलाश्चञ्चलाः केशायासां नयनज
 लेनापहतमञ्जनमोहरागस्य यासां तथाविधाः कुरु शोकं जही
 हि त्यजद्वाशंसे यतो जगतां शरणं रक्षिता भवान् क मोहस्य
 क वा असम्भावनायां कदयं । आशीरिति दृष्टार्थाशंसनात् तथा
 चोक्तं आशीर्नामाभिलषिते वस्तुन्याशंसनं यथेति अन्यत्रापि
 आशीरिति च केषाञ्चिदलङ्कारतया मता । सौहृदस्याविरो
 धोक्तौ प्रयोगोऽस्यास्य तादृशइति ॥ ७१ ॥

अधिगतमहिमामनुव्यलोके वत सुतरामवसीदति
 प्रमादी । गजपतिरुदयैलशृङ्गवर्षा गुरुरवमञ्जति
 पङ्कभाङ्ग दाह ॥ चेतुः ॥ ७२ ॥

अधिगतमहिमेत्यादि । मनुष्यलोके योऽधिगतमहिमा प्राप्ता ज०भ०
धिपत्यः स प्रमादी श्लोकादिषु प्रमादवान् वत कष्टमवसीदति
न कार्यसमर्थो भवति कुतएतदित्याह गजपतिः उरुशैलशृङ्ग
वर्मा महाशैलशृङ्गप्रमाणं वर्णं वपुर्व्यस्य सः पङ्कभाक् पङ्कभज
तीति भोजोष्णिः पङ्कमवतीर्णः सन् अवमज्जति अवसीदति यस्मा
दसौ गुरुः न पुनर्दारु काष्ठं तस्मान्मुञ्च शोकं हेतुरिति गजपते
हेतुदारेण निर्देशात् अयमर्थान्तरोद्गृह्यः ॥ ७२ ॥

अधीत्यादि । अधिगतमहिमा प्राप्ताधिपत्योऽपि मनुष्यलोके भ०
प्रमादी कार्येऽनवधानवान् सन् वत कष्टं सुतरां अवसीदति
कार्यसमर्थो भवति कुतइत्याह उरुशैलशृङ्गवर्मा महाप्रव्रत
शिखरप्रमाणशरीरोगजपतिः पङ्कभाक् पङ्कमवतीर्णः सन् अव
मज्जति पङ्के प्रविशति यस्मादसौ गुरुः न तु दारु काष्ठं मज्जति
लघुत्वात् तस्मान्महतां प्रमादोविनाशहेतुः न तु लघीयसां
तत्कारणं शोकं संत्यजेति भावः । हेतुरिति गजपतेहेतुदारेण
निर्देशात् १. याचोक्तं हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदकश्च ।
योऽलङ्कारो हेतुः स्यादन्येभ्यः पृथग्भूतः ॥ ७२ ॥

बोद्धव्यं किमिव हि यत्त्वया न बुद्धं किं वा ते निमिषि
तमप्यबुद्धिपूर्वम् । लब्धात्मा तव सुकृतैरनिष्टशङ्की
लोचयति मां तथापि वक्तुं ॥ निपुणं ॥ ७३ ॥

ज०म० बोद्धव्यमित्यादि । किमिव तदोद्भवं चातन्त्र्यमसि नैवेत्यर्थः । यत्तथा न बुद्धं बुद्ध्या विज्ञेयं तव किञ्चिच्छेष्टितमपि नोपेक्षापूर्वकं यतोनिमिषितमप्यक्षोर्निमीलनमपि बुद्धिपूर्वकं नैवेत्यर्थः यद्येवं किमित्यस्माकमुपदिशसीत्याह सञ्जातेति तथापि सुकृतैस्तैश्च आत्मा सञ्जयन्ता खेदोद्यः खेदसमूहः अनिष्टब्रह्मी अनिष्टब्रह्मन् ग्रीलः माम्बन्धुम्बदेति घटयति निपुणमिति अर्थावगाढत्वादस्य चोदात्तेऽन्तर्भावोद्भूतः भाविकत्वमित्यसङ्कारउक्तः तदन्वयि पयत्नात्पृथक् प्रदर्शयिष्यति ॥ ७२ ॥

भ० बोद्धव्यमित्यादि । यत्तथा न बुद्धं तदोद्भवं किमिवास्ति अपि तु न किञ्चिदेव इवब्रह्मेऽसम्भावनायां तव निमिषितमपि यच्चुषो निमीलितमपि किम्वा अबुद्धिपूर्वकं नैवेत्यर्थः अतो न किञ्चिदपि चेष्टितं तवानवधानपूर्वकमिति भावः अतो यद्यपि भवतो नोप देशोद्युक्तस्तथापि सुकृतैस्तैश्च सुदुर्कर्मभिरस्यत्युद्यौषा सञ्जाता ग्राप्तस्वरूपोजातः खेदसमूहस्तवानिष्टब्रह्मग्रीलः मां बन्धुम्बद यति त्वामुपदेष्टुं मां प्रेरयति इत्यनुजोषणादेति पूर्वेषामन्यः निपुणमिति कनिष्ठस्य ज्येष्ठोपदेशाभौचित्येऽपि नैपुण्येनोक्तत्वात् निपुणनामायमसङ्कारइति प्राञ्जइति विद्यासागरः यस्य प्रिय सन्तर्भावइति देवनाथः प्रियः प्रियतयाख्यानमिति तत्राचक्षते उदात्तमध्येऽन्तर्भावइति जयमङ्गला ॥ ७३ ॥

सौमित्रेरिति वचनं निश्रम्य रामोजृम्भावान् भुज
विभज्य निद्रान् । अथ्यष्टाच्छिग्रविषया प्रवा
लतत्वं रक्षायै प्रतिदिशमादिशन् श्वक्त्रान् ॥ ७४ ॥

इति भट्टिकाव्ये प्रसन्नकाण्डे काव्यालङ्कारोनाम
दशमः सर्गः ॥ १० ॥

सौमित्रेरित्यादि । इत्येवं लक्षणस्य वचनं निश्रम्य श्रुत्वा रामो जन्म
जृम्भावान् जातजृम्भिकः जृम्भणं जृम्भा गुरोस्त्वहसदत्यकारः शप्
निद्रान् निद्राङ्गकान् द्राकुक्षितायांगतावित्यस्मादादादिकस्य
निपूर्वस्य व्रतरि रूपं शिग्रविषया श्रयितुमिच्छन् भुजयुगलं
विभज्य एकं शिरःस्थाने न्यस्य द्वितीयं शरीरस्थोपरि प्रसार्य
त्यर्थः विभुज्येति पाठान्तरं तत्र कौडभागे वक्रोक्त्येत्यर्थः प्रवा
लतत्वं पञ्चवश्यनोयं अथ्यष्टात् अधिष्ठितवान् गातिस्थेति सिचो
ल्लुक् प्राक्पूर्वतेत्यादिना षत्वं समुद्रदिदृक्षया नियमपूर्वं सुखापि
त्यर्थः रक्षायै रक्षानिमित्तं श्वक्त्रमानादिशन् नियोजयन् प्रति
दिशं दिशि दिशि चयपीभावे शरत्प्रभृतिभ्यइति टश्चतश्च दिक्
शब्दश्च पठितत्वात् ॥ ७४ ॥

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलायां प्रसन्नकाण्डे काव्या
लङ्कारदर्शनः प्रथमः परिच्छेदः सीताभिज्ञानदर्शनोनाम काव्यस्य
दशमः सर्गः ॥ १० ॥

भ० सौमित्रेदित्यादि । इत्येवं लक्षणस्य वचनं निश्चय्य युक्ता रामः
 प्रतिदिशं दिशि दिशि रक्षणार्थं सवज्जान् वानरान् आदि-
 शन् जृम्भावान् सन् निद्रान् निद्राङ्गकान् शिशयिषया शक्ति-
 मिच्छया प्रवालशय्यामध्यस्थात् अधिष्ठितवान् भुजयुगलं विभुज्य
 भुग्नं कृत्वा एकं शिरःस्थाने निवेश्य अपरञ्चोरःस्थाने शिरसउप-
 रि वा निवेश्येत्यर्थः विगुह्येति पाठे तत्र क्रोडोपरि वक्रीकृत्येत्यर्थः
 निद्रानिति निपूर्वात् दालस्वप्ने इत्यस्मात् शब्दः अथ्यष्टादिति
 अधिपूर्वतिष्ठतेत्यांसिः भूखेत्यादिना सेलुक् गीकइत्यादिना पलं
 कर्मक्रियेत्यादिना आधारस्य कर्मत्वं प्रतिदिशमिति वीष्णायामव्य-
 योभावः शरदिपाडयइत्यादिना अपत्ययः ॥ ७४ ॥

इति सदैद्यहरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गमल्लीकात्मजश्री
 भरतसेनविरचितायां मुग्धबोधिन्यां भट्टिकीकायां प्रसन्नकाण्डे
 काव्यालङ्कारदर्शनं नाम प्रथमः परिच्छेदः काव्यस्य सीताभिज्ञा
 नदर्शनं दशमः सर्गः ॥ १० ॥

अथास्तमासेदुषि मन्दकान्तौ पुण्यक्षयेणेव निधौ
 कलानां । समाललम्बे रिपुमित्रकल्पैः पद्मैः प्रहासः
 कुमुदैर्विषादः ॥ १ ॥

ज० म० माधुर्यमपि काव्यस्य गुणउक्तः तथाचोक्तं आर्यं नातिसमस्तार्थं
 काव्यं मधुरमित्यत इति तत्प्रदर्शनार्थं लङ्कागतप्रभातवर्णनमधि-
 कृत्याह अथेति अथानन्तरं कलानां निधौ चन्द्रमसि अस्मिं पर्व-
 तमासेति गतवति यथा कसिंसित् पुण्यक्षयेणावसानमासे

दुषि भाषायां सदवसेति लिटः कसुरादेशः मन्दकान्तावित्य
 सामने पूर्वलिङ्गं दर्शयति रिपुकल्पैः पद्मैः प्रहासः विकाशः
 मित्रकल्पैः कुमुदैर्विषादः संकोचः समाललम्बे समालम्बितः
 ॥ १ ॥

अथेत्यादि । अथ गुणाः प्रदर्शयन्ते यतः अलङ्कृतमपि आद्यं भ०
 न काव्यं गुणवर्जितं । गुणयोगस्ततोमुख्यो गुणालङ्कारयोगयोः ।
 वामनादिभिर्देशगुणामन्यन्ते ते तु शेषः प्रसादः समता माधुर्यं
 सुकुमारता । अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजः कान्तिसमाधयइति अन्ये
 तु और्जित्यमर्थसौख्यञ्च गाम्भीर्यमर्थविस्तरः । संचेपः 'समितल
 च्च भाविकत्वं गतिस्तथा । रतिव्यक्तिस्तथा प्रौढिः प्रेयानथ सुत्र
 द्यताइत्येतानप्यधिकान् गुणानाहुः । काव्यप्रकाशकृता तु माधु
 र्यौजः प्रसादाख्यास्त्रयस्तेन पुनर्दर्शेत्युक्तं तन्मते माधुर्यप्रकाशक
 एवायं सर्गश्रारभ्यते तथाचोक्तं कण्ठाभरणे शृङ्गारएव मधुरः
 स च प्रसादनोरसः । तन्मयं काव्यमाश्रित्य माधुर्यं प्रतिनिष्ठतीति
 अत्र सर्गे सादगुणोऽपि द्रष्टव्यः तत्र लङ्कागतप्रभातवर्णनं प्रसू
 यते । अथानन्तरं यथा पुष्पलयेण कश्चिदस्त्रं याति तथा कलानां
 निधौ चन्द्रे मन्दकान्तौ मन्दप्रभे अस्त्रं पर्वतमासेदुषि प्राप्तिरिति
 रिपुकल्पैः पद्मैः प्रहासेविकाशः पद्मे प्रहृष्टहासः मित्रकल्पैः कुमु
 दैर्विषादः संकोचः पद्मे विषण्णता समाललम्बे अथास्त्रमासेदुषीति
 शेषोऽत्र ब्रह्मगुणः तथाचोक्तं गुणः सुसिद्धपदता शेषइत्युपदि
 श्यते । इति प्रसादोऽप्यत्रास्ति प्रसिद्धार्थपदत्वं यत् प्रसादोऽसौ नि
 गद्यतइति लक्षणं पद्मैः प्रहासइत्यत्र माधुर्यं गुणोऽप्युच्यते

काशे तन्माधुर्यमुदाहृतमिति न्यायात् आवेदुषीत्यत्र सुब्रह्म
 तामिदुत्पत्तिः सुपतिज्ञा या तु प्रोच्यते सा सुब्रह्मतेति वचनात्
 पद्मैः प्रहासदत्यत्र समाधिरप्यस्ति समाधिः सोऽन्यवर्गाणां यद्
 न्यत्रापि रोपणं प्रहासश्चित्ताधर्मः सचान्यत्राधिरापितइति
 एवमन्यत्रापि गुणनिरूपणं कर्तव्यं ॥ १ ॥

दूरं समासृज्य दिवः पतन्तं भृगोरिवेन्दुं विहितो
 पकारं । बद्धानुरागोऽनु पपात त्वर्णं तारागणः संभृ
 तशुभ्रकीर्तिः ॥ २ ॥

ज०म० दूरमित्यादि । दूरमाकाशस्य भागमासृज्य पश्चात्ततएवा
 काशात् भृगोरिव प्रपातादिव पतन्तमिन्दुं तारापतिमनु पश्चात्
 तारागणः विहितोपकारं तदुदयेन तारागणाप्यायनावसेद
 द्धानुरागः अस्मगमनकासे अनुगततरक्तभावः संभृता विपुलीकृता
 शुभ्रा निर्मला कीर्तिर्येन स तारागणः पपात यथा कश्चिद्विज्ञा
 मिनि भृगोः पतति पश्चात्त्वामिभक्ता भृत्यलोकोबद्धानुरागः
 संभृतशुभ्रकीर्तिः पतति तददिति ॥ २ ॥

भ० दूरमित्यादि । दिवश्चाकाशस्य दूरं भागमासृज्य पश्चात्तत
 एव सकाशात् भृगोः प्रपातादिवर्षतोऽभागादिव पतन्तमथ
 साङ्गन्तमिन्दुं विहितोपकारं तदुदये तारागणश्चाप्यायम
 तारापतित्वाच्च तारागणस्यैवमनुपपात अनुगततरक्तभावः

सञ्जीवित्य यथातेति वा कीदृशः बह्मगुरागः अस्मगमनकास्ते
रक्ततात् सञ्जीवता उपचिता इति निर्मला कीर्तिर्येन अन्योऽपि
भार्यागणोऽनुरक्तः सन् पतिमनुगच्छन् निर्मलकीर्तिर्भवति
अचोदारत्वमर्थगुणः आश्रयस्य यत्कृष्टकृष्टदुर्दारत्वमिष्यत
इति लक्षणात् समत्वगुणोऽप्यत्र चन्द्रसाक्षगमने ताराणामप्य
सम्भवात् तथाचोक्तं अनैयम्यं क्रमतया समत्वमभिधीयतइति
प्रसादोऽप्यर्थगुणोऽत्र लोकप्रसिद्धार्थत्वात् तदुक्तं यत्तु प्राक्तनम
र्थस्य प्रसादः सोऽभिधीयतइति ॥ २ ॥

क ते कटाक्षाः क विलासवन्ति प्रोक्तानि वा तानि
ममेति मत्वा । लङ्काङ्गनानामवबोधकाले तुलाम
नारुह्य गतोऽस्मिन्दुः ॥ ३ ॥

कतइत्यादि । ये कटाक्षाः सविलासास्तिर्यग्दृष्टयः यानि ज०म०
च प्रोक्तानि जल्पितानि विलासवन्ति तदुभयं क मम विद्यते
लङ्काङ्गनानास्तु मुखेन्दवः सकटाक्षाः सविलासाः जल्पिताश्च
अतोषावन्न विबुध्यन्ते तावदपक्रमणं युक्तमिति मत्वा निरूप्य
तुलामनारुह्य समानतामलब्ध्वा निःसंशयोवा भूत्वा तत्प्रबोध
कास्ते लङ्काङ्गनानामेव गतोऽस्मिन्दुः ॥ ३ ॥

कतेइत्यादि । मम ते प्रसिद्धाः विलासवन्तः कटाक्षाः क म०
जानि वा विलासवन्ति प्रकटजल्पितानि क न सन्धेवेत्यर्थः लङ्का
सीथान्तु लङ्कामुखेन्दुषु तदुभयमप्यस्ति अतएव यावत्तदुद्देश्ये

न भवति तावदपक्रमणं युक्तमिति ममा तुला तस्यासौ अनादयः
 अप्राप्य सङ्गास्तीणां प्रबोधसमये जागरणकाले इन्दुरसंगतः
 विस्वासवन्तीति पुनपुंसकविशेषणत्वेऽपि सामान्यत्वात्पुंसकत्वं नपुं-
 सकानपुंसकयोर्नपुंसकमेवेति श्रियतिस्त्रयेण वा नपुंसकत्वं तात्का-
 लिकविशेषस्तु विस्वासोऽङ्गक्रियोक्तिषु । प्रसिद्धानुभूतार्थविषय
 तच्छब्दोयद्वयं नापेक्षतदिति काव्यप्रकाशः अत्रैर्जित्यं गुणः
 अत्रैर्जित्यं गाढबन्धनेति तल्लक्षणात् माधुर्यमप्यत्र पूर्ववत् सुकु-
 मारतापि अनिष्टुराक्षरप्राप्यं सुकुमारमिच्छेयतदिति न्यायात्
 उदात्ततापि विस्वासवन्तीति स्थाव्यविशेषणात् तदुक्तं आद्यैर्विशि-
 षणैर्योगोयस्तु साम्यादुदात्ततेति गाभीर्यमप्यर्थगुणोऽत्र विस्वा-
 सादीनां शास्त्रादेव ज्ञानात् । तथाचोक्तं शास्त्रार्थं सव्यपेक्षत्वं
 गाभीर्यमभिधीयतदिति ॥ ३ ॥

मानेन तल्पेय्ययथामुखीना मिथ्याप्रसुप्तैर्गमितत्रि-
 यामाः । स्त्रीभिर्निशातिक्रमविह्वलाभिर्दृष्टेऽपि दोषे
 पतयोऽनुनीताः ॥ ४ ॥

अ० म०

मानेनेत्यादि । पतयस्तल्पेषु शयनीयेषु मानेनायथामुखीनाः
 परावृत्तमुखाः यथामुखसंमुखस्य दर्शनं खः परावृत्तत्वात्
 प्रतिविम्बाश्रयवत्त्वेषु योषितां प्रतिविम्बमिव मनोम प्रसादी
 भवतीत्येवं मिथ्याप्रसुप्तैरलीकनिद्राभिः गमितत्रियामाः प्रेरित
 प्रथमादिप्रहृष्टाः दृष्टेऽपि दोषे गोचरस्त्वसितादौ स्त्रीभिरन-

नीतायतीनिशातिक्रमात्पर्यवसानात् विज्ञावाविज्ञासाः ॥ ४ ॥

मानेनेत्यादि । स्त्रीभिर्दृष्टेऽपि दोषे गोचरस्त्वलनादौ पत्यन् भ०
नयेन स्वस्वामनस्त्रित्वादिदोषे ज्ञातेऽपि वा पतयोऽनुनीताः
अनुनयकरणे हेतुमाह कीदृशीभिः निशावाअतिक्रमात् पर्यव
सानात् विज्ञात्ताभिः कीदृशाः पतयः चाटूक्तिपादपतनेनापि
प्रियामप्रसन्ना बुद्धा मानेन तल्लेषु ग्रथ्यासु अथयामुखीनाः
परावृत्तमुखाः किमियं करिष्यतीति ज्ञातुं मिथ्याप्रसुप्तैरसौक
निद्राभिर्गमितरात्रयः अतिवाहितप्रहरत्रयादत्यन्ते अथया
मुखीनादिति मुखस्थानतिक्रमः प्रियाभिमुखस्थितत्वरूपोयथामुखं
ततः स्वार्थे ईनः ततो नञ्समासः विद्यासागरस्तु यथामुखं
संमुखं दृश्यते अस्मिन्निति ईनः पश्चान्नञ्सम्बन्धः यथाशब्दोऽभि
मुखे वर्तते अव्ययानामनेकार्थत्वादित्याह स्वमतेऽपि तथा विका
रसंधेत्यादावादिशब्दात् अन्ये तु यथामुखमिति सादृश्यनिपा
तनाच्चिन्धमित्याहुः अत्र कान्तिरर्थगुणः दोषे दृष्टेऽपि पत्यन्
नयात् तच्च चोक्तं कान्तिर्दीप्तरसत्वं स्यादिति समाधिरप्यत्र
र्थगुणः मिथ्याप्रसुप्तत्वात् व्याजावलम्बनं यत्तु स समाधिरिति
स्मृतइति ॥ ४ ॥

ईर्ष्याविरुद्धाः स्थिरबद्धमूलानिरस्तनिःशेषशुभ
प्रतानाः । आप्यायितानेत्रजलप्रसेकैः प्रेमद्रुमाः संरु
ः प्रियाणां ॥ ५ ॥

ज०म० ईर्ष्याविहङ्गादित्यादि । प्रियाणां प्रेमद्रुमाः प्रेमाणि द्रुमा इव स्थिरं निश्चलं बद्धमूलं उत्पत्तिकारणं येषां ते ईर्ष्या विहङ्गाः अतएव निरस्ताः निःशेषाः शुभाएव हसितजल्पिता दयः प्रतानाः शाखायेषां ते प्रसादमानन्तरं नेत्रजलप्रसेकै राप्यायिताः संहरुः पुनर्नवीभूताः स्थिरबद्धमूलत्वात् ॥ ५ ॥

भ० ईर्ष्येत्यादि । प्रियाणां प्रेयसां प्रेयसीनां वा एकशेषादुभ येषां प्रेमाणि द्रुमा इव संहरुः पुनः पल्लविताः यतोनेत्र जलप्रसेकैः आप्यायिताः प्रीणिताः स्थिरबद्धमूलाः स्थिरं निश्चलं बद्धं समृद्धं मूलमुत्पत्तिकारणं येषां कीदृशाः पूर्वमीर्ष्याया परो तर्कषाक्षमया विहङ्गाभङ्गाः अतएव निरस्तानिःशेषाः शुभा एव हसितजल्पितादयएव प्रतानाः शाखास्तेषां विस्तारोवा येषां अन्येऽपि स्थिरबद्धमूलावृक्षाभङ्गा अपि हतप्रताना अपि जलसेकैराप्यायिताः सन्तः संरोहन्तीति भावः । प्रौढिरत्रार्थगुणः विवक्षितार्थनिर्व्याहः काव्ये प्रौढिरिति स्मृतां प्रेक्षोद्गमत्वनिर्व्या हात् ॥ ५ ॥

ततः समाशङ्कितविप्रयोगः पुनर्नवीभूतरसोऽवि तृष्णः । स्मरस्य सन्तं पुनरुक्तभावं नावर्त्तमानस्य विवेद लोकः ॥ ६ ॥

ज०म० तत इत्यादि । प्रेमद्रुमरोहणानन्तरं लोकः समाशङ्कित विप्रयोगो विप्रयोगोऽस्माकमाद्यवर्तीति पुनर्नवीभूतरसः अभि

नवीभूतसुरतेहः स्मरस्य कामस्य वर्त्तमानस्य पुनःपुनः प्रव
र्त्तनात् अविद्वष्टः साभिज्ञावः सक्तमपि विद्यमानमपि पुनरुक्त
भावं पौनःपुन्यं न विवेद आशङ्कितप्रयोगत्वादपूर्वमिव ज्ञात
वानित्यर्थः ॥ ६ ॥

तत इत्यादि । प्रेमसंरोहोद्भूतो रन्तरं वा आवर्त्तमानस्य भ०
पुनःपुनः प्रवर्त्तमानस्य स्मरस्य कन्दर्पस्य पुनरुक्तभावं पौनःपुन्यं
सक्तं विद्यमानमपि लोकोन विवेद न ज्ञातवान् यतो रात्रिग
मनेनाशङ्कितविरहः अतएव पुनर्नवीभूतसुरतेहः अतएवावि
द्वष्टः दृष्ट्याविगमरहितः पुनस्तृष्णोदयात् अधिदृष्ट इति पाठे
अधिकदृष्ट इत्यर्थः अत्रापि कान्तिगुणोदीप्तरसत्वात् प्रेयोऽप्यस्ति
प्रेयस्त्वर्थेऽभीष्टता अभीष्टस्य कामस्य प्रतिपादनात् ॥ ६ ॥

वृत्तौ प्रकाशं हृदये कृतायां सुखेन सर्वेन्द्रियसम्भ
वेन । सङ्कीर्णमेवासहमानमस्यादशक्तावदञ्चित
मानि यक्षुः ॥ ७ ॥

वृत्तावित्यादि । सुरतकाले ओचत्वक्षुर्जिह्वाप्राणानां इन्द्रि
याणां ब्रह्मसर्गपरसगन्धग्रहणात् सर्वेन्द्रियसम्भवं सुखं अथवा
सर्वेन्द्रियं यचेति सर्वेन्द्रियः कायः तत्सम्भवं सुखं सर्वेन्द्रि
यसम्भवं सुखं तथा आक्षिप्नन् पुष्पनदर्शनहेदनेषु पुरुषोपसृष्टेषु
तत्र प्रयुज्यमाने काये सुखमुत्पद्यते तेन सुखेन हृदये चेतसि
प्रकाशं स्पष्टं वृत्तौ कृतायां यक्षुर्भञ्जितमिवात्मानं मन्थमानं

आत्ममानेच्छयेति शिनिः सङ्कोचमेव निमीलनमेवास्मात् अनु-
 दितवत् असहमानमिति सर्वेन्द्रियसम्भवस्य सुखस्य हृदये
 वृत्तिं सोढुमपारयदित्यर्थः अशक्तवत् यथा कश्चिदसमर्थोऽन्य
 सम्भवां सम्यदं सोढुमसहमानः सङ्कोचमनुतिष्ठति ॥ ७ ॥

४० दृष्टावित्यादि । सुखेन हृदये चेतसि प्रकाशं स्पष्टं दृष्टौ
 स्थितौ कृतायां सत्यां चक्षुः कर्तुं सङ्कोचं निमीलनमपि असह-
 मानमेवास्मात् कुचसंकोचे इत्यस्माद्भञ्ज्यतोवञ्चितमानि सङ्कोचे
 सति क्षणमपि रूपादर्शनेनात्मानं वञ्चितमिव मन्यते अशक्त
 वत् यथा असमर्थं चक्षुर्निष्पन्दं भवति तथा प्रियाङ्गे निष्पन्द
 मित्यर्थः यदा सुखस्य हृदि दृष्टौ सत्यां हृदयाप्रवेशेन वञ्चित
 मिवात्मानं मत्वा चक्षुः सङ्कोचं मुद्रितमेवास्मात् असहमानं हृद-
 यस्य सुखं सोढुमसमर्थमिव अशक्तवत् यथा कश्चिदसमर्थोऽन्य
 सम्यदं असहमानः सङ्कोचितएव तद्वत् यदा अशक्तवत्
 यथा असमर्थं चक्षुर्निमीलनाद्यमं सत् मुद्रितमेव तिष्ठति तद्वत्
 सुरतान्ते नेत्रनिमीलनस्रोत्रेच्छेयं कुचकौटिल्ये खेलेने इत्यस्मात्
 पचादित्वादनि कुटादित्वाद्गुणाभावः सुखेन कीदृशेन सर्वेन्द्रिय
 सम्भवेन रतिकाले स्तब्धविषयसम्बन्धैः सर्वैरिन्द्रियैर्युगपदु-
 त्पादितेन यदा सर्वेन्द्रियाणि इन्द्रियाणि यस्य स सर्वेन्द्रियः कायः
 तेनोत्पादितेन प्रौढिरत्र गुणः विज्ञिष्टा भूषितिर्या स्मात् प्रौढि-
 तां कवयोविदुः । उचितनिमलीनस्यासहजन्यत्वात् पूर्ववत्
 धुर्यमपि शब्दगुणोऽत्र पृथक्पदत्वात् ॥ ७ ॥

पीने भटस्योरसि वीक्ष्य भुग्रास्तनुत्वचः पाणिह
हान् सुमध्या । इच्छाविभङ्गाकुलमानसत्वाद्भर्त्रे नखे
भ्यश्च चिरं जुजूरे ॥ ८ ॥

पीनेदत्यादि । काचित्सुमध्या सुमध्यमा नखैः व्यापद्यमाना ज०म०
अहमयस्य चतं विधास्यामीति भटस्योरसि पीने कठिने भुग्रां
कुक्षितान् भग्नानिति पाठान्तरं पाणिहृत्पाण्डुत्वान्वीक्ष्य भर्त्रे नखे
भ्यश्च चिरं जुजूरे क्रुध्यति स्म कथमस्य वचः कठिनं मम च नखा
स्तनुत्वचोऽन कठिनादिति पूरीजूरीहिंसावधोहान्योरित्यस्यात्मने
पदिनोरूपं क्रुधद्रुहेत्यादिना सम्प्रदानसंज्ञा कस्माज्जुजूरदत्याह
इच्छाविभङ्गाकुलमानसत्वात् चिकीर्षिताकरणेनाकुलचित्तत्वात्
॥ ८ ॥

पीनेदत्यादि । कापि सुमध्या दयितेन नखैः खण्ड्यमाना अह भ०
मयस्य चतं विधास्यामीति मत्वा भटस्य योधस्य पीने कठिने
उरसि ह तान् पाणिहृत्पाण्डुत्वान् नखान् मृदुलक्तात् भग्नान् कुक्षि
तान् भुग्नानिति पाठे कुटिलान् वीक्ष्य दृष्ट्वा चिकीर्षाविभङ्गेन
व्याकुलचित्ततया भर्त्रे नखेभ्यश्च चिरं चिरकालं व्याप्य जुजूरे
क्रुध्यति स्म ऊजूरीयीज्यानावधे अनेकार्थत्वात् कोपेऽपि यस्यै दिसे
त्यादिना सम्प्रदानसंज्ञा शास्त्रव्यपेक्षत्वं माभीर्यमत्र गुणः काम
शास्त्रे मानावसाने ज्ञानविशेषे नखचतदांशसोक्तत्वात् ॥ ८ ॥

संज्ञाङ्गचेष्टोविनिमीलिताद्यः खेदाम्बुरोमोद्गमग
म्यजीवः । अशेषनष्टप्रतिभापटुलोगाढोपगूढोद
यितैर्जनोऽभूत् ॥ ८ ॥

अ०भ० संज्ञाङ्गचेष्टइत्यादि । दयितैर्गाढोपगूढः आलिङ्गितस्त्रीजनः
सन् अशेषनष्टप्रतिभापटुलोऽभूत् अशेषं नष्टं प्रतिभायाबुद्धेः
पटुत्वं यस्येति एवञ्च कृत्वा संज्ञाङ्गचेष्टोऽपगतकायव्यापारः
विनिमीलिताद्यः सुखानुभवाग्निमीलितलोचनः मृतसर्धत्वाद्
खेदाम्बुरोमोद्गमगम्यजीवः खेदाम्बुरोमोद्गमाभ्यां लिङ्गाभ्यां
गम्यमानसंज्ञः ॥ ८ ॥

भ० सस्येत्यादि । स्त्रीजनोदयितैर्गाढालिङ्गितः सन् अशेषनष्ट
प्रतिभापटुलोऽभूत् अशेषं समस्तमेव नष्टं प्रतिभायाः बुद्धेः पटुत्वं
यस्य अतएव संज्ञाङ्गचेष्टः अपहृतदेहव्यापारः सुखानुभवात्
विनिमीलितलोचनः खेदजलरोमाञ्चाभ्यां गम्यमानजीवः जन
शब्दोऽत्र स्त्रीजातिवाचकः तेन दयितैरित्यत्र वज्रत्वमदुष्टं गाढा
लिङ्गनकारित्वेन गौरवे वज्रत्वं वा कान्तिरत्र गुणोदीपनर
सत्तात् ॥ ८ ॥

तमः प्रसुप्तं मरणं सुखं नु मूर्च्छां नु माया नु मनो
भवस्य । किं तत्कथं वेत्युपलब्धसंज्ञा विकल्पमनोऽपि
न संप्रतीयुः ॥ १० ॥

तमदत्त्यादि । कामुकाऽपि सुरतावस्थायाउत्तरकाशं च०म०
उपलब्धसञ्ज्ञा विकल्पयन्ति तमोऽनु किमन्वकारं प्रसुप्तं नु किं प्रक
र्षेण सुप्तं मरणं नु मरणावस्था नु सुखं नु मूर्छा नु मनोभवस्य
वा मायेति किं तद्भवति कथं वा केन प्रकारेण तस्यात् इत्येवं
विकल्पयन्तोऽपि न सञ्जतीयुः न परमार्थं ज्ञातवन्तदित्यर्थः
॥ १० ॥

तमदत्त्यादि । कामुकाऽपि सुरतावस्थायाउत्तरकाशं म०
मुपलब्धचैतन्याः सन्तो विकल्पयन्तीत्याह किं तमः प्रागन्वकारं
वृत्तं वस्त्वन्तरानुपलब्धात् प्रसुप्तं वा प्रसुप्तिर्यत्र स्वप्नोऽपि न
दृश्यते मरणं वा अचेष्टत्वात् सुखं वा अनुभूयमानत्वात् मूर्छा
मोहोवा कृतस्यार्थस्य मरणात्मनोभवस्य कामस्य माया वा किन्तद
भवत् केन प्रकारेण वेति एवं विकल्पयन्तोऽपि न संप्रतीयुः
परमार्थं न निश्चितवन्तः पूर्ववदत्र माधुर्यं गुणः ॥ १० ॥

वक्षस्तनाभ्यां मुखमाननेन गात्राणि गात्रैर्घटयन्न
मन्दं । सारातुरोनैव तुतोष लोकः पर्याप्तता प्रेक्षि
कृतोविरुद्धा ॥ ११ ॥

वक्षदत्त्यादि । वक्षोमुखगात्राणि स्नानि स्नानादिभिः स्त्रीसम्बन्धि ज०म०
भिर्घटयन्मन्त्रेण यन्मन्दं दृढं उमोर्हृत्सादचिह्नमुद् सारा
तुरोलोकोनैव तुतोष तुष्टिं न जगाम यतः पर्याप्तता प्रेक्षि
कृतोविरुद्धा नैव तस्याविरुद्धत्वात् ॥ ११ ॥

भ० वचदेत्यादि । सरातुरोक्तः कामार्त्तोऽजगः स्वकीयं वद
 चादि स्त्रीसनादिना अमन्दं दृढं घटयन् संक्षेपयन् नैव तुतीय
 न तृतिं जगाम कुतश्चिदाह प्रेक्षि पथ्याप्तता दृष्ट्याविच्छेदः
 कुतोभवेत् यतः सा विरुद्धा कामिरचापि गुणः ॥ ११ ॥

सस्ताङ्गयष्टिः परिरभ्यमाणा संदृश्यमानाप्युपसंह
 ताची । अनूढमाना शयने नवोढा परोपकारैकर
 सैव तस्यौ ॥ १२ ॥

ज० भ० सस्ताङ्गयष्टिरित्यादि । काचिन्नवोढा परिरभ्यमाणा पत्या
 आलिङ्ग्यमाना सस्ताङ्गयष्टिः न प्रतीपमालिङ्गति संदृश्य
 मानापि मुखमुखमय्य उपसंहताची निमीलितलोचना न प्रतीपं
 पश्यति मानं नैवाचरतीति अगूढमानापि असंहतमानापि
 एवंविधापि सती परोपकारैकरसैव तस्यौ भर्तुरुपकारैकाभि
 प्रायैव अवस्थिता नात्तोपकाराय ॥ १२ ॥

भ० सस्ताङ्गयष्टिरित्यादि । काचिन्नवोढा शयने शय्यायां परो
 पकारैकरसा पत्युपकारमाचाभिप्रायैव तस्यौ न तु स्त्रीपका
 राय यतः परिरभ्यमाणा दयितेनालिङ्ग्यमाना सस्ताङ्गयष्टिर्न
 प्रत्यालिङ्गनं करोति नापि प्रतीपा मुखमुखमय्य संदृश्यमानापि
 उपसंहताची निमीलितनेत्रा न पश्यति मानेनैव करोतीति
 चेदाह अनूढमाना अधृतमाना सत्यैव तथा करोतीत्यर्थः ।
 पूर्ववृत्ताधुर्यादिगुणोऽत्र बोध्यः एवमप्येऽपि ॥ १२ ॥

आलिङ्गितायाः सहसा चपावांस्तासाभिलाषानुग
तरतादौ विश्वासिताया रमणेन बद्धा विमर्द्दरम्यो
मदनोभूव ॥ १२ ॥

आलिङ्गिताया इत्यादि । कस्याश्चिदध्वारतात्माक् रमणेन ज०म०
सहसा तत्तृष्णं आलिङ्गितायास्तृष्णान्मदनोभूव रतादौ
रतारम्भे चासाभिलाषाभ्यामनुगतोभूव विश्वासितायाः शून्यै
विश्वासं कारितायाः विमर्द्दरम्योभूव चासाभावात् ॥ १२ ॥

आलिङ्गिताया इत्यादि । रतादौ रतात्माक् रमणेन कान्तेन म०
सहसा अकस्मादालिङ्गितायाः कस्याश्चिदध्वामदनस्तृष्णान्
लज्जावान् चासेनाभिलाषेण चानुगतश्च वभूव किम्वा आलिङ्ग
नेन सहसा चपावान् रतादौ सुरतारम्भे चासाभिलाषाभ्यामनु
गतः पश्चात् शून्यैः शून्यैर्विश्वासिताया विश्वासं प्रापितायाः तस्या
एव मदनोविमर्द्देन रम्योभूव चासाभावात् ॥ १२ ॥

सामोन्मुखेनाच्छुरिता प्रियेण दत्तेऽथ काचित्युल
केन भेदे । अन्तःप्रकोपापगमाद्विलोला वशीकृता
केवलविक्रमेण ॥ १४ ॥

सामोन्मुखेनेत्यादि । अथ काचित्कोपात्मानवती प्रियेण सामो ज०म०
मुखेन सामपरेण प्रसादयता आच्छुरिताख्येन नखकर्षणा

संस्पृष्टा सती पुलकेन रोमाञ्चेन भेदे उद्गमे दत्ते सति चत्ताः
प्रकोपस्यापगमात् विलोला विलोलबुद्धिः केवलविक्रमेण चठाङ्ग
दृष्टेनैव वशीकृतोपभुक्तेत्यर्थः ॥ १४ ॥

म० सामोन्मुखेनेत्यादि । काचिन्मानिनी सामोन्मुखेन प्रसादना
द्यतेन प्रियेणाकुरिता आकुरिताख्येन नखकर्माणा स्पृष्टा अद्यान
न्तरं पुलकेन रोमाञ्चेन भेदे उद्गमे दत्ते सति अन्तःप्रकोपस्या
पगमात् विलोला चञ्चलबुद्धिः सासुरते साभिलाषा वा केवलवि
क्रमेण चठाङ्गदृष्टमात्रेण वशीकृता उपभुक्ता भावं ज्ञात्वा प्रसाद
नान्तरमद्यतप्रसादनान्तरेण प्रियेण यद्गण्डस्थलान्तरे अङ्गुष्ठा
ग्रन्थेन ताद्यते तदाश्कुरितमुच्यते ॥ १४ ॥

गुरुर्दधाना परुषत्वमन्या कान्तापि कान्तेन्दुकरा
भिम्बिता । प्रह्लादिता चन्द्रशिलेव तूर्णं चोभात्स्ववत्स्वे
दजला बभूव ॥ १५ ॥

ज०म० गुरुरित्यादि । अन्यापि काचित् स्त्री कान्ता कमनीयरूपा
गुरुः धीरा वेतो गुणवचनादिति वा स्त्री न भवति दधाना
परुषत्वं नैष्ठुर्यं कान्तेन भर्त्रा इन्दुनेव कराभिम्बिता सती प्रह्ला
दिता सुखिता चोभात् चेतोविकारात् तूर्णं स्ववत्स्वेदजला
बभूव चन्द्रशिलेव चन्द्रमणिरिव सा गरीयसी कान्ता परुषत्वं
काठिन्यं दधाना इन्दुना कराभिम्बिता प्रह्लादिता सुखितेव
चोभात्प्रकृतिविकारात् स्ववत्स्वता भवति ॥ १५ ॥

गुरुरित्यादि । अन्त्या कान्ता परवत्तं नैदुर्घं दधानापि कान्ते म०
नेन्दुनेव कान्तस्य चन्द्रस्य वा करेण हस्तेन किरणेन चाभिमृष्टा
सती ततः प्रह्लादिता आनन्दिता च सती चोभाचैतद्येविकारात्
तर्षं स्ववत्स्नेदजला वभूव चन्द्रशिलेव चन्द्रकान्तमणिरिव
कीदृशी गुरुर्गौरवाभिता चन्द्रशिलापि हि गुरुत्वाख्यमुपयुक्ता
कान्ता मनोहरा परवत्तं काठिन्यं दधानापि कान्तेन कमनोयेन
इन्दुना कराभिमृष्टा प्रह्लादिता प्रकाशिता च सती चोभात्
स्वप्रकृतिविपर्ययात् स्ववज्जला भवति गुरुरिति गुणादोतइति
पक्षे ईपप्रत्ययाभावः ॥ १५ ॥

शशाङ्कनाथापगमेन धूमा मूर्च्छापरीतामिव निर्वि
वेका । ततः सखीव प्रथितानुरागा प्राबोधयत् स्या
मधुरारुणश्रीः ॥ १६ ॥

शशाङ्के प्रादि । ततोऽनन्तरं यथा काचित्स्त्री नाथस्य भर्तुं ज० म०
रपगमेन वियोगेन धूमा मलिना मूर्च्छापरीता निश्चेतना
अतएव निर्विवेका विवेक्तुमशक्ता सती सख्या प्रकाशितस्नेहया
प्रबोध्यते तद्वद्वामाकाशं शशाङ्कनाथस्यापगमेन अस्तगमनेन
धूमा धूसरतां गतां निर्विवेकां अविद्यमानविशिषां अरुणश्रीः
आदित्यसखीरिति मधुराभिनवा प्रथितानुरागा प्राबोधयत्
काशितवती ॥ १६ ॥

न० ब्रह्माहत्यादि। ततोऽनन्तरं अहणस्य सख्यस्य तत्कारणत्वा
 श्रीर्धामाकाशं प्रबोधयत् प्रकाशितवती सखी च यथा सखी
 काञ्चित् स्त्रियं प्रबोधयति कीदृशीं यां नायस्य चन्द्रस्यापगमेन
 धूमां धूसरां स्त्री च नायस्य भर्तुरपगमनेन विरहे च धूमा
 मलिना भवति मूर्च्छापरीतामिव अचेतनामिव सापि स्त्री मोह
 परिगता भवति निर्विवेकां न विद्यते विवेको यत्र तादृशीं सापि
 स्त्री सदसद्विवेकशून्या सख्या प्रबोध्यते अहणश्रीः कीदृशी प्रिय
 तानुरागा प्रकाशितरक्तभावा मधुरा प्रिया अभिनवत्वात्
 सखी च प्रकाशितस्नेहा मधुरा प्रियभाषिणी च भवति ॥ १६ ॥

अवीततृष्णोऽथ परस्यरेण क्षणादिवायातनिशाव
 सानः। दुःखेन लोकः परवानिवागात्समुत्सुकः स्वप्ननि
 केतनेभ्यः ॥ १७ ॥

न० अवीत्यादि। अद्यानन्तरं लोकः परस्यरेणान्योन्येन दयितो
 दयितया दयितापि दयितेन अविद्वेषः अनपगतसमीगामिच्छा
 यः अतएव क्षणादिव द्रुतमिवायातं निशावसानं यस्य समुत्सुकः
 उत्कण्ठितः परवानिव पराधीन इव स्वप्ननिकेतनेभ्यः वाचस्पृहे
 भोदुःखेन अगात् निर्गतवान् ॥ १७ ॥

भ० अवीतेत्यादि। अद्यानन्तरं लोकः समुत्सुकः समुत्कण्ठितोऽपि
 परवान् पराधीन इव कार्यगौरवात् स्वप्ननिकेतनेभ्यः ज्वयन्

पृथग्भेदुःखेनानात् निर्गतवान् यतः परस्परैष अन्योन्येन द्वि-
तोदयितया दयिता दयितेन अवीतदृष्टः अविगतसंयोगाभि-
सायः अतएव क्षणादिव द्रुतमिवागतं निश्चायवानं यच्च य तथा
सुखेन काखवज्जलाज्ञानात् ॥ १७ ॥

अर्द्धोत्थितालिङ्गितसन्निमग्नोरुद्धः पुनर्यान् गम-
नेऽनभीषुः । व्याजेन निर्याय पुनर्निवृत्तस्यक्तान्य-
कार्यः स्थितएव कश्चित् ॥ १८ ॥

अर्द्धोत्थितेत्यादि । अयनात् अर्द्धमुत्थितं यस्येत्यर्द्धोत्थितः अ० म०
आहिताग्न्यादिषु द्रष्टव्यः अयनस्य वा अर्द्धोत्थितइति योज्यं
स चालिङ्गितोदयितया सन्निमग्नः अयने सुप्तः पुनर्यान्निर्गच्छन्
रुद्धोविधृतः गमने अनभीषुरपि निर्याय निमित्तव्याजेन पुनर्नि-
वृत्तः प्रविष्टस्यक्तान्यकार्यः स्थितएव कश्चित्कामी ॥ १८ ॥

अर्द्धोत्थितेत्यादि । कश्चित् कामुकः अयनादर्द्धोत्थितोदयि म०
तथा आलिङ्गितः सन् पुनः सन्निमग्नः सुप्तः पुनरपि यान् गन्तुं
मुद्यतः सन् दयितया रुद्धोवारितः अतएव गमनेऽनभीषुरि-
हारहितोऽपि गुर्भादिभयान्निर्याय निर्गत्य व्याजेन रोगादि-
दुखेन पुनर्निवृत्तः सन् कार्यान्तरं त्यक्त्वा स्थितएव अयनपृथग्दृष्ट-
यत् अर्द्धोत्थितइति अयनादर्द्धमुत्थितं यस्येत्यग्न्याहितादिनात्
ज्ञानस्य विभाषया परनिपातइति परः समन्ते निधमनिर्देष्टा

इविरोधएव यथा अर्द्धेनोत्थितइति विषयः । अथनस्यार्द्धोदु
त्थितइति वा अर्द्धोत्थितः सन् आलङ्कितः सन् सन्निभमग्नइति
क्रमसमाप्तः ॥ १८ ॥

तालेन सम्यादितसाम्यशोभं शुभावधानं स्वरबद्ध
रागं । पदैर्गतार्थं नृपमन्दिरेषु प्रातर्ज्जगुर्म्मङ्गलव
त्तरुण्यः ॥ १९ ॥

ज०म० तालेनेत्यादि । नृपमन्दिरेषु रावणादिराजवेश्वासु प्रभात
काले तरुण्योमङ्गलवत् मङ्गलोपेतं जगुः गायन्ति स्म तालेन
क्रियाकालमानेन संपादिता साम्यशोभा यत्र गायनक्रियायां
शुभावधानं शोभनमवधानं चित्तैकाग्रता यत्र स्वरबद्धरागं
षड्जादिभिः स्वरैर्बद्धोद्यमरागो यत्र पदैः सुप्तिङन्तैर्गतार्थं
परिहिनार्थं निरर्थकपदरहितमित्यर्थः अनेन स्वरगतं पदगतं
लयगतमवधानगतमिति चतुर्विधं गीतमाख्यातं ॥ १९ ॥

भ० तालेनेत्यादि । नृपमन्दिरेषु राजगृहेषु प्रातः प्रभातसमये
तरुण्योमङ्गलयुक्तं यथा स्नात्तया जगुर्गायन्ति स्म तालेन चक्षत्यु
टादिना सम्यादिता साम्यस्य लयस्य शोभा यत्र गानक्रियायां
तालः कालक्रियामानं लयः साम्यमथास्त्रियामित्यमरः साम्यं
नृत्यगीतवाद्यानां समत्वमित्यर्थः शुभं शोभनमवधानं चित्तैका
ग्रता यत्र स्वरैः षड्जादिभिर्बद्धोऽनुगतो रागो यत्र पदैर्विभक्त

नैर्गतः परिहिजोऽर्थोच न निरर्थकरचितमित्यर्थः तेन स्वरगतं
स्वयगतं पदगतमवधानगतमेति चतुर्विधं गीतमुक्तं नृपञ्चदे
राजनि कूठोरावणादिष्वपि प्रवर्त्तते ॥ १८ ॥

दुरुत्तरे पङ्कद्वान्धकारे मग्नं जगत्सन्ततरश्चि
रञ्जुः । प्रनष्टमूर्त्तिप्रविभागमुद्यन् प्रत्युज्जहारेव ततो
विवस्वान् ॥ २० ॥

दुरुत्तरइत्यादि । अन्धकारे पङ्कद्व दुरुत्तरे दुःखेनोत्ती ज०म०
र्यतइति मग्नं प्रविष्टं जगद्यतः प्रनष्टमूर्त्तिप्रविभागं प्रनष्टः स्थावर
जङ्गममूर्त्तीनां प्रविभागोयस्मिन् तद्विवस्वानुद्यन् उद्भूतन् सन्तत
रश्चिरञ्जुः प्रविततारश्मयोमयूखाएव रञ्जवोयेन सः प्रत्यु
ज्जहारेव उद्भूतवानिव ततइत्यन्धकारात् ॥ २० ॥

दुरुत्तरइत्यादि । विवस्वान् सूर्य्यउद्यन् उद्भूतन् दुःखेनो भ०
त्तरितुं शक्ये पङ्के द्वान्धकारे मग्नं जगत् ततोऽन्धकारात्
प्रत्युज्जहारेव उद्भूतवानिव कीदृशोविवस्वान् सन्तताविस्तृता
रश्मयोरञ्जवद्व येन तादृशः अन्योऽपि मग्नं वस्तु रञ्जुभिरुद्भू
रति जगत् कीदृशं प्रनष्टोऽदृश्यः स्थावरजङ्गममूर्त्तीनां प्रविभा
गोयच तादृशमन्धकारमग्रत्वात् दुरुत्तरइति दुःखेनोत्तीर्य्यति
यदिति ईषदुःमोरिति कर्मणि खल् उद्यन्निति इनः शतरि
धिषोऽप्यविविति यत्न ॥ २० ॥

पीतौष्ठरागानि इताञ्जनानि भास्वन्ति लोलैरलकै
मुखानि । प्रातः कृतार्थानि यथा विरेजुस्तथा न पूर्व
द्युरलङ्कृतानि ॥ २१ ॥

ज०म० पीतौष्ठरागानोत्थादि । मुखानि बधूनामित्यर्थात् यथा प्रातः
प्रभाते विरेजुः तथा पूर्वद्युः पूर्वस्मिन्नहनि अलङ्कृतानि न रेजुः
तेषामकृतार्थत्वात् तानि पुनः कृतार्थानि कृतकार्याणि यतो
दधितैः पीतौष्ठरागाणि ओष्ठचुम्बनात् इताञ्जनानि चक्षुषोरपि
चुम्बनात् अपगतकञ्जलानि लोलैराकुलैरलकैः कचयहाकर्ष
णात् भास्वन्ति दीप्तिमन्ति ॥ २१ ॥

भ० पीतौष्ठेत्यादि । मुखानि बधूनामित्यर्थात् प्रातःकाले यथा
विरेजुः शुशुभिरे न तथा पूर्वद्युः पूर्वस्मिन् दिवसे अलङ्कृतानि
कृतसाधनान्यपि विरेजुः अकृतार्थत्वेन तादृगुल्लासाभावात् प्रात
स्तु कृतकार्याण्येव यतोदधितैः पीतौष्ठरागानि ओष्ठचुम्बनात् पीत
ओष्ठरागोयच इताञ्जनानि आनन्दाश्रुपतनाचक्षुषोचुम्बनादा
अपगतकञ्जलानि कामप्राप्ते न च चुम्बनमभिहितं तथाहि नय
नयुगकपोलं दन्तवासोमुखान्तः स्तनजघनसलाहं चुम्बनस्थान
माहुरिति लोलैः करेण कराकर्षणात् चक्षुषैः अलकैश्चूर्णकुत
लैर्भास्वन्ति शोभमानानि ॥ २१ ॥

प्रजागरातासविलोचनाम्भानिरञ्जनालङ्ककपच
लेखाः । तस्यादवासन् परिखेदतन्वशोवासयुताः
सेवितमनयाभिः ॥ २२ ॥

प्रजागरादित्यादि । भर्तृभिः सहैकत्र यद्वचनं सहवासः तस्मात् ज० म०
 च्युताः काश्चित् स्त्रियः सेवितमन्त्राभिः अनुष्ठितसुरताभिः
 तुल्यादवासन् यतः प्रजागरातामवलोकनान्ताः दयितागमन
 प्रतीक्षणाद्यः प्रजागरस्तेन तास्यनेत्रपर्यन्ताः नायातइति गृही
 तप्रसाधनतया निरञ्जनालक्तकपत्रलेखाः यदिवा अन्यत्र श्रयित
 इति रोदनात् निरञ्जनाः चित्तोन्मादादितस्ततः पादविशे
 पात् विगतालक्तकाः शयने प्रतिक्षणमुदर्शनपरिवर्त्तनात्क
 पोलादिभ्यानिष्यचलेखा इति खेदाच्च तन्मयः कृशाञ्जः ॥ २२ ॥

प्रजागरादित्यादि । कान्तैः सहैकत्र शयनं वासस्तस्माच्च्युताः भ०
 काश्चित् स्त्रियः सेवितमन्त्राभिरनुष्ठितसुरताभिस्तुल्यादव
 आसन् कीदृश्यः दयितस्यागमनप्रतीक्षणाद्यः प्रजागरस्तेना
 तावैवलोकनान्तायासां उपभुक्तानामपि सुरतासक्तत्वादेव
 प्रजागरः निरञ्जनानिरलकानिष्यचलेखाश्च विरहेण प्रसाध
 नाभावात् किम्वा रोदनान्निरञ्जनाः चित्तोन्मादादितस्ततः पाद
 विक्षेपेण निरलक्तकाः शयने मुहुः परिवर्त्तनानिष्यचलेखाः
 उपभुक्ता अपि चुम्बनादानन्दाश्रुपांतादा निरञ्जनाविपरीत
 सुरतान्निरलक्तकाः चुम्बनताडनाभ्यां कपोलयोस्तनयोश्च निष्य
 चावलीकाभवन्ति परिखेदात् विरहदुःखात् पक्षे सुरताम
 हात् कृशाञ्जः जागर्त्तेर्धञि अलि वा जायोऽण्वीनिति गुणे
 जागरः सेमक्तात्सरोरिति अग्रत्यये स्त्रीत्वप्रसङ्गात् किम्वा
 अग्रत्ययेऽभिधानं निधामकमित्युक्तैः स्त्रीत्वाविवक्षा केचित्तु अग्र

स्वयान्तस्य स्त्रीत्वात् प्रजागराताच्चविशेषणान्तादिति समस
 पदं पठन्ति तच्चिरर्थकं ज्ञानार्थं जागरादधोरित्यमरवचनात्
 ॥ २२ ॥

आबद्धनेत्राञ्जनपङ्कलेखस्ताम्बूलरागं वज्रलं दधा
 नः । चकार कान्तोऽप्यधरोऽङ्गनानां सहेषितानां
 पतिभिर्लघुत्वं ॥ २३ ॥

ज० न० आबद्धेत्यादि । कासास्त्रिदङ्गनानां पतिभिः सहेषितानामप्य
 धरः लघुत्वं दौर्भाग्यं चकार सूचितवानित्यर्थः यतस्तार्क्षितस्य
 रताप्राप्ता रुदितास्तस्य बद्धोत्तग्रीनेत्राञ्जनपङ्कलेषोऽप्यस्य सोऽ
 धरोदधितैरपीतत्वाच्च वज्रलं ताम्बूलरागं दधानः कान्तोऽपि
 लघुत्वं चकार ॥ २३ ॥

भ० आबद्धेत्यादि । कासास्त्रिदङ्गनानां पतिभिः सहेषितानां
 स्वभावतः कान्तोऽपि अधरोलघुत्वं चकार दौर्भाग्यं सूचितवानि
 त्यर्थः अनुपभुङ्क्तात् अधरः कीदृशः रोदनादाबद्धोत्तग्रीनेत्रा
 ञ्जनपङ्कस्य लेशोऽप्यभागेत्यत्र तादृशः दधितैरपीतत्वादज्जलं
 प्रचुरं ताम्बूलरागं दधानः ॥ २३ ॥

चक्षुषि क्लान्तान्यपि साञ्जनानि ताम्बूलरक्तं च संरा
 गमोष्ठं । कुर्वन् सवासञ्च सुगन्धि वलां चक्रे जनः
 केवलपक्षपातं ॥ २४ ॥

चक्षुषीत्यादि । कान्तान्यपि शोभनान्यपि चक्षुषि विकसोत्प ज०म०
 क्षयुतिश्चात् साञ्जनानि कुर्वन् स्त्रीजनः प्रातर्दृष्टमात्रप्रधानत्वात्
 सरागं चोष्ठं स्वभावतो विम्बफलाकारत्वात् ताम्बूलरक्तं कुर्वन्
 स्वभावतस्तु सुगन्धि वक्त्रं सवासं मुखं वासयुक्तं कुर्वन् केवलपक्ष
 पातं ममलं चक्रे अञ्जनादीनां निरर्थकत्वात् ॥ २४ ॥

चक्षुषीत्यादि । स्त्रीजनः स्वभावतः कान्तान्यपि नेत्राणि म०
 अञ्जनयुक्तानि कुर्वन् स्वभावतः सरागमोष्ठं ताम्बूलरक्तं कुर्वन्
 स्वभावतः सुगन्धि वक्त्रं सवासं कर्पूरादिमुखवासयुक्तं कुर्वन्
 केवलं पक्षपातं प्रसादनलोहद्वये अञ्जनादीनां निरर्थकत्वात्
 ॥ २४ ॥

चतैरसंघेति तदन्तर्बन्धैः संभोगकालेऽवगतैः
 प्रभाते । अशुद्धतान्योन्यकृतं व्यक्तीकं वियोगवाञ्छोऽपि
 जनेऽतिरागात् ॥ २५ ॥

चतैरित्यादि । अस्यामया दत्तं अस्व च मयेति संभोगकाले ज०म०
 रागान्धतया असंघेति तान्यज्ञातानि दन्तेभ्योऽसंघातानि यानि
 चतानि चित्तसंघेति तदिति स्वार्थिकण्ठस्य रूपं प्रभातकाले अव
 गतैर्दृष्टैः वियोगवाञ्छोऽपि सुप्तेऽपि कामिजनः अतिरागात्
 अतिशेषात् अन्योन्यकृतं अन्योन्येन कृतं व्यक्तीकं अपराधं अत्र
 कृतं विकल्पितवान् सकिं रूपं किमस्यान्वया दत्तामया दत्त
 मिति योषिदशंकतं पुरुषोऽपि किमन्येन धूर्तेनाद्यादिति ॥ २५ ॥

भ० चतैरित्यादि । विधीयवाच्योऽपि निरुद्देशायुक्तोऽपि जयोऽति
 रात्रादतिसेवात् चतैरन्योन्मैतं कृतं यत्कीकमपराधमवहृत
 ब्रह्मिणवान् यथा रूपं किमस्यान्यथा कान्तया दत्तं चतमिति
 येषिदवहृत पुरुषोऽपि किमस्यान्येन प्रवृत्तकामकेन दत्तं
 चतमिति ब्रह्मते स कुत इत्याह कीदृशैः चतैः सम्भोगकाले रागा
 न्यतया असंज्ञितानि अज्ञातानि दन्तेभ्यो लब्धानि यानि तैः
 श्रितकसंज्ञाने प्रभातकालेऽवगतैर्ज्ञातैर्दर्शनात् ॥ २५ ॥

नेत्रेषुभिः संयुतपक्ष्मपत्रैः कर्णान्तकृष्टैरुक्केशशू
 लाः । स्तनोरुचक्रास्ततकर्णपाशाः स्त्रीयोधमुख्या
 जयिनोविचैरुः ॥ २६ ॥

अ० भ० नेत्रेषुभिरित्यादि । नेत्राणि दृषवद्भव तैः संयुतानि संयुक्तानि
 पक्षाण्येव पत्राणि येषां तैः कर्णान्तकृष्टैः कर्णान्तविग्रहैः उपल
 क्षिताः स्त्रीयोधमुख्या इव उरुकेशशूला उरवो महान्तः केशाः
 शूला इव येषां स्तनोरुचक्राः स्तनाः उरुणि चक्राणीव येषां
 ततकर्णपाशाः तताः कर्णाः पाशा इव येषां तैः जयिनोऽभविजया
 विजैरुः भ्रान्ताः ॥ २६ ॥

भ० नेत्रेषुभिरित्यादि । स्त्रीयोधमुख्या इव योऽङ्गुली इव विधि
 दर्शयन्ति स्य संयुतानि संयुक्तानि पक्षाण्येव पत्राणि पक्षाज्ज नैः
 कर्णान्तकृष्टैः कटाक्षदवायां कर्णान्तमेरितैर्नेत्रैरित्युभिरिव च य

प्रविता उरयोमहात्माः केवाः शूलानीव येषां क्षामतात् दीर्घ
तात्कामपोडाकारित्वाच्च स्नामहाचक्राणीव येषां विव्राक
पारिमाख्यत्वात् तताः कर्णाः पात्रादिव येषां कामुकमानवन्धन
योग्यत्वात् अतएव जयिनः पुंजयनश्रीलाः ॥ २६ ॥

पयोधरांश्चन्दनपङ्कदिग्धान् वासांसि चास्त्रिष्ट
मृजानि दृष्ट्वा । स्त्रीणां सपत्न्योजद्वयः प्रभाते मन्दा
यमानानुशयैर्मनोभिः ॥ २७ ॥

पयोधरानित्यादि । चन्दनपङ्कदिग्धान् आसुतचन्दनत्वात् जन्म०
वस्त्राणि च अस्त्रिष्टमृजानि अनपनीतशुद्धभावानि स्त्रीणां दृष्ट्वा
प्रभाते तत्सपत्न्योमनोभिः न वाचां जह्वुः दृष्ट्वाः अप्राप्तसुर
तत्त्वान्मन्दायमानानुशयैः आभिः सह प्रयितादति तासु ये
अनुशयः अक्षान्तयोजाताः ते मन्दायमानाः शनैःशनैस्तनू
भवन्तोयेषु मनःसु तैरित्यर्थः ॥ २७ ॥

पयोधरानित्यादि । स्त्रीणां चन्दनपङ्कदिग्धान् लिप्तान् भ०
पयोधरान् स्नानान् दृष्ट्वा अस्त्रिष्टमृजानि अनपनीतशुद्धशुद्ध
भावानि वासांसि च वस्त्राणि च दृष्ट्वा प्रभाते तासां सपत्न्यो
मनोभिः करणभूतैः तैरपलक्षितावा जह्वुः दृष्ट्वाः कीदृशैः
मन्दायमानोऽनुशयः क्रोधाद्यत्र पूर्वमर्था सह सपत्नीनामेकत्र
कथात् क्रोधउत्पन्नः प्रत्यात्तासां सभोगाभावज्ञानात् क्रोधस्य

मन्वाद्यमानसं हर्षश्च जातः सन्भोगे हि मर्दनात् चन्दनच्युतिर्न
समासिन्वच्च सात् ॥ १७ ॥

सरातुरे चेतसि लब्धजम्भारराज लोलोऽपि
गुणापहार्यः । कुतूहलाग्नेत्रगवाक्षसंस्थः पश्यन्निवा
न्योन्यमुखानि रागः ॥ १८ ॥

ज० म० सरातुरदत्त्यादि । दंपत्योः प्रातरन्योन्यस्य मुखं
चक्षुषोरभोवर्ष्यते सरातुरे कामातुरे चेतसि लब्धजम्भा
लब्धोदयः रागोरक्तभावः नेत्रगवाक्षसंस्थः नेत्रयोर्गवाक्षयोरिव
स्थितः कुतूहलात् कौतुकात् अन्योन्यस्य मुखानि पश्यन्निव
कीदृशं कामिन्यामुखं कामुकस्य मुखं वेति गुणापहार्यः तत्प्रति
पक्षेण शृङ्गगुणेन अपनेयः अतएव लोलोऽपि अचिरसाम्यपि
रराज ॥ १८ ॥

म० सरातुरेदत्त्यादि । दम्पत्योः प्रातरन्योन्यमुखं पश्यतोर्नेत्र
रक्तिमा लभ्येक्ष्यते रागोरक्तभावोनेत्रयोर्गवाक्षयोरिव स्थितः
यन् कुतूहलादन्योन्यमुखानि पश्यन्निव कीदृशं कामिन्याः कामु
कस्य वा मुखमिति विदीकयन्निव रराज शोभतेत्य कीदृशः
सरातुरे चेतसि लब्धजम्भा लब्धोदयः गुणेन तत्प्रतिपक्षेण शृङ्ग
रूपेणापहार्योऽपनेयः अतएव लोलसङ्घसः अचिरसाम्यपि
रराजैत्युत्कर्षः किम्वा रागोऽनुरागः गुणापहार्योऽपनेयः
लोलसङ्घसः वदीकृतः ॥ १८ ॥

गतेऽतिभूमिं प्रणये प्रयुक्ता न बुद्धिपूर्व परिशुभ्र
संज्ञः । आत्मानुभूतानपि नोपचारान् सारातुरः संज्ञ
रति सा लोकान् ॥ २६ ॥

गतइत्यादि । प्रणये विग्रहे अतिभूमिं गते प्रकृष्टावस्थां ज०म०
प्राप्ते सति ये अबुद्धिपूर्व अनिरूप्य स्वयं प्रयुक्ताः उपचारान्
नखदन्तचतादयः तानात्मानुभूतानपि प्रातर्न सारति सा कामि
लोकः इदमिदं मया प्रयुक्तमिति चतः सुरतावस्थायां सारातुर
तथा विलुप्तसंज्ञोमूढइति ॥ २६ ॥

गतेइत्यादि । प्रणये प्रेक्षि अतिभूमिं प्रकृष्टावस्थां गते सति भ०
अबुद्धिपूर्वमविचार्य सुरतकाले स्वयं प्रयुक्तान् कृतानपि उपचा
रान् नखदन्तचतादीनात्मानुभूतानपि तदानीं सारातुरत्वेन
परिशुभ्रसंज्ञत्वात् लोकः प्रभाते न सारति सा प्रणयः प्रेक्षि विग्रहे
षाण्प्रसरयोरपीति रुद्रः ॥ २६ ॥

वस्त्रैरनत्युत्पणरस्यघर्षैर्बिलेपनैः सारभलक्षणी
यैः । आस्यैश्च लोकः परितोषकान्तैरस्यचयस्यभ्यपदं
रक्षस्यं ॥ २७ ॥

वस्त्रैरित्यादि । वस्त्रैः विलेपनैः सारभलक्षणीयैः सुरभि ज०म०
तथा परिहृयैः आस्यैश्च यथगताधररागैः परितोषकान्तैर्लिङ्ग
भूतैः रक्षि भवं सुरतं सभ्यपदं प्राप्तचिह्नं लोकः प्रकाशयति सा
२० ॥

भ० वसैरित्यादि । लोकोवस्तादिचिह्नैरहस्यं रहसि भवं सु-
 तमसूचयत् प्रकाशितवान् कीदृशं सत्यपदं प्राप्तचिह्नं कामिषु
 प्राप्तावसरं वा वसैः कीदृशैरनत्युत्पन्नरस्यवर्णैः परिमुदितत्वा
 दनुद्गटरमणीयवर्णैः अनतिविशदरस्यवर्णैर्वा अत्यस्तिष्टैरित्यर्थः
 छल्लणं विशदं स्फुटमिति कोषः विलेपनैः कीदृशैः सौरभलल-
 णीयैः सौरभेन शरीरगतसुरभिलमात्रेण लक्षणीयैरनुमेयैः
 आसैः कीदृशैः परितोषकानैरधररागपत्रावल्यादिलेपेऽपि
 परितोषेण कृतार्थता जनितानन्देन कमनीयैः ॥ ३० ॥

प्रातस्तारां चन्दनलिप्तगात्राः प्रच्छाद्य हस्तैरधरान्
 वदन्तः । शाम्यन्निमेषाः सुतरां युवानः प्रकाशयन्ति
 स्म निगूहनीयं ॥ ३१ ॥

ज० म० प्रातस्तारामित्यादि । गुरुजनानखदशनन्तं माद्राक्षीदिति
 युवानः प्रातस्तारां प्रत्युषसि चन्दनलिप्तगात्राहस्तैरधरान्
 प्रच्छाद्य वदन्तोऽपि शाम्यन्निमेषा अनिमिषितनेत्रागूहनीयं सुत-
 रां प्रकाशयन्ति स्म नूनमेते सत्कृताः येन एवमाचरन्तीति
 ॥ ३१ ॥

भ० प्रातस्तारामित्यादि । महति प्रातःकाले नखचतादिचङ्कोप-
 नार्थं चन्दनेन लिप्तगात्रा अपि दन्तचतसङ्कोपनार्थं गुरुसमीपे
 हस्तैरधरं प्रच्छाद्य वदन्तोऽपि जागरणजनितनिद्रास्यपगमार्थं
 शाम्यन्निमेषानिमेषं वारयन्तोऽपि युवानः निगूहनीयं सङ्कोपनीयं

सुरतं सुतरामतिशयेन प्रकाशयन्ति सा यज्ञोपनेनैव नखक्षता
घनमानात् यदा शान्त्यन्निमेषाः सन्तः प्रकाशयन्ति निमेषाणां
भावत्यागदर्शनात् सौक्ष्म्यमत्र गुणः तत्सौक्ष्म्यमुच्यते यत्र
सूक्ष्मार्थस्यापि दर्शनं । अत्र सुरतस्य संगुप्ततया सूक्ष्मत्वं ॥ ३१ ॥

जितेऽपि लोके मधुरेण वामे किमुद्यतं भूधनुरप्र
सङ्घं । हन्तुं क्षमोवा वद लोचनेषुर्दिग्धोविषेणैव
किमञ्जनेन ॥ ३२ ॥

जितइत्यादि । हे वामे प्रतिकूलवर्त्तिनि मधुरेणाविक्रतेन ख०म०
माया लोके अस्मादिधे जितेऽपि वशीकृतेऽपि भूधनुरप्रसङ्घं
प्रसोदुमशक्यं उद्यतं उत्तिष्ठन्नं अथवा विलोचनेषुर्नेत्रशरः स्वत
एव हन्तुं क्षमः ततः किमञ्जनेनेव विषेण दिग्धोविषक्षिप्तइति
वद कथय ॥ ३२ ॥

जितइत्यादि । युवानइत्युचुरित्ययिमल्लोकेनाश्रयः हे वामे भ०
प्रतिकूलवर्त्तिनि लोकेऽस्मादिधे मधुरेण माधुर्यगुणेन स्वभाव
विद्वोपायं प्रियवचनेन वा जितेऽपि पराभूतेऽपि वशीकृतेऽपि
सोदुमशक्यं भूरुपधनुः किमर्थमुद्यतमुत्तिष्ठन्नं अथ ह्य लोचनरूप
शरः स्वयमेवास्मान् हन्तुं क्षमः समर्थः तत्किं विषेणैवाञ्जनेन वा
दिग्धोक्षिप्तः तत्वं वद वतेति पाठे खेदे स्वभावैरेव कार्यस्य विद्वो
किमधिककल्पनया भाविकत्वमत्र गुणः अहं त्वदायत्तएवेत्य
भिप्रायप्रकाशात् साभिप्रायोक्तिविन्यासोभाविकत्वं प्रचक्षते
इति ॥ ३२ ॥

दन्तच्छदे प्रज्ज्वलिताग्निकल्पे ताम्बूलरागस्तृणभो
रतुल्यः । न्यस्तः किमित्युचुरपेतभावागोष्ठीषु नारी
स्तरुणीर्युवानः ॥ ३३ ॥

ज०म० दन्तच्छदइत्यादि । प्रज्ज्वलिताग्निकल्पे स्वभावलोहितत्वात्
दन्तच्छदे ओष्ठे ताम्बूलरागः किमिति न्यस्तः दणभारतुल्यः
निष्प्रयोजनत्वात् इत्येवमूचुर्युवानः प्रातरित्यर्थात् उपेतभावाः
जातानुरागाः गोष्ठीषु स्थितानारोस्तरुणीरिति ॥ ३३ ॥

भ० दन्तेत्यादि । दन्तच्छदे ओष्ठे ताम्बूलरागः किमर्थं न्यस्तः
कीदृशे प्रज्ज्वलितवह्निषट्क्षे स्वभावतो लोहितत्वादस्य दण्डादक
त्वाच्च कीदृशः दणभारसमो निष्प्रयोजनत्वादत्युद्दीपकत्वाच्च
वह्नेः दणप्रक्षेपो भृशमुद्दीपको भवति इत्येवं युवानस्तरुणा उपेत
भावा उपगत रागाः सन्तस्तरुणोनारीगोष्ठीषु स्त्रीसभासु स्थिता
ऊचुः ॥ ३३ ॥

युग्मकं ।

सुखावगाहानि युतानि लक्ष्म्या शुचीनि सन्तापह
राण्यरुणि । प्रबुद्धनारीमुखपद्मानि प्रातः सरांसीव
पृश्नाणि रेजुः ॥ ३४ ॥

ज०म० सुखावगाहनीत्यादि । प्रातः प्रभाते पृश्नाणि सरांसीव रेजुः
सुखावगाहानि निरुपद्रवत्वात् सुखेनावगाहानि युतानि लक्ष्म्या
देवता रूपया शुचीनि पवित्राणि सन्तापहराणि यथादिहोपाप

हारीणि उरूणि महान्ति प्रबुद्धानि विनिद्राणि नारीमुखान्येव
पङ्कजानि यचेति ॥ २४ ॥

सुखेत्यादि । प्रातः प्रभातकाले गृहाणि सरासीव रेजुः शोभ भ०
नो स कोट्टशानि सुखहेतुरवगाहोयच तानि लक्ष्म्या सम्पत्त्या
शोभया वा युतानि शुचीनि पवित्राणि सन्नापहराणि धर्मादि
क्षेत्रापहारीणि उरूणि महान्ति प्रबुद्धानि विनिद्राणि नारी
मुखान्येव पचे तानीव पङ्कजानि येषु ॥ २४ ॥

संमृष्टसिक्तार्चिर्न चारूपुष्पैरामोदवद्रव्यसुगन्ध
भागैः । लक्ष्मीर्विजिग्ये भवनेः समृद्धैः सेव्यस्य देवै
रपि नन्दनस्य ॥ २५ ॥

संमृष्टेत्यादि । देवैः सेव्यस्यापि नन्दनस्य लक्ष्मीर्भवनेः प्रातः ज० म०
विजिग्ये विजिता आदौ संमृष्टरजांसि अपनीतरजांसि पश्चा
त्सिक्तानि पूर्वोपरकाक्षसमासः अर्चितानि पूजितानि प्रशस्तानि
चारूणि शोभनानि पुष्पाणि येषु भवनेषु संमृष्टसिक्तानि च तानि
अर्चितचारूपुष्पाणि चेति विशेषणसमासः आमोदवन्ति यानि
इत्यादि चन्दनादीनि तैः सुगन्धभागैकदेवोयेषां तैः गन्धस्य
तदेकान्तपक्ष्यादितं न भवति समृद्धैरामोदभृतत्वात् ॥ २५ ॥

संमृष्टेत्यादि । देवैरिन्द्रादिभिरपि सेव्यस्य नन्दनवनस्य लक्ष्मीः भ०
सम्पत्तिः शोभा वा भवनेर्दृष्टैः प्रातर्विजिग्ये जिता कर्माणि ठो

कीदृशैः पूर्वं संमृष्टानि अपनीतरजांसि पश्चात् सिक्तानि संमृष्टा
 सिक्तानि पूर्वकालस्यापरकालेनेति कर्मधारय इति परः समते
 एकार्थतास्येव अर्चितानि पूजितानि चारुणि शोभमानानि
 पुष्पाणि येषु तानि पश्चात् संमृष्टसिक्तानि अर्चितचारुपुष्पाणि
 चेति पुनः कर्मधारयः आमोदवद्भिर्द्रव्यैश्चन्दनादिभिः सुग
 न्धाभागाएकदेशायेषां सूक्ष्मरुभिपूतेरित्यादौ गन्धशब्दोगुण
 वाचीति टीकास्तद्वचनादभिधानाद्वा इत्यत्राभावः भृङ्गैरामो
 दानुसारित्वाद्भूमरैः सह वर्त्तमानानि नन्दनमध्येवं भवति उदा
 त्तता गुणोऽसंमृष्टसिक्तेत्यादिभिर्विशेषणैर्योगात् यैर्विशेषणैर्यो
 गीयसु साम्यादुदात्तता ॥ ३५ ॥

अक्ष्णोः पतन्नीलसरोजलोभात् भृङ्गः करेणान्यधिया
 निरस्तः । ददंश्च ताम्राम्बुरुहाभिसन्धिसृष्णातुरः
 पाणितलेऽपि धृष्णुः ॥ ३६ ॥

अ० म० अक्ष्णोरित्यादि । नीलसरोजलोभात् नीलकमलमेतदित्य
 क्ष्णोः पतन्नीलीयमानोभृङ्गः अन्यधिया अन्यवृद्धा कदाचित्
 करेण निरस्तः चित्तः सन् ताम्राम्बुरुहाभिसन्धिः रक्तपद्ममेत
 दित्यभिसन्धिरभिप्रायोयस्य भृङ्गस्य स धृष्णुः प्रगल्भः पाणितले
 ऽपि ददंश्च दृष्टवान् तामित्यर्थात् ॥ ३६ ॥

भ० अक्ष्णोरित्यादि । नीलसरोजमेतदिति मत्वा तलोभात् च
 षोः सन् भृङ्गः कदाचिदत्यधिया मृगधिया करेण निरस्तः सन्

पाणितलेऽपि तां ददंश्च दृष्टवान् यतः करं हृष्टा रक्तपद्मनि
त्यभिसन्धिरभिप्रायोयस्य कीदृशः दृष्टातुरः दृष्टावयः धृष्टः
प्रगल्भः सौकुमार्यमत्र गुणः अक्षयोः करस्य चोत्पलत्वेन निरूप
णात् अनिष्टुरत्वं यत् प्राहुः सौकुमार्यं तदुच्यते ॥ ३६ ॥

विलोलतां चक्षुषि हस्तवेपथुं भ्रुवोर्विभङ्गं स्तनयुग्म
वल्लितं । विभूषणानां कणितञ्च षट्पदो गुरुर्यथा
नृत्यविधौ समादधे ॥ ३७ ॥

विलोलतामित्यादि । यथा गुरुर्नृत्याचार्यो नृत्यकर्म्मणि ज०म०
काचिद्वक्षुषि विलोलतां चलतां हस्तवेपथुं हस्तकर्म भ्रुवो
र्विभङ्गं मतोन्नतिं स्तनयुग्मवल्लितं प्रचलितं भूषणानां कणितं
त्रिञ्चितं जनयति नदृष्टा षट्पदोऽपि तत्समादधे विहितवान्
॥ ३७ ॥

विलोलतामित्यादि । यथा गुरुर्नृत्याचार्यो नृत्यकर्म्मणि भ०
त्रिञ्चाथां कस्याश्चिच्चक्षुषि विलोलतां चाञ्चल्यं हस्तयोर्वेपथुकर्म
भ्रुवोर्विभङ्गमन्यथाकरणं स्तनयुगलस्य वल्लितं चलनं विभूष
णानामलङ्काराणां कणितं त्रिञ्चितं समादधे जनयति तथा
षट्पदोऽपि समादधे कृतवान् भ्रमरबाधया काचिन्नृत्यमिव च
कारेत्यर्थः प्रौढिरत्र गुणश्चक्षुर्विलोलताप्रभृतिभिर्नृत्यस्य निर्वा
हात् विप्रक्षितार्थनिर्वाहः काव्ये प्रौढिरिति सूता ॥ ३७ ॥

अथानुकूलान् कुलधर्मसम्पदोविधाय वेशान्
सुदिवः पुरीजनः । प्रबोधकाले शतमन्युविदिषः
प्रचक्रमे राजनिकेतनं प्रति ॥ ३८ ॥

ज०म० अथानुकूलानित्यादि । अथानन्तरं पुरीजनोत्सङ्गानिवाधि
जनः प्रतिदिनमवाप्तकल्याणत्वात् सुदिवः सुप्रातेत्यादिना समा
सान्निपातनं यथासं कुलधर्मस्य पुरस्य या संपदिभूतिः तस्या
अनुकूलान्वेशान्नेपथ्यानि विधाय कृत्वा शतमन्युविदिषोरावणस्य
प्रबोधकाले राजनिकेतनं प्रत्यभिलक्ष्य प्रचक्रमे गन्तुं प्रवृत्तः
प्रोपाभ्यांसमर्थाभ्यामिति तङ् ॥ ३८ ॥

भ० अथेत्यादि । अनन्तरं पुरीजनोत्सङ्गानिवाधिशेनोवेशान्
विधाय कृत्वा शतमन्युविदिषइन्द्रश्चोरावणस्य प्रबोधकाले
निद्राभङ्गसमये राजगृहं प्रति लक्ष्मीकृत्य प्रचक्रमे गन्तुं प्रवृत्तः
प्रोपादारम्भे इति मंकीदृशान् कुलधर्मस्य कुलाचारस्य या सन्प
दिभूतिसंस्थाअनुकूलान् सदृशान् कुलोचितानित्यर्थः कीदृशः
सुदिवः प्रतिदिनं प्राप्तकल्याणत्वात् शोभनं दिवा यस्य दिवा इन्द्रः
सप्तम्यन्ताययइति ये वदन्ति तस्मै शोभनं दिवा दिवसे कर्ण
यस्येति विग्रहः राजादित्यात् सुदिवोनिपातितइति कालापाः
स्वादिभ्योदिवादेरिति सूत्रेण उप्रत्ययमाह क्रमदीश्वरः स्वमते
स्वार्थेणः तस्यालविषयया वृद्धेरभावः ॥ ३८ ॥

शैलेन्द्रशृङ्गेभ्यश्च प्रवृत्तावेगाज्जलौघाः पुरमन्दि
रेभ्यः । आपूर्य रथ्याः सरितोजनौघाराजाङ्गनाभो
धिमपूरयन्त ॥ ३८ ॥

शैलेन्द्रशृङ्गेभ्यश्चत्यादि । यथा जलानां पूराः शैलेन्द्रशृङ्गात् ज०म०
प्रवर्तन्ते तदत्पुरमन्दिरेभ्यः प्रवृत्ताः जनौघारथ्याः सरितश्च
वापूर्य राजाङ्गनमभोधिमिवापूरयन्त पूरितवन्तः ॥ ३८ ॥

शैलेन्द्रेत्यादि । यथा जलानां वारीणामोघाः पूराः प्रवाहाः भ०
शैलेन्द्रशृङ्गेभ्यः प्रवृत्ताः सरितोनदीरापूर्य वेगात् सागरं पूर
यन्ति तथा जनौघाः लोकसमूहाः पुरमन्दिरेभ्योलङ्काशृङ्गेभ्यः
प्रवृत्तारथ्याः प्रतोलीरापूर्य वेगात् राजाङ्गनं राज्ञोरावणस्य
चलरमपूरयन्त तवर्गपञ्चमोपान्तमङ्गलमिति विभ्यः प्रबोदरा
दित्वात् एत्वमिति पाणिनीयाः स्वमते मनीषादित्वादिभाषया
एत्वं ॥ ३८ ॥

प्रबोधकालात् त्रिदशेन्द्रशत्रोः प्रागूर्ध्वशेषं परिशु
ष्यमाणाः । हीनामहान्तश्च समत्वमीयुर्दास्यैरवज्ञा
यक्ष्यान्निदृष्टाः ॥ ४० ॥

प्रबोधकाद्यादित्यादि । त्रिदशेन्द्रशत्रोरावणस्य प्रबोधका ज०म०
आत्माक्पूर्व ऊर्ध्वशेषं परिशुष्यमाणाः राजाङ्गने ऊर्ध्वङ्गता
एव प्रबोधकाश्च शेषं नीयमाना इति अन्तर्भावितप्रयोगोद्भूतः

एवञ्च कृत्वा कर्मण्यात्मनेपदं अन्ये परिशोध्यमाणा इति शिष्ये
पठन्ति ऊर्द्धशुषीति णमुल् हीनाः महान्तश्च सेवकाः समलं
तुल्यत्वमीयुः दास्यैर्दौवारिकैः दारि तिष्ठतीति सुपिच्छदति कः
खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयस्य सः अवज्ञया अना
दरेण परपमस्त्रिगुणं यदक्षि तेनाहणा दृष्टाः ॥ ४० ॥

अ० प्रबोधेत्यादि । त्रिदशेन्द्रश्चोरावणस्य प्रबोधकालात् निद्रा
मङ्गलमयात् प्राक् पूर्वं हीनामहान्तश्च अनाः समलं तुल्यतां
ईयुः प्राप्ताः दौवारिकैः सर्वेषां प्रवेशनिषेधात् कीदृशा ऊर्द्ध
शेषं परिशुष्यमाणाः ऊर्द्धशेषमिति यदुक्तं तदिशेषेण सुमुखादि
शेषणं सूचनार्थं ऊर्द्धात्शुषिपूरेः स्वार्थेका णमिति परः
किमयं करिष्यतीति चासात् शुष्कास्यकण्डतालुकाश्रासन्नित्यर्थः
दास्यैः दौवारिकैरवज्ञया अनादरेण यत्पश्यं क्लृप्तमक्षि चक्षु
क्षेन दृष्टा दारि तिष्ठतीति दास्यः हनजनादिति उः मनीषा
दित्वादिभाषया विसर्गलोपः कादियुक्तशेषसेलुमेति क्रमदी
अरसूचं ॥ ४० ॥

गुरुरुचश्चत्करकर्णजिह्वैरवज्ञयाश्राङ्गुलिसंगृही
तैः । रक्षास्यनायासहतैरुपास्युः कपोलखीनालिकुलै
र्गजेन्द्रैः ॥ ४१ ॥

अ० म० गुरुरुचश्चदित्यादि

ससन्तः कराः कर्णाजिह्वाश्च येषां गजेन्द्राणां तैरवज्ञया

अयाङ्गुलिसङ्गृहीतैः पदाङ्गुलाद्येण यन्त्रस्थाने परिगृहीतैः अङ्गुले
रयमिति राजदन्तादित्वात् पूर्वनिपातः अनायासहतैः शनैः
शनैः प्रचोदितैः मत्तत्वात् कपोललीनालिकुलैः रक्षांसि उपा
स्युः सेवामकार्षुः ॥ ४१ ॥

गुर्वित्यादि । कतिञ्चिद्रक्षांसि राक्षसागजेन्द्रैरुपास्युः मत्त भ०
स्तिनोऽगृहीत्वा रावणं सेवितवन्तः कीदृशैर्गुरवोऽलघवः उरवो
महापरिभाषाः चञ्चन्तः चञ्चलाः कराः शुण्डाः कर्णाजिह्वाश्च
येषां तैः अवज्ञया अनादरेण अङ्गुल्ययेण संगृहीतैः धृतैः अङ्गु
लेरयं अयाङ्गुलिरिति राजदन्तादिरिति परः स्वमते एकदे
शेऽपि समुदायोपचारात् कर्मधारयः अग्रे अगतः स्थाने अङ्गु
ल्यापादाङ्गुष्ठेन संगृहीतैरिति केचित् अनायासेन हतैः शनैः
शनैः प्रेरितैर्मत्तत्वात् कपोले लीनानि भ्रमरकुलानि येषां तैः
॥ ४१ ॥

निष्कृतमत्तदिपकुम्भमांसैः संपृक्तमुक्तैर्हरयोऽथ
पादैः । आनिन्यिरे श्रेणिहतास्तथान्यैः परस्परं बालधि
सन्निवद्धाः ॥ ४२ ॥

निष्कृतेत्यादि । अन्यैः सेवार्थं हरयः सिंहाः आनिन्यिरे ज०स०
आशीताः निष्कृतानि मत्तदिपकुम्भमांसानि चैरयपादैः अतएव
संपृक्तमुक्तैः समकुम्भमुक्ताफलैः उपलब्धिताः श्रेणीहताभ्रमण्यः

अणयः कृताः अष्टादश इति सः परस्परं वासधिसंनिवद्धाः
अन्योन्यस्य पुच्छेन संयताः ॥ ४१ ॥

भ० निरुक्तेत्यादि । अन्यैराक्षरैर्हरयः सिंहाश्रानिन्दिरे आनीताः
तथा पूर्वापेक्षया अथपादैः पादागैरुपलक्षिताः कीदृशैः निरु-
क्तानि द्विन्नानि मत्तदिपानां कुम्भमांसानि यैः संपृक्ताः संयुक्ताः
गजकुम्भस्यमुक्ताय च कीदृशाः अणिकृता अणयः अणयः
कृता अभिधानं नियामकमित्युक्तेः अर्थे अष्टादेः कृतादिना स
मासः इति बोध्यं परस्परमन्योन्यस्य पुच्छेन बद्धाः षष्ठ्या अमा-
देशो लोकोपचारादिति विद्यासागरः क्रियाविशेषणमिति केचित्
स्वमते मनीषादिवात् ॥ ४२ ॥

उपेक्षिता देवगणैस्त्वसद्भिर्निशाचरैर्वीतभयैर्नि-
रुक्ताः । तस्मिन्नदृश्यन्त सुरद्रुमाणां सजासपुष्पस्तव-
काः प्रकीर्णाः ॥ ४३ ॥

१० म० उपेक्षितेत्यादि । सुरद्रुमाणां पारिजातानां सजासाः कलिका
सहिताः पुष्पस्तवकाः वीतभयैर्निशाचरैर्निरुक्ताः द्विन्नाः वीतद्वयै-
रिति पाठान्तरं तत्र किमेतैः स्थितैरिति निर्दयैः सजासा एव
द्विन्नाः द्विद्यमानाश्च देवगणैस्त्वसद्भिर्उपेक्षिताः बाधामेत्यादि
विकल्पेन श्यन् तस्मिन्नाजाङ्गमे प्रकीर्णा अदृश्यन्त सेवकजनैः
॥ ४३ ॥

उपेक्षितेत्यादि । तस्मिन् राजाङ्गने सुरद्रुमाणां पारिजाता म०
दीनां प्रकीर्णाविशिष्टाः जालेन कलिकया सहिताः पुष्पस्तवका
अदृश्यन्त दृष्टाः सेवकैरित्यर्थात् कीदृशाः त्रयस्त्रिंशत्सं गच्छन्ति
देवगणैरुपेक्षिताः अरक्षिताः क्रमकृतमभ्येत्यादिना त्रयेर्विकल्पेन
अयन् विहितइति पक्षे अप् वीतभयैर्विगतत्रासैर्निश्चासरैर्निष्कृताः
च्छिन्नाः वीतदयैरिति पाठे किमेतैः स्थितैरिति निर्दयैः जालं
गवाक्षे आनाये कोरके दम्भभेदयोरिति विषयः ॥ ४३ ॥

निराकरिष्णुर्दिजकुञ्जराणां तृणीकृताशेषगुणोऽ
तिमोहात् । पापाश्रयानभ्युदयार्थमार्चीत् प्राग्ब्रह्म
रक्षःप्रवरान् दशास्यः ॥ ४४ ॥

निराकरिष्णुरित्यादि । दशास्योविबुद्धः सन् अतिमोहाद् ज०म०
त्यक्ताज्ञानात् निराकरिष्णुर्निराकरणशीलः दिजवरानित्य
र्थात् दिजकुञ्जराणां प्रशस्तदिजानां अभ्युदयहेतूनां समन्धिने
ऽशेषाः गुणाः तृणीकृतायेन स तृणीकृताशेषगुणः प्राक् पूर्वं सभा
प्रवेशात् पापाश्रयान् पापचिन्तितृत्तीन् ब्रह्मरक्षःप्रवरान् अभ्युद
यार्थमार्चीत् ॥ ४४ ॥

निराकरिष्णुरित्यादि । दशास्योरावणः प्रबुद्धः सन् सभा म०
प्रवेशात्प्राक् पूर्वं पापाश्रयान् पापचिन्तितृत्तीन् ब्रह्मरक्षस्ये
भान् अपतितभ्युदयार्थमार्चीत् पूजितवान् कीदृशः अतिमोहात्

अत्यज्ञानात् दिजकुञ्जराणां विप्रश्रेष्ठानां निराकरिष्णुः दिज
 श्रेष्ठानिराकृत्य प्रह्वराचसान् पूजितवानिति मोहः कथेक्षतीत्या
 दिना उदन्तद्वयोर्गे षष्ठी न भवतीति सम्बन्धे षष्ठी यदा दिजकु
 ञ्जराणां दृष्योक्तताश्रवधीरिताः सकलागुणार्थेनेति सम्बन्धः
 अतएव निराकरिष्णुस्तानित्यर्थात् ॥ ४४ ॥

मायाविभिस्तासकरैर्जनानामाप्तैरुपादानपरैरुपे
 तः । सतां विघातैकरसैरविचत् सदः परिचोभितभूमि
 मिभागं ॥ ४५ ॥

ज० म० मायाविभिरित्यादि । आप्तैरव्यभिचारिभिर्मायाविभिर्व
 च्चकैः परेषां तासकरैः जनानामतिरौद्रत्वात् उपादानपरैः
 सतां सन्मार्गस्थितानां विघातैकरसैर्विनाशैकस्वभावैः उपेतोदशा
 स्यः सदः सभामविचत् प्रविष्टः अक्षदगुपधनिटः क्लृप्तः कीदृशं
 राक्षसैश्चरणभागेन परिचोभितभूमिभागं ॥ ४५ ॥

भ० मायाविभिरित्यादि दशास्यः सदः सभामविचत् प्रविष्टवान्
 ह्रस्वोऽनिमिति सक् कीदृशः आप्तैरात्मीयैराक्षसैरुपेतः उप
 गतः सन् कीदृशैर्मायाविभिर्वच्चकैर्जनानां तासकरैः अतिरौद्र
 त्वात् उपादानपरैः स्वात्म्यसम्पादनपरैः सतां साधूनां विघा
 तमाचैकुभिः सदः कीदृशं रावणचरणभरेण परिचोभितः स
 लितोभूमिभागीयच ॥ ४५ ॥

नावर्षैर्मणिभिर्विचित्रं सुमेरुशिखरमध्येवं प्रोक्षतमिति पाठे छन्दै
रेति रावणविशेषणं प्रतिककुभमिति क्षपनदीति पक्षे अप्रत्ययः
तडित्वानिति तद्वत्साहित्यमात्रमत्र विवक्षितमुपमेये प्राञ्चरत्न
प्रभासाहित्यादतोनात्र पौनरुक्त्यं ॥ ३७ ॥

इति सदैद्यहरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गमहोकात्मजश्रीभ
रतसेनकृतायां भट्टिकीकायां मुग्धवोधिण्यां प्रसन्नकाण्डे गुणद
नाम द्वितीयः परिच्छेदः काव्यस्य प्रभातवर्णनं नामैका
॥ ११ ॥

इति भट्टिकाव्यस्य प्रथमोभागः
समाप्तः ।

